

015,2D40.1 0048

A
कालिदास

आमि शांत शाकुन्तल।

~~15-3-13~~ ~~अनन्त~~ W
N

५० अंश
श्रीकृष्णचरितम्
अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

— ०.०.० —

महाकवि-श्रीकाचिदासप्रणीतम् ।

— ०.०.० —

महामहोपाध्याय-भारताचार्य-

प्रो. युक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्येण

प्रणीतया अभिज्ञानकौसुदीसमाख्यया

टीकया वङ्गानुतादेन च

सहितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

५० अंश
श्रीकाचिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्येण
प्रणीतया अभिज्ञानकौसुदीसमाख्यया
टीकया वङ्गानुतादेन च
सहितम् ।

२२२

३०६/क

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

—०:०:—

महाकवि-श्रीकालिदासप्रणीतम् ।

—:०:—

महामहोपाध्याय-भारताचार्य-
 युक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण
 प्रणीतया अभिज्ञानकौमुदीसमाख्यया
 टीकया चङ्गनुवादेन च
 सहितम् ।


~~~~~  
 द्वितीयसंस्करणम् ।  
 ~~~~~

१० शकाब्दीयसौरभाद्रपदसप्तविंशतितमे दिवसे ।

मूल्यं ३) राजतमुद्रावयम् ।

४१ संख्यकसूरिवर्त्मस्यसिद्धान्तविद्यालयात्
श्रीहेमचन्द्रव्याकरणतीर्थभट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

015,2040,1

A

समुद्र मन्त्र वेद वेदाङ्ग पुस्तकालय	
आगत क्रमांक...	0048
दिनांक...	15/5/20

कलिकाता-महानगर्यां
४१ संख्यकसूरिवर्त्मस्य-सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्येण सुद्रितम् ।

सहासहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशः ।

४१ संख्याकसरिवर्ग संविद्यालय
श्रीहेमचन्द्रभास्कराचार्योपनिषद्
प्रकाशितम्

015.204

A

श्री हेमचन्द्रभास्कराचार्योपनिषद्

आगत क्रमांक..... 0048 .....

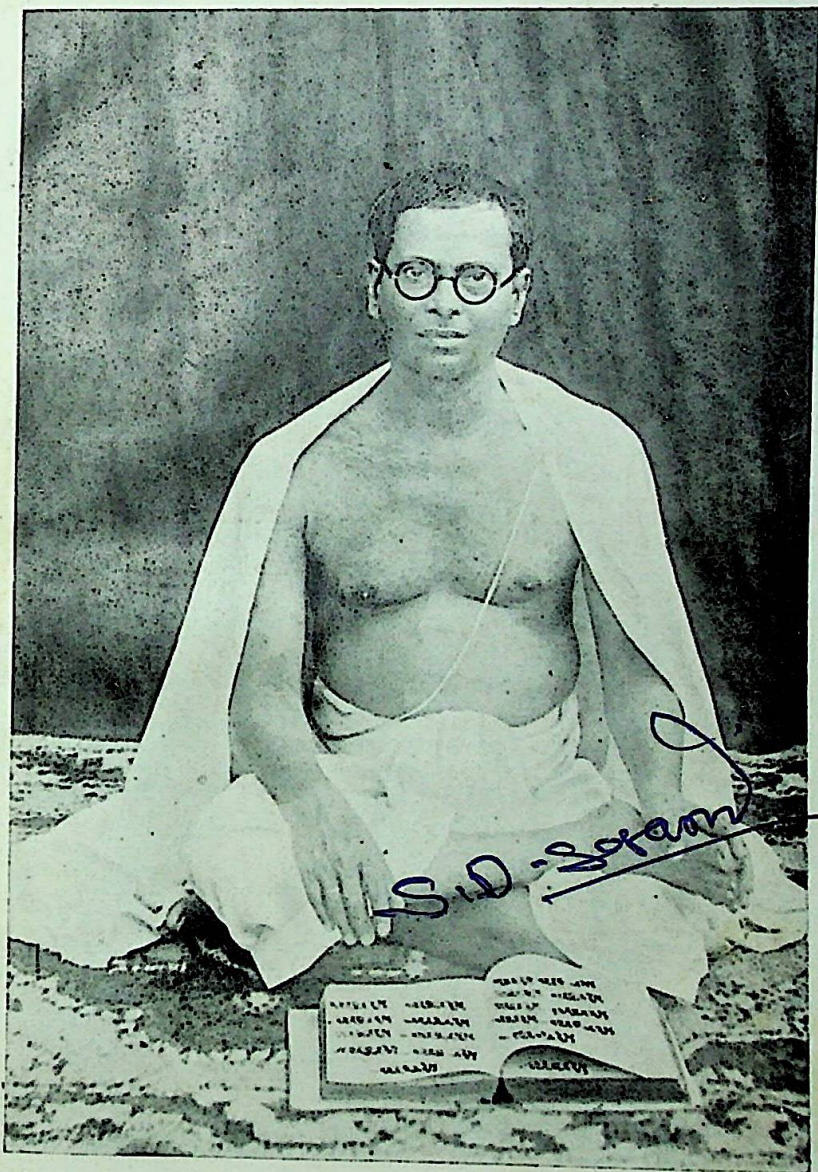
दिनांक..... 15/5/20 .....

कलिकाता-महाभारतम्

४१ संख्याकसरिवर्ग संविद्यालय

श्रीहेमचन्द्रभास्कराचार्योपनिषद् ।

महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशः ।

विज्ञापनम् ।

माननीया मनस्विमहोदयाः ! तत्रभवतामवधानमभ्यर्थये ।
 मुनिप्रणीतासु संहितासु तदानीन्तनानामासीत् निर्विवादः
 परिग्रहः, इदानीन्तनानाञ्चास्ते गरीयानेवादरः । कालिदास-
 कालादौ तु प्राचीनेषु ग्रन्थेषु पूर्ववदेव साग्रहः परिग्रहः,
 अर्वाचीनेषु तु सविरागः परिहारः सामाजिकानामासीदिति
 प्रतीयते । अतएवोक्तं तत्रभवता कालिदासेन—

“पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।”...

तत् किं प्राचीनतैवोत्कर्षस्य अर्वाचीनता चापकर्षस्य
 कारणम् ? उतवा तयोः वास्तविकं किञ्चिन्निमित्तमस्तीति
 सन्देहे ध्रुवमेवावगम्यते यत्—उन्नतिसीमानमारोहतां
 सर्वमेवोत्कृष्टं क्रमेणावनतिसोपानमवरोहतान्तु सर्वमेवाप-
 कृष्टम् इति युक्तिहीना धारणैव तयोरुपादानपरिहानयोर्हेतुः,
 न पुनर्वास्तविकः कश्चित् । साम्प्रतन्तु भगवदनुग्रहेण रीतिरियं
 विरलं परिवृत्ता परिलक्ष्यते । येन हि नूतनं भवनम्, नवं
 नारिकेलम्, नवीनाञ्चाङ्गनामाद्रियमाणा वास्तविकमुत्कर्ष-
 मनुसन्दधाना पुराणपरिहारेण नूतनमाददाना मदीया-
 मभिज्ञानकौमुदीं पश्यन्तो मोदमाना प्रकाशितां तां गुण-
 पचपातिनो निःशेषितवन्त इति द्वितीयवारञ्च सा प्रकाशितेति ।

१८६० शकाब्दीय-
 सौरभाद्रपदाष्टमि-
 दिवसीयम् ।

विनीत—
 श्रीहरिदासशर्मा ।

अथ नाट्योत्तिष्ठितव्यक्तिगणः ।

पुरुषगणः ।

सूत्रधारः	प्रस्तावसूचकः प्रधाननटः ।	शाङ्गरवः	} कण्वशिष्यौ ।
राजा	हस्तिनाभिपतिः पुरुवंशीयो	शारद्वतमिश्रः	
	दुष्मन्तनामा ।	कञ्चुकी	अन्तःपुरचरो हड्डी
सूतः	अस्य सारथिः ।		ब्रह्मणः ।
वैखानसः	वनवासी तापसः ।	पुरीधाः	राज्ञः पुरोहितः ।
विदूषकः	राज्ञः सहचरः ।	नागरकश्यालः	राज्ञः श्यालकः ।
दौवारिकः	राज्ञो द्वाररक्षकः ।	रक्षिणी	जालुक सूचकाख्यौ राज्ञो
सेनापतिः	राज्ञः सैन्याध्यक्षः ।		नगररक्षकौ ।
ऋषिकुमारौ	कण्वशिष्यौ ।	पुरुषः	कश्चित् धीवरः ।
करभकः	हस्तिनापुरदूतः ।	मातलिः	देवराजस्य सारथिः ।
शिष्यः	कण्वस्य ।	वत्सुकः	राज्ञः पुत्रः सर्वदमनी
हारीतः	कश्चित् ऋषिकुमारः ।		नाम ।
कण्वः	काश्यपगोत्रः कश्चि- न्महर्षिः ।	मारीचः	काश्यपप्रजापतिः ।

स्त्रीगणः ।

नटी	सूत्रधारस्य स्त्री ।	मित्रकेशी	शकुन्तलायाः सखी
शकुन्तला	विश्वामित्रस्यौरसी मेनका-		काचिदप्सराः ।
	गर्भजा कण्वस्य पालिता	तापस्यः	कण्वाश्रमस्था मुनिपत्न्याः ।
	कन्या ।	चेष्ट्यौ	चित्रकरणार्थं नवागतं
अनसूया	} शकुन्तलायाः सख्यौ ।		दासीद्वयम् ।
प्रियंवदा		चतुरिका	राज्ञः काचित् दासी ।
गौतमी	कण्वस्य धर्मभगिनी ।	तापसीद्वयं	काश्यपाश्रमस्थम् ।
प्रतीहारी	राज्ञः पार्श्वचरी ।	अदितिः	काश्यपपत्नी ।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

इह खल्वैहिकनश्वरसुखविमुखानां चरमोन्नति-मुक्तिपथ-
पथिकानां प्राचीनानामार्थाणां केवलदृष्टान्तप्रदर्शनद्वारेण
लेशत एवैहिकसुखसमृद्धिमात्रसाधनप्रयोजनेषु किलेतिहासेषु
नासीत् कियानपि यत्नः ; आसीच्च वेदानुबन्धिषु नानाविधोपा-
ख्यानसरसीकृतेषु क्रियायोगोपयोगिषु पुराणेषु प्रभूततमः
प्रयत्नः । तेन हि भारतेऽस्मिन्नार्थजातेरितिहासानामभाव एव
सामान्यतः, पुराणानाञ्च प्रचुरतरः प्रचारः परिलक्ष्यते ।
अतएव इदानीमतीतविषयविशेषनिरूपणं सुदुष्करं विविधमत-
भेदसमाकुलञ्च स्यादित्यवश्यमभ्युपेयम् । अतएव कालिदास-
कालनिरूपणेऽपि सुदुष्करताऽनुभूयते मतभेदाश्च दृश्यन्ते ।

मालवदेशान्तःपातिन्यामुज्जयिनीनामराजधान्यां सर्व-
गुणाकरो विक्रमादित्यो नरपतिरासीत् (१) । तस्य च धन्वन्तरि-
प्रभृतयो नवसंख्यकाः पण्डितरत्नभूताः सभासदो बभूवुः,
कालिदासस्तु तेषामन्यतम इत्यर्थे नास्ति प्रायेण कस्यचिदपि
विप्रतिपत्तिः (२) । तेन तु विक्रमादित्यकालनिर्णयेनैव
कालिदासकालो निर्णीतः स्यादिति स एव प्रथमं निर्णयः ।

(१) "मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे
श्रीविक्रमाकं नृपराजवरे समासीत् ॥"

"यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमद्देशयोगिनी ।" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

(२) "धन्वन्तरि-क्षपणकामरसि-ह-शङ्ख-

वेतालभट्ट घटकपर्पर कालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

सन्ति च विक्रमादित्यसमयनिरूपणे विविधा मतभेदाः ।

तथा च—

केचित्, विक्रमादित्येति न खलु पितृव्यतं नाम, अपि तु उपाधिमात्रमेतत् । तथा च ५३३ ख्रृष्टाब्दे मालवराजो यशोधर्मदेवः, मालवदेशस्य पूर्वतः कियन्तमंशं विजितवत-स्तोरामणनान्नो नरपतेर्मरणानन्तरं तदात्मजं मिहिरकुलं विजित्य तमपहृतमंशमासादयन् मिहिरकुलं चिरायैव मालवदेशान्निष्काशयामास ; तथा तस्मिन् समरे सूर्यसमान-तेजःप्रकाशात् आदित्यतुल्यविक्रमप्रदर्शनाद्वा 'विक्रमादित्य'-मुपाधिञ्च धारयामास ; तथा मालवदेशे ख्रृष्टजन्मनः सप्तपञ्चाश- (५७) इत्सरपूर्वतः प्रवर्तितं नवत्यधिकपञ्चशतसंख्यातं (५८०) मालवसंवत् (१) विक्रमसंवन्नान्ना च परिवर्त्तयामास । तथा च सति यदेव ५८० संख्यातं मालवसंवदासीत्, तदेव तदानीं परिवर्त्तितं सत् ५८० संख्यातं विक्रमसंवत् बभूव ।

ईदृशानुमाने चायमेव हेतुः, यत्, तत्समरात् पूर्ववर्त्तिनीषु शिलालिपिषु मालवसंवत् दृश्यते, दृश्यते च तत्समरात् परवर्त्तिनीषु शिलालिपिषु विक्रमसंवदिति । (२)

(१) "संवत्सरे" इत्यव्ययवर्गेऽमरः ।

2 "With regard to the introduction of the Vikrama era, I challenged the production of any single inscription prior to 543 A.D. dated according to the Vikrama era. No such inscriptions were then known and yet it was supposed that this era had been in use ever since 56 B. C. however."

Max Muller's "India—what can it teach us ?" Preface to the second edition.

अतएव ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीमध्यवर्त्तिनो यशोधर्मदेवस्य सभासत् कालिदासोऽपि ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीमध्य एव प्रादुर्बभूव ।

युक्त्यन्तरञ्चात्रावतारयन्ति ; यत्, विक्रमादित्यसभासदामन्यतमो ज्योतिर्वित् वराहमिहिरः सप्ताधिकपञ्चशतशकाब्दे (५०७ शके) लोकान्तरमवाप, (१) ख्रृष्टीयाष्टसप्ततितमवर्षे च (७८ ख्रृष्टाब्दे) शकाब्दारम्भः ; तथा च ५८५ ख्रृष्टाब्दे वराहमिहिरमरणात् तत्समसामयिकः कालिदासोऽपि ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीय एवासीदिति ।

६०७ ख्रृष्टाब्दे राजत्वमधिगच्छतः कान्यकुब्जेश्वरस्य हर्षवर्द्धनस्य सभासच्चक्राकविः कादम्बरीप्रणेता तत्रभवान् बाणभट्टः स्वकीयहर्षचरितभूमिकायां कवित्वे कालिदासमतीव प्रशंसन् (२) । अतः कालिदासस्य तत्पूर्ववर्त्तित्वाभावे सा प्रशंसेव नोपपद्यते ।

अतः ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीकाल एव कालिदासाविर्भावकाल इति सिद्धमिति इत्यरोपीया भारतीयाश्च पुरावृत्तविद्विषेषा निरूपयन्ति । अत्राङ्गुतमनुमानम्, सन्ति च बहवः प्रतिवादविषयाः ।

कालिदासाविर्भावकालः ख्रृष्टीयपञ्चमशताब्दीकाल इतीतरे । चतुर्थशताब्दीत्यपरे । तृतीयशताब्दीत्यन्ये ।

प्रमातारस्तु, ख्रृष्टजन्मनः सप्तपञ्चाशद्वर्षपूर्वे मालवदेशे

(१) ब्रह्मगुप्तविरचितखण्डखाद्यटीकाऽनुसन्धेया ।

(२) "निर्गतासु नवा कस्य कालिदासस्य सृक्तिषु ।

श्रीतिर्माधुरसाद्रासु मञ्जरीज्विव जायते ॥"

हर्षचरितभूमिकायाम् ।

भारतललामभूतायामुज्जयिनीनामधेयायां नगर्यामार्याणां
 गौरवसूर्यः सकलगुणाकरो विक्रमादित्यनामा नरपतिरासीत् ।
 तस्य सभासदां नवसंख्याकानां कविपण्डितशिरोमणीनामन्यतमः
 कालिदासो बभूव । स च खट्वजन्मनस्त्रयस्त्रिंशद्वत्सरपूर्वं
 ज्योतिर्विदाभरणं नाम ग्रन्थं निष्मातुमारभत । तथा च
 ज्योतिर्विदाभरणशेषाध्याये—

“वर्षे सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याति कलौ सम्मि ते

मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ।” (१)

इदानीन्तु (१८२३ खट्वब्दे) कलेर्गताब्दः ५०२४, ततश्च
 ३०६८ संख्यासु हृतासु १८५६ वर्षसंख्या अवशिष्यन्ते ।
 ततोऽपि च १८२३ खट्वब्दसंख्यासु हृतासु ३३ वत्सरा-
 स्तिष्ठन्ति । एवञ्च सति खट्वजन्मनस्त्रयस्त्रिंशद्वत्सरपूर्वं
 ज्योतिर्विदाभरणरचनारम्भ इति सिद्धम् । ज्योतिर्विदाभरण-
 रचनारम्भाच्चतुर्विंशतिवत्सरपूर्वं च विक्रमादित्यराज्याभिषेक-
 समये विक्रमसंवत्प्रवर्त्तनमभूदित्यनुमीयते । तेनेदानीं
 १८८० विक्रमसंवत्, ततश्च १८२३ खट्वब्दसंख्यासु हृतासु
 ५७ संख्या अवशिष्यन्ते ।

तत् सिद्धं खट्वजन्माऽव्यवहितपूर्वशताब्दीकाल एव
 विक्रमादित्यस्य कालिदासस्य च प्रादुर्भावकाल इति ।

(१) सिन्धुरो हस्ती षट्ठी (८) “सिन्धुरः (पुं) हस्ती”ति शब्दकल्पद्रुमः । दर्शनानि
 षट् (६), अम्बरं ग्रन्थं (०), गुणास्त्रयः सत्त्वरजसमांसि (३), “अङ्गस्य च वामा गति”रिति
 ज्योतिर्विदां नियमः । तथा च कालियुगारम्भात् षष्ठ्यव्युत्तरतिसहस्रवर्षेऽब्दे (३०६८)
 अतीति माधवसंज्ञिते वैशाखे मासे ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थरचनारम्भः कृत इत्यर्थः ।

न चायमपरः कश्चन कालिदास इत्यपि वक्तुं युज्यते,

“काव्यत्रयं सुमतिक्रान्तं रघुवंशपूर्वं

जातं यतो ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः ।

ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं

श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥”

इत्यनेन ज्योतिर्विदाभरणश्लोकेन रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूत-कर्त्तुः कालिदासस्यैव ज्योतिर्विदाभरणकर्त्तृ तया स्पष्टाभिधानात् ।

न वा राजान्तराश्रितोऽयं कालिदास इत्यपि शक्यते वक्तुम्,

“मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे

श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत् ॥”

“धन्वन्तरि-क्षपणकामरसि-ह-शङ्ख-

वेतानभट्ट-घटकपर्कर-कालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति ज्योतिर्विदाभरणे स्पष्टमभिदधता कालिदासेन स्वयमेवात्मनो विक्रमादित्याश्रिततया परिचायितत्वात् ।

अत्र तु बद्धपरिकरत्वेन भारतीयसभ्यताया अर्वाचीनतां प्रतिपादयितुमौहमानानां प्रतिवचनमधरस्फुरितं “प्रक्षिप्त-मेत”दिति वचनोच्चारणमन्तरेण नास्ति कश्चित् प्रतिवादोपाय इति सुसमञ्जसमिति ।

अथ तत्रभवान् सकलकविकुलमुकुटमहामणिरसौ जन्मना कतमं वंशं देशं वा समलक्ष्यकारेति निरूपणमिदानीमसम्भव-

मेव, तादृशमूलानुपलब्धात् । तत्र ये च सन्ति विविधाः परस्परविरुद्धा लोकप्रवादाः, ते तु प्रायेणैव विश्वासपदवीं नावगाहन्ते । अतएव जीवनचरितसङ्कलनमप्यसम्भवमेव ।

कालिदास इति वङ्गीयनामदर्शनात् वङ्गदेशीय इति केचित् । मगधदेशीय इतीतरे । मालवदेशीय एवेति चान्ये । अपरे तु विक्रमादित्यस्य प्रियसखो मातृगुप्तनामा कश्चिन्महाकविः काश्मीर-राजदायादे द्वितीयप्रवरसेने राज्याभिषेकात् पूर्वमेव काश्मीरमप-हाय तीर्थपर्यटनपरायणे मृते च तदीयपितृव्ये तदानीन्तनकाश्मीर-राजे हिरण्यराजे काश्मीरस्य राजशून्यतया तदीयसिंहासने विक्रमा-दित्येनैव प्रतिष्ठापितः । अथ गच्छति कियति काले मातृगुप्तः प्रियसुहृदो विक्रमादित्यस्य मरणमाकर्ण्य शोककातरः काश्मीर-राज्यमपहाय काशीवासमङ्गीकुर्वन् तत्र स्थितेन द्वितीयप्रवरसेनेन सह परमां मैत्रीमापद्यमानः प्राकृतभाषया 'सेतुबन्ध'नामकं महाकाव्यं विरचय्य द्वितीयप्रवरसेनकृतमिदमिति प्रख्यापितवान् । कालिदास इति तस्यैव मातृगुप्तस्य नामान्तरमिति वदन्ति ।

अस्ति कश्चिदीदृशः सम्प्रदायः, यः खल्वीश्वरेच्छावशा-देवोत्कर्षमपकर्षं वा समापन्नानामपि कालिदासकाव्याना-मुत्तममध्यमाधमतादर्शनादेव कालिदासत्रयं मन्यते (१) । मन्ये, स पुनः सम्प्रदाय इतः परं तादृशत्रिविधकाव्यदर्शनात् वङ्गिम-त्रयं मधुसूदनत्रयमपि मन्येत । हन्त ! राजशासनभयाभावात् यत् किमप्युच्चारयितुमायासविशेषविरहाच्च यः कश्चिदेव यथेष्ट-माचष्टां नाम ; तत्र कः प्रतिबन्धुं चेष्टेत इति ।

(१) "एकोऽपि जीयते हन्त । कालिदासो न केनचित् ।

प्रहारे मधुरोदगारे कालिदासवधौ किमु ॥"

अथ स्वरूपनायकादिनिरूपणम् ।

अभिज्ञानशकुन्तलं नामेदं नाटकम्, एतद् चान्नस्य महाभारतीयतया
पञ्चपुराणीयतया च ख्यातव्यत्वात् इतरन्त्येष्वप्युक्तम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“नाटकं ख्यातव्यं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।” इत्यादि ।

अत्र दुष्यन्तो धीरोदात्तो दक्षिणो नायकः । यथा तत्रैव—

“अविकल्प्यः समावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥”

“एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ।”

शकुन्तलां तृतीयाङ्कपर्यन्तं कन्या मुग्धा च, परन्तु स्वकीया
मध्या च नायिका । यथा तत्रैव—

“परकौया द्विधा प्रीता परीडा कन्यका तथा ।”

“प्रथमावतीर्णं यौवनमदनविकारा रती वामा ।

कथिता सदुय माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥”

“विनयार्ज्वाद्युक्ता गृहकर्त्तृपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

“मध्या विचित्रसुरता प्रकृष्टरसयौवना ।

वृषत्प्रगल्भवचना मध्यमजीङ्गिता मता ॥”

न च एकस्या एव कन्या-स्त्रीया-मुग्धा-मध्यारूपैः साङ्ग्यमिति वाच्यम्, कालभेदे
तस्य दोषानावहत्वात् “कचिदन्वीयसाङ्ग्यमासां खल्येषु दृश्यते” इति दर्पणकृतैव
तस्याङ्गीकृतत्वाच्च ।

विप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । स च गान्धर्वविवाहात् प्राक्
पूर्वरागरूपः, परञ्च प्रवासात्मकः । तथा च तत्रैव—

“यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्बोऽसौ ।”

“अवणाद्दृशं नाद्वापि मिथः संरुदरागयोः ।

दंशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥”

“प्रवासी भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।”

“स्त्रोमंस्थानच्चासुरस्त्रीयं मारात् चवृत्तिप्याङ्गे ज्योतिरेनां तिरोऽभूत्” इति कच्चुकि-
वाक्यश्रवणेन राज्ञः शकुन्तलाया मरणानवधारणेन “यूनीरेकतरस्त्रिन् गतवति लोकान्तरं
पुनर्लभ्ये” इति लक्षणायोगात् न षष्ठाङ्कतः प्रभृति करुणविप्रलम्ब इति ध्येयम् ।

प्राचुर्येण प्रसादो गुणः । यथा तत्रैव—

“चित्तं व्याप्नोति यः चिप्रं युष्केभ्यनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥”

ब्राह्मणेन वैदर्भी रीतिः । तथा च तत्रैव—

“माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णे” रचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरत्यवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

“वैदर्भी ललितक्रमा” इति ग्रन्थान्तरे लक्षणान्तरञ्च ।

तदयं संग्रहश्लोकः—

धीरोदात्तः क्षितीन्द्रः पुरुकुलतिलको दक्षिणो नायकोऽस्मिन्
प्राक् कन्यान्ते स्वकीया मुनिवरतनया नायिका मुग्धमध्या ।
शृङ्गारे विप्रलम्बे प्रथमचरमयोः पूर्वरागप्रवासौ
वैदर्भी नाम रीतिः प्रचरति बहुलं स प्रसादो गुणश्च ॥

নান্দ্যন্তে সূত্রধারঃ (ক) । অলমতিবিস্তরেণ (খ) । নেপথ্যামিমুখ-

“তথা শব্দোঃপি চ স্মৃতেঃ” ইতি, “আকাশস্য তু বিশেষঃ শব্দো বৈশেষিকো গুণঃ” ইতি, “কালখাত্মাদিশাং সর্বগতত্বং পরমং মনন্ত” ইতি চ ভাষাপরিচ্ছেদে ।

পৃথিব্যাঃ সর্ববীজকারণত্বন্তু প্রত্যক্ষম্ ।

“প্রাণীঃপানঃ সমানখ্যোদানব্যানৌ চ বায়বঃ । শরীরস্থা ইমে” ইত্যমরঃ ।
শিবস্বাষ্টমূর্ত্তিলৈ প্রমাণং যথা বিষ্ণুপুরাণম্—

“সূর্য্যো জলং মনৌ বক্রিবাংযুরাকাশমেব চ ।

দৌষিতৌ ব্রাহ্মণঃ সৌম ইত্যেতাস্তানবঃ স্মৃতাঃ ॥”

তাৎপর্য্যতত্বতঃ—“মূর্ত্ত্যোঃস্টৌ শিবস্যৈতাঃ প্রাচ্যাদিক্রমযোগতঃ ।

আগ্নে ব্যক্তাঃ প্রপূজ্যাস্তা বেদাং লিঙ্গে শিবং যজ্ঞত্ ॥”

এ সৃষ্টিরিত “ভাববিহিতঃ কৃতপ্রত্যয়ো দ্রব্যবত্ প্রকাশতে” ইতি ন্যায়াত্ সামানাদি-
শ্রুতম্ । যথা “প্রাণিনঃ প্রাণবন্তঃ” ইতি তু “ধান্যেন ধনবান্” ইत्याদিবদমেদে
দ্বিতীয়া ।

সম্ভবোত্তম—“সম্ভার্য্যানাং ত্রয়েণ ত্রিমুনিয়তিযুতা সম্ভবো কৌর্তিতেয়ম্” ইতি
লক্ষণাত্ ॥২॥

(ক) নান্দ্যন্ত ইতি । নন্দয়তি আনন্দয়তি স্তবেন দেবাदीন্ আশিষা বা সম্ভা-
নতি ইনন্তানন্দধাতৌ পচাদিত্বাদচি নন্দেতি রূপম্ ; ততশ্চ নন্দেব নান্দীতি প্রজ্ঞাদিত্বাত্

যে মূর্ত্তি, জগদীশ্বরের প্রথম সৃষ্টি (জল) ; যে মূর্ত্তি, যথাবিধানে
নিকশিত হবি বহন করে (অগ্নি) ; যে মূর্ত্তি, হোম করে (যজমান) ;
যে দুইটি মূর্ত্তি, বার-তিথিপ্রভৃতি সময় সম্পাদন করে (সূর্য ও চন্দ্র) ;
শব্দগুণশালী যে মূর্ত্তি, সমগ্র জগৎ ব্যাপিয়া রহিয়াছে (আকাশ) ;
পণ্ডিতগণ যে মূর্ত্তিকে সমস্ত শাস্ত্রের হেতু বলিয়া থাকেন (পৃথিবী) এবং
প্রাণিগণ, যে মূর্ত্তি দ্বারা প্রাণবান্ থাকে (বায়ু) ; মহাদেব এসম্ন হইয়া,
প্রত্যক্ষ সেই অষ্টমূর্ত্তি দ্বারা আপনাদিগকে রক্ষা করুন ॥১॥

स्वाये चणि स्त्रियामीप्रत्ययः । सा च "स्तुत्याशीरन्यतरपरा वाक्" इत्यालङ्कारिकसम्प्रदाय-
सिद्धा रुदिः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्यात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्तपादौनां तस्मान्नान्दौति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राक्षकीककौरवशसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥”

अथ तु अष्टमूर्तिवर्णनया भगवतो महादेवस्य स्तुतिः सभ्यानामाशीर्येत्युभयमपि
निबद्धम् । ये हे कालं विधत्त इत्यनेन च चन्द्रशसित्वमवधेयम् ।

श्लोकान्तर्गतमेकैकं वाक्यमेव च एकैकं पदम् । तथा च 'या स्रष्टुराद्या स्रष्टिः'
इत्येकम् ; 'या विधिहुतं हविर्वहति' इति द्वितीयम् ; 'या च होत्री' इति तृतीयम् ;
'ये हे कालं विधत्तः' इति चतुर्थम् ; 'स्तुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता' इति
पञ्चमम् ; 'यां सर्वबीजप्रकृतिरित्याहुः' इति षष्ठम् ; 'प्राणिनी यया प्राणवन्तः' इति
सप्तमम् ; 'प्रसन्न ईशः तामिः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिः वः अवतु' इति चाष्टमं वाक्यरूपं
पदम् । इतीयमष्टपदा नान्दौ । तथा च नाट्यप्रदीपे—

“श्लोकपादः पदं केचित् सुप्तिङन्तमथापरे ।

परिऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥”

भरतनाट्यशास्त्रटीकायामभिनवगुप्ताय—“पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि
शुबन्तानि वा श्लोकतुरीयांशपदानि वा अवान्तररूपाणि वा ।”

एतन्नाम्नाभिः साहित्यदर्पणटीकायां बहुधा विमृष्टं द्रष्टव्यमिति नान्दौलक्षणसङ्गतिः ।

तथा 'या स्रष्टुराद्या स्रष्टिः' इत्यनेन उपरितनत्वादादिमतया कस्वरूपा व्यक्तिः सूच्यते ।
'या विधिहुतं हविर्वहति' इत्यनेन दुष्प्रतानिचित्तवीर्यवद्भनात् शकुन्तला । 'ये हे कालं
विधत्तः' इत्यनेन तद्दीर्घनिक्षेपावसरनिष्पादनात् अनसूया-प्रियंवदे सूच्यते । 'या विश्वं
व्याप्य स्थिता' इत्यनेन आकाशसम्पर्किणी मिश्रकेशी । 'यां सर्वबीजप्रकृतिरित्याहुः'
इत्यनेन प्रजापतिरूपत्वाददितिकश्रुपौ 'प्राणिनी यया प्राणवन्तः' इत्यनेन च पूर्वपूर्वा-
सूचितानि सूतविद्रुषकादीनि सर्वाणि पात्राणि सूच्यन्ते, वायुना प्राणिनां प्राणवत्त्वसंवे

भवलीक्य । आर्य्ये ! यदि नेपथ्यविधानमवसितं तदिहा-
गम्यताम् । (ग)

तैस्तैः पात्रैरस्य काव्यस्य नाटकलनिर्वाहात् । अतएवेयं पत्रावलीसंज्ञा नान्दी । यथा
नाट्यदर्पणे—

“यस्यां बीजस्य विन्यासी ह्यभिधेयस्य वस्तुनः ।

शेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ॥”

एतादृश्याय नान्द्या अन्ते पाठावसाने, स्वधारः प्रधाननटः ब्रवीतीति शेषः ।
इत्यमन्यत्रापि ब्रवीतीत्यध्याहरणीयक्रियायाः कर्त्तरि प्रथमा बोद्धव्या । स्वं नाटकीय-
कथासूचनं धारयति उपस्थापयतीति स्वधारः । तथा चीत्तम्—

“नाटकीयकथास्वं प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य स्वधारः स उच्यते ॥”

(ख) अलमिति । अतिविस्तरिण नान्द्या अत्यन्तबाहुल्येन, अलम् इतीऽप्यति-
विस्तृतनान्दीप्रयोगो व्यर्थ इत्यर्थः । तथा च सुप्तिङन्तरूपाष्टपदां नान्दीमपेक्ष्य अवान्तराष्ट-
वाक्यरूपाष्टपदनान्दीप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरो जातः ; इतीऽपि विस्तृतरूपायाः श्लोक-
पादात्मकाष्टपदादिनान्द्याः प्रयोगो निरर्थक एव ; एतावत्येव नान्द्या कर्त्तव्यमङ्गलाचरण-
निर्वाहात् एतदधिकत्वे च निष्प्रयोजनसमयक्षेपादिति भावः ।

(ग) नेपथ्येति । शोभारूपस्य मुख्यनेपथ्यस्य अमूर्त्ततया तदभिमुख्यासम्भवादव
नेपथ्यपदेन तद्विधानगृहं लक्ष्यते । तथा च नेपथ्यस्य वेशविधानगृहस्य अभिमुखं यथा
स्थात्तथा, अवलीक्य सम्बोधनीया नटी विद्यते न वा इति दृष्टा । सम्बोध्यस्य अवस्थिति-
स्थानाभिमुख्येनैव सम्बोधयतीति लोकाव्यवहारमनुसृत्यैवेदमभिहितम् । अन्यथा सभादिक-
मवलीकयता स्वधारेण नटीसम्बोधने कृते तस्य लोकाव्यवहारानभिज्ञताप्रत्ययात् सभ्यानां
विरक्तिः स्यादिति बोध्यम् ।

आर्य्ये ! साध्वि ! । एतेन अभिनयात्मकस्वजातीयव्यवसायविधायिनी मत्पत्रवेद्यम्,
न पुनरभिनयाय वेतनभोगिनी वेश्येति सूचितम् । नेपथ्यविधानं वेशरचना, अवसितं
रसमाप्तम्, तत् तदा, इह अस्मिन् स्थाने ।

নটী । প্রবিষ্ট । অজ্ঞ ! ইঅন্নি । আণবেদু অজ্ঞো কো
ণিঅোঅো অণুচিট্টিঅদু ত্তি । (ঘ)

সূত্র । আৰ্য্য ! ইয়ং হি রসभावदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्य
अभिरूपभूयिष्ठा परिषत् । अस्याञ्च कालिदासग्रथितवसुना
नवेनाभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः,
तत् प्रतिपादयमाधेयतां यतः । (ङ)

(ঘ) আৰ্য্য ! ইয়মস্মি । আজ্ঞাপয়তু আৰ্য্যঃ কো নিয়োগীঃ অনুষ্ঠীয়তামিতি ।

“আকল্যবেশী নেপথ্যম্” ইতি “মহাকুলকুলীনার্য্যসম্বলনসাধবঃ” ইতি চ অমরঃ ।

“বাচ্যো নটীস্বধারাवार्य्यनाम्ना परस्परम्” ইতি সাহিত্যদর্পণাৎ ‘আৰ্য্যে’ ইতি
নটীসম্বোধনম্ । এবং পরত্র নটীবাक्यादावपि ज्ञेयम् । तथा स्वधारस्य अनीचतया
शिक्षिततया च संस्कृतभाषाप्रयोगः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।”

(ঘ) নটীতি । প্রবিষ্ট রঙ্গালয়ে ইতি শ্রেষঃ । ইয়মহম্, অস্মি আগতিত্যর্থঃ ।
কো নিয়োগ আদেশঃ, অনুষ্ঠীয়তাং ময়া ক্রিয়তাম্, ইতি আৰ্য্যো भवान्, আজ্ঞাপয়তু ।
আদেশপ্রাপ্তিসম্বন্ধে ‘तदनुष्ठानाय प्रवर्त्तिष्ये’ ইতি ভাবঃ ।

অস্মা অপি অনীচতয়া শিক্ষিততয়া চ শ্রীরসেনীभाषाप्रयोगः । यथा दर्पणे—

“श्रीरसनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ।”

(ঙ) সুবেতি । ভীমশব্দাদিনা ভীমসেনাদিপ্রতীতিবদত্রাপি “एकदेशेन समुदासी
गम्यते” इति न्यायात् स्वपदेनैव स्वधारः प्रत्येतव्यः । एवमन्यत्रापि । हि तथाहि

(ক—গ) (নান্দীপাঠের পর) সূত্রধার । অতিবিস্তৃত নান্দীপাঠে
প্রয়োজন নাই । (বেশরচনাস্থানের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আৰ্য্যে ।
যদি বেশবিধান সমাপ্ত হইয়া থাকে, তবে এইস্থানে আইস ।

∴ (ঘ) নটী । (প্রবেশ করিয়া) আৰ্য্য ! এই আমি আসিয়াছি ;
ত—আপনি আদেশ করুন, কোন্ আজ্ঞা পালন করিতে হইবে ।

त्वत्प्रार्थितनियोगमेव जानीहीत्यर्थः । रसः शृङ्गारादिः भावय निर्वेदादिः तथोर्विषये
विशेषेण दीक्षागुरुः प्राधान्येनोपदेष्टा तस्य रसभावविषयेष्वतीवामिच्छेत्यर्थः, विक्रमे
तेजःप्रकाशात्मकपराक्रमे आदित्य इव तस्य विक्रमादित्योपाधिकस्य चञ्चयिनीपतेर्यशोवन्म-
देवस्येत्यर्थः, अभिरूपाः पण्डिता एव भूयिष्ठा अतिबहुला यस्यां सा तादृशी, परिषत्
समा सञ्जातेति शेषः । किञ्चेति चार्थः । कालिदासेन तदाख्येन केनचित् कविना
ग्रथितं निबद्धं वस्तु सर्वो विषयो यस्मिन् तेन, नवेन नूतनेन, अभिज्ञानशकुन्तल
नामधेयं नाम यस्य तेन, नाटकेन तदाख्यदृश्यकाव्यविशेषेण, अस्यां परिषदि, उप-
स्थातव्यम् उपासितव्यं सभ्यानां सन्तोषो विधातव्य इत्यर्थः ; तत् तस्मात्, प्रतिपादय एत-
न्नाटकान्तर्गतप्रत्येकव्यक्तिविषये, यत्रः तेषामभिनयसौष्ठवादौ आग्रहः, आधीयतां क्रियताम् ।
त्वां प्रति एष एव मे नियोग इति भावः ।

“अभिरूपो बुधे रम्ये” इति मेदिनी । “समज्या परिषद्गोष्ठी” इत्यमरीक्ते
परिषच्छब्देनाव सभामात्रं गृह्यते । न तु—

“वैविध्यो हेतुकसर्की नैरुक्ती धर्मपाठकः ।

वयस्याशमिणः पूर्वं परिषत् स्यादृशावरा ॥”

इति मनूक्तः सभाविशेषः, “अभिरूपभूयिष्ठा” इत्यनुपपत्तेः ।

काल्या दासः कालिदासः “याकारौ स्त्रीकृतौ ऋक्षौ क्वचित्” इति ऋक्षः । अभि-
ज्ञायते शकुन्तला आत्मन एव पत्नीति बुध्यते अनेनेति अभिज्ञानं वक्ष्यमाणमङ्गुरीयकं
तेन ज्ञाता शकुन्तला यत्र तत् । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपो समासः । शकुन्तलभ्यः
पश्चिभ्यः ला रच्चा यस्याः सा शकुन्तला । धातूनामनेकार्थत्वात् “रा ला दाने” इत्यस्य
क्लिपि रूपम् । तथा च महाभारते आदिपर्वणि षडंशोतितमाध्याये—

“निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तलैः परिरक्षिता ।

शकुन्तलीति नामास्या कृतञ्चापि ततो मया ॥”

नामैव नामधेयम्, “भाग-रूपनामभ्यो धेयम्” इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः ।

“नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्” इति दर्पणोक्तेः, अङ्गुरीयकेषु
शकुन्तलावगमस्यैवात्र प्रधानवृत्तान्तत्वादस्य अभिज्ञानशकुन्तलमिति नाम कृतम् ।

নটো । সুবিদিদপ্যশ্চোঅদাএ অজ্জস্স ণ কিম্মি পরিহাঙ্ক-
স্সদি । (চ)

সূত্র । সঙ্ঘিতম্ । আখ্যে ! কথয়ামি তে ভূতার্থম্ । (ছ)

(চ) সুবিদিতপ্রয়োগতয়া আখ্যেস্য ন কিমপি পরিহাস্যতি ।

“নাটকং স্ম্যাতত্ত্বং স্ম্যাত্ পঞ্চসম্বিসমম্বিতম্ ।” ইत्याদিকং নাটকলক্ষণং সাঙ্খ্য-
দর্পণে অনুসন্ধেয়ম্ ।

(চ) নটৌতি । সুবিদিতঃ সম্যক্ শিদ্ধিতঃ প্রয়োগঃ অভিনয়ব্যাপারো যেন তস্মৈ
भावस्तया हेतुना, आख्येस्य भवतः, किमपि कोऽपि विषयः, न परिहास्यते न परिहृय-
मविष्यति स्वस्मितं न भविष्यतीत्यर्थः । अतएव अभिनयेन सम्यसन्तोषोत्पादने प्रत्येक-
पात्रं प्रति मम यद्वाचानि विशेषप्रयोजनं नास्तीति भावः ।

अत्र प्रधानाभिनयकर्तुः स्वधारस्य प्रशंसाकरणेन सभ्यानामुन्मुखीकरणात् प्ररोचना
नाम भारतीयोत्तररङ्गम् । यथा दर्पणे—

“उन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ।”

(छ) स्वेति । समाभिनयशिष्टां प्रति उत्कृष्टतया नम्या दृढविश्वासी नीचित
इत्येतत्সূচনার্থে স্মিতম্ ईषदृहास्यं तेन सहेति सङ्ঘিতম্ । ते तव समीपे, भूतार्थं
सत्यविषयम् ।

“भूतं सत्योपमानयोः” इत्यादि हेमचन्द्रः ।

(ঙ) স্বভধার । আখ্যে ! রস ও ভাবের বিশেষ শিক্ষক মহারাজ
বিক্রমাদিত্যের এই সভা, ইহাতে বহুতর পণ্ডিত উপস্থিত আছেন।
কালিদাসপ্রণীত নূতন অভিজ্ঞানশকুন্তলনামক নাটকদ্বারা এই সভার
সভ্যগণকে আমরা সন্তুষ্ট করিব; অতএব তুমি প্রত্যেক অভিনেতার
প্রতি যত্ন কর ।

(চ) নটী । আপনি অভিনয়কার্য্যটী সম্যকরূপে শিক্ষা করিয়াছেন
বলিয়া, আপনার কোন বিষয়েই ক্রটি হইবে না ।

आपरितोषाद्बिदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिञ्चितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥२॥

नटी । सविनयम् । एवम्वेदं । अणन्तरकरणिज्जं दाणिं

अज्जो आणवेदु । (ज)

(ज) एवमेतत् । अनन्तरकरणीयमिदानीम् आर्य आज्ञापयतु ।

आपरितोषादिति । विदुषां विज्ञानाम्, आपरितोषात् स्वकीयव्यापारेण सन्तोषोत्पत्तिपर्यन्तम्, प्रयोगस्य अभिनयादिव्यापारस्य विज्ञानं विशेषाभिज्ञताम्, साधु उत्कृष्टमेव स्थितम्, इति न मन्ये । कथमेतदित्याह—बलवदित्यादि । बलवत् अत्यन्तम्, शिञ्चितानामपि, सादृशेषु अल्पशिञ्चितेषु का कथा, अतीवकृतविद्यानामपि जनानामित्यर्थः, चेतयितम्, आत्मनि स्वविषये, अप्रत्ययम् अविश्वकम् । तथा च महाशिञ्चिता अपि जनाः स्वव्यापारेण लोकानां सन्तोषोत्पत्तेः प्राक् आत्मशिञ्चा उत्कृष्टवेति न निश्चेतुमर्हन्ति, तन्मादृशेषु का कथा । अतएव च मां प्रति सुविहितेत्यादिसूचितस्तव विश्वासः कथमपि नीचित इति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः अर्थापत्त्या सङ्कीर्त्यते ।

“बलवत् सुष्ठु, किमुत स्वत्यतोव च निर्भरं” इत्यमरः ।

आर्या जातिः—“यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥”

इति लक्षणात् ॥२॥

(ज) नटीति । आत्मोक्तेरनीचित्यस्य प्रतिपन्नत्वात् अप्रतिभतया विनयः, तेन

(छ) सूत्रधार । (३६९ हाश्वेर महित) आर्षो ! त्वोभार निकटं यथार्थं विषयं वनितेहि ।

पण्डितगणैर मञ्जोष हण्डा पर्याप्त, अभिनयज्ञान उन्कृष्ट वनिता मने करि ना । कारण, अत्युच्चशिक्षित व्यक्तिदिगैरपि, निजैर विषये चित्त अविश्वानी ह्य ॥२॥

सूत्र । आर्ये ! किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रमोदहेतो-
र्गीतात् करणीयमस्ति । (भ)

नटी । अध कदमं उण उदुं अधिकरिअ गाइस्सं । (ज)

सूत्र । आर्ये ! नन्विममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं
ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीतयाम् । सम्प्रति हि—(ट)

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः । ७३

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥३॥

(ज) अथ कतमं पुनः ऋतुम् अधिकृत्य गास्यामि ।

सहेति सविनयम् । एतत् त्वयाक्तम्, एवमित्यं सत्यमेवेत्यर्थः । अनन्तरकरणीयम् इतः
परं कर्तव्यम् ।

(भ) सूवेति । परिषदः सभायाः, श्रुतिप्रमोदहेतोः श्रवणसुखजनकात्, गीतात्
अन्यत् किं करणीयमस्ति ? । तद्गीतमेव क्रियतामित्याशयः ।

(ज) नटीति । अथेति प्रश्ने । कतमं बहूनां मध्ये कम् । अधिकृत्य आश्रित्य,
गास्यामि गानं करिष्यामि ? ।

(ट) सूवेति । नन्वित्यनुनये । अचिरप्रवृत्तम् अवहुपूर्वोपस्थितम्, उपभोगक्षमं
सुभोगयोग्यम् । हि तथाहि ।

(ज) नटी । (विनम्रैः सहित) ऐश ऐरुण्णै वटे । एथन
आपनि परकर्त्तव्या आदेश करन ।

(ब) श्रद्धधार । आर्ये ! ऐशे सुभार अवगानमजनक गान भिर
आर कि कर्त्तव्या आछे ? ।

(३) नटी । कोन् शतू अवलक्षण करिआ गान करिब ? ।

(४) श्रद्धधार । आर्ये ! अचिरपस्थित एवं सुभोगयोग्या
ऐशे ग्रीष्मकाल अवलक्षण करिआई गान कर । कारण, एथन—

নটী । তহ । ইতি গায়তি । (৪)

খণচুস্বিআই' ভমরেহি' উহ সুউমারকেসরসি'হাই' ।

ওদ'সঅন্তি দঅমাণা পমদাও সিরীসকুসুমাই' ॥৪॥

(৪) তথা ।

খণচুস্বিতানি ভমরৈঃ উহ সুউমারকেসরসিখানি ।

অবত'সঅন্তি দয়মানাঃ প্রমদাঃ শিরীষকুসুমানি ॥৪॥

সুভগেতি । সুভগৌ যৌগসন্তাপনিবর্তকত্বাৎ মনোহরঃ, সলিলেযু জলেষু অবগাহনঃ
অবগাহনং যেষু তে ; পাটলানাং তদাখ্যকুসুমানাং সংসর্গেণ স্পর্শেণ সুরমিঃ সুগন্ধিঃ
বনবাতি বন্যবায়ুর্যেষু তে ; প্রকৃষ্টা ছায়া যচ্ছিন্ তাহ্মশে স্থানে সুলভা অনায়াসলভ্যা
নিদ্রা যেষু তে তথা পরিণামে অবসানে রমণীয়া বিচরণাদৌ মনোহরাঃ, দিবসে বসন্ত
ইতি শ্রেয়ঃ । তেনৈনমধিকৃত্য গানমুচিতমেব ভবেদिति भावः ।

অথ দিবসানাং গানেন বর্ণনীয়তাপ্রতিপাদনং প্রতি সুভগসলিলাবগাহত্বাদিবহু-
কারণানামুপন্যাসাত্ সমুদয়ীঃস্বভাৱঃ ।

“স্তুত্ব কচ্ছিত্ প্রায়েণ ভারতৌ বসিমাশ্রিতঃ ।” ইত্যুক্তের যৌগস্য স্তুতৌ কীর্তনম্ ।

আখ্যা জাতিঃ ॥৩॥

(৪) নটীতি । তথা তদেব করীমীত্যর্থঃ ।

অথেতি । দয়মানাঃ কৌমল্যাবেন গ্রহণাত্ সদয়াঃ, প্রমদাস্বরূপাঃ, ভমরৈঃ
অথেন স্তুত্বেন সৌরমাতিশয়াদানন্দেনৈত্যর্থঃ চুস্বিতানি মুখেণ স্পৃষ্টানি ; তথা সুউমারাঃ
কৌমলাঃ কেসরাণাং কিস্কলানাং শিখা অয়মাণা যेषাং তানি ; শিরীষকুসুমানি
শিরীষাখ্যপুষ্পাণি ; অবত'সঅন্তি শিরীষপুষ্পীকুব'ন্তি । ইতি ত্বম্ উহ বিতর্কক

জলে অবগাহন করা বড়ই মনোহর ; পাটলপুষ্পের সংসর্গে বনের
বায়ু স্বগন্ধি ; ভাল ছায়াতে অনায়াসেই নিদ্রা লাভ করা যায় এবং
দিনগুলি শেষ বেলায় বড়ই মনোহর হয় ॥৩॥

(৪) নটী । তাহাই । (এই বলিয়া গাইতে লাগিল ।)

সূত্র । আৰ্য্যে ! সাধু গীতম্ । অহো ! রাগাপহৃত-
 চিত্তবৃন্তিরালিখিত ইব বিভাতি সৰ্বতো রক্তঃ । তদিদানীং
 কতমং প্রয়োগমাশ্রিত্যৈনমারাধয়ামঃ ? । (ঙ)

পর্যালোচন্যেতৎ । শিরীষকুসুমানাং যৌগে প্রকাশাদিদং যৌগসমযাধিকারেণ গান-
 মিত্যবধেয়ম্ ।

“নির্ব্যাপারস্থিতৌ কালবিশেষীতৃপ্তবয়োঃ স্তবঃ” ইত্যমরঃ । “অবতংসী ন স্ত্রিয়াং স্যাৎ
 কর্ণপূরৈ চ শেখরৈ” ইতি মেদিনী ।

চদগাথা নাম গীতিরিয়ম্ । তথা চ পিঙ্গলি—

“পুণ্ড্রো চতুর্দ্বৈ মতা তৌ স তি সুমধ । সংমণিষা ।

সৌ চগাছৌ বুভৌ পিঙ্গলকঙ্ক-দ্বিষ্ট-সঙ্কি-মতঙ্কৌ ॥”

অস্যানুবাদী যথা—

“পূর্ণাঙ্কে চতুর্দ্বৈ মায়াস্ত্রিংশদিতি সুমগ ! সংমণিতাঃ ।

সা চদগাথা চক্ৰা পিঙ্গলকবিদৃষ্টঃ ষষ্টিমায়াঙ্কাঃ ॥” ॥৪॥

(ঙ) সূত্রি । সাধু চতুর্দ্বৈ । তদুৎকর্ষ কার্য্যমেব দর্শয়তি অহো ইতি ।
 অহো আশ্চর্য্যে । রক্তৌ রক্তস্থলোকগণঃ, রাগেণ গানস্বরেণ অপহৃত্য আক্লপ্য নীতা
 চিত্তবৃন্তির্যস্য স তাড়য়ঃ সন্, সৰ্বতঃ সমন্ততঃ, আলিখিতযিষ্মিত ইব বিভাতি ।
 অতএবেদং সাধ্যং গীতমিতি ভাবঃ । তন্ তস্মাৎ, কতমং বহুনাং মধ্যে কন্ম, প্রযুক্তম্
 ইতি প্রয়োগী নাটকাদিকম্ । এনং রক্তম্, আরাধয়ামঃ সন্তোষয়ামঃ ।

অমরগণ আনন্দে যেগুলিকে স্পর্শ করিতেছে এবং যে গুলির
 উপরিভাগ কোমল, রমণীগণ আদরের সহিত সেই শিরীষপুষ্পগুলিকে
 সন্তকের ভূষণ করিতেছে ॥৪॥

(ঙ) সূত্রধার । আৰ্য্যো ! ভাল গান করিয়াছ । কি আশ্চর্য্য !
 গানের অর হৃদয় অপহরণ করিয়াছে, তাই রক্তানয়ন লোকসকল, সকল

नटी । एषं पदम् ज्ञेयं अज्ज्ञेयं आणत्तं अहिस्साण-
सउत्तलं एवम् अउव्वं एण्डम् अहिणीअदु त्ति । (ठ)

सूत्र । आर्य्ये ! सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् चणे
खलु विस्मृतं मयैतत् । कुतः—(ए)

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजिव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥५॥

(ठ) ननु प्रथममेव आर्य्येण आज्ञप्तम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं नाटकम्
अभिनीयतामिति ।

(ठ) नटीति । नन्विति सम्बोधने । आर्य्येण भवता, आज्ञप्तं “नवेनाभिज्ञान-
शकुन्तलनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः” इत्यनेन अवधारितम् । पत्युर्गौरव-
द्योतनार्थमाज्ञप्तमित्युक्तम् । अपूर्वं नूतनम् आश्चर्य्यमिति च ध्वन्यते । अभिनीयता-
मस्माभिरिति शेषः । इति हेतोः पुनः प्रश्नो नोपपद्यते इत्याशयः ।

(ए) सूत्रेति । अनुबोधितः त्वया स्मारितः कुतः कारणाद्विस्मृतमित्यर्थः ।

तत्कारणमाह तवेति । अतिरंहसा अत्यन्तवेगशालिना, सारङ्गेण हरिणेन, एव
प्रविशन् राजा दुष्मन्त इव ; हारिणा मनोहरेण, तव गीतरागेण गानस्वरेण, प्रसभं बलात्
हृत आकृष्टचित्तः दूरं नीतश्च अस्मि । अतएव अवधारितविषयविस्मृतिर्जातिति भावः ।

अत्र श्रौती उपमालङ्कारः ।

दिकेइ येन चिखित इइया रइयाछेन । ता एथन कोन् नाटक
अवलग्नन करिआ इइयादिगके मल्ले करि ? ।

(ठ) नटी । आपनि त प्रथमेइ वलिआछेन ये, अभिज्ञानशकुन्तल-
नामक अपूर्क नाटक अंभिनय करिव ।

(ए) सूत्रधार । आर्य्ये ! ठिक् अरण कराइया दिआछ । आम्हि
एइकेणे इइया विस्मृत इइयाछिआम । कारण—

इति निष्क्रान्तौ । (त)

प्रस्तावना । (य)

ततः प्रविशति रथारूढः सशरचापहस्तो मृगमनुसरन् राजा सूतश्च (१) । (द)

“सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शयले त्रिषु” इति मेदिनी ।

पथ्यावक्त्रं वृत्तम्—“युजोर्जं न सरिङ्गर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्” इति लक्षणात् ॥५॥

(त) इतीति । निष्क्रान्तौ निर्गतौ रङ्गभूमितौ नटीनटाविति शेषः ।

(य) प्रेति । प्रस्तावयति अभिप्रेतविषयम् उद्गावयति या सा प्रस्तावना । यथा

साहित्यदर्पणे—

“नटी विदूषको वापि पारिपाश्र्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्थोल्लेखैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”

अत्र सादृश्योपन्यासेन दुष्पन्नप्रवेशरूपान्यकार्थ्यप्रसाधनादियम् अवलगिताख्या प्रस्तावना ।

यथा तत्रैव—

“यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥”

एतल्लक्षणे इदमेव चीदाद्यतं दर्पणकारिण ।

अत्यन्त बेगवान् हरिण येमन, এই রাজা হৃষ্মন্তকে আকর্ষণ করিয়া লইয়া বাইতেছে, সেইরূপ তোমার মনোহর গানরাগ আমাকে বলক্রমে আকর্ষণ করিয়াছিল ॥৫॥

(ত) (ইহার পর উভয়ে চলিয়া গেল ।)

(থ) প্রস্তাবনা ।

(১) ততঃ প্রবিশতি মৃগানুসারৌ সশরচাপহস্তৌ রাজা রথেন সূতश्च ।

सूतः । राजानं मृगधावलीक्य । आयुष्मन् ! । (ध)

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥६॥

(द) तत इति । शरेण वाणेन सहेति सशरं चापं धनुर्हस्ते यस्य सः, मृगं कञ्चित् हरिणम्, अनुसरन् अनुभावन्, राजा दुष्मन्तः, सूतश्च तस्य सारथिः प्रविशतीत्यन्वयः ।

“सूतः क्षत्ता च सारथिः” इत्यमरः ।

इतः प्रभृति प्रथमाङ्कसमाप्तिपर्यन्तो मुखसन्धिः । तथा चात्र “वयं तत्त्वान्वेषा-
न्मधुकर ! हतास्व खलुः कृती” इत्यादिना शकुन्तलाप्राप्तौ राज्ञ औत्सुक्यात् “कधं इमं
जणं पेक्खिअ तवोविरोहिणो विचारस्स गमणीयान्नि संवुत्ता” इत्यादिना च राजप्राप्तौ
शकुन्तलाया औत्सुक्यात् आरम्भो नाम प्राथमिकी कार्यावस्था निवृद्धा । यथा दर्पणे—

“भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्ध्यै ।”

तथा अनसूयाप्रियंवदाभ्यां परिपोषितः शकुन्तलादुष्मन्तश्रीः परस्परानुरागो बीजं
नाम अर्थप्रकृतिः । तथा च तत्रैव—

“अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥”

तथा “यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥”

अस्य च उपक्षेपादीनि द्वादशाङ्कानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणाणि वक्ष्यामः ।

(घ) सूत इति । आयुष्मन् ! प्रशस्तायुःशालिन ! ।

“आयुष्मन् रथिनं सूतः” इति दर्पणोक्तेः आयुष्मन्निति सम्बोधनम् । “पुरुषाणा-

(द) (तदनन्तरं शरसमावृत्त-धनुश्च हस्ते, हरिणेश्च अश्वसंलग्नं करिते
करिते राजा दृष्ट्वा च सारथि, रथे आरोहणं करिष्या प्रवेशं करिष्येति ।)

(घ) सारथि । (राजा च हरिणेश्च प्रति दृष्टिपातं करिष्या)
आयुष्मन् !

राजा । सूत ! दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । सोऽय-
मिदानीमपि—(१) (न)

✓ श्रीवाभङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गूयसा पूर्वकायम् ।

शष्पैरर्द्धावलीढैः (२) अमविष्वतमुखश्च शिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रमुत्त्वाह्वयति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥७॥

मनीषानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्” इति तत्रत्यनियमात् सूतस्य अनौचित्येन शिचित्तत्वेन
च संस्कृतं भाषा । एवं राज्ञोऽपि ।

कृणोति । कृणुसारी पलायमाने हरिणविशेषे, अधि अधिरोपिता ज्या गुणो यस्मिन्
तदधिज्यं कार्मुकं धनुयस्य तस्मिन् त्वयि दुष्मन्ते च, चक्षुर्ददत् अपर्पयन्, अहम्, सगं
स्रगरूपधारिणं यज्ञम् अनुसरति अनुधावतीति तम्, साक्षात् प्रत्यक्षम्, पिनाकिनं
पिनाकधनुर्धारिणं महादेवमिव पश्यामि ।

अत्र पिनाकिनः साक्षात्त्वाभावेऽपि तत्सम्भावनावशात् भावामिमानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

हनुमागच्छन्तं पिनाकिनमवलोक्य दक्षयज्ञो स्रगरूपमवलम्ब्य पलायाच्चक्रे ; पिनाकी
च तमनुद्यतवानिति पौराणिकवृत्तान्तः ॥६॥

(न) राजेति । सारङ्गेण हरिणेन । आकृष्टा आकृष्य आनीताः । सीजं
सारङ्गः, इदानीमपि अस्माभिः पथाद्भावनेऽपि, प्रयातीति स्तोकस्थेनान्वयः ।

हरिणेश्च प्रति एवं गुणारोपित-धनुर्द्धारी आपनार प्रति दृष्टिपात-
करतः, हरिणरूपी स्रङ्गेण अशुसरणकारी पिनाकधनुर्द्धारी साक्षात्
महादेवके येन देखितेहि ॥७॥

(न) राजा । मारुति ! এই হরিণ আমাদিগকে দূরে আকর্ষ-
করিয়া আনিয়াছে । এখনও এই সেই হরিণ—

(১) অযং পুনরিদানীমপি । (২) দর্শৈরর্দ্ধাবলীড়ৈঃ ।

যীবেতি । অনুপততি পথাৎ ধাবতি, স্যন্দনে অক্ষদীঘরথে অক্ষদীঘ' রথ' প্রতীত্যর্থঃ; যীবায়াঃ কন্ধরায়া ভঙ্গেন পথ্যদ্বিশি পরিবর্তনেন অমিরাম' সুন্দর' যথা স্নাত্তথা, মুহুর্ধার' বার' দত্তা অর্পিতা দৃষ্টির্থে'ন সঃ, শরস্য মন্নিচ্চিত্তবাণস্য পতনভয়াৎ স্বগাভে' পাতভীতেহঁতোঃ, ভূয়সা অধিকেন, পথ্যদ্বৈ'ন শরীরস্য পথ্যদ্বাগ্নেন, পূর্ব'কায' শরীরস্য পূর্বা'র্ধ' প্রবিষ্টঃ, সম্মুখস্যপদদ্বয়াভ্যন্তরে প্রবেশিতদেহপথ্যদ্বাগ্ন ইত্যর্থঃ; যমেণ দ্রুতগমনায়া-সেন বিব্রতাৎ প্রকটিতাৎ মুখাৎ অংশিभिঃ স্বয়মেব পতনশীলৈঃ, অর্দ্ধাবলীর্দৈঃ অর্দ্ধমুক্তৈঃ, শৃণ্যে' বা'লত্বণীঃ, কৌণ' ব্যাপ্ত' বক্ত' গমনপথো यस্য সঃ, উদয়ম্ জহঁ' প্লুত' লক্ষ্মণ' यस্য তস্য ভাবস্তস্মাৎ, বিয়তি আকাশি, বহুতর' সাতিশয়ম্, উৰ্ব্যা' ভূমৌ চ, স্তৌকম্ অলপম্, প্রয়াতি গচ্ছতি, পলায়মানঃ খল্ব্য' সৃগঃ উল্লক্ষ্মণাতিশয়েন আকাশে' এব অধিক' তিষ্ঠতি ভূমৌ চাল্যমিতি ভাবঃ । ইতি ত্ব' পশ্য ।

অত্র যথাবহুস্তবর্ণনাৎ স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ । উৰ্ব্যামিত্যত্র চ পরুষবর্ণনতয়া স্তুতিদুঃখাবহত্বাৎ দুঃখবলদোষঃ, তথা উৰ্ব্যামিত্যতঃ পর' সমুচ্চয়ার্থ'কসকারঃ অবশ্য' বক্তব্যঃ, কিন্তু নীক্ত ইতি বাচ্যানभिधानদোষশ্চ । 'যাতি ভূমৌ চ কিঞ্চিৎ' ইতি পাঠে' তু তথ্যোঃ সমাধানম্ ।

"বলি রামী নীলচারুসিতে ত্রিষু" ইতি "শতাঙ্কঃ স্যন্দনো রথঃ" ইতি "শৃণ্য' বা'লত্বণম্" ইতি চ অমরঃ ।

পথ্যদ্বৈমিতি পথ্যদ্বৈম্, পৃষীদরাদিত্বাৎ সাধুঃ ।

স্বগধরা ব্রহ্মত্ম ॥৩৥

গ্রীবা পরিবর্তিত' করিয়া পশ্চাদ্গামী রথের প্রতি, বার বার স্নন্দর দৃষ্টিপাত করিতেছে; বাণ পড়িবার ভয়ে, শরীরের পশ্চাদ্ভাগ-দ্বারা সম্মুখভাগের অভ্যন্তরে অধিকভাবে প্রবেশ করিতেছে; পরিশ্রমে মুখমণ্ডল প্রকটিত হইয়া যাইতেছে; তাহাতে সেই মুখ হইতে পতিত অর্ধভুক্ত নূতন তৃণদ্বারা পথ' ব্যাধ করিতেছে; এই অবস্থায় অত্যন্ত উল্লক্ষ্মণ করায় আকাশেই অধিক গমন করিতেছে, কিন্তু ভূতনে অল্পই যাইতেছে; দেখ—৥৭॥

सविध्यम् (१) । कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः
संवृत्तोऽयं मृगः । (प)

सूतः । उदघातिनी भूमिरिति रश्मिसंयमनात् रथस्य
मन्दीभूतो वेगः ; तेनैष मृगो विप्रकृष्टः संवृत्तः । सम्प्रति हि
समदेशवर्त्ती न ते दुरासदो भविष्यति (२) । (फ)

राजा । तेन हि मुच्यन्तामभीषवः । (ब)

(प) सविध्यमिति । अयं मृगः, अनुपतत एव पश्चाद्भावत एव मे मम, कथं
प्रयत्नेन दूरगतत्वात् कष्टेन प्रेक्षणीयो द्रष्टव्यः संवृत्तो जातः । एतेन रथस्य सातिशयं
वेगं सम्पादयितुमशक्ततया सूतस्य निन्दा आक्षिप्यते ।

(फ) अतः सूतः स्वदीर्घं परिहरति सूत इति । उदघातयति खलनं जनयतीति
उदघातिनी उन्नतावनता । इति हेतोः, रश्मिरश्मरज्जोः संयमनादाकर्षणात् । विप्रकृष्टो
दूरवर्त्ती । दुरासदो दुर्लभः, अयं मृग इति शेषः ।

(ब) राजेति । तेन हि समदेशवर्त्तित्वेनैव हेतुना, अभीषवः प्रयत्ना अश्वरज्ज्व
इति यावत्, मुच्यन्तां लम्बीकरणाय हस्तात् त्यज्यन्ताम् ।

“अभीषुः प्रयत्ने रश्मौ” इत्यमरः ।

(प) (विस्मयेन महित) पिछने पिछने याहेते याहेतेई एई
हरिण, आमार यत्नपूर्वक दर्शनेन बोगा इहेगा दाँड़ाइन केन ? ।

(फ) मारुति । श्वानशुलि उछू-नीछू छिन बलिगा, दड़ि टानिगा धरा
रथेर वेग कमिगा गिगाछिन ; ताहातेई एई हरिण दूरवर्त्ती इहेगा
पड़िगाछिन । एथन मगान जायगाय रहिगाछे ; श्वतरां आपनां
दुष्टांया इहेवे ना ।

(१) तदिष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ।

(२) आलम्बन ! उदघातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमनात् रथस्य मन्दीभूतो
वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः । सम्प्रति समदेशवर्त्तित्वेन तेन दुरासदो भविष्यति ।

सूतः । यथाज्ञापयत्यायुष्मान् । इति भूयो रथवेगं सूचयित्वा ।

आयुष्मन् ! पश्य पश्य । एते हि—(१) (भ)

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायाः

स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः ।

निष्कम्पचामरशिखाश्चतुर्कर्णभङ्गाः

धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते (२) ॥८॥

(भ) सूत इति । एत इति श्लोकस्यवाजिन इत्यस्य विशेषणम् । हि तथाहि ।

मुक्तेष्विति । रश्मिषु अश्वरज्जुषु, मुक्तेषु सत्सु, निर्न विद्यन्ते आयता दीर्घा

येभ्य इति निरायता अतीवदीर्घाः पूर्वकाया देहपुरोभागा येषां ते ; प्रसरतां पृष्ठागतवायु-

वेगेन सम्मुखे प्रचलताम्, स्वेषामपि स्वस्वखुरोत्थापितानामपि, रजसां धूलिनाम्,

अलङ्घ्या लङ्घयितुमतिक्रमितुमशक्याः, निष्कम्पा निश्चलाः चामराणां गलावधिशिरीलीक्षां

शिखा अयदेशा येषां ते, तथा चतुर्नाभ्याः कर्णयोर्मङ्गा अवनमनानि येषां ते

तथोक्ताः, ते तव वाजिनः अस्याः, वर्त्मनि गन्तव्यपथे धावन्ति वेगेन गच्छन्ति, तरन्ति

नु आकाशे प्लवन्ते किम् ? । अन्यथा ईदृशवेगासम्भव इति भावः ।

अत्रापि पूर्ववत् स्वभावोक्तिः, धावने तरणसंशयात् शुद्धसन्देहस्य अनयोर्मिथौ

निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा उक्तविधसमासाश्रयणात् निरायतप्रदेन किम् अतिदीर्घाः,

उत निर्धनादिवत् आयतत्वाभावविशिष्टो बाह्व्य इति सन्देहात् सन्दिग्धतादीषः, स तु

'महायतपूर्वकायाः' इति पाठेन परिहृत्यः ।

(ब) राज्ञा । ताहा इहेने दडि छाडिग्या दाओ ।

(ड) मारथि । आयुष्मान् वेगेन आदेश करेन । (एहि बनिग्या
मातिशय रथेर वेग जग्याइग्या) आयुष्मन् ! देखून देखून ।

(१) सूतः ।... (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मन् । पश्य पश्य ।

(२) मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायाः निष्कम्पचामरशिखा निभृताईकर्णाः ।

आत्मीकृतैरपि रजोभिरलङ्घनीया धावन्तमी स्रगजवाचमयेव रथाः ॥

রাজা । সহস্রম্ । নুনমতীত্য হরিণং হরয়ো বর্তন্তে
যতঃ—(১) (ম)

যদালোকে সূক্ষ্মং ব্রজতি সহস্রা তদ্বিপুলতাং
যদাঙ্গা বিচ্ছিন্নং ভবতি ক্লতসম্ভানমিব তত্ ।
প্রকৃত্যা যদ্বক্রং তদপি সমরেখং নয়নয়োঃ

ন মে দূরে কিञ্চিত্ চক্ষণমপি ন পাশ্বে^১ রথজবাৎ (২) ॥৮॥

বসন্ততিলকা ব্রজম্—“সক্কা বসন্ততিলকা তমজা জগৌ গঃ” ইতি লক্ষণাৎ ॥৮॥

(ম) রাজিতি । ইন্দ্ৰিস্তহরিণপ্রাপ্তিসম্ভাবনয়া দ্বর্ষঃ । হরয়ো মদীয়ঘোষ
হরিণমতীত্য বেগাতিশয়াদতিক্রম্য, বর্তন্তে বর্তিষ্যন্ত ইতি ভবিষ্যৎসামীপ্যে বর্তন্ত
ইতি নুনং তর্ক্যামৌল্যর্থঃ ।

“ন ন তর্কো^২ন্যথৈ” ইত্যমরঃ ।

যদिति । রথস্য জবাৎ বেগাৎ যত্ বস্তু, আলোকে দূরতৌ দর্শনে সূক্ষ্মং শুভ্রমালী
সহস্রা তত্চক্ষণাদিব, তত্ বস্তু বিপুলতাং বিশালতাম্, ব্রজতি প্রাপ্নোতি । ইদং সম্মুখদৃশ্য
বিষয়ম্ । যত্ বনাদিকং বস্তু, অঙ্গা বস্তুত এব, বিচ্ছিন্নং বিভক্তম্, তত্

দড়ি ছাড়া দিলে পর, বাহাদেব দেহের পূর্বার্দ্ধ অত্যন্ত
হইয়াছে; আপনাদের খুঁত্রোথাপিত সম্মুখগামী ধূলিও, বাহাদিগ
লঙ্ঘন করিতে পারিতেছে না এবং বাহাদেব চামরের অগ্রাগ নি
হইয়াছে, আর কর্ণের বক্ততা নিবৃতি পাইয়াছে; সেইরূপ আপনাদের
অশ্বগণ, পথে ধারিত হইতেছে, না,—সম্ভরণ করিতেছে? ॥৮॥

(ম) রাজা । (আনন্দের সহিত) নিশ্চয় ঘোড়াগুলি, হরিণট
অতিক্রম করিয়া বাইবে । কারণ,—

(১) সম্যমতীত্য হরিতৌ হরয়ো বর্তন্তে বাজিনঃ । তথাহি—

(২) যদন্ববিচ্ছিন্নম্, যদঙ্গং বিচ্ছিন্নম্ । ন মে পাশ্বে^৩ কিञ্চিত্ চক্ষণমপি
রথজবাৎ ।

সূতঃ । পশ্যৈনং ব্যাপাদ্যম্ । (য)

রাজা । শরসন্ধানং নাটয়তি (১) । (২)

কৃতসন্ধানমিব কৃতসংযোগমিব ভবতি । ইদং পার্শ্বস্থবিষয়ম্ । যত্ বনশ্চৈয়াদিকম্, প্রকৃত্য স্বভাবেনৈব বক্রং কুটিলম্, তদপি বস্তু, সমা রেখা यस্য তত্ তাড়শং ভবতি । ইদমপি পার্শ্বস্থবিষয়ম্ । তথা কিञ্চিত্ কিমপি বস্তু, মে মম নয়নযোশ্চক্ষুঃ, চক্ষমপি ন দূরে বিদ্যতে সহস্রৈব সন্নিহিতত্বাদিতি ভাবঃ ; ন বা পার্শ্বে তিষ্ঠতি হঠাৎদেব দূরপশ্চাদ্গতত্বাদিত্যাশয়ঃ ।

অথ কৃতসন্ধানমিবেতি ভাবাভিমানিনী ক্রিয়োত্প্রচালঙ্কারঃ । তথা চতুর্থপাদে সমুচ্চয়াথেঁ চকারী বাকারী বা বক্তব্যঃ, কিন্তু নীক্ত ইতি বাচ্যানভিন্নানদৌষঃ । স তু 'ন দূরে কিञ্ছিদ্বা চক্ষমপি ন পার্শ্বে রথজবাৎ' ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

"তত্বে ত্বজ্জাহ্নসাহয়ম্" ইত্যমরঃ ।

এতদনুপোত্তির্যথা ভট্টিকাব্যে—

"অথ পুরুষযোগান্নৈদ্যদূরসংস্থং দব্যদতিরয়েণ প্রাপ্তমুর্ধ্ববিভাগম্ ।"

শিল্পরিণী ব্রহ্ম—"রসৈরুদ্রৈশ্চিন্না যমনসমভাগঃ শিল্পরিণী" ইতি লক্ষণাৎ ॥২॥

(য) সূত ইতি । ব্যাপাদ্যং কৃতব্যম্, হরিণমিতি শ্রেষঃ ।

(২) রাজীতি । নাটয়তি অভিনয়তি । হরিণং ক্রন্থমিতি ভাবঃ ।

যাহ উপথে স্মৃশ্ব ছিল, রথের বেগে সহসাই তাহা বিস্তৃতি লাভ করিতেছে ; যাহা বাস্তবিকই বিভক্ত, তাহা যেন সংযুক্ত হইতেছে ; যাহা স্বভাবতই বক্র, তাহাও সমরেখ বলিয়া বোধ হইতেছে এবং ক্ষণকালের জন্তও কোন বস্তুই আমার নয়নের দূরে কিংবা পার্শ্বে থাকিতেছে না ॥২॥

(য) সারথি । এই বধ্য হরিণটাকে দেখুন ।

(২) রাজা । (বাণসন্ধান অভিনয় করিলেন ।)

(১) সূত ! পশ্যৈনং ব্যাপাদ্যমানম্ । (শরসন্ধানং নাটয়তি ।)

নেপথ্যে । ভো ভো রাজন্ ! আশ্রমসৃগোঃয়ং ন হন্তব্যো
ন হন্তব্যঃ । (ল)

সূতঃ । আকর্ষণং অবলোক্য চ । আয়ুষ্মন্ ! অস্ম্যে
তে বাণপাতপথবর্তিনঃ কৃষ্ণসারস্যান্তরাযৌ তপস্বিনৌ
সংবৃত্তৌ (১) । (ব)

রাজা । সমস্মৃমস্ম । প্রগৃহ্যন্তামভীষবঃ (২) । (শ)

সূতঃ । যথান্নাপয়ত্যাযুষ্মান্ । ইতি তথা কৰোতি (৩) ।

ততঃ প্রবিশতি সশিষ্যৌ বৈখানসঃ । (ধ)

(ল) নেপথ্য ইতি । সমস্মৃমে দিব্যকৃতিঃ । অত্র হিঁসানিষেধাদিত্যাশয়ঃ ।

(ব) সূত ইতি । কৃষ্ণসারস্য কৃষ্ণসারহত্যায়াঃ, অন্তরাযৌ নিবারকালেন বিদৌ
সংবৃত্তৌ জাতৌ ।

(শ) রাজিতি । সমস্মৃমস্ম সত্বরং প্রগৃহ্যন্তাম্ আকৃষ্য প্ৰিয়ন্তাম্, অসীম
অশ্বরজ্জবঃ ।

(ল) নেপথ্যে । হে হে রাজন্ ! এটা আশ্রমের হরিণ ; মারিবে
না মারিবেন না ।

(ব) সারথি । (শুনিয়া এবং দেখিয়া) আয়ুষ্মন্ ! দুইজন তপস্বী
আপনার বাণক্ষেপের পথবর্তী এই হরিণটার বিষম্বরূপ হইয়াছেন ।

(শ) রাজা । (দ্বারার সহিত) অশ্বরজ্জু আকর্ষণ কর ।

সারথি । আয়ুষ্মান্ বেগন আদেশ করেন । (এই বলিয়া অশ্বরজ্জু
আকর্ষণ করিল ।)

(১) সূতঃ । ...তে বাণপথবর্তিনঃ কৃষ্ণসারস্যান্তরে তপস্বিনে চপস্বিতাঃ ।

(২) রাজা । (সমস্মৃমস্ম) তেন হি নিগৃহ্যন্তাম্ বাজিনঃ ।

(৩) সূতঃ । তথা । (যথং স্থাপয়তি) ।

वैखा । हन्तमुद्यम्य । राजन् (१) । आश्रममृगोऽयं न
हन्तव्यो न हन्तव्यः । (स)

न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्

मृदुनि मृगशरीरे तूलराशविवाग्निः ।

क्व वत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं

क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥१०॥

(ष) तत इति । वैखानसः कश्चित्तपस्वी ।

“वैखानसो वनवासी बाणप्रस्थश्च तापसः” इति वैजयन्ती ।

(स) वैखेति । उद्यम्य उत्तोल्य ।

न खल्विति । तूलराशौ अग्निरिव, मृदुनि कीमले, अस्मिन् मृगशरीरे अयं बाणः,
न खलु न खलु सन्निपात्यः नैव निर्द्वेष्यः । तत्र हेतुमाह—कति । वत खेदे ।
अतिलोलम् अल्पाघातेनैव विनश्यत्वात् नितान्तचञ्चलम्, हरिणकानां क्षुद्रमृगाणाम्,
जीवितं जीवनञ्च क्व कुत्र वर्तते ; निशिताः पाषाणादौ घर्षणेन तीक्ष्णोक्ता निपाता
धारा येषां ते, तथा वज्रस्यैव सारी बलं येषां ते, ते तव शरा बाणश्च क्व कुत्र विद्यन्ते ।
वायसविनाशाय पाशपतास्त्रप्रयोग इव क्षुद्रहरिणवधाय स्वकीयदारुणबाणप्रहारो नितरा-
मन्यायः “सम्भवति लघूपाये गुरुपायस्यान्याव्यत्वम्” इति न्यायादित्याशयः ।

अत्र परार्थाद्यर्थरूपकारणेन पूर्वार्थाद्यर्थरूपकार्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः, कीमल-
कठिनयोर्जीवितशरयोर्विरूपयोः सङ्घटनान् विषमालङ्कारः, वज्रसारा इति लुप्तीपमा च
इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; स च तूलराशविवाग्निरिति श्रौतीपमया पुनः संसृज्यते ।

(ष) (ताहार पर शिशुर सहित एकजन तपस्वीर प्रवेश ।)

(स) तपस्वी । (इष्ट उद्धोलन करिष्य) राजन् ! एता आश्रमेर
हरिण ; शस्त्रिबेन ना शस्त्रिबेन ना ।

(१) भी भी राजन् ।।

তদাশু কৃতসন্ধানং প্রতিসংহর সাযকম্ ।

আর্ত্তব্রাণায় বঃ শস্রং (১) ন প্রহৃত্তমনাগসি ॥১১॥

সংসৃষ্টসঙ্করযোরপি পুনঃ সংসৃষ্টসঙ্করৌ সম্ভবত ইতি প্রদর্শিতমস্মাভিঃ সাহিত্যদর্পণ-
টীকায়াম্ ।

“সারী বলি স্থিরাংশে চ ন্যায়্যে ক্লীবং বরে ত্রিষু” ইত্যমরঃ ।

হরিণকানামিতি অল্যার্থে কপ্রত্যয়ঃ । নিপাত্যতে বিনাশ্যতে ক্ষিযতে অনেনেতি নিপাতৌ
ঘাৱা । কারণে ঘজ্ ।

মালিনী বৃত্তম্—“ননময়যযুতেযং মালিনী ভোগিলোকৈঃ” ইতি লক্ষণাত্ ॥১০॥

ননু তর্হি যেন কেনচিত্ সামান্যশস্রং হরিণৌঃ ময়া নিহন্যতামিত্যাহ তদ্বিতি ।
তত্ তস্মাদাত্মসমুৎপত্তৌ নৈব অবধ্যত্বাত্, কৃতং সন্ধানং লক্ষ্যোপরি পাঠ্য স্থিরীকরণ-
স্য তন্ম, সাযকম্ অমুং বাণম্ ; আশু শীঘ্রমেব, প্রতিসংহর নিবর্ত্তয় । তত্র কারণ-
মাহ—আর্ত্তেতি । বৌ যুগ্মাকং শস্রম্, আর্ত্তস্য বিপন্নস্য প্রাণিনঃ ব্রাণায় রক্ষণার্থং
প্রবর্ত্ততে, কিন্তু অনাগসি নিরপরাধে প্রাণিনি, প্রহৃত্তং ন প্রবর্ত্ততে, ন্যায়প্রবর্ত্তনার্থমেব
বিধাতা যুগ্মাকং সৃষ্ট্বাদিতি ভাবঃ ।

অত্রাপি পূর্ববদেব কার্য্যকারণभावे अर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः । तथा ब्रणायैति वृद्ध-
प्रत्ययेन प्रक्रम्य प्रहर्तुमिति तुम्प्रत्ययाभिधानात् भग्नप्रक्रमता दोषः । स च ‘ब्रातुमा-
र्ह वः शस्रं न प्रहर्तुमनागसम्’ इति पाठेन समाधेयः । एवञ्च द्विशब्दस्य द्वैतार्थत्वात्
निरर्थकत्वदोषोऽपि । न वा आर्त्तमिति द्वितीयानभिधाय अनगसीति समस्यभिधानात्
पुनर्भग्नप्रक्रमता चेति ध्येयम् ।

তুলার রাশিতে অগ্নির আয়, এই কোমল মৃগশরীরে এই বাণ
নিক্ষেপ করিবেন না, করিবেন না । হায়! ক্ষুদ্র হরিণগণের নিত্য
চঞ্চল জীবনই বা কোথায় ; আর বজ্রের আয় বলবান্ ও সুধার আগনার
বাণগুলিই বা কোথায় ॥১০॥

(১) আর্ত্তব্রাণায় তে শস্রম্ ।

রাজা । . সপ্রণামম্ । এষ প্রতिसংহত এব । ইতি যথোক্তং
করোতি (১) । (হ)

বৈখা । . সহস্রম্ । . সত্ৰশমেবৈতৎ পুরুবংশপ্রদীপস্য
ভবতঃ (২) । (চ)

জন্ম यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव । ६

पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥ ১২ ॥

“আগৌঃপরাধৌ মনুষ্যে” ইত্যমরঃ ॥ ১১ ॥

(হ) রাজ্যেতি । প্রতিসংহত এব নিবর্তিত এব । যথোক্তং করোতি প্রতি-
সংহরতীত্যর্থঃ ।

(চ) বৈখ্যেতি । পুরোর্য্যাতিকনিষ্ঠপুত্রস্য বংশে প্রদীপস্তদ্বদুজ্জ্বলতাকারকস্য ।
সত্ৰশমেব যোগ্যমেব ।

জন্মেতি । পুরীকদাত্তস্য যযাতিপুত্রস্য বংশে, यस्य তব জন্ম, তস্য তব, इदम्
अस्माकं নিবারণমাত্রণৈব সংহিতস্যাপি বাণস্য প্রতिसংহরণম্, युक्तरूपं सर्वथैव
उपयुक्तं জাতম্ । एतेन नितान्तं सन्तुष्यन्नाशास्ते पुत्रमिति । एवं गुणोपेतम्
ईदृश्यायविनयादिगुणशालिनम्, चक्रवर्त्तिनं सार्वभौमं पुत्रम्, आप्नुहि स्वभस्त्र ।

অতএব কৃতসম্ভান বাণটাকে শীঘ্র প্রতिसংহার করুন । কারণ,
বিপত্রের পরিভ্রাণের জন্তই আপনাদের অস্ত্র ; কিন্তু নিরপরাধের উপরে
প্রহার করিবার জন্ত নহে ॥ ১১ ॥

(হ) রাজা । (প্রণামের সহিত) এই প্রতिसংহতই হইল ।
(এই বলিয়া প্রতिसংহার করিলেন ।)

(ক) তপস্বী । (আনন্দের সহিত) আপনি পুরুবংশের প্রদীপ ;
আপনার পক্ষে ইহা উপযুক্তই হইয়াছে ।

(১) রাজা । . এষ প্রতিসংহতঃ । (যথোক্তং করোতি ।)

(২) বৈখা । (সহস্রম্) উচিতমেবৈতৎ পুরুবংশপ্রভবস্য নরেন্দ্রদীপস্য ভবতঃ ।

इतरोऽपि । हस्तमुदयम् । सर्वथा चक्रवर्त्तिनं पुत्रमाप्नुहि (१) । (क)
 राजा । सप्रणामम् । प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचः (२) । (ख)
 वैखा । राजन् ! समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष
 चास्मद्गुरोः कण्वस्य कुलपतेः साधिदैवत एव शकुन्तलया अनु-
 मालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातस्तदत्र
 प्रविश्य प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः (३) । अपि च, (ग)

चक्रं भूमण्डले वर्त्तते अधीश्वरत्वेनावतिष्ठत इति चक्रवर्त्ती । “अग्निष्टोमयाज्ञौ
 पुत्रस्ते भविता” इत्यादिवत् “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” इत्यनेन साधुत्वम् ।

“चक्रवर्त्ती सार्वभौमः” इत्यमरः । एतदनु रूपवाक्यं यथा रघुवंशे—“भवन्तनीलं
 भवतः पितेव” ॥१२॥

(क) इतरोऽपीति । शिष्योऽपीत्यर्थः । उदयस्य उत्तोल्य । सर्वथा अवश्यम् ।

(ख) राजेति । प्रतिगृहीतं सत्यतया स्वीकृतम्, ब्राह्मणोक्तत्वादेवेति भावः ।

(ग) वैखेति । समिदाहरणाय यज्ञीयकाष्ठानयनाय । कुलपतेः शिष्यसमूह-
 नियन्तुः अन्नदानादिपूर्वकबहुतरमुन्यध्यापकस्य, कण्वस्य तदाख्यस्य महर्षेः, आश्रम इति
 , परिणाम्यः । शकुन्तलयैव साधिदैवतः अधिदैवतेन अधिष्ठातृजनेन सहिति सः

पुरुषवशेन वीशरं जन्म, मेइ आपनार पक्षे ईइ। उपयुक्तइ बटे।
 अतएव এইरूप गुणसम्पन्न सार्वभौम पुत्र लाभ करून ॥१२॥

(क) अपरं तपश्चोप । (इष्ट उद्देानन करिग्रा) अवश्यइ चक्रवर्त्ती
 पुत्र लाभ करून ।

(ख) राजा । (प्रणामपूर्वक) ब्राह्मणेर वाक्य (मत्ता वनिग्रा)
 स्वीकार करिनाम ।

(१) कश्चित् अयं पाठो नास्ति । (२) राजा । (सप्रणामम्) प्रतिगृहीतम् ।

(३) वैखानसः । एष खलु काश्यपस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरम् । प्रविश्य ।

धर्मग्रास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति (१) ॥१३॥

ऋकुन्तलया अधिष्ठित इत्यर्थः, मालिन्यास्तदाख्याया नद्यास्तौरे इत्यनुमालिनीतौरम् । चेद-
यदि अन्यस्य कार्यस्य अतिपातः अतिक्रमः अतिरिति यावत्, न भवेत्, तत् तदा ।

अकुन्तलयेति “सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्” इत्यादिवत् अमेदि द्वितीया ।
अनुमालिनीतौरमिति विभक्त्यर्थे अन्यथीभावः ।

कुलपतिलक्षणं यथा—“मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥”

अथ उल्लेखी नाम नाट्यालङ्कारः “कार्यग्रहणमुल्लेखः” इति दर्पणलक्षणात् ।

धर्म्या इति । प्रतिहता भवद्वाहुबलप्रभावेणैव विनाशिताः विघ्ना यासां ताः, धर्म्या
धर्मादनपेताः तपोधनानां तपस्विनाम्, क्रिया यागादिकर्माणि, समवलोक्य, मौर्व्या
धनुर्गुणस्य यः क्रियः घर्षणेन शुष्कणः स एव अङ्गुष्ठिक्रं यत्र स तादृशः मे मम
दुष्मन्तस्येत्यर्थः, भुजो बाहुः, कियत् किंपरिमाणम्, रक्षति इति ज्ञास्यसि । धर्म्याक्रियाणां
निर्विघ्नतादर्शनेन स्वकीयभुजः सर्वमेव भूमण्डलं सर्वथैव रक्षतीति ज्ञास्यतीति भावः ।

अथ धर्म्याक्रियाणां निर्विघ्नतादर्शनेन स्वकीयबाहुद्वारा सर्वस्य सर्वथा रक्षया
अनुमानात् ज्ञप्तिर्नाम नाट्यलक्षणम् । यथा दर्पणे—

“ज्ञप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिदयवानुमीयते ।”

आर्या जातिः ॥१३॥

(ग) तपस्वी । राजन् ! आगरा समिध आहरण करिवार जग
चलिग्राहि । मालिनीनदीर तीरे आग्रादेर गुरु कुलपति कथेर एहे
आश्रम देखा याहेतेछे ; शकुन्तलाई ईशर अधिष्ठात्री । यदि आपनार
अग्र कार्येर अतिक्रम ना ह्य ; तवे आपनि एहे आश्रमे प्रवेश
करिग्रा, अतिशिसंकार ग्रहण करुन । आरु—

(१) रथ्यास्तपोधनानाम् ।

রাজা । অপি সন্নিহিতোঽত্র কুলপতিঃ ? । (ঘ)

বৈখা । ইদানীমেব দুহিতরং শকুন্তলামতিথিসৎকারায়া-
দিদৃশ্য (১) দৈবমস্যাঃ প্রতিকূলং শময়িতুং সৌমতীর্থং গতঃ । (ঙ)

রাজা । भवतु, तामेव द्रक्ष्यामि । सा खलु विदित-
भक्तिर्मां महर्षये निवेदयिष्यति (২) । (চ)

(ঘ) রাজিতি । অত্র আশ্রমে, কুলপতিঃ পূর্বোক্তলক্ষণঃ কণ্বঃ, অপি কিং সন্নিহিত
আসন্নঃ স্থিতঃ কিম্ ।

(ঙ) বৈখিতি । অস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ প্রতিকূলম্ অভিনতবরাদ্যপ্রাপ্তেঃ বিবোধি,
দৈবং পূর্বজন্মীয়দুরিতম্, শময়িতুং বিনাশয়িতুম্ । যথা উদ্ধাহতত্বদৃষ্টম্—

“তত্র দৈবমভিযুক্তং পৌরুষং পৌর্বদৈহিকম্ ।”

(চ) রাজিতি । भवतु অত্রৈব মম সৃগয়াসমাপ্তিরিতি শ্রীষঃ । তাং শকুন্তলামেব ।
বিদিता অবগতা ভক্তিঃ মহর্ষি কণ্বং প্রতি পূজ্যতয়া সমানুরাগো যথা সা, মহর্ষয়ে
কণ্বায়, মাং তাড়শভক্তিমন্তমিত্যর্থঃ, নিবেদয়িষ্যতি জ্ঞাপয়িষ্যতি । মহর্ষি প্রতি মম
ভক্তি প্রত্যচৌক্তব্য শকুন্তলা তাং ভক্তি মহর্ষয়ে কথয়িষ্যতি, ততশ্চ স মে কণ্বাণ
বিধাস্থতীতি ভাবঃ ।

তপস্বীদিগের নিবিদ্ব-সম্পন্ন ধর্ম্‌কার্যগুণি দেখিয়া, “ধর্ম্মর গুণ
আকর্ষণের চিহ্নে চিহ্নিত আমার বাহু, কি পরিমাণ রক্ষা করিতেছে”
ইহা জানিতে পারিবেন ॥১৩॥

(ঘ) রাজা । কুলপতি আশ্রমে আছেন কি ? ।

(ঙ) তপস্বী । সম্প্রতিই, অতিথিসংকার করিবার জন্ত : কণ্ণা
শকুন্তলাকে আদেশ করিয়া, উহার প্রতিকূল দৈবের উপশম করিবার
নিমিত্ত সৌমতীর্থে গিয়াছেন ।

(১) সন্দিদ্য । (২) भवतु । তামেব দ্রক্ষ্যামি । সা খলু বিদিতভক্তি
মাং মহর্ষে: কথয়িষ্যতি ।

বৈখা । সাধয়ামস্তাবত্ । ইতি (১) সশিষ্যো নিষ্কান্তঃ । (ক)
রাজা । সূত ! নীদয় (২) অশ্বান্, পুণ্যায়মদর্শনে-
নাভ্যনং পুনীমহে । (জ)

সূতঃ । যদান্নাপয়ত্যাযুধান্ । ইতি মূখ্যে রথবেগং রূপয়তি (৩) । (ক)
রাজা । সমন্তাদবলীক্য । সূত ! অকথিতোঃপি জ্ঞায়ত
এবায়মাভোগস্তপোবনস্য (৪) । (জ)

বিদিতভক্তিরিতি ভক্তিশব্দে ভাবে ক্তিপ্রত্যয়ান্তঃ । তেন পুরাণাদিত্যান্ন পুংস্কাবনিষেধ
ইতি তত্রৈব দ্রষ্টব্যম্ ।

(ক) বৈখ্যেতি । তাবত্ বাক্যলঙ্কারে, সাধয়ামি গচ্ছামঃ । যথা দর্শয়ে—

“প্রায়েণ যন্তকঃ সাধির্গমিঃ স্থানি প্রযুজ্যতে ।”

(জ) রাজেতি । নীদয় চালয় । পুনীমহে পবিত্রং কুরুমহে ।

(ক) সূত ইতি । মূখ্যঃ পুনরপি । রূপয়তি সাধয়তি ।

(চ) রাজা । হউক । তাঁহার সহিতই দেখা করি; তিনি
(শকুন্তলা) আমার ভক্তি জানিয়া, মহর্ষিকে জানাইবেন ।

(ছ) তপস্বী । তবে আমরা যাই । (এই বলিয়া শিশুর সহিত
চলিয়া গেলেন ।)

✓ (জ) রাজা । সারথি ! ঘোড়াগুলিকে চালাও; পুণ্য আশ্রম
দেখিয়া আত্মাকে পবিত্র করি ।

(বা) সারথি । আশ্রমস্থান্ যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া
রথের বেগ অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(ঞ) রাজা । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) সারথি ! কেহ
না বলিয়া দিলেও, ইহাই যে তপোবনের সীমা, তাহা বুঝিতেছি ।

(১) ক্তিচিন্ত ইতিশব্দে লালি । (২) নীদয় ।

(৩) মূখ্যে রথবেগং নিরূপয়তি । (৪) যথাযমান্নমস্তপোবনস্য ।

सूतः । कथमिव ? । (ट)

राजा । किं न पश्यति भवान् ? । इह हि—

नीवाराः शुक-कोटरार्भक-मुख-भ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः (१) सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः

तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्ठन्दरेखाङ्किताः ॥१४॥

(ज) राज्ञि । समन्तात् सर्वासु दिक्षु । अकथिताऽपि केनाचदपरिचायितोऽपि तपोवनस्य अयमेव आभोगः पूर्णता सीमेत्यर्थः ज्ञायते अनुभूयते ।

“पूर्णत्ववाभाभोगः” इति त्रिकाण्डशेषः ।

(ट) सूत इति । कथमिव कथम्भूतं तवेदं ज्ञानमित्यर्थः ।

नीवारा इति । तरूणाम् अधो निम्नदेशे, शुकानां तदाख्यपक्षिणां ये कोटरार्भकाः तदुत्तमगततरुस्थशावकाः तेषां मुखेभ्यो भ्रष्टाः पतिताः नीवारास्तृणधान्यानि दृष्ट्वा इति शेषः । तपस्विभिरेव अनायासलभ्यतया नीवारव्यवहारात् शुकैश्च नीत्वा अर्भकैर्दानात् अन्यत्र तु तद्वाङ्मुखासम्भवात् तपोवनसीमावेयमिति भावः । क्वचित् कुत्रचिदङ्गुदीफलानि भिन्दन्ति तैलार्थं चूर्णयन्तीति ते इङ्गुदीफलभिदः, अतएव प्रस्निग्धाः प्रकर्षेण तैलाक्ता एव, उपलाः पाषाणाः, सूच्यन्ते तपोवनसीमासूचका इत्यर्थः । अन्यत्र ईदृशपाषाणदर्शनासम्भवात् तपोवनारम्भ एवायमित्यभिप्रायः विश्वासस्य ‘अस्मान् कोऽपि न हिंसात्’ इति विश्वस्यस्य उपगमात् आजन्मत एव लाङ्गिकाभिन्ना अशौमेदरहिता गतिर्येषां ते तादृशा मृगाः, शब्दं रथशब्दम्, सहन्ते निर्विक्रमाकर्षयन्ति । अन्यत्र मृगाणामीदृशी निर्भयता न स्यादिति तपोवनाभोग एवायमित्यभिप्रायः । तथा तोयाधारपथा जलाशयमार्गाश्च, वल्कलशिखानां परिहितवल्कलाणां

(ट) मारुति । किरूपे (वृक्षिनेन) ? ।

राजा । तूयि किं—देखितेह ना ? एहे ज्ञाने—

(१) इङ्गुदीफलभिदः ।

অপি চ,

কুল্যাশ্বোভিঃ পবনচপলৈঃ শাখিনো ধৌতমূলাঃ

ভিন্নো রাগঃ কিশলয়রুচামাজ্যধূমোদগমেন ।

এতে চার্বাণুপবনভুবি ক্ষিপ্রদর্ভাঙ্কুরায়াং

নষ্টাশঙ্কা হরিণশিশবো মন্দমন্দং চরন্তি (১) ॥১৫॥

নিষ্যন্দরেখাভির্বিগলজলচিক্ৰৈঃ অঙ্কিতাশিক্ৰিতা বিদ্যন্ত ইতি শ্রবঃ । স্থূলরেখাদর্শনাৎ
বক্ষলশিখানিষ্যন্দজনিতৈবেয়ং রেখা ইতি, তথা মুক্তঃ স্নাঘিণাং তপস্বিনামেব ইমে
পন্থানঃ, তেন চ তপীবনস্যে বায়মাভোগ ইতি ভাবঃ ।

অথ তপীবনাভোগানুমানকার্য্যং প্রতি বহুতরকারণোপন্যাসাত্ সমুচ্চয়ঃ, তৎকৃত-
বিচ্ছিত্তিবশাচ্চানুমানালঙ্কারঃ ।

“দৃশ্যধান্যানি নীবারাঃ” ইত্যমরঃ ।

শাদূলবিক্রীড়িতং বচনম্—“সূর্য্যশ্বেমং সজাস্ততাঃ সগুরবঃ শাদূলবিক্রীড়িতম্”
ইতি লক্ষণাত্ ॥১৪॥

কুল্যেতি । পবনচপলৈঃ বায়ুনা কম্পিতৈঃ, কুল্যানাং ক্রবিসমুদ্রনদীনাং, অশ্বোভি-
জলৈঃ, শাখিনো বৃক্ষাঃ, ধৌতানি মূলানি শিখাং তে তাড়শাং ভবন্তি । তপীবনং এবৈতদ-
ক্রবিসমসরির্মিমাণাদন্যত্র চাসম্ভবাৎ তপীবনাভোগ এবায়মিতি ভাবঃ । আজ্যস্ব
যজ্ঞাগ্নৌ আহুতঘৃতস্য ধূমোদগমেন, কিশলয়রুচাং তরুপল্লবদ্যুতীনাং রাগৌ লৌহিত্যম্,
ভিন্নৌ বৈপরীত্যং প্রাপ্তঃ । তপীবনাদন্যত্র ইত্দ্দশাজ্যধূমোদগমাসম্ভবাৎ তদাভোগ এবায়-

শুকপক্ষীর কোটরস্থ শাবকদিগের মুখ হইতে নিপতিত উড়ীধান
সকল বৃক্ষের নীচে রহিয়াছে, কোন স্থানে ইজুদীক্ষনভেদক সুস্নিগ্ধ
আবাণ সকল দেখা যাইতেছে, বিশ্বাস লাভ করায় শ্রেণীবদ্ধ হরিণগণ
বৃথের শব্দ শুনিতেছে এবং জলাশয়ের পথগুলি, বহুনের অগ্র হইতে
বিগলিত জলপ্রেক্ষায় অঙ্কিত রহিয়াছে ॥১৪॥

(১) বিদ্যাসাগরেণায় শ্লোকঃ পরিহৃতঃ ।

সূতঃ । সর্বমুপপন্নম্ । (ঠ)

রাজা । স্তোকমন্তরং গতা । আশ্রমোপরোধো মাভূত্, তদিত্যে

রথং স্থাপয়, যাবদবতরামি (১), । (ঙ)

মিত্যশ্রয়ঃ । এতে দৃশ্যমানাঃ হরিণশিশবয়, নষ্টাশঙ্কা আজন্মত এব স্থহিঁক
অদর্শনাৎ নির্ভয়াঃ সন্তঃ, ছিন্না ছিত্বা এষ্য এব খাদনায দত্তা দর্ভাণাং কুশ
মজ্জুরা যস্থাং তস্যাম্, উপবনমুখি উদ্যানচত্বরে, অর্বাঙ্ অস্মাক্ সমীপ এব, মন্দস
অল্যমল্যং চরন্তি ধমন্তি । তপীবনং বিনা অন্যত্র ইঁদৃশাহিঁসায়া অদর্শ
তপীবনাভোগ এবায়মিত্যমিপ্রায়ঃ ।

অত্রাপি পূর্ববদেবালঙ্কারঃ ।

মন্দাক্রান্তা ব্রতম্—“মন্দাক্রান্তাষু ধিরসনগৈর্মোভনৌ গৌ যযুগ্মম্” ইতি লচণাত্ ।

(ঠ) সূত ইতি । সর্বং মন্বদুগ্ধম্, উপপন্নং যুক্তিসঙ্গতম্, ময়াপি তথৈব দর্শ

দিতি ভাবঃ ।

(ঙ) রাজেতি । স্তোকমন্তরং গতা রথারূঢ় এব কিচ্ছিদাশ্রমাভ্যন্তরং গ
তয়া গমনেনৈব রথচক্রঘর্ষণেন দর্ভাঙ্জুরাদিচ্চিতদর্শনাদাহ—আশ্রমোপরোধঃ ।
আশ্রমস্য উপরোধঃ রথচক্রঘোটকাস্তুরাঘাতেন স্ততিঃ, মাভূত্ ন ভবতু । তত্
যাবচ্ছব্দৌ বাক্যলঙ্কারে ।

আরও, বায়ুসঞ্চালিত কৃত্রিম ক্ষুদ্র নদীর জলে বৃক্ষসকলের
ধোত হইতেছে, স্বতের ধূম উঠিতে থাকায় পল্লবকাস্তির রসি
বিপরীত হইয়া গিয়াছে এবং এই সকল হরিণশাবক, আমাদের নিক
নির্ভয়ে ছিন্নকুশাকুর উদ্যানভূমিতে অল্প অল্প বিচরণ করিতেছে । ১৫৮

(ঠ) সারথি । সমস্ত ঠিক্-বটে ।

(ঙ) রাজা । (একটু ভিতরে যাওয়া) আশ্রমের ক্ষতি
সেই জন্ত এইখানেই রথ রাখ ; আমি নাগি ।

(১) তপীবননিবাসিনামুপরোধো মাভূত্ এতাবত্বেব ।

सूतः । धृताः प्रग्रहाः, अवतरत्वायुष्मान् । (ढ)

राजा । अवतीर्थ आत्मानमवलोक्य च (१) । सूत ! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि, तदिमानि तावद्गृह्यन्तामाभरणानि धनुश्च । इति सूतस्त्वापश्यति । (ण)

सूतः । गृह्णाति । (त)

राजा । यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य निवर्त्तिष्ये, तावदाद्र्गृष्टाः क्रियन्तां वाजिनः (२) । (थ)

(ढ) सूत इति । प्रग्रहा अश्वरश्मयः, धृता रथस्थापनाय आकृष्टाः ।

(ण) राजेति । आत्मानं देहम् । देहावलोकनं स्ववेशस्य भावपरीक्षार्थम् । विनीतवेशेन अनुवृत्तपरिच्छेदेन तपोवनानि प्रवेष्टव्यानि । तथा च महामाननीयानां मुनीनामन्तिके विनयसूचनमेव सर्वथा सङ्गतमिति भावः । तत् तस्मात् । आभरणानि वीरभावव्यञ्जकाः अलङ्काराः । गृह्यन्तां रक्ष्यन्ताम् । तथा च वीरत्वव्यञ्जकानामाभरणधनुषामभावे विनीतवेश एव स्यादित्याशयः ।

अत्र नीतिनाम नाट्यालङ्कारः—“नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम्” इति दर्पणलक्षणात् । इदमेव तत्रोदाहृतम् । अप्रापणस्य स्थापनमात्ररूपतया स्वत्वसंभावेन सम्प्रदानत्वा-सम्भवात् सूतस्येति सम्बन्ध एव षष्ठी, रजकस्य वस्त्रं ददातीतिवत् ।

(त) मारुति । अश्वरश्मू धरिग्राहि ; आपनि नाभून् ।

(थ) राजा । (नागिना देहेन प्रति दृष्टिपात करिना) मारुति ! तपोवने विनीतवेशे प्रवेश करिते ह्य, अतएव एहै सकल अनकार ओ धनु ग्रहण कर । (एहै बनिना मारुतिर निकट समर्पण करिनेन ।)

(१) क्वचित् आत्मानमत्यादि नास्ति ।

(२) राजा । अवतीर्थ । सूत ! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावद्गृह्यताम् । सूतायाभरणानि धनुषोपधीयापश्यति । सूत ! यावदाश्रम-वासिनः प्रत्यवेक्ष्य अहमुपावर्त्ते, तावत्...

সূতঃ । যথাজ্ঞাপয়ত্বাযুস্মান্ । ইতি নিষ্ক্রান্তঃ (১) ।

রাজা । পরিক্রম্যাবলোক্য চ । ইদমাশ্রমপদং তাবৎ প্রবিশামি ।
প্রবিষ্ট্য প্রবেষ্টকেন নিমিত্তং সূচয়িত্বা । অয়ে ! (২) । (৬)

শান্তমিদমাশ্রমপদং স্কুরতি চ বাহুঃ ক্রুতঃ ফলমিহাস্য ।

অথবা ভবিতব্যানাং হারাণি ভবন্তি সর্বত্র ॥১৬॥

(ত) সূত ইতি । গৃহীতি রাজদত্তাভরণধনং ধীতি শিষ্যঃ ।

(থ) রাজেতি । প্রত্যবেক্ষ্য অমাব্যবসায়াদিনা পর্যবেক্ষ্য । আশ্রম
শ্রমজনিতগ্রীষ্মনিবারণায় জলবিন্দুসিক্তং পৃষ্ঠং যेषাং তে । বাজিনী ঘোটকাঃ ।

(৬) রাজেতি । পরিক্রম্য আশ্রমং প্রতি ক্রিয়ন্তং পদক্ষেপং কৃৎবা । আশ্রম
পদং স্থানম্ । প্রবেষ্টকেন দক্ষিণবাহুনা, নিমিত্তং স্যন্দনরূপং শুভলক্ষণম্, সূচয়িত্বা
অভিনীয । অয়ে ইতি শুভলক্ষণত্বাদাদরে ।

“পদং ব্যবসিতিত্রাণস্থানলক্ষ্যাদ্ভিবস্তুষু ।” “মুজবাহু প্রবেষ্টো দীঃ” “নিস্তি
হেতুলক্ষণোঃ” ইতি চ অমরঃ । “অয়ে ক্রোধে বিঘাৎ চ সম্ভ্রমে স্মরণেঃপি বা
“সম্ভ্রমঃ সাধ্বসেঃপি স্যাৎ সংবেগাদরয়োঃপি ।” ইতি চ বিশ্বঃ ।

প্রবেষ্টক ইত্যনুকম্পায়া কপ্রত্যয়ঃ ।

(ত) সারথি গ্রহণ করিল ।

(থ) রাজা । আমি যাবৎ আশ্রমবাসীদিগকে পর্যবেক্ষণ করি
কিরিয়া আমি ; তুমি তাবৎ ঘোড়াগুলির পিঠ ভিজাইয়া দাও ।

সারথি । আপনি বাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।

(৬) রাজা । (পাদক্ষেপপূর্বক দৃষ্টিপাত করিয়া) এই আশ্রম
প্রবেশ করি । (প্রবেশপূর্বক দক্ষিণবাহুদ্বারা শুভলক্ষণ সূচনা করিয়া
ওহে !

(১) সূতঃ । তথা নিষ্ক্রান্তঃ ।

(২) “ইদমাশ্রমপদং” যাবৎ প্রবিশামি । প্রবিষ্ট্য নিমিত্তং সূচয়ন ।

नेपथ्ये । इदो इदो पित्रसहोत्री (१) । (ध)

(ध) इत इतः प्रियसख्यौ ।

शान्तिमिति । इदम् आश्रमपदं तपोवनरूपं स्थानम्, शान्तं शान्तिरसख्यैव आश्रय-
भूतम् ; तपस्त्रिभिरेवाश्रितत्वादिति भावः । अव्ययानां नानार्थत्वात् चकारः कित्त्वर्थः ।
तथा च किन्तु बाहुर्दक्षिणो भुजः स्फुरति स्पन्दते स्पन्दित्वा उत्तमस्त्रीलाभरूपं फलं
सूचयतीत्यर्थः । इह आश्रमे, अस्य दक्षिणभुजस्पन्दनस्य, फलम् उत्तमस्त्रीलाभरूपः
सूचितविषयः, कुतः कस्मात् सम्भवति ? कुतोऽपि नेत्यर्थः ; शान्ततया निवृत्त्यास्पदे
स्थाने शृङ्गाररूपोद्दामप्रवृत्तेः सर्वथैवासम्भवादित्याशयः । उक्ताननुपपत्तिं स्वयमेव
समाधत्ते अथवेति । अथवेति समर्थने । अवश्यं भविष्यतीति भवितव्यानि तेषामवश्य-
त्वाविनां वस्तूनाम्, द्वाराणि भवनकारणानि, सर्वत्रैव भवन्ति ईश्वरेच्छावशात् जायन्ते ।
तथा च कुसुमे कीटस्यैव शान्तेऽप्याश्रमे ईश्वरेच्छयैव शृङ्गारस्यापि सम्भवादित्यभिप्रायः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तथा दक्षिणो बाहुरिति
बाहुविशेषे वक्तव्ये बाहुरिति सामान्याभिधानात् विशेषे अविशेषाख्यदीर्घः ; स च 'शान्त
आश्रमो बाहुः, स्फुरति च दक्षिणः कुतः फलमिहास्य' इति पाठेन समाधेयः ।
'विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्य' विकल्पेन इत्युक्तेः 'अस्य' इति द्वितीयचरणान्तिमाक्षरस्य
गुरुत्वमङ्गीकार्यम्, समाधानीयपाठे तु लघुत्वमेवेति बोध्यम् ।

"उपाये निर्गमे द्वारम्" इति त्रिकाण्डशेषः ।

भवितव्यानामिति "कृत्ययुटोऽन्यत्रापि" इति कर्त्तरि तव्यप्रत्ययः ।

आर्या जातिः ॥१६॥

(ध) नेपथ्य इति । प्रियसख्यौ अनसूयाप्रियंवदे, इत इतः अस्मान्सां दिशि,

एह आश्रम, शांतिरसख्येन स्थानं ; अथ च दक्षिण बाहू स्फुरन्ति इहेतेहे ;
इत इतः एतान्ते ईश्वरं रुन इहेवे कोथा इहेते ? । अथवा, बाहू
अवग्रहे इहेवे ; ताश्वर उपायं मर्कटइ इहेतां थाके ॥१७॥

(१) सहोत्री ।

রাজা । কণ্ঠ দত্ত্বা । অয়ে ! দক্ষিণেন বৃহৎবাটিকামালা
 ইব স্রুয়তে, যাবদত্র গচ্ছামি । পরিক্রম্যাবলোক্য চ । অয়ে
 এতাस्तপস্বিকন্যকাঃ স্বপ্রমাণানুরূপৈঃ সেচনঘটৈর্বালাপাদপে
 পয়ো দাতুমিত এবাভিবর্তন্তে । নিরুপ্য । অহী ! মধুর
 মাঙ্গাং দর্শনম্ । (ন)

আগচ্ছতমিতি শ্রেণঃ । নেপথ্যাৎ শকুন্তলায়া চক্তিরিয়ম্ । “শ্রীরসেনী প্রযোজ
 তাব্রশীনাঞ্চ যৌষিতাম্” ইতি সাহিত্যদর্পণাৎ শকুন্তলাদীনাং শ্রীরসেনীভাষেয়ম্ ।

(ন) রাজেতি । কণ্ঠ দত্ত্বা তদালাপশ্রবণায় কণ্ঠ সম্মেয্য । অয়ে ইত্যত্র
 সম্বোধনম্ । বৃহৎবাটিকাং দক্ষিণেন চপবনস্য অদূরে দক্ষিণস্থাং দিশি, আলা
 কথোপকথনং স্রুয়ত ইব । যাবচ্ছব্দোঽবধারণে । অবত্রৈব বৃহৎবাটিকাং দক্ষিণেন
 অয়ে ইতি বিধেয়ং । স্বপ্রমাণানুরূপৈঃ নিজনিজদেহপরিমাণযোগ্যৈঃ, সেচনঘটৈঃ জলদ
 কুম্ভৈঃ, বালাপাদপেভ্যঃ চূদ্রবৃক্ষেভ্যঃ পয়ো জলম্, দাতুম্, ইত এব অস্ম্যামেব দিশি বা
 বর্তন্তে আগচ্ছন্তি । নিরুপ্য বিশেষণাবলোক্য । অহী ইত্যাদিত্যে । মাঙ্গাং তপস
 কন্যকানাম্, দর্শনং মধুরং প্রীতিকরম্ ।

“অমাত্যগণিকাগৌরীপবনে বৃহৎবাটিকা” ইতি “যাবচ্চাবচ্চ সাকল্যেঽবধৌ মানোঽবধা
 ইতি চামরঃ । “মধুরৌ তু প্রিয়স্তাদু” ইত্যনেকার্থঃ ।

দক্ষিণেনেতি “অদূরে এনৌঽপস্চম্বাঃ” ইত্যনেন্দ্রথ্যয়ঃ । অব্যয়মিদম্, বৃহৎবাটিকাং
 “দ্বিতীয়েনে” ইতি দ্বিতীয়া ।

(ধ) নেপথ্যে । প্রিয়মখীরা এই দিকে এই দিকে ।

(ন) রাজা । (কাণ দিয়া) ওহে ! উত্তানেত্র অদূর দক্ষিণ দি
 যেন আলাপ শুনিতেছি ; তা’ এই খানেই যাই । (কতিপয়পদক্ষেপ
 পূর্বক দর্শন করিয়া) ওহে ! এই তপস্বিকন্তারা, আপনাদের অঙ্গ
 সেচনকলসদ্বারা, ক্ষুদ্র বৃক্ষগুলিকে জল দিবার নিমিত্ত, এই দিকে
 আসিতেছে । (বিশেষভাবে দেখিয়া) কি আশ্চর্য্য ! ইহা
 দর্শনটা বড়ই প্রীতিকর ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्चमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥१७॥ ७४

यावदेतांश्चायामिमामाश्रित्य प्रतिपालयामि । इति विलो-
कयन् स्थितः (१) । (५)

शुद्धान्तेति । यदि, आश्रमे सर्वासाँन्दर्थ्यवर्जकचेष्टारहिते तपोवने वसतीति तस्य,
जनस्य शकुन्तलाकूपस्य लोकस्य, इदं वपुः शरीरम्, शुद्धाः कामप्रवृत्त्यभावेन निर्मला
रक्षकजना अन्ते समीपे यस्य तच्चिन् शुद्धान्ते राजान्तःपुरे, दुर्लभम् असम्भवात् दुष्प्रापम्,
भवेदिति शेषः । तदा वनलताभिः अयमेव नैव वृद्धिं प्राप्ताभिरिति भावः, गुणैः कीमलता-
मनोहरताप्रभृतिभिः, उद्यानलताः बहुयवेन वृद्धिता इत्याशयः, दूरीकृताः खलु पराक्षा
एव । तथा च अयमलालितया शकुन्तलयो रूपमाधुष्येण प्रयवलालितानां राजान्तःपुर-
वासिनीनां रमणीनां ह्रीनीकरणम्, अयमवृद्धाभिर्वनलताभिः प्रयववृद्धितानामुद्यानलतानां
ह्रीनीकरणमिव अतीवविषयकरमिति भावः ।

अतएवात्र असम्भवहस्तसम्बन्धरूपा निदर्शनालङ्कारः । तेन च शकुन्तलायाः सौन्दर्य-
महितीयमिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । यदीत्यभिधानानन्तरं तदा इत्यख्यानभि-
धानेऽपि सामर्थ्यादेवावगतेन न्यूनपदत्वदीवः “क्वचिन्न दीषो न गुणः” इति
दर्पणात् ।

तथात्र शकुन्तलां प्रति दुष्मन्तस्य अनुरागरूपकाव्यर्थस्य समुत्पत्तिरूपचेदी नाम
मुखसन्धेरङ्गम्—“काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपचेप इति श्रुतः” इति दर्पणलक्षणात् ।

“स्त्रगारं भूमुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्त्यावरोधश्च” इत्यमरः ।

आर्या जातिः ॥१७॥

(५) यावदिति । इमां छायां वृक्षाणां छायामाश्रित्य एता आगच्छन्तीत्यपस्त्रि-

तपोवनवासी लोकेन एहि आकृति यदि राजादेन अस्तःपुरे
हर्ष इव, एवे वनलता निजगुणे उद्यानलताके पराजित करिन् ॥१७॥

(१) यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । विलोकायन् स्थितः ।

ততঃ প্রবিশতি যথোক্তব্যাপারো সহ সখীভ্যাং শকুন্তলা । (ফ)

एका । हला सञ्जन्तले ! तत्तो वि तादकस्यस्य अस्या
रुक्मिण्या पिअदरा त्ति तक्केमि ; जेण योमालिआकुसुमपरिपे
वावि तुमं एदाणं आलवालपरिऊरणे णिउत्ता । (ब)

(ब) हला शकुन्तले ! तत्तोऽपि तादकस्यस्य आश्रमद्वचाः प्रियतरा ।
तर्कयामि ; येन नवमालिकाकुसुमपरिपेलवापि त्वम् एतेषामालवालपरिपूरणे नियुक्ता ।

कन्यकाः प्रतिपालयामि प्रतीचे । की नाम स्वयमुपस्थितं सुदृश्यं न पश्यतीति भ्रा-
यावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे ।

(फ) तत इति । यथोक्तः सेवनघटधारणमेव व्यापारो यस्याः सा ।

(ब) एकेति । हलेति सखीसम्बोधने । तत्तोऽपि भवत्या अपि । प्रिय-
अधिकप्रियाः, इति तर्कयामि आलोचयामि ; येन हेतुना, नवमालिकाकुसुमवत् परिपेल-
सर्वतः कीमलापि । एतेषाम् आश्रमद्वचाणाम्, आलवालानां मूलस्थलातानां परि-
जलेः पूर्णोत्पत्तये । उपकारकादुपकार्यं प्रियतरमेवेति भावः ।

“इच्छे इच्छे हलाह्वानं नीचं चेटौं सखीं प्रति ।” “स्यादालवालमावालमाल-
इति चामरः । “पेलव” कीमलम्” इति त्रिकाण्डशेषः ।

(प) এই ছায়া অবলম্বন করিয়া ইহাদের প্রতীক্ষা করি । (।
বলিয়া চাহিয়া রহিলেন ।)

(ফ) (তদনন্তর দুইটী সখীর সহিত উক্তরূপে (জনকসুধধারণ করি
শকুন্তলা প্রবেশ করিল ।)

(ব) একটি সখী । শকুন্তলা ! আমি মনে করি—পিতা ক-
নিকট তোমা অপেক্ষা আশ্রমের গাছগুলি বিশেষপ্রিয় ; যেহেতু
মালিকাকুলের আশ্রয় অতিশয় কোমল হইলেও, তোমাকে এত
পরিখা পূরণ করিতে নিযুক্ত করিয়াছেন ।

शकु । हला अणसूए ! ण केवलं तादस्स णिओओ, मम वि एदेसु सहीअरसिणेही । इति वचसेचनं नाटयति (१) । (भ)

द्वितीया । सखि ! सउन्तले ! उदअं लम्बिदा एदे गिह्णआलकुसुमदाहणो अस्समरुक्खआ । दाणिं अदिक्कन्त-कुसुमसमए वि रुक्खके सिञ्चह्ण ; तेण अणहिसन्धिगुरुओ धम्मो भविस्सदि (२) । (स्म)

(भ) हला अनसूये ! न केवलं तातस्य नियोगः, ममापि एतेषु सहोदरस्नेहः ।

(म) सखि ! शकुन्तले ! उदकं लम्बिता एते शीघ्रकालकुसुमदायिनः आयम-वृक्षाः । इदानीम् अतिक्रान्तकुसुमसमयानपि वृक्षान् सिञ्चामः ; तेन अनभिसन्धिगुरुको धर्मो भविष्यति ।

(भ) शकु इति । एतेषु आयमवृक्षेषु सहोदरस्नेहः एकाग्रमज्ञातत्वात् सहोदर-स्नेह प्रणयः । तेन तातनियोगं विनाप्यहं स्वयमेव स्नेहवशादेवैतान् सिञ्चामीति भावः । नाटयति अभिनयति ।

(म) द्वितीयेति । उदकं सिक्तजलम्, लम्बिताः प्रापिताः । अतिक्रान्तः कुसुम समयः पुष्पोत्पादनकालो यैस्तान् । अनभिसन्धिना उपकारप्रत्याशाभावेन गुरुको मद्दान् । वर्त्तमानसमय एव पुष्पदायिभ्यो जलदानं प्रचुरपुष्पलाभाशयैव, अतिक्रान्त-कुसुमसमयेभ्यो जलदानं तु तत्प्रत्याशां विनैवेति महत्त्वमेव तद्वर्त्तमाने इति भावः । यदाह नारदः—

(ड) शकुन्तला । ओनो अनसूआ ! केवल गितार निओओ नहे ; आमारओ एओनिर एति महोदरेर अहे ररिओओ । (एहे वनिओ गीओओ ओन देओओ अभिनय करिते नागिन ।)

(१) शकुन्तला । ण केवलं तादण्णिओओ एव अत्थि मे सोदरसिणेही वि एदेसु । नाओने सिञ्चति । (२) द्वितीयेत्यादिपाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

শকু । হলা প্রিয়বদে ! রমণিজ্জং মন্তেসি । ইতি শকু
ব্রহ্মসেচনং নাটয়তি (১) । (য)

রাজা । নির্বণ্য আত্মগতম্ । কথমিয়ং সা কণ্বদুহিত
শকুন্তলা । সবিষয়ম্ । অহো ! অসাধুদর্শী খলু ভগবান্
কণ্বঃ ; য ইমামাশ্রমধম্মে নিযুক্তো (২) । (র)

(য) হলা প্রিয়বদে ! রমণীয়ং মন্তয়সি ।

“পাত্রেষু দীযতে নিত্যমনপেচ্য প্রয়োজনম্ ।

কৈবল্যং ধর্মবুদ্ধ্যা তু ধর্মদানং তদুচ্যতে ॥”

(য) শকু ইতি । রমণীয়ং যুক্তিযুক্তত্বাৎ সুন্দরং যথা স্যাত্তথা, মন্তয়
ব্রবীষি । শ্রুয়ঃ পুনরপি ।

(২) রাজেতি । নির্বণ্য পরমকীমলমতীতরুপলাবণ্যবতীশ্চ শকুন্তলাং বিব্রত
আত্মনি স্বচ্ছিন্নেব গতং স্থিতম্ অন্যৈরশ্রাব্যমিত্যর্থঃ । কবিস্তু রাজস্বধাবিধং সম্বল
মণীভবনাতঃ সম্ভাব্য ইদং রচিতবানিতি বোধ্যম্ । एवমন্যত্রাপি । কথম
সম্ভাবনায়াম্ । সা পূর্ব সমিদাহরণায় প্রস্থিতৈর্ধেয়ানসৈর্নিবেদিता । অহো
বিষাদে । অসাধুদর্শী অসুস্থবিবেচনকারী । আশ্রমধম্মে তপীবনীচিতম্বল
পতিথিসেবাতরুসেচনাদিকষ্টকরকাণ্ডে ইত্যর্থঃ । তথা চ ইদৃশী পরমকীমলমতী

(য) দ্বিতীয়া সখী । সখি ! শকুন্তলা ! গ্রীষ্মকালে পুষ্পা
এই সকল আশ্রমবৃক্ষকে জল দেওয়া হইয়াছে । এখন বাহাদের পুষ্প
করিবার সময় অতীত হইয়াছে, সেই সকল বৃক্ষকে জল দান করি
তাহাতে উপকার প্রত্যাশা না থাকায় গুরুতর ধর্ম হইবে ।

(য) শকুন্তলা । ওলো প্রিয়বদা ! তুই ভাল বলিয়াছিস্ । (ও
বলিয়া পুনরায় গাছে জল দেওয়া অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(১) শকু ইत्याদিপাঠ্যপি কবিত্বানি ।

(২) রাজা । কথমিয়ং সা কণ্বদুহিতা অসাধুদর্শী খলু তদ্রমবান্ কাশ্মপঃ

७५

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः

तपःक्षमं (१) साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां छेतुमृषिव्यवस्यति ॥१८॥

महालिकायामस्थापयन्, प्रत्युत कठोरकाय्ये नियुञ्जानी मुनिर्निधीगमूदत्तादसाधुदर्शो
एवेति भावः ।

“अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्” इति साहित्यदर्पणः ।

“निर्वर्णनन्तु निध्वानं दर्शनालोकनेक्षणम्” इत्यमरः । “कथं हर्षे च गर्हायां
प्रकारार्थे च सम्भ्रमे । प्रश्ने सम्भावनायाश्च” इति “अहो धिगर्थे” श्लोके च करुणार्थ-
विषादयोः । सम्बोधने प्रशंसायां विषये पादपूरणे ॥ असृगायां वितर्के स्यात्” इति
“धर्मोऽस्त्री पुण्यं आचारे” इत्यादि च मेदिनी ।

उक्तमेव असाधुदर्शित्वं पुनः समर्थयितुमाह इदमिति । य ऋषिः, इदं दृश्य-
मानम्, न विद्यते व्याजः सौन्दर्यसम्पादनार्थम् अलङ्कारधारणादिकं क्लृप्तं यत्र तत्तादृशमपि
मनोहरं स्वभावादेव सुन्दरमित्यर्थः किल वपुः शरीरम्, तपःक्षमं तपस्याकरणयोग्यम्,
साधयितुं सम्पादयितुम्, इच्छति । ध्रुवं निश्चितमेव, स ऋषिः कखः, नीलोत्पलपत्रस्य
अतीवकीमलस्येत्याशयः धारया खड्गादिधारायत् प्रान्तभागेन, शमीलतां नितान्तकठिनां
शमीवचशाखाम्, छेतुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । ईदृशकीमलवपुषः तपःक्षमसाधनेच्छा,
कीमलया नीलोत्पलपत्रधारया कठिनशमीशाखाच्छेदनेच्छैव अत्यन्तमसम्भवं, ताच्च
कुर्वन् कखः असाधुदर्शो एवेति भावः ।

अतएवात्र पूर्वापरार्हवाक्यार्थः असम्भवं उक्तं सादृश्यं बोधयतीति असम्भवं-

(३) राज्ञा । (देविश्या स्वगतं) इति तेनै कथं कथा शकुन्तला ।
(विश्वेयस्य सहितं) भगवान् बभ्रु उगयुक्तं विवेचक नटश्च, विनिर्देशक
आत्मधर्मे नियुक्तं करिष्यात्तेन ।

(१) तपःक्षमम् इति साहित्यदर्पणधृतपाठः ।

भवतु, पादपान्तरित एव विश्वस्तां तावदेनां पश्यामि ।
इति तथा करोति (१) । (ल)

शकु । हला अणसूए ! अदिपिण्डेण वक्कलेण पिअम्बदाए
दढं पीडिदाह्मि, ता सिद्धिलेहि दावं णं (२) । (व)

इत्युसम्बन्धपा मिदर्शनालङ्कारः । तथा प्रागुत्पन्नस्य शकुन्तलां प्रति राजानुराग
अत्र बाहुल्यात् परिकरी नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकर
पुनः” इति लक्षणात् ।

एवमभिप्रायो नाम नाट्यलक्षणे च “अभिप्रायस्तु सादृश्यादङ्गुतायस्य कल्पना” इति
लक्षणात् ।

“ध्रुवी भस्मेदं क्लीवन्तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु” “समे शाखालते” इति च अमरः ।

वंशस्थविलं वृत्तम्—“वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ” इति लक्षणात् ॥१८॥

(ल) भवत्विति । भवतु कण्ठस्य असाधुदर्शित्वं साधुदर्शित्वं वा तिष्ठतु, तत्
लोचनया न मे किञ्चित् प्रयोजनमिति भावः । स्वाभिप्रेतमेव करोमीत्याह पादपेति
पादेन शिखरेण पिबति रसमाकर्षतीति पादपो वृक्षस्तेन अनरितस्तिरोहितदेहः सन्नद्ध
अतएव विश्वस्ताम् अपरिचितपुरुषदर्शनाभावात् अनुङ्गेलितचित्तान्, एनां शकुन्तलां
तथा सति सम्यग्द्रष्टुं शक्यानीति भावः ।

যিনি এই স্বভাবস্বন্দর শরীরটাকে তপস্কার যোগ্য করিতে ইচ্ছা
করেন, নিশ্চয়ই তিনি নীলোৎপলপত্রাধারাধারা শমীবৃক্ষের শাখাচ্ছেদ
করিতে উত্তত হন ॥১৮॥

(ল) ইউক, বৃক্ষের অন্তরালে থাকিয়াই বিশ্বস্তা শকুন্তলাকে দেখি
(ইহার পর সেইরূপ করিতে লাগিলেন ।)

(১) কচিদিতি শব্দো নাস্তি ।

(২) শকুন্তলা । স্থিলা । সহিঃ অণসূএ ! অদিপিণ্ডেণ বক্কলেণ পি
বদাএ পিঅন্নিদহ্মি সিদ্ধিলেহি দাবং ণং ।

अन । शिथिलयति (१) । (३)

प्रियं । सहासम् । एतत् दाव पञ्चोहरवित्यारहेदुश्च अत्तणो
जोव्वणारम्भं उवालह, मं किं उवालहसि (२) । (४)

(व) हला अनस्ये ! अतिपिनङ्गेन वस्क्लेन प्रियंवदया दृढं पीडितास्मि,
तत् शिथिलय तावदेनाम् ।

(घ) अत्र तावत् पयोधरविस्तारहेतुकम् आत्मनी यौवनारम्भम् उपालभस्व, मां
किमुपालभसे ? ।

(व) शकु इति । अतिपिनङ्गेन अतीवदृढवङ्गेन, वस्क्लेन गाढावरकतरुत्वचा ।
दृढमत्यन्तं पीडितास्मि पीडां प्रापितास्मि । शिथिलय शिथिलीकुरु । एनं वस्क्लम् ।

अतिपिनङ्गेनेति “धाञ् नङ्ग्योरपेरपसर्गस्यादेः” इत्यपेरकारलोपः । शिथिलं कुरु
इति शिथिलय शिथिलशब्दात् “इन् कारितं धात्वर्थे” इति इन् ।

(३) अनेति । शिथिलयति शिथिलीकरोति वस्क्लमिति शेषः ।

(घ) प्रियमिति । अत्र अस्मिन् पीडाविषये । पयोधरयोः स्तनयोर्विस्तारस्य हेतुकं
हेतुभूतम्, आत्मनः स्वस्य । उपालभस्व तिरस्कुरु । उपालभसे तिरस्करोषि । तथा
च पूर्वं त्वद्गाढावरणयोग्येन पुरातनेन वस्क्लेन पूर्ववदेव मया बद्धासि, किन्तु
साम्प्रतं ते यौवनारम्भो जातः, तेन च इतराङ्गवत् स्तनावपि पूर्वापेक्षया नितरां विलुप्तौ
जातौ, तत एव च अतिपिनङ्गताप्रतीतिः, न पुनर्वस्क्लमेव विशेषेणाकृष्य मया
बद्धेति भावः ।

(व) शकुञ्जला । ओनो अनस्य ! प्रियंवदा वक्त्रज्जालाकं अति-
दृष्टरूपे वक्त्रेन करिष्या दिश्याहे, ताहाते आमि बड्ढे कष्टे पाइतेहि ।
ता तूमि एकट्टे शिथिल करिष्या दाओ ।

(३) अनस्य । (शिथिल करिष्या दिज ।)

(१) अनस्य । तद् । शिथिलयति ।

(२) प्रियंवदा । एतत् पञ्चोहरवित्यारहेदुश्च अत्तणो जोव्वणं उवालह ।

রাজা । সম্যগিয়মাহ (১) । (স)

ইদমুপহিতসূক্ষ্মগ্রন্থিনা স্কন্ধদেশে

স্তনযুগপরিণাহাচ্ছাদিনা বল্কলেন ।

বপুরভিনবমস্যাঃ পুথতি স্বাং ন শোভাং

কুসুমমিব পিন্ধং পাণ্ডুপত্রোদরেণ (২) ॥১৫॥

(স) রাজিতি । ইয়ং সখী সম্যগাহ সমীচীনং ব্রবীতি । তথা চ যৌবনাবির্ভাবেন স্বভাবত এব স্তনযৌবিস্ফারাৎ হৃদবজ্রতাপ্রতীতিঃ, ন পুনর্বাস্তু এব প্রিয়ংবদস্য পূর্বাংপিচয়া হৃদবজ্রেতি ভাবঃ ।

অথায়ং যৌবনাবির্ভাবঃ পূর্বমেব কথং নানুভূতং ইत्याহ ইদমিতি । ইদমভিনবমভিনবযৌবনাস্যদম্, অস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, বপুঃ শরীরম্, স্কন্ধদেশে উপহিতীত্যেতৎ সূক্ষ্মগ্রন্থিঃ সূত্রবন্ধনং यस্য তেন, তথা স্তনযুগস্য পরিণাহঃ বিশালতাম্, আচ্ছাদয়তীতি তেন বল্কলেন তদাবরণেনৈত্যর্থঃ, পাণ্ডুপত্রাণাং পক্কতয়া পাণ্ডুবর্ণাণাং দলানাম্ সদৃশাভ্যন্তরেণ, পিন্ধং বন্ধম্ আবৃতমিতি যাবত্, কুসুমমিব, স্বাং স্বয়ংগ্যাং শোভাম্, পুথতি আবৃতত্বাৎ লোকলোচনগোচরতয়া ন দধাতি । অতএব সততবল্কলাবৃতস্য স্তনবজ্রাদিপ্রত্যক্ষাभावात् যৌবনাবির্ভাবঃ পূর্বং নানুভূত ইতি ভাবঃ ।

অথ শ্রীতীপমালঙ্কারঃ । তথা পাণ্ডুশব্দঃ মুখ্যং পিধানং প্রতি ন কিঞ্চিদুপকৃতম্ ইতি অণুপট্যর্থলদোষঃ ; স চ 'সান্দ্রপত্রোদরেণ' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । পত্রাণাং সান্দ্রত্বে সুদু পিধানং স্যাদিতি ভাষ্যম্ ।

"পরিণাহী বিশালতা" ইত্যমরঃ । মালিনী বচনম্ ॥১৫॥

(ব) শ্রিয়ংবদা । (হাস্তের সহিত) এ বিষয়ে স্তনবিস্তারের কারণ নিজেই যৌবনারম্ভকে তিরস্কার কর, আমাকে তিরস্কার করিতে কেন ? ।

(স) রাজা । এ, ঠিক কথা বলিয়াছে ।

(১) 'কিঞ্চিদয়ং' পাঠে ন দৃশ্যতে । (২) 'অয়ং' শ্লোকোপি কিঞ্চিনাস্তি ।

অথবা কামমননুরূপমস্যা বপুষো বস্কল' ন পুনরলঙ্কার-
শ্রিয়' ন পুষ্যতি । কৃত:—(১) (হ)✓

সরসিজমনুবিদ্ধ' শ্বেবলেনাপি রম্য' ✓ ৬৪

মলিনমপি হিমাংশোল'ক্ষ লক্ষ্মী' তনোতি ।

ইয়মধিকমনোজ্ঞা বস্কলেনাপি তন্বী

কিমিব হি মধুরাণা' মণ্ডন' নাঙ্কতীনাম্ ॥২০॥

(হ) প্রিয়'বদৌক্তি' সমর্থ্যে পদান্তরে স্বাভিমত' ব্যনক্তি অথবেতি । অস্যা:
শকুন্তলায়া:, বপুষ: শরীরস্য, কাম' পর্যাগতম্ অত্যন্তম্ অননুরূপম্ অযোগ্যমপি, বস্কলম্,
অলঙ্কারশ্রিয়ম্ আমরণজন্যশোভাম্, ন পুষ্যতি ন দধাতি ইতি ন, অপি তু পুষ্যত্যেবেত্যর্থ: ।
"সম্ভাব্যমাননিষেধনিবর্ত'নে নজ্-ইয়ম্" ইতি বামনীক্ते নাদিকপদতা'দৌষ: ।

সরসিজমিতি । শ্বেবলেন অনুবিদ্ধ' সম্বদ্ধমপি, সরসিজ' পদ্মম্, রম্য' মনোহরমেব
তিষ্ঠতি । তথা মলিনমপি হিমাংশীযন্দ্রস্য লক্ষ্য চরিণচিক্রম্, লক্ষ্মী' তনোতি শোভা'
বিস্তারয়তি । ভভয়ত্বাপি বিশেষবৈচিত্র্যজননাদিত্যাশ্রয়: । তহনু ইয়মপি তন্বী
কশাক্তী শকুন্তলা, বস্কলেনাপি তুচ্ছবস্কলপরিধানেনাপি অধিকমনোজ্ঞা বিশেষেণ মনোহরা
জাতিতি শ্রীষ: । হি তথাহি, মধুরাণা' সৌন্দর্যা'দিগুণেন প্রিয়াণাম্, আঙ্কতীনামঙ্গানাম্,

এই বন্ধন, ক্ষুদ্রদেশে সূক্ষ্মবন্ধনে বদ্ধ রহিয়াছে এবং স্তনদ্বয়ের
বিশালতাকে আবৃত করিয়াছে ; তথাপি শুভ্রবর্ণ পত্রের অভ্যন্তরে বদ্ধ
পুষ্পের আশ্রয় শকুন্তলার এই নবীন দেহখানি যে স্বকীয় শোভা ধারণ
করিতেছে না, এমন নহে । কারণ—॥১৯॥

(হ). অথবা বন্ধনখানি, শকুন্তলার শরীরের অত্যন্ত অবোধ্য হইলেও
যে অলঙ্কারের শোভা জন্মাইতেছে না, এমন নহে । কারণ—

(১) রাজা । কামমননুরূপমস্যা বপুষী বস্কল' ন পুনরলঙ্কারশ্রিয়' ন
পুষ্যতি । কৃত: ।

অপি চ, (১)

কঠিনমপি মৃগাচ্ছা বস্কলনং কান্তরূপং

ন মনসি রুচিভঙ্গং স্বল্পমপ্যাদধাতি ।

বিকচসরসিজায়াঃ স্তোকনির্ম্মুক্তকণ্ঠং

নিজমিবং কমলিন্যাঃ কৰ্কশং বৃন্তজালম্ (২) ॥২১॥

কিমিব বস্তু, মণ্ডনং ভূষণম্, ন ভবাতি? অপি তু সর্বমেব বস্তু মণ্ডনং ভবতি
বৈতথ্যঃ । অতএব ইদং বস্কলমপি অস্মা অলঙ্কারত্রয়ং পুণ্যত্বং বৈতি ভাবঃ ।

অত্র রম্যত্বমনোজ্ঞত্বयोঃ লক্ষ্যীতননমনোজ্ঞত্বयोঃ সুন্দরত্বরূপৈ কধর্ম্মত্বং ইপি বাক্যম্
‘পৃথঙ্ নিদ্রেশাৎ প্রতিবস্তুপমাদয়ম্, তথা লক্ষ্য-লক্ষ্যোমিতি ব্যঞ্জনসঙ্কল্য সজ্ঞাত্ সাল
ক্কে কানুপ্রাসয়, অনयोঃ সংঘটিঃ । চতুর্থপাদে সামান্যে ন বিশেষসমর্থং নরূপোঃ স্যামক
অর্থোপন্যস্তিত্যনদীরেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ ; তাৎসঙ্করস্য চ উক্তসংঘট
নিরপেক্ষতয়াবস্থিতিঃ পুনঃ সংঘটিঃ । সংঘটিসঙ্করয়োরাপি সংঘটিসঙ্করৌ সম্ভবত
‘প্রদর্শিতমস্মাভিঃ সাহিত্যদর্পণটীকায়াম্ ।

“চিহ্নং লক্ষ্যং চ লক্ষণম্” ইত্যমরঃ । “মধুরৌ তু প্রিয়স্বাদু” ইত্যনেকার্থার্থ
সম্বরৌ । সরসিজমিতি “সপ্তম্যাঃ প্রায়েণ ক্রতি” ইত্যলুক্ । মাখিনী বৃত্তম্ ॥২০॥

পুনরপি স্বাভিসমতমাহ কঠিনমিতি । মৃগাচ্ছা হরিণনয়নায়াঃ শকুন্তল
কঠিনমপি অকৌমলমপি, কান্তরূপম্ এতচ্ছরীরসম্বন্ধাৎ মনোজ্ঞভূতম্, বস্কলং ক
বিকচং প্রস্তুটিতং সরসিজং পদ্মং যস্মাস্তস্যাঃ, কমলিন্যাঃ পদ্মলতায়াঃ, স্তোকমল্য
স্মাচ্চায়া নির্ম্মুক্তঃ ত্যক্তজলসংযোগঃ জলোপরি উল্লিখ্য ইত্যর্থঃ, কণ্ঠঃ পদ্মনিবদ্রী

পদ্ম, টেশবলমঃ যুক্ত হইলেও, সুন্দরই থাকে এবং চন্দ্রের ক
মলিন হইলেও সৌন্দর্য্য বিস্তার করে ; আর এই কুশাকী, বন্ধনধার
অধিক মনোহর হইয়াছে । কারণ, কোন্ বস্তু, স্বভাবসুন্দর আকৃতি
অলঙ্কার না হয়? ॥২০॥

(১) অপি চেতি কচিৎ পুস্তকে নাহি । (২) অর্থ স্তোকীঃপি কুত্রচিৎ ইত্য

शकु । अयतोऽवलोक्य । सहीओ ! एस वादेरिदपल्लवाङ्गुली-
हिं किम्पि वाहरेदि विअ मं चूअरुक्खओ । ता जाव णं
सम्भावेमि (१) । इति तथा करोति । (च)

(च) सख्यौ ! एष तातेरितपल्लवाङ्गुलीभिः किमपि व्याहरतीव मां चूतवच्चः ।
तद्व्यावदेनं सम्भावयामि ।

तत्, तथा कर्कशं कठिनम्, निजं स्वकीयम्, वृत्तजालं वृत्तसमूह इव, मर्नास चित्ते,
स्वल्पमपि रुचिभङ्गम् अनुरागक्षतिम्, न आदधाति न जनयति ; वैचित्र्यकारित्वादिति
भावः ।

अथ श्रौतीपमालङ्कारः । तथा “तदगच्छ सिद्धो कुरु देवकार्यम्” इति दर्पणोदा-
हृतवत् सुगात्त्या इत्यत्र पदांशगता दुःश्रवत्वदोषः ; स च ‘कठिनमपि मनोज्ञं वस्त्रालं
चारुदृष्टेः’ इति पाठेन समाधेयः । मालिनी वृत्तम् ॥२१॥

(च) शकु इति । हे, सख्यौ ! एष चूतवच्च आसत्तरुः, वातेरिता वायुसञ्चालिताः
पल्लवा एव अङ्गुल्यस्ताभिः, मां किमपि जलं दातुमिति भावः, व्याहरतीव वक्तीव
व्याहारेणैव स्पष्टं सूचयतीवेत्यर्थः । तत्तस्मात् यावद्वाक्यालङ्कारे, एनं चूतवच्चम्,
सम्भावयामि जलसेचनेन सम्मानयामि । यथा अन्नादिपरिवेशनसमये कस्यिदङ्गुलीसङ्केतेन
आत्मने दातुं परिवेष्टारं प्रणीदयति तद्वदिति भावः ।

अत एवात्र कार्येण चूतवच्चे तादृशजनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः निरङ्गं
केवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

आत्र०, श्रिगणनयना शकुललारा वक्त्रजथानि कठिन इहेले० अन्तर
देखाहेतेहे, अत्राः प्रस्फुटितपद्ममयवित पद्मिनीर खलोपत्रि अेषद्विधित
कठिन स्वकीय वृत्तसमूहेश्च आत्र एहे वक्त्र, मने अन्न० अन्नरागेर कति
करितेहे ना ॥२१॥

(१) एषो वादेरितपल्लवाङ्गुलीहिं तुषरावेद विष मं केसररुक्खओ । जाव णं
सम्भावेमि । परिक्रामति ।

প্রিয়' । হলা সন্তলি ! ইধ জ্জোব মুহুত্তম' চিহ্ন (১) ।

শকু । কি' নিমিত্ত' ? । (খ)

প্রিয়' । তএ সমীবহিহাদাএ লদাসণাধো বিষম অম' চু
রুকলম্মো পড়িহাদি । (গ)

(ক) হলা শকুন্তলি ! ইধৈব মুহুত্ত' ক' তিষ্ঠ ।

(খ) কি' নিমিত্তম্ ? ।

(গ) ত্বয়া সমীপস্থিতয়া লতাসনাথ ইব অম' চুতত্বচঃ প্রতিভাতি ।

(ক) প্রিয়মিতি । মুহুত্ত' চণকালম্ ।

(খ) শকু ইতি । কি' নিমিত্ত' তিষ্ঠামীতি শ্রেষঃ ।

(গ) প্রিয়মিতি । লতাসনাথ ইব লতাসদৃশ ইব ।

অত্র গুণোত্তমো চাৰুদারঃ । তেন চ শকুন্তলায়াং লতাসাদৃশ্য' ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারো
জারধ্বনিঃ ।

(ক) শকুন্তলা । (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) সখীরা !
আশ্রবৃক্ষ, বায়ুসঞ্চালিত পল্লবরূপ অঙ্গুলীদ্বারা আমাকে যেন বি
বলিতেছে । তা ইহাকে সম্মানিত করি । (এই বলিয়া তার
করিল ।)

(ক) প্রিয়বদা । ওনো শকুন্তলা ! তুই এইখানেই একটু
থাক ।

(খ) শকুন্তলা । কি নিমিত্ত ? ।

(গ) প্রিয়বদা । তুমি নিকটে থাকিলে এই আমগাছটাকে
যুক্ত বলিয়া মনে হয় ।

(১) প্রিয়বদা । হলা সন্তলি ! এতৎ এতৎ দাব মুহুত্তম' চিহ্ন তএ
দাএ লদাসণাধো বিষম অম' কৌসলরুকলম্মো পড়িহাদি ।

शकु । अदो ज्जेव तुमं पिअस्वदंति भणीअसि (१) । (घ)

राजा । अवितथमाह प्रियंवदा । तथाह्यस्याः—(२) (ङ)

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥२२॥

(घ) अतएव त्वं प्रियंवदेति भण्यसे ।

(घ) शकु इति । अतएव ईदृशप्रियोक्तिकरणादेव । प्रियोक्तित्वञ्च लता-
सादृश्यसूचनेन लावण्यकोमलतादिसूचनादिति बोध्यम् । भण्यसे परिचितजनैरुच्यसे ।

प्रियं वदतीति प्रियंवदा “वदेः खः प्रियवसयोः” इति खः ।

(ङ) राजेति । अवितथम् अमिथ्या सत्यमित्यर्थः । तत् सत्यत्वं प्रतिपादयितु-
माह तथाह्येति । अस्याः शकुन्तलायाः । अस्य च अधर इत्यादिना श्लोकस्थे नान्वयः ।

अधर इति । अधर ओष्ठः, किसलयस्य पल्लवस्य राग इव रागी रक्तिमा यस्य स-
तादृशः ; बाहू भुजद्वयम्, कोमलयोर्विटपयोः शाखयोः अनुकारिणौ । तथा अङ्गेषु
कुसुममिव, लोभनीयं हृदयाकर्षकम्, यौवनं सन्नद्धं विधिना निबद्धम् । अतएवेयं
लतासदृशी, तेन च प्रियंवदा अवितथमेवाहेति भावः ।

अत्र प्रथमे पादे सुग्रीपमा, द्वितीये आर्योपमा, तृतीये च त्र्योतीपमा इत्येतासां
परस्परनिरपेक्षतया संचट्टिः ।

तथा अधरादिकोमलार्थानुरूपाणां कोमलानामेव पदानां निबन्धनात् पदीच्यो
नाम नाञ्चलक्षणम्—“सच्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदीच्यः” इति दर्पणात् ।

लोभयतीति लोभनीयम् “कृत्ययुटोऽन्यत्रापि” इति कर्तृर्धन्यनीयः ।

आर्या जातिः ॥२२॥

(घ) शकुन्तला । এই জন্মই তোমাকে সকলে প্রিয়বদা বলে ।

(ङ) राजा । प्रियवदा जताई बनिशाछे । ताहार कारण—

(१) शकुन्तला । अदो कखु, पिअंवदासि तुमं ।

(२) राजा । प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तला प्रियंवदा । अस्याः खलु ।

অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ ।

অন। হলা সন্তলি ! ইঅ' সঅস্বরবহু সহস্রা
তুএ কিদণামহেঅ বনদোসিণী ত্তি (১) ণোমালিঅা ; য়' বি
মরিদাসি । (চ)

শকু। তটো অত্তাণম্মি বিসুমরিস্স' । লতামুপেত্ব অবলোক।
হলা ! রমণীঅো ক্বু কালো ইমস্স পাদবমিহু
রদিঅরো (২) স'বুত্তো । জিণ ণবকুসুমজোব্বণা ণোমালি
(৩) অঅ' পি বহুফলদাএ (৪) উঅমোঅক্বমো সহস্রা
ইতি পশ্সন্তী তিষ্ঠতি । (ছ)

(চ) হলা শকুন্তলি ! ইয়' স্বয়ম্বরবধূঃ সহকারস্য ত্বয়া কৃতনামধেয়া
তোষিণীতি নবমালিকা ; এনাং বিস্মৃতাসি ? ।

(চ) অনেতি । স্বয়মেব ব্রূণীতে ইতি স্বয়ম্বরা চাসৌ বধূঃ ইতি স্বয়ম্বরা
সহকারস্য অতিসৌরভস্য পাম্বতরীঃ, স্বয়ম্বরবধূঃ স্বয়মেবাত্ময়ণাৎ স্বয়ম্বরব
স্থিতা । বন' তোষয়তীতি বনতোষিণী ইতি ইত্য' ত্বয়া কৃত' নামধেয়' নাম
সা । এনাং নবমালিকাম্, বিস্মৃতাসি জল' দাতুমিতি শ্রেষঃ ।

বিস্মৃতেতি জ্ঞানার্থত্বাৎ কৰ্ম্মরি বৰ্ণ্যমানে ক্তাঃ ।

ইহার ওষ্ঠযুগল পল্লবের আয় রক্তবর্ণ; বাহ্যযুগল কোমল শা
অনুকরণ করিতেছে এবং বিধাতা ইহার অঙ্গে পুষ্পের আয় নোভ
যৌবন নিবন্ধ করিয়াছেন ॥২২॥

—(৫) অননুয়া । ওলো শকুন্তলা ! এই নবমালিকা লতাটা
গাছটার স্বয়ম্বরবধুর আয় রহিয়াছে, তুমি ইহার 'বনতোষিণী' এই
নাম করিয়াছ ; তা ইহাকে বিস্মৃত হইলে ? ।

(১) বনজোসিণী । (২) রমণীএ ক্বু কালো ইমস্স লদাপাবমিহুণস্স বহু
(৩) বনজোসিণী । (৪) বহুপল্লবদাএ ।

प्रियं । सखितम् । अणसूए ! जाणासि किं णिमित्तं
सउन्तला वणदोसिणीं (१) अदिमेत्तं पेक्खदि त्ति । (ज)

(छ) तत आत्मानमपि विस्मरिष्यामि । हला ! रमणीयः खलु कालः अस्य
पादपमिथुनस्य रतिकरः सङ्गतः । येन नवकुसुमश्रीवना नवमालिका, अयमपि बहु-
फलतया उपभोगक्षमः सहकारः ।

(छ) शकु इति । ततस्तदा अस्या नवमालिकाया विस्मरणं इत्यर्थः । तथा
चेयं नवमालिका समात्मसदृशी ; तेनात्मा यथा विस्मरणायोग्यस्तथा इयमपीति इदानी-
मेवैनां सिद्धान्तीति भावः । लतामुक्तां नवमालिकाम् । पादपमिथुनस्य पादप-
जातीयद्वयस्य नवमालिकासहकारयोरित्यर्थः । रतिकरः सौन्दर्यात् लोकानुरागजनकः
सुरतघटकश्च । नवं कुसुमं पुष्पं रजय यस्मिन् तत्तादृशं श्रीवनं तारुण्यं यस्य।
सा । बहूनि फलानि ग्रीष्मकालत्वादात्माणि लाभाय यस्य तस्य भावस्तथा हेतुना,
उपभोगक्षमः लोकानां भोगयोग्यः सभोगसमर्थश्च । पश्यन्ती साभिलाषमिति शेषः ।
एतेनात्मनोऽपि तादृशसम्पत्तिं लब्ध्वा व्यज्यते ।

अत्र नवमालिकासहकारयोरिति लङ्गसाम्येन स्त्रीपुंसयोर्व्यवहारसमारोपात् समासीक्ति-
रलङ्कारः । तथा लतापादपरूपसिद्धान्तेन सह मानुषदम्पतिरूपासिद्धान्तस्य प्रकाशनात्
स्निग्धविचित्रार्थवत्त्वाच्च शोभा नाम नाञ्जलक्षणम्—“सिद्धैरर्थैः समं यत्राप्रसिद्धोऽर्थः
प्रकाशते । स्निग्धलक्षणविचार्या सा शोमेत्यभिधीयते ॥” इति दर्पणलक्षणात् ।

“कुसुमं स्त्रीरजःपुष्पम्” “फलं जातौफले लामे वाणाय फलकेऽपि च” इति च
त्रिकाण्डशेषः । “भोगः सुखे स्त्र्यादिभ्यतावहेत्य फणकाययोः” इत्यमरः ।

(छ) शकुलला । ताहा हईने आपनाके ओ विन्धत हईव । (लतार
निकटे याईया देखिया) ओलो ! এই তরুলতা দুইটর এই সময়টা
বড়ই মনোহর ও রুচিকর হইয়াছে । যে হেতু নবমালিকা নব-কুসুম-
যোবনা, আর এই আমগাছটার বহুকনশালী বলিয়া উপভোগ যোগ্য ।
(এই বলিয়া দেখিতে নাজিয়া) মন কেমনে কাল পুস্তকালয়

(१)...किं वणजोसिणीं ।

आगत क्रमांक...

००४८

অন । যা কলু বিভাবেমি, তা কধেহি মে (১) । (ক)
 প্রিয়ং । জহ বণজোসিণী অণুরূবেণ পাদবেণ সঙ্কত
 তহ অহম্মি অত্তণো অণুরূবং বরং লহেম্মং ত্তি (২) । (খ)
 শকু । এস দে অত্তণো চিত্তগদো মণোরহো । ইতি বস
 মাভজং যতি (৩) । (ট)

(জ) অনসুয়ে ! জানাসি কিং নিমিত্তং শকুন্তলা বনতৌষিণীমতিমাত্রং প্রেচ্ছত ইতি
 (ক) ন খলু বিভাবয়ামি, তত্ কথয় মে ।
 (খ) যথা বনতৌষিণী অনুরূপেণ পাদপেণ সঙ্কতা, তথা অহমপি আত্মনঃ পদ-
 বরং লভেয় ইতি ।

(জ) প্রিয়মিতি । অতিমাত্রমেকান্তম্ । প্রেচ্ছতে পশ্যতি ।
 (ক) অনেতি । বিভাবয়ামি বিভাব্যাপি সম্বন্ধায়ামি ।
 (খ) প্রিয়মিতি । অনুরূপেণ স্বযোগ্যেন । সঙ্কতা সম্মিলিতা । ইতি
 অতিমাত্রং প্রেচ্ছত ইতি পূর্বোক্তান্বয়ঃ ।

(ট) শকু ইতি । আত্মনঃ স্বস্বয়ৈব । মনোরথঃ অভিলাষঃ । লভেয়ম্
 বরং লভ্যমিচ্ছসীতি ভাবঃ । আবজং যতি ন্যুজীকরোতি ।

(জ) প্রিয়ংবদা । (ঐবং হাশ্রু করিয়া) অনসুয়া ! জানি
 কি জগৎ শকুন্তলা বনতৌষিণীকে এত বেশী দেখিতেছে ? ।
 (ক) অনসুয়া । আমি বুঝিতেছি না ; তা আমায় বল দেখি ।
 (খ) প্রিয়ংবদা । বনতৌষিণী যেমন অনুরূপ বৃক্ষের গা
 মিলিয়াছে, আমিও সেইরূপ নিজের অনুরূপ বর লাভ করিব ।
 (ট) শকুন্তলা । ইহা তোর নিজের মনোগত ইচ্ছা । (এই বলি
 কলস হাজ (উবুড়) করিল ।)

(১) তা কহিহি । (২) বণজোসিণী । অবি যাম এষং অহম্মি... ।
 (৩) 'এসী যুগ্ম' বৃহ অত্তগদী ।

অন। হলা সউন্তলে। ইঅ' তাদকস্বেণ তুম' বিঅ
সহস্বেণ সম্বদ্ধিদা মাধবীলদা, তা কধ' ইম' বিসুমরি-
দাসি ? (১) । (ঠ)

শকু। তদৌ অত্তাণম্মি বিসুমরিস্স' । লতামুপেত্যাবলৌক্য চ
সহস'ম্ । অচ্চরীঅ' অচ্চরীঅ', পিঅস্বদে ! পিঅ' দে ণিবে-
দেমি । (ড)

প্রিয়' । সহি ! কি' মে পিঅ' ? । (ঢ)

(ট) এষ তে আত্মনয়িত্তগতৌ মনোরথঃ ।

(ঠ) হলা শকুসলে ! ইঅ' তাতকস্বেণ ত্বমিয স্বহস্টেন সংবদ্ধিতা মাধবীলতা,
তত্ কথমিমাং বিস্মৃতাসি ? ।

(ড) তত আত্মানমপি বিস্মরিষ্যামি । আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্, প্রিয়'বদে ! প্রিয়' তে
নিবেদয়ামি ।

(ঢ) সখি ! কি' মে প্রিয়ম্ ? ।

(ট) অনেতি । বিস্মৃতাসীতি স্বরবিকারেণ প্রশ্নৌ ব্যজ্যতে ।

(ঠ) শকু ইতি । তত ইত্যনেন মাধবীলতাপি আত্মসদৃশীতি ব্যজ্যতে । লতা
মাধবীলতাং ।

(ঠ) অনশূয়া । ওলো ! শকুস্তলা ! পিতা কধ তোমার আয়
এই মাধবী লতাটাকে নিজহস্টে সংবদ্ধিত করিয়াছেন, তা ইহাকে বিস্মৃত
হইলে কেন ? ।

(ড) শকুস্তলা । তা হইলে আপনাকেও বিস্মৃত হইব । (লতার
নিকটে বাইয়া এবং দেখিয়া আনন্দের সহিত) আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য !
প্রিয়'বদে ! তোমার প্রীতিকর বিষয় জানাইতেছি ।

(ঢ) প্রিয়'বদা । সখি ! আমার প্রীতিকর বিষয় কি ? ।

(১) ইত্যারম্ভ পুনঃ কলসমাবর্জয়তীত্যন্তঃ পাঠসন্দর্ভো বিদ্যাসাগরেষ পরিত্যক্তঃ ।

শকু । অসময়ে কলু, এসা আমূল্যাদো মুকুলিলা মাধবী-
লদা । (ণ)

ভমে । সত্যমুপগম্য । সহি ! সচ্চ' সচ্চ' ? । (ত)

শকু । সচ্চ' কি' ণ পেক্বধ । (থ)

প্রিয়' । সঙ্ঘ' নিরুপ্য । সহি ! তেণ হি পড়িপিঅ' হে
ণিবেদেমি । (ঢ)

শকু । কি' মে পড়িপিঅ' ? । (ধ)

(ণ) অসময়ে খল্বেষা আমূল্যাত মুকুলিতা মাধবীলতা ।

(ত) সখি ! সত্য' সত্যম্ ? ।

(থ) সত্য' কি' ন প্রেচ্ছথি ।

(ঢ) সখি ! তেন হি প্রতিপ্রিয়' তে নিবেদয়ামি ।

(ধ) কি' মে প্রতিপ্রিয়ম্ ? ।

(ণ) শকু ইতি । মুকুলানি অল্লাঃ সজ্জাতানীতি মুকুলিতা তারকাবিন-
দিতচ প্রত্যয়ঃ ।

(ত) ভমে ইতি । অত্র কাকুৎশাত প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(গ) শকুন্তলা । এই মাধবীনতা, অকালে মূল হইতে মুকুলি
হইয়াছে ।

(ত) অনশ্রুতা ও প্রিয়বদা । (সত্যর নিকটে যাইয়া) সখি!
সত্য সত্য কি ? ।

(থ) শকুন্তলা । সত্য কিনা দেখ ।

(ঢ) প্রিয়বদা । (আনন্দের সহিত দেখিয়া) সখি !
তোমারও প্রীতিকর বিষয় জানাইতেছি ।

(ধ) শকুন্তলা । আমার কি প্রীতিকর বিষয় ? ।

প্রিয়ং । আসন্নপাণিয়হণাসি তুমং । (ন)

শকু । সাসূয়মিব । এস দে অত্থণো চিত্তগদো মণোরহো, তা
ণ দে বস্রণং সুণিস্সং । (প)

প্রিয়ং । সহি । ণ ক্বু পরিহাসেণ ভণামি, সুদং ময়
তাদকস্স মুহাদো তুহ কল্লাণসূঅস্রং এদং ণিমিত্তং ত্তি । (ফ)

অন । হলা পিঅস্বদে ! অদো জ্জেব সসিণেহা সঅন্তলা
মাহবীলদাং সিচ্ছদি । (ব)

(ন) আসন্নপাণিয়হণাসি তুমং ।

(প) এষ তে আত্মনয়িত্তগতো মনোরথঃ, তত্র তে বচনং শ্রীষ্যামি ।

(ফ) সহি ! ন खलु ते परिहासेन भणामि, श्रुतं मया तातकखस्य मुखात्
तत्र कल्याणसूचकम् एतन्निमित्तमिति ।

(ব) হলা প্রিয়ংবদে ! অতএব সম্ভেহা শকুন্তলা মাধবীলতাং সিচ্ছতি ।

(ন) প্রিয়মিতি । আসন্নং নিকটবর্ত্তি পাণিয়হণং বিবাহো যস্যাঃ সা ।

(প) শকু ইতি । সাসূয়মিব মুখমঙ্গলা বহিরসূত্রাং প্রকাশ্য । এতেন পাণি-
য়হণাকাঙ্ক্ষা সূচিতা । ততস্মাত্ স্বাকাঙ্ক্ষায়াঃ পরোপরি প্রবর্ত্তনাদিত্যর্থঃ ।

(ফ) প্রিয়মিতি । পরিহাসেন পরিহাসকরয়েচ্ছয়া । এতৎ মাধবীলতায়া অসময়ে
মুকুলিতস্বরূপং নিমিত্তং লক্ষণম্, কল্যাণসূচকং পাণিয়হণরূপমঙ্গলজ্ঞাপকম্ ।

(ন) প্রিয়ংবদা । তোমার বিরহ নিকটেবড়ী হইয়াছে ।

(প) শকুন্তলা । (অশ্রুবার সহিতই যেন) ইহা তোমার নিজের
মনোগত ইচ্ছা ; তা তোমার কথা আমি শুনিব না ।

(ফ) প্রিয়ংবদা । সহি ! পরিহাস করিয়া বলিতেছি না ।
আমি পিতা কণ্ঠের মুখ হইতে শুনিয়াছি যে, এই লক্ষণটী তোমার
মঙ্গলশূচক ।

शकु । जदो वहिणी मे भोदि, तदो किं त्ति ण सिञ्चेमि ।
इति कलसमावर्जयति । (भ)

राजा । अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णं क्षेत्रसम्भव
भवेत् ? (१) । अथवा कृतं सन्देहेन । (म)

(भ) यतो भगिनी मे भवति, ततः किमिति न सिञ्चामि ।

(भ) शकु इति । भगिनी एकेनैव कण्ठेन परिवर्द्धिततया भगिनी तुल्यदे
भागिनी, इयं माधवीलतेति शेषः । आवर्जयति जलसेकार्थं न्युञ्जीकरोति ।

(म) राजेति । अपिशब्दः प्रत्ये । नामशब्दः सम्भावनायाम् । इति सम्भावति
मर्हामि किमित्यर्थः । तथा च इयं शकुन्तला, कुलपतेः कण्ठस्य, असवर्णम् असम्भवं
वर्णं ब्राह्मणजातीयभिन्नं यत् क्षेत्रं कलवं तत्र सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा तादृशी भवेत्
तथा च इयं यदि ब्राह्मणस्य कण्ठस्य क्षत्रियादिजातीयपत्नीगर्भजाता कन्या भवेत्, त
मे परिणययोग्या स्यात्, ब्राह्मणजातीयपत्नीगर्भजातत्वे तु प्रतिलोमविवाहनिषेधात् स
आश्रयः निष्फलैवेति भावः । कृतमलम् ।

कुलपतिमाहुः साम्प्रदायिकाः । यथा—

“मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥”

कण्ठस्य असवर्णं क्षेत्रसम्भावया दुष्कृतस्य परिणययोग्यत्वे प्रमाणं यथा मनुः—

“पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥”

“क्षेत्रं शरीरे केदारि सिद्धस्थानकलवयोः” “कृतं युगेऽलमथ च” इत्यादि च मेति

(व) अनश्रुता । षट्को प्रियंवदा ! । एहै जगुहै शकुन्तला ये
महित माधवीनतागैके सिद्ध करिजेछे ।

(७) शकुन्तला । वे हेतु आमार भगिनी हय, सेहै हेतु
करिव ना केन ? । (एहै बलिषा कलम डबूड करिल ।)

(१) स्यात् ।

অসংশয়ং চত্বপরিগ্রহচমা যদার্থ্যমস্যামভিলাষি মে মনঃ ।

সতাং হি সন্দেহপদেষু বস্তুষু প্রমাণমন্তঃকরণপ্রবৃত্তয়ঃ ॥২২॥

তথাপি তত্বত এবৈ নামুপলক্ষ্যে (১) । (য)

অসংশয়মিতি । অসংশয়ং ভ্রুমেব, চত্বস্য চত্বয়জাতিঃ পরিগ্রহচমা পবীত্বেন
যদ্ব্যপযোগ্য, ইয়ং শকুন্তলিতি শিষ্যঃ । যদ্ব্যচ্যাত, আর্থ্যাং চিরসত্পথগামিত্বাৎ সাধু-
ভূতম্, মে মম মনঃ, অস্থাং শকুন্তলায়াম্, অভিলাষি এতদ্বিষয়াকাঙ্ক্ষাশালি বর্ত্তত
ইতি শিষ্যঃ । ননু মনসঃ অভিলাপিত্বমাত্রাণ কথং চত্বপরিগ্রহচমেতি নিশ্চয়ত ইত্যাহ
সতামিতি । হি যচ্যাত, সন্দেহপদেষু সংশয়বিষয়েষু, বস্তুষু পদার্থেষু, সতাং সজ্জনানাম্,
অন্তঃকরণস্য মনসঃ, প্রবৃত্তশ্চী গত্য এব প্রমাণম্ একতরনিত্যাদিকাঃ । তথা চাস্থাং
শকুন্তলায়াং মন্থনসী যাত্নত্বেন প্রবৃত্তিসত্বাৎ চত্বস্যেয়ং পরিগ্রহচমৈবেতি ভাবঃ ।

অত্র সামান্যেন বিশেষসমর্থ্যনরূপোঃ পরিন্যাসীঃ সলঙ্কারঃ । তথা রাজ্ঞঃ শকুন্তলানু-
সারগুপকান্যার্থস্যাত নিয়মিনীপস্থিতিঃ পরিন্যাসী নাম মুখসম্বেরকম্ । তথা চ
দর্পণঃ—“তন্নিষ্পত্তিঃ পরিন্যাসঃ ।”

সংশয়স্বাভাবঃ অসংশয়ম্, অभावार्থে অব্যয়ীভাবঃ । “বেদাঃ প্রমাণম্” ইत्याদি-
বদবাপি দ্বয়োঃ সামান্যধিকরণ্যেঃপি অজহল্লিঙ্গত্বাৎ ভিন্নলিঙ্গত্বং বহুত্বাবচ্ছিন্নপ্রবৃত্তীনা-
মেবৈকপ্রমাণত্বাচ্চ ভিন্নবচনত্বম্ ।

“আর্থ্যঃ সাধৌ সৌবিদল্লে” ইत्याদি বিশ্বঃ । বংশস্থবিলং বৃত্তম্ ॥২২॥

(য) তথাপিতি । অন্তঃকরণপ্রবৃত্তিপ্রমাণেন চত্বপরিগ্রহচমত্বনিষয়ীত্বার্থঃ ।

(ম) রাজা । এই শকুন্তলা কি কুজপতি কণ্ঠের অসবর্ণ স্ত্রীর
গর্ভজাত সন্তান হইবেন ? । অথবা সন্দেহের প্রয়োজন নাই । (কারণ,)

ইনি (শকুন্তলা), নিশ্চয়ই কৃত্রিমের গ্রহণযোগ্য ; যে হেতু আমার
নির্দোষ মন ইহার প্রতি অভিনাবী হইয়াছে । কারণ, সন্দ্বিষ্ট বিষয়ে
সজ্জনের মনের প্রবৃত্তিই প্রমাণ ॥২৩॥

(১) তত্বত এনাম্

শকু । সমস্বমম্ । অস্ম ! সলিলসেত্ৰসম্ভবুগদৌ শোমা-
লিঙ্গং উজ্জিহ্ন বদ্রণং মে মধুশ্রী অহিবেদ্যি । ইতি সমরবাধা
নাটয়তি (১) । (২)

রাজা । সমুদ্রং বিলোক্য । সাধু, বাধনমপি রমণীয়-
মস্যাঃ (২) । (ল)

যতৌ যতঃ পট্চরণৌঃ ভিবর্ত্ততে

ততস্ততঃ প্রেরিতবামলোচনা ।

(১) অস্মি ! সলিলসেত্ৰসম্ভবুগদৌ নবমালিকা উজ্জিত্বা বদনং মে মধুশ্রী
ভিবর্ত্ততে ।

তত্বেত এব শব্দাদিপ্রমাণান্তরেণ যথার্থত এব, এনাং শকুন্তলাম্, উপলক্ষ্যে জ্ঞাস্যামি
অন্তঃকরণপ্রবৃত্তিমানপ্রমাণস্য কদাচিত্ ব্যভিচারस्याপি দর্শনাদিতি ভাবঃ ।

(২) শকু ইতি । সমস্বমম্ আকুলভাবেন সহিতম্ । অস্ম ইতি বিধৌ
সলিলসেত্রেণ জলসেত্রেণ যঃ সমস্বমৌ ব্যক্ততা তেন উদগত উড়োনঃ, মধুকরী বদন-
নবমালিকাম্ উজ্জিত্বা পরিত্যজ্য, মে মম বদনম্, ভিবর্ত্ততে লক্ষ্যীকৃত্য আগচ্ছতী
ত্বর্থঃ । সমরস্য বাধাং দূরীকরণম্ ।

(ল) রাজাতি । সমুদ্রং শকুন্তলাকাঙ্ক্ষাসহিতম্ । সাধু সমীচীনম্, বাধা
সমরদূরীকরণম্ । অস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ ।

(ঘ) তথাপি যথার্থরূপেই ইহাকে জানিব ।

(২) শকুন্তলা । (বাস্তবতার সহিত) ওমা ! জলসেত্রে বাস্তব-
বশতঃ একটা ভ্রমর উড়িয়া, নবমালিকাকে পরিত্যাগ করিয়া, আমার
মুখের দিকে আসিতেছে ।

(ল) রাজা । (স্পৃহার সহিত দেখিয়া) ভান, বাধা দেওয়া
ইহার সুন্দর বটে । (কারণ,)

(১) সমরবাধা উপয়তি । (২) সমুদ্রমবলোক্য ।

विवर्तितभ्रूरियमद्य शिञ्चते

भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् (१) ॥२४॥

अपि च, सासूयमिव । (व)

भ्रमरवाधनस्य रमणीयत्वे हेतुमाह यत इति । हि तथाहि । षट् चरणाः पादा यस्य स षट्चरणी भ्रमरः, यतो यतः यस्यां यस्यां दिशि, अभिवर्तते मुखं लक्ष्यीकृत्य तिष्ठति । यतो यतः यस्या यस्या दिशः सकाशात् मुखमभ्यागच्छतीति वा । ततस्ततः तस्यां तस्यां दिशि, प्रेरिते निक्षिप्ते वामे मनीहरे खीचने नयनद्वयं यथा सा, तथा विवर्तिते मुहुः परिवर्तिते भ्रुवौ यथा सा तादृशी, इयं शकुन्तला, अकामापि कारणाभावात् कामप्रवृत्तिरहिततापि सती, भयात् भ्रमरदंशनवासात्, अद्य इदानीम्, दृष्टिविभ्रमं नायके स्वमनोवृत्तिज्ञापकं दृष्टिविलासम्, शिञ्चते ज्ञातुमारभत इवेत्यर्थः ।

दृष्टिविभ्रमं प्रति सकामत्वमेव कारणम् । तेन चात्र तत्सकामत्वरूपकारणाभावेऽपि दृष्टिविभ्रमरूपकार्योत्पत्तिसत्त्वात् विभावनालङ्कारः ; सा च भयादित्यभिधानादुक्तनिमित्ता ; तथा शिञ्चत इति सम्भावनावगमेऽपि तद्वृत्तकेवादिशब्दाभावात् प्रतीयमाना भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे” इत्यादि विश्वः ।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥२४॥

(व) अपि चेति । सासूयमिव स्वं विना भ्रमरस्य शकुन्तलासम्भोगात्मककृतार्थतादर्शनादसूयया सहितमिव ।

झगड़टा ये ये दिक् इहेते आसितेछे, सेई सेई दिक् (इनि) भ्रमर नयनयुगल निष्केप करितेछेन एवं झगड़ईटी घुराईतेछेन । सुतरां शकुन्तला आज कामप्रवृत्तिशृंग इहैशां, भयवशतः दृष्टिविलास शिञ्चा करितेछेन ॥२४॥

(व) आरंभ, (असूयार सहितई येन)

(१) श्लोकोऽयं विद्यासागरेण प्रचिती मन्वते ।

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं (१) व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती ॥२५॥

चलेति । हे मधुकर ! धमर ! करं हस्तम्, व्याधुन्वत्या भमरवाधनार्थं स्मि-
क्ततः सञ्चालयन्त्याः शकुन्तलायाः, वेपथुमतीं भयादन्यत्र कामाविगात् कम्पान्विता
अतएव चलयञ्चलः अपाङ्गः प्रान्तभागे यस्यास्ताम्, दृश्यतेऽनयेति दृष्टिर्नयनं ता-
वदुशो वारं वारम्, स्पृशसि दंशनार्थमित्यर्थः, अन्यत्र तु चुम्बसि । रहस्यं गोपनी-
विषयम् आचष्ट इति रहस्याख्यायी स इव, कर्णान्तिकचरः कर्णसमीपगमो म-
मृदु कीमलं सुद्रमित्यर्थः, स्वनसि शब्दायसे अन्यत्र तु ब्रवीषि । तथा रतिसर्व-
सुरतस्य सर्वसम्पत्स्वरूपम्, अधरमोष्ठम्, पिवसि दशसि, अन्यत्र चुम्बसि । अत-
वयम् अहमित्यर्थः, तत्त्वान्वेषात् 'कस्येयं' कन्या मम परिणया न वा' इति तत्त्व-
सन्धानात् तदाश्रित्येत्यर्थः, हता मनोहता व्यर्थमनोरथा इति तात्पर्यम्, किन्तु त्वं क-
त्वमेव कृती कर्मकुशलः ।

अत्र धमरस्य कृतित्वं प्रति प्रथमचरणत्रयगतवाक्यार्थां हेतव इति वाक्यार्थहेतु-
काव्यलिङ्गम्, रहस्याख्यायीवेति क्रियोत्प्रेक्षा ; उक्तविधकाव्यत्रयेण धमरे गुप्तप्रति-
व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः ; उपमानभूतस्य धमरस्य कृतित्वरूपाधिकवचन-
व्यतिरेकश्च ; इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"दृग्दृष्टिः" इति "तत्त्वं ब्रह्मणि याथाव्ये" इति "मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो ह-
सः" इति चामरः । "कृती स्यात् कर्मकुशले पण्डिते शर्व्वर्म्मेणि" इति क-
चन्द्रधृतः कोषः ।

वेपथुरस्या अस्तीति वेपथुमती । वयमिति "वाक्यद्वय" इति बहुवचनम् । तत्त्वान्वे-
माश्रित्येति ख्यवलीपे पञ्चमी ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥२५॥

(१) करौ ।

অপি চ,

লোলাং দৃষ্টিমিতস্ততো বিতনুতে সম্ভূলতাবিভ্রমাম্
আভুগ্নেন বিবর্তিতা বলিমতা মध्येন কস্মিন্স্থনী ।

হস্তাগ্রং বিধুনোতি পল্লবনিমং শীত্কারমিন্দ্ৰাধরা
জাতীয়ং ভ্রমরাভিলঙ্ঘনমিয়া বাদ্যৈর্বি'না নর্তকী ॥২৬॥

লোলামিতি । কস্মী কমনীয়ৌ স্তনৌ যস্যাঃ সা তাদৃশী, ইয়ং শকুন্তলা, ধূলতযৌর্বিভ্রমেণ ভ্রমণেন বিলাসেন চ সচেতি সম্ভূলতাবিভ্রমাম্, লোলাং চঞ্চলান্, দৃষ্টিং চচ্চুঃ, ইতস্ততঃ সর্বাংসু দিচ্চু, বিতনুতে বিস্তার্য্য প্রেরয়তি । ক্রুতো ভ্রমর আগচ্ছতীত্যেতৎ পরীচায্যে লোকমৌহন্যার্থে'তি ভাবঃ । আভুগ্নেন ইষৎ বক্রীভূতেন, বলিমতা চক্ষ্ম-
তরঙ্গবতা, মध्येন দেহমধ্যভাগেন, বিবর্তিতা ভ্রমরদংশনাদাত্মব্রাণায় কিञ্চিত্ কিञ্চিত্
পরিবর্তিতা, ভঙ্গীবিশেষপ্রদর্শনায় পরিবর্তিতা চ । তথা শীত্কারেণ ভ্রমরদংশন-
বাসজনিতেন শ্রীদ্বিতি শব্দে'ন ভিন্নৌ বিযুক্তৌ অধরৌ যস্যাঃ সা তথাবিধা সতী, পল্লবনিমং
পল্লববৎ রক্তকৌমলম্, হস্তাগ্রম্, বিধুনোতি ভ্রমরব্রাণায় ভঙ্গীবিশেষপ্রদর্শনায় চ
সঞ্চালয়তি । অতএব ভ্রমরেণ যদভিলঙ্ঘনমাক্রমণং তস্মাৎ মিয়া ময়েন, বাদ্যৈর্বি'না
বৃত্যকালীনবাद्याনি বিনা, নর্তকী নর্তকীরূপা जाता । অতীবায্যর্থমি'দমিতি ভাবঃ ।

অত্রাপি নর্তকীরূপেণ জাতত্বং প্রতি প্রথমচরণত্রয়গতবাক্যার্থত্রয়স্য হেতুত্বাৎ
পূর্ববৎ কাব্যলিঙ্গম্ ; তথা "মুখং তব কুরঙ্গাচ্চি ! সরোজমিতি নান্যথা" ইতি
দর্পণোদাহৃতবৎ সমাসামাবে'পি নিরঙ্গং কেবলরূপকম্ ; তচ্চ বাদ্যৈ'র্নৈত্যমিধানাদধিকা-
বদ্যৈ'শিষ্যরূপমিত্যনর্থোর্মি'থৌ নিরপে'ততয়া সংঘটিতঃ । শার্দ্দূলবিক্রীড়িতং ব্রজম্ ॥২৬॥

হে ভ্রমর ! শকুন্তলা হস্ত সঞ্চালন করিতেছে, এদিকে তুমি উহার
চঞ্চলপ্রান্তসম্বন্ধিত চঞ্চলনয়ন বার বার স্পর্শ করিতেছ, গুণ্ডভাষার
গ্রায় কাণের নিকটে যাইয়া ছোট ছোট শব্দ করিতেছ এবং স্বরতসর্কষ
অধর পান করিতেছ । অতএব তদ্বাদ্বেষণ করিয়া আমি ব্যর্থমনোরথ
হইলাম, আর তুমিই চরিতার্থ হইলে ॥২৬॥

শকু । হলা ! পরিত্যজ্য পরিত্যজ্য স' ইমিণা দু
মহুঅরেণ অহিহ্রঅমাণ' (১) । (শ)

উমে । সন্মিতম্ । কা অহ্মো পরিত্যাগে । এত্য় দাব দুস্ক
অক্কন্দ, জদো রাঅরক্কিদাড' তবোবণাড' (২) । (ধ)

(শ) হলা ! পরিব্রাজ্যে পরিব্রাজ্যে সামনেন দুষ্টমধুকরেণাভিমূষমানাম্ ।

(শ) শকু ইতি । পরিব্রাজ্যে যুগামিতি শিষ্যঃ । অভিমূষমানাম্ অত্যন্তমেঘা
ক্লিষমানাম্ ।

(ধ) উমে ইতি । অনসূয়াপ্রিয়ংবদে ই এবেত্যর্থঃ । সামান্যমধুকরস্বাক
সকিচ্ছিত্কারমেব ; তথাপি শকুন্তলা নিতরামেধাকুলীভূতা ইত্যতঃ কৌতুকাৎ কি
তস্যাদেব কৌতুকাদাহ কে ইत्याদি । কে অসমর্থ' ইত্যর্থঃ, স্ত্রীমাতৃত্বাদিতি
আক্রন্দ আহ্বয় । যত ইতি । ভীতেন রক্ষকান্নানস্বৌচিত্রাদিতি ভাবঃ ।
“ক্রন্দনে রোদনান্নানি” ইত্যমরঃ ।

আরও, এই কমনীয়শুনী শকুন্তলা, জ্বলিতামের সহিত চক্ষু
ইতস্ততঃ সঞ্চালন করিতেছেন, ঈষৎ বক্র এবং চর্ম্মতরঙ্গশালী (।
বিশিষ্ট) দেহমধ্যভাগদ্বারা বার বার ফিরিতেছেন, পল্লবতুল্য
সঞ্চালন করিতেছেন এবং গুষ্ঠযুগল নীচকারে বিশিষ্ট হইতেছে ;
ভ্রমরদংশনের ভয়ে বাত বাতীত নর্ত্তকী হইয়াছেন ॥২৬॥

(শ) শকুন্তলা । ওলো ! এই দুষ্ট ভ্রমর আমাকে অত্যন্ত
ক্লিষা তুলিয়াছে ; তা আমাকে রক্ষা কর রক্ষা কর ।

(১) শকুন্তলা । য'এসী ঘিষ্টো বিরমড, অঅদো গমিচ্ছ' । পদার্থ
সহৃষ্টলোপম্ । কথ' ইদৌসি আশচ্ছড । হলা ! পরিত্যজ্য স'
দুষ্টিখৌদেণ মহুঅরেণ অহিহ্রঅমাণ' ।

(২) কা বস পরিত্যজ্য ।...রাঅরক্কিদাড তবোবণাড যাম ।

রাজা । অবসরঃ খল্বয়মস্মাকমাত্মানং দর্শয়িতুন্ম । ন
মেতব্ধং ন মেতব্ধম্ । ইত্যর্জোক্তে স্বগতম্ । এবং হি রাজাহ-
মস্মীতি পরিজ্ঞানং ভবিষ্যতি । ভবতু, অতিথিসমাচারমেবাব-
লম্বিষ্যে (১) । (স)

(ঘ) কে আবাং পরিব্রাণে । অব তাবত্ দুশ্মন্তমাক্রন্দ ; যতী রাজরচিতানি
তপৌবনানি ।

(স) রাজেতি । অবসরঃ সময়ঃ ; মত্প্রস্তাবস্বীত্যানাদিত্যাশয়ঃ । 'ন মেতব্ধং'
ন মেতব্ধম্, অয়মহমুপস্থিত এবাচ্ছি' ইতি বাক্যসমুদায়স্য 'ন মেতব্ধং ন মেতব্ধম্'-
ইত্যয়মংশঃ অর্জো এব স্যাদত আহ ইত্যর্জোক্ত ইতি । এবং হি দুশ্মন্তপ্রস্তাবস্বীত্যানা-
নন্তরমেব আত্মপ্রকাশে, রাজা দুশ্মন্তরূপঃ । পরিজ্ঞানং পরিচয়ঃ । তথা চ সতি,
অতর্কিতভাবেন কন্যাসমবাযান্তিকে রাজ্ঞ এবোপস্থিতিঃ কথমিতি মহান্ সন্দেহঃ
স্যাদिति ভাবঃ । ভবতু পরিজ্ঞানমিতি পূর্বোক্তান্বয়ঃ । অতিথিঃ সমাচারং ব্যবহারম্ ।
অবলম্বিষ্যে আশ্রয়িষ্যে । এবম্ অতিথীণামতর্কিতভাবেনৈব সর্বত্রোপস্থিতেন সন্দেহ-
সম্ভব ইত্যশয়ঃ ।

(ঘ) অনশ্রুয়া ও প্রিয়বদা । (ঐষং হাশ্রুর সহিত) আমরা
রক্ষা করিতে কে ? । এবিষয়ে দুশ্মন্তকে ডাক ; যে হেতু তপোবনগুলি
রাজার রক্ষিত ।

(স) রাজা । আপনাকে দেখাইবার আমার এই-ই অবসর ।
ভয় করিবেন না, ভয় করিবেন না । (এই অর্দ্ধোক্তির পর স্বগত)
ইহাতে 'আমি রাজা' ইহা পরিচয় হইবে ; হউক, অতিথির আচরণই
অবলম্বন করিব ।

(১) অবসরোঃসমাত্মানং প্রকাশয়িতুন্ম । ... রাজমাবলম্বমিচ্ছাতী ভবতু । ভবতু,
এবং তাবদমিচ্ছাস্যে ।

শকু । ণ এসো দুব্বিণীদো বিরমদি, তা অসুদো গমিস্সা
পদান্তরে সছট্টিচেপম্ । হহী হহী ! কথং ইদো বি সন্ অণুসরতি
তা পরিত্তাঅধ মন্ (১) । (হ)

রাজা । সত্তরমুপগম্য । আঃ ! (২) । (চ)

কঃ পৌরবে বসুমতীং শাসতি শাসিতরি দুর্বিনীতানাম্ ।

অয়মাচরত্যবিনয়ং মুগ্ধাসু তপস্বিকন্যাশু ॥২৩॥

(হ) নৈষ দুর্বিনীতৌ বিরমতি, তদন্যতৌ গমিষ্যামি । হা ধিক্ হা ধিক্
কথমিতৌঃপি সামনুসরতি তম্ পরিব্রাযেথাং সাম্ ।

(হ) শকু ইতি । দুর্বিনীতৌ দুঃ, এষ মধুকারঃ । অন্যতঃ অন্যস্মিন্ স্থান
পদান্তরে স্থানান্তরে গতেতি শিষঃ । দৃষ্টিচেপেণ ভ্রমর আগচ্ছতি ন বেতি পৌর
দৃষ্টিদানেন সহেতি সছট্টিচেপম্ । হা ধিকিত্যেকমেব বিষাদসূচকমব্যয়ম্ । ইতি
অস্মিন্ স্থানেঃপি ।

(চ) রাজেতি । উপগম্য শকুন্তলাদীনাং সমীপ উপস্থায় । আ ইতি
সূচকমব্যয়ম্ । “আস্তু স্যাৎ কৌপপীড়যোঃ” ইত্যমরঃ ।

ক ইতি । দুর্বিনীতানাং দুঃখানাম্, শাসিতরি শাসনকর্তরি, পৌরবে পুর
নৃপে, বসুমতীং পৃথিবীম্, শাসতি পালয়তি সতি, অয়ং কঃ, মুগ্ধাসু জগদ্ধাবানি
মূঢ়াসু তপস্বিকন্যাশু, অবিনয়মশ্রিষ্টম্, আচরতি ব্যবহরতি ? তদব্রূহীতি
অধুনৈব তস্য দৃষ্টং বিদধামীতি ভাবঃ ।

(হ) শকুন্তলা । এই দুই ভ্রমর বিরত হইতেছে না; তা
স্থানে যাই । (স্থানান্তরে যাইয়া দৃষ্টিপাতের সহিত) হাঃ !
এখানেও আমার অনুসরণ করিতেছে; তা আমাকে রক্ষা কর ।

(ক) রাজা । (মধুর উপস্থিত হইয়া) আঃ ! ।

(১) শকুন্তলা । পদান্তরে স্থিত্বা সছট্টিচেপম্ । ‘কথং ইদো বি সন্’

(২) কচিৎ ‘আঃ’ ইতি নাস্তি ।

सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव संभ्रान्ताः । (क)

सख्यौ । अज्ज ! ए किम्पि अच्चाहिदं, किस्स, क्व इअं
पिअसहि दुट्ठमहुअरेण आउलीकिअमाणा कादरीभूटा ।
इति शकुन्तलां दर्शयतः (१) । (ख)

(ख) आर्य्य ! न किमपि अल्लाहितम्, किन्तु खलु इयं प्रियसखी दुष्टमधुकरेण
आकुलीक्रियमाणा कातरीभूता ।

अहो कामप्रवृत्तिमहिमा ! यत् महावीरो राजा दुष्मन्तः पश्यन्नपि क्षुद्रं कीटमात्र-
मुत्पीडयितारमेकं भ्रमरम्, स्वसमकचं प्रतिपचं खचयन्निव तीव्रमास्फालयति ;
तच्चावष्करोति नितरां कविचूडामणेरिव चमत्कारिणीं रचनाचातुरीम् ।

अत्र 'शास-शास' इति व्यञ्जनसङ्ख्यस्य सकृदनेकधासाध्यात् छेकानुप्रासीऽलङ्कारः ।

आर्य्या जातिः ॥२७॥

(क) सर्वा इति । सर्वाः शकुन्तलानुसूयाप्रियंवदाः । संभ्रान्ताः राज्ञः पूर्व-
मदृष्टत्वात् आकृतिदर्शनेन महापुरुषत्वानुमानाच्च चकिताः ।

(ख) सख्याविति । अल्लाहितं महाभीतिः । शकुन्तलायाः प्रदर्शनं तत्सख्यता-
प्रदर्शनेन स्ववाक्यसत्यताप्रमाणार्थम् ।

दृष्टेदिगेर शासनकर्त्ता पूरुवःणीय नोक पृथिवी शासन करितेछे,
एहे अवस्थाय कोन् बाक्खि एहे सकल तपस्विकग्गागणेर प्रति अग्गाय
आचरण करितेछे ? ॥२९॥

(क) (सकले राजाके देखिया एकट्ठ येन चकित हईन ।)

(ख) सखीद्वय । आर्य्य ! कौन अत्ताहित हय नाई । किन्तु
दृष्टे लयर् आमादेर एहे प्रियसखीके आकून करियाछिन ; ताई ईनि
कातर हईयाछेन । (एहे बलिया शकुन्तलाके देखाईन ।)

(१) कुत्रचित् इतिशब्दो न वर्तते ।

राजा । शकुन्तलामुपेत्य । अयि ! तपो वर्धते ? (१) ।

शकु । ससाध्वसावनतमुखी तिष्ठति (२) । (घ)

अन । दाणिं अदिधिविसेसलाहेण । (ङ)

प्रियं । साअटं अज्जस्स ? । हला सउत्तले ।
उड्ढादो फलमिस्सं अग्घमाअणं उवहर, इदम्मि पाओ
भविस्सदि । इति घटं दर्शयति (३) । (च)

(ङ) इदानीम् अतिथिविशेषलाभेन ।

(च) स्वागतमार्थस्य ? हला शकुन्तले ! गच्छ, उटजात् फलमि
भाजनमुपहर. इदमपि पादोदकं भविष्यति ।

(ग) राजेति । अथीति कामलसम्बोधने । तपो वर्धते इति काकुत्स्थो
व्यज्यते ।

(घ) शकु इति । ससाध्वसा सहसा अदृष्टपूर्वमहापुरुषदर्शनात् समया ।

(ङ) अनेति । पृष्टायाः शकुन्तलाया भयेन तूष्णींभावात् कर्त्तव्यबुद्ध्या
प्रत्युत्तरयतीति बोध्यम् । अतिथिविशेषस्य उत्कृष्टातिथेर्लाभेन तपो वर्धते
यान्वयः ।

(च) प्रियमिति । आर्थस्य मान्यस्य भवतः, स्वागतं सुखेन आगन्तु

(ग) राजा । (शकुन्तलार निकटे गइया) अयि ! तपो
पौडैतेछे त ? ।

(घ) शकुन्तला । (लज्जार सहित अवनतमुख इइया थाकि)

(ङ) अनश्या । এখন অতিথিবিশেষ লাভ করায় তপ
পৌড়ৈতেছে ।

(१) राजा । शकुन्तलामिमुखी भूत्वा । अपि तपो वर्धते ।

(२) साध्वसादवचना तिष्ठति ।

(३) अनश्या । दाणिं अदिधिविसेसलाहेण । हला सउत्तले !
फलमिस्सं अग्घं उवहर । इदं पादोदकं भविष्यदि ।

রাজা । ভবতীনাং স্মৃততয়ৈব বাচা কৃতমাতিথ্যম্ । (ক)
অন । ইমস্মি' দাব পচ্ছাঅসীদলাএ সত্তবস্সবেদিআএ
চববিসিঅ অজ্জো পরিস্সম' অবণেদু (১) । (জ)

(জ) অস্মাং তাবত্ প্রচ্ছাদযীতলাযাং সত্তপণ'বেদিকাযামুপবিস্স অর্থ্যঃ পরিস্সম-
মপনয়তু ।

কিনিতি কাকুঃ । আগতমিতি ভাবে ক্তঃ । চটজাত্ পণ'শালায়াঃ, ফলেন নিশ্চ'
যুক্তম্ । চপহর আনয় । পাদোদক' পাদপ্রচালনজলম্ । আতিথ্যসম্পাদনার্থ'
প্রথমমেতত্ দেয়মিতি ভাবঃ ।

(ক) রাজিতি । স্মৃততয়া সত্যপ্রিয়য়া, বাচা বাক্যে নৈব, আতিথ্যম্ অতিথিসংস্কারঃ
কৃত' সম্পাদিতম্ । তথা চ পুনঃ ক্রিয়য়া আতিথ্যকরণমনাবশ্যকমেবেতি ভাবঃ ।

সুচু, বৃত্ত্যন্ত্রানেতি স্মৃত' প্রবীদরাদিত্যত্ সাধুঃ ।

"স্মৃত' প্রিয়ে । সত্যে" ইত্যমরঃ ।

(জ) অনেতি । প্রকট্টা ছায়া যস্মাং সা প্রচ্ছায়া, অতএব শীতলা তস্মান্ ।
সত্তপণ'বেদিকাযাং সত্তচ্ছদরুচস্য মূলস্থ্যপরিষ্কৃতভূমৌ ।

"ভাষ্য' প্রসন্নগম্বীরম্" "প্রসন্নকক'শা বাচঃ" ইत्याদিবত্ প্রচ্ছাদযীতলীল্যব পরপদস্য
বিশেষ্যলবিবচনয়া কর্মধারয়ঃ ।

(চ) প্রিয়বদা । আর্থ্যোর শুভাগমন ত ? ওলো শকুন্তলা !
যাও, পর্ণগৃহ হইতে ফলযুক্ত অর্ঘ্যপাত্র আনয়ন কর ; আর ইহা পাদোদক
হইবে । (এই বলিয়া ঘট দেখাইল ।)

(ছ) রাজা । আপনাদের সত্য ও প্রিয়বাক্যই অতিথিসংস্কার
করিয়াছে ।

(জ) অনশ্চয়া । আপনি এই প্রকট্ট ছায়াযুক্ত শীতল সত্তপর্ণবেদীতে
উপবেশন করিয়া পরিশ্রম দূর করুন ।

(১) তেণ হি ইমস্মি'...পরিস্সমবিসীদ' করেদু অজ্জো ।

রাজা । নুনং যুযুর্মপ্যনেন ধর্ম্মকর্ম্মণা পরিশ্রান্তা
তন্মুহুর্তমুপবিশত (১) । (অ)

প্রিয়ং । জনান্তিকম্ । হলা সউত্তলে ! উদং যো অদিপি
পজ্জুবাষণং, তা এহি উববিসন্না । ইতি সর্বা উপবিশন্তি (২) । (অ)

শকু । আত্মগতম্ । কধং ইমং জণং পেক্খিঅ তবোবিরোধিণে
বিআরস্স গমণীঅ হ্ছি স'বুত্তা (৩) । (ট)

(অ) হলা শকুন্তলে ! উচিতং নঃ অতিথিপথ্যুপাসনম্, তৎ এহি, উপবিশান্ ।

(ট) কথমিদং জনং প্রেচ্ছ্য তপোবিরোধিনী বিকারস্য গমনীয়াস্মি সংহতা ।

(অ) রাজ্যেতি । নুনং নিশ্চিতমেব । অনেন দৃশ্যমানেন জলসেচনেন ।

(অ) প্রিয়মিতি । জনস্য উদ্দেশ্যস্যৈব লোকস্য অন্তিকমিতি জনান্তিকম্ অনবদ্য
যথা স্যাত্তথৈত্বর্গঃ । তথা চ দর্পণে—

“ত্রিপতা ককরণান্যানপদার্থ্যান্তরা কথাম্ ।

অন্যোন্যামন্বণং যত্ স্যাৎ জনান্তে তচ্জনান্তিকম্ ॥”

(ট) শকু ইতি । তপসী ব্রহ্মবর্যস্য বিরোধিনী বিনাশকতয়া প্রতিকূল
বিকারস্য কামস্বৈত্বর্গঃ, গমনীয়া আশ্রয়ণীয়া । মহাননর্থমূলোঃ সমিতি ভাবঃ ।

অর্থং ভাবো নাম সাত্ত্বিকীঃ স্বেচ্ছা—“নির্বিকারা তস্মৈ চিত্তে ভাবঃ প্রথমবিক্রিয়া
ইতি দর্পণোক্তেঃ ।

(অ) রাজা । আপনারাও, এই ধর্ম্মকর্ম্মাধারা নিশ্চয়ই পরিশ্রান্ত
হইয়া পড়িয়াছেন ; সুতরাং একটু কাল উপবেশন করুন ।

(অ) প্রিয়বদা । (শকুন্তলার প্রতি গোপনে) ওলো শকুন্তলা
অতিথির সেবা করা আমাদের উচিত ; তা আইস, আমরা উপবেশন
করি । (ইহার পর সকলে উপবেশন করিল ।)

(১) কর্ম্মণা । (২) ...পজ্জুবাষণং অদিহীণাং । এতৎ উববিসন্না ।

(৩) শকু । ...কি' য় কখু ইমং পেক্খীঅ তবোবণবিরোধিণী...

राजा । सर्वा अवलोक्य । अहो ! समानवयोरुपरमणीयं
सौहार्दमत्रभवतीनाम् (१) । (३)

प्रियं । जनान्तिकम् । हन्ता अणसूय ! को ए क्व एसो
दुरवगाहगम्भीराकिदी मधुरं आलवन्तो पङ्क्तदाक्विष्यं
वित्यारिदि (२) । (६)

(६) हन्ता अणसूये ! को नु खलु एष दुरवगाहगम्भीराकृतिमधुरमालपन
प्रभुत्वदाक्षिण्यं विस्तारयति ।

(३) राजेति । अत्रभवतीनां तपस्वित्वेन पूज्यानां युष्माकम्, सौहार्दम् आलापाद्यनु-
निता मैत्री, समानाभ्यां वयोरुपाभ्यां रमणीयं मनीहरम् । “समं विरोधो मैत्री
च न च पुष्टविपुष्टयोः” इति न्यायानुसारादिदमतीवानन्दकरमिति भावः ।

(६) प्रियमिति । दुःखेनावगाह्यते प्रविश्यत इति दुरवगाहा दुर्वधस्वभावा गम्भीरा
घोरा धैर्यव्यञ्जकत्वार्थः आकृतित्यस्य सः । प्रभुत्वदाक्षिण्यं प्रभावौदार्यं “कः पौरवे”
इत्यादिना स्वप्रभावमहिमानमित्यर्थः, विस्तारयति विस्तरेण व्यनक्ति ।

(८) शकुन्तला । (स्वगत) एहे लोकूटीके देखिया तपोबिरौधी
बिकारेर विषय हईलाम केन ? ।

(९) राजा । (सकलके देखिया) भाल ! समान वयस एवं
समान रूप ; सुतरां आपनादेर एहे सथाभाव मनोहरई बटे ।

(७) प्रियंवदा । (अनश्रुवार प्रति गोपने) ओलो अनश्रुवा !
इनि के ? ईहार आकृतिटी गांभीर्यावाञ्जक एवं दुर्वोधस्वभाव ;
इनि मधुर आलापकरतः प्रभुत्वेर उदारता प्रकाश करि तेहेछन ।

(१) राजा । सर्वां विलोक्य । अहो ! समवयोरुपरमणीयं भवतीनां सौहार्दम् ।

(२) प्रियं । ...मधुरगम्भीराकिदी चतुरं पिषं आलवन्तो पहावन्तो विष
सक्तीअइ ।

অন। হলা! মম বি অত্থি কোতুহলং, তা যুচ্ছিংসং
দাব ণং । প্রকাশম্ । অজ্জস্স মহুরালাবজণিদো বীসম্মো ম'
আলাবেদি । কদরো রাএসিবংশো অলংকরীঅদি অজ্জেণ?
কদমো বা দেশো বিরহপজ্জুস্সম্মো করীঅদি? কিং ণিমিত্ত'
বা অজ্জেণ সুভমারেণ তবোবণগমণপরিস্সমে অপ্পা উবণী-
দোত্তি? (১) । (৬)

(৬) হলা! মমাপি অন্ধি কৌতুহলম্, তত্ প্রত্যাশি তাবদেনম্ । আর্থ্য
মধুরালাপজনিতো বিশ্বাসো মামালাপয়তি । কতরো রাজর্ষিবংশে অলংক্রিয়তে আর্থ্যেণ?
কতমো বা দেশো বিরহপর্য্যুতসুখঃ ক্রিয়তে? কিং নিমিত্তং বা আর্থ্যেণ সুকুমারেণ
তপোবনগমনপরিশ্রমে আত্মা উপনীতঃ? ।

(৬) অনেতি । বিষয়ঃ 'প্রশ্নে কৃতোঽপি ন খলু ভবানপরজ্যেত' ইত্যেব' বিশ্বাস-
আলাপয়তি আলাপায় নিযুক্তো । কৌতুহলং প্রশ্ন ইत्याহ কতর ইতি । আর্থ্যেণ
মান্যেন ভবতা, কতরো রাজর্ষিবংশঃ চন্দ্রসূর্য্যোতপন্নয়োধ্বয়ী রাজর্ষিবংশয়োর্মধ্যে সৌ-
রাজর্ষিবংশঃ, অলঙ্ক্রিয়তে জন্মনা শোভ্যতে । কতমো বা বহুনাং মধ্যে কো বা দেশ-
বিরহেণ আত্মবিচ্ছেদেন পর্য্যুতসুখং উৎকণ্ঠিতঃ ক্রিয়তে । সুকুমারেণ কৌমল্যবৎ
আত্মা দৈহঃ উপনীত উপস্থাপিতঃ । ইতি এষ প্রশ্ন ইত্যর্থঃ ।

(৬) অনন্তর। ওলো! এ বিষয়ে আরও কৌতুহল আছে।
তা ইহাকে জিজ্ঞাসা করি। (প্রকাশে) 'মহাশয়ের মধুরালাপজনিত
বিশ্বাস আমাকে বলাইতেছে। আপনি কোন্ রাজর্ষিবংশে অলঙ্কৃত
করিতেছেন? কোন্ দেশকেই বা বিরহোৎকণ্ঠিত করিতেছেন।
কি নিমিত্তই বা আপনি কোমল হইয়া আপনাকে তপোবনে আগমনে
পরিশ্রমে নিযুক্ত করিয়াছেন।

(১)....বীসম্মো ম' মন্তাবেদ।...কদমো।...বিরহপজ্জুস্সম্মো করীঅদি কিদো
সুভমারদরী বি তবোবণপরিস্সমম্মো অত্থা পদং উবণীদো

शकु । आत्मगतम् । हि अत्र । मा उत्तम, जं तु ए चिन्तिदं,
तं अणसूआ मन्तेदि (१) । (ण)

राजा । स्वगतम् । कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं
आत्मनः परिहारं करोमि । भवतु, एवं तावत् । प्रकाशम् ।
भवति । वेदविदस्मि राज्ञः पौरवस्य नगरधर्माधिकारे नियुक्तः
मुण्याश्चमदर्शनप्रसङ्गेन धर्मारण्यमिदमायातः (२) । (त)

(ण) हृदय । मा उत्ताम्य, यत् त्वया चिन्तितम्, तदनसूया मन्त्रयति ।

(ण) शकु इति । मा उत्ताम्य अस्य परिचयलाभेच्छया व्यस्तं न भव । व्यस्तता,
निवारणाय कारणमाह यदिति । मन्त्रयति ब्रवीति । तत एव च परिचयलाभसम्भवा
दिति भावः ।

उत्ताम्येति उत्पूर्वस्य देवादिकस्य तमधातोः पञ्चम्या ह्यौ प्रयोगः, "शमादीनां दीर्घो
यनि" इति दीर्घः ।

(त) राजेति । आत्मानं निवेदयामि राजत्वादिना सर्वथा परिचाययामि ।
तथा सति कन्याजनान्तिके प्रच्छन्नप्रवेशेन असदभिप्रायः प्रकाशत इति भावः । आत्मन
आत्मपरिचयस्य, परिहारम् अन्यथाभिधाय परित्यागं करोमि । तथा च सति मिथ्या-
वादिता स्वगतम् । अतएव च महासङ्कटमिदमित्याशयः । भवतु महासङ्कटमिति शेषः ।
एवमित्यं तावत् वक्तव्यमिति शेषः । तेन च तत्सङ्कटपरिहारो भवेदित्यर्थः । भवतीति
पृच्छन्त्या अनसूयायाः सम्बोधनम् । अस्मि अहम्, वेदवित् वेदज्ञः । एतेनात्मनो

(ग) शकुलना । (स्वगत) यन ! तूयि वास्तु इहैव ना ; तूयि
वाश छिन्ना करितेतेछिन्ने ; ताहा अनसूया वनितेतेछे ।

(१) शकुलना । ... एसा तु ए चिन्तिदाइ अणसूया मन्तेदि ।

(२) = राजा । आत्मगतम् । ... कथं वा आत्मापहारं करोमि । भवतु, एवं
तावदेनां वक्ष्ये । प्रकाशम् । भवति । यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः
साङ्गमविप्लविकीयप्रलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः ।

অন । অজ্ঞ সন্নাধা ধম্মআরিণো (১) । (থ)

ব্রাহ্মণত্বং সূচিতম্ । পৌরবস্য পুরুবংশোত্পন্নস্য, রাজ্ঞী দুশ্মন্তস্য, নগরধর্ম্যাধিকার
রাজধানীস্থধর্ম্যাধিকরণে রাজধানীগতসর্বপ্রধানবিচারালয়ে ইত্যর্থঃ, নিযুক্তঃ স্থাপিত
তদধিকারে যাবন্তঃ পুণ্যায়মাস্তেষাং দর্শনপ্রসঙ্গে ন অমাবাভিযোগনিবারণায় পর্যবেক্ষ
সম্বন্ধে ন, ইদং ধর্ম্মারণ্যং তপোবনম্, আয়াত আগতঃ । এতেনাত্মনো ব্রাহ্মণত্বং দুশ্মন্ত
রাজ্ঞঃ প্রধানবিচারপতিত্বচ্চ সূচিতম্, পর্যবেক্ষকস্য সর্বত্র সর্বদা সর্বভাবেন প্রবেশ
ন্যায়ত্বাৎ কন্যাজনান্তিকে গোপনপ্রবেশদৌষাঃপি পরিহৃত ইত্যবধেয়ম্ ।

অবেদমপ্যর্থান্তরং সূচয়তি । তথা চ অস্মি অহম্, বেদবিতৃ চত্বিগত্বেনাপি বেদ
পৌরবস্য পুরুবংশীয়স্য রাজ্ঞঃ যাবন্তি নগরাণি যৈ চ ধর্ম্মাঃ শ্রীচাচারাদয়স্তেষামধিকার
পালনম্ব্যাপারে নিযুক্তো বিধাত্রৈব ব্যাপারিতঃ । অস্মিন্ পক্ষে নগরপদং রাজ্যসামান্য
লক্ষণম্ । সূচয়তি মাগতোঃপি সমিদাহরণায় প্রস্থিতানাং মুনোনামনুরোধাত্ পুণ্যায়
দর্শনপ্রসঙ্গে নেত্যর্থঃ ইদং ধর্ম্মারণ্যং তপোবনমায়াতঃ । অহং বেদবিতৃ পুরুবংশীয়ো রাজ
মুনোনামনুরোধাত্ পুণ্যায়মদর্শনোদ্দেশেন ইদং তপোবনমাগত ইতি নিশ্চয়ঃ । এতেনাত্ম
নিষ্যাবাদিত্বং পরিহৃতম্ ।

অত এবৈদমেকং পতাকাস্থানম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণে—

“হর্থো বচনবিন্যাসঃ সুশ্লিষ্টঃ কাব্যযোজিতঃ ।

প্রধানার্থান্তরাচ্ছেদী পতাকাস্থানকং পরম্ ॥”

অত শ্লোকাঙ্কহার ইতি কেচিত্ । তদসৎ উভয়োরিবার্থয়োৰ্ব্যত্বল এব দর্পণকারাদি
শ্লোকাঙ্কীকারাত্ অত তু একতরার্থস্য ব্যঙ্গ্যত্বেন উভয়োর্ব্যত্বাভাবাত্ ।

(৩) রাজা । (স্বগত) এখন কি করিয়াই বা আত্মপরিচয় বি
কি করিয়াই বা আত্মপরিচয় পরিত্যাগ করি ? হউক, এইরূপ বলিত
হইবে । (প্রকাশে) আর্ষো ! আমি বেদাভিজ্ঞ এবং পুরুবংশী
রাজার রাজধানীস্থ ধর্ম্মাধিকরণে নিযুক্ত আছি ; কিন্তু পবিত্র আদ
দেখিবার জন্য এই তপোবনে আসিয়াছি ।

(১) অনসূয়া । সন্নাহা দাণি ধর্ম্মআরিণো ।

শকু । শৃঙ্গারলজ্জা নাটয়তি (১) । (৬)

সখ্যৌ । চমথোরাকারং বিদিত্বা । হল্লা সন্তলি ! জই অজ্জ
তাডো ইধ সসিহিতো ভবে । (ঘ)

শকু । তডো কিং ভবে । (ন)

সখ্যৌ । তডো জীবিদসব্বস্সেণ বি ইমং অদিধিবিসেসং
কদল্যং করেদি (২) । (প)

(ঘ) অথ সনাথা ধর্মচারিণঃ ।

(ঘ) হল্লা শকুন্তলা ! যদি অথ তাৎ ইহ সন্নিহিতো ভবেত্ ।

(ন) ততঃ কিং ভবেত্ ।

(ঘ) অনেতি । ধর্মচারিণঃ ধর্মকাণ্ড্যানুষ্ঠাঘিনঃ, সনাথা নাথবন্তঃ প্রমুগ্ন ইতি
যাবত্, ভবদাগমনাদিতি ভাবঃ ।

(৬) শকু ইতি । শৃঙ্গারলজ্জা মনীহরাহ্নতেদুঃশলস্য দর্শনাৎ মনসা বিমূর্ত-
শৃঙ্গারজনিতাং লজ্জামিত্যর্থঃ, নাটয়তি মুখাবনমনসঙ্কোচাদিমা অভিনয়তি ।

(ঘ) সখ্যাবিতি । চমথোঃ শকুন্তলাদুশলযোঃ, আকারম্ আকারগতকম্য-
রোমাচ্ছাদিবিকারম্, বিদিত্বা প্রত্যক্ষেণাবগম্য । তাৎ: কথং, ইহ অস্মিন্মায়ে, সন্নিহিত:
স্থিতঃ ।

(ন) শকু ইতি । ততসাদা ।

(থ) অনশুয়া । আজ ধর্মকাণ্ডা.কারী शवित्रा मनाथ इहेलेन ।

(দ) শকুন্তলা । (শৃঙ্গারলজ্জা অভিনয় করিল ।)

(ঘ) সখীদ্বয় । (উভয়ের আকৃতি দেখিয়া) ওনো শকুন্তলা !

আজ যদি পিতা এই আশ্রমে থাকিতেন ।

(ন) শকুন্তলা । তা ইহেলে কি ইহেত ? ।

(১) শকুন্তলা । শৃঙ্গারলজ্জা রূপয়তি ।

(২) সখ্যৌ । ইমং জীবিদসব্বস্সেণ বি অদিধিবিসেসং কদল্যং করিস্বদি ।

শকু । সঙ্কতককৌপম্ । অবোধ, তুহ্মে কিম্ভি হিঅএ কদুঅ
মন্তোধ, এণ বো বঅণ্ণ' সুণিহ্ণ' । (ফ)

রাজা । বয়মপি ভবত্যোঃ সখীগত' কিচ্ছিত্
পৃচ্ছামঃ (১) । (ব)

(প) ততো জীবিতসর্বস্বেনাপি ইমম্ অতিথিবিশেষ' কৃতার্থ' কৰোতি ।

(ফ) অপেতম্, যুবাং কিমপি হৃদয়ে কৃতা মন্থয়থঃ, ন বাং বচন' শ্রীষ্যামি ।

(প) সখ্যাবিতি । ততস্তদা, জীবিতস্য আত্মনো জীবনস্য সর্বস্বেনাপি সর্ব-
সম্পত্তিস্বরূপেষাপি পদার্থে'ন শকুন্তল্যেত্যর্থঃ । অতিথিবিশেষ' সাধারণবিলম্বণমতিথিম্,
কৃতার্থ' চরিতার্থে পূৰ্ণ'মনোরথমিতি তাৎপৰ্য্যম্, কৰোতি করিষ্যতীতি ভবিষ্যৎসামীপ্যে
বৰ্ণমানা । তদা ত্বাং শকুন্তলাং দৃষ্ট্বা ইমম্ অসাধারণমতিথি' সন্তোষবেদিতি সরস্বতঃ ।

(ফ) শকু ইতি । কৃতককৌপেন ক্লবিসম্বন্ধে'ন সঙ্কতি সঙ্কতককৌপম্ । অত্র
কৃতকপদেন শকুন্তলায়া অপি তথাবিধাভিপ্ৰাযো বৰ্ণিত ইতি ধ্বনিতম্ । অপেত' দূর'
গচ্ছতম্ । কিমপি তপস্যানিরতত্বাদবাচ্য' মত্পরিণয়বিষয়মিত্যর্থঃ । মন্থয়থঃ
কথয়থঃ । বাং যুবयोঃ । ন শ্রীষ্যামীতি অনভিপ্রেতপ্রলাপিত্বাদিতি ভাবঃ ।

অহৌ ! ইদৃশ' যথাযথলোকচরিত্রচিত্রণ' কালিদাসমন্তরেণ জগতি দুর্লভমেবেতি
সমুদঘোষয়ন্তি কাব্যরসিকাঃ ।

(ব) রাজেতি । বয়মপি "বাচ্যদশ" ইতি বহুবচনাৎ অহমপীত্যর্থঃ, ভবত্যৌযুবयोঃ
সখীগত' শকুন্তলাবিষয়ম্ । পৃচ্ছাম ইতি কাঙ্ক্ষা প্রার্থনা ব্যজ্যতে ।

(প) সখীদ্বয় । তা হইলে জীবনসর্বস্ব দিয়াও, এই অতিথি-
প্রদানকে চরিতার্থ করিতেন ।

(ফ) শকুন্তলা । (কৃত্রিম কৌপের সহিত) দূরে যাও; তোমরা
কোন বিষয় মনে কল্পনা করিয়া আলোচনা করিতেছ; তা তোমাদের
কথা শুনিব না ।

(১) রাজা । বয়মপি তাবদ্ব্যবস্থাঃ সখীগত' পৃচ্ছামঃ ।

सख्यौ । अज्ज ! अणुगह्वे वि अक्खम्भत्थणा (१) । (भ)
राजा । तत्रभवान् कखः शाश्वते ब्रह्मणि वर्त्तते, इयच्च
वः सखी तस्मात्तजा, कथमेतत् ? (२) । (म)

(म) आर्य ! अनुग्रहेऽपि अभ्यर्थना ? ।

(म) सख्याविति । अनुग्रहेऽपि अनुग्रहस्थलीऽपि अभ्यर्थना प्रार्थना । तथा च
अद्यादृशान् प्रति भवादृशस्य प्रत्यकरणमनुग्रह एव ; अतएव तद्विषये पुनः प्रार्थना कथमपि
न सङ्गच्छत इति भावः ।

(म) राजेति । तत्रभवान् पूज्यः कखः, शाश्वते नित्ये नैष्ठिक इत्यर्थः, ब्रह्मणि
ब्रह्मचर्यव्रते वर्त्तते ; इयच्च वो युष्माकं सखी शकुन्तला, तस्य कखस्य आत्मजा औरसी
कन्या, एतत् कथं सम्भवतीति शेषः । तथा च अष्टविधभैथुनवर्जनमेव ब्रह्मचर्यम्,
भैथुनाभावे च औरसः सन्तानो न सम्भवति । एवञ्च कखो नैष्ठिकब्रह्मचारी, शकुन्तला
च तस्यैरसी कन्या इत्येतत् परस्परविरुद्धमिति भावः ।

अष्टविधं ब्रह्मचर्यमाह आङ्गिकतत्त्वे दत्तः—

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुप्तभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं विद्वद्भिः परिकीर्तितम् ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यम् एतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

तदनुष्ठायी ब्रह्मचारी च द्विविध उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । यथा कूर्कपुराणम्—

(व) राजा । आग्निं आपनादेव सखीर विषये किञ्च जिज्ञासा
करि ? ।

(ड) सखीद्वय । आर्या ! अणुग्रहश्चनेऽपि प्रार्थना ! ।

(१) सख्यौ । अज्ज ! अणुगह्वे एवम् इषं अक्खम्भत्थणा ।

(२) राजा । भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयच्च वः
सखी तदात्मजेति कथमेतत् ।

अन । सुणादु अज्जो । अत्थि को वि कोसिओ ति
गोत्तणामहेओ महाप्पहावो राएसी । (य)

राजा । स खलु भगवान् कौशिकः (१) । (र)

अन । तं सहीए पव्वं अवगच्छ । उज्झिदाए सरीर-
सम्बद्धणादिहिं उण तादकस्सो वि एदाए पिता (२) । (ल)

(य) शृणोतु आर्यः । अस्मि कौशिकः कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावा राजर्षिः ।

“योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाग्रममाव्रजेत् ।

उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिकी मरणान्तिकः ॥”

अतएवोक्तं शाश्वत इति । “शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनधनातनाः” “वेदस्त-
तपो ब्रह्म” इति चामरः ।

(य) अनेति । कुशिकस्य राज्ञः अपत्यं पुमानिति कौशिकः, इति इत्यं गो-
त्रनामधेयं गोत्रसूचकं नाम यस्य सः, महाप्रभावी महातपः शक्तिसम्पन्नः, राजा स-
ऋषि राजर्षिः ।

(र) राजेति । स सर्वत्र विख्यातः, भगवान् अतीवमाहात्म्यावान् । शिरयास्त्रे-
नामपरिचयमङ्गीकरोति ।

“भगं श्रीः काममाहात्म्यावीर्य्यत्वाकंकीर्त्तिषु” इत्यमरः ।

(ग) राजा । माननीय महर्षि कथं, नैष्ठिकब्रह्मचर्याव्रते अवश्यं
करितेहेन; अथ च आपनादेर एहे मयी तांशर कथा ! ईश कि-
करिअ मत्तव हय ? ।

(घ) अनश्रुता । महाशय श्रवण करन । ‘कौशिक’ इत्याकार-
वःशश्रुच नामधारौ महाप्रभावशाली कोन राजर्षि आछेन ।

(र) राजा । সেই ভগবান্ কৌশিক ।

(१) राजा । अस्मि श्रूयते ।

(२) अनश्रुता । तं यो पिअसहीए...तादकस्सो मे पिदा ।

রাজা । উজ্জ্বিতশব্দেণ জনিতং নঃ কুতূহলম্ । তদামূল-
চ্ছোতুমিচ্ছামঃ (১) । (ব)

অন । সুণাটু অজ্জো । পুরা কিল তস্য রাএসিণো উম্মো
তবসি বত্তমাণস্স কধম্মি (২) জাদসঙ্কেহিঁ দেবেহিঁ মেণআ
ণাম অচ্ছরা ণিঅমবিগ্ঘআরিণী পেসিদা । (৩)

(ল) তং সখ্যাঃ প্রভবমবগচ্ছ । উজ্জ্বিতায়াঃ শরীরসংবর্ধনাदिभिः पुनस्तात-
कल्लोऽपि एतस्याः पिता ।

(শ) শ্রুণোতু আর্থ্যঃ । পুরা কিল তস্য রাজর্ষেবশ্যে তপসি বচমানস্য কথমপি
জাতশব্দেঃ দেবৈঃ মেনকা নাম অসুরাঃ নিয়মবিঘ্নকারিণী প্রেধিতা ।

(ল) জনেতি । তং কৌশিকম্, সখ্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, প্রভবং জনকম্ । উজ্জ্বি-
তায়াঃ পরিত্যক্তায়াঃ, শরীরসংবর্ধনাदिभिः अन्नदानादिनेति शेषः । आदिशब्देन रक्षणादि-
परिग्रहः । अन्नदानादिभिः पालयितापि पितेत्युच्यते । तथा चोक्तम्—

“अन्नदाता भयत्राता यस्य कन्या विवाहिता ।

जनयितीपनेता च पश्यते पितरः श्रुताः ॥”

(ব) রাজেতি । উজ্জ্বিতশব্দেণৈতি তস্য কৰ্ত্তৃনির্দেশাত্ কারণস্থানমিধানাच्चेति
भावः । तत्तस्मात्, आमुलात् आद्यादवधि ।

(শ) জনেতি । কিলেতি লোকবার্তায়াম্ । উম্মো ময়ঙ্করৈঃ । ময়ঙ্করং তপস্বরত
इत्यर्थः, तस्य राजर्षेर्विश्रामित्रस्य समीप इति शेषः, कथमपि केनापि कारणेन स्वस्व-

(ল) অনগ্রশ্র । তাঁহাকে আমাদেৱ সখীৰ জনক বলিয়া জানুন ।
পরিভ্যক্তা সখীৰ শরীরসংবর্ধনপ্রভৃতিদ্বারা আবার পিতা কথও ইহার
পিতা হন ।

(ব) রাজা । পরিভ্যক্তশব্দে আমাদেৱ কোতুক জগাইয়াছে ।
তাই প্রথম হইতে শুনিতে ইচ্ছা করি ।

(১) রাজা ।...মৈ...। আমূলাত্ শ্রুতুমিচ্ছামি । (২) অনস্যা । কিম্পি ।

রাজা । অস্থ্যেবান্যসমাধিভীরুত্বং দেবানাম্ ।
স্ততঃ (১) । (ঘ)

অন । তদৌ বসন্তাবদারমণীয়ে সময়ে উন্মাদহেতু
তাং রূপং পেক্ষিষ্য । ইত্যৰ্ছোক্তে লজ্জা নাটয়তি (২) । (ঘ)

(ঘ) ততৌ বসন্তাবতারমণীয়ে সময়ে উন্মাদহেতুকং তস্যা রূপং প্রেচ্ছ্য ।

পদলোপাশঙ্ক্যেতি তাৎপর্যম্, জাতশঙ্কো রূপভয়ঃ । নিয়মবিন্ধকারিণী তথোক্তি
ভক্তকারিণী ।

অথ “বহুবশ্চ সমাঃ সিকতা বর্ষাঃ সুমনসৌ জলৌকসৌঃস্পরসঃ” ইতি যাম
“বাসৌ দশা অস্পরসৌ বর্ষাপঃ কৃত্তিকা মঘাঃ । বহুবশ্চ সদৈ কল্মাশবতেষ বিক্রে
ইতি চন্দ্রগোমী । “স্বীয়া বহুবশ্চস্পরসঃ” ইত্যমরশ্চ । অতএব অমীষা মতে অস্পর
অহুবশ্চ । কাশ্যপাশঙ্ক্যে “বহুবদদ্বাদে” ইত্যাদিসূত্রে “বা চ জলৌকসঃ সমা অস্প
ইতি যৌপতিনা বিকল্যবিধানাত্ “অস্পরৌ ব্যধিতপাশ্চ মশূন্যম্” ইতি প্রয়োগান্নরদ
একবচনান্নৌঃস্পরঃশব্দঃ স্বীকার্যঃ ।

(ঘ) রাজিতি । অন্যেষাং যঃ সমাধিঃ তপঃপ্রভৃতিনিয়মঃ তস্মাত্ ভীরুত্বং সম
লম্ । পুরাণাদিষু বহুশঃ শ্রবণাদিতি ভাবঃ ।

(শ) অনশূয়া । আশা শ্রবণ করুন । পূর্বে সেই রাজর্ষি বিধা
ভয়ঙ্কর তপস্যা করিতেছিলেন ; তখন দেবগণ কোন কারণে আ
ইয়া, তপস্যার বিন্ধকারিণী মেনকানাম্নী অশ্রুকে তাঁহার
পাঠাইয়া দেন ।

(ঘ) রাজা । অতঃপর তপস্যার এইরূপ ভয়, দেবগণের
বটে । তার পর তার পর ? ।

(১) অস্থ্যেতদন্যসমাধিভীরুত্বং দেবানাম্ ।

(২) তদৌ বসন্তাবতারসময়ে সে উন্মাদহেতু রূপং পেক্ষিষ্য । ইত্যৰ্ছোক্তে
বিরমতি ।

রাজা । পুরস্তাদবগম্যত এব সর্বথা অস্মরঃ সম্ভ-
বৈষা (১) । (হ)

অন । অধই । (জ)

রাজা । উপপদ্যতে । (ক)

(ঘ) অথকিম্ ।

(স) অনেতি । বসন্তস্য স্ত্রীতীঃ অবতারিণ্য আবির্ভাবেন রমণীয়ে মনোহরে ।
‘উন্মাদহেতুক’ চিত্তে কামবিকারজনক’ তস্যা মেনকায়া রূপ’ সৌন্দর্য্যম্, প্রেত্ব্য দৃষ্টা,
তয়া সহ সজ্জতৌ গৰ্ভ’মজনয়দিতি বাক্যসমুদায়স্য প্রত্যাখ্যন্তমর্হমেব স্যাৎ । অত
চক্ৰমিত্যর্হোক্ত ইতি ।

(হ) রাজেতি । পুরস্তাদয়তঃ পরত, ইতি যাবত্, অবগম্যত এব । অতী ন তে
কথনমনাবশ্যকমিতি ভাবঃ । এষা শকুন্তলা, সর্বথা অস্মরসঃ সম্ভবতীতি সা অস্মরো-
গৰ্ভ’সম্ভ’তেত্যর্থঃ ।

(জ) অনেতি । অথকিম্ এতদেবাজীকরীমীত্যর্থঃ ।

“অজীকারেপি চাথকিম্” ইতি হারাভলী ।

“অথি কৌসিখীচি গোচণামহী রাএসী” ইত্যরম্য এতদন্তসন্দর্ভে আখ্যান’
নাম নাট্যালঙ্কারঃ—“আখ্যান’ পূর্ব’ব্তীক্তিঃ” ইতি লক্ষণাৎ ।

(ক) রাজেতি । উপপদ্যতে অস্মা অস্মরঃ সম্ভবত্’ যুক্ত্যে ।

(স) অনস্মরা । তার পর, বসন্তের আবির্ভাববশতঃ মনোহর
সময়ে উন্মাদজনক মেনকার রূপ দেখিয়া (এই অর্কোক্তির পর লজ্জা
অভিনয় করিল ।)

(হ) রাজা । পরের ঘটনা বৃত্তিতে পারিতেছি, নিশ্চয়ই ইনি
অস্মরার গর্ভজাত ? ।

(জ) অনস্মরা । ইহা ।

(১) পুরস্তাদবগম্যত এব....

मानुषीभ्यः कथं नु स्यात् (१) अस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥२८॥

शकु । सत्रीङाधोमुखी तिष्ठति (२) । (ख)

कथमुपपद्यत इत्याह मानुषीभ्य इति । मानुषीभ्यः ब्रह्मण्यादिभेदेन नानावि-
-मनुष्यजातीयस्त्रीभ्यः, अस्य दृश्यमानस्य एवंविधस्य, रूपस्य सौन्दर्यस्य, कथं नु स्या
उत्पत्तिः स्यात् कथमपि नेत्यर्थः । सर्वथा मानुषीविलक्षणत्वादिति भावः । त
च प्रभा दीप्तिस्तरला चञ्चला यस्य तत् प्रभया तरलमिति वा, ज्योतिस्तेजः विद्युदिवर्
वसुधातलात् भूतलात्, न उदेति न उत्पद्यते । यथा भूतलात् विद्युत् नोत्पद्यते
तथा मानुषीतो नेयमुत्पत्तुमर्हतीति भावः ।

अतएवात्र एकस्यैव उत्पत्तिपदार्थस्य सम्भव इति उदेतीति च वाक्यभेदेन प्रश्न
निर्द्देशात् प्रतिषेद्धपूमालङ्कारः । केचित्तु ज्योतिःपदस्य सूर्यपरतां व्याख्याय उदेतीति
उदयं ब्रजतीति अर्थभेदमाचक्षाणा दृष्टान्तालङ्कारं वदन्ति । तदसत्, ज्योतिःस्ते
तेजोमात्रवाचितया सूर्यपरत्वव्याख्याने विशेषे अविशेषाख्यदोषोपपत्तेः । मन्मते तु प्र
तरलपदेनैव विद्युत्प्रत्यायनात् न तद्दोषावसर इति सुधीमिर्भावनीयम् ।

तथात्र विलोभनं नाम मुखसन्धेरङ्गमुपन्यस्तम् । यथा दर्पणे—

“गुणाख्यानं विलोभनम्” ॥२८॥

(ख) शकु इति । सत्रीङा समक्षमेव स्वप्रशंसया सलज्जा ।

(क) राज्ञा । तांशै मञ्जवपत्र वटे । (कारण,)

मञ्जुश्रीतीक्ष्ण श्री हृते एतादृश रूपेण उ०प० कि प्रकारे
हय । विष्णु भूतल हृते उ०प० हय ना ॥२८॥

(ख) शकुलता । (मल्ल अवश्याय अधोगूथ हृते रश्मि ।)

(१) मानुषीषु कथं वा स्यात् ।

(२) शकु । अधोमुखी तिष्ठति ।

রাজা । আত্মগতম্ । হন্ত ! লব্ধাবকাশো মে মনো-
রথঃ (১) । (গ)

প্রিয়ং । সঙ্ঘিতং শকুন্তলাং বিলোক্য । পুণো বি বক্তুকামো বিশ্ব
অজ্ঞো লক্খীঅদি (২) । (ঘ)

শকু । সখীমঙ্গুল্যা তর্জয়তি । (ঙ)

(ঘ) পুনরপি বক্তুকাম ইব আখ্যো লভ্যতে ।

(গ) রাজিত । হন্তেতি হর্ষে । লব্ধঃ প্রাপ্তঃ অবকাশঃ অবসরো যেন সঃ,
ইদানীং মম শকুন্তলা যদৌতুং যোগ্যা ইত্যমিলাপাং ভবিতুমর্হতীত্যর্থঃ ; অপরঃ সম্ভবত্বা-
দিয়াশয়ঃ ।

অতএবায় যুক্তির্নাম সম্যঙ্গম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণে—

“সম্প্রদারণমর্থানাং যুক্তিঃ ।”

(ঘ) প্রিয়মিতি । রাজকৃতপ্রশংসামাকণ্ঠ্য শকুন্তলা সলজ্জা জাতা ইত্যতঃ
পুনরপি কৌতুকায তাং লজ্জাপয়িতুং প্রবর্তত ইতি সঙ্ঘিতমিত্যুক্তম্ । বক্তুকাম ইবেতি
অপরস্বন্দনাদিদর্শনাদिति ভাবঃ ।

(গ) রাজা । (স্বগত) ভাল ! আমার অভিনাব এখন অবসর
প্রাপ্ত হইয়াছে ।

(ঘ) প্রিয়বদা । (ঐষং হস্তের সহিত শকুন্তলাকে দেখিয়া)
আবারও কিছু বলিতে ইচ্ছা করিতেছেন বলিয়া মহাশয়কে লক্ষ্য
করিতেছি ।

(১) রাজা ।...মনোরথঃ । কিন্তু সখ্যা পরিচাঙ্গীদাত্ত্বতাং বরপ্রার্থনাং শ্রুত্বা
এতদ্বৈধীমাবকাতরং মে মনঃ ।

(২) প্রিয়বদা । সঙ্ঘিতম্ । শকুন্তলাং বিলোক্য নায়কামিমুখী ভূত্বা ।
পুণো বি বক্তুকামো বিশ্ব অজ্ঞো ।

রাজা । সম্যগুপলচ্চিতং ভবত্যা । অস্মি নঃ সচ্চারিত-
শ্রবণলোভাদন্যদপি প্রষ্টব্যম্ । (চ)

প্রিয়ং । 'তেণ হি অলং' বিচারিণে, অণিজ্জন্তাণুজো-
ক্বু তবস্সিজণো (১) । (ছ)

(ক) তেন হি অলং বিচারিতেন, অনির্যন্বণানুযোগঃ খলু তপস্বিজনঃ ।

(ঙ) শকু ইতি । অঙ্কুত্যা অঙ্কুলীসঙ্কেতেন, সখীং প্রিয়ংবদাম্, তব-
অপরিচিতপুরুষেণ সহ স্বৈরালাপাত্ ভর্তৃসংযতি । পুনরালাপনিবৃত্ত্যর্থমিতি ভাবঃ ।

(চ) রাজিতি । সম্যগুপলচ্চিতং যথার্থমবগতম্ । সচ্চারিতশ্রবণলোভাত্ জ-
সদাচারশ্রবণাভিলাষাত্, নঃ অস্মাকং "বাচ্যদশ" ইতি বহুবচনাত্ মমৈত্বার্থঃ, ন-
প্রষ্টব্যমস্মি ।

(ছ) প্রিয়মিতি । তেন হি অন্যस्याপি প্রষ্টব্যস্য সত্ত্বেনৈব হেতুনা, বিচার-
প্রষ্টব্যং ন বেতি বিতর্কেণ অলম্ । নিয়মেণ যন্তনা নিয়মো নির্যন্বণা ন-
নির্যন্বণা নির্দিষ্টনিয়মো যচ্ছিন্ সঃ অনির্যন্বণঃ অনুযোগঃ প্রয়ো যচ্ছিন্ স-
তপস্বিজনস্য নির্বিকারত্বাত্ সর্বত্র নির্লিপ্তত্বাচ্চ তপস্বিনীণামস্মাকমন্তিকী-
যথেষ্টং প্রষ্টুমর্হসীতি ভাবঃ ।

"যন্তনা" স্যান্নিয়মানে বন্ধনে রক্ষণেইপি "চ" ইতি বিশ্বঃ । "প্রয়োঃ অনুযোগঃ" য-
জ্ঞানমরঃ ।

(ঙ) শকুন্তলা । (অঙ্কুলীসঙ্কেতে সখীকে তর্জন করিল ।)

(চ) রাজা । আপনি ঠিক লক্ষ্য : করিয়াছেন । আপ-
নিকরিত্ত শুনিবার লোভে আমার আরও জিজ্ঞাসা আছে ।

(ছ) প্রিয়ংবদা । তাহা হইলে বিবেচনার প্রয়োজন নাই ;
তপস্বীদিগের নিকটে প্রশ্ন করিবার কোন নির্দিষ্ট নিয়ম নাই ।

(১) অনস্যা । অলং বিচারিত, অনিৰ্যন্বণাণুজো-
ক্বু তবস্সিজণো যাম ।

राजा । एतत् पृच्छामि (१) ।

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवल्लभाभिः

आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥२८॥

वैखानसमिति । अनया शकुन्तलया, आ प्रदानात् वराय दानपर्यन्तं वरदत्ते दानात् पूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, मदनस्य कामस्य, व्यापारं कार्यम् अष्टाङ्गमैशुनमिति यावत्, रुणद्धि बाधत इति तत् तादृशम्, वैखानसानां तपस्विनामिदमिति वैखानसं व्रतं ब्रह्मचर्यनियमः, किं निषेवितव्यम् आश्रयणीयम् ? आहो अथवा, सदृशाभ्यां स्वसमानाभ्याम् ईक्षणाभ्यां चक्षुर्भ्यां वल्लभाभिः प्रियाभिर्हरिणाङ्गनाभिः सृगौभिः, समं सह, अत्यन्तमेव सातिशयमेव चिरजीवनमेवेत्यर्थः, निवत्स्यति तपोवन एव स्यास्यति । शकुन्तलया किमुपकुर्वाणब्रह्मचारिता नैष्ठिकब्रह्मचारिता वा अवलम्बितेति सरलार्थः । तत्र ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं पूर्वमेव दर्शितम् ।

मदनव्यापारविषयकः प्रथम एव राज्ञः प्रधानोद्देशः । तेन 'अनया आप्रदानात् किं वैखानसं व्रतं निषेवितव्यम् ?' इत्युक्तिमात्रेणैव वैखानसव्रतस्य ब्रह्मचर्यरूपतया अकृतजिज्ञासानिर्वाहोऽपि पुनः "व्यापाररोधि मदनस्य" इति विवृत्यामिहितम् ।

आहो ! नितान्तसरलानां मुनिकन्यानामन्तिके आपातत एव राज्ञ ईदृशस्यष्टादितया नितरामेव गाम्भीर्यहानिर्जाता ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२८॥

राजा । इहा जिज्ञासा करितेछि ।

इति किं केवल विवाहेन पूर्वपर्याप्त कामकार्याविरोधौ ब्रह्मचर्य-
व्रतेन अशुभान करिवेन ? ना—समाननयननिबन्धन प्रियतम हरिण-
रमणीगणेर सहित चिरकालइ वास करिवेन ? ॥२९॥

(१) राजा । इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

प्रियं । अज्ज ! धम्माचरणपरवसो एस जणो, गुणं
उण से अणुरुअवरप्पदाणे संकप्पो (१) । (ज)

राजा । सहर्षमात्मगतम् (२) । (झ)

भव हृदय ! साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः
आशङ्कसे यदग्निं तद्विदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥३०॥

(ज) आर्य ! धर्माचरणपरवश एष जनः, गुरोः पुनरस्याः अनुकृपायः
सङ्कल्पः ।

(ज) प्रियमिति । एष जनः शकुन्तलैत्यर्थः, धर्माचरणपरवशः गुरुनिष्ठो
धर्मानुष्ठानाधीनः । अतएव च अधर्मजनकं सधोगमिदानीं नानुष्ठानमर्हतीति भा-
वो ! एतेन जिज्ञासितविषयस्य किमुत्तरं दत्तमित्याह गुरोरित्यादि । पुनः कि-
मस्याः शकुन्तलायाः, गुरोः पितुः कथं स्य, अनुकृपाय योग्याय वराय जामात्रेण
प्रदानविषये सङ्कल्पः अभिलाषो वर्तते इति शेषः । एतेन आप्रदानादेवानया वैख-
त्रतं निषेवितव्यमित्यभिहितम् ।

(झ) राजेति । उत्तरीतरश्रवणात् शकुन्तलायाः प्राप्तप्राशया राज्ञो हर्ष इति बोध-
भवेति । हे हृदय ! साभिलाषं शकुन्तलायां लिप्तान्वितं भव । कथं हि
सम्प्रति इदानीम्, सन्देहे 'शकुन्तला किमुपकुर्वाण ब्रह्मचारिणी नैष्ठिकब्रह्मच-
रिणी' इति सन्देहविषये, निर्णयः उपकुर्वाणब्रह्मचारितयैव नियमो जातः ।
पुनरस्या इत्यादि प्रियंवदावचनादिति भावः । अतएवाह यत् शकुन्तलात्मकं
अग्निं ब्रह्मचारितया स्पर्शमात्रमेव अपिस्वरूपं सन्तापकम्, आशङ्कसे सन्देहं इति ।

(ञ) शिशुवत् । मशशिशु ! एहे वाक्त्रि धर्मानुष्ठानेन अधीनः
ईशोके उपयुक्त वस्त्रेण हाते मन्थनं कर्तव्यं ईशं पितां मन्थय ।

(ब) राजा । (आनन्देन महितं श्रुत्वा)

(१) प्रियंवदा । अज्ज ! धम्माचरणे वि परवसो अयं जणो...

(२) राजा । आत्मगतम् । न खलु दुरवापेयं प्रार्थना ।

शकु । सरोषमिव । अणसूए ! अहं गमिस्सं । (ज)

(ज) अनसूये ! अहं गमिष्यामि ।

तदिदं शकुन्तलात्मकं वस्तु, स्पर्शचमं स्पर्शयोग्यं रत्नं रत्नस्वरूपम्, जातमिति शेषः । असुरः सम्भवत्वेन अत्राज्ञाणैरुपत्वात् उपकुर्वाणब्रह्मचारितया परिणयस्यैव योग्यत्वाच्च त्याग्यः ।

अत्र परार्द्धं प्रति पूर्वाहंवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा अग्निम् अग्निस्वरूपं रत्नं रत्नस्वरूपमित्यर्थस्य अवश्यवक्तव्यत्वात् असमाप्तगतं निरङ्गं केवलरूपकालङ्कारद्वयम् ; “समस्तं व्यस्तमुभयमेकदेशविवर्ति च” इति सरस्वतीकण्ठाभरणे व्यस्तस्यापि रूपकमेदस्याङ्गीकृतत्वात् “मुखं तव कुरङ्गाच्च ! सरोजमिति नान्यथा” इति साहित्यदर्पणे समासाभावेऽपि निरङ्गकेवलरूपकतया उदाहृतत्वाच्च । तेषाञ्च मियो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

न पुनरप्रस्तुतप्रशंसा, ‘यत्’ ‘तदिदम्’ इति शब्दद्वयेण प्रस्तुताया उपमेयभूतशकुन्तलाया अभिहितत्वात् प्रस्तुतानभिधानस्थल एव अप्रस्तुताभिधानेन तत्प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुत-प्रशंसाया अङ्गीकारात् । न वा अतिशयोक्तिः, “विशेषणाभावे च रूपकस्य । यथा राजा पाकशासनः” इति वृत्ता दर्पणकृतैव एवम् तस्यैव रूपकस्य मीमांसितत्वादित्यलङ्कार-निरूपणनिपुणैः समालोचनीयम् ।

तथात्र प्रामिर्नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“प्राप्तिः सुखागमः” इति लक्षणात् ।

आर्या जातिः ॥३०॥

(ज) शकु इति । सरोषमिवेति इवशब्देन रोषस्य कृत्रिमत्वं सूचितम् । तेन च ईदृशालापश्रवणे वासोति व्यज्यते ।

हे रुद्र ! तूम्हि अभिनायी हः ; कारण, এখন সন্দেহের স্থানে নিশ্চয় জন্মিগাছে । যাহাকে তুমি অগ্নিশ্বরূপ আশঙ্কা করিগাছিলে, তাহা এই স্পর্শের যোগ্য রত্ন ॥৩০॥

(३) शकुन्तला । (क्रोधेन सहितै येन) अनसूया ! आमि वाई ।

अन । किं निमित्तं ? । (ट)

शकु । इमं असम्बद्धपलाविणिं पित्र्यवदं अत्र
गोदमीए गदुअ (१) णिवेदइस्सं । इत्युत्तिष्ठति । (ठ)

अन । सहि ! ए जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकि
सक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्ददो गमणं (२) । (ड)

(ट) किं निमित्तम् ? ।

(ठ) इमामसम्बद्धपलापिनीं प्रियंवदाम् आर्यायै गौतम्यै गत्वा निवेदयिष्यामि ।

(ड) सखि ! न युक्तमाश्रमवासिनी जनस्य अकृतसत्कारमतिथिविशेषम् उज्ज
स्वच्छन्दतो गमनम् ।

(ट) अनेति । किं निमित्तं गमिष्यसीति शेषः ।

(ठ) शकु इति । असम्बद्धम् अपस्तुतत्वादनावश्यकत्वाच्च असंलग्नं प्र
अनर्थकं वदतीति ताम् । आर्यायै कण्वस्य धर्मभगिनीत्वान्मान्यायै । प्रियंव
असम्बद्धपलापित्वदोषं निवेदयिष्यामीत्यर्थः । शासनेन पुनस्तद्विषयनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।

(ड) अनेति । न कृतः सत्कारः स्वाद्यपेयदानादिभिः सेवा यस्य तम् । न
विशेषमुत्तमातिथिम् एनं राजानमित्यर्थः, उज्झित्वा परित्यज्य, स्वच्छन्दतः स्वा
मावृतः, गमनं न युक्तं, नोचितम् ; आतिथ्यसम्पादनार्थं नियोगस्य नियमभङ्ग
दिति भावः ।

“अभिप्रायच्छन्द आशयः” इत्यमरः ।

(ट) अनश्रुश । किं जगु ? ।

(ठ) शकुन्तला । এই প্রিয়বদা যে অসংলগ্ন ও অনর্থক কথা
তাঁহা যাঁহীরা আৰ্য্য গোতৰীকে জানাই । (এই বলিয়া উঠিল ।)

(१) गदुअ इति कचिन्नास्ति ।

(२) अनसूया । सहि ! ए जुत्तं अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं नि
सच्छन्दन्दी गमणं ।

শকু । উত্তরমদত্তে ব প্রস্থিতা (১) ।

রাজা । স্বগতম্ । কথমিয়ং গচ্ছতি । জিহ্বচুরিব পুনরিচ্ছা
নিগৃহ্য । অহো ! চেষ্টানুরূপিণী কামিজনচিত্তবৃত্তিঃ । অহ
হি—(২) (৬)

অনুয়াস্বন্ মুনিতনয়াং সহসা বিনয়েন বারিতপ্রসরঃ ।

স্বস্থানাদচলন্নপি গত্বেব পুনঃ প্রতিনিবৃত্তঃ ॥৩১॥

(৬) রাজিতি । ইয়ং শকুন্তলা । কথং শব্দঃ সম্ভ্রমে । জিহ্বচুরিব শকুন্তলা
যদীতুমিচ্ছুরিব । নিগৃহ্য বলান্নিবর্ত্য । অহো আশ্চর্য্যম্ । কামিজনস্য কামুক-
লোকস্য চিত্তবৃত্তিঃ, চেষ্টানুরূপিণী বাহ্যকাযিকব্যাপারসদৃশী । যस्याং যস্যামবস্থায়াং
যথা যথা কাযিকব্যাপারী ভবিতুমর্হতি, মনোবৃত্তিরপি তस्याং তস্যামবস্থায়াং তথা তথৈব
भवतीत्यर्थः । উক্তমর্থং সমর্থয়িতুমাহ অহং হীতি । হি যস্মাত্ ।

“কথং হর্ষে” চ গর্হায়াং প্রকারার্থে চ সম্ভ্রমে । প্রত্নে সম্ভাবনাযাচ্ছ” ইতি মেদিনী ।
অন্বিতি । মুনিতনয়াং শকুন্তলান্, অনুয়াস্বন্ তদ্বর্ণনাভাবগাৎ অনুগমিষ্যন্,
সহসা হঠাৎ, বিনয়েন শিচশ্রা শিচাজনিতধৈর্য্যেত্যর্থঃ, বারিতৌ নিবর্তিতঃ প্রসরৌ

(৬) অনশ্রুয়া । সখি ! বাহার সেবা করা হয় নাই, এইরূপ
উৎকৃষ্টে অতিথিকে পরিত্যাগ করিয়া, ইচ্ছানুসারে চলিয়া যাওয়া
আশ্রমবাসী লোকের উচিত নহে ।

শকুন্তলা । (উত্তর না দিয়াই চলিল

(৬) রাজা । (স্বগত) ইনি যাইতেছেন যে ? । (যেন ধরিতে
ইচ্ছা করিয়া, আবার সেই ইচ্ছাকে দমন করিয়া) কি আশ্চর্য্য !
কামুক লোকের মনোবৃত্তি বাহিরের ঘটনার অনুরূপ । কারণ—

(১) শকুন্তলা । ন কিঞ্চিদুক্তা প্রস্থিতৈব ।

(২) রাজা । যদীতুমিচ্ছন্ নিগৃহ্যাত্মানম্ । আত্মগতম্ । অহো ! চেষ্টা-
প্রতিরূপিকা কামিজনমনীবৃত্তিঃ...

प्रियं । शकुन्तलामुपेत्य । हला चण्डि ! पारिवसि क
(१) । (२) ।

शकु । परिवस्य सम्भूयम् । किं त्ति ? (२) । (त)
प्रियं । दुवे मे रुक्खसेअणके धारेसि, तेहिं दाव अत्ता
मोआवेहि, तदो गमिस्ससि । इति वलान्निवर्त्तयति (३) । (४)

(२) हला चण्डि ! नार्हसि गन्तुम् ।

(त) किमिति ? ।

वेगो यस्य सः ; अतएव स्वस्थानात् अधुषितदेशात्, अचलन्नपि, गत्वा पुनः प्रीतिं
इव जातः । तथा च यथा शकुन्तलाया अनुगमनं पुनः प्रत्यावर्त्तनञ्च कारिष्यन्
तथा तस्या ग्रहणेच्छा पुनस्तन्निग्रहस्य मनोवृत्तिरिति कामिजनचित्तवृत्तिरित्युक्तं
वेति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । आर्या जातिः ॥३१॥

(२) प्रियमिति । चण्डि ! अतिकुपिते । ।

“चण्डस्त्वत्यन्तकीपनः” इत्यमरः ।

(त) शकु इति । इति सम निवर्त्तनम्, किं कथं कृतमिति शेषः ।

आमि गुनिकणा शकुन्तलार अग्रगमन करिव, एमन समय इहा
आमिया मे वेग निवारित करिल । अत्राः अज्ञान इहे
छनिशां, याइयाइ येन फिरिया आसिनाम ॥३१॥

(१) प्रियंवदा । (शकुन्तलार निकटे याइया) ओलो कु
तुमि याइते पारिवे ना ।

(१) प्रियंवदा । शकुन्तलां निरुध्य । हला ! य दे लुत्तं गन्तुं ।

(२) शकुन्तला । सम्भूयम् । किं निमित्तं ।

(३) प्रियंवदा । रुक्खसेअणे दुवे धारेसि मे । एहि दाव अत्ताणं मो
तदो गमिस्ससि । वलादीनां निवर्त्तयति ।

রাজা । ভদ্রে ! ব্রহ্মসেবনাদেবাত্মভবতীং পরিশ্রান্তাং
তর্কয়ামি । তথ্যাহস্যঃ—(১) (২)

স্বস্তাংসাৱতিমাচলোহিততলৌ বাহু ঘটোত্পেষা- Imp.
দ্যাপি স্তনৱেপথু' জনয়তি শ্বাসঃ প্রমাণাধিকঃ ।

বহু' কণ'শিরীষরোধি বদনে ঘর্ম্মাশ্বসা জালক' (২)

বন্ধে স্ত'সিনি চৈকহস্তয়মিতাঃ পর্যাংকুলা মূর্ছজাঃ ॥৩২॥

(খ) হে মে ব্রহ্মসেচনকে ধারয়সি, তাহ্মাং তাবদাত্মান' সৌচয়, ততো গমিষ্যসি ।

(খ) প্রিয়মিতি । মে মল্লম্, হে ব্রহ্মসেচনকে ব্রহ্মমূলে জলসেকৌ, ধারয়সি ঋণত্বং
গৃহীতবত্ব্যসি । তথা চ পূর্বোদ্যুরিত্য' জাতম্, যত্, ব্রহ্মমূলেষু পঞ্চাশৎসংখ্যকে
কুম্ভজলসেকৌ ত্বয়া দাতব্যে, অষ্টচত্বারিংশৎসংখ্যক' জলসেক' দত্ত্বৈব এবমুক্তম্,
"প্রিয়'বদে ! অধ্যাহ' পরিশ্রান্ততয়া অবশিষ্ট' ব্রহ্মসেচনদ্বয়' ন দাতুমর্হামি, তত্ ত্ব'
দেহি, দিনান্তরে তু তব দেয়' ব্রহ্মসেচনদ্বয়মহ' দত্ত্বা তব তত্ পরিগ্রোধয়িষ্যামি" তচ্চ
ময়া দত্তম্ ইতি । অতো দ্ব্যোর্ব্রহ্মসেচনযোঃ ঋণত্বেনৈব গৃহণমিতি বোধ্যম্ । তাহ্মাং
ব্রহ্মসেচনকাহ্মাং সকাশাত্, আত্মান' সৌচয় তত্ দ্বয়' দত্ত্বা মুক্ত' কুরু ।

(২) রাজেতি । অব্রহ্মভবতীং মুনিকন্যাং ত্বেন মান্যাম্ । তর্কয়ামি সম্ভাবয়ামি ।

স্বস্তাংসাৱতি । অস্যাঃ শকুন্তলায়া ইতি পূর্ব'গদ্যস্বসংবান্বেতি । বাহু হস্তদ্বয়ম্,

(৩) শকুন্তলা । (ফিরিয়া লুভপ্রের সহিত) এ কি ? ।

(৪) প্রিয়ঃবদ । তুমি আমার নিকট ছইবার গাছে জন দেওয়া
ধার, তাহা হইতে আপনাকে মুক্ত কর, তার পর যাইবে । (এই বলিয়া
বলক্রমে নিবৃত্ত করিল ।)

(৫) রাজা । ভদ্রে ! গাছে জন দেওয়ার জগই ইনি পরিশ্রান্ত
হইয়াছেন ইহা আমি মনে করি । কারণ—

(১) রাজা । ভদ্রে ! ব্রহ্মসেচনাদেব পরিশ্রান্তাভবতীং লব্ধে...

(২) স্বস্ত' কণ'শিরীষরোধি বদনে ঘর্ম্মাশ্বসাং জালকম্ ।

তদহমেণামনুষাং করোমি । ইত্যঙ্কুরীয়কং দদাতি (১) । (৪)

ঘটোত্বেপশ্যাত্ জলসেকায় তৎকুম্ভোচোলনাৎ হিতোঃ, স্বসৌ ক্তান্নতয়া পবনতৌ ১।
স্বসৌ যযৌসৌ, তথা অতিমাত্রাং লৌহিতে ঘটঘর্ষণাৎ রক্তবর্ণে তলৈ তলদ্বয়ং বর্ণে
তাৎশৌ জাতাবিতি শিষ্যঃ । প্রমাণাধিকঃ স্বাভাবিকাধিকীভূতঃ শ্বাসঃ, পদা
দদানীমপি, স্তনযৌর্বোপথ্যুং কম্পম্, জনয়তি । বদনে মুখমণ্ডলৈ, ঘর্ষণাশ্রয়া সৌ
জলেন, কণ্ঠ্যৌঃ শিরীষে শিরীষকুম্ভমদ্বয়ং কণ্ঠজি দোলনাৎ স্থগয়তীতি তৎ তলৈ
জালকং বিন্দুসমূহঃ, বহুং ধৃতম্ উত্পাদিতমিত্যর্থঃ । তথা বন্ধে বন্ধনে, বন্ধি
স্বলিতে সতি, একদৃষ্টেন দৃষ্টান্তরস্য ঘটধারণে ব্যাপৃতত্বাদিতি ভাবঃ, যমিত্য-
মূর্খজাঃ কেশাশ্চ, পর্যাঙ্কুলাঃ বিষমাঃ স্থিতা ইতি শিষ্যঃ ।

অত্র শকুন্তলায়াঃ পরিশ্রান্তত্বসমর্থনকার্য্যে প্রতি বহুতরকারণানামুক্তত্বাৎ সমু-
লঙ্ঘ্যারঃ । অত্র স্বভাবোক্তিরলঙ্ঘ্যার ইতি কেচিত্ প্রলপন্তি । তদসৎ, স্বভাবোক্তি-
ভূতবৈচিত্র্যস্বাভাবাদিতি সন্দেহসংবেদ্যম্ ।

শাট্ৰুজবিক্রীড়িতং হতম্ ॥২২॥

(৪) তদ্বিতি । তত্চক্ষাত্ । অনুষাং প্রিয়ংবদায়া ঋণমুক্তাম্ । শকু-
ন্তলিদমঙ্কুরীয়কং গৃহীত্বা প্রিয়ংবদায়া হযৌর্বোচসেচনযৌঃ পরিশোধনার্থং তলৈ
দদাতু ইत्याশ্রয়ঃ ।

বার বার ঘট উত্তোলন করায় ইহার হস্তযুগলের তলদ্বয় অ-
রক্তবর্ণ হইয়াছে এবং ঋক্ধদ্বয় নাগিয়া পড়িয়াছে, প্রমাণের অপেক্ষা
অধিক শ্বাস এখনও স্তনকম্পন জন্মাইতেছে, ঘর্ষণের জল মুখের
বিন্দুসমূহ জন্মাইয়াছে, তাহাতে কর্ণের শিরীষকুম্ভমদ্বয় অবরুদ্ধ হইয়া
এবং বন্ধন খুলিয়া গেলে বিক্ষিপ্ত কেশকলাপকে এক হস্তদ্বারা ধ-
রাখিয়াছেন ॥৩২॥

(৪) তা, আমি ইহাকে ঋণমুক্ত করি । (এই বলিয়া
অঙ্গুরী দান করিলেন ।)

(১) ...অঙ্কুরীয়কং দাতুমিচ্ছতি ।

सख्यौ । प्रतिगृह्य नामाचराणि वाचयित्वा च परस्परमवलोकयतः (१) । (न)

राजा । अलमन्यथा सम्भावनया, राज्ञः प्रतियहो-
ऽयम् (२) । (प)

प्रियं । तेण हि णारिहदि एदं अङ्गुलीअअं अङ्गुली-
विओअं । अज्जस्स वअणादो ज्जेव अण्णिणा एसा भोदु । (फ)

(फ) तेन हि नाहति इदमङ्गुरीयकमङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनादेव
अनुया एषा भवतु ।

(न) सख्याविति । प्रतिगृह्य शकुन्तलायाः प्रतिनिधिभावेन राज्ञः सकाशादङ्गुरीयकं
गृहीत्वा, नामाचराणि तस्मिन्नङ्गुरीयके समुत्कीर्णान् 'दुष्मन्त' इति नामवर्णान्,
वाचयित्वा पठित्वा । अकस्मादेव कृष्णा महाराजो दुष्मन्त एवायमागत इति विषय-
विशेषसूचनार्थं परस्परमवलोकनम् ।

(प) राज्ञिति । अन्यथा सम्भावनया दुष्मन्त इति नामाचरदर्शनेन प्राक्परि-
चायितराजपुरुषादन्यप्रकारेण मयि निरूपणया अलम्, 'दुष्मन्त' इति नामाचरदर्शनेन
दुष्मन्त एवाहमिति नावधारयेत्यर्थः । ननु तर्हि 'कथं तदीयनामाचराणीत्याह राज्ञः'
इति । राज्ञो दुष्मन्तादयम् अङ्गुरीयपदार्थः प्रतियहः । तथा च दुष्मन्तेनेदं पुरस्काराय
दत्तं मया च ततो गृहीतमिति राजपुरुष एवाहमिति भावः ।

(फ) प्रियमिति । तेन हि राज्ञः प्रतियहत्वेनैव हेतुना । अङ्गुलीवियोगम्
अन्यथा प्रदानेन भवदङ्गुलीविच्छेदम् । स्वपुरस्कारप्रख्यापनार्थं भवदङ्गुल्यामवस्थान-

(न) मथीष्य । (ग्रहण करिष्या, नाट्येन वर्षशुनि पाठे करिष्या,
पत्रम्पत्र मूथ दर्शन करिष्येते नागिन ।)

(प) राज्ञा । अशुक्रम मने करिष्येन ना; इहा राज्ञार निकट
इहेते अतिगृहीत ।

(१) समे । नाममुद्राचराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः । (२) राजा । अल-
मन्यथा सम्भाव्य । राज्ञः परिगृहीत्यमिति राजपुरुषं मामवगच्छत ।

অন । হলা সচন্তলে ! মোআবিদাসি অণুকম্পিণা অজ্ঞে
অহবা রাএসিণা । তা কহি দাণি' গমিস্সসি (১) । (ব)
শকু । আত্মগতম্ । য় এদ' জন' পরিহরিষ্স', জই অত্প'
পহবিষ্স' (২) । (ম)

(ব) হলা শকুন্তলি ! মোচিতাসি অনুকম্পিণা আর্থে'ণ, অথবা রাজর্ষি'র
তত্ কচ্ছিন্নিদানী' গমিষ্যসি ।

(ম) নৈত' জন' পর্য্যহরিষ্যম্, যদাত্মনঃ প্রাভবিষ্যম্ ।

মেবাস্য যুক্তমিতি ভাবঃ । আর্ষ্যস্য ভবতঃ, বচনাদেব 'অহমেণামনুষ্যাং করোমি'ত'
বাচ্যাদেব । মহাজনবাচ্যস্য অব্যর্থত্বাদিতি ভাবঃ ।

(ব) অনেতি । অনুকম্পিণা দয়াকারিণা । নামাচ্চরদর্শনেন মহারাজদুঃখ
স্বেব সন্দেহাদাহ রাজর্ষি'য়েতি । তত্ তস্মাত্, কচ্ছিন্নিদানী' গমিষ্যসি ; স্মৃতি
ভূতস্য রাজঃ সেবামহত্বেতি শ্রেষঃ । তথাত্মে চ মহাজন' প্রতি অবজ্ঞে'ব বৃ
ত্ত্যাদিতি ভাবঃ ।

(ম) শকু ইতি । পর্য্যহরিষ্য' পর্য্যত্যাচ্যম্ । প্রাভবিষ্য' প্রমুর্নি'য়ন্তা অপ্রবিত্ত
তথা চ যদ্যহ' স্বাধীনা অপ্রবিষ্যম্, তদা এনমে'ব রাজাননবশ্যমে'ব পতিল্বে'নাবরিষ্য
সরলার্থঃ । পিতরধীনতয়া তত্র শক্যত ইতি মহত্-স্বমেবেতি ভাবঃ ।

(ক) প্রিয়বদা । তাহা হইলে এই অঙ্গুরী আপনার অঙ্গুরীবিধি
হইতে পারে না । আপনার বাক্যেই শকুন্তলা স্বর্ণমুক্ত হউক ।

(ব) অনঙ্গুরা । ওলো শকুন্তলা ! আর্ষ্য অথবা রাজর্ষি,
করিয়া তোমাকে মুক্ত করিয়াছেন ; তা এখন কোথা বাইবে ? ।

(১) প্রিয়বদা । ... অরিণা দাণি' এষা । কিচ্ছিহিহস্য । হলা সচন্তলে
মৌহদাসি অণুকম্পিণা অজ্ঞে'ণ । অহবা.মহারাএণ । গচ্ছ দাণি' ।

(২) শকুন্তলা । আত্মগতম্ । জই অতপ্যো পহবিষ্স' । প্রকাশম্ ।
নুম' বিসজ্জিদ্বষ্ম কন্দিদ্বষ্ম বা ।

प्रियं । किं दाणिं ण गच्छीअदि ? (१) । (म)

शकु । दाणिं किं तुह आअत्तल्लि । जदो मे रोअदि,
तदो गमिस्सं (२) । (य)

राजा । शकुन्तलां विलोक्य द्वात्मगतम् । किं खलु यथा वय-
मस्याम् इयमपि अस्मान् प्रति तथा स्यात् ? । अथवा लब्धाव-
काशा मे मनोवृत्तिः । कुतः—(३) (र)

(म) किमिदानीं न गम्यते ? ।

(य) इदानीं किं तव आयत्तास्मि ? । यतो मे रोचते, ततो गमिष्यामि ।

अत्र नायिकाया अपि अनुरागरूपवैजोदयात् समाधानं नाम मुखसन्धेरङ्गम्—
“वैजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते” इति लक्षणात् ।

(म). प्रियमिति । शकुन्तलायाः खलु विकारो जात इत्यनुमाय सकौतुकीक्तिरियम् ।
अतएवात्र परिभावना नाम मुखसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ।”

न च विधानाख्यमङ्गमतिक्रम्य प्राक् परिभावनाख्याङ्गनिवेशे “विधानं परिभावना”
इति दर्पणोक्तपाठक्रमबाध इति वाच्यम् उपक्षेप-परिकर-परिन्धासाख्यमङ्गद्वयं लक्षयित्वा
“एतानि चाङ्गानि उक्तानि नैव पौर्वापर्येण भवन्ति अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि” इति दर्पण-
कृतैवाभिहितत्वात् ।

(ड) शकुन्तला । (अगत) यदि आमि निजेर अझु इहैतांग,
तवे ईशके परिताग करिताम ना ।

(म) प्रियंवदा । एथन याँ ना केन ? ।

(ड) शकुन्तला । एथन आमि कि तोमार अधीन ? । यथन आमार
ईछा इहैवे तथन याँव ।

(१) कचिदयं पाठो नास्ति । (२) कुत्रचिदेष पाठोऽपि न दृश्यते ।

(३) राजा ।... विलोक्य ।... एवमित्यमप्यस्मान् प्रति स्यात् ।... मे प्रार्थना ।

वाचं न मिश्रयति यद्यपि सहचोभिः
 कर्णं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे ।
 कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखीयं (१)
 भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥३३॥

(य) शकु इति । आयत्ता अधीना । यतो यदा । ततस्तदा ।

(र) राजेति । अस्यां शकुन्तलायाम्, यथा सञ्जातानुरागाः । इयं शकुन्तला
 तथा उत्पन्नानुरागा स्यात् किम् । लब्धावकाशा 'इयं मयि अनुरक्तेव जाया'
 प्राप्तस्थाना ।

अत्र तथा स्यादित्यन्तेन सन्देहात् दुःखम्, अथवेत्यादिना तु अनुरागनिययात् सुखं
 विधानं नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“सुखदुःखकृतौ योऽर्थस्तद्विधानमिति श्रुतम्” ।
 स्वचक्षणात् ।

वाचमिति । इयं शकुन्तला, यद्यपि सहचोभिर्मम वाक्यैः सह, वाचं न
 वाक्यम्, न मिश्रयति न सम्मेलयति, मया साङ्गं साक्षात् नालपतीत्यर्थः ; तथापि
 भाषमाणे यत् किञ्चित् वदति सति, अवहिता तद्विषये कृतमनीयोगा सती, कर्णं न
 निश्चिपति । तथा यद्यपि मदाननसम्मुखी मन्मुख्याभिमुखी सति, कामं यथेष्टं
 स्यात्तथा, न तिष्ठति ; तथापि तु अस्याः शकुन्तलायाः, दृष्टिः, भूयिष्ठं वाङ्मयं
 स्यात्तथा, अन्यो मङ्गिनी विषयो यस्याः सा तादृशी न । अतएव कार्यभूतसमनो-
 कारणभूतवक्त्रेणुमानमिव कार्यभूतसमनोयोगमहाक्यश्रवणावगमात् कार्यभूतविषय-
 दृष्ट्यदानदर्शनाच्च कारणभूतस्य सदनुरागस्यानुमानमुपपद्यत एवेति भावः ।

अत्र अनुरागोत्पत्तिसमर्थनकार्यं प्रति कारणद्वयोपन्यासात् समुच्चयीति ।

(३) राज्ञा । (शकुन्तलान् अति दृष्टिपातकरतः स्वगत) ।
 ईश्वर अति येषमन इहैवास्ति, इति किं आश्रय अति मेहैकरूप इहैव
 अथवा आश्रय मनोवृत्ति ज्ञान पाईशाच्छे । कारण—

(१) मदाननसम्मुखीना ।

নেপথ্যে । ভো ভোস্তপস্বিনঃ ! তপোবনসন্নিহিতসম্বরণায়
সজ্জীভবন্তু ভবন্তঃ, প্রত্যাশন্নঃ কিল মৃগয়াবিহারী রাজা
দুষ্মন্তঃ (১) । (ল)

ন চ যদ্যপীত্যমিধায় তথাপীত্যনমিধানাত্ ন্যূনপদত্বদোষ ইতি বাচ্যম্, তথাপীত্যস্য
সামর্থ্যাদিবাগমাৎ ইদৃশবিষয় এব দর্পণে “কচিन्न দোষো ন গুণঃ” ইত্যমিধানাত্ ।

“কামং প্রকামং পর্য্যাপ্তং নিকামেষ্টং যথেষ্টিতম্” ইত্যমরঃ ।

মিশ্রং করিতীতি মিশ্রয়তি “ইন্কারিতং ধাত্বথে” ইতীন্ । বসন্ততিলকা উক্তম্ ॥২১॥

(ল) নেপথ্য ইতি । তপোবনে সন্নিহিতানাং বসন্তানাং সন্তানাং হরিণাদিজন্যুনাং
রচণায়, সজ্জীভবন্তু উদ্যতা ভবন্তু । কথমিত্যাহ—মৃগয়ায়ৈ পশুহিংসায়ৈ বিহরতি
বিচরতীতি মৃগয়াবিহারী । প্রত্যাশন্নঃ সন্নিহিতো জাতঃ । কিলেতি লোকবাক্যায়াম্ ।

চুলিকা নাম অর্থোপচোপকোঃ। যথা দর্পণে—

“অন্তর্যবনিকাসংস্থেঃ সূচনার্থস্য চুলিকা ।”

“সত্বমস্রৌ তু জন্তুযু” ইত্যমরঃ ।

মৃগয়তে অন্বিষ্যতে ইতি মৃগয়া, “মৃগ অন্বেষণ” ইতি চৌরাদিকস্বার্থেন্নাতাৎ মৃগধাতোঃ
“বানুবন্যমিহাদিভ্যস্বল্” তত্র চ স’জ্ঞাপূর্বকবিধিরনিত্যত্বাৎ কারিতলোপাभावঃ গণপাঠ-
সামর্থ্যাস্ত গুণঃ । তথা চ তত্রীক্তম্—“গুণবৃত্তাদিকমর্থ্যবশেষয় গণপাঠসামর্থ্যাৎ ।”

যদিও ইনি আমার বাক্যের সহিত নিজের বাক্য মিশাইতেছেন
না; তথাপি আমি বলিতে লাগিলে ইনি একাগ্রচিত্ত হইয়া কাণ দেন
এবং যদিও ইনি আমার মুখের সম্মুখী হইয়া অধিক থাকেন না; তথাপি
ইহার দৃষ্টি অন্য বিষয়ে বেশী যায় না ॥৩৩॥

(ল) নেপথ্যে । ওহে ওহে তপস্বিগণ! আপনারা তপোবনস্থ-
প্রাণিগণের রক্ষার নিমিত্ত সজ্জীভূত হউন; কারণ, মৃগয়াবিহারী রাজা
দুষ্মন্ত সন্নিহিত হইয়াছেন ।

(১) ...সন্নিহিতাস্তপোবনসম্বরণায়ৈ ভবন্ত । ...পার্থিবঃ ।

তুরগ-খুর-হতস্তথাহি রেণু-বিটপ-বিপ্রক-জলাদ্র-বল্কলৌ।
 পততি পরিণতারুণপ্রকাশঃ শলভসমূহ ইবাম্রমদ্রমেণু ॥৩৪॥
 রাজা । স্বগতম্ । অহৌ ধিক্ ! মমান্বেষিণঃ সৈনিক
 স্তপোবনমভিরুদ্যন্তি (১) । (ব)

তুরগেতি । “তথাহি তমেবায়ং জানৌহি” ইতি কাতন্বপরিশিষ্টটীকায়াং গোপীর
 তুরগাণাং দুগ্মন্তসেন্যান্তর্গতঘোটকানাম্, খুরৈহত চত্ব্যাপিতঃ, পরিণতঃ পক্ষ
 পূর্বকালীনঃ যঃ অরুণঃ সূর্যঃ তস্য প্রকাশ ইব প্রকাশঃ প্রভা यस্য স তথোক্তঃ লৌহি
 ইত্যর্থঃ । এতেন গৌরিকস্থানোক্তিত্বং রেণৌঃ সূচিতম্ । রেণুঃ ধূলিঃ শলভসমূহ
 পতঙ্গনিকর ইব, পতঙ্গানামপি পক্ষলৌহিত্যেন লৌহিত্যপ্রায়ত্বাদিতি দ্রষ্টব্যম্ । হি
 শাখাসু বিপ্রকানি সলয়ানি জলাদ্রাণি স্নানানন্তরতজ্জলশোষণায় বিপ্রক
 জলস্ফিমিতানি বরুজানি যेषাং তেণু, আয়মদ্রমেণু তপোবনতরুণ, পতিত চতুর্ধ্ব সং
 বাতাভায়েন তদুত্থাপিতত্বাসম্ভবাৎ তুরগান্तराणाच्चावासम্भवात् एतद्देशस्य दुग्मन्त
 তথা দুগ্মন্ততুরগখুরহত এবায়ং রেণুরিতি স এব স্তম্ভার্থমাগত ইতি তপোবনসম্বন্ধ
 সম্বন্ধীভবন্তু ভবন্ত ইতি ভাবঃ ।

অত্র পরিণতারুণপ্রকাশ ইতি লুম্বোপমা, শলভসমূহ ইবেতি চ শ্রীতৌপমা,
 , পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংস্টিরলঙ্কারঃ ।

পুষ্টিতাপা ব্রহ্মম্—“অযুজি নযুগরেফতো যকারো যুজি চ নজৌ জরগাথ পুষ্টি
 ইতি লক্ষণাৎ ॥৩৪॥

(ব) রাজেতি । অহৌ ইতি বিষাদি । ধিগিতি নিন্দায়াম্ । তপোবন

তাঁহাই দেখুন, অশ্বখুরোত্থাপিত অশ্বগমনের পূর্বকালীন
 ত্রায় রক্তবর্ণ ধূনিসমূহ পতঙ্গসমূহের ত্রায় আশ্রয়ের বৃক্ষসমূহ
 হইতেছে, যে সকল বৃক্ষের শাখায় জলস্ফিমিত বহুল সকল
 করিয়া রাখা হইয়াছিল ॥৩৪॥

(১) অর্থ পাণ্ডো বিদ্যাসাগরেণ পরিত্যক্তঃ ।

पुनर्न पथ्ये । भो भोस्तपस्विनः ! पर्याकुलयन् वृद्ध-स्त्री-
कुमारान् एष गजः प्राप्तः (१) । (श)

तीव्राघातादभिमुखतरुस्कन्धभग्नैकदन्तः

प्रौढाकृष्टव्रततिवलयसञ्जनाज्जातपाशः ।

मूर्त्तौ विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्म्मारण्यं विव्रजति गजः स्यन्दनालोकभीतः (२) ॥३५॥

प्राग्निव सैन्यानां निषेधाकरणात् अविश्वस्त्यकारितया आत्मानं निन्दामौल्यर्थः । अभि-
रुन्धन्ति परिवेष्टन्ते परिवेष्ट्य पीडयन्तीत्यर्थः ।

“अहो धिगर्थे” श्लोके च करुणार्थविषादयोः । सम्बोधने प्रशंसायां विस्मये पाद-
पूरणे ॥ असूयायां वितर्के स्यात्” इति मेदिनी ।

(श) पुनरिति । पर्याकुलयन् वासेन व्यतिथ्यस्त्री कुर्वन् । प्राप्त उपस्थितः ।

तीव्रेति । तीव्राघातात् वृद्धप्रहारात्, अभिमुखस्य सञ्मुखवर्तिनः तरोर्ध्वं च स
स्कन्धे प्रकाण्डदेशे भग्न एकी दन्तो यस्य स तथोक्तः प्रौढमत्यन्तं यथा स्यात्तथा आकृष्टं
यत् व्रततिवलयं लतामण्डलं तस्य आसञ्जनात् संसक्तत्वात् जातः पाशो बन्धनं यस्य
सः ; भिन्नं भयोत्पादनेन पृथक् कृतं सारङ्गयूथं हरिणश्चण्डियेन सः ; तथा स्यन्दनालोकात्
राजसैन्यगतरथदर्शनात् भीतः, मूर्त्तौ मूर्त्तिमान् तपसो विघ्न इव, वासीत्पादनेन तपो-

(व) राज्ञा । (स्वगत) शत्रु ! आमार अश्वेवणकारी सैन्धवगण
आग्निश्च तपोवन अवरोध करिशाहे ।

(श) आवार नेपथ्ये । ओह ओह तपस्विगण ! बानक, वृद्ध ७
स्त्रीलोकनिगटे आकुल करतः एहे एकटा हाती उपस्थित रहैशाहे ।

(१) एष पाठोऽपि विद्यासागरेण परिहृतः ।

(२) तीव्राघातप्रतिहततरुः स्कन्धलग्नैकदन्तः पादाकृष्टव्रततिवलयसञ्जनाज्जातपाशः ।

...धर्म्मारण्यं प्रविशति गजः...

সর্বাঃ । স্তুত্বা সমম্ভ্রমমুচ্চিষ্টন্তি (১) । (ষ)

রাজা । স্বগতম্ । অহো ধিক্ ! কথমপরাধস্তপস্বিনী
মস্মি । ভবতু, প্রতিগচ্ছামি তাবত্ (২) । (স)

মহাকরুণাদিতি ভাবঃ, গজঃ কথিত্ব বন্যহস্তী, নঃ অস্মাকম্, ধর্ম্মীরণ্ড তথৈব
বিরুজতি উতপীড়য়তি ।

অথ বাচ্যা ভাবাভিমানিনী বিঘ্নস্বরূপীতপ্রেচ্ছালঙ্কারঃ । তথা বিরুজতি ।
ইত্যনেনৈব বাক্যসমাসৌ পুনর্গজ ইত্যস্য বিশেষণতয়া স্যন্দনালীকভীত ইত্যসৌপাধ
“পতন্তি শশিনঃ পাদা ভাসয়ন্তঃ চমাতলম্” ইতি দর্পণোদাহৃতবত্ সমাসপুনরাশ্রয়ঃ
স চ ‘বিরুজতি রথালীকভীতঃ করীন্দ্রঃ’ ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

মন্দাক্রান্তা বৃত্তম্ ॥ ১৫ ॥

(ষ) সর্বা ইতি । সমম্ভ্রম’ সত্বরম্, উচ্চিষ্টন্তি গৃহগমনায়েতি শ্রেষঃ ।

(স) রাজিতি । অহো ধিনিতি পূর্ববদেব ব্যাখ্যানম্ । তপস্বিনী সন্নীপা
শ্রেষঃ, অপরাধঃ অপরাধী অস্মি, বিনা কারণ’ ক্ষতিকরাদিতি ভাবঃ । ভবতু
রাষ্ট্রত্বমিতি শ্রেষঃ । প্রতিগচ্ছামি সৈন্যান্তিকমেব প্রত্যাবর্তে ; তন্নিবর্তনায়েত্যাশ্রয়ঃ ।

ভীত আঘাত করায় সম্মুখবর্তী বৃক্ষের স্বক্কেদশে একটা দল
হইয়া রহিয়াছে, গুরুতর আকর্ষণ করায় বলিয়াকারে লতা সংলগ্ন হইয়া
বলিয়া চরণে বন্ধন হইয়া পড়িয়াছে এবং হরিণসমূহকে বি
করিয়াছে ; এই অবস্থায় হাতীটা রথদর্শনে ভীত হইয়া, উপ
মুর্ত্তিমান্ বিঘ্নের আয় আমাদেব তপোবন উৎপীড়িত করিতেছে । ৩৫

(ষ) সকলে । (শুনিয়া গাত্ৰোত্থান করিল ।)

(স) রাজা । (স্বগত) হায় ! আমি তপস্বীদিগের নি
অপরাধী হইলাম । হউক, ফিরিয়া যাইয়া দেখি ।

(১) সর্বাঃ । কণ’ দত্তা কিচ্ছিদিব সংধান্তাঃ ।

(২) রাজা । আত্মগতম্ । অহো ধিক্ । পৌরা অস্বদন্ত্যধিবর্ত

মুপকলন্তি । ভবতু, প্রতিগমিষ্যামস্বাবত্ ।

सख्यौ । महाभाग ! इमिणा हस्तिसम्भमेण पज्जाउला
ह । ता अणु जाणीहि णो उड्ढअगमणे (१) । (ह)

अन । शकुन्तलां प्रति । हला सउन्तले ! पज्जाउला अज्जा
गोदमी भविस्सदि, ता एहि सीग्घं एकत्था होल्ल (२) । (ज)

शकु । गतिरोधं उपयिता । हद्दी हद्दी ! ऊरुत्थम्भविबु-
लम्भि संवुत्ता (३) । (क)

(ह) महाभाग ! अनेन हस्तिसम्भमेण पर्याकुलाः स्मः । तदनुजानीहि न
उटजगमने ।

(ज) हला शकुन्तले ! पर्याकुला आर्या गौतमी भविष्यति, तदेहि शीघ्रमेकस्था
भवामः ।

(क) हाधिक् हाधिक् ! ऊरुत्थम्भविबुलम्भि संवृत्ता ।

(ह) सख्याविति । हस्तिनः सम्भमेण संवेगेन उपद्रवेत्यर्थः । पर्याकुला
व्यतिव्यस्ताः । नः अस्मान् । उटजगमने पर्यशालायां गमने ।

(ज) अनेति । पर्याकुला अस्माकं वृत्तान्तमप्राप्य उद्दिग्धचित्ता । एकस्था
उटजरूपैकस्थानस्थिताः ।

(क) शकु इति । गतिरोधं गमनव्याघातम्, उपयिता अभिनीय । हाधिगित्थेक-

(ह) मथीद्वय । मशशय ! आग्र्या एहे इत्थौर उगल्लवे पर्याकुल
इहेय पड्डियाहि । सुतरां पर्वशानाय राईवार जण आमादिगके
अश्रमति करुन ।

(ज) अनश्रया । (शकुन्तलार प्रति) ओलो शकुन्तला ! आर्या
गौतमी वासु इहेवेन, ता आइम आग्र्या मकले नीध एकल इहे ।

(१) अनश्रया । अज्ज ! इमिणा आरुत्थम्भवुत्तनेण पज्जाउला ह । अणु-
जाणीहि णो उड्ढअगमणस्य ।

(२) अयं पाठः कचिन्नास्ति । (३) एष पाठोऽपि कुत्रचिन्म दृश्यते ।

राजा । खैरं खैरं गच्छन्तु भवत्यः । आश्रमवासा
न भवति, तथाहमपि यतिष्ये (१) । (ख)

सख्यौ । महाभाग ! विदिदभूङ्क्षोसि । सम्पदं
आरमन्त्यदाए अवरद्ध ह्य ; तं मरिसेहि, असम्भाविदस्य
भूयो वि पञ्चवेक्षणणिमित्तं अज्जं विस्सवेह्य (२) । (ग)

(ग) महाभाग ! विदितभूयिष्ठोऽसि । साम्प्रतमुपचारमध्यस्थतया पर-
मा ; तन्मर्षय, असम्भावितसत्कारं भूयोऽपि प्रत्यवेक्षणनिमित्तमाय्यं विज्ञापयामः ।

मेवाव्ययं विशेषविषादसूचकम्, तस्यातिशये हिरुक्तिः । एकास्मिन् स्थाने वा-
यावदेकभावेनावस्थाने रक्तादीनां गमनागमनवन्धात् अङ्गानां स्वस्थौ भवतीति वा-
मेवानुभवविषयः । शकुन्तलाया अपि तत्रैकभावेनोपवेशनात् करुस्तम्भ इति वा-
करुस्तम्भेन विह्वला व्याकुला । इतः शीघ्रगमनमावश्यकम्, इतश्च करुस्तम्भात्
न चलतीति हेतोरिति भावः ।

(ख) राजेति । खैरं खैरं मन्दं मन्दम् । तथा च इदानीमपि दुः-
प्रति न किञ्चित् कारणमुपस्थितमिति भावः । तत्र हेतुमाह आश्रमेति ।

“मन्दस्वच्छन्दयोः खैरं”मित्यमरः ।

(ग) सख्याविति । महान् भागो भाग्यं यस्य तत्सन्वीधनम् । विदितम्

(क) शकुन्तला । (गतिरोध अभिनयं करिष्या) शश !
हेरुल्लवणतः आग्निं विश्वना इहेयाहि ।

(ख) राजा । आपनारा धीरे धीरे गमनं करुन । श-
आश्रमेण कृति न इय, आग्निं मेढेभावे चेष्टे करिष ।

(१) राजा । असम्भमम् । गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा-
भवति, तथा प्रयतिष्यामहे । सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।

(२) सख्यौ । अज्ज ! असम्भाविदस्यदिहिसङ्कारा भूयो पेक्खणिमित्तं
अज्जं विस्सवेदुं ।

রাজা । মা মৈবম্ । দর্শনে নৈব ভবতীনাং সম্মত-
সৎকারোঃস্মি (১) । (ঘ)

শকু । হন্থা অণসূএ । অহিণ্যব-কুস-সূত্র-পরিব্রজদ মে
চলণং, কুরুব্র-সাধা-পরিব্রজং চ বক্কলং, দাব পরিবালেধ মং
জাব ণং মৌআবেসি । ইতি রাজানমবলোকয়ন্তী সন্ধ্যাজং বিলম্ব্য সহ
সংখীভ্যাং নিষ্কান্তা । (ঙ)

মুখিষ্ঠং বহুলম্ অস্মাকমাচারমনোভাবাদির্থে'ন সঃ । एतेन शकुन्तलाया अपि मनो-
भावावगमात् पुनरपि तवागमनमावश्यकमेवेति सूचितम् । सपचारं भवतः सत्कार-
मध्यस्थतया उदासीनतया, अपराद्धाः अपराधिन्यः स्त्री वयमिति शेषः ; अवश्यकत्वा-
करणादिति भावः । तत् अपराद्धत्वम्, मर्षय चमस्त । असम्भावितः अस्माभिरनित्यादितः
सत्कारः सेवा यस्य सः । अतएव भूयः पुनरपि प्रत्यवेक्षणनिमित्तं सन्दर्शनार्थम् ।
दर्शनदानाय सत्कारलाभाय च भवता पुनरप्यत्रাগन्तव्यमिति प्रार्थयाम इति तात्पर्यम् ।

(च) राजेति । एवम् असम्भावितसत्कारत्वम्, मा मा न खलु न खलु जातमिति
शेषः । तत्र हेतुमाह दर्शने नैवेत्यादि । सम্মतसत्कारः सञ्जातसत्कारः । तथा च
প্রীতিকরী ব্যাপারী নাম সৎকারঃ । তেন চ ভবতীনাং দর্শনে ন ইদৃশী মে প্রীতি:
কৃতা, যথা ব্যাপারান্তরেণ তাদৃশী কর্তুং ন শক্যতে । एवञ्च सत्काराकरणात् यदप-
राद्धत्वमात्मनामुदघोषितं तदपि न जातमित्याशयः ।

(ग) मथीह्य । महान् ! बहूतं जानिषाहेन । आपनार सेवाय
उद्गमौष्ठ कराय एतन् आम्हा अपराधी इहैवाहि ; तां कृया करुन ।
आपनार सेवा करा ह्य नहि बलिषा आवारणं दर्शनदानेन ज्ञ
आपनाके जानाहेतेहि ।

(घ) राजा । ना ना ; एरूप ह्य नहि । आपनादेन दर्शने
आम्हा सत्कार इहैवाहे ।

(১)....ভবতীনাং পুরস্কৃতিঃস্মি ।

राजा । निश्चयः । गताः सर्वाः । भवतु, अहमपि गच्छामि ।
 शकुन्तलादर्शनादेव मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति
 यावदनुयात्रिकानतिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु
 शक्तोऽस्मि शकुन्तलादर्शनव्यापारादात्मानं निवर्त्तयितुम्
 मम हि—(१) (च)

(ङ) इहा अनस्ये । अभिनव कुश-सूचि-परिचयतं मे चरणम्, कुरुवकस्य
 परिलग्नश्च वस्त्रलम् । तावत् प्रतिपालयतं माम्, यावदेनं मीचयामि ।

(ङ) शकु इति । अभिनवस्य कुशस्य सूच्या अग्रभागेन परिचयतम् । वस्त्र
 परिहितवस्त्रलम्, कुरुवकस्य वृक्षविशेषस्य शाखायां परिलग्नम् असावधानतया संलग्नं
 प्रतिपालयतं प्रतीक्षयाम् । एनं वस्त्रलम् । व्याजेन वस्त्रलमीचनच्छलेन सं
 सव्याजम् । एतेन राजानं प्रति महानुरागो व्यज्यते ।

अतएवात्र अनुरागरूपस्य वीजस्य पुनरुत्पत्तिरुद्भेदो नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“वीजं
 प्ररोहः स्यादुद्भेदः” इति लक्षणात् ।

(च) राजेति । भवतु सर्वांशमेव गमनमिति शेषः । अत्र तु निवारणं
 एव नास्तीति भावः । अहमपि गच्छामि, अत्रावस्थानस्य निष्फलत्वादित्याशयः ।
 मल्लोभूतम् औत्सुक्यमद्वयोऽङ्गो यस्य सः, नगरगमनं प्रति राजधान्यां गमनविषये अत्र

(ङ) शकुन्तला । ओलो अनस्ये ! नूतन कूशाग्रे आश्रयः ।
 कृत इहैवाहं एव वृक्षलक्षानि कुरुवकशाखायां लागिन्ना पडिन्नाहं
 आश्रयं जगृह्णामीति कर, वाव एहं शुकं करि । (एहं वनिशा शकुन्तला
 देखिते देखिते कपटतावशतः विलम्बं करिन्ना, मथीबन्धनं
 चलिन्ना गेल ।)

(१) राजा । मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान्
 नातिदूरेण तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्तोमि शकुन्तलाव्यापारात्
 निवर्त्तयितुम् । मम हि ।

৩৫ গচ্ছতি পুরঃ শরীরং ধাবতি পশ্চাদসংস্থিতং চেতঃ ।
 চীনাংশুকমিব কেতৌঃ প্রতিবাতং নীয়মানস্য ॥৩৬॥

যদি শকুন্তলাং লভেয়মিত্যাশয়েত্বমিপ্রায়ঃ । যাবৎ সর্বান্ । “যাবত্চাশ্ব সাংকল্যেঽবধৌ-
 মানৈঽবধারণে” ইত্যমরঃ । অনুযাত্রিকান্ অনুচরান্ । নিবেশয়ামি স্থাপয়ামি ;
 আশ্রমবাধানি বৃত্ত্যর্থমিতি ভাবঃ ।

অতএবান করণং নাম মুখসম্বেরঙ্গম্—“করণং পুনঃ । প্রকৃতার্থসমারম্ভঃ” ইতি
 লচণাত্ ।

পুনরনুরাগাবস্থাং ব্যনক্তি ন খল্লিতি । আত্মানং মনঃ । অনুরাগাকর্ষণস্য
 দুর্নিবারত্বাদিত্যাশয়ঃ ।

গচ্ছতীতি । মমেতি প্রাগুক্তমব্রাহ্মণেতি । তথা চ মম শরীরম্, পুরঃ অগতী
 গচ্ছতি, তপোবনস্তাতিদূরে অনুযাত্রিকাণাং নিবেশনার্থমিতি ভাবঃ । কিন্তু, প্রতিবাতং
 বায়ুঃ প্রতিকূলং বাতামিমুখং যথা স্যাচ্চথা, নীয়মানস্য কেতৌর্ভ্বজস্য, চীনাংশুকম্
 চপরিবৃত্তং রাজ্জবং বস্ত্রমিব তত্পতা কেবেত্যর্থঃ, অসংস্থিতম্ অস্থিরং চঞ্চলমিতি যাবৎ,
 চেতশ্চিত্তম্, পশ্চাদ্ভিঃ ধাবতি বেগেন গচ্ছতি ; শকুন্তলাকৃপাদিभिঃ সমাকর্ষণাদিত্যাশয়ঃ ।
 যথা ভ্বজদণ্ডে বাতামিমুখং নীয়মানি, তদীয়পতাকা বায়ুনা পশ্চাদ্ভিঃ চাল্যতে ; তথা
 শরীরে অনুযাত্রিকামিমুখং নীয়মানেঽপি মনঃ শকুন্তলানুরাগেণ তাং প্রতি পশ্চাদ্ভিঃ
 চাল্যত ইতি সরলার্থঃ ।

অত্র শ্রীতীপমালঙ্কারঃ । গচ্ছতি পুরঃ শরীরমিত্যনন্তরং সামর্থ্যাং দেব স্তিত্বর্থাং বগমৌ
 ভবতীতি তদনুজ্ঞাবপি ন ন্যূনপদত্বদোষঃ “কচিৎ দেবী ন গুণঃ” ইতি দর্পণাভি-
 ধাণাত্ ।

(৫) রাজা । (নিশ্চয় ভাগ করিয়া) শকুন্তলাই গেল । হউক,
 আগিও যাই । শকুন্তলার দর্শনবশতই রাজধানীতে যাইতে মনোঃসাধ
 হইয়াছি । অতঃপরদিগকে তপোবনের অতিদূরে সংস্থাপিত করি ।
 শকুন্তলার দর্শনব্যাপার হইতে আপনাকে নিবৃত্ত করিতে সমর্থ হইতেছি
 না । কারণ—

ইতি নিष्ক্ৰান্তাঃ সৰ্বা (১) । (ক)

প্রথমোঃ ॥০॥ (জ)

“চীনো দেশৈষতনুযু । ব্রীহৌ বস্নে” ইতি হেমচন্দ্রঃ । তেন চ চীননিবাসিনঃ
চীনাংশুকম্ ইতি মধ্যপদলোপী সমাসঃ ।

আর্য্যো জাতিঃ ॥১৬॥

(ক) ইতীতি । ইতি ইত্যুক্তিঃ পরম্ । রাজ্ঞঃ কেচন শরীররক্ষিণাঃ আসন্তে
মন্তব্যম্, তে চ তদাৰ্হৌ দূরে অবস্থিতাঃ, তৈঃ সহ রাজ্ঞৌ বহুত্বাৎ বহুবচনং সৰ্বশব্দে
দানঞ্চ সঙ্গচ্ছতে ।

পূৰ্বে শকুন্তলাদীনাং ইদানীঞ্চ রাজ্ঞঃ প্রস্থানেন সংহতিমেদনাৎ মেদী নাম মুছম্
রক্তম্—“মেদঃ সংহতিমেদনম্” ইতি দৰ্পণলক্ষণাৎ ।

(জ) প্রথম ইতি । অঙ্কঃ পরিচ্ছেদঃ সমাপ্ত ইতি শ্রেণঃ ।

“প্রত্যচনীতচরিত” ইत्याদি “অন্তনিষ্ক্ৰান্তানিঃস্বলপাত্নোঃ” ইত্যন্তসাহিত্য
সাহিত্যদৰ্পণে অনুসন্বেয়ম্ ।

“অঙ্কঃ স্থানান্তিকী মন্তৌ রূপকীতসঙ্কলচাসু । নাটকাদিপরিচ্ছেদে চিত্রবুরী
মুখ্যে ॥” ইতি বিশ্বঃ । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-ভারতচাৰ্য্য-যৌহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচাৰ্য্যবিরচিতাৰ্য্য

অভিজ্ঞানশকুন্তলটীকায়াং অভিজ্ঞানকৌমুদ্যাং প্রথমাঙ্কবিবরণ

সমাপ্তম্ ॥০॥

যেমন বায়ুর প্রতিকূলে ধ্বজ সঞ্চালিত করিলে, তাহার পতন
পিছনের দিকে যায়, সেইরূপ আমার শরীর সম্মুখে যাইতেছে; কিন্তু
অস্থির চিত্ত পিছনের দিক্ দোড়াইতেছে ॥৩৬॥

(ছ) (ইহার পর সকলেই চলিয়া গেল ।)

(জ) প্রথম অঙ্ক ॥০॥

(১) কচিৎ ইতিশব্দা নাস্তি ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशति विदूषकः (१) । (क)

(क) तत इति । शङ्कारिनायकस्य सहायविशेषो विदूषकः । तथा च साहित्य-

दर्पण—

“शङ्कारेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः ।

भक्ता नर्तकसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शृङ्गाः ॥”

— विदूषकस्य लक्षणमपि तत्रैव । यथा—

“कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥”

इतः प्रवृत्तिं तृतीयाङ्कगत-‘पृष्टा जनेन समदुःखमुखेन बाला’ इत्यादिश्रीकात् पूर्वपर्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः । तथा चात्र शकुन्तलासम्बलनरूपफलप्राप्तौ अतिलरान्वित-भावेन राज्ञो दुष्मन्तस्य शकुन्तलान्वेषणात्मकव्यापाररूपः प्रयत्नो नाम द्वितीया कार्यवस्था निबद्धा । यथा तत्रैव—

“प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतिलरान्वितः ।”

एवं शकुन्तलादुष्मन्तयोः सम्बलनरूपफलस्य प्रधानोपायभूतो यत्नयोः परस्परानुरागो मुखसन्धौ निविष्टः, तस्यात्र “कामं प्रिया न सुलभा ननस्तु तद्भावदर्शनान्नासि” इत्यादिना दुष्मन्ते लक्ष्यतया उद्भेदः ; शकुन्तलायान्तु स्पष्टानभिधानात् अवस्थया सूचितत्वाच्च अलक्ष्य इव उद्भेदः कविना सन्दर्शितः । यथा तत्रैव—

“फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखश्च तत् ॥”

अस्य तु विलासादौ नि त्रयोदश अङ्कानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

(क) तदनन्तरं विदूषकस्य प्रवेशः ।

(१) विषयो विदूषकः ।

विदू । निश्चयः । भो ! हृदोक्षि (१) एदस्स मिश्र-
सीलस्स रस्सो वअस्सभावेण णिव्विस्सो (२) अअं मिओ, अअं
वराहो, अअं सहूलो त्ति मज्झन्दिणेवि गिह्णे विरलपाद-
क्काआसुं वणराइसुं आहिण्डिअ पत्तसङ्करकसाअविरसां
उस्सकटुआइं पिज्जन्ति गिरिण्णईसलिलाइं (३) (ख)

(ख) भोः ! हृदोक्षि एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्वि-
षयं मृगः, अयं वराहः, अयं शार्दूल इति मध्यन्दिनेऽपि शीघ्रे विरलपादपक्ष-
वनराजिषु आहिण्ड्य पत्रसङ्करकषायविरसानि उष्णकटुकानि पीयन्ते गिरि-

(ख) विदू इति । भो इति विषादसूचकमव्ययम् । “भोस्तु सम्बोधनविषाद-
इति मेदिनी । वयस्यभावेन सख्येन । निर्विषयः प्राप्तनिर्वेदो दुःखित इति या-
तत्कारणमाह अयमित्यादि । दिनस्य मध्यमिति मध्यन्दिनम् “धेन्वन्नुद्वादयश्च” इ-
ति निपातः । शीघ्रे शीघ्रकाले मध्यन्दिनेऽपि मध्याह्नेऽपि । एतेन तापाधिक्यं सूचितं
विरला अन्तरान्तरातपयुक्ताः पादपानां वृक्षाणां छाया यासु तासु, वनराजिषु वनर्वेति
आहिण्ड्य विचर्य । “हिडि गतौ” इत्यस्य क्त्वाप्रत्ययप्रयोगः । पत्राणां नानावर्ण-
वृक्षपर्णानां सङ्करेण सम्मिश्रणेन कषायाणि सनिर्यासानि अतएव विरसानि कुलानि
तथा उष्णानि च तानि आतपतापादिति भावः कटुकानि अल्पकटुरसानि चेति ता-
गिरिन्दोसलिलानि पर्वतप्रस्रवणजलानि पीयन्ते । अन्येषां सुखादुजलानामपि
ईदृशजलपानस्य च गुरुतरक्ते शजनकत्वात् निर्विषय इति भावः । :

कषायविरसानि उष्णकटुकानौति च “प्रसन्नककंशा भारती” “भाष्यं प्रसन्नक-
इत्यादिवत् परपदस्य विशेषत्वविवक्षया कर्मधारयः । कटुकेति अल्पार्थे कप्रत्ययः ।

(ख) विदूषक । (निश्चयं तां ग करिशा) हाय ! मारा
एहै मृगयामक्त राज्ञार वयस्यरूपे कष्टे भोग करिशा । श्रीशकुन्ते

(१) दिष्टं । (२) णिव्विस्सो हि (३) मज्झन्दिणेवि । गिह्णे विरल-

क्काआसु वणराइसु आहिण्ड्यचदि कटुआइं गिरिण्णइजलाइं पीयन्ति ।

অণিঅদবেলচ্চ উস্বীস্বম'সমুদ্ব' মুচ্ছীঅদি (১) (গ) । তুরঅ-
গঅাণা' চ সহৈণ রত্তি' পি মে ণল্লি পকামসুদব্ব' (২) (ঘ) ।
মহন্তে জ্জ'েব পচ্ছ'সে দাসীএ পুত্তেহি' সাঅণিঅলুদেহি' কস্বীপ-
ঘাদিণা বণগমণকোলাহলেণ পড়িবোধিদল্লি (ঙ) । এত্তি-

সল্লিলানি । (গ) অনিয়তবেলচ্চ উস্বীস্বমা'সমুয়িষ্ট' মুজ্যতে । (ঘ) তুরগগজানান্ধ
শব্দে'ন রাবাবপি মে নাস্তি প্রকামশয়িতব্যম্ । মহন্তে'ব প্রত्यूষে দাস্যা: পুত্রৈ: শাকুনিক-
লুভ্বৈ: কণৌপঘাতিনা বনগমনকোলাহলে'ন প্রতিবোধিতৌঃস্বি । (ঙ) এতা'বতাপি মে

(গ) অনিয়তেতি । অনিয়তা অনির্দিষ্টা বেলা কালো যচ্চিন্ কৰ্ম্মণি তদ্যথা
তথা ; আপেক্ষিকসুবিধয়া কদাচিত্ পূর্বাঙ্কে কদাচিত্ মধ্যাঙ্কে কদাচিদপরাঙ্কে ইত্যর্থঃ ;
উস্বীস্বানি শ্রীতসম্পাদনাবসরা'ভাবাত্ অলুপ্পানি মা'সান্বে'ব মুয়িষ্টানি বহুলানি যচ্চিন্
তত্ । এতেন চিরাভ্যস্তভোজনা'ভাবাত্ মহন্ত' দু:খ' সূচিতম্ ।

(ঘ) তুরগেতি । কিঞ্চেতি চার্থ: । রাবাবপি তুরগগজানা' সৈ'ন্যান্তর্গতঘোটক-
হস্তিনাম্, শব্দে'ন কণ্ঠধ্বনি'না প্রকামশয়িতব্য' যথেষ্টনিদ্রা । সুস্থ'নিদ্রা'ভাবে'নাপি
গুরুতর' দু:খমিতি ভাব: ।

(ঙ) ননু প্রাথৈণ প্রমাতে হস্তিঘোটকাদৌনা' শব্দনিবৃতিদর্শনা'ত্ তত্রৈ'ব প্রকাম'
হুপ্তুরের সময়েও এই হরিণ, এই শূকর এবং এই বাঘ এই করিয়া
বনশ্রেণীর ভিতরে বিচরণ করিতে হয় ; তাহাতে গাছের ছায়া কমই
পাওয়া যায় ; তাহাতে আবার পার্শ্বত্যানদীর যে জল পান করা হয়,
সেগুলি গাছের পাতা পড়ায় কসও বিরস এবং রৌদ্রের তাপে গরম,
আর স্বভাবতই কটু । (গ) তার পর অনির্দিষ্ট সময়ে থাইতে হয়,
সে খাওয়ার মধ্যে আবার গরম গরম মাংসই বেশী । (ঘ) এদিকে
রাজিতেও যে একটু ইচ্ছামত ঘুমাইব তাহাও হাতী-ঘোড়ার শব্দে

(১) অণিঅদবেল' সুল্লম'সমুদ্ব' আহারী অণহীঅদ্ব ।

(২) তুরগাণাঘাবণকচ্ছিদসম্বিণী রত্তিম্মি ণিকাম' সহদব্ব' ণল্লি ।

एवं ज्जेव चिन्तअस्स मे पहाटा अच्छिस्सुं रअणी, का गदी ।
जाव णं किदआआरपरिगहं पिअवअस्सं पेक्खामि (१) (ज) ।
परिक्रम्यावलोक्य च । एसो वाणासणहत्थो हिअअ-णिहिद-पिअ-

नाम कापि तपस्विकन्यका दृष्टा, तां प्रेक्ष्य साम्प्रतं नगरगमनस्य कथामपि न
करोति । (छ) एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता चक्षुः रजनी, का गतिः । यावदेनं
कृताचारपरिग्रहं प्रियवयस्यं प्रेक्षे । (ज) एष वाणासनहस्तः हृदयनिहितप्रयजनः,

(छ) दुःखान्तरमाह तेनेति । तेन सत्त्वविधेन दुःखप्रवाहेण पीड्यमानेष्वित्यर्थः,
पवहनेषु वेगेन राज्ञी गमनात् पथात् स्थितेषु सत्स्विति तात्पर्यम्, तदभवता मान-
नीयेन राज्ञा, स्वगानुसारिणा स्वगस्य पथात् धावता, आश्रमपदं तपीवनम्, प्रविष्टेन
सता । अधन्यतया पुण्यशून्यतया सन्दभाग्यतयेत्यर्थः । कथामपि प्रस्तावमपि । ततश्च
श्रीप्रशान्तिलाभोपायोऽपि नास्तीत्याशयः ।

(ज) एवमिति । एवमेव इत्यमेव, चिन्तयतः शयित्वैव भावयतः । चक्षु-
श्चक्षुषोरपि, रजनी प्रभाता, वहिरालोकप्रसरणात् वहिः सर्वथैव प्रभाता, शयनकुञ्जे-
ऽप्यालौकागमनात् चक्षुषोरपि प्रभातेत्यर्थः, का गतिः शान्तिलामि क उपायः, अपि तु
कापि नास्तीत्यर्थः । कृत आचारपरिग्रहः स्वयञ्चित्तवैश्वधारणं येन तम् ।

(छ) ताहाते आवार राज्ञा, आमाके पिछ्ने केनिश, अताञ्जवेगे
एकटा हरिणेर अन्नसरण करिते करिते, उपोवने अवेश करिशा,
आमारइ ह्रददृष्टवशतः शकुन्तला नामे कोनउ तपस्विकताके देखिआछेन;
ताहाके देखिआ एथन आर बाड़ी याओयार नामउ करेन ना ।

(ज) शयन करिशा एइरूपइ केवन चिन्ता करितेछिलाम, एइ अवस्था
आमार छोथे रात पोहाईया गियाछे; ता उपाय कि? याहा
हडक, युगयावेशधारी प्रियसखार सहितइ माफ्फा करि । (वा) (पदक्षेप-

(१) अज्जवि तस्स तं एव्वं चिन्तयन्तस्स अच्छीसु पहादं आसि... किदाचार...
परिक्रमं (किददारपरिग्रहं) ।

অণো বণপুপ্ফমালাহারী হৃদো জ্জীব আশচ্ছদি পিশ্রবশ্শো
(১) (ক) । ভোদু, অঙ্গ-ভঙ্গ-বিশ্রলো ভবিশ্র চিহ্নিস্ ।
এবম্মি নাম বিস্সাম' লহেঅ' (২) । ইতি দণ্ডকাষ্টমবস্থ
স্থিতঃ । (জ)

ততঃ প্রবিশতি যথানির্দিষ্টো রাজা (৩) । (ট)

বনপুষ্পমালাধারী ইত এব আগচ্ছতি প্রিয়বয়স্যঃ । (ক) ভবতু, অঙ্গভঙ্গবিকলো
স্বাস্থ্যামি । এবমপি নাম বিশ্রাম' লভেয় ।

(ক) .পরীতি । পরিক্রম্য ক্রিয়ন্ত' পদক্ষেপ' ক্রত্বা । বাণান্ অস্মতি চিপদে
নেতি বাণাসন' ধনুঃ হস্তে यस্য সঃ, হৃদয় নিহিতঃ স্থাপিতঃ প্রিয়জনঃ শকুন্তলো
তাৎপর্য' यस্য সঃ, প্রিয়া শকুন্তলা চিন্তয়ন্নিত্যর্থঃ । এতন্তু নয়নভঙ্গাদিনা শকুন্ত
মিতি বোধ্যম্ ।

(জ) ভবত্বিতি । ভবতু পুনরপি সৃগালুধাবনাদিপ্রস্তাব ইতি শ্রেষঃ ।
কটিদেশপ্রস্থল্যবয়বানাং ভঙ্গেন অস্বাস্থ্যব্যঙ্গককৌটিল্যকরণেন বিকলঃ অস্বাস্থ্য
বস্থঃ । এবমপি অঙ্গভঙ্গবিকলভাবেनावস্থানেনাপি । নাম সম্ভাবয়ামি ।
দর্শনাৎ অস্বাস্থ্যাতুমানেন মাং প্রতি রাজো বিশ্রামাতুমতিদানস্যেব সর্বথা সমর্থ
ভাবঃ । দণ্ডকাষ্ট' কাষ্টময়' দণ্ডম্ ।

(ট) তত ইতি । যথানির্দিষ্টঃ বাণাসনহস্তাদিরূপঃ ।

পূর্বক দর্শন করিয়া) এই যে বনপুষ্পমালাধারী প্রিয়বয়স্ক, যনে
প্রিয়জনের চিন্তা করতঃ, ধনু হাতে করিয়া এই দিকেই আসিতেছেন
(এ) হটুক, অঙ্গ-ভঙ্গ-বিকল হইয়া থাকি । দেখি ইহাতেও
বিশ্রাম লাভ করিতে পারি । (এই বলিয়া যষ্টি অবলম্বন করি
থাকিন ।)

(১) বাণাসনহস্তাচ্চি' লক্ষণীহি' বণপুপ্ফমালাধারীহি' পরিভূদী...

राजा । आत्मगतम् (१) ।

७५ कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाश्रांसि (२) ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥१॥

काममिति । प्रिया शकुन्तला, कामं यथेष्टम्, न सुलभा अत्यनायासलभ्या न कथञ्चिदायासेन लभ्या तु स्यादेवेत्यर्थः । तथा च मां प्रति तस्या अनुरागे सत्यपि पराधीनतया आत्मदानासम्भवात् न अत्यनायासलभ्या, सख्यादिभिर्मत्कुलशीलावस्थादिवर्णनेन कणादीनां तत्प्रभूणां सम्पत्तिसम्भवात् कियदायासलभ्या तु स्यादेवेति भावः । तु किन्तु, मनो मम चित्तम्, तस्याः शकुन्तलाया भावदर्शनेन अनुरागव्यञ्जकस्निग्धदृष्टाद्यवलोकनेन आश्रंसिति तत्प्राप्तिसम्भावनाजनितानन्दमनुभवतीति तत् तथोक्तं जातमिति शेषः । ननु लिप्सिताया असुलभत्वे कथमाश्वासानन्द इत्याह अकृतार्थेऽपीति । मनसिजे कामे, अकृतार्थेऽपि तत्फलभीतसुरतसुखानुत्पत्त्या अचरितार्थे सत्यपि, उभयप्रार्थना नायकनायिकयोः परस्परप्राप्तिप्राप्ताकाङ्क्षा, रतिं सम्भाव्यमानं सम्भोजनानन्दम्, कुरुते जनयति । अतएव च मम मनस्तद्भावदर्शनाश्रांसि जातमेवेत्याशयः ।

अत्र परार्द्धसामान्येन पूर्वार्द्धविशेषसमर्थनादर्धान्तरन्यासीऽलङ्कारः, तथा अप्रस्तुतात् नायकनायिकात्मकीभयसामान्यात् प्रस्तुतयोर्दुष्प्रसन्नशकुन्तलापयोर्विशेषनायकनायिकयोः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा च, अनयोरेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

तथात्र शकुन्तलायां दुष्प्रसन्नस्य समीक्षाकरणात् विलासी नाम प्रतिमुखसम्बरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“समीक्षा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ।”

इदमेव तन्नीदाहृतं द्रष्टव्यम् । आर्या जातिः ॥१॥

(टि) (ताशर पत्र निर्दिष्टरूपे राज्ञार प्रवेश ।)

राजा । (स्वगत) प्रियतमा शकुन्तला एकैवात्रे अनभ नहे ; किञ्च तथापि आमार मन ताशर अवस्था देखिआ आशस्तु हईगोछे ।

(१) कचित् आत्मगतमिति नास्ति । (२) तद्भावदर्शनाश्रांसि ।

क्षितं कृत्वा ।

एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्ति

प्रार्थयिता विप्रलभ्यते (१) । कुतः—(२) (ठ)

क्षिण्वं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया
यातं यच्च नितम्बयोगुरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इत्युपरुद्धया यदपि तत्सासूयमुक्ता सखी,

सर्व्वं तत् किल मत्परायणमहो कामः (३) स्वतां पश्यति ।

(ठ) क्षितमिति । क्षितम् आत्मनी भ्रान्तत्वसूचकं मन्दहासं कृत्वा
आत्मनी भ्रान्तत्वमेव व्यनक्ति एवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण अहमिवेत्यर्थः, आत्म
प्रायेण निजमनीवृत्तेरानुबध्यतेति तात्पर्य्यम्, सम्भाविता निरूपिता इष्टजनस्य वा
नायिकाया वा चित्तवृत्तिर्मनोभावी येन सः, प्रार्थयिता कामयिता जनः, क्षित
प्रतार्य्यते । तथा च कश्चिज्जनी जनान्तरस्य भावविशेषमभिलक्ष्य “मयि खल्वयमप्य
इत्येवं मन्वमानो यदा तस्मिन् प्रसक्तमुपक्रमते, तदा तु तद्भावस्य विषयान्तरस्य
स्वाभाविकतया वा स खल्विष्टजनः प्रकुप्यति उदासी उपहसति वा । तेन च स
इष्टजनेन प्रतारित एव भवतीति सरलार्थः । इत्यत्र तेषां शकुन्तलाभावानां विषय
गतत्वेनापि सम्भवात् तथाहं प्रतारित एव भवामीति भावः । ननु आत्माक्षितं
आत्मविषये तादृशी इष्टजनचित्तवृत्तिः कथं सम्भाविता, यत् एवमित्यादि स
मुपलक्ष्यमित्याह कुत इति ।

क्षिण्वमिति । तथा शकुन्तलाया, नयने नेत्रद्वयम् अन्यतः अन्यस्मिन् न
तादृश कारण एव स्यात्, काम चरितार्थं ना इहेले, नाश्वर-नाशि
पत्रम्पत्रेण आर्पणा, पत्रम्पत्रेण आनन्द जग्राह्या थाके ॥१॥

(३) (अथैव शब्द करिष्या) निक्षेप मनोवृत्ति अश्रुमात्रे नि
ईष्टजनेन मनोवृत्ति हिर करेन, सेहै आर्षी व्यक्ति एहेरूपहै अर्थात्
हन । कारण—

(१) विद्वन्मते । (२) कश्चित् कुत इति नास्ति । (३) कामी ।

বিদু। তথাস্থিত এব। ভো মহারাজ ! য় মে হত্যো পসরদি,
তা বাচ্যমেত্তেণ জন্মাবীতসি। জন্মদু জন্মদু ভব' (১)। (ড)

প্রেয়ন্ত্যাপি প্রকাশ্যভাবে নিষ্পত্ত্যাপি, স্থিৎ সানুরাগম্, যত্ বৌচিত' গোপনীয়ভাবে
তারাহয়' সচ্ছাত্ত্য ময়ি দৃষ্টিপাতঃ কৃতঃ; নিতম্বযৌগু'রুতয়া স্থূলত্বেন ভারবত্তয়া,
বিন্ধাসাদিব ময়ি বিধম' প্রদর্শ্যে'ব, যত্ মন্দ' যাতম্ অল্পমল্য' গমন' কৃতম্; তথা
মা গা ন গচ্ছ ইতি ইত্যম্, উপরুহয়া প্রিয়'বদাকর্তৃ'কমনুরুহয়া সত্যা শকুন্তলয়া
সখী প্রিয়'বদা, যদপি তত্ "দাণি' কি' তুহ আশী'ক্ণি" ইत्याদিপূর্বোক্তপ্রকারম্,
সাত্ত্ব' সৈর্য' যথা স্যাত্তথা, উক্তা। তত্ সর্বম্, অহমে'ব পরম্ অয়নম্ আশ্রয়ী
বিষয়ী যস্য তত্ তাড়শম্, কিল সম্ভাবয়ামৌত্বর্থঃ। অহৌ আশ্রয়্যম্, কামঃ কামাবেশঃ,
স্বতা' পরবিষয়াণামপি ভাবানামাত্মবিষয়তাং, পশ্যতি উত্প্রে'চতে সম্ভাবয়তৌত্বর্থঃ।
তথা চ তেষা' শকুন্তলাভাবানা' পদার্থান্তরবিষয়কতায়াঃ স্বাভাবিকতায়া বা সম্ভবে'দি
যন্তয়া মহিষয়কত্ব' সম্ভাবিতম্, এতদে'ব মে শান্তত্বম্। তেন চ যদে'বাহ' তদ্বশেন
তস্যা' প্রসক্তু' প্রবর্তি'ষ্যে তদে'ব তয়া প্রকুপ্যন্ত্যা উদাচীনয়া উপহসন্ত্যা বা সত্যা
প্রতারণীয় ইতি ভাবঃ।

অন কামঃ স্বতা' পশ্যতীতি সামান্যে'ন পূর্ব'বিশেষসমর্থ'নাদর্শান্তরন্যাসী'লঙ্কারঃ।

— "বার্চাসম্ভাব্যথো: কিল" ইত্যমরঃ। শাট্'লবিক্রীড়িত' হনম্ ॥২॥

শকুন্তলা অশ্রুদিকে নয়নযুগল নিষ্ক্রেপ করিয়াও যে অশ্রুরাগের
সহিত দৃষ্টিপাত করিয়াছেন এবং আমাকে বিনামভাব দেখাইবার
অশ্রুই যেন নিতম্বযুগলের ভারবশতঃ যে অল্প অল্প গমন করিয়াছেন,
আর "হাইও না" এইরূপ উপরোধ করিলে পর, অশ্রুর সহিত সখীকে
সেই বাহা কিছু বলিয়াছেন, সে সমস্ত আমার বিষয়ে (করিয়াছেন)।
কি আশ্চর্য্য! কাম পরবিষয়ক ব্যাপারকেও অবিসয়ক বলিয়া
মনে করে ॥২॥

(১) ...ইত্যপাশা পসরন্তি...জীবাবহুঃ।

রাজা । বিলোক্য সঙ্ঘিতম্ (১) । কুতোঃয়ং গাত্রোপঘাতঃ । (২)
বিদূ । কথং কুদো ত্তি, সন্ম' জ্জৈব অচ্ছি' মচ্ছি
অচ্ছু' কারণ' পুচ্ছসি (২) । (গ)

(ঙ) ভী মহারাজ ! ন মে হস্তঃ প্রসরতি, তত্ বাচামাত্রেন জাপ্যসে ।
জয়তু ভবান্ ।

(গ) কথং কুত ইতি, স্বয়মেব অচি ভঙ্ক্তা অশ্রুকারণ' পৃচ্ছসি ।

(ঙ) বিদূ ইতি । দৃষ্টকাষ্টমবলম্ব্য বক্রভাবেন স্থিত এষ । প্রসরতি আশ্রিত
চত্বানাশ্রয়কালেঃপি চত্বাতু' ন শক্নোমি গাত্রোপঘাতাদিতি ভাবঃ । তত্ তথাহি, রা
মাত্রেন কেবলেন বাক্যেন, ন পুনর্হস্তাপ্য' তীলনেনেত্যর্থঃ, জাপ্যসে জয়পাত্রীক্ৰিয়সে ।

বাচেতি বাক্ শব্দাৎ টাप् । তথা চ—

“বষ্টি মাগুরিরল্লোপমবাপ্যোরুপসর্গযোঃ ।

টাপচাপি হলন্তানাং চুধা বাচা নিশা গিরা ॥”

জাপ্যস ইতি জয়ন্ প্রযুজ্যত ইতি ইনি “অজিক্রীজামিনি” ইতি জীতিকা
আকারঃ “অতি'ক্রী” ইत्याদিना पकारागमय ।

(ঙ) রাজিতি । কুতঃ কারণাত্ । গাত্রোপঘাতঃ অল্পবৈকল্যম্ ।

(ঙ) বিদূষক । (সেইভাবে থাকিয়াই) মহারাজ ! আপ
হাত চনিতেছে না; তাই কেবল বাক্যদ্বারা আপনার সর্জন
করিতেছি । আপনার জয় হউক, আপনার জয় হউক ।

(ঢ) রাজা । (দেখিয়া ঈষৎ হাস্তের সহিত) তোমার এই
বৈকল্য হইল কেন ? ।

(গ) বিদূষক । নিজেই চোখে আঘাত করিয়া—‘চোখের
পড়িতেছে কেন ?’ ইহা জিজ্ঞাসা করিতেছ কি জন্ত ? ।

(১) কচিৎ বিলোক্য সঙ্ঘিতমিতি নাস্তি ।

(২) কুদী কিল সন্ম' অচ্ছী আচলীকরিষ ।

রাজা । ন খল্ববগচ্ছামি, মিন্নার্থমমিধীয়তাং (১) । (ত)
বিদুঃ । জং বেদসো খুজ্জস্স লীলং বিড়ম্বয়তি, তং কিং
অন্তণো পহায়েণ ? অধবা ণেইবেঅস্স ? (২) । (য)

রাজা । নদীবেগস্তত্র কারণম্ । (৩)

বিদুঃ । মম বি ভবং । (৪)

(য) যত্ বেতসঃ কুজস্য লীলাং বিড়ম্বয়তি, তত্ কিম্ আত্মনঃ প্রভাবেণ ?
অথবা নদীবেগস্য ? ।

(৪) মমাপি ভবান্ ।

(য) বিদুঃ ইতি । অচি ভঙ্ক্তা নয়নমুপমহ্যং, কুত ইতি কথমিদমস্মু ?
ইত্যম্ অস্মুণঃ নির্গতস্য তন্নয়নজলস্য কারণম্, কথং পৃচ্ছসীত্যন্বয়ঃ । ভবানেব মমৈতদ-
গানীপঘাতস্য কারণমিত্যাশ্রয়ঃ ।

(ত) রাজেতি । অত্রগচ্ছামি তব বাক্যার্থমিতি শ্রেবঃ । মিন্নঃ শক্ত্যা ব্যঙ্গার্থাত্
পৃথক্কৃতঃ অর্থো यस্য তত্ মিন্নার্থং স্পষ্টার্থং বাক্যমিত্যর্থঃ ।

(য) বিদুঃ ইতি । বেতসঃ স্নানামগ্ন্যাভী লতাবিশেষঃ, যত্ কুজস্য জনস্য, লীলাং
ক্রিয়াং কুজভাবমিত্যর্থঃ, বিড়ম্বয়তি অনুকরোতি, তত্কুজলীলাবিড়ম্বনম্, প্রভাবেণ শক্ত্যা ।
নদীবেগস্য প্রভাবেণেতি সম্বন্ধঃ ।

(৩) রাজেতি । অত্র কুজলীলাবিড়ম্বনে । তথা চ নদীবেগ এব বেতসং কুজং
করোতি, স্রবন্তু চ সরল এবত্যর্থঃ ।

(ত) রাজা । বুঝিতে পারিলাম না । স্পষ্টে করিবা বল ।

(য) বিদূষক । বেত যে কুজলোকের অবস্থার অনুরূপ করে,
সে কি নিজের শক্তিতে ? না—নদীবেগের শক্তিতে ? ।

(৩) রাজা । সে বিষয়ে নদীর বেগই কারণ ।

(১) কচিৎ মিন্নার্থমমিধীয়তাং ইতি নাস্তি ।

(২) সৌ বসম্ ! ...খুজ্জলীলং ...ণং ণেইবেঅস্ম ।

राजा । कथमिव ? । (न)

विदू । युक्तं नाम एवम्, जं तु ए रज्जकज्जाइं उक्ति
तादिसं अक्खलिदपदं पदेसं च वणचलवित्तिणा होद
त्ति । किं एत्थ मन्तीअदु, अहं वल्लणो पच्चहं सापदास
णेहिं संखोहिदसन्धिवन्धणाणं अत्तणो अङ्गाणं अणीसोहि
ता पसीद मे, एक्काहम्मि दाव विसमीअदु (१) । (प)

(प) युक्तं नाम एवम्, यत् त्वया राजकार्याणि उक्त्वा तादृशं पक्षिण
प्रदेशं वनचरवृत्तिना भवितव्यमिति । किमत्र मन्त्रताम्, अहं पुनर्ब्राह्मणः स
न्नापदानुसरणैः संक्षोभितसन्धिवन्धनानामङ्गानामनीशोऽस्मि । तत् प्रसीद मे, ए
मपि तावद्विश्रम्यताम् ।

(ध) विदू इति । तद्वत् ममापि गात्रोपघाते भवान् कारणमित्यर्थः ।

(न) राजेति । कथमिव तव गात्रोपघाते अहं कारणमित्यर्थः ।

(प) विदू इति । एवं भवतश्चरित्रम्, युक्तं नाम सङ्गतं सम्भाव्यते, 'ए
वहु तव किमुच्यते' इत्यादिवहिपरीतलक्षणया अतीवायुक्तं सम्भाव्यत इत्यर्थः किन्ति
यदिति । उज्झिता परित्यज्य । न खलितं न प्रच्युतं पदं वाचं अस्मि
सर्वदैव रक्षोपायसम्पन्नमित्यर्थः प्रदेशं राजधानीम्, उज्झितेत्यन्वयः, ए
सततवनविचरणशीलस्य व्याधस्य वृत्तिरिव वृत्तिव्यवहारी यस्य तेन तादृशेन अस्मि
त्येति शेषः । तथा च पालनात्मकं राजकार्यं विहाय यत् हिंसात्मिका

(१) विदूषक । आशान्नं भूयि ।

(न) राजा । किं व्रक्य ? ।

(१) एवम् राक्षकज्जाइ उज्झिष एषारिसे आउलपदेसे वनचरवृत्तिना
होद्वम् । जं सचं पच्चहं सावदसमुच्चारणेहिं संखोहिदसन्धिवन्धणाणं मम
अणीसोहि संवुत्तो । सापसादइच्च विसज्जिदुं मं एक्काइं वि विस्ससिदुं ।

রাজা । স্বাস্থ্যগতম্ । অয়মেবমাহ, সমাপি কণ্বসুতা-
মনুস্মৃত্য সৃগয়াং প্রতি নিরুৎসুকং চেতঃ । তথাহি—(১) (ফ)

ক্রিয়তে, যত্বে সর্বথা নিরাপদং রাজধানীং পরিত্যজ্য নানাবিপত্বে বনে বিচর্যতে,
তদতীবাযুক্তিমিত্যাশয়ঃ ।

“পদং ব্যবসিতিব্রাণস্থানলভ্যাহি, বস্তুধু” ইত্যমরঃ ।

নব্বাচাং তাবৎ তৎ সৰ্বমযুক্তম্, তথাপি তব গাত্রোপঘাতে কথমহং কারণমিতি
মত্প্রশ্নস্য ভবতঃ কিমুত্তরমিত্যাহ কিমিতি । অত্র ভবত্প্রশ্নে, কিং মন্দ্রতাং ময়া
উত্তরং দৌহতাং স্বয়ং চিন্তামাত্রণৈব জ্ঞাতব্যত্বাৎ মদুত্তরস্য কাপি নাপেচ্চাসীত্যর্থঃ ।
পরন্তু স্পষ্টমাহ অহমিতি । যুগাং কুর্কুরাণামাপদৌ বেভ্যস্তে আপদা হি সজ্জন্তবৌ
ব্যাঘ্রাদয়ঃ তেষামনুসরণৈঃ ভবন্তিঃ সাইং পশ্যাৎ পশ্যাৎ ধাবনৈঃ সংঘোমিতানি সম্ভাষিতানি
সম্ভিষম্বনানি সংযোগস্থানস্থবন্দ্য যেষাং তেষাম্ অজ্ঞানাং হৃদ্যপদাদীনাং অনীশঃ
সম্ভাষনাদৌ অসমর্থঃ; গুরুতরবেদনানুভবাদিত্যর্থঃ । অতএব আপদানুসরণে মাং
প্রত্যনুমতিকরণেন সম গাত্রোপঘাতে ভবানেব কারণমিতি ভাবঃ ।

(ফ) রাজিতি । কণ্বসুতাং শকুন্তলাম্, অনুস্মৃত্য চিন্তয়িত্বা চিন্তয়া সৃগৈঃ সহ
শকুন্তলায়াঃ সম্পর্কোঃসীত্যবধার্থ্যঃ ।

(গ) বিদূষক । ইহা সঙ্গতই হইতেছে যে; তুমি রাজ্যের কার্য
এবং সেইরূপ নিরাপদস্থান পরিত্যাগ করিয়া, একেবারে ব্যাধবৃত্তি
হইয়াছ । আমি তোমার এ প্রশ্নের কি উত্তর দিব; আমি ব্রাহ্মণ
হইয়া প্রতিদিন হিংস্রজন্তুর অনুসরণ করিতেছি; তাহাতে আমার
প্রত্যেক সন্ধিস্থানের বন্ধনগুলি, স্থানলভ্য হইয়াছে; সুতরাং আমি
নিজের অঙ্গ সঞ্চালন করিতে পারিতেছি না । অতএব আমার প্রতি
প্রশ্ন ইও; একটা দিনের জন্তও বিশ্রাম কর ।

(১) স্বাস্থ্যগতম্ । অয়ং চেবমাহ । সমাপি কাশ্যপসুতামনুস্মৃত্য সৃগয়াবিল্লবৎ
চেতঃ । কৃতঃ ।

ন নময়িতুমধিজ্যমুত্‌সহিষ্যে (১)

ধনুরিদমাহিতসায়কং শৃগেযু ।

সহবসতিমুপেত্য যৈঃ প্রিয়ায়াঃ

কৃত ইব লোচনকান্তিসংবিভাগঃ ॥৩॥

নৈতি । অধ্যাক্ষত্বা জ্ঞা গুণো যত্ব তদধিজ্যম্, তথা আহিতঃ সৈপণায় কং
সায়কো বাণা যত্ব তদাহিতসায়কম্, ইদং ধনুঃ, শৃগেযু হরিষেযু হরিণান্ লক্ষ্যীকৃত্য
নময়িতুম্ আকর্ষ্যম্, ন উত্‌সহিষ্যে ন শক্যামি । কথমিত্যাহ সহিতি । যৈঃ
সহবসতিম্ একত্রাবস্থানং তন্নিবন্ধনং সৌহাৰ্দ্দমিতি তাৎপৰ্য্যম্, উপেত্য প্রাপ্য, কি
শকুন্তলায়াঃ সম্বন্ধে, লোচনযৌগচ্যুতৌ কান্তিঃ শোভায়াঃ সংবিভাগঃ সম্বন্ধে
দানং কৃত ইব । তথা চ প্রিয়ায়াঃ সহবস্তু মনাপি সৌহাৰ্দ্দং সৌবৌচিত্যম্
কারণমেব ন্যায্যং ন পুনর্হি সেত্যাশয়ঃ ।

অত্র পূর্বাঙ্কং প্রতি পরাংবাধ্যার্থো হেতুরিতি ব্যাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্
বাচ্যে ভাবাভিমানিনী ক্রিয়োত্প্রেচ্চা চ, অনর্থো পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংস্রুতিঃ ।
চ হরিণনয়নমিব শকুন্তলানয়নং সুন্দরমিত্যুপমা ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারিণালঙ্কারম্ভিঃ ।
পুণ্ডিতায়া বচনম্ ॥৩॥

(ফ) রাজা । (স্বগত) ইনি এইরূপ বলিতেছেন ;
শকুন্তলাকে মনে করিয়া, আমার চিত্তও শৃগের প্রতি
হইয়াছে । কারণ—

শৃগ আরোপিত আছে, বাণও তাহার উপর স্থাপিত রহিয়াছে
তথাপি কিন্তু হরিণগণের প্রতি এ ধনু আকর্ষণ করিতে পারিতেছি
কারণ, যে হরিণগণ একত্র অবস্থাননিবন্ধন (বন্ধুতাবশতঃ) আগ্রহ
নয়নের সৌন্দর্য্য, প্রিয়তমা শকুন্তলাকে যেন ভাগ করিয়া দিয়াছে ।

(১) অধি শক্তঃ ।

বিদু। রাজা মুখমবলোক্য। অন্তভব' কিমপি হিঅএ কদুঅ
মন্তেদি, অরস্খে ক্বু মএ রুদিদ' (১)। (ব)

রাজা। সঙ্কিতম্। অনতিক্রমণীয়' সুহৃদ্বাক্যমিতি
স্থিতোঃস্মি (২)। (ম)

বিদু। সপরিতোষম্। তেণ হি তুম' চির' জীব (৩)।
ইত্যুত্থাতুমিচ্ছতি। (ম)

(ব) অত্র মহান্ কিমপি হৃদয়ে ক্রুত্বা মন্থয়তি, অরস্খো খলু ময়া রুদিতম্।

(ম) তেন হি ত্ব' চির' জীব।

(ব) বিদু ইতি। হৃদয়ে ক্রুত্বা চিন্তয়িত্বৈত্যর্থঃ মন্থয়তি স্বয়মেব গুণ' ভাষতে।
অতএব ময়া খলু অরস্খো রুদিতম্ অরস্খরোদনমিব অনর্থকমুক্তম্, ভবতা অন্যমনস্ক-
তয়া অন্ততত্বাদিত্যাশয়ঃ।

(ম) রাজেতি। সুহৃদো ভবতো বাক্যম্, অনতিক্রমণীয়ম্ অলঙ্ঘনীয়ম্, ইতি
হেতোঃ, স্থিতোঃস্মি অবস্থিতোঃস্মি কিমপি কথনাত্ বিরতীঃস্মীত্যর্থঃ।

(ম) বিদু ইতি। সপরিতোষ' পরিতোষব্যঞ্জক' মুখপ্রফুল্লতাদিকমভিনীয়েত্যর্থঃ।
তেন হি মহাক্ষরদ্বয়েনৈব হেতুনা। সত্বাত' বিশ্রামার্থ' গমনায়েতি শ্রেষঃ।

(ব) বিদূষক। (রাজার মুখের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) তুমি!
মনে-মনে চিন্তা করিয়া কোন বিষয় আলোচনা করিতেছ, আর আমি
অরণ্যে রোদন করিলাম।

(ভ) রাজা। (ঈষৎ হাস্তের সহিত) বন্ধুর বাক্য লঙ্ঘন করা
যায় না, এই জন্ত নীরব রহিয়াছি।

(ম) বিদূষক। (সন্তোষের সহিত) তা হইলে তুমি দীর্ঘজীবী
হও। (এই বলিয়া চলিয়া যাইবার জন্ত উঠিল।)

(১) অরস্খো মএ রুদিদ আসি। (২) কিমন্যত্। অনতিক্রমণীয়' মে...

(৩) বিদূষকঃ। চির' জীব।

राजा । तिष्ठ, शृणु मे सावशेषं वचः (१) । (य)

विदू । आणवेदु भवम् । (र)

राजा । विश्रान्तेन भवता समान्यस्मिन्ननायासे क्व
सहायेन भवितव्यम् (२) । (ल)

विदू । किं मोदन्न खञ्जिआए (३) । (व)

(र) आज्ञापयतु भवान् ।

(व) किं मोदकखादिकायाम् ।

(य) राजेति । सावशेषम् अवशेषपर्यन्तम् । तथा च उक्तमात्रं कृतं
गन्तव्यम्, वक्ष्यमाणमपि श्रोतुं त्वया स्थातव्यमित्यर्थः ।

(ल) राजेति । विश्रान्तेन कृतविश्रामेण । “गत्यर्थाकर्त्तव्यं” इत्यादिना वक्तव्यं
श्रमेः कर्त्तरि क्तः । अन्यस्मिन् सुगन्धामिन्ने, न विद्यते आयासी यस्मिन् तत्र कर्त्तव्यं
साध्ये इत्यर्थः ; अतो न परिश्रमभयादस्वीकारः कर्त्तव्य इति भावः ।

(व) विदू इति । मोदकं लड्डुकविशेषस्तस्य खादिकायां खादने किं
भवतः सहायेन भवितव्यमित्यर्थः । अनायाससाध्यत्वात्तत्र तवाहमवश्यमेव
भविष्यामीति भावः । श्रौदरि प्रायेण खाद्यपरमेव व्यवहरतीति कौतुककरमेतत् ।

अत्र नर्म नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“परिहासवचो नर्म” इति खड्गपात् ।

खादिकेति प्रश्ने खादधातोः “प्रश्नाख्यानयोरिज् च वा” इति वुज् प्रत्ययः ।

(य) राजा । धाम ; शेषपर्यास्तु आमार कथा शोच ।

(र) विदूषक । आदेश कर ।

(ल) राजा । तूभि विश्राम करिष्य, अनायाससाध्य अत्र
कार्यो आमार् मशय हईवे ।

(व) विदूषक । कि मोदकखज्जिने ? ।

(१) वयस्य । तिष्ठ सविशेषं मे वचः । (२)...समाप्ये कस्मिन्...

(३) किं मोदकखज्जिआए । तेष हि अस्मिन् सुगन्धीदी जणो ।

राजा । यद्वद्व्यामि (१) । (श)

विदू । गद्दीदो क्वणो (२) । (ष)

राजा । कः कोऽत्र भोः ॥ (स)

दौवारिकः । प्रविश्य । आणवेदु भट्टा । (ह)

राजा । रेवतक ! सेनापतिस्तावदाह्वयताम् । (च)

दौवा । तह । इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह प्रविश्य । एदु एदु

(ष) गद्दीतः चणः ।

(ह) आज्ञापयतु भर्ता ।

(श) राजेति । यद्वद्व्यामि, तत्र सहायेन भवितव्यमित्यर्थः ।

विदूषकेण उक्तविधे परिहासे कृतेऽपि राज्ञो घैर्यादव नर्म्भद्युतिनां प्रतिमुख-
सम्बरङ्गम्—“धृतिस्तु परिहासजा । नर्म्भद्युतिः” इति लक्षणात् ।

(ष) विदू इति । चणः समयः अवगावसर इत्यर्थः, गद्दीतः स्वीकृतः, अवण-
समाप्तिं यावत् स्थास्यामीति तात्पर्यम् ।

(स) राजेति । भो इति परिजनसम्बोधने । कः कः परिजनः तिष्ठतीति शेषः ।

(ह) दौवेति । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः । भर्ता स्वामी राजेति यावत् ।

(च) राजेति । रेवतो नामिकायाः स्त्रिया अपत्यमिति रेवतकः । अपत्यार्थे
अण्प्रत्ययान्तात् रेवतशब्दात् संज्ञायां कप्रत्ययः ।

(श) राजा । ये विषय बनितेछि ।

(ष) विदूषक । सुनिवार अवसर नईनाम ।

(स) राजा । ओह ! एथाने के के आह ? ।

(ह) दौवारिक । (प्रवेश करिआ) महाराज आदेश करुन ।

(च) राजा । रेवतक ! सेनापतिके डाक ।

(१) यव वद्व्यामि । कः कोऽत्र भोः ॥ (२) अयं पाठः कश्चित् नास्ति ।

অজ্ঞো । এস আলাবদিস্বকস্মো ভট্টা ইধ জ্জো ব চিহ্নিদি ।
সম্পদু ণ' অজ্ঞো (১) । (ক)

সেনাপতিঃ । রাজানমবলোক্য স্বগতম্ । দৃষ্টদোষাপি
স্বামিনি কেবলং গুণায়ৈব সংহৃতা । তথাহি দেবঃ—(২)

(ক) তথা । এতু এতু আর্থ্যঃ । এষ আলাপদত্তকর্ণঃ ভর্তা ইহ এষ
চপসপ'তু এনমার্থ্যঃ ।

(ক) দৌবেতি । তথা যথা ভবানাজ্ঞাপয়তি তথা করৌমৌল্যঃ ।
তব মম চ কথোপকথনে দত্তৌ প্রেরিতৌ কণৌ যেন সঃ, ভর্তা রাজা । আর্থ্যঃ
ভবান্ ।

(খ) সেনাপতি ইতি । দৃষ্টঃ প্রত্যচসিদ্ধঃ দোষঃ হি'স্বজনুভ্যৌ বিপ্ল
অমব্যাকুলতাদিয়'স্যাং সা দৃষ্টদোষাপি অন্যচ্ছিন্ জনে ইত্যর্থঃ, সূরগয়া পশুহি'সা,
রাজনি, কেবলমেকম্, গুণায়ৈব গুণসম্পাদনায়ৈব । তথাহি তমেবার্থ' জানৌহি ।
গুণপরিপঠিতৌ ধাতুর্গতৌ" ইতি কাতন্বপরিশিষ্টটীকায়াং গোপীনাথঃ । দেবো
এতচ্চ বিমর্শো'তিশ্লোকক্রিয়ায়াঃ কত্'পদম্ ।

(ক) দৌবারিক । তাহাই । (এই বলিয়া নির্গত
সেনাপতির সহিত পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আশ্বন আশ্বন
এই যে আমাদের আলাপে কাণ দিয়া মহারাজ এইখানেই বসিয়া
আগ্রহি ইহার নিকট যান ।

(খ) সেনাপতি । (রাজাকে দেখিয়া স্বগত) যুগ্মর
প্রত্যক্ষ দেখিতে পাইলেও, মহারাজের প্রতি তাহা কেবল
বর্জিত আছে । কারণ—

(১) ...এসো অলাবদিস্বকস্মো ইদৌ দিষাদিহৌ এক্বং ভট্টা চিহ্নিদি । সবসপদু

(২) সেনাপতিঃ । রাজানমবলোক্য । দৃষ্টদোষাপি স্বামিনি সূরগয়া
এব সংহৃতা ।

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरवर्मा (१)
रविकिरणसङ्घिणुः स्वेदलेशैरभिन्नः (२) । ७४

अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्त्ति ॥४॥

अनेति । अनवरतं सततं धनुषो ज्याया गुणस्य आस्फालनेन क्रूरं कठिनं वर्मं शरीरं यस्य सः, अतएव रविकिरणान् सूर्यरश्मीन् सङ्घिणुः न पुनस्तेभ्यः क्लान्त इत्यर्थः, तथा स्वेदलेशैः घर्म्मविन्दुभिः अभिन्नः अविगलितः अविह्वल इति तात्पर्यम् । तेन च गिरौ पर्वते चरतीति गिरिचरः सर्वदा पर्वतसञ्चारी, नागो हस्तीव, अपचितमपि उक्तविधपरिग्रमात् क्षीणमपि, व्यायतत्वात् परिच्छदपरिहृतत्वेन व्यायततया अतिशयेन विशालस्थूलतया लक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः, अलक्ष्यं क्लृप्ततया अदृश्यम्, तथा प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यत्र तत् प्राणसारं गात्रम् अङ्गनिबद्धम्, विभर्त्ति धारयति । तथा च अन्यो राजा आजन्मसुखलालिततया कोमलदेहः रविकिरणसङ्घिणुः घर्म्मविह्वलः हिंस्रजन्तुभ्यो विपन्नश्च भवति, अतएव तादृशे स्रगया दृष्टदोषैव ; अस्माकमयं राजा तु स्रगयावशादेव कठिनदेहः रविकिरणसङ्घिणुः घर्म्मरविह्वलः, हिंस्रजन्तुभ्यः अविपन्नश्च । अतएव दृष्टदोषापि स्रगया स्वामिनि केवलं गुणायैव संवृत्तेति भावः ।

अथ श्रौतोपमालङ्कारः ।

“शरीरं वर्मं विग्रहः” इत्यमरः । “व्यायतं व्यापृते दीर्घे दृढे चातिशयंऽन्वयत्” इति मेदिनी । मालिनी वृत्तम् ॥४॥

धनुर् गुण अनवरत आकर्षण कराय महाराजेश्वर देह कठिन हैइयाछे, सूर्योत्तर किरण मध्य करिते पारितेछे एवं घर्म्मविन्दु निर्गत हउयाय विश्वल हैइतेछे ना । अङ्गमकल कुश हैइया थाकिनैउ, परिच्छदावृत धाकाय विशाल बलिया, ताहा लक्ष्य करा याय ना ; अतरां पार्स्वताः हस्तीर आय ईनि, केवल बलसार देह धारण करितेछेन ॥४॥

(१) क्रूरपूर्वम्, रक्ताम् । (२) रविकिरणसङ्घिणुस्वेदलेशैरभिन्नम् ।

उपगम्य । जयति जयति स्वामी । स्वामिन् । गृहीत
प्रचारं सूचितश्चापदमरण्यम्, तत् किमन्यदनु-
ताम् (१) । (ग)

राजा । भद्रसेन ! भग्नोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवा-
माधव्येन (२) । (घ)

(ग) उपेति । उपगम्य राज्ञः समीपं गत्वा । स्वामी प्रभुः । गृहीतः
मृगयाणां हरिणानां प्रचारी गमनागमनं यस्मिन् तत्, तथा सूचिताः पदचिह्नद्वारा
स्वर्गेषु ज्ञापिताः श्वापदा व्याघ्रादयो हिंस्रजन्तवो यस्मिन् तत् । तथा च यस्मिन्
कुत्र देशे हरिणाः प्रचरन्ति कुत्र वा व्याघ्रादयो अवतिष्ठन्ते तत् अवगतमन्वेषि-
त्येतेन एतदवगमार्थं सेनापतिं प्रति राज्ञ आज्ञा आसीदिति बोध्यम् ।
तस्मात्, अन्यत् उक्तकार्यद्वयमिदं किं कार्यम्, अनुष्ठीयतां मया क्रियताम्, तदनु-
मित्यर्थः ।

(घ) राजेति । भद्रा उत्कृष्टा सेना यस्य स भद्रसेन इति सेनापतेर्नाम
सन्बोधनम् । मृगयापवादिना मृगयाया निन्दाकारिणा, माधवे वसन्ते साधुति-
को न तन्नाम्ना विदूषकेणेत्यर्थः । एवञ्च “कुसुमवसन्ताद्यभिधः” इत्यालङ्कारिकं
संगृहीत इति ज्ञेयम् । भग्नोत्साहो मृगयां प्रति नष्टोद्यमः । तदद्य न किञ्चि-
दनुष्ठातव्यम्, विनश्यतामित्याशयः ।

(ग) (निकटे बाईशा) महाराज्जेर जय हुक, जय
महाराज ! वनेर भितरे हरिणगणेर विचरणस्थान जानिगहि
हिंस्रजङ्गमणेर ओ अहमकान करिगहि ; अतएव आर कि करिब ।

(घ) राजा । भद्रसेन ! मृगयांर अपवादकारी माधवा,
मशक्रे आयाके भग्नोत्साह करिगहि ।

(१) उपेत्य । जयतु स्वामी । गृहीतश्चापदमरण्यं किमन्यदनु-
(२) ...मन्दोत्साहः...माधव्येन ।

सेना । जनान्तिकम् । सखे ! माधव्य ! स्थिरप्रतिज्ञो
भव, अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये । प्रकाशम् ।
देव ! प्रलपत्येष वैधेयः, ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । पश्यतु
देवः (१) । (ङ)

मेदंष्ट्रे दक्षशोढरं लघु भवत्युत्साहयोग्यं वपुः (२)

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विवृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले,

मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग् विनोदः कुतः ॥५॥

(ङ) सेनेति । आत्मना सहापि विदूषकः सखेव व्यवहरतीति सेनापतिरपि
'सखे' इत्येव सम्बोधयति । स्थिरप्रतिज्ञो भव मृगया निवर्त्तनविषये इति श्रेयः ।
अनुवर्त्तिष्ये अनुसरिष्यामि । विधेयः आत्मनः कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानहीनतया सर्वेषामेव
वचने स्थितः, विधेय एव वैधेयो मूर्खं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे 'अण्' । प्रलपति अनर्थकं
मृगयामपवदति । नन्विति दृढामन्त्रणे । प्रभुर्भवानेव, निदर्शनं मृगयाया उपकारित्वे
दृष्टान्तः ।

मेद इति । वपुः शरीरम्, मेदसः देहस्थूलतासम्पादकधातुविशेषस्य हृद्देन
परिश्रमाधिक्यात् विनाशिनं क्लेशं क्षीणमुदरम्, यत्र तत्, अतएव लघु भारहीनम्, अतएव
उत्साहयोग्यं सर्वेष्वेव कर्मसु उद्यमकरणक्षमं भवति । अपि तथा, सत्त्वानां
अव्यक्तानाम्, भयक्रोधयोः भयकाले क्रोधकाले चेत्यर्थः, विवृतिमत् सञ्ज्ञातविकारम्,

(ङ) सेनापति । (विदूषकेन निकटं हूणि हूणि) मधे ! माधव्य !
इमि स्थिरप्रतिज्ञ इव ; आमि किञ्च राजारं मनोवृत्तिं अहमरणं करिव ।
(प्रकाशे) महाराज ! ए मूर्ख, अनर्थकं बलिदेहे ; कारण, मृगशार्त्र
उपकारितामशक्ते महाराजइ दृष्टोऽहम् । ताहा महाराज देखून—

(१) माधव्य ! इति सम्बोधनं पश्यतु देवः, इति च क्वचित् नास्ति ।

(२) उत्थानयोग्यं वपुः ।

বিদুঃ । সতীশম্ । অবেহি রে উচ্ছ্রাভহেতুশ্চ ।
পদ্বিদিং আবসো, তুমং দাব দাশীএ পুত্তো অড়দো

চিন্তাং লক্ষ্যতে চেষ্টাবিশেষদর্শনেন অবগম্যতে । তথা চ সতি যুগ্মেণ ।
ভয়স্য ক্রোধস্য বা প্রাগবগমাৎ বাহুল্যেন সুবিধেব জায়ত ইতি ভাবঃ ।
চার্যঃ । ধন্বিনাং ধনুর্জাণাম্, স উত্কর্ষঃ প্রাধান্যম্, যত্ চলৈ চলৈ
ইতি যাবত্, লক্ষ্যে শ্রবণ্যে, ইষবো বাণাঃ, সিধ্যন্তি কৃতকার্য্যো ভবিতুমর্শি
লক্ষ্যবেদ্যে শক্ত্যবন্তীত্যর্থঃ । অতএব সূগয়াং মিথ্যা হি মিথ্যৈব ব্যসনং বদন্তি
ব্যসনম্ ইতি মন্বাদয়ো মিথ্যৈব ব্রুবন্তীত্যর্থঃ ; ব্যসনস্য নিরর্থকতাত্
সত্তরীত্যা সার্থকতাদিত্যাশ্রয়ঃ । বিশেষতশ্চ বৈদৃক্যং বিনোদ আমোদঃ, কু
মিন্নাত্ কল্যাৎ কার্য্যাত্ ভবতি, অপি তু কুতীঃপি নৈত্যর্থঃ । অতএব এষ বৈদ
বেতি ভাবঃ ।

অত্র সূগয়ায়া ব্যসনত্বস্য মিত্যালং প্রতি বহুকারণোপন্যাসাত্ সমুদয়োপলব্ধ
বদন্তীত্যন্তবাক্যং প্রতি পূর্ববাক্যত্রয়ার্থা হেতব ইতি বাক্যার্থহেতুকং কাৰ্য্যত
প্তিষ্যেতি ; এষাচ্চ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ ।

“দ্রব্যাসু ব্যবসায়েষু সত্তমস্ত্রী তু জন্তুশু” ইত্যমরঃ ।

সূগয়ায়া ব্যসনত্বমাচ্চ মনুঃ—

“সূগয়াচৌ দিবাশ্বপ্নঃ পরীবাদঃ স্ত্রীযৌ মদঃ ।

তীর্থব্রিকং ষ্ঠাঘ্যা চ কামজৌ দশকৌ গণঃ ॥”

শাদ্রুৎলবিক্রীড়িতং ষট্চম ॥৫॥

সূগয়ায় পরিশ্রমে মেদধাতু নষ্ট হওয়ায় উদর কুশ হয়
হালকা ও উৎসাহের উপযুক্ত হয় ; ভয় এবং ক্রোধের সময়
চিত্তবিকার বৃত্তিতে পারা যায় ; ধনুর্জরদিগের তাহাই প্রাধান্য
শীল লক্ষ্যের প্রতি বাণগুলি কৃতকার্য্য হইতে পারে । অতএব
সূগয়াকে যে ব্যসন বলিয়াছেন, তাহা মিথ্যা । কারণ
এমন আমোদ কোথায় পাওয়া যায় ॥৫॥

আহিঙ্কন্তো জাব সিআলমিঅলোলুঅস্স কস্স বি জিস্সরিচ্ছস্স
মুহে ণিবড়িদো হোছি (১) । (চ)

রাজা । সেনাপতে ! আশ্রমসন্নিকর্ষে স্থিতোঃস্মীতি বচনং
তে নাভিনন্দামি । অথ্য তাবত্—(২) (ছ)

(৩) অপেছি রে চতুসাঙ্কহেতুক ! অবমবান্ প্রকৃতিমাপন্নঃ, তব তাবত্ দাস্যঃ
পুত্রঃ অটবীতঃ অটবীমাহিঙ্কমানঃ যাবত্ শৃগালমৃগলীলুপস্য কস্যাপি জীর্ণশৃঙ্গস্য
মুখে নিপতিতৌ ভব ।

(৪) বিদু ইতি । অপেছি দূরং গচ্ছ । অবমবান্ মাননীয়ো রাজা, প্রকৃতিমাপন্নঃ
‘তুপ্রবোধেন স্বমাব’ প্রাপ্তঃ । চতুসাঙ্কজননাৎ শপতি ত্বমিতি । দাস্যঃ পুত্রঃ হীন
ব্যর্থঃ, অটবীতঃ অটবী বনাৎ বনম্, আহিঙ্কমানঃ পর্যটন্, শৃগালমৃগলীলুপস্য
শৃগালহরিণযৌর্ভক্ষণায় অভিলাষিণঃ । জীর্ণশৃঙ্গস্য বহুভক্ষুকস্য ।

(৫) রাজ্যেতি । আশ্রমস্য সন্নিকর্ষে সমীপে । নাভিনন্দামি ন প্রশংসামি
যাভিহিতং বচনমভিনন্দ্য তদনুসারেণ ন খলু মৃগয়ায়াং প্রবর্তী ভবানীত্যর্থঃ ; আশ্রম-
সন্নিকর্ষে অবস্থানেন তদনুপ্রাণিণাং হননস্য নিতরামন্যায়ত্বাদিতি ভাবঃ । অবদ্যস্য
হননামিত্যাदिभिः श्लोकस्य क्रियाभिरन्वयः ।

(৬) বিদুষক । (ক্রোধের সহিত) ওহে উৎসাহজনক ! তুমি
কাজী যাও । রাজা প্রকৃতিস্থ হইয়াছেন । দাসীর ছেলে তুমি,
ক বন হইতে অশ্রু বনে বিচরণ করতঃ, শৃগাল ও মৃগনোভী বৃদ্ধ
মুকের মুখে নিপতিত হও ।

(৭) রাজা । সেনাপতি ! তপোবনের নিকটে রহিয়াছি ;

(১) ‘অতমব’ পক্ষিদি’ আপন্যো । তুমি অটবীদী গড়বী আহিঙ্কন্তো গরুড়সিআ-
বস্য জিস্সরিচ্ছস্স কস্য বিমুহে পড়িস্ছি ।

(২) মদ্র সেনাপতে ! আশ্রমসন্নিকর্ষে স্থিতাঃ স্মঃ, অতসৌ বচঃ...

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गे सु'हस्तादित'
 छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्यमभ्यस्यतु ।
 विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मु'स्ताच्चतिः पल्लवे (१)
 विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मदनुः ॥

गाहन्तामिति । महिषाः, अह्वारं वारं शृङ्गे स्तादितम् आहृत्य,
 अथिन्निति निपानं जलाशयस्तस्य सलिलं जलम्, गाहन्ताम् आलीङ्गन् ।
 निवृत्तिवशेन अथद्वयाभावात् यथास्वभावमाचरन्त्विति भावः । एवमन्ववापि । प्रभ
 चरिणसमूहः, छायायाम् अमातपे देशे बद्धं विहितं कदम्बकं समवेतभाषी
 सत्, रोमन्यं गिलितं यत्तु समुदगोर्थं पुनस्तस्य चर्चणम्, अभ्यस्यतु पीतपुनः
 वराहपतिभिः शृङ्गरश्रेष्ठैः, विश्रब्धैः अथद्वयाभावेन आश्रयचिन्तैः वा नि
 च्छद्रजलाशये, मुस्ताच्चतिः मूलोत्पाटनेन मुस्ताकानां छानिः, क्रियताम् । तथी
 अथद्वयानुय, शिथिलः प्रान्तभागवत्ये संश्लेषाभावात् श्लथीभूतः ज्याबन्ध एकप्रान्तवत्
 तत् तथाभूतं सत्, विश्रामं लभतां मृगयानिवृत्त्या वाणक्षेपार्थं माकष्यं नामाकर्तुं ना
 ना

अथ गाहन्ताम् इति बहुवचनेन प्रकृत्य अभ्यस्यतु इत्येकवचनप्रयोगः
 भयप्रक्रमतादीपः, आत्मानेपदपरस्मैपदाभ्यामन्योऽपि प्रत्ययविषयः ; किन्तु
 मृगकुलमिति च बहुवचनं कवचनाभ्याम् अपरोऽपि वचनविषयः, पुलिङ्गमुप
 अन्यो लिङ्गविषयः, क्रियतामिति कर्कषि प्रत्ययात् इतरौ वाच्यविषयः, वराह
 बहुवचनात् आत्मवचनविषयः पुनर्लभतामिति कर्तरि प्रत्ययादपरोऽपि वाच्य
 सर्वा भयप्रक्रमतादीपाः । तेषां समाधानाय च श्लोक एव पठनीयः—

शृङ्गेः कासरहन्दमस्य सुरसो भूयादतं गाहतां
 छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्यमभ्यस्यताम् ।
 विश्रब्धं कुरुता वराहसमितं मुस्ताच्चतिं पल्लवे
 विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मदनुः ॥

(१) विश्रब्धं क्रियतां वराहपतिभिः...

सेना । यथा प्रभविष्णवे रोचते (१) । (ज)

राजा । तेन हि निवर्त्तय पुरोगतान् धनुर्याहिणः । यथा
च मे सैनिकास्तपोवनं नाभिरुन्धन्ति दूरात् परिहरन्ति च,
तथा निषेद्धव्याः । पश्य—(२) (झ)

एतत्पाठ अभ्यस्यतामिति “उपसर्गादस्य लुङी वा” इति पक्षे रुचादित्वादात्मनेपदम् ।

शार्दूलविमोहितं तत्तम् ॥६॥

(ज) सेनिति । प्रभविष्णवे प्रभुत्वशोलाय भवते, यथा रोचते, तथैव भवत्वित्यर्थः ।

प्रभविष्णव इति “माजलङ्कृज्भृच्चि” इत्यादिना भवतेरिष्णुच् ।

(झ) राजेति । तेन हि विग्रामस्य भवतीऽप्यभिमतत्वेनैव हेतुना । पुरोगतान्

अग्रगतान् धनुर्याहिणो धानुष्ठान् । नाभिरुन्धन्ति नीत्पोडयन्ति, परिहरन्ति परित्यजन्ति ।

निषेद्धव्याः सैनिका इत्यन्वयः । ननु सुद्रुतपोवनाभिराभी को दीप इत्याह पश्येति ।

दीप' पर्यालोचयेत्यर्थः ।

शूत्राः आपनान् कथान् अनांसा करिष्या भृगुयाश्च अनुष्ठ हरेते पारि
ना । अतएव आह—

भरिष्यगण, शूत्रघाता वान वान मृष्टाङ्गित गन्तावन्तश्च खेल अवगाहन
कक्रक ; हरिष्यगण छात्रादेते गमवेत हरेया, चर्षित चर्षण कक्रक, नृह
शूकरगमृह, विप्रस्तुचिह्न हरेया, मृज्ज खनाशयेत्त त्रीरे भूषा नष्टे कक्रक
एवं निबिलशुण आभार एहे मृह, विप्राम जात कक्रक । ७।

(ज) सेनापति । अत्रुत्त याहा अभिरुचि ।

(झ) राजा । ताहा हरेते अग्रगामी मृष्टाङ्गितमिगदेक निवृत्त कक्रन ।

आभार गैगगण याहादेते उदपोवनेन कृति ना करे एवं मृह हरेतेहे

(१) यत् प्रभविष्णवे रोचते ।

(२) तेन हि निवर्त्तय पुरोगतान् धनुर्याहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवन-
मुपसृजन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य—

৩২

শমপ্রধানেষু তপোবনেষু

গূঢ়ং হি দাহাত্মকমস্ति तेजः ।

स्पर्शानুকूला अपि सूर्यकान्ता

ते ह्यन्यतेজोঃभिभবাद्দহन्ति (১) ॥৩॥

সেনা । যথাজ্ঞাপয়তি স্বামী ।

শমেতি । শমঃ শান্তিরেব প্রধানং যেষু তাড়শেষু তপোবনেষু, গূঢ়ং হি গুপ্তম্ ।
 ভবাবস্থায়াং অন্যৈরলঙ্ঘিতমেবেত্যর্থঃ, দাহী ভক্ষকরণমেব আত্মা স্বभावो
 দাহাত্মকং তেজঃ, অস্ति । হি তথাহি, স্পর্শে অনুকূলা গূঢ়তেজস্কৃতয়া বহিঃ
 অপি, তে প্রসিদ্ধাঃ, সূর্যকান্ताঃ স্নানামখ্যাতা মণিবিশেষাঃ, অন্যস্ব তেজস্বঃ
 अभिभवात् স্পর্শেনাক্রমণাৎ, দহন্তি দাহজনকং তেজ উদগিরন্তি । তথা চ
 स्पर्शानुकूला अपि सूर्यकान्ताः সূর্যকিরণাক্রমণাৎ তেজ উদগীয়ং দহন্তি ;
 शान्तिप्रधानान्येतानि तपोवनानि परैराक्रमणत् मुनिगणद्वारा तेज उदगो-
 क्तवन्तेवेति तपोवनानिरोधी न कर्त्तव्य एव इत्याशयः ।

অতএবাত্র দৃষ্টান্তোঃস্বলঙ্কারঃ ।

“আত্মা যদৌ ধৃতিবুদ্ধিঃ স্বभावो ब्रह्म वर्ध च” इत्यमरः ।

उपेन्द्रवज्रोन्द्रवचयोर्मेलनादुपजातिर्ब्रह्म ॥৩॥

সে তপোবন পরিভাগ করে, সেইভাবে তাহাদিগকে নিবেদন
 দিবেন । দেখুন—

শান্তিপ্রধান তপোবনে দাহকারী একপ্রকার তেজ
 রহিয়াছে । স্পর্শযোগ্য সূর্যকান্তমণিও অন্য তেজের আক্রমণ
 দাহ করিয়া থাকে ॥৭॥

সেনাপতি । প্রভু বাহা আদেশ করেন ।

(১) স্পর্শানুকূলা ইব সূর্যকান্ताসদন্যতেজোঃभिभवादহন্তি ।

विदू । भी उत्साहहेतुम् ! शिक्कम् शिक्कम् (१) । (ज)

सेनापतिनिष्क्रान्तः ।

राजा । परिजनानवलोक्य । मृगयावेशमपनयन्तु भवन्तः ।

रैवतक ! त्वमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु (२) । (ट)

रैव । जं महाराजो आणवेदि (३) । इति निष्क्रान्तः । (ठ)

विदू । किदं भगवदा शिक्कमस्मिन् ; ता इमस्मिन् पादव-

(ज) भीः उत्साहहेतुक ! निष्क्राम निष्क्राम ।

(ठ) यत् महाराज आज्ञापयति ।

(ज) विदू इति । उत्साहहेतुक ! मृगयां प्रति उत्साहजनक ! । हेतुकेति कुत्सायां कप्रत्ययः । कुत्सा च विदूषकस्यैव मते ।

(ट) राजेति । अपनयन्तु परित्यजन्तु अद्य मृगयाया अकरणीयत्वादिति भावः । रैवत्याः तदाख्यायाः स्त्रिया अपत्यमिति रैवतः “वाणपत्ये” इत्यण्प्रत्ययान्तात् संज्ञायां कप्रत्ययः । रैवतकेति दौवारिकसम्बोधनम् । स्वनियोगम् आत्मानं प्रति आदेशम्, अशून्यं पूर्णं कुरु आदेशं पालयेत्यर्थः । अथवा स्वनियोगं हाररचारुपमात्मनो-
ऽधिकारम् अशून्यं पूर्णं कुरु पूर्ववत् हारमेवेदानीं रक्षेत्यर्थः ।

(९) विदूषक । ओह् उत्साहजनक ! निर्गत इव, निर्गत इव ।

(सेनापतिं चलिष्य गेलेन ।)

(ट) राजा । (परिजनवर्गेण प्रति दृष्टिपातं करिष्य) तोयरा मृगयावेशं परित्यागं कर ; रैवतक ! तूयिं निजेर स्थानं पूर्णं कर ।

(ठ) रैवतक । महाराज याहा आदेशं करेन । (एहि चलिष्य चलिष्य गेल ।)

(१) धंसदु दे उत्साहहेतुन्ती ।

(२) परिजनं विलोक्य । अपनयन्तु भवन्ती मृगयावेशम् । ‘स्वं नियोगं’ ।

(३) परिजनः । जं देही आणवेदि ।

চ্ছায়া-বিরহদ-বিদাণ-সণাহে সিতাশ্লে উববিসদু ভব
জাব অহম্মি সুহাসীণো হোমি (১) । (ঙ)

রাজা । গচ্ছায়াতঃ । (ঙ)

বিদূ । এদু এদু ভব' । (ণ)

ভমৌ । পরিক্রম্যোপবিষ্টৌ । (ত)

(ঙ) কৃত' ভবতা নির্ম্মাচ্চকম্ ; তদস্মিন্ পাদপচ্ছায়া বিরচিত-বিতান-
শিলাতলে উপবিষ্টতু ভবান্ ; যাবদহমপি সুখাসীণো ভবামি ।

(ণ) এতু এতু ভবান্ ।

(ঙ) বিদূ ইতি । মচ্ছিকাণামপ্যভাব ইতি নির্ম্মাচ্চকম্ । অসামান্যে
ভাবঃ । স্থানমিদমিদানীং জনশূন্য' কৃতমিত্যর্থঃ । পাদপানাং হচ্ছায়াং ছায়া
বিহিত' যত্ বিতান' চন্দ্রাতপঃ তত্ সনাথে তদযুক্তৌ পাদপচ্ছায়াসকবিতানানী
তাৎপর্যম্, শিলাতলে প্রস্তরোপরি । সুখ' যথা স্নাতত্যা অসীণে
স্বচ্ছন্দালাপার্থ'মিতি ভাবঃ ।

(ঙ) রাজিতি । অয়তঃ পুরতো গচ্ছ, মদমিমুখীভবনায়িতি ভাবঃ ।

(ত) ভমাবিতি । ভমৌ রাজবিদূষকৌ । পরিক্রম্য পাদভেপ' কৃত্বা ।

(ঙ) বিদূষক । তুমি স্থানটাকে একেবারে মক্ষিকাশূন্য করি
তা এই প্রস্তরখণ্ডের উপরে উপবেশন কর, বৃক্ষের ছায়া ইহার
চন্দ্রাতপ করিয়া রাখিয়াছে ; আমিও অশ্রোপবিষ্ট হইতেছি ।

(ঙ) রাজা । সম্মুখে যাও ।

(ণ) বিদূষক । এস এস তুমি ।

(ত) উভয়ে । (পদক্ষেপ করিয়া উপবেশন করিলেন ।)

(১) ...সম্পদ' এতস্মিন্ পাশবচ্ছায়ায় বিরহদলদাবিদাণদ'সখী
শিসীদদু ভব'....

राजा । सखे ! माधव्य ! अनाप्तचक्षुःफलोऽसि ; येन त्वया द्रष्टव्यानां परं न दृष्टम् (१) । (थ)

विदू । अं भवं ज्जे व मे अग्गदो वट्ठदि (२) । (द)

राजा । सर्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति । अहन्तुं तामि-
वाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि (३) । (ध)

(द) ननु भवानिव मे अगती वत्तंति ।

(ध) राजेति । न आप्तं लब्धं चक्षुःफलं रमणीयवस्तुदर्शनरूपं नेत्रप्रयोजनं-
येन सः । येन हेतुना । द्रष्टव्यानां वस्तूनां मध्ये, परम् उत्कृष्टं वस्तु ।

“दूरानात्मीयतायाः पराः” इत्यमरः ।

(द) विदू इति । नन्विति राजसन्धीधने । भवानिव द्रष्टव्यानां पर इत्यर्थः,
अगती वत्तंति सम्मुखे तिष्ठति । अतएव कथं द्रष्टव्यानां परं न मया दृष्टमित्याशयः ।
एतेन राज्ञः परमसुन्दरत्वं व्यज्यते ।

अस्य उत्कृष्टीत्तररूपवाक्यत्वादित् प्रगमनं नाम प्रतिमुखसम्भेरङ्गम् । यथा
दर्पणे—

“प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरीत्तरम् ।”

(ध) राजेति । सर्वो जनः, आत्मानम् आत्मीयं जनमित्यर्थः, कान्तं सुन्दरं
पश्यति । सुन्दरत्वदर्शनं प्रति आत्मीयतायाः प्रयोजकत्वात् भवान् आत्मीयं मां यत्
कान्तं पश्यति, न तत्र किञ्चिन् वास्तवत्वमिति भावः । आश्रमस्य कष्टतपोवनस्य ललाम-
भूतां भूषणस्वरूपाम् । अधिकृत्य आश्रित्य ।

“ललामं पुच्छपुण्ड्राश्रमभूषाप्राधान्यकेतुषु” इत्यमरः ।

(थ) राजा । मत्थे ! माधव्या ! तूमि चोत्थेर कल नाड कर
नाई । ये हेतू तूमि दृश वज्जर मत्थे उंक्कष्टे वज्ज देथ नाई ।

(द) विदूषक । ओह ! तूमिई धे आमार सम्भुत्थे ररिशाछन् ।

(१) माठव्य । अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि, तेन त्वया दर्शनीयं वस्तु न दृष्टम् ।

(२) अं भवं अग्गदो मे वट्ठदि । (३) सर्वः कान्तम्...

বিদুঃ । স্বগতম্ । ভীদুঃ, য় সে পস্সঅ' বডুইস্স' ।
 ভী ! জদ্ব সা তবস্সিকস্সআ অণব্‌ভল্যণীআ, তা কিং
 দিহুআয় ? (১) । (ন)

রাজা । ধিঙ্‌মূর্খ' ! (২) । (প)

(ন) ভবতু, নাস্য প্রশ্নয়ং বর্হয়িষ্যামি । ভীঃ ! যদি সা তপস্বিকা
 অনভ্যর্থনীয়া ; তত্ কিং তথা দৃষ্টয়া ? ।

(ন) বিদুঃ ইতি । ভবতু শকুন্তলামধিকৃত্য অস্বীকীরিতি শিষ্যঃ ।
 প্রশ্নয়ং প্রশ্নয়ং শকুন্তলাং প্রতি অনুরাগমিত্যর্থঃ, ন বর্হয়িষ্যামি অনুকূলবাক্যে নৈতি
 সা শকুন্তলা তপস্বিকান্যকা, অতএব অনভ্যর্থনীয়া অপার্থনীয়া । দৃষ্টয়া
 মিতি শিষ্যঃ, ন কিচ্ছিদপীত্যর্থঃ । তপস্বিকান্যাত্বে ন ব্রহ্মচারিত্বস্বৈব
 তদভ্যর্থনায়া দর্শনস্য চ নিष्ফলত্বাৎ প্রতিলীমসংসর্গস্য চ গুরুতরপাপক
 দিত্বাশ্রয়ঃ ।

(প) রাজিতি । হে মূর্খ' ! ধিক্‌ ত্বামিতি শিষ্যঃ । মূর্খ'ত্বে ন লীকস্বা
 নভিহ্নতয়া ত্বাং নিন্দামীতি ভাবঃ । "ধিঙ্‌নির্ম'ত্‌সননিন্দ্যোঃ" ইত্যমরঃ ।

(ধ) রাজা । সকলই আত্মীয় লোককে স্নহর দেবে;
 কিন্তু সেই উপোবনের অনকারস্বরূপা শকুন্তলাকে লক্ষ্য
 বনিতেছি ।

(ন) বিদুষক । (স্বগত) হউক, আমি ইহার প্রশ্নর
 না । (প্রকাশে) ওহে ! যদি তিনি তপস্বীর কন্যা বনিয়া
 নহেন, তবে তাঁহাকে দেখিয়া ফল কি ? ।

(প) রাজা । দূর মূর্খ' ।

(১) ভীদুঃ, সে অবসর' য় দাউস্স' । ভী বস্স ! দে তাবস্সকস্সআ

দীস্স । (২) ইতি পাঠঃ কচিদ্ভাসি ।

निवारितनिमेषाभिर्नेत्रपङ्क्तिभिरन्मुखः ।

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति (१) ॥८॥

न च परिहाय्ये वस्तुनि दुष्मन्तस्य मनः प्रवर्त्तते (२) । (फ)

विदू । ता कधेहि (३) । (ब)

लोकस्वभावमेव दर्शयति निवारितेति । लोकः सर्व एव जनः, उन्मुख ऊर्ध्व-
वदनः सन्, निवारितनिमेषाभिः अविरतदर्शनाय निवर्त्तितस्मन्दनाभिः, नेत्रपङ्क्तिभिः
नयनश्रेणिभिः, केन भावेन अभिप्रायेण, नवां नवोदिताम्, इन्दुकलां चन्द्ररेखाम्,
पश्यति । तथा च यथा अतिदूरवर्त्तित्वादलभ्यत्वनिश्चयेऽपि केवलनयनदृष्टिसाधनाय
सर्वो लोकः नवोदितां चन्द्रकलां पश्यति ; तथा तपस्विकन्यात्वेन अलभ्यत्वनिश्चयेऽपि
केवलनयनदृष्टिसाधनाय सा नवीना शकुन्तला दर्शनार्थैवेति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतायाः समाया इन्दुकलायाः प्रस्तुतायाः समायाः शकुन्तलायाः प्रतीते-
रप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । तेन च शकुन्तलादर्शनमतीव प्रीतिकरमिति वस्तु व्यज्यते
इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु” इत्यमरः ॥८॥

(फ) सा तपस्विकन्यात्वेन अनभ्यर्थनीया इति यदुक्तं तदपि नैत्याह न चेति ।
परिहाय्ये येन केनापि कारणेन परित्याज्ये । तथा च सम मनःप्रवृत्तिवशात् न खलु
सा परिहाय्या, अपि तु सति सम्भवे यास्यैवेत्याशयः ।

माशुष उक्कभूथ इह्ये निनिमेष नयने नूतन चन्द्रकलाके कोन्
अभिप्राये देधिग्रा थाके ? ॥८॥

(फ) ईशां जानिं ये, पत्रित्यागयोगा वञ्चर एति दुश्मन्तेर मन
प्रवृत्त ह्य न ।

(१) अयं श्लोकोऽपि क्वचिन्न दृश्यते ।

(२) राजा । सखे ! न परिहाय्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते ।

(३) अयं पाठः क्वचिन्नास्ति ।

राजा ।

ललिताप्सरोभव' किन्तु मुनेरपत्य' तदुज्जिताधिगतम् ।
अर्कस्योपरि शिथिल' च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥

(ब) तत् कथय ।

(ब) विदू इति । तत् तदा, कथय शकुन्तलावृत्तान्तमिति शेषः ।

ललितेति । तत् शकुन्तलेत्यर्थः । अपत्यमिति प्रक्तं स्यमानलिङ्गत्वात् तं
कौबलम्, "य आधारस्तदधिकरणम्" इतिवत् । ललितायाः सुन्दर्या अप्सरो
भवतीति तथोक्तम्, मुनेर्विश्वामित्रस्य, अपत्यम् औरसौ कन्येत्यर्थः, उज्जितम्
तथा मेनकया परित्यक्तम्, परञ्च अधिगतं कण्ठेन मुनिना लब्धं ललितमिति तत्
तथा च शिथिलं शयीभूतं वृन्तात् गलितमित्यर्थः अर्कस्य तदाख्यवृक्षस्य पर्य
पतितम्, नवमालिकाया लतायाः कुसुममिव स्थितम् । तथा च कुसुमं यथा वृक्ष
लतातो विच्छिन्नम्, इयमपि तथा मातुर्मेनकातो विच्छिन्ना ; कुसुमं यथा
प्रच्युतम्, एषापि जनकात् विश्वामित्रात् तथा प्रच्युता ; कुसुमं यथा वृक्ष
पतितम्, शकुन्तलापि तथा कण्ठाग्रये पतितेति सर्वसामञ्जस्यम् । अपत्यं
वर्णसङ्हराः" इति श्रुतेः शकुन्तला मे न खलु परिहार्थ्या अपि तु शास्त्रेवेति न
नौया सफलदर्शना चेति भावः ।

अत्र शीतो उपमालङ्कारः । इदं तावदवधेयम्, शकुन्तलायाः स्वपरित
सूचनाय कस्यचिन्मुनेरसवर्णनेवसम्भवत्वमात्रप्रदर्शनमपेक्षितम् ; तच्च सामान्या
सिध्यतीति मेनका इति विशेषमनभिधाय अप्सर इति सामान्याभिधानेऽपि विवक्षितं
विशेषमनुक्त्वा मुनेरिति सामान्योक्तावपि च न विशेषे अवशिष्टाख्यदोष
जनकजननीभूतयोः पुंस्त्रियावेजात्यमात्रप्रदर्शनाय अर्कस्येति नवमालिकेति
मिति न अवशिष्टे विशेषाख्यदोष इति ।

(ब) विदूषक । तत्र वन ।

(१) सुरयुवतिसम्भव' किञ्च ।...नवमालिकाकुसुमम् ।

विदू । विहस्य । भो ! जघा पिण्डीखज्जुरेहिं उब्बेजि-
दस्स तिन्तिङ्गीए सद्धा भोदि, तथा अन्तेउर-इत्थिआ-रअण-
परिभोइणो भअदो इअं पत्थणा (१) । (भ)

राजा । सखे ! तावदेनां न जानासि, येन त्वमेव-
मवादीः (२) । (म)

(म) भोः ! यथा पिण्डीखज्जूरैरुद्देजितस्य तिन्तिङ्गां श्रद्धां भवति, तथा
अन्तःपुरस्त्रीरवपरिभोगिनी भवत इयं प्रार्थना ।

अत्र आख्यानं नाम नाट्यालङ्कारः—“आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः” इति दर्पणलक्षणात् ।
उज्ज्वलिताधिगतमिति कृष्टमदीकृत इत्यादिवत् कर्मधारयः । आर्या जातिः ॥२॥

(म) विदू इति । पिण्डीखज्जूरैः अतीवमधुरैः पिण्डीनामकखज्जूरैः, उद्देजितस्य
तद्गन्धेन विरक्तोभूतस्य जनस्य, तिन्तिङ्गाम् अस्त्ररसवत्यां चिन्तायाम्, श्रद्धा आकाङ्क्षा ।
इयं वन्यशकुन्तलाविषया । एतेन अन्तःपुरस्थस्त्रीभ्यः शकुन्तलाया हीनत्वं व्यज्यते ।

“पिण्डी तु पिण्डीतगरेऽलावूखज्जूरमेदयोः” इति मेदिनी ।

राजा । तिनि मुनिर सज्जन, सुन्दरो अप्सरार गर्ते ज्ञान्निग्राहेन ;
से अप्सरा तौहाके त्याग करिग्रा चलिग्रा गिग्राछिन ; आवार केह
तौहाके पाईग्राछिन । सुतरां नवमालिकापुष्प, वृक्ष इहेते परिलष्टे
इहेग्रा अर्कवृक्षेर परे येमन थाके, तिनि तेमन भावे रहिग्राछेन ॥२॥

(भ) विदूषक । (हास्य करिग्रा) ओह ! अत्यन्त मिष्टे खर्जूर-
उत्कृष्ट करिग्रा विरक्त इहेले पर तिसिङ्गीउत्कृष्टे येमन ऐछा हय,
सेहेरूप तोमारो अस्तःपुरसु रमणीरत्न सज्जोगेर पर एहे आकाङ्क्षा
इहेग्राछे ।

(१) जह कस्यवि पिण्डीखज्जुरेहिं उब्बेजिदस्स तिन्तिङ्गीए अहिलासी होइ,
तह इत्थिआरअणपरिभोइणो भअदो इअं अवपत्थणा ।

(२) न तावदेनां पश्यसि, येनैवमवादीः ।

বিদুঃ । তং কলু রমণীয়ং নাম, জং ভগ্নদোবি কি
উপায়েদি । (য)

রাজা । বয়স্য ! কিং বহুনা । (র)

চিন্তে নিবেশ্য পরিকল্পিতসর্বযোগান্
রূপোচ্চয়েন বিধিনা বিহিতা ক্লশাঙ্গী ।
স্ত্রীরত্নসৃষ্টিরপরা প্রতিভাতি সা মে
ধাতুবিম্ভুত্বমनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः (১) ॥১০॥

(য) তৎ কলু রমণীয়ং নাম, যৎ ভবতোঃপি বিশ্বয়মুৎপাদয়তি ।

(ম) রাজিতি । এনাং শকুন্তলাম্ । যেন হেতুনা । এবং যথার্থ
শকুন্তলা কলু অন্তঃপুরস্থস্ত্রীভ্য উত্কৃষ্টং ইতি ভাবঃ ।

(য) বিদুঃ ইতি । তৎ শকুন্তলাৰূপং বস্তু, রমণীয়ং নাম পরম
সম্ভাবয়ামি । যৎ বস্তু, ভবতোঃপি অনন্তরমণীয়দর্শনেঃপি অবিদ্বিতস্যৈতৎ ।

(র) রাজিতি । বহুনা প্রচুরেণাভিহিতেনৈতৎ ; কিং প্রয়োজনবিহিত
অল্যামিধানেনৈব সর্বথা ভবতা জ্ঞাত্যমানত্বাদিতি ভাবঃ । সংখ্যাবাচকশব্দ
নিত্যবহুবচনান্নতা ; প্রচুরার্থকবহুশব্দস্য তু একবচনদ্বিবচনান্নতাপি ।
একবচনম্ । ন্যাযকুসুমাস্ত্রলাবপি যথা—“কিং বহুনা, যং কারবোঃপি বিশ্বয়
সতি” ইতি ।

(ম) রাজা । সখে ! তুমি ইহা কৈ দেখ নাই ; স্বতরাং
বলিতেছ ।

(য) বিদূষক । আমি মনে করি—তিনি নিশ্চয়ই
হেতু তোমারও বিশ্বয় উৎপাদন করিয়াছেন ।

(র) রাজা । সখে ! অধিক বলিবার প্রয়োজন নাই ।

(১) চিন্তে নিবেশ্য পরিকল্পিতসর্বযোগা রূপোচ্চয়ন মনসা বিধিনা

विदू । सव्वधा पच्चादेसो क्व सा रूपवदीणं (१) । (ल)

(ल) सर्वथा प्रत्यादेशः खलु सा रूपवतीनाम् ।

चित्त इति । धातुः स्रष्टुः, विभुत्वं सृष्टिसामर्थ्यम्, तस्याः शकुन्तलायाः वपुः शरीरञ्च अनुचिन्त्य विभाव्य वर्त्तमानस्येति शेषः विधातुः सर्वप्रकारनिर्माणचमताम् अलौकिकसौन्दर्यवत् शकुन्तलाशरीरञ्च स्मरत इत्यर्थः, मे मम, परिकल्पिताः तदानीमेव निर्मिताः सर्वे योगा उपपादानकारणानि तान्, चित्ते निवेश्य मनसि निधाय विधिना सृष्टिकर्ता, रूपोच्चयेन सौन्दर्यराशिना, विहिता निर्मिता, कृशाङ्गी सा शकुन्तला, अपरा साधारणविलक्षणा, स्त्रीरत्नसृष्टिः सर्वश्रेष्ठरूपेण निर्मिता स्त्री, प्रतिभाति प्रतीतिगोचरी भवति, तादृशसुन्दर्या अन्यवाददर्शनादिति भावः ।

अत्र शकुन्तलास्त्रीरत्नसृष्ट्योरभेदेऽपि अपरित्यजेन भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, “अयं राजा अपरः पाकशासनः” इति दर्पणीदाहरणवत् ।

“योगः सन्नहनीपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । उपाय एव कारणम् । “रूपं लभावे सौन्दर्ये” इत्यादि भेदिनी । “विभुः प्रभौ” इत्यादि हेमचन्द्रः ।

अनुचिन्त्य वर्त्तमानस्येत्यध्याहारात् नैककान्तृकत्वहानिरिति बोध्यम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१०॥

(ल) विदू इति । सा शकुन्तला, सर्वथा प्रुवमेव, रूपवतीनाम् अन्यासां सुन्दरीणाम्, प्रत्यादेशः खलु स्वसौन्दर्येण प्रत्याख्यानकारिण्येव इति मन्त्र इति शेषः, स्वहर्षनाशवणादिति भावः ।

विधातार सृष्टि करिबार सामर्थ्य एवं शकुन्तलार देहस्थानि चिन्ता करिग्या आमार मने हय्य ये, विधाता सृष्टि करिबार समस्त उपकरण मने मने चिन्ता करिग्या केवल रूपराशिद्वारा मेई कृशाङ्गीके सृष्टि करिग्याछेन; ताहाते तिनि अन्नविध स्त्रीरत्न दाडाईग्याछेन ॥१०॥

(ल) विदूषक । तिनि तवे अन्न सुन्दरीरमगीगणेर एकेवारे प्रत्याख्यानकारिणी हईग्याछेन ।

(१) लङ् एव पच्चादेसो दाणिं रूपवदीणं ।

राजा । इदञ्च मे मनसि वर्तते । (व)

अनाग्रातं पुष्पं, किसलयमलूनं कररुहै-
रनामुक्तं रत्नं, मधु नवमनाखादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जानि भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि (१)

अत्र हेतुमता (कार्येण) प्रत्यादेशेन सह हेतोः शकुन्तलाया अमेदेना
हेतुर्नामालङ्कारः । तथा च दर्पणे—“अमेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह ।

“सर्वथा हेतुवादयोः” इति विश्वः ।

(व) राजेति । इदम् इदानीमेवाभिधीयमानम् ।

अनाग्रातमिति । फलमिवेति इवशब्दः पुष्पमित्यादौ सर्वत्र सम्बध्यते
तथा च अनाग्रातं केनापि अगृहीतगन्धं पुष्पमिव । आग्राणार्थग्रहणेन कथं
तथा कथञ्चित्सौन्दर्यहानिसम्भावनया अनाग्रातविशेषणम् । कररुहैर्लतेः
अच्छिन्नं किसलयं पल्लवमिव । अखण्डेन पल्लवस्य वैकल्यापत्तेः अखण्डि-
मित्युक्तम् । अनामुक्तम् अपरिहितं रत्नमिव । परिधाने चर्चणादिना ह-
रित्यत उक्तम् अनामुक्तमिति । अनाखादितः केनाप्यननुभूतः रसो माधुर्यं ।
नवं नूतनं न पुनः पर्युषितमित्यर्थः मधु इव । पर्युषितत्वे आलस्य-
च कथमपि स्वभाववैषम्यं स्यादिति नवमनाखादितरसञ्चेति विशेषणद्वयम् ।
आगादिजनितधन्वाणाम्, अखण्डं सम्पूर्णं फलमिव च । फलस्य खण्डत्वे त-
वैकल्यं स्यादिति अखण्डमिति विशेषणम् । अनघं निष्पापं पापजनितदुर्ग-
दोषरहितं मनोज्ञमित्यर्थः, तत् शकुन्तलागतम्, रूपं सौन्दर्यम्, इह ईष्यं,
प्रयिष्याम्, कां जनम्, भोक्तारं स्वसम्भोगकर्तारम्, उपस्थास्यति उपनिविश्या-
जानि । यमुपस्थास्यति स खलु महाभाग्यवानिति भावः ।

(व) राजा । ईशां आशान् यत्नेन ह्य (ये,)

(१) अनाविद्धं रत्नम्—। समुपस्थास्यति विधिः ।

विदू । तेण हि लहुं लहुं गच्छदु भव' ; मा जाव सा कस्सवि तवस्सिणो इद्दुदीतेल्लचिक्कणसीसस्स हत्थे णिवडि-
स्सदि (१) । (श)

(श) तेन हि लघु लघु गच्छतु भवान्, मा यावत् सा कस्यापि तपस्विनः इद्दुदी-
तेल्लचिक्कणशीर्षस्य हस्ते निपतिष्यति ।

अत्र इवशब्दस्य पुष्पमित्यादौ सर्वत्रान्वयात् श्रीरामचन्द्रदेहादौ अखण्डपुष्पफलत्वस्य
सिद्धत्वाच्च मालोपमालङ्कारः, अनान्नातमित्यादिविशेषणानां सामिप्रायप्रयोगात् परिकरा-
लङ्कारश्च ; अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । परिकरालङ्कारेण च
कुमलाया रूपं सम्भोगाभावेन सम्पूर्णं स्वस्थम् अभिनवञ्चेति वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण
वृद्धनिः, श्लोकसमुदायेन च बलवती तत्सम्भोगाकाङ्क्षा व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिश्च ।

अत्र गुणकीर्तनं नाम नाट्यलक्षणञ्च । यथा दर्पणे—

“गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ।”

“अनघो निर्मलापापमनोज्ञेषु च मेघवत्” इति विश्वः । “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये”
आदि मेदिनी ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥११॥

(श) विदू इति । लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम् । सा शकुन्तला । इद्दुदीतेल्लेन
दीपलसङ्घाततैलव्यवहारेण चिक्कणं समग्रकेशापगमात् मसृणं शीर्षं मसकं यस्य
तपस्विनः तापसस्य दीनस्येत्यपि व्यज्यते । तथा च स्त्रीरवभूतायाः शकुन्तलायाः
प्रकारविलासविहीनस्य विवर्तितरूपस्य तपस्विनी हस्ते पतनं पद्मिण्या गीमये अवस्थान-
अनाघात पूष्पेण ग्राय, नखद्वारा अस्मिन् पल्लवेण ग्राय, अश्रुत रश्मेरं
अनाश्रुदितरस नूतन ममूर ग्राय एवं पूष्पेण अश्रुतनेर ग्राय
शुलार सेह मनोहर रूप, पृथिवीते कोन् भोक्ता न निकट उपस्थित
वे ताहा जानि ना ॥११॥

(१) तेण हि लहु परितापदु यं भव' । मा कस्सवि... इन्दुखितेल्लमिश्रचिक्कण-
स्य हत्थे पडिहिइ ।

राजा । परवती खलु तत्रभवती, न च सन्निति
जना (१) । (घ)

विदू । अध तुह उवरि कीदिसी से चित्तराओ (२)

राजा । वयस्य ! स्वभावादेवाप्रगल्भास्तपस्विता
तथापि तु—(३) (ङ)

(स) अथ तव उपरि कौटुम्भः अस्याः चित्तरागः ? ।

मिव सर्वेषामेव महादुःखकारमित्यतो लघुगमनमेव भवत उचितम्, येन ह
हस्ते पततीति भावः ।

(घ) राजेति । तत्रभवती तपस्विकन्यात्वेन माननीया शकुन्तला
पराधीनैव । अतएव स्वयमेवात्मप्रदानं कर्तुं न शक्त्यादिति भावः ।
गुरुजन एव चेदन्यथा ददातीत्याह न चेति । सन्निहितो गुरुजनः प्रसूत
जनी यस्याः सा तादृशी च न । अतो गुरुजनेनापि दानासम्भवात्
परहस्ते पतनसम्भवमेवेति भावः ।

(स) विदू इति । अस्याः शकुन्तलायाः, चित्तरागः मनसोऽनुपपन्नः ।
भावे तत्प्राप्तिकामना नितरामनर्थक्येवेत्याशयः ।

(श) विदूषक । তবে তুমি সম্বর সম্বর যাও; যে পাপী
ইঙ্গুদীতৈল ব্যবহার করায় চক্ষুকে মাথা কোন জায়গায়
না পড়েন ।

(ঘ) রাজা । তিনি পরাধীনা; গুরুজনও নিকটে নাই ।

(স) বিদূষক । তোমার উপরে তাঁহার মনের অসুখ ।

(১)---ন চ সন্নিহিতোঃ গুরুজনঃ ।

(২) 'অতমমল' অন্তরেণ কীদিসী সে দ্বিষ্টরাণী ।

(৩) নিসর্গাৎপ্রাগল্ভ্যমস্তপস্বিকন্যা জনঃ...

অভিমুখে ময়ি সংহতমীচ্ছিতং

হসিতমন্যনিমিত্তকথোদয়ম্ ।

বিনয়বারিতবৃত্তিরতস্তয়া

ন বিব্রতৌ মদনো ন চ সংহতঃ (১) ॥১২॥

(হ) রাজিতি । অপ্রগল্ভা অষ্টা অতীবমুগ্ধা ইত্যর্থঃ । নাগরজনে রাত্নাপস্যাথ-
সম্বাদাদিতি ভাবঃ ।

অভিমুখ ইতি । ময়ি অভিমুখে তৎসম্মুখি তন্মুখোপরি দৃষ্টিপাতকারিণি
সতীত্যর্থঃ ; তয়া ইচ্ছিতং সন্মুখোপরি দৃষ্টিদানম্, সংহতং সংহতম্ আকৃষ্যান্বয়
প্রবর্তিতমিতি তাৎপর্যম্ । তথা অন্যদেব নিমিত্তং যস্যঃ সা চাসৌ কথা চেতি সা তস্যা
উদয় উত্পত্তির্যস্য তাদৃশম্, তথা হসিতং হাস্যং কৃতম্ অহাস্যকারণীভূতামপি কথা-
সম্বলন্য হাস্যং কৃতমিত্যর্থঃ । অতঃ কারণাত্, তথা শকুনালয়া, বিনয়েন স্বশিষ্যা
বারিতা নিবর্তিতা বৃত্তিঃ প্রসারো यस्य স তাদৃশঃ, মদনঃ কামঃ ন বিব্রতঃ ইচ্ছাসংবরণাত্
ন প্রকটিতঃ, ন চ সংহতঃ তাদৃশহসিতাত্ ন বা গোপিতঃ ।

অতএবান যথাসংখ্যমলঙ্কারঃ ।

“বিনয়ঃ শিষ্যপ্রণত্যৌবিনয়া তু বলৌষধৌ” ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

দ্রুতবিলম্বিতং বৃত্তম্—“দ্রুতবিলম্বিতমাহ নমৌ ভরৌ” ইতি লচণাত্ ॥১২॥

(হ) রাজা! মথো! তপস্বিকণ্ঠারা স্বভাবতই অপ্রগল্ভা ।
কিন্তু তাহা হইলেও—

আমি অভিমুখ হইলে, তিনি চোখ সরাইয়া নিয়াছেন ; অথবা কথা
উপলক্ষ্যে তিনি হাসিয়াছেন । অতএব তাঁহার কামপ্রবৃত্তি, বিনয়-
বারা রুদ্ধ হইয়াছিল ; সুতরাং তিনি সে কাম, প্রকাশিতও করেন নাই,
সংবৃত্তও করেন নাই ॥১২॥

(১) ...ময়ি সংহতম্ । কথোদয়ম্ ।

विदू । विद्वत् । किं दिष्टमेतत्तेण ज्जेव भग्गदो ।
आरोहदु (१) । (क्ष)

राजा । सखीभ्यां मिथः प्रस्थाने पुनः सलीलया तत्र
मयि भूयिष्ठमाविष्कृतो भावः । तथाहि—(२) (क)
दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकारण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

✓ (क्ष) किं दृष्टमात्रेणैव भवतः अङ्गम् आरोहतु ।

(क्ष) विदू इति । राज्ञोऽधिकाकाङ्क्षानुमानात् विद्वसितम् । परं ।
आरोहतु अधिरोहेत्, शकुन्तलीति शेषः, कथमपि नेत्यर्थः ।

आरोहत्विति “विध्यादिषु सप्तमी च” इति सम्भावनायां पञ्चमी ।

(क) राज्ञेति । अप्रथमे पुनःशब्दः सखीभ्याम् अनसूयाप्रियंवदाभ्यां सहै
मिथो रहसि सख्योरप्यगमनात् निर्जनावस्थायामित्यर्थः, प्रस्थाने सटजं प्रति
सलीलया सविलासया, तत्रभवत्या शकुन्तलया, मयि मद्भिषये, भावीऽनुपप-
बहुलं यथा स्यात्तथा आविष्कृतः प्रकाशितः । कौटुम्भी भाव इत्याह तथाहीति ।

“मिथोऽन्वीत्यं मिथो रहः” इति विश्वः । “भावः सत्तास्त्रभावाभिप्राय-
जन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु । रत्यादी” इति मेदिनी ।

(क्ष) विदूषक । (शाश्व करिशा) देखिवांमात्रे किं
कोले उठिबेन ।

(क) राजा । तिनि सथादेर सहित प्रश्नान करिवा
निर्ज्जन अवस्थाय आमार प्रति विलासैर सहित बहतर जान
करिशाछेन । ताहाई बनितेछि—

(१) य क्व दिष्टमेतत्तुह अङ्गं आरोहदु ।

(२) मिथः प्रस्थाने पुनः शलीनतयापि काममाविष्कृतो भावः
तथाहि—

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥१३॥ ७३.

विदू । गह्वीदपाधेओ किदोसि तए । अदो अणुरक्तं तपोवणं त्ति तक्कोमि (१) । (ख)

(ख) गृहीतपाधेयः कृतोऽसि तथा । अतः अणुरक्तं तपोवनमिति तर्कयामि ।

दर्शेति । तन्वी कृशाङ्गी सा शकुन्तला, कतिचित् कतिपयानि पदानि गत्वेव, अकाण्डे अनवसरे हठादित्यर्थः, दर्भाङ्गुरेण कुशायेण, चरणः चतो विदीर्णः, इति चङ्केति शेषः, स्थिता मम दर्शनार्थम् अवस्थिता । तथा द्रुमाणां हचणाम्, शाखासु विटपेषु, असक्तमपि अलग्नमपि, वल्कलं परिद्धतवृक्षत्वचम्, विमोचयन्ती विमोचनम् अभिनयन्ती सती, विवृत्तं मद्दर्शनार्थं परावर्त्तितं वदनं मुखं यथा सा तादृशी च आसीत् । दर्भाङ्गुरेण चरणचतलव्याजिनावस्थानं वल्कलविमोचनच्छलेन वदनविवर्त्तनञ्च भावाविष्कारलक्षणमिति ।

अत्र उद्भिन्नस्य दुष्मन्तावलीकनार्थावस्थानस्य चरणचतलव्याजेन गोपनात् एका व्याजोक्तिः, तथैव उद्भिन्नस्य दुष्मन्तावलीकनार्थमेव वदनविवर्त्तनस्य वल्कलविमोचनव्याजेन गोपनात् अपरापि व्याजोक्तिः ; अनयाः परस्परनिरपेक्षतया संघट्टिः ।

“काण्डोऽस्त्री दण्डपाणावर्गवर्गावसरवारिषु” इत्यमरः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१३॥

(ख) विदू इति । तथा शकुन्तलाया, गृहीतं प्राप्तं पाधेयं पथिव्ययोपयोमि घनं येन न तादृशः कृतोऽसि ; सानुगगदृष्टिदानात् तेनैव च पथिकद्विचारणादिति

कृशाङ्गी शकुन्तला, कट्यक पा वाइशाई, “कुशेर आगाय पा कृत हईशाछे” एहे छन करिवा इठां पाड़ाइशाछिलेन एवं परिहित बदन, बुक्केर आथाय मंगल न इहेने, ताहा मूळ करिवा छने आभाय निके मूथ फिराईशाछिलेन ॥१३॥

(१) तेष हि गह्वीदपाधेओ ह्रीदि । किदं तुए उववणं तपोवणं त्ति पेक्खामि ।

राजा । सखे ! तपस्विभिः कौञ्चित् परिज्ञातोऽपि
चिन्तय तावत् केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः (१) ।
विदू । को अवरो अवदेसो ; णं भवं रात्रा (२) ।
राजा । ततः किम् ? (३) । (ङ)

(घ) कः अपरः अपदेशः ; ननु भवान् राजा ।

भावः । अतः शकुन्तलाया एव अनुरक्तत्वात्, तपोवनमेव अनुरक्तं जातमिति ।
इति तर्कयामि मन्त्रे ; शकुन्तलाया एवेदानीं समयतपोवनस्याधिष्ठातृत्वात् तत्र
रक्तत्वात् अधिष्ठातृभावस्य अधिष्ठितेन स्वभावत एव ग्रहणीयत्वादित्याशयः ।

(ग) राजेति । परिज्ञातोऽपि अत्राहमागत इत्यवगतोऽपि । तथा
तपस्विभिरज्ञातः अभविष्यम्, तदा गोपनभावेन गमनागमने हठाच्च तपस्विभिर्दर्शने
मेवायमागत इत्युक्ता दोषमुक्तः अभविष्यम् ; किन्तु तपस्विभिः परिज्ञातत्वे सति
भावेन गमनागमने हठाच्च तैर्दर्शने मम दुरभिसन्धिं ते जानीयुरिति भावः ।
छलेन । अत्र तापनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“उपायादर्शनं यत् ताप
तदभवेत्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(घ) विदू इति । नन्वित्यवधारणे ।

(ख) विदूषक । तवे तानि तामाके पाथेय ग्रहण
दिवाहने, अतएव आनि मने करि, सम्पूर्ण तपोवनई तामा-
अनुरक्त हईयाछे ।

(ग) राजा । सखे ! अनेक तपस्वी आमाके जानि
अतएव चिन्ता कर देथि, कोन् छले आवार तपोवने याई ।

(घ) विदूषक । अत्र कोन छले हईवे, तूमि ये राजा ।

(१) ...केनापदेशेन सकृदपि आश्रमे वसामः ।

(२) ...अवदेसो तुल्लाणं रात्राणं णीवारच्छद्भाणं अल्लाणं सवहरणं चि ।

(३) पाठोऽयं कुत्रचित् न दृश्यते ।

विदू । नीवारच्छद्भाश्रं तावसा मे उपहरन्तु त्ति (१) । (च)
राजा । मूर्ख ! अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो मे
निर्वपन्ति, यो रत्नराशीनपि विहायाभिनन्द्यते । पश्य—(२) (छ)

(च) नीवारषष्ठभागं तापसा मे उपहरन्तु इति ।

(छ) राजेति । ततः किं राजत्वमावात् कोऽपदेशो भवितुमर्हतीति भावः ।

(च) विदू इति । नीवाराणां मुनिधान्यानाम्, षष्ठभागम् । उपहरन्तु करत्वेन
ददतु । करादानमेव पुनराश्रमपदगमनस्यापदेशः अस्त्विति भावः ।

अहो ! वृद्धगुरुप एवायं विदूषकस्य स्थूलापदेशोपदेशः ।

धान्यानामधिकाल्पत्वमेदेन अष्टमादिभागः करत्वेन राज्ञा याच्य इत्याह मनुः—

“पञ्चाशद्भाग आदेशो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठी हादश एव वा ॥”

(छ) राजेति । अन्यमेव धनभिन्नमेव, भागधेयं करम् । निर्वपन्ति ददति ।
यो भागधेयः, अभिनन्द्यते प्रशस्यते । कोऽसौ भागधेय इत्याह पश्येति ।

“भागधेयः करो बलिः” इत्यमरः ।

अत मूर्ख इत्यनेन प्रत्यक्षनिष्ठुरोक्तेर्वचं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“प्रत्यक्षनिष्ठुरं
वचम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(७) राजा । ता'ते किं ? ।

(८) विदूषक । तपस्वीरा उड़ीधानेर छत्र भागेर एक भाग
आमाके थाजना दिन ।

(९) राजा । मूर्ख ! এই তপস্বীরা অণু প্রকার থাজনাই আমাকে
দিয়া থাকেন, মোকে বড়রাশি পরিত্যাগ করিয়াও যাশার আদর
করে । দেখ—

(१) अयमपि कश्चित्, नास्ति । (२) मूर्ख ! अन्यभागधेयमेतेषां रक्षणे
निपतति, यत् रत्नराशीनपि विहायाभिनन्द्यम् । पश्य—

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां चयि तद्धनम् ।

तपःषड् भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः (१) ॥१४॥

यदिति । नृपाणां राज्ञाम्, वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः, यत् उत्तिष्ठति क-
-नृहमागच्छति, तद्धनम्, चयि वङ्कितस्करादिना क्षयशीलम्, तथैव प्रत्यक्षदत्त-
भावः । किन्तु आरण्यका वनवासिनस्तपस्विनः, अक्षय्यं हि वङ्कितस्करादिना
मशक्यमेव, तपः षड् भागं स्वस्वकृततपस्यायाः षष्ठमंशम्, नः अक्षय्यं राज्यं
ददति अप्रत्यक्षभावेन अपर्ययन्ति ; न्यायतः शास्त्रतथ्येति तात्पर्यम् । अतएव
धनात्मककरग्रहणस्य कदाप्यकृतत्वात् तदादानापदेशेन तपोवनगमनमसम्भवमेवेति वा
अथ चयिणः साधारणधनात् तपसः अक्षय्यत्वेन प्राधान्यप्रतिपादनात् क-
लङ्कारः । आरण्यकपदेन वनवासिमात्रबोधकतया व्याधादिबोधनेऽपि त-
षड् भागदानासम्भवात् आरण्यकपदेनैव तपस्विनः प्रत्याख्यन्त इति न विशेषे चयि-
दीर्घः ।

चयीति "जीणहृच्चिविप्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यथां च" इति ताच्छील्ये क्षयतेरिति
षड् भागशब्देनैव षष्ठो भागः प्रतिपाद्यते, उत्तिविषये संख्याशब्दानां पूरणा-
कारात् "विभागशेषासु निशासु च क्षणम्" इति कुनारसम्भवश्रीकण्ठ-
मल्लिनाथेनापि एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अक्षय्यमिति क्षयतेः स्वरद्वय-
गुणः, "जिह्वीः शक्व" इति यकारस्य स्वरवद्भावात् "ए अय्" इत्ययादेशः ।

राजा करत्वेन तपसीऽपि षड् भागं गृह्णातीत्याह क्षुतिः—

"यदधीते यद्वयजते यद्वदाति यद्वर्त्तति ।

तस्य षड् भागभाग् राजा सम्यग् भवति रक्षणात् ॥" ॥१४॥

ब्राह्मणादि वर्णमण्डि इहेते थाङ्गनाक्रुपे राजादेर ये धन-
मे धन क्य पाईया याय ; किन्तु वनवासौ तपस्वीरा आमादिगरे
ह्य भागेर एक भागरूप अक्य धन दिया थाकेन ॥१४॥

(१)....चयि तत् फलम् ।

নেপথ্যে । হন্ত ! সিদ্ধার্থোঁ স্বঃ । (জ)

রাজা । কণ্ঠে দত্ত্বা । অয়ে ! প্রশান্তস্বরৈস্তপস্বিভির্ভবিতব্যম্ (১) । (ক)

প্রবিশ্য দৌবারিকঃ । জম্বদু জম্বদু মদ্য । এদে দুবে ইসি-
কুমারআ পড়িহারভূমি' উপস্থিতা (২) । (জ)

রাজা । অবিলম্বং প্রবেশয় তৌ (৩) ।

দৌবা । জং মদ্য আণবেদি । ইতি নিষ্কাম্য ঋষিকুমারাব্যং সহ
পুনঃ প্রবিশ্য । ইদৌ ইদৌ ভবন্তা (৪) । (ট)

(জ) জয়তু জয়তু মর্চা । এতৌ হৌ ঋষিকুমারৌ প্রতিহারভূমি' উপস্থিতৌ ।

(জ) নেপথ্য ইতি । হন্তে হন্তশব্দঃ । সিদ্ধার্থোঁ সম্প্রদায়োজনৌ, স্ব পাবা-
নিত্যাদিঃ ; রাজঃ সাচাত্কারলাভাদিতি ভাবঃ । নেপথ্যাৎ ঋষিকুমারযৌরুত্তিরিখম্ ।

(ক) রাজেতি । কণ্ঠে দত্ত্বা "হন্ত ! সিদ্ধার্থোঁ স্বঃ" ইতি শব্দং প্রতি কণ্ঠ-
মবহিতীকৃত্যেত্যর্থঃ । অয়ে ইতি সম্বোধনে । প্রশান্তস্বরৈঃ অকর্কশকণ্ঠৈঃ । মন্যে
তপস্বিনামেবেশমুক্তিঃ প্রশান্তস্বরত্বাদিত্যর্থঃ ।

(জ) প্রবিশ্যেতি । প্রতীহারভূমি' দ্বারদেশম্ । "সৌ দ্বারং প্রতীহারঃ"
ইত্যমরঃ । উপস্থিতৌ উপাগতৌ । তয়োর্বিষয়ে কানুমতিরिति ভাবঃ ।

(জ) নেপথ্যে । ভাল, আমাদেৱ এয়োজন সিদ্ধ হইয়াছে ।

(ক) রাজা । (কাণ দিয়া) ওহে ! যখন শান্ত স্বর, তখন
তপস্বীরাই হইবেন ।

(জ) দৌবারিক । (প্রবেশ করিয়া) মহারাজের জয় হউক,
জয় হউক । এই দুইজন মুনি'কুমার দ্বারদেশে উপস্থিত হইয়াছেন ।

রাজা । তাঁহাদিগকে সহর প্রবেশ করাও ।

(১)....দৌপ্রশান্তস্বরৈঃ.... (২) জেদু জেদু.... (৩) তেন হি অবিলম্বিতং....

(৪) এতৌ পবেসি ।...মববন্তা ।

সমী । রাজানং বিলোকয়তঃ । (ঙ)

একঃ । অহো ! দৌষিমতোঽপি বিশ্বসনীয়তাঽস্য বপু
অথবা উপপন্নমেতদস্মিন্ ঋষিকল্পে রাজনি । কুতঃ—(১)

অধ্যাক্রান্তা বসতিরমুনাঽপ্যাম্মে সর্বভোগ্যে
রক্ষাযোগাদয়মপি তপঃ প্রত্যহং সঞ্চিনোতি ।

(ট) যত্ ভর্তা আজ্ঞাপর্য্যত । ইত ইতো ভবন্তৌ ।

(ট) দৌৰ্ব্বিতি । ইত ইতঃ অনেনানেন পথা, ভবন্তৌ আগচ্ছতামিতি শ্রেয়ঃ
ইতি “সর্ববিভক্তিভ্যস্তস্” ইতি দ্বতীয়ান্তানস্ ।

(ঙ) সমাবিতি । ঋষিকুমারাবিত্যর্থঃ, রাজানং বিলোকয়তঃ বিলোকনঃ
ভাবং নিরূপয়ত ইত্যর্থঃ ।

(ঙ) এক ইতি । ঋষিকুমারয়োর্মধ্যে কথিদিত্যর্থঃ । অহো ইতি বাক্য
অস্য রাজা, দৌষিমতোঽপি মহাতেজঃশালিনীঃপি বপুষী দেহস্য, বিশ্বসনীয়তা
কারিত্বেনৈব বিশ্বাস্যতা । তথা চ প্রায়েণৈব তেজস্বিনে চর্যস্বভাবতয়া
স্যাৎ ; অস্তু তেজস্বিনেঽপি বিশ্বসনীয়তৈব ইত্যাম্ব্যর্থমেवेতি ভাবঃ । এক
নীয়ত্বম্, উপপন্নং যুক্তম্ ।

(ট) দৌবারিক । প্রভু যাহা আদেশ করেন । (ইহা
নির্গত ইহঁয়া ঋষিকুমারদ্বয়ের সহিত পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আ
এদিকে আসুন ।

(ঠ) (মুনিকুমারেরা রাজাকে দেখিতে লাগিলেন ।)

(ড) একজন মুনিকুমার । ওহে ! তেজস্বী হইলেও ইহঁরা
বিশ্বাসের বোগ্যতা আছে । অথবা ঋষিতুল্য এই রাজার
সম্ভবই বটে । কারণ,

(১)...উপপন্নমেতদৃষিভ্যো নাতিমিত্রে ....

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणहन्वगौतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥१५॥

अध्येति । अमुना दुष्मन्तेनापि, सर्वाणि भोग्यानि स्त्रीसंसर्गसुखादीनि यस्मिन् तत्र, अन्यत्र तु सर्वेर्धार्मिकजनैः भोग्ये भोगयोग्ये, आश्रमे गार्हस्थ्ये तपोवने च वसतिरवस्थानम्, अध्याक्रान्ता अवलम्बिता । अतएव आश्रमवासित्वादयमपि ऋषिरेवेति भावः । अयं दुष्मन्तोऽपि, रचायोगात् प्रजानां पालनसम्बन्धात्, प्रत्यहं तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकं पचे धर्मं च, सच्चिनोति संगृह्णाति । अतश्च तपःसच्चयादयमपि ऋषि-रेवेत्याशयः । तथा वशिनः जितेन्द्रियस्य, अस्य दुष्मन्तस्यापि, केवलं प्रकृतमुनिभ्यो विशेषित्यर्थः, राजा इत्यानुपूर्विकः शब्दः पूर्वस्मिन् यस्य सः, पुण्यः पवित्रः 'मुनिः' इति शब्दः 'राजमुनिः' 'राजर्षिः' इत्याद्युपाधिरित्यर्थः, मुहुर्वारं वारम्, चारयन्ति प्रख्यापयन्ति यशस्विनां यशासीति चारणा नटाः तेषां हन्मिथुनैर्दम्पतिभिरित्यर्थः गौतः कौर्त्तितः सन्, द्यां स्वर्गम्, स्पृशति गच्छति । अतश्चास्य राजत्वात् दीप्तिमतः ऋषित्वाच्च शान्तस्य वपुषो विश्वसनीयतायां किमपि नाश्चर्यमिति भावः ।

अत्र 'ऋषिकल्पे राजनि' इति पूर्वमुक्तत्वात् हयोरपि ऋषिराज्ञोः प्रसूतत्वं ज्ञेयम् । तेन समयोरपि ऋषिराज्ञोः वसत्यध्याक्रमणात्मकक्रियारूपैकधर्म्याभिसम्बन्धात् तपः-सच्चयात्मकक्रियारूपैकधर्म्याभिसम्बन्धात् मुनिशब्दात्मकगुणरूपैकधर्म्याभिसम्बन्धाच्च तुल्य-योगितालङ्कारवयम्, 'केवलं राजपूर्वः' इत्यनेन इतरऋषिभ्य आधिक्यप्रतिपादनात् न्यतिरेकालङ्कारश्च, अनयोरेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्गरः ।

तथा अध्याक्रान्तेत्यादीन् बहून् प्रसिद्धान् सामान्यधर्म्यानुज्ञा 'केवलं राजपूर्वः' इत्यनेन विशेषोक्तेर्विशेषणं नाम नाक्यालक्षणम्—“अर्थान् सिद्धान् बहूनुज्ञा विशेषोक्ति-विशेषणम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

“आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्” इति मेदिनी । “अथ हिमन्तौ ना धर्मो व्रते तपः” इति त्रिकाण्डशेषः । “भरता इत्यपि नटायारणाश्च कुशीलवाः” इत्यमरः ।

प्रजापालने राज्ञां धर्ममाह मनुः—

द्वितीयः । सखे ! अयं स बलभित्सखो दुष्मन्तः ? (१)

प्रथमः । अथकिम् । (ण)

द्वितीयः । तेन हि—(त)

“संयमिष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।

युश्रुषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां ग्रेयस्करं परम् ॥”

मन्दाक्रान्ता उक्तम् ॥१५॥

(ठ) द्वितीय इति । द्वितीयः पूर्वभिन्न ऋषिकुमार इत्यर्थः । स तं बलं तदाख्यमसुरं भिनत्ति विनाशयतीति बलमिदिन्द्रः, तस्य सखेति बलं “राजन्नहन् सखि” इति राजादित्वादत् । अयं काका प्रश्नो व्यज्यते ।

“बलारातिः शचीपतिः” इत्यमरः ।

(ण) प्रथम इति । अथकिमित्येकमेव अङ्गीकारार्थमव्ययम् ।

“अङ्गीकारेऽपि चाथकिम्” इति हारावली ।

(त) द्वितीय इति । तेन हि दुष्मन्तत्वेनैव हेतुना ।

इनि०, सर्वभोगा आश्रमे वाग करेन, अजा पालन करा
प्रताह तपश्चा सक्रम करेन एवं जितेन्द्रिय এই महाभारत
এইরূপ পবিত্র নাম আছে, তবে তাঁহার পূর্বে ‘রাজ’ এই শব্দটি
সেই ‘রাজমুনি বা রাজষি’ শব্দ, নটদম্পতিগণকর্তৃক কীর্তিত
স্বর্গ স্পর্শ করিয়া থাকে ॥১৫॥

(ট) দ্বিতীয়মুনিকুমার । সখে! ইনি কি সেই ইন্দ্র
দুঃস্বপ্ন ? ।

(ণ) প্রথমমুনিকুমার । ই ।

(ত) দ্বিতীয়মুনিকুমার । তাহা হইলে—

(১) গৌতম । অয়ং সঃ...

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्चामसीमां धरित्रीम्

एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते समितिषु सुराः सक्तवैरा हि दैत्यैः

अस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहते च वज्रे (१) ॥१६॥

नैतदिति । नगरस्य नगरद्वारस्य यः परिघः अर्गलं तद्वत् प्रांशु दीर्घौ बाहु यस्य सः, एक एव अयं दुष्मन्तः, उदधिः समन्तात् परिवेष्टनकारी समुद्र एव श्यामा तज्जलस्य श्यामत्वात् श्यामवर्णा सीमा यस्याः ताम्, कृत्स्नां समग्राम्, धरित्रीं पृथिवीम्, यत् भुनक्ति पालयति; एतत् चित्रम् आश्चर्यं न; एकस्यैव समयपृथिवीपालनम् आश्चर्यमेव भवितुमर्हति, किन्तु अस्मिन् तदाश्चर्यं नैत्यर्थः । कृत इत्याह हि यस्मात्, दैत्यैः सह सक्तं प्रवृत्तं वैरं विरोधां येषां ते, सुरा देवाः, समितिषु युद्धेषु, अधिज्ये आरोपितगुणे, अस्य दुष्मन्तस्य धनुषि, पुरु प्रचुरं हतं यज्ञीयघृतादिकं यस्य स पुरुहृत इन्द्रस्यैवमिति तस्मिन् पौरुहते वज्रे च, विजयम्, आशंसन्ते उभयोरपि दुष्कारकार्यसाधकत्वविश्वासात् आकाङ्क्षन्ति । अतश्च इन्द्रसमानवैरत्वादिकस्यैव दुष्मन्तस्य समयपृथिवीपालने न किञ्चिदाश्चर्यमिति भावः ।

अत्र दुष्मन्तस्य प्रस्तुतत्वेन तदङ्गतया तद्वनुषोऽपि प्रस्तुतत्वात् पौरुहत्ववच्च स चाप्रस्तुतत्वात् तयोर्भयोरैकविजयक्रियाभिसम्बन्धात् दीपकमलङ्कारः, नगरेत्यादिविशेषणे सुधीपमा च, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा श्यामशब्दः समस्तधरित्रीपालनं प्रति न किञ्चिदुपकृत इति "विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रूपं प्रिये ।" इति दर्पणोदाहृतवत् अपुष्टार्थत्वदोषः, एव नगरपदेन नगरद्वारे लक्षणाकरणात् तत्र च रुद्धि-प्रयोजनाभावात् नेयार्थत्वदोषः; 'उदधिप्रान्तसीमाम्' इति पाठेन 'एकः कृत्स्नामवति नगरद्वारकौलप्रवेष्टौ' इति पाठेन च तयोः समाधानम् । नगरद्वारस्य कौलवत् अर्गलवत् प्रवेष्टौ बाहु यस्य स इति तदर्थः; तेनैव च बाह्वोर्दीर्घत्वप्रतीतिः, "राजते सगलोचना" इत्यादौ सगलोचनावत् सुन्दरलोचना इति प्रतीतिवत् । उदधिसीमत्वेऽपि

(१) सुरा बह्वैराः...

ভমৌ । উপগম্য । বিজয়স্ব রাজন্ ! ।

রাজা । আসনাদুত্থায় । अभिवादये भवन्तौ ।

ভমৌ । स्वस्ति भवते । इति फलान्युपहरतः (१) । (ঘ)

অন্যন্তরে খুণ্ডবিশেষেণ অন্যেণাং পালনস্য নিরাসায় কৃত্ত্বামিতি বিশেষণম্; চ
নাধিকপদতাদৌষঃ ।

অধ্যাক্রান্তেত্যাদিত এতদন্তো রাজ্ঞঃ প্রশংসনাৎ পুণ্যং নাম প্রতিমুখসম্বন্ধে
“পুণ্যং বিশেষবচনং মতম্” ইতি দর্পণলচনাৎ ।

“পরিচৌ যোগমেদে স্যাৎ মুদগরেঽর্গলঘাতযৌঃ” ইতি বিশ্বঃ । “দৌর্ঘে প্রাণ্ড বিশ্রুত
ইতি ধনজ্ঞয়ঃ । মন্দাক্রান্তা বচনম্ ॥১৬॥

(ঘ) ভমাবিতি । स्वस्ति शुभमस्त्विति शेषः । उपहरतः उपहारभावेन
“स्वस्थाশীঃসৌমপুণ্ডাদৌ” ইত্যমরঃ । भवते इति “नमः स्वस्ति” इत्यादिना चतুर्थী ।

শূন্যহস্তেন রাজাদিदर्शनं निषिध्य पुनः किञ्चिद्दाने फलमाह स्मृतिः—

“रिक्तपाणिनं पश्येत्तु राजानं देवतां गुरुम् ।

नैमित्तिकञ्च वैद्यञ्च फलेन फलमादिशेत् ॥”

পুরের অর্গলের আয় দীর্ঘবাহু ইনি একাই যে, শ্রামসমুদয়ে
সমগ্রপৃথিবী পালন করিতেছেন, ইহা আশ্চর্য্য নহে । কারণ, তৈ
দিগের সঙ্গে শক্ততা উপস্থিত হইলে দেবতারা যুদ্ধে ইহার আরো
গুণ ধরিতে এবং ইন্দের বজ্রে জয়ের আশা করেন ॥১৬॥

তুই জনই । (নিকটে বাইয়া) মহারাজের জয় হউক ।

রাজা । (আসন হইতে উঠিয়া) আপনাদিগকে অভিবাদন
করিতেছি ।

(থ) মুনিকুমারদ্বয় । আপনার মঙ্গল হউক । (এই
কতকগুলি ফল উপহার দিলেন ।)

(১)....उपनयतः ।

राजा । सप्रणामं परिगृह्य । आगमनप्रयोजनं श्रोतु-
मिच्छामि (१) । (द)

उभौ । विदितो भवानिहस्थस्तपस्विनाम् । ते च भवन्त-
मभ्यर्थयन्ते (२) । (ध)

राजा । किमाज्ञापयन्ति ? ।

उभौ । तत्रभवतः कण्वस्य कुलपतेरसान्निध्यात् रक्षांसि
न द्रष्टुमिच्छन्ति मुत्पादयन्ति ; तत् कतिपयदिवसमात्रं सारथि-
द्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति (३) । (न)

(द) राजेति । सप्रणामं प्रणामं कृत्वेत्यर्थः । परिगृह्य ऋषिकुमाराभ्या-
मुपहतानि फलानि गृहीत्वा ।

(ध) उभाविति । भवान् इहस्थः अत्र तपोवन एव तिष्ठतीत्यवरोपेण तपस्विनां
विदितः अवगतः । ते च तपस्विनः । अभ्यर्थयन्ते किञ्चिद्विषयं प्रार्थयन्ति ।

विदित इति "आनुवन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः" इति वर्त्तमाने क्तप्रत्यये, तद्वयोगाच्च
तपस्विनामिति "वर्त्तमानाधिकरणयोः सौत्रे" इति कर्त्तरि षष्ठी ।

(द) राजा । (प्रणामपूर्वक सेगुलि ग्रहण करिग्या) आपनादेर
आगमनेर उद्देश्य सुनिते ईच्छा करि ।

(ध) मुनिकुमारद्वय । आपनि ये एथाने आछेन, तांश तपस्वीरा
जानिशाछेन । तांशरा आपनार निकट कोन विषय प्रार्थना
करिछेछेन ।

राजा । कि आदेश करिछेछेन ? ।

(१) ...आज्ञामिच्छामि ।

(२) विदितो भवानाश्रमसदामिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

(३) कण्वस्य महर्षेः । तत् कतिपयरात्रम् ।

राजा । अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदू । अपवार्य । एस दाणिं भअदो अणुजलो क
हत्यो (१) । (प)

(प) एष इदानीं भवतः अनुकूलः गलहस्तः ।

(न) उभाविति । तत्रभवतः पूजनीयस्य, कुलपतेः प्रागुक्तलक्षणात् पश्यत
कलस्य, असान्निध्यात् सान्निध्याभावेन भयाभावादित्यर्थः, रक्षांसि राक्षसाः, नः पश्य
इष्टिविघ्नं यजान्तरायम् । तत् तस्मात्, कतिपयदिवसमात्रं न पुनर्दीर्घकालं
मात्रपदस्यार्थः ; सारथिरेव द्वितीयो यस्य तेन अन्यान् जनान् विसृज्य केवलेन सान्नि
सहेत्यर्थः । बहुतरलीकसन्निधाने आश्रमपीडा स्यादिति भावः । सनाथोऽपि क
प्रभुयुक्तः क्रियताम् । इति अभ्यर्थयन्त इति सम्बन्धः । तथा च कलस्य इति
भवतः शरात् भीता राक्षसा यज्ञविघ्नकरणाय नागमिष्यन्तीति भावः ।

अत्र उपन्यासी नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“उपन्यासः प्रसादनम्” इति ह
लक्षणात् ।

(प) विदू इति । अपवार्य ऋषिकुमारी श्रवणे वारयित्वा । तत्रच
उपन्यासे—“तद्वेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य पराहत्य प्रकाश्यते ॥”

गले बलपूर्वकहस्तदानेन प्रेरणं गलहस्तः । तथा च एष भवती त
गलहस्तवत् मुनिभिर्बलपूर्वको राक्षसापसारणकार्ये नियोग इदानीम् एतत्समय
येत्यर्थः, अनुकूलः कार्यसाधकः संवत्स इति शेषः, शकुन्तलादर्शनादिजनकत्वादित्यर्थः ।

(न) मुनिकुमारश्च । ‘पूजनीय कुलपति कश्चेन्न अग्राणि
ब्राह्मणगण आमादेर यजेर विघ्नं जग्माहेतेहे ; अतएव आपनि
मारथिके निशा, कश्चेकटी दिन मात्र आमादेर आश्रमटीके सनाथ
ईशई प्रार्थना करितेहेन ।

राजा । अनुगृहीत हईनाम ।

(१) एसा दाणिं अणुजला दे अब भल्लणा ।

রাজা । স্মিতং কৃৎবা । রৈবতক ! মহচনাদুচ্যতাং সারথিঃ,
সবাণকাম্ভুকং রথমুপস্থাপয়েতি (১) । (ফ)

দৌবা । জং দেবো আণবেদি । ইতি লিঙ্কান্তঃ । (ব)

সমৌ । সহর্ষম্ ।

অনুকারিণি পূর্বেষাং যুক্তরূপমিদং ত্বয়ি ।

আপন্নাময়সত্রে শু দৌচিতাঃ খলু পৌরবাঃ ॥১৩॥

(ব) যত্ দেব আজ্ঞাপয়তি ।

(ফ) রাজেতি । স্মিতং কৃৎবা, উক্তবিদূষকীক্তিগুণাদেবেতি ভাবঃ । বাণ-
কাম্ভুকাম্ভাং সইতি সবাণকাম্ভুকম্ । ইতিশব্দস্য উচ্যতামিত্যনেনান্বয়ঃ ।

অন্বিতি । পূর্বেষাং পূর্বপুরুষাণাম্, অনুকারিণি অনুকরণকর্তারি ত্বয়ি, ইদম্
অস্মাকং রাজসমভাৎ দ্রাঘলীকরণং যুক্তরূপং যোগ্যমেব জাতমিতি শিষ্যঃ । তথা চ
পৌরবাঃ পুরুবংশীয়া রাজানঃ, আপন্নানাং বিপন্নজনানাম্ অময়সত্রে শু সর্বদা অময়দানি শু,
দৌচিতাঃ খলু ব্রতিন এষ । পৌরবত্বাৎ ত্বয়পি যুক্তরূপমিদমিত্যাশয়ঃ ।

অথ পরাঙ্গতকারণেন পূর্বাঙ্গতকার্যস্য সমর্থনাদর্থান্तरন্যাসীঃলঙ্কারঃ ।

“আপন্ন আপত্পাতে স্যাৎ” ইত্যমরঃ । “সত্রে যজ্ঞে সদাदानाच्छादनारख्यकैतवे”
ইতি মেदिनी ॥১৩॥

(গ) বিদূষক । (রাজার প্রতি চুপি চুপি) বর্তমান সময়ে ইহা
তোমার অন্তকুল গলাধাক্কা ।

(ফ) রাজা । (ঈষৎ হাস্য করিয়া) রৈবতক ! আমার আদেশ
অনুসারে সারথিকে বস—‘বাণ ও ধনুর সহিত রথ উপস্থিত কর ।’

(ব) দৌবারিক । মহারাজ যাহা আদেশ করেন (এই বলিয়া)
উলিয়া গেল ।)

(১) ‘‘সবাণকাম্ভুকং রথম্ ।

রাজা । সপ্রণামম্ । গচ্ছুতাং ভবন্তৌ ; অহমনুপদমা

এব (১) । (ম)

ভমৌ । বিজয়স্ব । ইতি নিষ্কান্তৌ ।

রাজা । মাধব্য ! অপ্যস্টি কুতূহলং শকুন্তলাদমা
প্রতি (২) । (ম)

বিদুঃ । পদমং অপরিবাহং আসী ; সম্পদং রক্তস্ব
ন্তেণ সপরিবাহং (৩) । (য)

(য) প্রথমমপরিবাহমাশীত্ ; সাম্প্রতং রাজসম্বতন্তে ন সপরিবাহম্ ।

(ম) রাজিতি । পদাৎ ভবতী : পদচৈপাৎ অনু পশাদিত্যনুপদং ভবতী
পশাদিবেত্যর্থঃ ।

(ন) রাজিতি । অপিশব্দঃ প্রশ্নে ।

শূনিকুমারদ্বয় । (আনন্দেন্ন সহিত) আপনি পূর্বপূর্ব
অনুকরণকারী, স্বতরাং আপনাতে ইহা উপযুক্তই হইয়াছে ।
পূর্ববংশীয়গণ, বিপন্ন ব্যক্তিদিগকে অভয়-দান-বজ্রে চিত্রকানই
হইয়া আসিতেছেন ॥১৭॥

(ভ) রাজা । (প্রণামপূর্বক) আপনারা যান ; আমি আপ
পিছনে পিছনেই আসিতেছি ।

শূনিকুমারদ্বয় । আপনার জয় হউক । (এই বলিয়া
গেলেন ।)

(ম) রাজা । মাধব্য ! শকুন্তলাকে দেখিবার জন্য
কোতুক আছে কি ?

(১) পুরী ভবন্তৌ । (২) মাধব্য ! অপ্যস্টি শকুন্তলাদমাং ন কুতূহলং

(৩) পদমং সপরিবাহং আসি । দাশি রক্তস্বন্তেণ বিদুবি

राजा । मां भैषीः, ननु मत्समीप एव वर्त्तिष्यसे (१) । (र)
विदू । एस तुह रथ-चक्र-रक्खीभूदोत्ति, जइ ण कोवि
आअच्छिअ विग्धं करेदि (२) । (ल)
प्रविश्य दीवारिकः । जअदु जअदु भट्टा । सज्जो रधो
भत्तुणो विजअप्पआणं अवेक्खदि । एस उण णअरादो
देवीणं आणत्तिहरो करभओ आअदो (३) । (व)

(ल) एष तव रथचक्ररक्षीभूतोऽस्मि, यदि न कोऽपि आगत्य विघ्नं करोति ।
(व) जयतु जयतु भर्ता । सज्जो रथः भर्तुर्विजयप्रयाणमपेक्षते । एष पुन-
र्नगरात् देवीनामागतिहरः करभक्त आगतः ।

(य) विदू इति । प्रथमं राक्षसहत्तान्तश्रवणात् पूर्वम्, अपरिबाधं निर्वाधम्,
पासीत् तत् कुतूहलमित्यन्वयः, निरुपद्रवत्वादित्याशयः । सपरिबाधं कुतूहलं वर्त्तत
इति शेषः, राक्षसमयादिति भावः ।

(र) राजेति । भैषीरिति मायोगे अद्यतनी । नन्विति सम्बोधने । स्वसमीप-
वर्त्तने तु राक्षसमयाभाव इत्याशयः ।

(ल) विदू इति । रथचक्रे रथस्य चक्रद्वयं रक्षतीति रथचक्ररक्षी तद्भूतोऽस्मि,
यथ्यमानस्य रथिनश्चक्ररक्षकस्यावश्यकत्वादिति भावः । एतेन गमनानुमतिः सूचिता ।
विघ्नं रथचक्ररक्षाया व्याघातम् ।

(य) विदूषक । प्रथम अबाध छिन्, एथन राक्षसेर बुढाउते
सबाध इहैवाछे ।

(र) राज्ञा । ओहे ! डीत इहैउना, आमार निकटेहै थाकिवे ।

(ल) विदूषक । एहै तोमार रथेर चक्ररक्षक इहैनाम, यदि केह
आसिन्ना विघ्न ना करे ।

(१) कश्चित् एवमशब्दो नास्ति । (२) एस रक्षसादौ रक्षिदोत्ति ।

(३) सज्जो रहो, भट्टिणो विजअप्पत्याणं अवेक्खइ ।...

রাজা । সাদরম্ । কিমম্বাभिः प्रेषितः ? । (প্র)

দৌবা । अधइ । (ঘ)

রাজা । तेन हि प्रवेश्यताम् (१) । (স)

দৌবা । तह । इति निष्क्रम्य पुनः करभकेण सह प्रविश्य । 'करभ

एसो मद्वा, उवसप्पदु भव' (२) । (ছ)

(ঘ) অথকিম্ ।

(ছ) তথা । করমক ! এষ ভর্তা উপসর্পতু ভবান্ ।

(ব) প্রবিশ্যেতি : भर्तुः स्वामিনী भवतः । विजयप्रयाणं विजयाय राज-
नगरात् राजधानीतः, देवीनां भवतो मातृणाम्, आन्नमिहिर आदेशग्राही, कदा-
शावक इव बलवानिति करभकः तदाख्यो दूतः । संज्ञायां कप्रत्ययः ।

(প্র) রাজেতি । সাদরম্, মাঢ়भिः प्रेषितत्वादिति भावः ।

(স) রাজেতি । तेन हि अम्बाभिः प्रेषितत्वेनैव हेतुना ।

(ছ) দৌবেতি । तथा प्रवेश्यते मयेत्यर्थः ।

(ব) দৌবারিক । (প্রবেশ করিয়া) মহারাজের জয় হউক,
হউক । রথ সজ্জিত হইয়া মহারাজের বিজয়যাত্রার অপেক্ষা করিয়া
এদিকে আবার রাজধানী হইতে করভক, দেবীগণের আদেশ
—এই আসিয়াছে ।

(প্র) রাজা । (আদরের সহিত) মাতারা পাঠাইয়াছেন বি-

(ঘ) দৌবারিক । হঁ ।

(স) রাজা । তবে প্রবেশ করাও ।

(ছ) দৌবারিক । তাহাই । (ইহার পর নির্গত হইয়া)

(১) ননু প্রবেশ্যতাম্ ।

(২) এসো মদ্দা, উবসপ্প ।

करभक्तः । उपसृत्य प्रणम्य च । जअदु जअदु भट्टा । देवीओ
आणवेन्ति (१) । (क्ष)

राजा । किमाज्ञापयन्ति ? । (२)

कर । आआमिणि चउट्टदिअसे पुत्तपिण्डपालणो णाम
उववासो भविस्सदि ; तहिं दीहाउणा अवस्सं अह्मे सम्भावइ-
दव्वा त्ति (३) । (क)

(घ) जयतु जयतु भर्ता । देव्य आज्ञापयन्ति ।

(क) आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्रपिण्डपालनो नाम उपवासो भविष्यति, तस्मिन्
दीर्घायुषा अवश्यं वयं सम्भावयितव्या इति ।

(घ) करभक्त इति । देव्यः भग्नान्नातरः ।

(क) करेति । पुत्रपिण्डानाम् आत्मने पुत्रदातव्यपिण्डानां पालनं रक्षणं यस्मात्
सः । आत्मनः पूर्वं पुत्रमरणे आत्ममरणात् परं वा जीवत एव पुत्रस्य मतिवैकल्ये
पुत्रदातव्यपिण्डलोपाशङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थोऽयमुपवासस्तत्कालीनयोषित्प्रचलित इति
बोध्यम् । दीर्घायुषा त्वया पुत्रेण । सम्भावयितव्या सम्मानयितव्या उपस्थित्या सन्तोष-
नीया इत्यर्थः ।

करभक्तेर सहित प्रवेश करिशा) करभक्त ! एहे अत्तु बहिशाहेन,
तुमि निकटे बाओ ।

(क) करभक्त । (निकटे बाईशा अणाग करिशा) महाराजेर अग्र
हट्टेक, अग्र हट्टेक । देवीगण आदेश करिशाहेन ।

राजा । कि आदेश करिशाहेन ? ।

(१) जेदु जेदु भट्टा । देई आणवेइ, आआमिणि चउट्टदिअसे पउत्तपारणी मे
उववासो होहिइ, तहिं दीहाउणा अवस्सं संभावइदव्व त्ति ।

(२) पाठोऽयं पुस्तकान्तरे नास्ति । (३) एष पाठोऽपि पूर्वकरभक्तवाक्ये संलग्नः ।

राजा । इतस्तपस्विनां कार्यम्, इतो गुरुजनान्ना, सम्यनतिक्रमणीयम्, तत् किमत्र प्रतिविधेयम् (१) । (ख) विदू । भो ! तिसङ्कु विश्व अन्तरा चिद्ध (२) । (ग)

(ग) भो ! तिसङ्कु रिव अन्तरा तिष्ठ ।

(ख) राजेति । इतः अस्मिन् आयमे । कार्यं राक्षसविघ्ननिवारणम् । याव स्थातव्यमित्याशयः । इतो नगरे, गुरुजनानां सातृणाम् आज्ञा तत्र गमनं भवत्यतः तत्र गन्तव्यमिति भावः । अनतिक्रमणीयम् उभयपक्षयोरपि गुरुत्वादिति तत् तस्मात्, अत्र सङ्कटे, किं प्रतिविधेयं कः प्रतीकारः कर्तव्यः ।

(ग) विदू इति । तिसङ्कुनां कथितं सूर्यवंशीयो राजा, स इव अन्तरा तिसङ्कुः सशरीर एव स्वर्गं गियासुर्गुरुं वशिष्ठमुपागतस्तेन च प्रत्याप्यातो ययौ, ते च 'गुरु' विद्यायान्यानुपागत इति चाण्डालो भव' इत्यभिज्ञतः सीमेन विद्वेषिणं विश्वामित्रं शरणमगात् । विश्वामित्रस्तु तं याज्यत्वेन गृहीत्वा ययौ च सशरीरमेव तं स्वर्गं प्रेरयामास । अथ तु देवराजः गुरुद्रीहो अभिज्ञतश्चेति पातयामास । अधः पतंय तिसङ्कुः 'न पत' इति विश्वामित्रेणामिहितः स्वर्गं रन्तराल एव तस्थौ इति रामायणवार्तावानुसन्धेया ।

—रामायणे तिसङ्कुनाम् कारणस्वीकृतं यथा—

(क) करभक । "आगायी चतुर्थ दिवसे 'पूजपिण्डपाद' उपवास इहेवे, मेहे दिन तूमि उपस्थित इहेया अवश्ये आगमि आनन्दित करिवे ।"

(ख) राजा । एदिके तपस्वीदिगेर कार्या ; ओदिके आदेशः ; इहे-हे अनज्यनीय । अतएव एहे मङ्कटे कि एदिके करीयाय ।

(ग) विदूषक । ओहे ! तिसङ्कुर ग्राय मधार्थाने धाक ।

(१) ...तपस्विकार्यम् । ...इयमपि । (२) ...अन्तराली ।

राजा । सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि । (घ)

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वात् द्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैलैः स्त्रोतः स्त्रोतोवहां यथा ॥१८॥

विचिन्ता । सखे ! माधव्य ! त्वमप्यम्बाभिः पुत्र इव गृहीतः,

स भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रतामस्माकमावेद्य
तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ? (१) । (ङ)

“पितुश्च परिरोषेण गुरोर्दोषधृवधेन च ।

अप्रोचितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥

एवं व्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः ।

त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः ॥”

(घ) राजेति । आकुलीभूतोऽस्मि व्यथीभूतोऽस्मि, कर्त्तव्यविमूढत्वादिति भावः ।

अथ कौटुम्बिकाकुल इत्याह कृत्ययोरिति । कृत्ययोः कार्ययोः तपस्विनां राक्षसविघ्नाप-
सारणस्य सातृणां सम्भावनस्य चेत्यर्थः, भिन्नौ परस्परदूरवर्तिनावित्यर्थः देशौ आश्रय-
स्थाने यथोक्तस्य भावस्तथात्वेन हेतोः, मे मन मनः, पुरः अग्रतः, शैलैः शिलासमूहैः,
प्रतिहतं प्रतिरुद्धम्, स्त्रोतोवहां नदीनाम्, स्त्रोतो यथा प्रवाह इव, द्वैधीभवति उभय-
दिगतं भवति । अतएव एकतरनिर्धारणाभावात् आकुलीभूतोऽस्मीति भावः ।

अत्र श्रौती उपमा, तथा स्त्रोतः स्त्रोत इत्यनयोः पौनरुक्त्यात् प्रथमान्तबुद्धितीयान्त-
तया तात्पर्यमावती मेदाच्च लाटानुप्रासः ; अनयोः संसृष्टिः ॥१८॥

(घ) राजा । यथार्थेन आकून् इहेन पण्डितोऽसि ।

असुरसमूहे सन्मुखभाग प्रतिहत इहेन नदींर द्योत वेगमन इहे
भागं विभक्त इहेन चलितां थाके, आगार मनः तेमन, इहेन कार्या,
दूरवर्ती भिन्न भिन्न शाने बलिना इहे दिक् चलितां ॥१८॥

(१) विचिन्ता । सखे ! त्वमप्यम्बा पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतः भवान्...
तपस्विकार्यव्यग्रमनसम्...पुत्रकृत्यम् ॥

विदू । भो ! मा रक्षसभीरुश्च मं अवगच्छ (१) ।

राजा । क्षितं कृत्वा । भो महाब्राह्मण ! कथमिदं ते

सम्भाव्यते ? (२) । (छ)

(च) भो ! मा राक्षसभीरुकं माम् अवगच्छ ।

(ङ) विचिन्तेति । गृहीतः ज्ञातः, सततमत्सहचरत्वादिति भावः । राक्षसं "वाल्मदय" इति बहुवचनात् सम, तपस्विकाथ्ये व्ययताम् आसक्तताम्, ज्ञापयित्वा, तत्रभवतीनां पूज्यानां मातृणाम्, पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ? सत्पतिर्भावेनेति भावः ।

(च) विदू इति । राजादेशेनावश्यमेव राजधान्यां गन्तव्यम् । तथा राजसदृशं नमपि न स्यादित्यतः प्राप्तावसर आसृजन्ते भो इति । न खल्वहं राक्षसस्यमेव राजधान्यां गच्छामि, अपि तु भवानेव मां तव प्रेषयतीत्याशयः । वीरत्वं विदूषकस्य ।

(छ) राजेति । इदानीं राजसदृशं न स्यासम्भवत्वादेव तवेयमासृजं इति राज्ञः क्षितमिति बोध्यम् । महाब्राह्मण ! निकृष्टविप्र ! इदं राक्षसस्य त्वयि कथं सम्भाव्यते, अपि तु महावीरत्वात् कथमपि नेत्यर्थः । सोऽहं नृपतिरिति शब्दस्वभावादेव महाब्राह्मणशब्दोऽयं हारकब्राह्मणरूपं निकृष्टविप्रमभिधत्ते । एवोक्तम्—

"शङ्को तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे ।

यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥"

(ङ) (चिन्ता करिया) मथे ! माधव्य ! मातृगण भोजन पुत्रेण श्राव ज्ञान करेन ; सुतरां तूमि एतान् हहेते फिरिया । आमि भूनिगणेर कार्थे बाध आछि ईश । जानाईया, मातृगणेर कार्थ करिते पार ।

(च) विदूषक । ओह ! आमादेक ब्राह्मणभौक मने करिओ न

(१) यं क्व, मं रक्षोभीरुश्च गणेशि । (२) एष पाठः कश्चिद्विभिन्नः ।

विदू । तेण हि राआणुअ विअ गच्छिदुं इच्छेमि (१) । (ज)
राजा । ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वानिवानु-
यात्रिकांस्त्वयैव सह प्रेषयिष्यामि (२) । (झ)

विदू । सगर्वम् । जुअराआह्मि दाणिं संवुत्तो (३) । (ज)
राजा । आत्मगतम् । चपलोऽयं ब्राह्मणवटुः कदाचिदिमा-
मस्मत्प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेत् । भवत्वेवं ताव-
हृष्यामि । विदूषकस्य हस्तं गृहीत्वा प्रकाशम् । सखे ! माधव्य !

(ज) तेन हि राजानुज इव गन्तुमिच्छामि ।

(झ) युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्तः ।

(ज) विदू इति । राजानुज इवेति महाङ्ग्वरेणेत्यर्थः ।

(झ) राजेति । तपोवनापरोधः वृक्षलतादिभञ्जनेन तपोवनचरितः, परिहरणीयो
वर्जनीयः । अनुयायया पथादगमनेन संसृष्टा इति अनुयात्रिका अनुचरास्तान् । तथा
सति तपोवनोपरोधो न स्यादिति भावः ।

(ज) विदू इति । इदानीं सर्वेषामेव राजानुयात्रिकाणां समानुयात्रिकत्वे,
युवराजोऽस्मि संवृत्तः, तथैव गमनाङ्ग्वरस्य भावित्वादित्याशयः ।

(छ) राजा । (जेष९ हाशु करिआ) ओह महाब्राह्मण ! तोमार
थति एरुप सत्तावना करिव केन ? ।

(ख) विदूषक । ताहा इहेने आमि राजार छोट भाईर यत
बाईते इच्छा करि ।

(ख) राजा । ओह ! तपोवनेर कृति निवारण करिते इहेवे,
एहे जगु समस्त अशुचरदिगके तोमार सकेहे पाठाईव ।

(छ) विदूषक । (गर्खेर सहित) एथन आमि युवराज इहेनाम ।

(१) जह राआणुएण गन्तव्वं तह गच्छामि ।

(२) ...प्रस्थापयामि । (३) तेण हि...

ঋষিগৌরবাশ্রমপদং প্রবিশামি, ন খলু সত্যমেব তাম্

কন্যায়ামভিলাষী মে । পশ্য—(১) (ট)

ক্ণ বয়ং, ক্ণ পরো^{দ্য}ম্ভ্যন্থো

মৃগশাবৈঃ সহ বর্দ্ধিতো জনঃ ।

পরিহাসবিজল্যিতং সখে !

পরমার্থেন ন ন গৃহ্যতাং বচঃ ॥১৮॥

(ট) রাজেতি । চপলঃ অধারপ্রকৃতিঃ ব্রাহ্মণবটুঃ ব্রাহ্মণশালকঃ অলম্ব্য
দপি কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্যজ্ঞানহীনো ব্রাহ্মণ ইত্যর্থঃ, ইমাং শকুন্তলাবিষয়াম্, অলম্ব্য
মম লিপ্সাম্, অন্তঃপুরিকাভ্যঃ অন্তঃপুরবাসিনীভ্যঃ প্রাক্ পরিণীতাভ্যো মম স্ত্রী
তথ্যত্বে চ তাসাং মানস্যাবশ্যম্ভাবিত্বেন মহাননর্থো ভবেদিত্যাশয়ঃ । एवं বচন
প্রকারম্ । ঋষিগৌরবাৎ ঋষীণাং গুরুত্বজ্ঞানেন তদনুরোধস্যাবশ্যরচণীয়তাদিত্যর্থঃ ।

অথ কৃতস্য শকুন্তলাভ্যুত্থানপ্রকাশরূপদোষস্য অপলাপায় হস্তধারणेन বিদূষ
অনুনয়করণাৎ পথ্যুপাসনং নাম প্রতিমুখসম্ভারঙ্গম্—“কৃতস্যানুনয়ঃ পুনঃ ।
পথ্যুপাসনম্” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ । বিপর্যয়ী নাম নাট্যলক্ষণম্—“বিচারলক্ষণ
भावः सन्देहात् विपर्ययः” इति तल्लक्षणात् ।

“বালকো মানবো বালঃ কিশোরী বটুরিত্যপি” ইতি শব্দরত্নাবলী । বিবর্ত
সম্ভাবনায়াং সমসী ।

(ট) (স্বগত) ক্ষুদ্রব্রাহ্মণ, চঞ্চলস্বভাব ; সূতরাং হয় ত
এই অভিনায় কখনও অন্তঃপুরের রমণীদিগের নিকট জানাইয়া
হউক, এইরূপ বলিব । (বিদূষকের হাত ধরিয়া প্রকাশে)
মাধব্য ! মুনিগণের গুরুঅবোধেই তপোবনে প্রবেশ করিতেছি ;
বাস্তবিকই তপস্বিকৃত্যার প্রতি আমার অভিনায় নাই । দেখ—

(১) ...“চপলোঃ” বটুঃ । কদাচিদঘ্যত্প্রার্থনামন্তঃপুরীভ্যঃ কথ্যম্ ।
এনমেবং বচ্যে । বিদূষকঃ...। বয়স্য !...আশ্রমং গচ্ছামি ।। অমিলাষঃ ।

বিদুঃ । এবস্বেদং (১) । (৪)

(৪) এবমেতৎ ।

ক্বেতি । বয়ং কামকলায়ামতৌবনিপুণা নাগরিকজনা ইত্যর্থঃ, ক কুত্র বর্ত্তামহ
ইতি শ্রেয়ঃ । সৃগশাবৈঃ হরিণশিশুভিঃ সহ বর্দ্ধিতঃ কখনে পরিপোষিতঃ, অতএব
প্রৌচঃ ইন্দ্রিয়ানাংবিষয়ঃ সর্বথৈবাবিদিতঃ সন্মথঃ কামো যেন সঃ বন্যমাবাদেকান্ত-
মুগ্ধ ইত্যর্থঃ জনঃ শকুন্তলা চ ক কুত্র বর্ত্ততে । নিতান্তবিভিন্নপ্রকৃতিকত্বাৎ বন্যাং
প্রতি নাগরস্যাভিলাষঃ সর্বথৈবাসম্ভব ইতি ভাবঃ । অতএব হৈ সখে ! পরিহাসেন
পরিহাসকরণানিপ্রায়েণ বিজলিতম্ অনর্থকমভিহিতম্, বচঃ শকুন্তলাবিষয়ক-
বাক্যম্, পরমার্থেন যথার্থরূপেণ, ন গৃহ্যতাং নাবধারণ্যতাং, পরিহাসাযৌক্তবাক্যস্য
প্রায়েণৈব মিথ্যাভাদিতি ভাবঃ ।

অত্র বয়মিত্যস্য পরোচনম্ভয়জনস্য চ পরস্পরবিরূপস্য সংঘটনাৎ বিষমালঙ্কারঃ,
পরোচনম্ভবত্বং প্রতি সৃগশাবৈঃ সহ বর্দ্ধিতত্বং হেতুরিতি বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্ ;
অনর্থকোপদেশানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ ।

সুন্দরী বচনম্—“অগুজীয়দি সৌ জগৌ, যুজৌ: সমরালগৌ যদি সুন্দরী তদা” ইতি
লক্ষণাৎ ॥১২॥

(৪) বিদুঃ ইতি । এতৎ ত্বযৌক্তম্, এবং পরিহাসবিজলিতং বচ এবৈত্যর্থঃ, অতএব
মযাপি পরমার্থেন নাবধারণ্যত ইত্যশয়ঃ ।

আমরাই বা কোথায় ; আর কামকলা যাহার একেবারে অবিদিত,
সেই হরিণশাবকদিগের সহিত বর্দ্ধিত ব্যক্তিই বা কোথায় । অতএব
সখে ! পরিহাসের জন্ত যাহা বলিয়াছি, তাহা সত্য বলিয়া মনে
করিও না ॥১২॥

(৪) বিদূষক । ইহা এইরূপই হইবে ।

(১) স্বহৃদং ।

राजा । माधव्य ! त्वमपि स्वनियोगमनुतिष्ठ, अहमपि
तपोवनरक्षार्थं तत्रैव गच्छामि (१) । (ड)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (ढ)

द्वितीयोऽङ्कः ॥०॥

(ड) राजेति । स्वस्मिन् नियोगम् आत्मानं प्रति ममादेशं नगरगमनमित्यर्थः ।

(ढ) इतीति । इति राज्ञ उक्तौ सत्याम् । राज्ञः केचित् शरीररक्षिण इति
तैः सह राजविदूषकयोर्वहुतात् सर्वशब्दस्य बहुवचनस्य च उपपत्तिर्बोद्धव्या ।

इति महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितान्

अभिज्ञानशकुन्तलटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां द्वितीयाङ्कविवरणं

समाप्तम् ॥०॥

(ड) राजा । माधव्य ! तूमिओ निजेर प्रति आदेश पानन
आमिओ तपोवनरक्षार जन्तु सेइथानेइ याई ।

(ढ) (ईशार पर सकनेइ छनिग्रा गेल ।)

द्वितीय अङ्क ॥०॥

(१) क्वचित् एष पाठो न दृश्यते ।

तृतीयोऽङ्कः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः । (क)

शिष्यः । विचिन्ता सविध्यम् । अहो ! महाप्रभावं राजा
दुष्मन्तः ; येन प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति सारथिद्वितीये
राजनि निरुपद्रवानि नः कर्माणि संवृत्तानि (१) । (ख)

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुङ्कारेणैव (२) धनुषः स हि विघ्नान् व्यपोहति ॥१॥

(क) तत इति । यजमानो यागे प्रवृत्तयासौ शिष्य इति सः ।

(ख) शिष्य इति । महान् प्रभावं दण्डजं तेजो यस्य सः । येन हेतुना,
तत्रभवति माननीये, सारथिरेव द्वितीयो यस्य तस्मिन् अनन्यसहाये इत्यर्थः, राजनि,
पायनम् अस्माकं तपोवनम्, प्रविष्टमात्रे एव प्रविष्टे सत्येव, नः अस्माकम्, कर्माणि
यागकार्याणि, निरुपद्रवानि अनुपद्रवाणि, संवृत्तानि सञ्जातानि ।

ननु कथं निरुपद्रवानौत्याह केति । हि यस्मात्, बाणसन्धाने लक्ष्यं प्रति धनुषि

(क) तदनन्तरं कुश लहेय। यच्छत्रवृत्तं कोनं मुनिनिश्चयं प्रवेश ।

(ख) शिष्य । (चिन्ता करिष्या विम्वरैर सहित) ओह ! राजा
दुष्मन्त महाप्रभावशाली ; ये हेतु केवल सारथिर सहित सेई राजा
आश्रमे प्रविष्टे इहैवाभाज्ये आभादेर वृद्धकार्या निरुपद्रव इहैवाह्ये ।

(१) शिष्यः । अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्मन्तः । प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्र-
भवति राजनि निरुपद्रवाणि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवन्ति ।

(२) हुङ्कारेणैव...

यावदेतान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्य उपाहरामि
परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे । प्रियंवदे ! कस्येदमुशीरानुलेपे
मृणालवन्ति च नलिनीदलानि नीयन्ते ? (१) । श्रुतिमन्त्रि-
किं कथयसि “आतपलङ्घनाद्वलवदसुस्थशरीरा शकुन्तला, तस्य
शरीरनिर्वापणाय” इति ? । प्रियंवदे ! यत्नादुपचर्यताम्
सा हि तत्रभवतः कुलपतेर्द्वितीयमुच्छसितम् । अहम्
तावद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्या एव गौतमीहस्ते विसर्जयामि
इति निष्क्रान्तः (२) । (ग)

वाणयोजने, का कथा, अपि तु कापि नेत्यर्थः । वाणसन्धानेन तु विघ्नान् व्योषणेन
भावः । स राजा, धनुषो हुङ्कारेणैव हुमिति शब्देनैव, दूरतः ज्याशब्देनैव, वि-
विघ्नस्वरूपान् राक्षसान्, व्यपोहति निरस्यति । अतो महाप्रभाव एव स राज्ञेति भावः ।
अत्र का कथेति पार्थापत्तिः हुङ्कारेणैवेति गुणोत्प्रेक्षा च, अनयोर्मिथो निरपेक्ष-
संसृष्टिः ॥१॥

(ग) यावदिति : यावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे । एतान् दर्भान् कुशान्,
यागाय परिकृतभूमौ संस्तरणार्थं पातनार्थम्, ऋत्विग्भ्यो याजकेभ्यः, उपा-
समर्पयामि । परिक्रम्य यागस्थाने गमनार्थं पादक्षेपं कृत्वा, अवलोक्य शिव-
नलिनीदलानि नीयन्ते इति दृष्टा । आकाशे शून्ये रङ्गालये वस्तुतः शिव-
अभावेऽपीत्यर्थः । तथा च “किं ब्रवीषीति यन्नाक्ये विनां पात्रं प्रयुज्यते ।
...

श्रुत्वावानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥”

कारण, वाणसन्धानेन कथा आत्र किं वनिव ; धनुष इङ्कारेण
दूर इहेते आशङ्क्यवाराहे तिनि विघ्न दूर करिष्या थाटकन ॥१॥

(१)---इतान्---उपनयामि । नलिनीपत्राणि ।

(२) किं ब्रवीषि---अस्यस्या शकुन्तला--- तर्हि त्वरितं गम्यताम् । सवि-
खलु भगवतः कस्यस्य कुलपतेरुच्छसितम् ।---अस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि ।

কস্য জনস্য নিমিত্তে, উশীরানুলেপনং পিষ্টবীরণমূলকতানুলেপনম্, সৃণালবন্তি
সৃণালযুক্তানি, নলিনীদলানি পদ্মপত্রাণি । স্মৃতিম্ উত্कर्णत्वादिरূপা শ্রবণভঙ্গীম্ ।
স্মৃতিমেব রবিকিরণেন লঙ্ঘনাৎ উপযনপরিষ্কারাদৌ প্লবনাৎ শরীরব্যাপনাদিত্যর্থঃ, বলবৎ
অলম্ অসুখ্যং সন্তততয়া অপ্রকৃতিস্থ্যং শরীরং যস্যঃ সা । তস্যঃ শকুন্তলায়াঃ
শরীরস্য নির্বাণায় তাপোপশমায । ইতি কিং কথয়সীতি পূর্বোক্তান্বয়ঃ ।

“লঙ্ঘননুপবাসী স্যাৎ ক্রমণে প্লবনেऽপি চ” ইতি মেদিনী । হি যজ্ঞাৎ, সা
শকুন্তলা, তত্র ভবতঃ পূজনীয়স্য, কুলপতেঃ প্রাগুক্তলক্ষণস্য কণ্বস্য, দ্বিতীয়ম্ উচ্ছসিতং
জীবনম্, তথৈব তেন সমাদরকরণাদিত্যি ভাবঃ । বৈতানিকং যজ্ঞসম্বন্ধীয়ম্, শান্ত্যাদকং
তাপশান্তিকরং জলম্, অসুখ্যে শকুন্তলায়ৈ এব শকুন্তলায়ৈ মেব, গৌতম্যাঃ তদাখ্যায়াঃ
কণ্বস্য ধর্মমগিন্যা হস্তে, বিসর্জয়ামি অন্যেণ কেনচিন্ দাপয়ামি । ইতি উক্তা
ইতি শ্রীষঃ ।

দ্বিতীয়মুচ্ছসিতমিতি শকুন্তলৌচ্ছসিতযৌভেদেপি অমেদাধ্যবসায়াদতিশয়োক্তি-
রলঙ্কারঃ ।

“বিতানী যজ্ঞ উল্লোচে বিস্তারে পুনঃপুনঃকম্ । ল্লৌবং বৃদ্ধবিশিষ্যে স্যাৎ ত্রিলিঙ্গী
মন্দতুচ্ছযোঃ ॥” ইতি মেদিনী ।

(গ) বেদির উপরে আস্তরণ করিবার জন্ত এই কুশগুলি পুরোহিত-
দিগের নিকট সমর্পণ করি । (পাদক্ষেপপূর্বক দেখিয়া শূন্যে) প্রিয়ংবদা !
তুমি কাহার জন্ত এই বিণ্যার মূলের অনুলেপন এবং যুগলযুক্ত পদ্মের-
পাতাগুলি নিয়া যাইতেছ ? । (শ্রবণ অভিনয় করিয়া) কি বলিলে ?
প্রোক্ষে পরিশ্রম করায় শকুন্তলার শরীর অত্যন্ত অসুস্থ হইয়াছে ;
তাহার শরীর শীতল করিবার জন্ত । প্রিয়ংবদা ! যত্নপূর্বক পরিচর্যা
কর ; কারণ, শকুন্তলা মাননীয় কুলপতি কণ্বের দ্বিতীয় জীবন । আমিও
ইহার জন্তই গোতমীর হাতে যজ্ঞীয় শাস্তির জল পাঠাইয়া দিতেছি ।
(এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

विष्कम्भकः । (घ)

ततः प्रविशति समदनावस्थो राजा (१) । (ङ)

राजा । सचिन्तं निश्चय (२) ।

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम् (३) ।

(घ) विष्कोति । विष्कम्भाति पूर्वापरम् उपाख्यानं संयोजयति वः प्रसन्नः ।

विष्कम्भकः । तल्लघणन्तु साहित्यदर्पणे यथा—

“वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

संचितार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां सम्ययोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥”

तथा चात्र ‘अहो महाप्रभावी राजा’ इत्यादिना ‘विघ्नान् व्यपीडित’ इत्येव
 सन्दर्भेण यज्ञायतनात् राक्षसापसारणरूपवृत्तकथांशनिदर्शनम् ; ‘प्रियंवदे ! कर्तव्यं
 इत्यादिना ‘विपुर्जयामि’ इत्यनेन च शकुन्तलासन्तापशुश्रूषात्मकवर्त्तिष्यमाणकथांश
 निदर्शनं सूचितमित्यनुसन्धेयम् । स चायं मध्यमपात्रेण यजमानशिश्वेण प्रकीर्ण
 त्वात् शुद्ध इति बोध्यम् ।

(ङ) तत इति । मदनावस्थया उत्क्रान्तादिकामदशया सहेति समदनावस्थ
 राजा प्रकरणात् दुष्प्रसन्नः ।

(घ) विष्कम्भकः ।

(६) तदनन्तरं सकाम अवस्थाय राज्ञार प्रवेशः ।

राजा । (चिन्तार सहित निश्वास ताग करिष्या)

(१) कामयमानावस्थः । (२) राजा । निश्चयः ।

(३) ...‘अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्तयितुम् ।

ভগবন্ ! মন্থয় ! কুতস্তে কুসুমায়ুধস্য সতস্তৈচ্ছা-
মিত্ (১) । স্মৃতা । আঁ জ্ঞাতম্ (২) । (চ)

নত্মাত্মনঃ কামপোড়ানিহত্যে রহী বা বলাহা শকুন্তলয়া সহ সঙ্কম্যতামিত্যা-
হ জান ইতি । তপসী মুণীনাম্ তপস্যায়াঃ, বীৰ্য্য সামর্থ্যম্, অহং জানে অবগচ্ছামি ।
তথা চ রহঃসঙ্কমে বলাত্‌সঙ্কমে বা মহর্ষিঃ কল্কস্তদবগম্য মাং ভক্ষীকরিষ্যতীতি
তদুময়বিশীঃপি সঙ্কমী ন সম্ভবতীতি ভাবঃ । অথ তর্হি যথা শকুন্তলা তুম্যমাঙ্গদানং
করতি তথা চেচ্ছতামিত্যাহ সেতি । সা বালা শকুন্তলা, পরবতী পরাধীনা, ইতি মে
বিদিতং জ্ঞাতমস্মি । অতস্তস্যা আত্মদানমপি ন সম্ভবতীতি ভাবঃ । ননু তদা
ততী হৃদয়ং নিবর্ত্য সুস্থো ভবতু ইत्याহ ন চেতি । নিস্মাত্ গমীরদেয়াত্ সলিলং
জলমিব, ততঃ শকুন্তলাতঃ, মে মম হৃদয়চ্চ কনু, ন নিবর্ততে ন উচিষ্টতি ন
প্রযাবর্ততে চ । অতএব ইদানীং কা গতিরিতি ভাবঃ ।

অথ ত্রীতীপমালঙ্কারঃ । আখ্যা জাতিঃ ॥১॥

(চ) ভগবন্নতি । হে ভগবন্ ! জগতি সর্বত্র সমানচমতাপ্রকাশাত্ মহা-
মাঙ্গাভ্যাশালিন্ ! মনী মথ্যাতীতি হে মন্থয় ! কুসুমং পুষ্পমেব আয়ুধমস্ত্রং যস্য
তাড়নস্য সতঃ, এতচ্ চৈদৃশং তৈচ্ছা তীচ্ছতা প্রস্করতা । তথা চ ভবতঃ পুষ্পরূপ-
কৌমল্যায়ুধতয়া কৌমল্যলব্ধ্যৈব সম্ভবে চৈদৃশী তীচ্ছতা আখ্যেতি ভাবঃ ।

অতএবাহ হেতুবিরুদ্ধগুণোৎপত্তে বিধিমালঙ্কারঃ । তৈচ্ছামিতি পদাংশগতী দুঃশবল-
দৌষঃ 'প্রস্করতৈবা' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । স্মৃতা অরণমঙ্গীমমিনীয । আমিতি
অরণ্যার্থমব্যয়ম্ । জ্ঞাতং চিন্তয়া তীচ্ছতাধারণমবগতমিত্যর্থঃ ।

"মাং জানি নিম্ময়স্মৃত্যোঃ" ইতি মেদিনী ।

আমি ভগবন্তার শক্তি জানি ; আবার সেই বাজিকা যে পরাধীনা
তাশাও আমার জানা আছে । কিন্তু নিম্নস্থান হইতে জলের জ্বাশ,
আমার মন শকুন্তলা হইতে নিবৃত্তি পাইতেছে না ॥১॥

(চ) হে মহাআশানী কামদেব ! তুমি কুসুমায়ুধ ; স্তবরাঃ

(১) কচিদয়ং পাঠী নাস্মি । (২) কুবচিন্ এষ পাঠী ন দৃশ্যতে ।

अद्यापि नूनं हरकोपवक्त्रि-
 स्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवास्वुराशौ ।
 त्वमन्यथा मन्मथ ! महिधानां
 भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः (१) ॥२॥

किं ज्ञातमित्याह अद्यापीति । हे मन्मथ ! अस्वुराशौ समुद्रे, शीतौ च
 इव, हरस्य महादेवस्य कोपवक्त्रिः क्रोधात्थिततृतीयनयनाग्निः, अद्यापि इतो
 त्वयि ज्वलति, इति नूनं निश्चितम् । अन्यथा न ज्वलति चेत् तदेत्यर्थः, हे स
 हरेण दग्धीकरणात् भस्मैव अवशेषयरमावस्था यस्य स तादृशः त्वम्, महिधानां
 कामातुराणां जनानां सम्बन्धे इति तात्पर्यम्, कथम् एवम् इत्यम् उष्णः
 इति शेषः ।

अत्र शीतोपमालङ्कारप्रौढोक्तिभ्यां विच्छित्तिवशात् उष्णत्वरूपसाधनेन मन्मथ
 ज्वलनात्मकसाध्यस्य ज्ञानादनुमानालङ्कारः, शीतलीभूतभस्मावशेषात् उष्णत्वरूप
 विधमालङ्कारश्च ; अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । न च नूनमित्य
 प्रेक्षाव्यञ्जकतया उत्प्रेक्षैवेयमिति वाच्यम्, अत्र नूनमित्यस्य निययार्थकतया
 चानुभवात् तर्कार्थकत्वस्थल एव चीत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् “उत्प्रेक्षायार्थक
 प्रतीतिः, इह तु निश्चिततवेत्युभयोर्भेदः” इति दर्पणकारोक्तेश्च ।

अत्र जप्तिर्नाम नाञ्जलक्षणञ्च—“जप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिदयत्नात्तुभीषतः”
 दर्पणलक्षणात् ।

उर्वस्य ऋषेरपत्यमिति और्वः । पुरा किल उर्वेण ऋषिणा अयोनिजं पुत्रं
 स्ववचो निर्माय यः पुरुषो निर्गमितः, समुद्रे वडवामुखे स्थापितश्च, स एव वाङ्मनः
 इति पौराणिकीवार्त्ता । “और्वस्तु वाङ्मनो वडवानलः” इत्यमरः ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिवृत्तम् ॥२॥

तोमार एरूप अथवता आमिल कोथा इहेते ! । (अथव ता
 ७ ! बुद्धिग्राहि ।

(१) कश्चिंश्चित् पुस्तके एषः श्लोकोऽपि नास्ति ।

অপি চ, ত্বয়া চন্দ্রমসা চ অতিবিশ্বসনীয়াসমি-
সম্বীযতে কামিসার্থঃ (১) । কুতঃ—(৬)

তব কুসুমশরত্বং শীতরশ্মিত্বমিন্দোঃ

দ্বয়মিদমযথার্থং দৃশ্যতে মদ্বিধেষু ।

বিসৃজতি হিমগর্ভে রগ্নিমিন্দুর্ময়ুখৈঃ

ত্বমপি কুসুমবাণান্ বজ্রসারীকরোষি ॥৩॥

(৬) ইদানীমুপালভ্যুসারমতে অপি চেতি । অতিবিশ্বসনীয়াস্যাং কৌমল্যেন
লৌকৈরত্যন্তবিশ্বাস্যাস্যাং যুবাভ্যাম্, কামিসার্থঃ কামুকসমূহঃ, সমিসম্বীযতে পর
শরতাপ্রকাশাত্ প্রত্যর্থ্যতে ।

“স ঘসার্থৌ তু জন্তুभिঃ” ইত্যমরঃ । “বজ্রনছামিসম্বান” ব্যলীকচ প্রতারণম্
ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

তবেতি । তব প্রকরণাত্ সন্মতস্য, কুসুমানি পুষ্পাণ্যেব শরা যস্য তত্বম্, ইন্দো-
যন্দস্য, শীতাঃ শীতলা রশ্ময়ঃ কিরণা যস্য তত্বম্, ইদং দ্বয়ং মদ্বিধেষু মাদৃশেষু
কামিজনেষু বিধেষু, অযথার্থে মিথ্যাভূতম্, দৃশ্যতে । কথমযথার্থমিত্যাহ বিসৃজতীতি ।
ইন্দুশব্দঃ হিমং গর্ভে অন্মন্তরে যেষাং তৌ সাদৃশ্যঃ, ময়ুখৈঃ কিরণৈঃ, অগ্নিম্, বিসৃজতি
বর্ষতি ; অত্রাপি মদ্বিধেজ্বিত্যন্বীযতে । মদ্বিধৈস্তথৈবানুভবাদিতি ভাবঃ । তথা ত্বং
সম্বীযোঽপি, কুসুমবাণান্, বজ্রাণামিব সারী বলং যেষাং তে বজ্রসারাঃ, অবজ্রসারান্

সমুদ্রে বড়বানলের আশ্রয়, নিশ্চয়ই তোমাতে অত্ৰাপি মহাদেবের
কোধানল জ্বলিতেছে ; না হইলে, হে কামদেব ! তুমি ভস্মাবশিষ্ট
হইয়া, আমাদের মত লোকের পক্ষে একরূপ উষ্ণ হইলে কিরূপে ॥২॥

(৬) আরও, তুমি এবং চন্দ্র এই দুইজন অত্যন্ত বিশ্বাসের পাত্র
হইয়া কামী লোকদিগকে প্রতারণা করিয়া থাক । কারণ,

(১) মদনবাধা নিরূপ্য । ভগবন্ ! কুসুমাযুধ ! ত্বয়া চন্দ্রমসা চ
বিশ্বসনীয়াসামিতিসম্বীযতে কামিজনসার্থঃ । কুতঃ—

অথবা (১) । (জ)

অনিশমপি মকরকেতুর্মনসো রুজমাবহন্নভিমন্তো মে ।

যদি মদিরায়তনযনাং তামধিকৃত্য প্রহরতীতি (২) ॥৪৮॥

ভগবন্ ! এসমুপালব্ধস্য তে ন মাং প্রত্যনুক্ৰোশঃ (৩) ।

বজ্রসারান্ করীষীতি বজ্রসারীকরোষি ; মদ্বিধেচ্ছিত্যনুপক্ৰঃ । মদ্বিধানাম্ভা
দিত্যাশ্রয়ঃ । অতএব কুসুমশরত্বেন শীতরশ্মিত্বেন চ অতিবিশ্বসনীয়াত্মা
কামিসার্থঃ অমিসম্বোধিত এবেতি সমুদায়াभिप्रायः ।

অত্র অর্থার্থত্বং প্রতি পরাৰ্হবাক্যার্থদ্বয়স্য হেতুত্বাৎ বাক্যার্থহেতুকং কার্যং
হিসমগমং ময়ুখেভ্যঃ অগ্নিবির্গোত্পত্তেঃ কুসুমবাণেভ্যো বজ্রবত্প্রহারীত্পত্তেঃ
লঙ্কারদ্বয়ম্, ইত্যে তেষামঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

গুণাতিপাতী নাম নাক্যলক্ষণশ্চ—“গুণাতিপাতঃ কার্য্যং যদিপরীতং গুণম্
ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ।

মালিনী বৃত্তম্ ॥৩॥

(জ) প্চান্তরমমিধত্তে অথবেতি ।

অনিশমিতি । মকরকেতুর্মন্যয়ঃ, মদিরে মতল্লব্ধনপচ্ছিদ্বয়মিব
নয়নে নেত্রদ্বয়ং যস্যাস্তাম্, তাং শকুন্তলাম্, অধিকৃত্য অবলম্ব্য প্রহরে
মাং প্রহরতি মদুদ্বেশেন তাং প্রহৃত্য তদুদ্বেশেন যদি মাশ্চ প্রহরতীত্যর্থঃ, ইতি
অনিশং সর্বদা, মে মম মনসো রুজং পীড়াম্, আবহন্নপি জনয়ন্নপি,
কুলত্বেন সম্মতঃ স্যাদিতি শेषঃ, মদুদ্বেশেন তস্যা অপি প্রহারাৎ তদেব
লাভাদিতি ভাবঃ ।

তোমার কুসুমশরত্ব, আর চন্দের শীতরশ্মিত্ব, এই দুইটী
আমার মত লোকের পক্ষে মিথ্যা দেখিতেছি । কারণ, চন্দের
কিরণদ্বারা অগ্নিবর্ষণ করেন, আর তুমিও পুষ্পগয় বাগঙনির
গায় তীক্ষ্ণ কর । ৩৭।

(১-২-৩) চিত্রিতপাঠাঃ পুস্তকান্তরে ন দৃশ্যন্তে ।

वृथैव सङ्कल्पशतैरजस्रम्
अनङ्ग ! नीतोऽसि मयातिवृद्धिम् ।
आकृष्य चापं श्रवणोपकरणे
मय्येव युक्तस्तव बाणमोक्षः (१) ॥५॥

अत्र पीडाजनकोऽपि अभिसत इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

पार्था जातिः ॥४॥

(भ) भगवन्निति । एवम् अनेन प्रकारेण प्रतारकत्वेनेत्यर्थः, उपालम्बस्य मयैव तिरस्कृतस्य, ते तव, मां प्रति अनुक्रीशो दया न जायत इति शेषः । तथा च दुःखेन तिरस्कृतो दुःखयिता दुःखितं प्रति दयां करोतीति रीतिस्त्वयि न दृश्यत इति भावः ।

वृथैवेति । हे अनङ्ग ! मया अजस्रं सर्वदा सङ्कल्पशतैः 'प्रियतमया शकुन्तलया सममेव' विचरिष्यामि इत्यञ्च विहरिष्यामि' एवञ्च ताभिर्बहुतराशाभिः, त्वं वृथैव श्रमार्थकमेव, अतिवृद्धिम् अत्यन्तमभ्युदयम् अत्याधिकञ्च, नीतः प्रापितोऽसि ; अनङ्गस्य सङ्कल्पजलात् सङ्कल्पबाहुल्ये अतिवृद्धेरेव सम्भवादित्याशयः । नन्वतिवर्द्धनस्य कथं प्रयासमित्याह आकृष्येति । तथा च श्रवणोपकरणे कर्णसमीपे आकर्णमित्यर्थः, चापं धनुः, आकृष्य विद्यमानस्येति शेषः तव, मय्येव अतिवर्द्धयितारं मां प्रत्येव, बाणमोक्षः श्रान्तिविषः, युक्त उचितः, "उपकृतं बहु तव किमुच्यत" इत्यादिदर्पणीदाहरणवत्

(ज) अथवा, कामदेव यदि आमार उद्देशे मेहै खञ्जनदीर्घनश्रनो भूषणालेके प्रहार करिशा, आमाके प्रहार करितेन, उवे मर्कदार भूष, आमार मनैर दुःख जन्माईयाओ आमार अभिमत इहेतेन ॥४॥

(ब) हे महिमाश्रित ! ऐकरूपे तोमार तिरस्कार करितेहि, कथापि आमार प्रति तोमार दया इहेतेहे न ।

(१) अयं श्लोकोऽपि कचिन्नास्ति ।

‘सखेदं’ परिक्रम्य । क्व नु खलु निरस्तविघ्नैस्तपस्विभिरनु-
 खिन्नमात्मानं विनोदयामि । न च प्रियादर्शनादृते प्रा-
 मन्यत् । यावदेनामन्विष्यामि । ऊर्ध्वमवलोक्य । इमानुप-
 वेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना-
 भवती शकुन्तला गमयति । भवतु, तत्रैव तावद्गच्छामि ।
 परिक्रम्यावलोक्य च । अनया बालपादपवीथ्या सुतनुरचिरं
 तर्कयामि । कुतः—(१) (ज)

विपरीतलक्षणाया कथमपि न युक्त इत्यर्थः ; वर्द्धनेन उपकर्तारं प्रति तादृशप्र-
 प्रत्युपकारस्यैव युक्तत्वादिति भावः ।

अत्र अतिवर्द्धनात्मकारञ्चकार्यस्य वैफल्यत्वात् वाणाघातप्राप्तिरुपस्थानस्य च स-
 विषमालङ्कारः, अतिवर्द्धनस्य वृथात्वं प्रति परावर्द्धवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्य-
 काव्यलिङ्गम् ; अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

तथा वाणमोक्षेण विपत्प्राप्त्या विरोधी नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“विरो-
 प्राप्तिः” इति दर्पणलक्षणात् ।

आकृत्येत्यनन्तरं विद्यमानस्येत्यध्याहारात् नैककतृकत्वहानिः ।

उपजातिर्घटम् ॥५॥

(ज) सखेदमिति । सकामपीडमित्यर्थः । निरस्ता मयैव दूरी-
 ताः ।

हे कामदेव ! सर्वदा शत शत कामनाद्वारा अनर्थक-
 अत्यस्त वर्द्धितं करिष्येहि । कर्षणार्थं धन आकर्षणं करिष्ये-
 प्रतिहे तोगार बाणक्षेपं करा उचितं हरेतेहे ॥६॥

(१) परिक्रम्य । क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः शकुन्तला
 विनोदयामि । निश्चयः । किं नु खलु मे प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् ।
 मन्विष्यामि । ऊर्ध्वमवलोक्य । इमानुपवेलां प्रायेण लतावलयवत्सु
 ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्गच्छामि ।

সম্মীলন্তি ন তাবদ্বন্দ্বনকোপাস্তয়াবচিতপুষ্পাঃ ।

দ্বীরস্নিগ্ধাশ্চামী দৃশ্যন্তে কিসলয়চ্ছ্বেদাঃ (১) ॥৬॥

স্বাসককৃৎকয়জ্ঞব্যঘাতা যেষাং তৈঃ তপস্বিভিঃ, অনুজ্ঞাতঃ যথেষ্টবিচরণাদাবনুমতঃ
বহু, ক কচ্চিন্ স্থানি; নু খলু, খিল্লং সন্তপসু, আত্মান' মনঃ, বিনীদয়ামি
বাসায়ামি । ননু পবনধমণাদিনা বিনীদয়েত্যাহ ন চেতি । প্রিয়ায়াঃ শকুন্তলায়াঃ
দর্শনাহুতৈ সাচাত্কার' বিনা, অন্যত্ কিমপি শরণ' সন্তাপনিবর্তকতয়া রক্ষকম্
পতীতি শ্রেষঃ । এনাং শকুন্তলাম্ । তথ' ভীষণমত্যন্তমিত্যর্থঃ যথা স্নাত্তথা তপতি
সন্তাপ' জনয়তীতি তাম্, বেলা' সময়' মধ্যন্দিনমিত্যর্থঃ । লতাবলয়ানি এষাং সন্তীতি
নু লতামণ্ডপশালিষু তদব্যন্তরে প্রবিষ্ট্যেতি তাৎপর্যম্, মালিন্যা নদ্যাঃ তীরেণ ।
সময়তি পতিবাহয়তি । সুতনুঃ সুন্দরদেহা শকুন্তলা, অন্যথা দৃশ্যমানয়া, বালপাদপ-
পীয়া নূতনতরুশ্চা তদন্তর্গতপথেনেত্যর্থঃ, অচিরম্ অনতিপূর্বম্ ।

অনু বিচারো নাম নাট্যলক্ষণম্—“বিচারো যুক্তবাক্যৈর্দ্রব্যলক্ষণসামান্যম্” ইতি
সংলক্ষণাৎ ।

সম্মীলন্তীতি । তথা শকুন্তলয়া, অবচিতানি সঙ্ঘিতানি পুষ্পাণি যেষাং তৈ, অমী

(ঞ) (হুঃখের সহিত পাদক্ষেপ করিয়া) বিদ্র দূর হইলে পর,
তপস্বীরা আমাকে যাইবার জন্ত অনুরোধ দিয়াছেন, এখন আমি সম্ভ্র
নকে কোথায় যাইয়া আশ্রয় করি । শকুন্তলার দর্শন ভিন্ন অস্ত কিছুই
আমার সম্ভ্রাপনিবর্তক হইবে না । সুতরাং উহাকেই অন্বেষণ করি ।
উপরের দিকে চাহিয়া) সেই শকুন্তলা, সখীজনের সহিত, লতামণ্ডপ-
সম্পন্ন মালিনীনদীর তীরে, প্রায়ই এই দারুণরোভসম্পন্ন সময়
পতিবাহিত করিয়া থাকেন । হউক, সেইখানেই যাই । (পাদক্ষেপ
করিয়া দেখিয়া) এই ছোট ছোট গাছগুলির ভিতর দিয়া সুন্দরী
যাই গিয়াছে বলিয়া মনে করি । কারণ—

(১) অর্থ পাঠঃ কচ্চিন্ ।

স্বপ্ন রূপিত্বা । অহো ! প্রবাতসুভগোঽয়ং বনোদ্দেশঃ (১) ।

শক্যোঽরবিন্দসুরभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।

अङ्गैरनङ्गतमैर्निर्द्दयमालিজ्জितुं পবনঃ (২) ॥৩॥

বন্দনকীৰ্ত্তন বন্তোপরিমাণাঃ, ন সম্বীলন্তি ইদানীমপি ন সঙ্কোচং প্রাপ্তবন্তি ।
 বহুপূৰ্ণং সচ্চয়ং তু সম্বীলন্ত্যেবেতি ভাবঃ । অসী কিসলয়চ্ছদাঃ পল্লবস্বৰ্ণ-
 চৌরস্নিগ্ধা নির্যাসেন সচ্ছদাঃ দৃশ্যন্তে । বহুপূৰ্ণং পল্লবচ্ছদনে তু চৌরশৌৰ্য-
 স্যাদিতি ভাবঃ । তাবচ্ছব্দো বাক্যালঙ্কারে ।

অত্র অপ্ৰস্তুতযৌরব বন্দনকীৰ্ত্তন-কিসলয়চ্ছদ্যৌরেকদর্শনক্রিয়য়া সহ
 অমিসম্বন্ধাৎ তুখ্যযোগিতালঙ্কারঃ ; শকুন্তলয়া অচিরগমনপ্রতিপাদনকার্য্যং প্রতি-
 ক্কারণদ্বয়োপন্যাসাৎ সমুচ্চয়শ্চ ; অনযৌরেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ ।

আর্য্যো জাতিঃ ॥৬॥

(৪) স্বপ্নমিতি । ত্বচি বায়োরনুভবমভিনীয়েত্যর্থঃ । অহো ইতি
 প্রবাতেন শ্রীত্ব-সৌগম্য মান্দ্যাत्मকগুণদ্বয়শালিনা বায়ুনা, অয়ং বনোদ্দেশঃ
 সুভগো মনোহরঃ ।

“সুন্দরেধিকমান্যে চ দুর্দ্দিনেতরবাসরে । তুরীয়াংশি শ্রীমতি চ সুভ-
 শব্দার্থবঃ ।

প্রবাতসুভগত্বং সমর্থয়তি শক্য ইতি । অনঙ্কতমৈঃ অঙ্গমৈব ইত্যর্থঃ ।

তিনি যে বোটা ইহাতে ফুল তুলিয়া নিয়াছেন, সে
 এখনও বুজিয়া যায় নাই এবং এই পল্লবখণ্ডগুলিকেও
 দেখিতেছি ॥৬॥

(৫) (স্পর্শ অভিনয় করিয়া) ওহে ! উৎকৃষ্ট বায়ু বহি-
 ষ্যাকায় বনের এই স্থানটা বড়ই মনোহর হইয়াছে ।

(১) পরিক্রম্য সংস্পর্শ রূপিত্বা ।... উদ্দেশঃ ।

(২) শক্যমরবিন্দসুরभिः...। অবিরলমালিজ্জিতুং...।

विलोक्य । हन्त ! अस्मिन् वेतसलतामण्डपे सन्निहितया

शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि—(१) (ठ)

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

हारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥८॥

परिदेः पद्मैः तत्स्थैरित्यर्थः । सुरभिः सौगन्ध्यान्, तथा मालिन्वा नद्याक्षरङ्गाणां
कणवाही विन्दुचारी । अनेन विशेषणद्वयं वायोः सौगन्ध्यं शैत्यञ्च दर्शितम् । पवनो
वायुः, निर्द्वयं गाढं यथा स्यात्तथा, आलिङ्गितुं शक्यः मया पारयितव्यः । एतेन
स्मितं सूचितम्, बलवद्वायोः कष्टकरतया आलिङ्गनरुच्यभावात् । अतएव एतद्वनो-
द्देशस्य सुभगतमित्याशयः । आर्या जातिः ॥७॥

(ठ) विलोक्येति । पदचिह्नवर्णो दृष्टेत्यर्थः । हन्तशब्दो हर्षः । हर्षश्च
त्रिधाने शकुन्तलास्थित्यनुमानात् । वेतसलतामण्डपे मण्डपाकारंताप्राप्तवेतसलता-
मण्डपाकारं, सन्निहितया स्थितया ।

अभ्युन्नतेति । पाण्डवः पाण्डुवर्णः सिकता बालुका यस्मिन् तत्र, अस्य लता-
मण्डपस्य हारे, पुरस्तात् पदपङ्क्तेरेव अयदेशे, अभ्युन्नता गुल्फचिह्नापेक्षया किञ्चि-
दुन्नता, गुल्फ एव जघनगौरवस्य सञ्चारेण अङ्गुलीषु तत्सञ्चाराभावादिति भावः ;
तथा पश्चात् पदपङ्क्तेरेव पश्चाद्भागे गुल्फपातस्थाने इत्यर्थः, जघनस्य कटीमध्य-
स्थानस्य गौरवात् भारान्, जघनभारस्य समसूत्रपातेन गुल्फ एव सञ्चारादित्यर्थः, अवगाढा
अङ्गुलीष्वपेक्षया किञ्चिदुन्नता, अभिनवा सद्योजाता, इदानीमपि बालुकापाताय-
भावादिति भावः, पदपङ्क्तिः पादचिह्नश्चो दृश्यते । अन्येषां स्त्रीपुरुषाणामवागमना-

पद्मपार्श्वे शृङ्ग एवः मार्गनीनदीर उन्नतकणवाही एहे वायुके,
मण्डपे अङ्गुलीषु गाढ आलिङ्गन करिते पारिव ॥१॥

(१) (मेथिना) शय ! मण्डपाकार एहे वेतसलतामण्डपे भित्तरे
हृदला धाकिते पारिव । कारण—

(१) परिक्रम्यावलीक्य च । अस्मिन् वेतसपरिचिते लतामण्डपे...

यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि । तथा कृत्वा सहषंम् ।
 लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मनोरथप्रिया मे सकुसुमा
 शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामुपास्यते । भवतु, लताया
 शृणोमि विश्वस्तकथितान्यासाम् । इति विलोकयन् स्थितः (१) ।

दर्शनात् अनसूयाप्रियंवदयोश्च तादृशजघनगौरवाभावात् इयं पदपङ्क्तिः स
 एवेति भावः ।

शरणस्य गुल्फ इव अङ्गुल्यवच्छेदे जघनभारसञ्चारासम्भववृद्धेति ।
 'अभ्युन्नता पुरस्तात्' इत्यत्र न निहंतुत्वदीषः । द्वारदेशस्य सिकतानमयत्वात्
 पतनासम्भवात् सिकतानाञ्च साधारणमृद्वर्णत्वे प्रायेण छायासमानवर्णत्वा
 च्छायायां पदपङ्क्तिर्दर्शनासम्भवात् पाण्डुसिकते इति द्वारविशेषणम् ।
 अपुष्टार्थत्वदीषः ।

"न च प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत्" इत्यारभ्य एतदन्ते सन्दर्भे पति
 प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

"इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।"

पार्था जातिः ॥८॥

(८) यावदिति । . विटपान्तरेण तरुशाखाभ्यन्तरेण । अये इति प्रो
 निर्वाणं . दिदृक्षताप्राप्तिजनितनेत्रतापानलशान्तिः । मनोरथेन
 न पुनः सङ्गमपर्यन्तेनापीत्यर्थः । प्रिया प्रीतिकरा शकुन्तला, कुसुमाक्षरवी
 सहेति सकुसुमाक्षरणम्, शिलापट्टं प्रस्तरफलकम्, अधिशयाना आश्रित
 सखीभ्यामनसूयाप्रियंवदाभ्याम्, उपास्यते परिचर्यते । लताया व्यवहितः

इशार घारे ङुल बालूकाराशिर उगरे, मन्मथे उन्नत
 -देशेर भारवशतः पश्चाच्छागे गभीर नूतन पदचिह्नत्वेनी मेधिर

(१)....परिक्रम्य तथा कृत्वा सहषंम् ।...एषा 'मे मनोरथप्रियवता
 मन्वास्यते । भवतु, श्रोयामि आसां विस्रम्भकथितानि ।

ততঃ প্রবিশতি যথোক্তব্যাপার সহ সখীভ্যাং শকুন্তলা । (৬)

সখ্যৌ । উপবীজ্য । হলা সচন্তলে ! অবি সুহাঅদি দে
নলিনীপত্নবাতো ? । (৭)

(৭) হলা শকুন্তলে ! অপি সুখযতি তে নলিনীপত্নবাতঃ ? ।

যাঙ্গাং শকুন্তলানসূয়াপ্রিয়ং বদানাম্, বিশ্বস্তকথিতানি স্বৈরালাপান্ । আত্মপ্রকাশে তু
চালাপবন্ধৌ ভাবগোপনং বা ভবেদিতি ভাবঃ ।

শিলাপট্টমিতি “আধারোঃধিশ্রীড়াচক্ষাং প্রীত্ব্যে” ইত্যধিকরণে কর্ম্মত্বম্ ।

(৬) তত ইতি । যথোক্তব্যাপার সখীভ্যাং পরিচর্য্যমাণা শিলাপট্টমধিশয়ানা
চ, প্রবিশতি সম্মানং দৃষ্টিগোচরীভবতি । এবম্ভূতস্থলে বিশ্চাতীঃ সম্যদৃষ্টিগোচরলৈ
লক্ষণা । অতঃ শয়ানায়াঃ স্বয়ং প্রবেশো নানুপপন্ন ইতি ধ্যেয়ম্ ।

অথ শকুন্তলাদিমিঃ সহ রাজ্ঞী মেলনাৎ বর্ণসংহারী নাম প্রতিমুখসম্বেরকম্—
“চাতুর্বর্ণ্যোপগমনং বর্ণসংহার ইত্যে” ইতি भरतलक्षणे “चतुर्वर्ण्योपगमनं पात्राणां
मेलनम्” इत्यभिनवगुप्तव्याख्यानात् ।

(৭) সম্মানমিতি । অপিশব্দঃ প্রশ্নে । নলিনীপত্নবাতঃ পত্নলতাপত্নসচ্চালন-
জনিতবায়ুঃ, তে তব, সুখযতি সুখং করোতি তাপং শময়তি কিমিত্যর্থঃ ।

(৬) এই তরুশাখার ভিতর দিয়া দেখি । (তাঁহা করিয়া
আনন্দের সহিত) ওহে ! আমি চোখের শাস্তি লাভ করিয়াছি ।
এই আমার প্রাণের প্রিয়তমা, পুষ্পশয্যাসম্বিত প্রস্তরফলকের উপরে
অবস্থান করিতেছেন, আর সখীরা পরিচর্যা করিতেছে । হউক, নতীর
অন্তরালে থাকিয়া, ইহাদের বিশ্বস্তালাপ শুনি । (এই বলিয়া দর্শন
করতঃ দাঁড়াইয়া রহিলেন ।)

(৬) (তদনন্তর সখীজনের সহিত উক্তবিধ অবস্থায় শকুন্তলার
প্রবেশ ।)

शकु । सखेदम् । किं वीजअन्ति मं पिअसहोओ (१) ।

सख्यौ । सविषादं परस्परमवलोकयतः (२) । (घ)

राजा । बलवदसुस्थशरीरा तत्रभवती दृश्यते । सखि

तत् किमयमातपदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वक्तुं
साम्प्रति निर्वर्ण्यम् । अथवा, कृतं सन्देहेन (३) । (द)

(त) किं वीजयतो मां प्रियसख्यौ ।

(त) शकु इति । विफलमिदं वीजनं तापशान्ताभावादिति भावः ।

अत्र सख्योरनुनयायदृष्ट्यात् विधृतं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पे—

“कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ।”

न चैवम्, “अलं वो अन्ते चर” इत्यादिना शकुन्तलादेव दर्पणे दत्तोदाहृतं
विरोध इति वाच्यम्, दर्पणकृतैव क्रमाख्यगर्भसम्यङ्कलक्षणे “अलं वो अन्ते
इत्यादितः पूर्ववर्तिनः “स्थाने खलु विधृतनिमेषेण चक्षुषा” इत्यादिशकुन्तलादेव
लक्ष्यतया उदाहृतात् तस्यैव च भ्रमनिश्चयात् । पूर्वस्य प्रतिमुखसन्धिः परस्य
एव च पूर्वांशस्य गर्भसम्यङ्कलत्वे परांशस्य च प्रतिमुखसम्यङ्कलत्वे सन्धिसाद्वयं
सुधीभिर्भाव्यम् ।

(घ) सख्याविति । वायुना शान्ताभावात् अन्तस्ताप एवायम्, तस्य च
दुष्कार एवेति सूचनार्थं परस्परमवलोकनम् ।

(ग) सखीरा । (वातास करिग्रा) ओलो शकुन्तला !
वातास तोमार शांति जग्राईतेछे त ? ।

(त) शकुन्तला । (श्वेदेर सहित) तोमरा केन
वातास करितेछे ।

(ध) सखीरा । (विषादेर सहित परस्पर दर्शन करिते नासि

(१) ...सहोओ । (२) विषादं नाटयित्वा ।

(३) बलवदसुस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । विचिन्त्या ।

स्तनन्यस्तोशीरं प्रशिथिलमृणालैकवलयं
प्रियायाः सावाधं तदपि कमनीयं वपुरिदम् (१) ।
समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोः
न तु योऽस्यैव सुभगमपराजं युवतिषु ॥८॥

(८) राजेति । बलवत् अत्यन्तम् असुखं शरीरं यस्याः सा । आपतपदीषः
रविकिरणजनितसन्तापः । उत अथवा, यथा मे मनसि वर्तते कामसन्ताप एवाय-
मिति यदहं सम्भावयामि, तथैव स्यादित्यर्थः । सामिलाघं शकुन्तलायां सलिसम्,
निर्वर्णं दृष्ट्वा । सन्देहेन अयमातपदोषः कामसन्तापो वा इति संशयेन, कृतम् अलम् ।
“कृतं युगेऽलमर्थं च” इति मेदिनी ।

न नृत्तसन्देहाभावः कृत इत्याह स्नेनेति । स्तनयोः न्यस्तं तापशान्तये दनम्
चशीरं वीरणमूलकृतानुलिपनं यस्य तत् तादृशम्, तथा प्रशिथिलं शरीरस्य कृशत्वात्
शुषीभूतं मृणालमेव एकं केवलं वलयं यत्र तत् तथोक्तम्, प्रियायाः शकुन्तलायाः, इदं
वपुः शरीरम्, सावाधया सम्यक् पीडया सहेति सावाधम्, वर्तते इति शेषः, तापशान्त्य-
पायानुष्ठानादिति भावः ; तदपि तथापि, कमनीयं मनीहरम् । तथापि कामशीघ्रयो-
न्नापसाम्यमङ्गीकृत्य व्यतिरेकेण कामस्यैवायं ताप इत्यनुमिनीति सम इति । मनसिज-
निदाघप्रसरयोः कामप्रादुर्भाव-योः प्रादुर्भावयोः, स तापो दाहः, समः समानः, कामम्
इति समानुमतमङ्गीकृतमित्यर्थः ; तु किन्तु, युवतिषु विषये, योऽस्य निदाघस्य, एवमित्यम्
सुभगं सौन्दर्यजनकत्वात् सुन्दरम्, अपराजं परस्य तापकष्टजननादपराजः, न भवतीति
शेषः । अतः पारिजिह्यात् कामताप एवाग्रमिति नोक्तसन्देह इत्याशयः ।

(९) राज्ञा । शकुन्तलाके अतास्तु अस्मद्भार्या देधि ते हि ।
(विभर्कस्य सहित) तवे किं ईश ! रोज्ञेयं दोष ? ना, आशयं मने
बाह्यं नईतेच्छे ? । (अभिनायक सहित देधिना) अथवा सन्देह
करिवार प्रयोजन नाई ।

(१) ...शिथिलमृणालैकवलयम् । ... किमपि कमनीयम् ।

প্রিয়' । জনান্তিকম্ । অণসূয় ! তস্ম রাণসিণো
দ'সণাদো আরম্ভিঅ পজ্জুচ্ছুঅমণা সউত্তলা ; য ক
অসুণিমিত্তো আতঙ্কো ভবে (১) । (ধ)

(ধ) অনসূয়ে । তস্য রাজর্ষেঃ প্রথমদর্শনাদারম্ভ্য পর্য্যুতসুকমনাঃ শকু
ন খলু স্যা অন্যনিমিত্ত আতঙ্কো ভবেত্ ।

অথ শকুন্তলাদেহস্য সতাপত্বনিরূপণার্থ্য' প্রতি স্তনন্যস্ত্রীশীতলরূপে
কারণে সত্যপি প্রশিথিলমৃণালৈকবলয়ত্বরূপকারণান্তরীপন্যাসাত্ সমুদয়ালঙ্কার
সুস্থত্বাদিরূপকারণাभावेऽपि कमनीयतारूपकार्योत्पत्तेः किं विभावना ?
सावाधत्वरूपकारणे सत्यपि कुरुपत्वरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरिति विभावनापि
सन्देहसङ्कर इत्युभयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । साक्षात्प्रतिपादक
मानालङ्कारस्तु व्यज्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।

"काममसूयानुगमे प्रकामेऽनुमतावपि" इति हेमचन्द्रः ।

शिशुरिणी वृत्तम् ॥८॥

(ধ) প্রিয়মিতি । তস্য রাজর্ষে'র্দুঃখন্তস্য । পর্য্যুতসুকমনাঃ কামেন স
চিন্তা । আতঙ্কস্তাপঃ । আত্মীপান্তমালীচ্যৈব মযেদ' সম্ভাব্যত ইতি
"বক' তাপশঙ্কাস্তাতঙ্কঃ" ইত্যমরঃ ।

স্তনে বিণার মূলের অনুলেপন দেওয়া হইয়াছে, মৃণালের
বলয় অত্যন্ত শিথিল হইয়াছে এবং অত্যন্ত সস্তাপ চলিতেছে ;
প্রিয়তমার এই দেহখানি স্নন্দর দেখা যাইতেছে । কামাবিজ্ঞ
গ্রীষ্ম—এই উভয়েরই সস্তাপ সমান, ইহা আমি স্বীকার করি
যুবতিগণের প্রতি গ্রীষ্মের এইরূপ স্নন্দর অপরাধ হইতে পারে না ।

(ধ) : প্রিয়ঃ বদা । (অনসূয়ার প্রতি চুপি চুপি) অনসূয়া !

(১)...পজ্জুচ্ছুয়া বিষ সউত্তলা । কি' য় কখু, সী তর্হিণী
আতঙ্কো ভবে ।

অন। সহি। সম বি এআরিসী আসঙ্কা হিঅস্স।
 ভোদু, পুচ্ছি' দাব ণ'। প্রকাশন্। সহি। পুচ্ছিদব্বাসি
 কিম্মি। বলীঅো ক্ব দে অঙ্গাণ' সন্দাৱা। (ন)

রাজা। বক্তব্যমেব (১)। (প)

শশিকরবিশদান্যস্থাস্তথাহি দুঃসহনিদাঘশ'সীনি।

ভিন্নানি শ্যামিকয়া মৃণালনিৰ্ম্মাণবলয়ানি (২) ॥১০॥

(ন) সহি। সমাপি এতাৱশী আশঙ্কা হৃদয়স্য। ভবতু, প্রত্যাশি তাবদেনাম্।
 সহি। প্রত্যাশি কিমপি। বলীয়ান্ খলু তে অঙ্গানাং সন্নাপঃ।

(ন) অনেতি। এতদপি জনান্তিকমেবেতি বোধ্যম্, পরত্র প্রকাশনিত্যভিধানাত্।
 এতাৱশী ত্বদুক্তরূপা আশঙ্কা সন্দেহঃ। খলু যজ্ঞাত্। বলীয়ান্ অতীবপ্রবলঃ।
 অতঃ প্রত্যাশীত্যন্বয়ঃ।

(প) রাজিতি। বক্তব্যমেব প্রত্যাশমেবেত্যর্থঃ।

বক্তব্যত্বসাধনায়াহ শশীতি। তথাহি তমেৱাৰ্থ' জানীহি। "তথৈতগণপরি-
 পঠিতৌ ধাতুর্গতৌ, তস্য হৌ প্রয়োগঃ" ইতি কাতন্থপরিশিষ্টটীকায়াং গোপীনাথঃ।

রাজর্ষির প্রথম দর্শন হইতে আরম্ভ করিয়া, শকুন্তলা উৎকর্ষিত চিত্তা
 হইয়াছেন, ইহার এই সম্ভাপ অন্য কারণ হইতে হইবে বলিয়া বোধ
 হয় না।

(ন) অনশ্চা। সহি। আমার মনেরও এইরূপই আশঙ্কা।
 হউক, ইহাকে জিজ্ঞাসা করি। (প্রকাশে) সহি। তোমাকে কোন
 বিষয় জিজ্ঞাসা করিব; যে-হেতু তোমার অঙ্গের সম্ভাপ, বড়ই বেশী
 বলিয়া বোধ হইতেছে।

(প) রাজা। অবশ্যই জিজ্ঞাসা করা উচিত।

(১) কপিদ্য' পাঠো নাস্তি। (২) কুবচিদেশ শ্লোকোপি ন দৃশ্যতে।

शकु । पूर्वाङ्गेन शयनादुत्थाय । हला ! भण, जं वक्तुं कामासि ।

(१) । (फ)

अन । हला सउन्तले ! अलव्भन्तरा अत्ते दे मत्ते
गदस्स वुत्तन्तस्स ; किन्तु जादिसी इदिहासकधाणुवन्ते
कामिअणाणं अवत्था सुणीअदि, तादिसी तुह त्ति तक्केति ।

(फ) हला ! भण, यत् वक्तुं कामासि ।

(ग) हला शकुन्तले ! अलव्भन्तरा वयं ते मनीगतस्य वृत्तान्तस्य ; किन्तु यद्ये
इतिहासकथावन्धेषु कामिजनानामवस्था श्रूयते ; तादृशी तवेति तर्कयामि ।
शशिकरवत् चन्द्रशिववत् विशदानि स्वभावत एव धवलानि, अस्याः शकुन्तला
सृणालेन निर्माणां येषां तानि सृणालनिर्माणानि तानि च तानि वलयाणि क
तानि, श्यामिकया स्वसंस्पृष्टगावतापज्जनितकालिम्बा, भिन्नानि युक्तानि सन्ति, इत्य
निदाघं तापं शंसन्ति सूचयन्तीति तानि तथाभूतानि जातानीति शेषः । अतो यम
मेवेति भावः ।

अथ शशिकरविशदानीति तुमीपमा, तत्कृतविच्छिन्त्या च शकुन्तलाङ्गानि तस्मै
तज्जनितश्यामिकाशालिधृणालवलयवत्त्वादिति ज्ञानादनुमानालङ्कारः ।

आर्या जातिः ॥ १०॥

(फ) शकु इति । पूर्वाङ्गेन देहपूर्वभागेन, शयनात् शय्यातः । कामका
सर्वदेहचालनासामर्थ्यात् पूर्वाङ्गेनैत्युक्तम् । भण ब्रूहि । वक्तुं काम इच्छा
सा वक्तुं कामा । "तमः काममनसोः" इति तुमी मलोपः ।

कारण, चन्द्रकिरणेर ग्राय शुभ्रवर्ण ईश्वर मृणालवनप्रभुनि, क
इईशा, दुःसह सङ्कापेर सृचना करिजेछे ॥ १०॥

(फ) शकुन्तला । (देहेर सम्भूतभागद्वारा शया इहेते
उठिशा) ओलो ! वन, बांश वनिजेते ईच्छा करिवाछ ।

(१)....पूर्वाङ्गेन पुनश्चाप्युदस्य । हला ! किं वक्तुं कामासि ? ।

তা কথ্যেহি কিং নিমিত্তং দে অন্নং আশ্বাসতি । বিস্মারং
পরমত্যদো অশ্বাণিঅ অশ্বারম্ভো কিল পদীঅরস্স (১) । (ব)

রাজা । অনসূয়য়াপি মদীয়স্তকোঃস্বগতঃ (২) । (ম)

কথ্য কিং নিমিত্তং তে অয়ম্ আশ্বাস ইতি । বিস্মারং পরমার্থতঃ অশ্বাত্মা অশ্বারম্ভঃ
কিল প্রতীকারস্য ।

(ব) অনেতি । ন লব্ধং ন প্রবিষ্টম্ অন্তরং মধ্যং যামিস্তা অনভিজ্ঞা ইত্যর্থঃ,
তথা অপ্রকাশিতত্বাদিত্যর্থঃ । ইতিহাসকথায়াঃ পুরাণতীপাখ্যানস্য অনুবন্ধেণ পরম্পরাসু ।
তর্ক্যামি সম্ভাবয়ামি । আশ্বাসঃ শ্রমঃ পৌড়ৈত্যর্থঃ । পরমার্থতী যথার্থরূপেণ,
বিস্মারং রোগম্ । প্রতীকারস্য চিকিত্সায়াঃ অশ্বারম্ভঃ অপ্রভৃতিঃ, রোগং জ্ঞাত্বৈব
চিকিত্সায়াশ্বারম্ভঃ সম্ভবতীতি রোগং কথয়তি ভাবঃ ।

(ম) রাজিতি । তর্কঃ সম্ভাবনা । মম যাদৃশী সম্ভাবনা তাদৃশী সম্ভাবনা
জ্ঞাত্বৈব ইত্যং পৃচ্ছ্যত ইত্যর্থঃ ।

(ব) অনসূয়া । শকুন্তলা ! আমরা তোমার মনের বৃত্তান্তের
ভিতরে প্রবেশ করিতে পারি নাই ; কিন্তু তথাপি ঐতিহাসিক
উপাখ্যানে কামিনীলোকের যেরূপ অবস্থা শুনিতে পাই, তোমারও সেইরূপ
অবস্থা হইয়াছে ইহা মনে করিতেছি । অতএব বল, তোমার এই
পীড়ার কারণ কি । যথার্থরূপে রোগ না জানিয়া প্রতীকার আরম্ভ
করিতে পারা যায় না ।

(ভ) রাজা । অনসূয়াও, আমার মনের ধারণা অবগত হইয়াছে ।

(১) অথব্ মন্তরা কথু, অন্নো মধ্যগম্যস্য ব্রহ্মলক্ষ্য । কিন্তু জারিসী ইতিহাস-
বিষয়ে কামচমাণ্য' অবত্যা সুখীঅদি তারিসি' দে দেখ্যামি । সন্নাভৌ ।

(২) অনসূয়য়াপ্যনুগতী মদীয়স্তকঃ । নহি স্থামিপ্রায়েণ মে দর্শনম্ ।

शकु । वलीओ आआसो, ए सक्कणोमि सहसा विदिदुं (१) । (म)

प्रियं । सुष्ठु क्व एसा भणदि, किं एदं अत्तणो चक्खुणिगूहसि, अणुदिअसं क्व परिहीअसि । अङ्गेसुं लावण्यमया छाया केवलं तुमं ए मुच्चदि (२) । (य)

(म) वलीयानायासः, न शक्नोमि सहसा निवेदयितुम् ।

(य) सुष्ठु खल्वेषा भणति, किमेतमात्मन उपद्रवं निगूहसि, अनुदिवसं परिहीयसे । अङ्गेषु लावण्यमयी छाया केवलं त्वां न मुञ्चति ।

(म) शकु इति । वलीयान् अतीवप्रबलः, आयासः पीडा ; अतएव न शक्नोमि । किञ्चित्स्वास्थ्योपस्थितौ निवेदयामीति भावः ।

(य) प्रियमिति । एषा शकुन्तला, सुष्ठु युक्तियुक्तत्वात् भद्रम् । उपद्रवं निगूहसि गोपयसि । नैतदुचितमित्याह अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिनम्, प्रतिदिनम् । क्रमशः चोषदेहा भवसि । छाया कान्तिः । न मुञ्चति न परित्यजति स्वभावमयमिति भावः ।

“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः” इत्यमरः ।

“मुक्ताफलस्य छायायां तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मादवगच्छमिहोच्यते ॥” इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।

(म) शकुन्तला । पीडा अतिश्रवण इहेयाछे ; शूत्राः वनिते पारितेहि न ।

(य) श्रियःवदा । शकुन्तला जानई वनितेछे । केन विदिदुं

(१) आत्मगतम् । वल्लभ क्व मे अहिणिए मो दाणिं वि सहसा एव शक्नोमि विप्रेदेउं ।

(२) सहि ! सुष्ठु एसा भणदि । किं अत्तणो आतडं चक्खुसि ।

राजा । अवितथमाह प्रियंवदा । तथाहि—(र)
 चामचामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
 मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।
 शोचा च प्रियदर्शना च मदनग्लानेयमालक्ष्यते
 पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥११॥

(र) राजेति । अवितथम् अमिथ्या सत्यमित्यर्थः, आह अनुदिवसं खलु
 परिहीयसे इति ब्रवीति । तत् सत्यत्वं प्रतिपादयितुमाह तथाहीति ।
 चामेति । आननं शकुन्तलाया वदनम्, चामचामौ अतीवचीणौ कपोलौ गण्डौ
 यस्य तत् तादृशम् ; उरो वक्षःस्थलम्, काठिन्येन मुक्तौ रहितौ स्तनौ यस्य तत्
 तथोक्तम् ; मध्यः कटिदेशः, क्लान्ततरः नितान्तदुर्बलः ; अंसौ स्तनौ, प्रकामविनतौ
 अतीवविनतौ ; छविर्देहकान्तिः, पाण्डुरा पाण्डुवर्णा ; अतएव मदनग्लाना काम-
 प्रादुर्भावाक्लान्ता, इयं शकुन्तला ; पत्राणां पर्णानाम्, शोषयतीति शोषणस्तेन, मरुता
 वायुना, स्पृष्टा माधवी लता इव, शोचा चीणत्वादिना शोचनीया च, प्रियं प्रीतिकरं
 दर्शनं यस्याः सा तादृशी च ; आलक्ष्यते दृश्यते । अतः “अनुदिवसं खलु परिही-
 यसि । अङ्गैस्तु लावण्यमर्द्धं छाया केवलं तुमं य मुच्यदि” इति प्रियंवदया यदुक्तं
 तदवितथमेवेति भावः ।

अत्र प्रियंवदोक्तिसमर्थनकार्थं प्रति आननचामचामकपोलत्वादिवहुतरकारणोप-
 भासात् समुच्चयोऽलङ्कारः श्रौतोपमा च अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा
 एकवचनान्तप्रयोगमध्ये अंसौ इति द्विवचनान्तप्रयोगात् भग्नप्रक्रमता दोषः ; स च
 प्रकामविनतः स्तन्यः इति पाठेन समाधेयः ; तथात्वेऽपि “नेत्रं समुन्मीलय” इत्यादिवत्
 विलेऽपि जाल्यपेक्षया एकवचनीयपपत्तिः ।

उपलब्ध गोपन करितेछ ? प्रतिदिन क्षीण हृदये वाइतेछ, किञ्च
 अक्षेत्र नावधायिनी काञ्चि केवन तोआके त्याग करितेछे नां ।

(३) राजा । सत्य कथाई बलिग्राह्ये । कारण—

শকু । নিশ্চয় । কস্য বা অস্বস্ত্য কথংস্বাস্ত্য, কিন্তু বা
হেতুশ্চা বো ভবিষ্যন্তং (১) । (ল)

ভমে । সহি । অদো জীব ণিব্বন্ডো । সিঞ্চি
সংবিমত্তং কলু দুক্কং সজ্জবেত্তাণং ভোদি (২) । (ব)

(ল) কস্য বা অন্যস্য কথয়িষ্যামি, কিন্তু আশাসহেতুকা বো ভবিষ্যন্তি ।

(ব) সহি । অতএব নিবন্ডঃ । স্তম্ভজনসংবিমত্তং খলু দুঃখং
ভবতি ।

স্বামস্বামেতি বৈধাতীঃ “চৈয়ুষিপচাং মকবাঃ” ইতি মপ্রত্যয়ঃ “প্রকারে কৃৎ
ইতি দ্বির্বচনচ ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥১১॥

(ল) শকু ইতি । অন্যস্য যুবাং বিনা অপরস্য, কস্য জনস্য বা সন্তো
ষ্যামি কস্যাপি নেত্যর্থঃ ; সম যুবয়োস্তুল্যাপরবন্ডুজনাভাবাদিতি ভাবঃ । বচন
পরিশ্রমহেতুভূতা । বো যুস্মাকম্ ।

(ব) ভমে ইতি । অনস্বশাশ্রিত্যং বদে হি এব পতনহরত ইত্যর্থঃ ।

শকুন্তলার মুখমণ্ডলের গণ্ডুগল অতিশয় ক্ষীণ হইয়াছে ; বস্ত্র
স্তন দুইটি অতিশয় কাঠিন্য ত্যাগ করিয়াছে ; কটিদেশ অত্যন্ত
হইয়াছে । স্বকৃৎ অতিশয় অবনত হইয়াছে এবং ঘোরে
পাণ্ডুরবর্ণ হইয়াছে । অতএব পত্রশোষণকারী বায়ুকর্ষক
মাধবী লতার আশ্রয়, এই কামপীড়িতা শকুন্তলাকে শোচা আশ্রয়
দর্শনা বলিয়া লক্ষ্য করিতেছি ॥১১॥

(ল) শকুন্তলা । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) অত্র কাশার
বা বলিব ; কিন্তু তোমাদের পরিশ্রমের কারণ হইব ।

(১) সহি । কস্য । আশাসহেতুকা দাখি বো ভবিষ্যন্তি ।

(২) কচিৎ সহি । ইতি নাস্তি ।

राजा । पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् ।

दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सदृष्ट-
मत्रोत्तरश्रवणकातरतां गतोऽस्मि (१) ॥१२॥

आत्मिके चकणनीयतया अभिन्नहृदयत्वेन आवयोरन्तिके कथनीयत्वादेव, निर्बन्धः तव
दुःखं श्रोतुमावयोरायहातिशयः । खलु यस्मात्, स्निग्धजनेषु बन्धुलीकेषु, संविभक्तं
सत्यं विभज्य अपि तम्, दुःखम्, सद्वा सोढुं शक्या वेदना यातना यस्य तत् तादृशं
भवति ; बहुभिरुच्यमानो भार इवेति भावः । इत्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः ।

पृष्टेति । समे तुल्ये दुःखसुखे यस्य तेन तादृशेन, जनेन जनेन सखीद्वयेनेत्यर्थः,
पृष्टा स्वयातनाप्रकाशाय जिज्ञासिता, इयं बाला अल्पवयाः शकुन्तला, मनोगतम्
आधेर्मानविकपीडाया हेतुं कारणम्, न वक्ष्यति न प्रकाशयिष्यति इति न, सखी-
निर्बन्धेन अवश्यमेव वक्ष्यतीत्यर्थः । किन्तु अनया शकुन्तलाया, विवृत्य परिवृत्य,
सदृष्टं सामिलाषं यथा स्यात्तथा, बहुशो वारं वारम्, दृष्टोऽपि प्रथमदिन एवावलीकितो-
ऽपि अहम्, अत्र इदानीम्, उत्तरस्य सखीजिज्ञासायाः प्रतिवाक्यस्य श्रवणाय
कातरतामस्थिरताम्, गतोऽस्मि ; पूर्वं तथा सामिलाषदर्शनात् किं मामुद्दिश्यैव
मनस्येनाकुलीकरणादिमवस्था ? अथवा कारणान्तरादिति सन्देहनिरासाय अधीरो-
भूतोऽस्मीति भावः ।

अत्र कारणभावेऽपि कातरतारूपकार्योत्पत्तेः किं विभावना, किं वा सामिलाष-
नृतरदर्शनरूपकारणे सत्यपि स्वीद्वैश्यककामनिबन्धनं तदवस्थानिर्णयरूपतत्कार्यानुत्-
पत्तेर्विशेषोक्तिरिति सन्देहादिभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करादकारः ।

(२) मथीद्वय । मथि ! एहे जगुहे त अताञ्च आग्रह करि तेहि ।
कारण, बहूजनेनर उपर दूःख भाग करिषा दिने, तांशर वेदना मज्ज
हरेश साटक ।

(१) अत्रानरे श्रवणकातरतां ।

शकु । जदो पडुदि तवोवणरक्खिदा सो राणी ।
दंसणपधं गदो । इत्यर्होक्तेन लज्जां नाटयति (१) । (३)

“काकमयूरी” इत्यादिवत् “यच्चार्चितं दयोः” इत्यस्य व्यभिचारान् दुःखशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ।

इत्यादिस्तृतीयाङ्गसमाप्तिपर्यन्तो गर्भसन्धिः । तथा चात्र “पृष्टा जनेन” शकुन्तलाया अनुरागसंख्ये तत एव तत्प्राप्तौ दुष्मन्तस्य उपायशङ्का ; तथा “भीरुषं वेवदि हिचष” इत्यनेन शकुन्तलाया दुष्मन्तप्राप्तौ अपायशङ्का, तन्मुभयोः पाक्षिकप्राप्तिसम्भावनाकरणात् प्राप्तप्राप्ता नाम तृतीया कार्यावस्था । तथा च दर्पणे—“उपायापायशङ्काभ्यां प्रप्तप्राप्ता प्राप्तिसम्भवः ।”

एवं दुष्मन्तशकुन्तलयोः सम्मेलनमेव फलम्, तस्य च प्रधानीपायः परस्परं च पूर्वं कथञ्चिदुक्तिः, अत्र तु सम्यगेव उक्तिः ; तथा “पृष्टा जनेन” “भवहीरणाभीरुषं वेवदि हिचष” इत्यनेन च समयोरेवानुरागस्य सन्देहोऽप्येवमुभयोरेव समयान्वेषणं स्फुटम् ; पुनश्च “ए माणणीएसुं जणेसुं चणणं इच्च” “धिग्गोद्धितोऽस्मि” इत्येताभ्यां क्रासः, तथैव अन्वेषणस्य स्पष्टमेवेति दर्पणे—

“फलप्रधानीपायस्य प्रागुक्तिरस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदी क्रासान्वेषणवान् मुहुः ॥”

अस्य च अभूताहरणादीनि त्रयीदशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणाणि वक्तव्यानि ।

राजा । याहादेर अथ ओ छूथ समान, सेहै मवीरा किरियाछेन, ताहाते एहै बालिका ये मनःप्रीडार कारण बकिरिया छेन । एमन नहे । किञ्चु हेनि किरिया किरियां बहवार आमाके देखिरिया छेन । अतः एतन उततर सुनिवार अत्र अधीरता प्राप्तु हईतेहि ।

(१) सहि । जदो पडुइ मम दंसणपधं चाचणो सी तवोवणरक्खिदा तदो आरहिष मगएण अहिलासिण एतदवत्यान्नि संवुत्ता ।

उभे । कधेदु कधेदु पिअसही (१) । (घ)

शकु । तदो पडुदि तग्गदेण अहिलासेण एआवदवत्यद्धि
संवुत्ता (२) । (स)

उभे । दिट्ठिआ दे अणुरूपे वरे अहिलासो ; अधवा साअरं
उज्झिअ कहिं मच्छाण्णैए पविसिदब्बं (३) । (ह)

(श) यतः प्रभृति तपोवनरक्षिता स राजर्षिर्मम दर्शनपथं गतः ।

(घ) कथयतु कथयतु प्रियसखी ।

(स) ततः प्रभृति तद्गततेन अभिलाषेण एतावदवस्थाधि संवृत्ता ।

(ह) दिष्ट्या ते अनुरूपे वरे अभिलाषः । अथवा सागरम् उज्झिता कश्चिन्
महानद्या प्रवेष्टव्यम् ।

(श) शकु इति । स राजर्षिर्दुष्कृतः । 'तदो पडुदि' इत्यादि वक्ष्यमाणापि चया
यस्य परितः बोध्यम् । लज्जां नाटयति अभिनयति, सुरतविषयकत्वादित्याशयः ।

(स) शकु इति । तां गतस्तद्गतस्तेन दुष्कृतविषयकमेत्यर्थः, अभिलाषेण
रन्तुमिच्छया, एतावतो अवस्था दशा यस्याः सा ।

अनं गुप्तविषयस्य प्रकाशनात् चित्तिर्नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“रहस्यार्थस्य तूद्भेदः चित्तिः स्यात् ।”

(श) शकुलना । ये अवधि तपोवनरक्षिता सेहै राजर्षि, आमार
दुष्टिपथे पडिशाहेन—(एहै अर्द्धोक्तिर पर लज्जा अभिनय करिन ।)

(घ) सखीसख । प्रियसखी वन वन ।

(स) शकुलना । तदवधि तद्गत अभिनायवशतः आम्हि एहैरूप
अवस्था उपनीत हईशाछि ।

(१) कचिदयं पाठो नास्ति, (२) कुतचिदेष पाठोऽपि प्रथङ् न वर्तते ।

(३) कचित् एष पाठो नास्ति ।

রাজা । সঙ্ঘং । শ্রুতং যচ্ছ্রোতব্যম্ (১) । (চ)

স্মর এব তাপহেতুর্নির্বাণয়িতা স এব মে জাতঃ ।

দিবস ইবাম্ভ্রশ্যামস্তপাত্যয়ে জীবলোকস্য (২) ॥১১॥

(৬) উমে ইতি । দিষ্টা ভাগ্যে ন । উজ্জ্বলিতা পরিত্যজ্য । মহানবায়
অন দৃষ্টান্নোঃলঙ্কারঃ ।

(৭) রাজিতি । যত্ শ্রোতব্যমাসীদিত্যর্থঃ । যচ্ছব্দস্য উচরবাক্যবদম্
তচ্ছব্দাপেচা ।

স্মর ইতি । তপাত্যয়ে যৌগকালাবসানে, জীবলোকস্য প্রাণিজগতঃ, অপীতি
অর্থঃ মেঘস্বনে তদ্রূপনেতৃত্বার্থঃ । শ্যামঃ শ্যামবর্ণঃ, দিবস ইব, স্মরঃ কাম
তাপহেতুঃ সন্তাপজনক আসীত, ইদানীং স স্মর এব পুনর্নির্বাণয়িতা তপাপনিতা
জাতঃ । তথা চ যথা যৌগকালে দিবসী জনানাং সন্তাপং জনয়তি, পরে যৌগ
সানে বর্ষোন্মুখমেঘাভ্রতগগনঃ স এব দিবসঃ শ্রীতবায়ুবহনাৎ তং সন্তাপং পুর্ন
য়তি ; তথা কামোঃপি শকুন্তলোদ্রেগেন সম সন্তাপং জনিতবান্, পুনর্মমোদ্রেগেন
মপি সন্তাপ্য মমাশ্রাপুরণেন তং মে সন্তাপং নিবর্তিতবানিতি সরলার্থো ভাব্যঃ ।

অত্র তাপজনকত্ব-তাপোপশমকত্বयोर्विरुপयोঃ সহটনয়া 'বিষমালঙ্কারঃ' ইতি
সংসৃজ্যতে । অথশ্যামপদেন সজলমেঘসূচনেন শ্রীতবায়ুবহনসূচনাৎ ন অপুষ্টিত্ব

"অর্থঃ মেঘো বারিবাহুঃ" ইত্যাদ্যমরঃ । অর্থ্যা জাতিঃ ॥১৩॥

(২) সখীদ্বয় । ভাগ্যবশতঃ উপযুক্ত বরেই তোমার
অগ্নিগ্রাহ্যে । অথবা সমুদ্র পরিত্যাগ করিয়া মহানদী আর
প্রবেশ করিবে ।

(ক) রাজা । (আনন্দের সহিত) যাহা শুনিবার, তাহা তুমি
দিন যেমন গ্রীষ্মকালে লোকের সন্তাপ জন্মায়, আবার
অতীত হইলে সেই দিনই মেঘমলিন হইয়া সেই সন্তাপের নিবর্তি

(১) কবিত্ব যচ্ছব্দো ন দৃশ্যতে । (২) দিবস ইবার্শ্যামঃ ।

শকু। তা জই বো অশুমদং, তদো তথা পচত্তিদব্বং,
জধা তস্স রাএসিণো অশুকম্পণীআ হোমি ত্তি। অসুধা
সুমরেধ মং (১)। (ক)

রাজা। অহো! বিমশচ্ছেদি বচনম্। এতদেব কাম-
ফলম্, যত্নফলমন্যত্। এতাবদবস্থাপি মাং সুখয়তি (২)। (খ)

(ক) তদ যদি বামনুমতম্, ততস্তথা প্রবর্তিতব্যম্, যথা তস্য রাজবরনুকম্পনীয়-
মবাসীতি। অন্যথা অরতং নাম্।

(ক) শকু ইতি। তত্ তস্মাত্। বাং যুবথো: অনুমতং সম্মতং দুশম্নং প্রতি
মসেদমভিলাষকরণমিত্যর্থঃ। ততস্তদা, প্রবর্তিতব্যং যতিতব্যম্। অনুকম্পনীয়্য সম্মেলনে
দয়াপাত্রীকরণীয়া। অন্যথা যুবথোর্যব্রাহ্মণেন তস্যানুকম্পনীয়ত্বাभावे, मां अरतं
मरणावश्यभावात् स्मृतिविषयमेव कुरुतामित्यर्थः।

(ख) राजेति। विमशच्छेदि सकलसंशयनिवर्तकम्। तथा च किमियं
शकुन्तला कण्ठादिगुरुजनानपेक्ष्यैव आत्मानं दातुं शक्यति; किंवा मन्त्रमात्मानं
दातुमिच्छन्तीमां पराधीनतया कण्ठादिगुरुजनः अन्यथा दास्यति इत्यादि: सर्व एव
संशयः, अनेन वचनेन निरस्तः, आत्मदाने गुरुजनानपेक्षत्तत्त्वनादित्याशयः। एतदेव
परस्परं प्रति परस्पररासत्तिरूपमेव, कामफलं कामेन जनितम्, अन्यत् क्रियाभूतं
परिणयादिकम्, यत्फलम् उभयोर्वरकन्यापक्षयोश्चेष्टाजन्यम्, तच्च कामेन न जन्यते
सैर्हेरूप कामदेवई आमार मत्ताप जन्नाइयाछिलेन, आवार तिनिई
সেই মস্তাপের নিবৃত্তি করিলেন ॥১৩॥

(ক) শকুন্তলা। তা, যদি তোমাদের সম্মত হয়, তবে সেইভাবে
প্রবৃত্ত হইবে, যাহাতে আমি সেই রাজপুত্র দ্বারা পাত্র হইতে পারি।
না হইলে আমাকে অরুণ করিবে।

(১) --অশুমদং তদ বহুছ--অসুধা অবস্থ্যং সিদ্ধহ মে তিলীদশং।

(২) সংশয়চ্ছেদি বচনম্ ইতিমাত্রঃ পাঠঃ কচিৎ।

प्रियं । जनान्तिकम् । अणसूए ! दूरगदो से मणोते
अक्खमा इअं कालहरणस्स (१) । (ग)

अन । पिअं वदे । को ए उवाओ भवे, जेण अविलम्बि
णिहुदच्च सहीए मणोरहं सम्पादेह्मा (२) । (घ)

(ग) अणसूए ! दूरगतः अस्या मनोरथः, अक्खमा इयं कालहरणस्य ।

अयोग्यत्वादिति भावः । एतावती एतत्पर्यन्ता मदासक्तिप्रदर्शनमात्रपर्यन्ता यस्याः सा तादृशपि मां सुखयति ; अधुना सङ्गमाजननेऽपि अनर्थवासनया मणिरजननस्यावश्यमभावादित्यभिप्रायः ।

अत्र मार्गो नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—“तत्त्वार्थकथनं मार्गः” इति दर्पणलक्षणा ।

(ग) प्रियमिति । अस्याः शकुन्तलायाः, मनोरथः दुष्मन्तेन सह सङ्गममिति दूरगतः नितान्ताधिकीभूत इत्यर्थः ; अतएव कालहरणस्य विलम्बस्य करणे अक्षमा ।

(थ) राज्ञा । भान ! मन्देहनाशक वाक्य बटे । ईशई फल ; अन्न बाहा, ताहा छेष्टोर फल । ऐकूप अवस्था ईशई अन्न स्थी करिजेछे ।

(ग) प्रियंवदा । (अनश्वरान् प्रति हूणि हूणि) अन्न शकुन्तलान् अभिनाय दूरे उठिग्राछे ; अतएव ए, कानकप अन्वर्थ ईहेतेछे ।

(१) ...दूरगममग्राह्य अक्खमा... । जस्मिं वज्जभावा एसा, सो ललामभूदो सो ता लुत्तं से अहिलासो अहिणन्दिन्दु ।

(२) ...तह जह मणसि । प्रियंवदा । प्रकाशम् । सहि ! दिशि दे अहिणिसो । साधरं वज्जिअ कहिं वा महाणइ ओदरइ । को दाहिं अन्नरेण अदिमुत्तलदं पल्लविअं सहइ । राजा । किमत्र चित्रं यदि विनाशे लेखामनुवर्तते । अनस्था । को ए उवाओ भवे... ।

प्रियं । णिहुदं त्ति चिन्तणीअं, सिग्घं त्ति ण
दुक्करं । (ङ)

अन । कधं विअ ? । (च)

प्रियं । णं सो वि राएसी इमस्सिं जणे सिण्हदिट्ठिआ
सूइदाहिलासो इमेसुं दिअसेसुं पजाअरकिसो विअ लक्खी-
अदि । (छ)

(घ) प्रियंवदे ! को नु उपायो भवेत्, येन अविलम्बितं निभृतञ्च सख्या
मनोरथं सम्पादयावः ।

(ङ) निभृतमिति चिन्तनीयम्, शीघ्रमिति न दुष्करम् ।

(च) कथमिव ? ।

(छ) ननु सोऽपि राजर्षिः अस्मिन् जने स्निग्धदृष्ट्या सूचितामिलावः एषु दिवसेषु
प्रजागरकञ्च इव लक्ष्यते ।

(घ) अनेति । निभृतं गुप्तञ्च यथा स्थापयामास । मनोरथं मनोरथविषयभूतं
दुष्कृतसङ्गमम् ।

(ङ) प्रियमिति । निभृतं गुप्तं गुप्तभावेन सम्मेलनजननम्, चिन्तनीयं दुष्करतया
भावनीयम्, ऋषीणामितस्ततः सञ्चरणादिति भावः । शीघ्रं शीघ्रं सम्मेलनघटनम्, न
दुष्करम्, दुष्कृतस्यापि एतां प्रति गुरुतरासक्त्यवगमादित्यभिप्रायः ।

(छ) प्रियमिति । अस्मिन् जने शकुन्तलायाम्, स्निग्धदृष्ट्या सानुरागदृष्टिपातेन,

(घ) अनश्वरा । श्रियंवदा ! किं उपाय इहैवे, याहाते अविलम्बे
अथ च गोपने सखार अभिलाष सम्पादन करिंते पारि ।

(ङ) श्रियंवदा । गोपने इहाई चिन्तार विषय; किन्तु 'शीघ्र'
इहा हुकर नहे ।

(च) अनश्वरा । किं रकम् ? ।

राजा । आत्मानमालोक्य । सत्यमित्यभूत् एवास्मि । तथाहि—
 अशिशिरतरैरन्तस्तापैर्विवर्णमलीमसं
 निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्त्तिभिरशुभिः ।
 अनतिलुलितज्याघाताङ्गान्, हुर्मणिवन्धनात्
 कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते (१) ॥

सूचितः अभिलाषो यस्य सः । प्रजागरेण रात्रिजागरणेन क्लेशः । तथा च तस्मात्
 सत्तात् शीघ्रमिति न दुष्करमिति भावः ।

(ज) राजेति । आत्मानं स्वदेहम् । सत्यमिति प्रियंवदीत्यज्ञेय-
 इत्यभूत् : प्रजागरक्लेश एव ।

अशिशिरेति । अन्तस्तापैः अन्तर्गतमदनसन्तापैर्हंतुभिः । हेतुत्वस्यैवामृत-
 प्रतीति बोध्यम् । अशिशिरतरैरत्युष्णैः, निशि निशि रात्रौ रात्रौ, सुषे हरे
 स्थापितात् अपाङ्गात् नयनप्रान्तात् प्रवर्त्तन्ते निर्गच्छन्तीति तैः, अशुभिर्न-
 विवर्णं कस्मिंश्चिदंशे विकृतवर्णं कस्मिंश्चिन्मलीमसं मलिनोद्भूतम् ।
 विशेषणयोः परस्परविशेष्यत्वविवक्षया “भाष्यं प्रसन्नगन्धोरम्” इत्यादिवत् कर्त-
 कनकवलयं स्रष्टुं कटकम्, अनतिलुलितः वलयावरणेन अनतिव्यक्तः
 घनुर्गुणघर्षणचिह्नं यस्मिन् तस्मात् तथोक्तात्, मणिवर्धयतेऽस्मिन्निति मणिवर्ध-
 प्रकोष्ठदेशस्तस्मात् स्रस्तं स्रस्तं स्रलितं स्रलितम्, मया मुहुर्वारं वारं प्रति-

(छ) प्रियंवदा । ओह ! मे राजर्षि, এই ব্যক্তিটির প্রতি
 দৃষ্টিভারা, নিজের অভিনায় ব্যস্ত করিয়াছেন এবং এই কথার
 তাঁহাকে জাগরণবশতঃ ক্লেশ বলিয়া লক্ষ্য করিয়াছি ।

(জ) রাজা । (আপনার দিকে চাহিয়া) মতা ; আমি এ-
 ত ইহা চাই । যেহেতু—

(১) “অন্তস্তাপাধিবর্ণমণীকৃতং” ।... ভুজন্যস্তাপাঙ্গপ্রসারিभिः...

ন্যাঘাताङ् । पुनः प्रतिसार्यते ।

প্রিয়ং । বিচিন্ত্য । হলা ! মন্ত্রণলিহণং দাণিং সে কীরী-
 শুদু, অহং তং সুমণীগোবিদং কদুশ দেবদাসেবাবদেয়েণ তস্ম
 রসৌ হত্যং পাবদস্ম । (ক)

(ক) হলা ! মদনলিখনমিদানীমস্থাঃ ক্রিয়তাম্, অহং তৎ সুমণীগোপিতং
 ক্রুতা দেবদাসেবাবদেয়েণ তস্য রাজ্ঞা হন্তং প্রাপয়িষ্যামি ।

স্বস্থানং নীযতে । পূর্বং শরীরস্য আপেচিকাস্থ্যুততয়া হৃৎকলম্বস্য কনকবলয়সদানী
 সৎসনাৎ ক্রম এবাস্মৌতি ভাবঃ ।

অথ ক্রমশঃ প্রস্তুতেন কাৰ্য্যেণ কনকবলয়সৎসনেন তৎকারণীমূতং কাশ্ম
 প্রত্যাহত ইতি পর্যাযীকৃতমলঙ্কারঃ । অশিশিরতরৈরিত্যনেন তাপস্যাধিক্যং ব্যজ্যতে ।
 দিবসে রৌদ্রে পরৈঃ সন্দর্শনে গাম্ভীর্যহান্য । ধীরোদাত্তলম্বাঘাত ইতি নিশি নিশী-
 ল্যুতম্ । মুজন্যস্তাপাঙ্কেত্যনেন চিন্তা সূচ্যতে লোকৈস্তথৈব চিন্তাকরণাৎ । জ্যাঘাতাঙ্কস্য
 সস্বলেনৈব অতিস্পষ্টত্বং ভবতি, অনতিস্পষ্টত্বে চ অনল্যুততম্ ; ততশ্চ কনকবলয়-
 সৎসনে জ্যাঘাতাঙ্কে ন প্রতিবন্দ্য ইতি দর্শিতম্ । অতো নাপুণ্যার্থতাদৌষঃ ।

অত্র কনকবলয়মিতি দর্শনাৎ পুরা অকালকানামপি পুরুষাণামলঙ্কারধারণরীতি-
 রাসৌদিতী প্রতীয়তে ।

চরিত্রী হন্তম্—“ন-স-ম-র-সলাগে: যজ্ বেদে হ'যে হ'রিত্রী মতা” ইতি লক্ষণাৎ ॥১৪

(ক) প্রিয়মিতি । বিচিন্ত্য চপাশীদ্ধাবনী ভাবনাং ক্রুতা । হলা ইতি অনস্থা-

আমি প্রত্যেক রাত্রিতে হাতের উপরে নয়নের প্রান্তদেশে রাখিয়া
 বসিয়া থাকি ; তখন ভিতরের স্রুপের উক্ত অশ্রুজল পতিত হইয়া
 হাতের সোণার বালাগাছীকে বিবর্ণ এবং মলিন করিয়া থাকে ; এদিকে
 ধূর শুণ আকর্ষণ করায় মণিবন্ধদেশে চিহ্ন হইয়াছে, বলয় থাকায় সে
 চিহ্ন ব্যক্ত হয় না ; এহেন মণিবন্ধদেশ হইতে সেই সোণার বালা
 বার বার পড়িয়া বাইতে থাকে, আমি আবার তাহা বার বার সরাইয়া
 রাখি ॥১৪॥

অন । সহি । রোঅদি মে সুভমারো এসো পণো
কি'বা সউন্তলা ভণাদি ? । (জ)

শকু । সহীণিঅোঅো বি বিকপ্পীঅদি ? (১) । (২)

(জ) সহি ! রোচতে মে এষ প্রয়োগঃ । কি'বা শকুন্তলা ভণতি ? ।

সম্বোধনম্ । অস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ সম্বন্ধে, মদনলেখনম্ আত্মনঃ কামাবিস্মৃতি-
লিপিঃ । সুমনীষিঃ পুণ্যৈঃ গোপিতং কৃत्वा পুষ্পরাশিরভ্যন্তরে স্থাপয়িত্বৈব
সেবাপদেশেন দেবতাপূজাচ্ছলেন আশিঃ সুমনীষির্দেবতা পূজ্যতামিতি কল্পনৈব ।

অত্র অমৃতাধরণং নাম গম্ভীরবাক্যম্ । তথা চ দর্পণে—

“তত্র ব্যাজায়ত” বাক্যমমৃতাধরণং মতম্ ।

“স্বিয়ঃ সুমনসঃ পুণ্যম্” ইত্যাদ্যমরঃ ।

(জ) অনেতি । সুকুমারঃ কৌমলঃ অপরিশ্রমসাধ্য ইত্যর্থঃ । শকু-
নিসরণে তু পরিশ্রমাৎ কাঠিন্যং স্যাদিতি ভাবঃ । প্রয়োগঃ অনুষ্ঠানম্ । বিবর্ত-
নং উক্তার্থে শকুন্তলায়া মতমসি ন বেতি জিজ্ঞাসার্থা ।

(২) শকু ইতি । সম্বোধনীরতিশয়দ্বিতীয়াধিক্যবোধঃ নিয়োগ-
বিকল্যতে কৰ্ত্তব্যঃ অকৰ্ত্তব্যো বা ইতি বিবিচ্যতে ? কাকুৎসাত্ কথমপি
উক্তোপায়ে সর্বথা মম সম্মতিরস্বীতি ভাবঃ ।

অত্র মনীরথো নাম নাট্যলক্ষণম্ । যথা দর্পণে—

“মনীরথস্তমিপ্রায়স্কীৰ্ত্তিভঙ্করন্তরেণ যত্ ।”

... (২) প্রিয়বদা । (চিন্তা করিয়া) ওলো ! উহার জন্য
একখানা কাগলিপি রচনা কর, আমি তাহা পুষ্পের ভিতরে গুপ্ত
দেবতাপূজার ছলে সেই রাজার হাতে পৌছাইয়া দিব ।

.. (৩) অনন্তয়া । সহি ! কোমল এই অল্পবয়সী
অভিযত হয় । অথবা শকুন্তলা কি বলে ? ।

(১) কৌণিকীকী বিকপ্পীঅদ ।

प्रियं । तेन हि अन्तर्णो उवसासानुरुचं चिन्तेहि
ललिपदावलिवन्धं गीदित्रं (१) । (ठ)

शकु । चिन्तेमि ; किन्तु अवधीरणाभीरुचं वेवदि मे
हिअत्रं (२) । (ड)

(ट) सखीनियोऽपि विकल्पाते ।

(ठ) तेन हि आत्मन उपन्यासानुरुपां चिन्तय ललितपदावलिवन्धां गीतिकाम् ।

(ड) चिन्तयामि ; किन्तु अवधीरणाभीरुकं वेपते मे हृदयम् ।

(ट) प्रियमिति । तेन हि आत्मनोऽपि सम्प्रतत्वेनैव हेतुना । उपन्यासानुरुपां
प्रथमकथनयोग्याम्, ललितया कीमलया पदावल्या सुमिङ्गन्तपदश्रेण्या बन्धो रचना
यस्यात्तान् । तथात्वे श्रुतिमधुरतया राज्ञः प्रीत्यतिशयी भवेदिति भावः । गीतिकां
गीतम् । तदेव राज्ञो हस्तं प्रापयिष्यामीत्याशयः ।

“उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्” इत्यमरः ।

(ड) शकु इति । चिन्तयामीति प्रियंवदीकृतिस्वीकारः । अवधीरणाया मय्येव
राजकृतावज्ञातः भीरुकं भयशीलम् । वेपते कम्पते । तथा च राजा दुष्मनी यदि
वनवासिनीमकिञ्चनां मामवज्ञया प्रत्याचष्टे, तदा तादृशलेखने केवलकुलटावृत्तिप्रकाशः
स्यादित्यभिप्रायः ।

अथ अवधीरणाजनितभयादुद्दिग्दो नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“वृषादिजनिता भीतिरुद्दिग्दोः परिकीर्तिताः ।”

(ट) शकुन्तला । सखीर आदेशेणैव किं गतायत करिष्ये ? ।

(ठ) प्रियंवदा । ताहा हईले निजेर अवशार अमूर्तप एव
अनितपदावलीरचित एकटि गीत चिन्ता कर ।

(१) ...उवसासपुल्लं चिन्तेहि दाव किं वि ललिपपदवन्धनं ।

(२) हला...अहं ।...पुण वेवइ ।

রাজা । বিহস্য । অয়ং স তে তিষ্ঠতি সঙ্কমোত্সুকো
 বিশঙ্কসে ভীরু ! যতোঽবধীরণাম্ ।
 লমেত বা প্রার্থয়িতা ন বা শ্রিয়ং
 শ্রিয়া দুরাপঃ কথমীক্ষন্তো ভবেৎ ॥১৫॥
 অপি চ, অয়ং স যস্মাৎ প্রণয়াবধীরণাম্
 অশঙ্কনীয়াং করভীরু ! শঙ্কসে ।

অয়মিতি । হে ভীরু ! অবজ্ঞাভয়শীলি ! যতো যস্মাৎ জনাত্, তন্ম পাত্য
 অবজ্ঞাম্, বিশঙ্কসে সন্দ্বিহস্যসি, অয়ং স জনঃ, তে তব, সঙ্কমায সম্মেলনায়
 উৎকণ্ঠিতঃ সন্, তিষ্ঠতি । তথা চ প্রার্থয়িতা শ্রিয়া এব প্রার্থী জনঃ, শ্রিয়ং
 লমেত প্রাপ্যাত্, বা কিংবা, ন লমেত ইত্যর্থঃ, কিন্তু শ্রিয়া তথা সমাদৃত্য
 প্ৰাপ্তুমিচ্ছঃ অমিলিষিতো জনঃ, কথং দুরাপো দুর্লভঃ ভবেৎ, কথমপি নেতব্যঃ ।
 চ ময়ৈব ত্বং দুর্লভা, ন তু ত্বয়া অহং দুর্লভঃ, ত্বল্লিপসর্গবোপস্থিতত্বাদিত্যাশ্রয়ঃ ।
 অত্র সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাসীঽলঙ্কারঃ অর্থাপত্তিষ, পদা
 প্রধানভাবেনাঙ্কাজিভাবেত্ সঙ্করঃ । তথা শ্রিয়ং শ্রিয়েতি শ্রীশব্দস্য বারংবারং
 কথিমপদত্বাদৌষঃ "রতিলীলাশ্রম" মিন্তে সলীলমনিলো বহু" ইতি সাহিত্য
 হরণবত্ ; স চ 'তয়া দুরাপঃ' ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

বংশস্থবিলং হনম্—"বদন্তি বংশস্থবিলং জতৌ জরৌ" ইতি লক্ষণাত্ ॥১৬॥

(৬) শকুন্তলা । চিন্তা ত করিব ; কিন্তু আমার মন
 ভয়ে কাঁপিতেছে ।

রাজা । (একটু হাসিয়া) হে ভীরু ! তুমি যে লোক
 অবজ্ঞার আশ্রয় করিতেছ, এই সেই লোক তোমার সহিত
 হইবার জন্য উৎকণ্ঠিত হইয়া রহিয়াছে । প্রার্থী ব্যক্তি
 পারে, নাও পাইতে পারে ; কিন্তু শ্রী বাহাকে লাভ করিতে
 সে ব্যক্তি শ্রীর পক্ষে দুর্ভাগ হইবে কেন ॥১৫॥

উপস্থিতত্বাং প্রণয়ীতুমকো জনো
ন রত্নমন্বিত্যতি সৃগ্যতে হি তত্ (১) ॥১৬॥

চক্রেমেবার্থে ভক্তান্তরেণাহ অয়মিতি । করমৌ হস্তস্য মণিবন্দেয়াত্ কনিষ্ঠাঙ্কুলৌ-
প্যন্ত্যতির্থক্ প্রদিশাবিভ জড় যস্যাস্তত্স্বীধনম্ । হে করমৌহ ! যস্মাত্ জনাত্,
অশঙ্কনীয়াম্ অসন্দেহনীয়াম্, প্রণয়াবধীরণাং প্রার্থনাবজ্ঞাম্ অবজ্ঞয়া প্রার্থনা-
নিরাসমিত্যর্থঃ, শঙ্কসে সন্দিছ্যসি ; সঃ অয়ং জনঃ অহমিত্যর্থঃ, প্রণয়ীতুমকঃ তবৈব
প্রার্থনীয়ুতঃ সন্তু, ত্বাম্ উপস্থিত আগতঃ । অতএব অস্মাদবজ্ঞাশঙ্কা কথমপি ন
করশীয়েতি ভাবঃ । হি তথাহি, রত্নং মণিঃ কচুং, ন মন্বিত্যতি লোকান্ ন সার্গ্যতি ;
কিন্তু তত্ রত্নমেব, সৃগ্যতে লোকৈর্সার্গ্যতে ।

অন্যপি পূর্ববদেব অর্থান্তরন্যাসীত্শঙ্কারঃ । তথা পূর্ববদেব প্রণয়শব্দস্য হি:পাঠাত্
কথিতপদতাড়ীষঃ, কিঞ্চ চতুর্থপাদে কচুং পদানভিধানাত্ ন্যূনপদতাড়ীষয়, অন্বিত্যতি
শব্দেনে প্রকৃত্য সৃগ্যত ইত্যভিধানাত্ ভগ্নপ্রকামতাড়ীষয় । তেষাং সমাধানায় পরাইমেব
পঠনীয়ম্—“উপস্থিতস্তে ঽর্থযিতা স্বয়ং জনান্ ন যাচতে রত্নমিদং হি যাচ্যতে ॥” তথা
ন রত্নং কচুং জনান্ ন যাচতে, ইদং রত্নমেব যাচ্যতে তৈর্জনৈরিতি বিভক্তিবিপরিণামেন
যাচ্যত ইত্যস্য কচুং পদপ্রামিরিতি ধ্যেয়ম্ ।

“প্রণয়ঃ প্রেমুণি যাচ্যাম্যাম্” ইতি হেমচন্দ্রঃ । “মণিবন্দাৎকনিষ্ঠং করস্য করমৌ
মণিঃ” ইত্যমরঃ ।

চতুর্থচরণমবিকালমেব রত্নবংশতৃতীয়সর্গে ঽপি দৃশ্যতে । বংশস্থখিলং ভূতম্ ॥১৬॥

আরও, হে করভোজ ! তুমি যে ব্যক্তি হইতে, আশঙ্কার অযোগ্য
প্রার্থনাভঞ্জন আশঙ্কা করিতেছ, এই সেই ব্যক্তি তোমারই প্রার্থনার
জন্য উৎকণ্ঠিত হইয়া উপস্থিত হইয়াছে । কারণ, রত্ন কাশাক্রো
অভ্যর্থন করে না, রত্নকেই সকলে অভ্যর্থন করে ॥১৬॥

(১) কচিদেশ শ্রীকো ন দৃশ্যতে ।

सख्यौ । अद् अत्तगुणावमाणिणि ! को नाम सन्तापनिर्वाणहेतुश्च सारदीश्च ज्योत्स्ना आदवत्तेण णिवारेदि (१) । शकु । सखितम् । णिओइदाहि (२) । इत्युपविष्टा चिन्तयति ।

(६) अयि आत्मगुणावमानिनि ! को नाम सन्तापनिर्वाणहेतुकां ज्योत्स्नां आतपत्रेण निवारयति ।

(७) नियोजितास्मि ।

(६) सख्याविति । आत्मनीं गुणान् सौन्दर्यादीनवमन्वते अवजानातीति गुणावमानिनी तत्सम्बोधनम् । परमसुन्दरमप्यात्मानं प्रति कुक्षपत्वादिगैव शङ्काकरणात् आत्मनः सौन्दर्यादिगुणान् प्रत्येव अवज्ञाकरणं सञ्जातमिति सन्तापनिर्वाणस्य यौक्ततापशान्तेः हेतुकां हेतुभूताम्, शारदीं शरत्काले एतद्विशेषणेन ज्योत्स्नाया शैत्यवैश्यातिशयद्योतनेन सन्तापशान्तिप्रदोऽप्येव आतपत्रेण कृत्रेण, को नाम जनः, निवारयति अपि तु कोऽपि नेत्राः दुश्मन्तोऽपि स्वकामसन्तापनिर्वाणहेतुभूतां परमसुन्दरीं त्वां नावज्ञया चिन्तयति इति भावः ।

अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतसमप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

(७) शकु इति । स्वप्रशंसामश्रवणेन मनोरथपूरणसम्भवकौतुकेन च बोध्यम् । नियोजितास्मि युवयोरादेशेन प्रवर्त्तितास्मि मदनलीखरचनायां चिन्तयति मदनलीखसंयद्वाय भावयति ।

(८) मथीष्य । ओलो आअङ्गणेण अवज्जाकारिणि ! सन्तापेण शान्तिकारकं शारदीयं ज्योत्स्नांके छत्रद्वारा निवारणं कर्तव्यम् ।

(९) शकुन्तला । (द्वेवङ्गं हाञ्च करिष्या) निवृत्त इहैवात्र । वनिष्या उठिष्या वसिष्या चिन्ता करिते नागिन ।)

(१) अत्तगुणावमाणिणि ! को दाणिं सरीरणिव्वावत्तिचं सारदि पङ्कतेण वारेदि । (२) णिओइदा दाणिं हि ।

राजा । स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रिया-
मवलोकयामि । यतः—(त)

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाच्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन (१) ॥१७॥

शकु । हला ! चिन्तिदा मए गौदिआ । असखिहिदाणि
उण लेहणसाहणाणि (२) । (थ)

(त) राजेति । स्थाने युक्तम् । विस्मृतनिमेषेण निनिमेषेण । तथा च
निनिमेषेण चक्षुषा यत् प्रियामवलोकयामि, तत् युक्तमेवेत्यर्थः । तत् प्रतिपादयितुमाह
यत इति ।

“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

उन्नमितैकेति । पदानि मदनलेखप्रयोगान्, रचयन्त्याः संगृह्यन्त्याः, अस्याः
शकुन्तलायाः, उन्नमिता उन्नता एका भ्रूलता यस्य तत् आननं मुखं कर्तुं,
पुलकाच्चितेन रोमाञ्चव्याप्तेन, कपोलेन गरुडेन करणेन, मयि मन्त्रिषु, अनुरागं कथयति
कथनवत् स्पष्टं सूचयति, मदनुरागवशादेव पुलकाविर्भावादिति भावः ।

अथ राज्ञः शकुन्तलाया भावतत्त्वोपलब्धिः क्रमी नाम गर्भसम्भारम्—“भाव-
तत्त्वोपलब्धिसु क्रमः स्यात्” इति दर्पणलक्षणात् । इदमेव च तस्मादाहृतम् । व्यतिक्रम-
दीपसमाधानानु पूर्वमेवोक्तम् । आर्या जातिः ॥१७॥

(त) राजा । निनिमेषेण नयनेन ये प्रियतमाके देखितेहि,
ताहा उचितेई बटे । कारण—

इनि कामनिपिर पद रचना करितेहेन, ईशार एकटी ज्ञानता
उपरे उठिशाहे ; एहे अवस्था ईशार मुखानि, रोमाञ्चित गण्डवारा
आमार प्रति अनुराग प्रकाश करितेहे ॥१७॥

(१) कण्टकितेन प्रथयति...

(२) हला ! चिन्तिदा मए गौधवत्यु । अहु सखिहिदाणि उण...

প্রিয়ঃ । যং ইমস্মিঁ সুকুমারসুভমারে আলিখীযতে
 ক্ষেদমভীয়ে যহেহিঁ আলিখীযদু (১) । (দ)

শকু । যযোক্তং রূপয়িত্বা । হলা ! সুগুণ দাব সহস্র
 বস্তু (২) । (ঘ)

(ঘ) হলা ! চিন্তিতা ময়া গীতিকা । অসম্মিষ্টানি পুনঃ লিখনসাধনানি

(দ) নন্দখিন্ সুকুমারসুভমারে নলিনীপবে পদক্ষেদমভীয়া নন্দে রাখিতানি

(ঘ) শকু ইতি । চিন্তিতা চিন্তয়িত্বা নিরূপিতা । অসম্মিষ্টানি
 অস্থিতানি, লিখনসাধনানি পুনঃ-মসী-লিখন্যঃ । অতএব কুত্র কেন তাং
 লিখানীতি ভাবঃ ।

(দ) প্রিয়মিতি । অনুজ্ঞায়াং ননুশব্দঃ । অখিন্ তব তাপশাসনায়
 সুকুমারবৎ শকপচিহ্নঃ ক্রৌড়দেশবৎ সুভমারে কৌমল্যে মসৃণ্যে শব্দঃ ।
 যথা তথা বা লিখ্যতাং রাজা পঠিতুং শ্রুত্ব্যতীতি ভাবঃ । নলিনীপবে পদ
 নন্দে নন্দাঙ্গমাগেঃ, পদানাং পাদানাং ক্ষেদস্য অবসানস্য ভক্ত্যা মর্ষনঃ
 যাবজ্জাগরয়িত্বৈব পাদাবসানপর্যন্তং অগ্ৰতে তাবজ্জাগরয়িত্বেন লিখ্যতাম্, এবম্
 মবিরেকিনী বোদ্ধুং ন শ্রুত্ব্যতীতি ভাবার্থঃ সরস্বতীর্থঃ ।

(ঘ) শকু ইতি । রূপয়িত্বা অভিনীয লিখনাভিনয়ং কৃত্ব্যত্বঃ ।
 উচিতার্থা । শকুতং যুগামিতি শ্রেষঃ ।

(ঘ) শকুন্তলা । ওলো ! আমি গীত চিত্রা করিয়াছি ।
 লিখিবার উপকরণ নিকটে নাই ।

(দ) প্রিয়বন্ধা । ওহে ! শকপাখীর পেটের মত গা
 পদ্মপাতার যে ভাগ নাইবে এক একটা চরণ ধরে, সেই ভা
 নখ দিয়া লেখ ।

(১) আমি...যহেহিঁ যিকিছনবস্তু করম্ ।

(২) হলা ! সুগুণ দাবিঁ স'গল্য' অর্থনি ।

उभे । अवहिद ह्य । (न)

शकु । वाचयति । (प)

तुङ्ग ण आणे हिअअं, मम उण मअणो दिवा वि रत्तिं वि ।
णिक्खि । दावइ वलिअं, तुइ हत्थमणोरहाइ अङ्गाइ (१) ॥१८॥

(घ) इहा ! अणुतं तावत् सङ्गतायां न वेति ।

(न) अवहिते अः ।

तव न जाने हृदयम्, मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रिमपि ।

निष्कृप ! तापयति बलीयः तव हस्तमनोरथानि अङ्गानि ॥१८॥

(न) उभे इति । अवहिते श्रोतुं कृतमनोयोगे, स्व आवागमिति शेषः ।

(प) शकु इति । वाचमाचष्ट इति वाचयति पठतीत्यर्थः ।

तवेति । हे निष्कृप ! निर्दय ! राज्ञः प्रजापीडानिवृत्तिकरणस्यैवौचित्यात्
अव तु भवता प्रजाभूताया एव मे पीडाहृत्तान्त्वाप्यनादानादित्याशयः । तव हृदयं
न जाने, तव चित्तं मयि सानुरागं निरनुरागं वेति माह वैश्वीत्यर्थः, पुनः किन्तु,
मदनः कामः, तव हस्ते मनोरथः अभिलाषी येषां तानि । तथा च यथा जनो हस्तस्य
यत् स्वेच्छया यथा तथा वा कर्तुंमर्हति, तथा त्वमपि ममाभिलाषं स्वेच्छया पूरयितु-
मपूरयितुं वा शक्नोषीति भावः । मम अङ्गानि, दिवापि दिवसमपि व्याप्य, रात्रिमपि
च व्याप्य, बलीयः अत्यन्तमेव, तापयति । अतश्च लोकपालेन त्वया ममैतत्तापशान्ति-
रवश्यमेव करणीयेत्यभिप्रायः ।

दिवा रात्रिमित्युभयवापि "अभिविधौ क्तास्त्राध्वमानात्" इति द्वितीया ; दिवाशब्दस्य
तु अव्ययत्वात्तस्मात् लोपः ।

(५) शकुलना । (उक्कुरूपे निथिआ) ओनो ! तोमरा शोन,
देशां अर्थ मज्जत इहेन कि ना ।

(न) मथीषय । मन दिनाय ।

(१) ...मह उण कामी... चिन्धिअ ! तवइ वलीअं तुइ इत्तमणोरह... ।

রাজা । অবসরঃ খল্বয়মাत्मानं दर्शयितुम् ।

মৃত্যু—(১) (ক)

৩২ তপতি তনুগাত্রি ! মদনস্থ্বামনিশং মাং পুনর্দহত্যেব ।

গ্লপয়তি যথা শশাঙ্কং ন তথাহি কুমুদ্বতীং দিবসঃ ।

ইদং গীতির্নাম চ্ছন্দঃ । যথা শ্রুতবোধে—

“আখ্যা পূর্বাঙ্কসমং যস্য অপরাঙ্কসমপি চ হংসগতে ॥

কুন্দোবিদকদারীণী গীতিং তামমৃতবাণি ! ভাষন্তে ॥”

— অতএব প্রিয়ংবদয়া “ললিতপদাবলিবন্ধং গৌদিষা” ইতি, শকুন্তল
“চিন্তিদা ময় গৌদিষা” ইত্যমিহিতম্, গানযোগ্যত্বাদত্যাঃ । পিঙ্কলিনে তু
নামোক্তম্ । যথা—

“পুঙ্খদে উত্তদে মতা তীসন্তি সুমণ ! সন্মণিষা ।

সৌ চগ্নাহৌ বুত্তৌ পিঙ্কলকঙ্ক-দিষ্ট-সষ্টি মতাঙ্কৌ ॥” ॥১৮

(ক) রাজেতি । অবসরঃ সময়ঃ ; তবেতি যুষ্মত্পদেন প্রত্যক্ষবৎ সমীহে
দিতি ভাবঃ ।

তপতীতি । তনুনি ক্রাশানি গাত্রাণি অঙ্গানি যস্তাস্তত্সমীধনম্ ।
কামাঃ, অনিশং “দিবা বি রতিং বি” ইত্যমিহিতত্বাৎ অহর্নিশম্, ত্বাং তপতি
পুনঃ কিন্তু, মাং দহত্যেব দগ্ধীকরত্যেব । তথা চ প্রহরতেজসী দূরসমবশতঃ

(গ) শকুন্তলা । (পড়িতে নাগিন)

হে নির্দয় ! তোমার মন আমি জানি না ; তথাপি আমি তোমার
হাতে অভিলাষ সমর্পণ করিয়াছি ; এ অবস্থায় কামদেব,
ব্রাহ্মিতেও আমার সমস্ত অঙ্গ অত্যন্ত সম্ভ্রষ্ট করিতেছেন ।

(ক) রাজা । আপনাকে দেখাইবার এই অবসর ।
(নিকটে যাইয়া)

(১) কথিত ‘রাজা । সহসীপমৃত্যু’ ইতিমাত্রঃ পাঠঃ ।

সংযোগসম্বন্ধজয় দাহঃ । তেন তাপাপেচয়া দাহস্যাধিক্যক্ষণাকরতাৎ তদপেচয়া
 বহুমেবাধিক' ক্লিষ্ট ইত্যাশয়ঃ । ননু স্ত্রীপুংসযোনি'বিশেষোঃ শব্দঃ কামঃ কথ'
 ক্লিয়' তপতি পুমাংস' দহতীতি একস্বকদা বিভিন্নো ব্যাপারঃ সম্ভবতীত্যাহ গ্লপয়তীতি ।
 হি তথাহি, দিবসঃ প্রবর্তমানঃ সূর্য্যকিরণাবচ্ছিন্নঃ কালঃ, যথা যাটুক্, শশাঙ্ক'
 চন্দ্রম্, গ্লপয়তি মলিনীকরোতি, কুমুদতী' কুমুদিনীম্, তথা তাটুক্, ন গ্লপয়তীতি
 সম্বন্ধঃ । তচ্চ সর্ব্বেষাং প্রত্যক্ষমেব । ততশ্ব একৈব কামেন তব তাপঃ মম চ দাহ
 ইতি বিভিন্নো ব্যাপারঃ কচ্চ' শক্যত এবৈত্যভিপ্রায়ঃ ।

অনু-গায়েত্যন্যোঃ শব্দয়োঃ পর্যাযতয়া আপাততস্তদর্থস্য পুনরুক্ত্যাপ্রতীতিঃ
 পরশ্ব তনুশব্দস্য ক্রশার্থ'তাপ্রত্যয়েন তদপগমাৎ ভিন্নাকারশব্দগতত্বাচ্চ পুনরুক্ত্যবদামাচী-
 লদ্বারঃ, তপতি দহতীত্যনেকক্রিয়योर्म'দন ইত্যেককর্তৃকারকত্বাৎ দৌপকম্, পূর্বাঙ্-
 প'পাদ্ব্যর্থयोঃ প্রাধিকানগম্যসাম্যাত্ দৃষ্টান্তঃ, শশাঙ্ককুমুদতী'ক্সসাম্যেন নাযকনাযিকা-
 যবহারসমারোপাত্ সমাসোক্তিঃ, গ্লপয়তীত্যে কথ্য ক্লিয়য়া শশাঙ্ককুমুদতীঃ কক্ষতয়ামি-
 সম্বন্ধাত্ তুল্যযোগিতা চ, ইত্যেতেষাং পরস্পরনিরপেচতয়া সংস্টিঃ ।

দহত্যেব ইত্যেবশব্দে'ন 'ন তু ত্বামি'ব কেবল' তপতি' ইতীতরথীগম্যবচ্ছ'দকরণাচ্চ
 অনিয়মে নিয়মাখ্যদোষঃ ।

"স্বচ্ছ' দধ' ক্রশ' তনু" ইত্যমরঃ । "গাত্র' গজায়জহাদৌ ক্লী'বম' কলেবর'
 ইতি মেদিনী ।

তপতীতীনন্তসমানার্থ'তয়া সাক্ষ্যকলম্ । গ্লপয়তীতি গ্লায়ন্ত' প্রযুক্ত' ইতীনি
 "স্বচ্ছ'চারান্নানাম্" ইত্যাदि'না ऐकारस्याकारः, "अर्त्ति-ज्ञी" इत्यादि'ना पकारागम
 मानुषत्वत्वाच्च ब्रह्मः ।

পার্থ্য জাতিঃ ॥ ১৫ ॥

হে কৃশাঙ্গি ! কামদেব, দিবাব্রাজি তোমাকে কেবল সম্বল
 করিতেছেন, আর আমাকে কিছু একেবারে দক্ষই করিতেছেন । দেখ—
 দিন, চক্ষকে যত মলিন করে, কুমুদিনীকে তত মলিন করে না ॥১৫॥

सख्यौ । विलोक्य सहर्षमुत्थाय । साअदं जघासमीहितफलम्
 अविलम्बिणो मनोरथस्य ? (१) । (ब)
 शकु । उत्थातुमिच्छति । (भ)
 राजा । अलमलमायासेन । (म)
 सन्दष्टकुसुमशयनान्याशु विमर्द्दितमृणालवलयानि (२) ।
 गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥२०॥

(ब) स्वागतं यथासमीहितफलस्य अविलम्बिणो मनोरथस्य ? ।

(ब) सख्याविति । सहर्षं च अनायासेन प्रार्थितस्य लाभात् सहर्षमिति ।
 सम्मानप्रदर्शनार्थं च उत्थायेति । यथासमीहितं यथाभिलषितं फलं सम्मानं
 शकुन्तलासङ्गमात्मकं यस्यात् तत् तादृशं तस्य, अविलम्बिनः प्रार्थनामात्रमेवोपायं
 मनोरथस्य मनोरथविषयीभूतस्य, भवत इत्यर्थः, स्वागतं सुखेनागमनं विना
 काकुवशात् प्रश्नो व्यज्यते ।

(भ) शकु इति । उत्थातुमिच्छति राज्ञः सम्मानप्रदर्शनार्थमुत्थाय ।

(म) राजेति । अलमलमायासेनादिना शकुन्तलायास्तामुत्थानेच्छामनुमात्रं
 माहेति बोध्यम् । आयासेन उत्थानपरिश्रमेण । अलमलमित्यत्यन्तनिषेधे विहितं

(ब) सखीद्वय । (राजाके देखिवा आनन्देन सहित ग्राह्य
 करिवा) बांश इहेते अबीहे फल इहेवे, अविलम्बी मेहे अदि-
 उभागमन त ? ।

(भ) शकुन्तला । (गात्रोत्थान करिहेते ईच्छा करिनि ।)

— (म) राजा । परिश्रम करिवात्र प्रयोजन नाहे, परिश्रम करि
 प्रयोजन नाहे ।

(१) सख्यौ । सहर्षम् । साअदं अविलम्बिणो मनोरथस्य ।

(२) आशु कान्तविषमसुरभीषि ।

शकु । ससाध्वसमात्मगतम् । हिअअ ! तथा उत्तम्मिअ दाणिं
ए किम्मि पडिवज्जसि (१) । (य)

(य) हृदय ! तथा उत्तम्य इदानीं न किमपि प्रतिपद्यसे ।

उत्थानाकर्त्तव्यत्वे कारणमाह सन्दष्टेति । सन्दष्टं सम्यग्दृष्टवस्तुवत् पार्श्व-
परिवर्त्तनादिना विस्मृतं कुसुमशयनं पुष्पशय्या यैस्तानि, आश्रय मुहुर्घर्षणात् शीघ्रमेव
विमर्द्दितानि घृष्टानि मृणालवलयानि तापशान्तार्थपूर्वघृतानि मृणालकटकानि येषां
तानि, अतएव गुरुमर्द्धान् परितापः सर्वतः सन्तापो येषु तानि, ते तव गात्राणि अङ्गानि,
न उपचारम् आचारम्, माननीयागन्तुकजनस्य सम्मानप्रदर्शनाय उत्थानव्यवहारमित्यर्थः,
अहन्ति कर्तुं शक्नुवन्ति, असामर्थ्यात् अस्वास्थ्यप्रधिक्यसम्भवाद्वा इति भावः ।

अत्र उपचारानर्हत्वं प्रति गुरुपरितापत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । तथा सन्दष्टकुसुमशयनत्वादिलिङ्गेन शकुन्तलाङ्गेषु गुरुतापज्ञानादनुमानं
नाम गर्भसम्भेरङ्गम् । यथा दर्पणे—“लिङ्गादृहोऽनुमानता ।”

आर्या जातिः ॥२०॥

(य) शकु इति । ससाध्वसं समयम् । सहस्रैव प्रार्थितस्यापि पुंसो दर्शने
नारीणां भयन्तु स्वाभाविकम् । उत्तम्य उत्तान्तं भूत्वा राजार्थमेव अधीरोभूत्वेत्यर्थः,
इदानीं प्रार्थितस्त्वैव तस्य राज्ञ उपस्थितिसमये, किमपि न प्रतिपद्यसे न कर्त्तव्यं
निर्द्धारयसि । अतएव अकर्त्तव्यताया एव प्रमाणमिति भावः ।

वाहारं सङ्गालने पुष्पशय्या आलुनायित इहैवाच्छे एवं मृगालवल्ल-
गुलि मर्द्दित इहैवाच्छे, विशेषतः वाशाते शुकुतत्र सङ्गाप अमृद्धत
इहेतेछे, आपनार सेहै अङ्गुलि लोकाचार पालन करिवार योग्य
नहे ॥२०॥

(य) शकुन्तला । (लङ्कार महित स्वगत) हृदय ! सेहैरूप उठला
इहैवा एथन कोन कर्त्तवाहै श्चिर करितेछ ना ।

(१) कचिदयं पाठो न दृश्यते ।

অন । ইদৌ সিলাদলেকদেস' অণুগেহুদু
 ভাও (১) । (২)

শকু । কিচ্ছিদপসরতি (২) । (ল)

রাজা । উপবিশ্য । কচ্ছিত্ সখী' বো নাতিবাধতে শৈ
 তাপঃ ? (৩) । (ব)

(২) ইতঃ শিন্ধাতলৈ কদেসমনুগ্হাতু মহাভাগঃ ।

(২) অনেতি । ইতঃ অস্মিন্ পাশ্বে, শিন্ধাতলস্য প্রস্তরোপরিভাগস্য এতৎ
 শকুন্তলা যস্মিন্ শৈ শয়িতা তিষ্ঠতি তদ্বিন্নাংশমিত্যর্থঃ, অনুগ্হাতু উপবেশনে
 পাবীকরিতু, মহাভাগো বিশেষভাগ্যশালী ভবান্ ।

অহী ! কামমহিমা, যত্ সখী' সিংহাসনাদ্যুপবেশী রাজা নিরাসরণ
 উপবিশতি ।

(ল) শকু ইতি । অপসরতি রাজ উপবেশনস্থানদানায় সখী'পতি
 চেত্যাশয়ঃ ।

(ব) রাজেতি । বো যুগ্মাকম্ । নাতিবাধতে নাতিশয়েন পীড়য়তি ।
 কিচ্ছিদ্বাধত এবৈত্ববশমবগতত্বাৎ, অতিপীড়নস্যৈব জিন্ধাসা উচিত্তেতি অতিশব্দতঃ
 কচ্ছিত্ কিমিত্যর্থঃ । “কচ্ছিত্ কামপ্রবেদনে” ইত্যমরঃ ।

(২) অনুগ্হা । মহাশয় এই দিকে প্রস্তরখণ্ডের এক
 উপবেশন করিয়া ইহাকে অনুগ্হীত করুন ।

(ল) শকুন্তলা । (একটু সরিল ।)

(ব) রাজা । (উপবেশন করিয়া) শরীরের সম্ভাপ, আপন
 সমীপে বিশেষ কষ্ট দিতেছে না ত ?

(১) ...দেস' অলঙ্কারে বসন্তো ।

(২) এষ পাঠঃ কচ্ছিন্ধাসি ।

(৩) অথ' পাঠোঃপি কুত্রচিন্ন দৃশ্যতে ।

प्रियं । सञ्चितम् । दाणिं लक्ष्मिषधो उवसमं गमि-
स्सदि (१) । (३)

शकु । सलज्जा तिष्ठति (२) । (४)

प्रियं । महाभात्र ! दोषमि वो असोखाणुराओ
पञ्चखो ; सहीसिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणीं करेदि (३) । (५)

(३) इदानीं लक्ष्मिषध उपशमं गमिष्यति ।

(५) महाभाग ! इयोरपि युवयोः अन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः ; सखीलोहः पुनर्मां
पुनरुत्तवादिनीं करोति ।

(३) प्रियमिति । आत्मनी वक्तव्यार्थस्यैव कौतुकावहत्वात् सञ्चितमिति बोध्यम् ।
लक्ष्मिषधं येन सः, शरीरताप इति सम्बन्धः । तथा च शकुन्तलाया अस्य रोगस्य
मजानेवौषधमिति इदानीमपि उपशमस्याभावेऽपि भवती लामादचिरादेव उपशमं
गमिष्यतीत्याशयः ।

अतएवात्र चित्त्वार्थप्रकाशनादक्षरसंघातो नाम नाट्यलक्षणा—“वर्णनाक्षरसंघात-
चित्त्वार्थैरक्षरैर्मितैः” इति दर्पणलक्षणात् ।

(४) शकु इति । आत्मनश्च तापः कामजनित एव, उपस्थितश्च राजा सुरतेनैव
तस्य निवर्त्तक इति अपरिचितपूर्वस्य राज्ञः प्रत्यक्षमेव प्रियंवदा उक्तवाक्येन सूचितत्वात्
शकुन्तला सलज्जा तिष्ठतीति बोध्यम् ।

(५) प्रियमिति । प्रत्यक्षः दृष्टिपातदेहावस्थादिदर्शनात् निःसन्देहमनुभूयमानः ।
पुनस्तथापि पुनरुक्तं यथा स्थानथा वदितुं शीलं यस्यास्त्वाम् । उक्तस्यार्थस्य पुनरुक्ति-
वर्था निरर्था, तथा प्रत्यक्षोभूतस्यार्थस्य मया वाचा प्रकाशो निरर्थक एवेति भावः ।

(५) श्रियःवना । (६५९ हाञ्ज कज्जिञ्ज) एथन उवस पाण्डा
गिञ्जिह्वे, झुतत्रां निवृत्ति पाइएव ।

(४) शकुन्तला । (लज्जित इहेया ब्रह्मि ।)

(१) असौ पाठश्च पुस्तकान्तरे न वर्त्तते । (२)---सलज्ज । (३)---सिणेहो मं ।

রাজা । ভদ্রে ! নৈতৎ পরিহার্য্যম্ । বিবচিতং
মনুতাপং জনয়তি । (হ)

প্রিয়ং । তেণ হি সুণাদু অজ্জো (১) । (চ)

রাজা । অবহিতোঽস্মি (২) । (ক)

প্রিয়ং । অস্সমবাসিণো জণস্স রস্সা অত্তিহরেণ
ত্তি, ণং এসো ধম্মো (৩) । (খ)

(চ) তেন হি শৃণোতু পার্থ্যঃ ।

(খ) আশ্রমবাসিনী জনস্ব রাজ্ঞা আত্মিহরেণ ভবিতব্যম্ ইতি, ননৈব হং

(হ) রাজিতি । ভদ্রে ! সাধুস্বभावे । एतत् विवक्षितं वाक्यम्, न परं
पुनरुक्तमुच्यतया निरर्थकत्वाशङ्कया न परित्याज्यम् । हि यस्मात्, विवक्षितं
वक्तुमिच्छया श्रवितं वाक्यमित्यर्थः, अनुक्तं सत्, अनुतापं युष्मदीयं
जनयति तस्मोदासीनत्वप्रत्यायनात् विपक्षत्वसूचनाच्चेति भावः ।

(च) प्रियमिति । तेन हि भवतीऽप्यनुमोदितत्वेनैव हेतुना ।

(क) राजिति । अवहितोऽस्मि त्वदुक्तिं श्रोतुं कृतमनीयोगोऽस्मि ।

(গ) প্রিয়ঃবদা । মহাশয় ! আপনাদের দুই জনেরই
অনুরাগ প্রত্যক্ষ করিতেছি ; তথাপি সখীর স্নেহই আমাকে
বাঁধিনী করিতেছে ।

(হ) রাজা । ভদ্রে ! তথাপি আপনি বক্তব্য বিষয়
করিবেন না । কারণ, যে বিষয়ে বলিবার ইচ্ছা প্রকাশ
তাহা না বলিলে শ্রোতার অনুতাপ জন্মায় ।

(ক্ষ) প্রিয়ঃবদা । তাহা হইলে, মহাশয় শ্রবণ করুন ।

(১) (২) চিজ্জিতৌ পাঠৌ কচিৎ দৃশ্যেতে ।

(৩) আবশ্যক্যমস্মদবাসিণী অতিহরেণ রজ্ঞা হীমবৎ তি এসৌ বী

রাজা । অস্মৎপরং কিস্তত্ ? (১) । (গ)

প্রিয়ং । তেহি হি ইমং যো পিঅসহী তুমং জীব উহি-
সিঅ মঅবদা মঅণেণ ইমং অত্যান্তরং পাবিদা, তা অরিহসি
অব্ভুববতীএ জীবিদং সে অবলম্বইদুং (২) । (ঘ)

(ঘ) তেন হি ইয়ং নঃ প্রিয়সখী ত্বামেব উহিষ্য ভগবতা মদনেন ইদমবস্থান্তরং
প্রাপিতা ; তদহংসি অম্যুপপত্যা জীবিতমস্যা অবলম্বয়িতুং ।

(খ) প্রিয়মিতি । আর্তিহরেণ পীড়ানাশকেন ; রাজাঃ প্রজাপালনস্য বিহিতত্বাৎ
আশ্রমবাসিনোঃপি চ প্রজারূপত্বাদিতি ভাবঃ । নন্বিত্যবধারণে । এষ ধর্ম ইতি
বিহিতানুষ্ঠানাদিত্যশ্রয়ঃ ।

(গ) রাজেতি । তত্ আশ্রমবাসিনো জনস্য আর্তিহরণৌচিত্যম্, অস্মৎপরং
মহিষ্যং কিম্, ময়া কস্য কা আর্তিহরণৌচ্যেত্যর্থঃ ।

(ঘ) প্রিয়মিতি । তেন হি শ্রুতামিতি শ্রেষঃ । প্রিয়সখী শকুন্তলা । উহিষ্য
ললৌক্যত্ব । অবস্থান্তরং বিকারবিশেষম্ । অম্যুপপত্যা অনুরূপেণ, জীবিতং জীবনম্ ;
অবলম্বয়িতুং ধারয়িতুং ।

“অম্যুপপত্তিরনুরূপঃ” ইত্যমরঃ ।

(ক) রাজা । মন দিলাম ।

(খ) প্রিয়ংবদা । রাজা, তপোবনবাসীর কষ্টনাশক হইবেন,
ইহাই ধর্ম ।

(গ) - রাজা । আমার পরে তাহার কি ?

(ঘ) প্রিয়ংবদা । তবে শুনুন, ভগবান্ কামদেব, আপনাকে লক্ষ্য
করিয়াই, আমাদের এই প্রিয়সখীকে এই অবস্থায় উপস্থাপিত
করিয়াছেন ; সুতরাং আপনি অনুগ্রহ করিয়া, ইহার জীবন রক্ষা
করিতে পারেন ।

(১) নাম্নাত্ পরম্ । (২) মঅবদা মঅণেণ আরোবিষা ।

राजा । भद्रे ! साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वं
गृहीतोऽस्मि । (ङ)

शकु । अनसूयामवलीक्य । हला ! अलं वो अन्तेऽरवि
पञ्जस्सु एण राएसिणा उवरुद्धेण (१) । (च)

(च) हला ! अलं वाम् अन्तःपुरविरहपर्युत्सुकेन राजर्षिणा उपरुद्धेण ।

(ङ) राजेति । अयं प्रणयः इयं याच्ञा, साधारण समवीर्येन क
तथा च यथा शकुन्तलाया जीवनं रक्षितुं भवत्या ममानुग्रहः प्रार्थते; तथा
स्वजीवनं रक्षितुं शकुन्तलाया अनुग्रहः प्रार्थ्यत इति भावः । अनुगृहीतोऽपि
शकुन्तलासमागमसम्भवेन जीवनस्थितिसम्भवादित्याशयः, एतेनात्मनोऽपि शकु
सदृशी दशा व्यज्यते ।

“प्रणयः प्रेम्णि याच्ञायाम्” इत्यादि हेमचन्द्रः ।

(च) शकु इति । राज्ञा सह प्रियंवदाया एवालापकारित्वेन तस्या
रौचौचित्येऽपि सा मुखरा दुर्निवारा चेति नानुरोधं रक्षित्वतीति विभाव
मेवानुरुणद्धि । राजीपरीधवारणाय च अनसूयाया अनुरोधेन प्रियंवदाया
सूचितः, सम्योस्तुल्यत्वादित्यवधेयम् ।

वां युवयोः, अन्तःपुराणमन्तःपुरस्थरमणीनां विरहेण पर्युत्सुक
दुत्कण्ठितत्वेन, राजर्षिणा उपरुद्धेन मत्समागमाय अनुरुद्धेन, अलम्, मत्समागमाय
ईदृशस्य राज्ञो युवाभ्यां नानुरोधः करणीय इत्यर्थः, इतररमणीषु आसक्त्यतिरेके
रमणस्य कादाचित्कतया तज्जीवनस्यैव सर्वथा वैयर्थ्यावस्थान्नावादित्याशयः ।

राज्ञो मनः परीक्षितुम् आत्मनि तस्य प्रतिज्ञाविशेषं प्रवर्तयितुं चेदमस्मिन्
बोध्यम् ।

(ङ) राजा । भद्रे ! एहे आर्थना उडयैरइ नमान ।
अकारे अरुण्णीत दइनाम ।

(१) प्रियंवदामवलीक्य । हला ! किं अन्तेऽरविरहपञ्जस्सु उपरुद्धेण ।

राजा । इदमनन्यपरायणमन्यथा

हृदयसन्निहिते । हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरैचणे ।

मदनबाणहतोऽपि हतः पुनः (१) ॥२१॥

इदमिति । हृदये सन्निहिता विधात्रैव सम्यगवस्थापिता तत्सम्बोधनम् । एते-
 गन्तःपुरविरहपर्युत्सुकत्वाभावः सूचितः । न अन्या रमणी परम् अयनमाश्रयो यस्य
 तत् तादृशम् अनन्यरमणीगतमित्यर्थः, इदं मम हृदयम्, यदि, अन्यथा अनन्यरमणी-
 परायणत्वेन, समर्थयसे “अन्तःपुरविरहपर्युत्सुकेन” इत्यनेन उपपादयसि, तदा, मदिरै
 चणैश्च न पक्षिणाविव ईक्षणे चक्षुषी यस्यास्तत्सम्बोधनम् । एतेन परमसुन्दरतया
 अथैव गुरुतरा आसक्तिरिति व्यज्यते । मदनबाणेन हतोऽपि मारितोऽपि पुनर्हतः
 मृत्युश्च मारितः, प्रहतस्य पुनः प्रहारवत् मदनबाणप्रहारपीडितस्य मे आशास्थानेन
 मया नैराशोत्पादनेन महापीडनादिति भावः ।

अन्य अनन्यपरायणत्वं प्रति हृदयसन्निहिते इति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं
 चाप्यलिङ्गमलङ्कारः । तेन चात्महृदयस्य शकुन्तलैकतानत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण
 सूचयति । हृदयशब्दस्य द्विःपाठेऽपि चट्टेऽप्यप्रतिनिर्द्देश्यविषयत्वान्न कथितपदतादोषः
 चट्टे न तच्छब्दस्यैव यदीत्यनेन तदीत्यस्य नियमेनीपस्थापितत्वात् न न्यूनपदतादोषः ।
 किन्तु हत इत्यस्य विशेष्यभूतकर्षपदस्य अहमित्यस्यानुपादानात् न्यूनपदतादोषः, स च
 मदनबाणहतोऽपि इति पाठेन समाधेयः । किन्तु बहुष्वेव पुलकेषु तत्पाठादर्शनात्
 गौरी हतः ।

द्रुतविलम्बितं वृत्तम्—“द्रुतविलम्बितमाह नमो भरौ” इति लक्षणात् ॥२१॥

(८) शकुन्तला । (अनश्वरान् दिक्कं चाहिवा) अनश्वर! अस्तः-
 त्वेन विच्छेदे उ९कृति त्वाञ्चिन्न अश्वरोध करिवात्र प्रयोजन नाहे ।
 राजा । हे रुद्रशक्तिनि ! अनश्वरप्रशरण आमार एहे रुद्रशक्ते
 (१) ...मदनबाणहतोऽपि हतः पुनः ।

অন। বহুবল্লভা ক্বু রাআণো সুখীঅন্তি। তা
 ইঅং ণো পিঅসখী বন্ডুঅণসোঅণীআ ণ হোদি, তথা
 স্সদি (১)। (ছ)

(ছ) বহুবল্লভা: খলু রাজান: শূন্যে। তদ্যথা ইয়ং ন: প্রিয়সখী
 শীচনীয়া ন ভবতি; তথা করিষ্যতি।

(ছ) “হুলা! অলং বঃ” ইत्यादिना शकुन्तलावाक्येन संभृतवद्व
 मनुष्यद्वि अनेति। बह्वो बल्लभा भोग्यत्वेन प्रिया र्षणां ते। शून्ये रो
 येति शेषः। आत्मना वनवासित्वेन प्रत्यक्षं राजव्यवहारादर्शनादिमा
 तस्यात्। न: अस्माकम्, प्रियसखी शकुन्तला, बन्धुजनानाम् अस्मादीनाम्
 अस्या एव दारुणदुःखग्रवणेन शीकविषया। करिष्यति भवानिति शेषः।
 भवान् राजा, तेन च भवतोऽपि बह्वो बल्लभा: सन्ति ताव चास्तरा: चतुष्टय
 सम्भाव्यते; इयं शकुन्तला तु वनवासित्वेन कुरुपा मुग्धा अशिचिता रं
 यहीतास्त्रेवादरातिशयेन वस्तुगत्या अस्यामवज्ञैव स्यात्। तेन चास्मा
 व्यर्थं भवितेति यथा तादृशं न भवति, भवता तथा कर्तव्यमिति प्रार्थ
 भावार्थश्च।

पूर्वशकुन्तलावाक्ये अव च अभिप्रेतादरसिद्धये बहुविषयाणां कৌतू
 नाच्छलचणम्। ‘यथा दर्पणे—

“बहूनां कौतू‘नं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये।”

যদি অগ্ররূপ নিরূপণ কর, হে খঞ্জননয়নে! তাহা হইলে
 হইয়াও আবার হত হইলাম ॥২১॥

(ছ) অনশ্রুয়া। রাজাদের বহুতর প্রিয়তমা থাকে বলি
 পাই; অতএব আমাদের এই প্রিয়সখী বাহাতে বহুজন
 বিব্রন না হন, তাহা করিবেন।

(১) বশম্। বহু...তহ যিচ্ছহিহি।

राजा । भद्रे ! किं बहुना ? । (ज)

परिग्रहबहुत्वेऽपि हे प्रतिष्ठे कुलस्य नः ।

समुद्ररसना (१) चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥२२॥

(ज) राज्ञिति । बहुना प्रचुरेण उक्तेनेति शेषः । बहुशब्दस्य संख्यावाचित्वे निम्नबहुवचनान्तनियमः, प्रचुरार्थवाचित्वे तु सर्वाण्येव वचनानि स्युः विशेष्यानुसारि-
तया । तथा चान्यत्रापि प्रयोगः—“समायाते कान्ते कथमपि च कालेन बहुना”
इति प्रह्लादतिथके । “किं बहुना यं कारवोऽपि विश्वकर्मात्पुपासते” इति न्याय-
समुदाहृतौ च ।

परीति । परिगृह्यन्त इति परिग्रहा भोग्यपरिणीताः साधारण्य एव, तासां बहुत्वे
अपि, नः अस्माकम्, कुलस्य वंशस्य, हे हौ परिग्रहावित्यर्थः, प्रतिष्ठे इति प्रकृत्यमान-
नित्यत्वात् हे इति स्त्रीत्वम् । प्रतिष्ठे गौरवे गौरवहेतुभूते भविष्यत इति शेषः ।
इति हे इत्याह समुद्रेति । समुद्र एव रसना काञ्ची यस्याः सा तादृशी, चोर्वी
सखी च, इयं युवयोः सखी शकुन्तला च । अतः सत्यपि परिग्रहबहुत्वे युवयोरियं
सख्येव तेषु सर्वथा विशेषादरणीया भविष्यतीति न कियानपि सन्देहो युष्माभिः कर्तव्य-
ति भावः ।

अथ सखी प्रस्तुता चोर्वी चाप्रस्तुता, अनयोः प्रतिष्ठापदभिहितगौरवरूपे कथ-
नमादौपकमलङ्कारः, चोर्वीति लिङ्गसाम्येन चोर्वी स्त्रीव्यवहारसमारोपात् समासीत्तिथः ;
अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । न च समुद्रे रसनात्वारोपः शब्दः चोर्वी-
त्वारोपस्य आर्थ इत्येकदेशविवर्तिरूपकमेवेति वाच्यम्, ईदृश एकमात्रशब्दरूपणस्थले
समासीत्तेरेव नीमांसितत्वात् । तच्च दर्पणे समासीत्तिप्रकरणे सम्यम् । समुद्ररसनेति
शेषेणेन चोर्वीः सम्पूर्णया एव सूचनेन तत्राप्यादरातिशयो व्यज्यत इति नापुष्टार्थत्व-
मिति भावः ।

(ज) राजा । भद्रे ! अधिक वनित्रा किं दृश्येते ।

(१) समुद्ररसना...

उमे । शिव्वुद ह्य । (भ)

शकु । हर्षं सूचयति (१) । (ज)

प्रियं । जनान्तिकम् । अणसूए ! पेक्व पेक्व मेहवा
विश्र गिह्मे मोरीं कवणे कवणे पच्चाअदजीविदं
सहीं (२) । (ट)

(भ) निर्वाते स्वः ।

अत्र उर्वीसाम्येन शकुन्तलाया उत्कर्षाभिधानात् उदाहरणं नाम गर्भं
यथा दर्पणे—“उदाहरणमुत्कर्षं युक्तं वचनमुच्यते ।”

दाक्षिण्यं नाम नाट्यलक्षणञ्च । यथा तत्रैव—

“दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम् ।”

“परिग्रहः कलत्रे च मूलस्त्रीकारयोरपि” इति शाश्वतः । “प्रतिष्ठा देव
इत्यादि हेमचन्द्रः ॥२२॥

(भ) उमे इति । निर्वाते सुस्थचित्ते, स्व आवामिति शेषः ; सत्यवति
शकुन्तलायामादरातिशयकरणसूचनेन तद्विषये उद्देशाभावादिति भावः ।

“सुस्थितत्वे च निर्वातिः” इति त्रिकाण्डशेषः ।

(ज) शकु इति । हर्षं सूचयति, आत्मन आश्रापूरणसम्भवात् कु
दिनेत्याश्रयः ।

बहुतर ज्ञी थाकिनेउ, आमार वंशेर दुईटी माज गोर
हईवे, एक समूजवेष्टित पृथिवी, आर आपनादेर एई सही ॥२॥

(ब) मथीघ्न । शूश हईनाम ।

(३) शकुन्तला । (हर्ष प्रकाश करिन ।)

(१) अयं पाठः क्वचिन्नास्ति ।

(२) इत्यादि नए कौलसि इत्यन्तः पाठः क्वचिन्नास्ति ।

शकु । हला ! मरिसावेध लोअपालं, जं अह्नेहिं
विसाअपालाविणीहिं उवआरादिकमेण भणिदं । (ठ)

सख्यौ । सखितम् । जेण तं मन्तिदं सो ज्जेव मरिसा-
वेदु, अस्स को अच्चओ ? । (ड)

(ट) अनसूये ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व मेघवाताहतामिव शीघ्रे मयूरो वणे वणे
प्रबालतज्जीवितां प्रियसखीम् ।

(४) इत्था ! मर्षयत लोकपालम्, यदस्माभिर्विस्त्रम्भप्रलापिनौभिः उपचाराति-
क्रमेण मणितम् ।

(ट) प्रियमिति । यौष्मकाले मेघवातेन मेघागमनकालौनवायुना आहतां स्पृष्टाम्, ययूरीमिव, क्षणे क्षणे परपरक्षणे, प्रत्यागतजीवितां प्रत्यावृत्तप्राणाम् । तथा च यथा ययूरो यौष्मतापेन गतप्रायप्राणा सती प्रियतममेघवायुना पुनः प्रत्यावृत्तप्राणा भवति ; तथा इयमपि निकामकामतप्ता राज्ञ आम्हासेन सुरतसुखाशया च क्रमेणीतृप्ता जायते इति भावः ।

(४) शकु इति । लोकापालं नृपं दुष्कृतम्, मर्षयतं क्षमयतं स्वापराधमार्जनं
 क्षमयतमित्यर्थः । नन्वपराधः कः, यत् मर्षयाव इत्याह यदिति । यत् यस्मात्,
 यस्मात्प्रलापिनोभिः राज्ञि विश्वासेन अनर्थकस्त्वच्छब्दवादिनोभिः, पश्चाभिः, उपचाराति-
 शेषेण कर्तव्य-सम्मान-व्यवहारपरित्यागेन भणितमुक्तम् । तथा चेद्विश्वव्यवहारेण
 अपराधः सञ्जातः, तं मर्षयतमिति भावः ।

(ট) প্রিয়ংবদা। (অনন্তস্মার প্রতি চুপি চুপি), অনন্তস্মা!
 দেখ দেখ, গ্রীষ্মকালে মেঘবায়ুসংস্পৃষ্ট ময়ূরীর ভ্রায় কণে কণে প্রিয়সখী
 শহুস্তলার জীবন ফিরিয়া আসিতেছে।

(৪) শকুন্তলা। ওলো! রাজার নিকট অপরাধের ক্ষমা প্রার্থনা কর; যে হেতু আমরা ইচ্ছামত আলাপ করিতে থাকিয়া শিষ্টাচার লঙ্ঘন করিয়া অনেক কথা বলিয়াছি।

शकु । अरिहृदि क्व, महाराओ इमं विषोदु । पां
वा ण किं को मन्तेदि । (ठ)

राजा । सञ्चितम् । (ण)

अपराधमिमं ततः सहिष्ये
यदि रम्भोरु ! तवाङ्गसङ्गमृष्टे ।

(ड) येन तन्मन्त्रितं स एव मर्षयतु, अन्यस्य कः अत्ययः ।

(ढ) अहंति खलु महाराज इमं विषोदुम् । परीचं वा न वि
मन्त्रयति ।

(ड) सख्याविति । सीतुशुनवत्तव्यत्वादेव सञ्चितमिति । येन यो
उपचारातिक्रमेण मन्त्रितम् उक्तम्, स एव जनः, मर्षयतु तमपराधं मार्जय-
जनस्य, कः अत्ययो दीपः । तथा च त्वयैव अविश्वासवशात् “एवं वे
विरहपञ्चुष्य एष राएसिणा उवरुद्धेण” इत्यभिहितमित्यपराधः कृतः, एत-
मर्षणमुचितम्, न पुनरावयोरिति भावः ।

(ढ) शकु इति । कौतुकेनोक्ताया अपि सख्युक्तेरौचित्यं सञ्चित-
अहंतौति । इमम्, उपचारातिक्रमेण समोक्तिजनितमपराधम्, विषोदुं
तथाहि को जनः, परीचमसमचम्, किं न मन्त्रयति ब्रवीति । तथा च इ-
परीचं साधारणजनकृतमपवादं तुच्छजनकृतत्वबुद्ध्या विषोदुमहंतौत्याशयः ।

अतएवात्र परिहारी नाम नाट्यालङ्कारः । तथा च दर्पणे—

“परिहार इति प्रीतिः कृतानुचितमार्जनम् ।”

(च) राजेति । खयं सामोदकौतुकीकृतेरभिधास्यमानत्वात् सञ्चितमिति ।

(ड) मथौघम् । (जेवन् शम्भु करिष्या) ये शिष्टोच्चार नम-
बलिवाहे, मे-ई कया प्रार्थना करूक ; अन्तेर मोय किं ? ।

(ढ) शकुन्तला । महाराज एहे अपराध कया करन ।
के कि ना बने ।

কুমাস্তরণে ক্তমাপহেঃ

স্বজনত্বাদনুমন্যসেঃবকাশম্ ॥২১॥

প্রিয়' । সৌপহাষম্ । ণ' এতিকেণ উণ তুহো भवि-
স্বদি ? । (ত)

(ত) ননু এতাবতা পুনস্তুহো भविष्यति ? ।

অপেতি । রম্ভে রম্ভাস্তম্ভাবিব জুহু যস্মাস্তত্সম্বোধনম্ । যদি তব অঙ্গানাং
সঙ্কেন সংযোগেন সৃষ্টে মার্জিতে পরিশোধিত ইত্যর্থঃ, অতএব ক্তমাপহে কামতাপনাশকে,
সুরতস্য অচিরমাবিত্বাদিতি ভাবঃ, অত্র অচ্চিন্, কুমাস্তরণে পুষ্পশয্যায়াস্, স্বজনত্বাৎ
পাক্ষীয়ত্বজ্ঞানাৎ, অবকাশ' মম অবস্থিতিস্থানম্, অনুন্যসে দাতুমনুমতি' করৌষি,
স্বত্বদাদা, ইমম্ অপচারাতিক্রমেণোক্তিজনিতম্ অপরাধম্, সঙ্ঘিষ্যে অমিষ্যে । ইতরথা
নৈবমিপ্রায়ঃ ।

অত্র কামক্তমাপহত্ব' প্রতি শুক্ললোকাঙ্কসৃষ্টপদস্যার্থো হেতুরিতি পদার্থ'হেতুক'
কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । তথা অনেন রতিপ্রার্থ'নাসূচনাৎ প্রার্থ'না নাম গর্ভ'সম্ব'রঙ্কম্ ।
যথা দর্শ'য়ে—

“রতিহ্রপৌত্‌সবানান্তু প্রার্থ'ন' প্রার্থ'না ভবেত্ ।”

এব' মনোরথো নাম নান্দ্যলক্ষণম্ । তথা তত্রৈব—

“মনোরথস্বমিপ্রায়স্বীক্তিভ'ঙ্গান্তরেণ যত্ ।”

অপঠ'ন' নাম বচনম্—“অপঠ'নমিদ' তদাঃপরস্বেত্ গুরুবর্ণঃ' খলু সুন্দরীপদান্”
ইতি লক্ষণাৎ ॥২২॥

(১) প্রিয়মিতি । মণিনীপতিবত্ সখ্যাঃ পতিল্লাড়পদাসী ন দৌষায় । নন্বিস্বব-

(৭) রাজা । (ঈষৎ হান্ত করিয়া) হে রজ্জোক ! তোমার
অঙ্গসংসর্গে পরিশোধিত, কামসন্তাপনাশক এই পুষ্পশয্যাতে যদি
আপনার জন বলিয়া একটু স্থান দিবার অনুমতি কর; তবে এই
অপরাধ ক্ষমা করিতে পারি ॥২৩॥

शकु । सरोषमिव । विरम विरम दुर्विणीदे ! एतावता
गदाए मए कीलसि । (थ)

अन । बहिः सदृष्टिचेपम् । पिअं वदे ! एस तवसि
पोदओ इदो तदो दिस्सदिट्ठी णू णं मादरं पव्भट्ठं असे
ता संजोजेमि णं (१) । (द)

(थ) विरम विरम दुर्विणीते ! एतावदवस्थां गतया मया क्रीडसि ।

धारणे । तथा च एतावता एतन्मात्रेण केवलावकाशदानानुमतिवशेन
भविष्यति भवानिति शेषः । अत्र काकुस्वरं प्रश्नो व्यज्यते । सुराणां
नापेक्ष्यते किमित्याशयः । अतएव चोपहासो बोध्यः ।

ईदृशालापक्रियाकलापैरनसूयापेक्षया प्रियंवदेव सुखरतरा चतुरतरा
चेति समालोचनीयम् ।

(थ) शकु इति । सरोषमिवेति इवशब्देन वस्तुतो न सरोषम्, किं
भाणमात्रम्, ईदृशालापश्रवणस्याभिप्रेतत्वादिति व्यज्यते । दुर्विणीते ।
यथावस्थमवधारानर्हत्वादित्याशयः । एतावती इयदधिका नितान्तपीडिता
अवस्था दशा चेति ताम्, गतया प्राप्तया मया करणेन, क्रीडसि खेल्सि ।
स्वभावत एव पीडाक्लिष्टाहं तवेदृशालापेन पुनर्महान्तं क्लेशमनुभवामीति सर्वतः
चितमिति भावः ।

(त) प्रियंवदा । (उपहासेन सहित) এইটুকু আমার
মস্তিষ্কে হইবেন ? ।

(थ) शकुन्तला । (क्रोधेन सहितैव येन) दुर्विणीता !
हउ, विरत हउ । आमि এইরূপ অবস্থায় উপনীত হইয়াছি ।
আমাদের খেলা করিতেছ । ।

(१) प्रियंवदा । सदृष्टिचेपम् । अणसूय । जह एसी इदी दिस्सि
मणपीअणी माअरं असेसइ, एहि संजोएम णं ।

প্রিয় । হলা ! চবলো কবু এসো ; যা যা' সংযোজয়দু'
এম্বাছনী পারসি, তা অহম্মি সহ্যঅত্ৰণ' করিস্স' । ইত্যুমে
প্রস্থিতি (১) । (খ)

(২) প্রিয়বদে ! এষ তপস্বিসৃগপাতকঃ ইতস্ততো দত্তদৃষ্টিঃ নুন' মাতর'
প্রস্টামন্বিষ্যতি, তত্ সংযোজয়ামি এনম্ ।

(খ) হলা ! চবলঃ খল্বেষঃ ; ন এন' সংযোজয়িতুমেকাকিনী পারয়সি,
তদহমপি সহ্যত্ব' করিষ্যামি ।

(২) অনেতি । বহির্দৃষ্টীভেদাধায়ে সৃগপীতাবস্থাदर्श'নাসম্ভবাৎ বহিঃসদৃষ্টি-
ভেদমিত্যুক্তম্ । তপস্বী চুদ্রত্বাদযাংয্যঃ সৃগপীতকঃ চুদ্রো হরিণশ্রিয়ঃ । নুন'
নিশ্চিতম্ । প্রস্টাম্ আত্মনো বিচ্যুতা' দূর' গতামিত্যর্থঃ । এন' সৃগপীতকম্,
সংযোজয়ামি মায়া সঙ্কেতি শ্রেষঃ ।

"তপস্বী তাপসে চালুকম্পাঙ্ক' চ" ইতি বিশ্বঃ । পীতক ইত্যনুকম্পায়া' কপ্রত্যয়ঃ ।

(খ) প্রিয়মিতি । এষ সৃগপীতকঃ, চবলঃ অস্থিরঃ । অতএব এন' সৃগপীতকম্ ।
পারয়সি শ্লষ্যসীত্যর্থঃ, তথোপস্থিতিসাম্রমেব বেগিনান্যত্র গমনসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।
সহ্যত্ব' সৃগপীতধারণে তব সাহ্যত্বম্ । প্রস্থিতি ইत्याদিকর্ম্মণি ক্তঃ । তেন প্রস্টাতু-
মারম্ভে ইত্যর্থঃ পরম্ নিষ্ক্রান্তে ইতি পুনর্दर्শ'নাৎ ।

অন বস্তুতো সৃগপীতস্য সংযোজনাপেক্ষা নানযোরাসীত, অপি তু শকুন্তলযা সহ-
রাত্তো রমণসম্পাদনায় তত্স্থানস্য নিজ্জ'নত্ব' সম্পাদয়িতুমনयोঃ প্রস্থানমিতি বোধ্যম্ ।
অতএব পূর্ব'বাক্যাদারম্ভ ইত্যন্তে 'অধিবল' নাম গর্ভ'সম্বেরকম্ । তথা চ দর্পণে—

"অধিবলমমিসম্বিল্ললেন যঃ ।"

(২) অনশ্রয়া । (বাহিরে দৃষ্টিক্ষেপের সহিত) প্রিয়বদা !
তপস্বীদিগের এই হরিণশাবকটী এদিক্ সেদিক্ দৃষ্টিক্ষেপ করিতেছে ;
অতরাং নিশ্চয়ই দূরগত মাতাকে অব্বেষণ করিতেছে ; অতএব আমি
উহাকে সংযোজিত করি ।

(১) কচিদয়' পাঠো নাস্তি ।

শকু । হলা ! ইদো অস্বদো ণ বো গন্তু' অণুমণে,
অসহায়েণী ত্বি (১) । (ন)

সমী । সমিতম্ । তুম' দাব অসহায়েণী, জাণ পহবো
সমীবে বহুদি (২) । ইতি নিষ্ক্ৰান্তে । (প)

(ন) হলা ! ইতঃ অন্যতী ন বা' গন্তুমনুমণ্যে ; যত অসহায়েণী ।

(প) ত্ব' তাবদসহায়েণী, যস্যাঃ পৃথিবীনাথঃ সমীপে বর্ততে ।

অহী ! মহাক্রোধিশিরোমণি' কালিদাসমন্তরেণ ইদৃশ্যে সম্ভবপরা পরমচক্ষু-
ষ যোজনা অন্যেণামসম্ভবৈবেতি সমালোচয়ন্তি কাব্যরসিকাঃ ।

(ন) শকু ইতি । অন্যতঃ অন্যস্মিন্ স্থানে । “সর্ববিভক্তিম্বসম্” ইতি
সম্ । সহায়ঃ অস্যা অলৌতি সহায়িনী ন সহায়িনী অসহায়িনী । ইদৃশ্যে
মসহায়ভাবেनावস্থানমযুক্তমিত্যাশ্রয়ঃ ।

(প) সমী ইতি । প্রত্যচমেবালৌকবাদিত্বাদুপহাসেন স্মিতমিতি বোধ্যম্ । ত
হায়িনীতি সৌলুপ্তনীতিঃ । পৃথিবীনাথো রাজা দুশন্তঃ, যস্যাঃ সমীপে
তথা চ সমীপে এব রাজ্ঞী বর্তমানত্বাৎ ত্ব' প্রধানতমসহায়বল্যেবেতি বদ্য-
মীত্যুক্তম্, তদলৌকমেবেতি ভাবঃ ।

(১) থিয়ংবদা । ওলো ! এ, বড়ই চঞ্চল ; হুতরা
একলা উশাকে সংযোজিত করিতে পারিবে না ; অতএব
তোমার সহায়তা করি । (এই বলিয়া দুই জনেই চলিল ।)

(ন) শকুন্তলা । ওলো ! আমি তোমাদিগকে এখন
অত্র জায়গায় বাইতে অনুমতি দিতেছি না । যে হেতু আমি
ব্রহ্মিণী ।

(১) হলা ! অসরণ্যমি অস্বপরা বো আশঙ্কত ।

(২) পুহবীণ জী সরণ' মৌ বহু সমীবে বহুদ্র ।

शकु । कथं गदाओ जे व पिअसहीओ (१) । (फ)

राजा । सुन्दरि । अलमवेगेन ; नन्वयमाराधयिता जनस्ते
सखीभूमौ वर्त्तते । तदुच्यताम्—(२) (ब)

किं शीकरैः क्लमविमर्द्दिभिरार्द्रवातं

सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।

अङ्गे निधाय चरणानुत पद्मताम्रौ

संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते (३) ॥२४॥

(फ) कथं गते एव प्रियसख्यौ ।

(फ) शकु इति । कथं शब्दः सम्भ्रमे । “कथं प्रप्रे सम्भ्रमे च प्रकारार्थे च सम्भवे” इति विश्वः । सम्भ्रमस्वर व्यस्ततेति यावत् ।

(ब) राज्ञीति । आवेगेन त्वरया सख्यौः प्रस्थानेन परिचर्याया असम्भवाशङ्का-
कलितव्यस्ततयेत्यर्थः । नन्वित्यनुनये । अयं मत्स्वरूपः, आराधयिता परिचर्यया
सन्तोषयिता । सखीभूमौ सखीस्थाने । तथा चाहमेव ते यथेच्छं परिचर्यां करोमीति
नास्ति किञ्चिदावेगकारणमिति भावः । तत् तस्मात्, उच्यतां वक्ष्यमाणश्रृङ्गाकल्पद्वयस्य
कतरं कल्पं करोमीति कथ्यताम् ।

(ग) मथीश्वर । (जेवन् हात्थेर सहित) ठुमि इहेले असशशिनौ,
बाहार निकट श्वयं पृथिवीश्वर रहियाछेन । (एहे बनिग्रा चनिग्रा गेल ।)

(फ) शकुन्तला । प्रियमथौरा से गेलहे ।

(ब) राजा । सुन्दरि ! वास्तुतः प्रयोजन नाहे ; से हेतु
तोहार परिचर्याकारी लोक एहे, मथीर जायगायहे रहियाछे ।
अतएव वन—

(१) कथं गताओ एव । (२) जनस्तव समीपे वर्त्तते ।

(३) किं शीतलैः क्लमविमर्दिभिरार्द्रवातान् सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निधाय करभोरु ! यथासुखं ते संवाहयामि चरणानुत पद्मताम्रौ ॥

শকু । এ মাণসীএসুং জণেসুং অত্থাণং অবরাহসু
 ইত্যবস্থাচতুশ্চতুয়ায় প্রস্থাতুমিচ্ছতি (১) । (ম) ।

কিমিতি । করমৌ মণিবন্ধাদাকনিষ্ঠাঙ্গুলিকরবাহিদে'শাবিব স্তব্ধ
 সম্বোধনম্ । ক্লমং শরীরসন্নাপং বিমর্দয়িতুং বিনাশয়িতুং শীলং বৈপাং তৈঃ
 জলবিন্দুभिः, আর্দ্রং আর্দ্রবৎ শীতলঃ বাতৌ বায়ুর্নাস্য তৎ তাৎশম্, রক্ত-
 পঞ্চলতাপত্রমেব তালহন্তং ব্যজনম্, সচ্ছালয়ামি আন্দীলয়ামি কিম্ ? । সর্ব-
 পদ্মবৎ তাম্রৌ তাম্রবর্ণৌ, তে তব চরণৌ, অঙ্কে মদীয়ে ক্রীড়ে, নিধায়
 সুখমনতিক্রম্যেতি যথাসুখং যেন প্রকারেণ তব সুখং স্যাৎ তথৈতৎ, স-
 মমর্দয়ামি । অতো ময়ৈব তব পরিচর্যা'করণাৎ সখ্যরনুপস্থিতাবপি ন বৈ
 দসুবিধিতি ন তদর্থ'মাবিগঃ করণীয় ইতি ভাবঃ ।

অত্র করমৌ পদ্মতাম্রাবিতি লুপ্তাপমাভ্যুত্থয় পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংঘটিত-
 বচাস্ততয়া পরমসুন্দরত্বেন চরণযৌরঙ্কে নিধানেন ন বিরক্তিঃ, অপি তু নহ-
 'এবেতি দ্বীতনর্থ' পদ্মতাম্রাবিতি বিশেষণম্, তেন নাপুণ্ডার্থ'ত্বদোষঃ । ত-
 শকুন্তলাস্পর্শার্থ'ম্ অর্থ'দ্বয়প্রতিপাদনাৎ মালা নাম নান্দ্যলক্ষণম্ । যথা দর্শ-
 'নং

“মালা স্যাদ্যদমীষ্টার্থ' নৈকা'র্থ'প্রতিপাদনম্ ।”

নিত্যসমাসবাदिमते छित्यादिवत् व्यजनार्थ' तालहन्तमित्येक एव
 पुनस्तालस्य हन्त' तालहन्तमित्यवयवार्थापेक्षा । तेन नलिनीदलरूप' तालह-
 काचिदनुपपत्तिः । अनित्यसमासवादिमते तु अवयवार्थ'सत्त्वात् स्व'स' ति-
 इत्यादिवत् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेवेति ध्येयम् ।

वसन्ततिक्ष्णका वृत्तम् ॥ २४ ॥

হে করভোরু ! ক্লাস্তিনাশক জলবিন্দুদ্বারা বাহার বাহু
 সেই পদ্মপত্রের ব্যজন সঞ্চালন করিব কি ? না, পদ্মের জা-
 চরণযুগল কোড়ে স্থাপন করিয়া তোমার সুখ অহুসারে
 করিব ? ॥ ২৪ ॥

(১) কচিৎ জনৈশু ইতি নাস্তি ।

রাজা । অবষ্টম্য । সুন্দরি ! অপরিনির্বাণো দিবসঃ, ইয়চ্ছ
তে শরীরাবস্থা (১) । (ম)

উত্শৃজ্য কুসুমশয়নং নলিনীদলকল্পিতস্তনাবরণা ।

কথমাংগল্যে গমিষ্যসি পরিবাধাকৌমল্যৈ রঙ্গৈঃ (২) ॥২৫॥

ইতি বলাদিবাবয়তি (৩) । (য)

(ম) ন মাননীয়েষু জনেষু আত্মানমপরাধয়িষ্যামি ।

(ম) শুকু ইতি । মাননীয়েষু পূজনীয়েষু । অপরাধয়িষ্যামি চরণসংবাধনে
অপরাধং করিষ্যামি । তথা চ রাজতয়া প্রতিপালকত্বাৎ ভবান্ মম পূজনীয় এব,
অতএব চ ভবতা হারা চরণসংবাধনে অপরাধ এব ভবেদিতি ন তত্শ্রুতিং দাতুমর্হামীতি
মাতঃ । অবস্থাষট্শং নিজদুর্বলদশানুরূপং কষ্টেন স্বৈরং স্বৈরমিত্যর্থঃ ।

(ম) রাজেতি । অবষ্টম্য আশ্রিত্য শুকুন্তলাং ধৃত্বৈত্যর্থঃ । অবপূর্বস্য স্তনুভিঃ
“অবাধৌজিৎযনিকটায়ৈষু” ইতি শব্দম্ । অপরিনির্বাণঃ ইদানীমপি অনবসিতঃ ।
অতএব প্রহরাতপ ইত্যশ্রয়ঃ । ইয়চ্ছ দৃশ্যমানা অত্যন্তক্লান্তরূপৈত্যর্থঃ ।

ততঃ কিমিত্যাহ উত্শৃজ্যেতি । নলিনীদলে পদ্মলতাপত্রেণ কল্পিতং রচিতং
লগ্নধীরাবরণং তাপশান্ত্যর্থমাচ্ছাদনং যस्याঃ সা তাড়শী ত্বম্, কুসুমশয়নং পুষ্পশয়ান্,
উত্শৃজ্য বিছাদ্য, পরিবাধয়া বিশেষপীড়য়া কৌমল্যৈঃ কৌমল্যত্বেন দুর্বলীভূতৈঃ রঙ্গৈঃ

(ভ) শকুন্তলা । আমি পূজনীয় লোকের নিকটে আপনাকে
অপরাধী করিতে পারিব না । (এই বলিয়া অবস্থা অনুসারে চলিয়া
রাইতে ইচ্ছা করিল ।)

(ম) রাজা । (শকুন্তলাকে ধরিয়া) সুন্দরি ! এখনও দিনের
অবসান হয় নাই ; এদিকে তোমার শরীরের অবস্থাও এই ।

(১) অনির্বাণঃ...সমবস্থা । (২)...বরণম্...পেলবৈঃ ।

(৩) বলাদিবা নিবর্তয়তি ।

শকু । মুচ্য মুচ্য ম' ; এ কবু, অত্থণো পহ্বামি ।
সহীমেতসরণা কিং দাণি' এত্থ কবিষ্স' (১) । (২)

(১) মুচ্য মুচ্য মাম্, ন খলু আত্মনঃ প্রমবামি ; অথবা সখীমা-
ত্র কিমিদানীমত্র করিষ্যামি ।

চরণাদ্যবয়বৈঃ, আতপে রবিকিরণতাপে, কথং গমিষ্যসি, সামর্থ্যমাত্ম-
নৈত্বর্থঃ । অতএবাদ্রৈব অবতিষ্ঠস্ব ইতি ভাবঃ ।

অত্র অন্যত্র গমনাসম্ভবং প্রতি পরিবাধাকৌমলাঙ্কত্বমেব হেতুরিতি পদার্থ-
কাব্যলিঙ্গং তদুত্থাপিতা চার্থাপত্তিরিত্যনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ । হেতুর্বা-
লম্বয়স্ব—“হেতুর্বাণ্য' সমাসীকৃতমিষ্টকৃচ্ছতুদর্শনাৎ” ইতি দর্পণলচণাত্ ।

আর্থ্যো জাতিঃ ॥২৫॥

(২) ইতীতি । নিবারয়তি ধৃত্বা শকুন্তলামিতি শेषঃ ।

(১) শকু ইতি । প্রমবামি প্রমুহঁবামি । তথা চ পরাধীনতয়া আত্ম-
প্রমুত্বাভাবাত্ ন স্বত এব তবাभिप्रायं पूरयितुमर्हामीति ভাবঃ । নতু কবি-
সদনলিখনপর্যন্তানুষ্ঠানমিত্যাহ অথবেতি । সখীমাত্রমেব শরণং নিবৃত্ত-
যস্তাঃ সা অহম্, অত্র সখ্যোরনুপস্থিতৌ, কিং করিষ্যামি প্রস্থানং বিবেচ্য-
চ দৈবেনাহমস্বাধীনং ক্রতা, তত্র চ কথঞ্চিত্ প্রযোজিকযোঃ সখ্যোরনুপস্থিতৌ
তব মনোরথং ন पूरयितुमर्हामीति प्रस्थानमेव श्रेय इत्याशयः ।

সুতরাং পদ্মপত্রের দ্বারা তোমার স্তনযুগলের আবরণ করা হইবে
এই অবস্থায় পুষ্পশয্যা পরিত্যাগ করিয়া, গীড়াচূর্সন মেহে হ্রী-
করিয়া রৌদ্রে গমন করিবে ॥২৫॥

(২) (এই বলিয়া বনপূর্ষক নিবৃত্ত করিলেন ।)

— (১) শকুন্তলা । ছাড়ুন ছাড়ুন আমাকে ; আমি নিজে
নহি । অথবা মথীরাই আমার আশ্রয় ; সুতরাং এখন আমি কি

(২) ইমং পাঠমারম্ভ ন কথমাत्मन इत्यन्तः पाठः कश्चिन्नस्ति ।

राजा । धिग् ब्रीडितोऽस्मि । (ल)

शकु । ए क्व अहं महाराजं भणामि, देव्यं उवा-
लहामि । (व)

राजा । अनुकूलकारि दैवं कथमुपालभ्यते । (श)

शकु । कधं दाणिं ए उवालहिस्सं, जं मं अत्तणो
अणोसं कदुअ परगुणेहिं लोहावेदि । (प्र)

(व) न खलु अहं महाराजं भणामि, दैवमुपालभे ।

(व) कथमिदानीं न उपालभ्यते, यन्मात्मानः अनौशां कृत्वा परगुणैर्लोभयति ।

(ल) राजेति । धिगित्यात्मनिन्दायाम् । तथा च विफलमनोरथत्वादात्मानं
निन्दामीत्यभिप्रायः । ब्रीडितोऽस्मि लज्जापितोऽस्मि, शकुन्तलाया आह्वय प्रत्याख्यानादिति
भावः ।

अथ आत्मनोऽधिचेपकरणात् क्षोभी नाम नाट्यालङ्कारः । यथा दर्पणे—

“अधिचेपवचःकारी क्षोभः प्रीतः स एव तु ।”

(व) शकु इति । महाराजं भवन्तमुद्दिश्येत्यर्थः । उपालभं तिरस्कारीमि दैवेन
आत्मन्यपि अनौशीकृतत्वादित्याशयः ।

(श) राजेति । अनुकूलं स्वपरसाधारणस्यैव सुखकरं उपगुणादिकं करोतीति
तत्, दैवमदृष्टम् । तथा च उपकारिण उपालभ्यो नीचित इत्यभिप्रायः ।

(प्र) शकु इति । अनौशमप्रभुम् । लोभयति तत्रैव परस्मिन् लोभं जनयति ।
तथा च स्वतन्त्रत्वे लोभे सति तदिच्छापूर्वकसम्भवात् स लोभः सुखकर एव ; अस्वतन्त्रत्वे

(ल) राजा । धिक्, आमाटेक लज्जित करिण ।

(व) शकुलना । आग्नि मशराजके वनितेहिं ना, अदृष्टेन निन्दा
करितेहिं ।

(श) राजा । अदृष्टे तोमार अशुक्ल कार्या करितेहे, अतएव
ताशके निन्दा करितेहे केन ।

राजा । स्वगतम् ।

अप्यौत्सुक्ये महति दयितप्रार्थनासु प्रतीपाः
काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखं कातराः स्वाङ्गदाने ।
आवाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लब्धान्तरत्वात्
आवाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्यः ॥२६॥

च लोभाभावे उपद्रवाभावात् सुस्थतैव स्यात्, किन्तु दैवेनाहम् पक्षतया क्व
लुब्धा च कृता ; तेन च लोभपूरणासामर्थ्यात् केवलां यातनामेवानुभवासीति दैवेन
कारणमिति भावः ।

शकुन्तलाया अवस्थामवलोक्य राजा स्वगतमालोचयति अपीति । महति दै-
रन्तुमायहे सत्यपि, दयितस्य वल्लभपुरुषस्य प्रार्थनासु रमण्याच्चासु; प्रतीपाः इति
व्यतिकरसुखं सङ्गमसुखम्, काङ्क्षन्त्योऽपि अभिलषन्त्योऽपि, स्वाङ्गदाने त-
रमणसाधनीभूताङ्गनियोजने, कातरा असमर्था इत्यर्थः, क्षिप्तः रमणं विना क्षिप्त-
कालो याभिस्ताः, कुमार्यः कन्याः, लब्धान्तरत्वात् प्राप्तावकाशत्वात् मदनेनैव
कामेनैव, न खलु आवाध्यन्ते परिपीड्यन्ते, अपि तु मनसिजं तं मदनमपि, त-
स्य चरितार्थताया अकरणात् परिपीडयन्ति, ताः कुमार्य एवेति शेषः ।
शकुन्तलाया मदनलेखनादिदर्शनात् महदौत्सुक्यमस्तीति प्रतीयते, य-
प्रार्थनायामिदानीं प्रतीपा जाता, तथा मदनलेखनादिदर्शनात् मत्सङ्गमसुखं
त्यवगम्यते, अथ च स्वाङ्गनियोगे कातरा भूता, अतएवैनामिदानीं मद-
नमेवेति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतकुमारीसामान्याभिधानात् प्रस्तुतशकुन्तलारूपकुमारीविनिर्दि-
रप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, कारणभावेऽपि प्रतीपत्वरूपकार्यानुत्पत्तेः किं विवक्षित-
ौत्सुक्यरूपे कारणे सत्यपि दयितप्रार्थनानुकूल्यरूपकार्यानुत्पत्तेर्विश्वीकृति-

(४) शकुन्तला । केन एतन् निन्दा करिष्ये ना; ये न
आपनार उपरे पर्याप्त शधीन मा करिष्या, पत्रेर गुणे नूक करिष्ये

শকু । গচ্ছত্যেব । (স)

রাজা । ন কথমাत्मनঃ প্রিয়ং করিষ্যে । উপস্থত্য পটান্তমব-
লম্বতে । (হ)

সুদেহসঙ্করঃ দ্বিতীয়পাদেঃপি তথৈব সঙ্করঃ, চম্ভাভ্যাং কুমারীমদনাভ্যামেকাবাধনক্রিয়া-
করণাদন্যোন্যালঙ্কারঃ, তথা মনসিজস্য আবাধনাসম্বন্ধেঃপি তৎসম্বন্ধোক্তে রতিশ্রয়োক্তি-
রিত্যেতেষাং পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ ।

এবম্ আবাধ্যন্ত ইতি কচ্মপ্রত্যয়েন প্রকৃত্য আবাধ্যন্ত ইতি কচ্তৃপ্রত্যয়প্রয়োগাদেকঃ
প্রত্যয়বিষয়ী ভগ্নপ্রকমতাদৌষঃ, মদনেন ইত্যभिধায় পুনর্ম'নসিজমিত্যभिধানাদপরস্ব
প্রকৃতিবিষয়ী ভগ্নপ্রকমতাদৌষঃ । অনयोঃ সমাধানায় শ্লোক এব' পঠনীয়ঃ—

অপ্যৌতসুক্যে মহতি দয়িতপ্রার্থ'নাসু প্রতৌপাং

কাঙ্ক্ষন্তীশ্চ ব্যতিকরসুখং কাतरাং স্বাক্ষদানে ।

কামৌ মাভ' ন খলু সময়' প্রাপ্য ক্লিষ্টাতি কন্যাং

ক্লিষ্টাত্যেবা তমপি বিকল' চিত্তকালো স্বকাৰ্য্যে ॥

"ব্যতিকরঃ সমাখ্যাতৌ ব্যসনব্যতিসঙ্কথৌঃ" ইতি বিশ্বঃ ।

মন্দাক্রান্তা বচনম্ ॥২৬॥

(স) শকু ইতি । গচ্ছত্যেব ন পুনর্দুঃখন্তানুরোধ' রচনাত্মকব্যাখ্যার্থঃ ।

(হ) রাজেতি । প্রিয়ং প্রীতিকর' রমণকাৰ্য্যম্, কথ' ন করিষ্যে, অপি তু
বলাদপি করিষ্য এব, বাধাভাবাদিতি ভাবঃ । পটান্ত' বস্ত্রাঙ্কলম্ ।

রাজা । (স্বগত) অত্যন্ত ইচ্ছা থাকিলেও, প্রিয়তমের প্রার্থনায়
প্রতিকূল এবং সম্মেলনসুখ কামনা করিলেও, নিজের অঙ্গ সমর্পণে
কাতর, এইরূপ কুমারীগণকে সময় পাইয়া কামদেবই যে পীড়িত করেন,
তাঁহা নহে ; কুমারীগণ কালরূপ করিয়া সে কামদেবকেও পীড়িত
করে ॥২৬॥

(গ) শকুলনা । (বাইতে লাগিল ।)

শকু। পৌরব! রক্স রক্স বিণাশ্রং, ইদো তদো যদি
সম্ভবন্তি (১)। (চ)

রাজা। সুন্দরি! অলং গুরুজনাজ্ঞয়েন, ন তে বিদিত্য
তত্রমবান্ কণ্বঃ খেদমুপয়াস্যতি। যতঃ—(২) (ক)

(চ) পৌরব! রক্স রক্স বিনয়ম্, ইতস্ততঃ স্তম্ভয়ঃ সম্ভবন্তি।

(চ) শকু ইতি। পুরীপত্যমিতি পৌরবঃ পুরুষশীঘ্রত্বস্বভাবম্।
শিচ্চাং শিচ্চানিবন্ধনং শিষ্টাচারমিত্যর্থঃ, ন পুনর্বাস্তাৎকারে প্রবর্ত্তম্ভেদ
কথমিত্যাহ ইত ইতি। সম্ভবতামৃগীণাং মধ্যে যদি কশিদবলীক্য পিত্রে স্তম্ভে
মহাননর্থো ভবেদিত্যমিপ্রায়ঃ।

“বিনয়া তু বলায়াং স্ত্রী শিচ্চায়াং প্রণতৌ পুমান্” ইতি মেদিনী।

(ক) রাজেতি। বিদিতা অবগতা ধর্ম্মা লোকাচারা যেন সঃ। বহুব্রীহে
ধর্ম্মন্ আদেশঃ। তত্রমবান্ পূজ্যঃ। তে ত্বত্সম্বন্ধে, খেদম্ অননুতমমৃগী
অনুতাপম্, ন উপয়াস্যতি ন প্রাপ্যতি, বিদিতধর্ম্মত্বাৎ গান্ধর্ব্ববিবাহস্য
উপত্বাদিতি ভাবঃ।

(১) রাজা। নিজেই প্রিয়কাণ্ড করিব না?। (নিকটে
বস্ত্রাঙ্কন ধরিলেন।)

(ক) শকুন্তলা। হে পৌরব! শিষ্টাচার রক্ষা করুন,
রক্ষা করুন; মূনিগণ ইত্যন্ততঃ বিচরণ করিতেছেন।

(ক) রাজা। সুন্দরি! গুরুজনের ভয় করিও না; লোকাচার
পূজনীয় মহর্ষি কথ, তোমার বিষয়ে অহুতাপ ভোগ
না। কারণ—

(১) পৌরব! রক্স অবিণাশ্রং, মনসসন্তপ্তা বি ণ্ডু অন্তরী পদ্যবতি।

(২) মৌরব! অলং গুরুজনময়েন। হৃষ্টা তে বিদিতধর্ম্মা তত্রমবান্

মহীষ্যতি কুলপতিঃ। অপি চ,

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्योऽथ मुनिकन्यकाः ।

अयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः (१) ॥२७॥

दिशोऽवलीक्य । कथं प्रकाशं निर्गतोऽस्मि । शकुन्तलां हित्वा पुनस्तैरेव पदैर्निर्वर्तते (२) । (ख)

गान्धर्वेणेति । बह्व्यः प्रचुराः, मुनिकन्यकाः, गान्धर्वेण कामप्रयुक्तेन 'त्व' मे भार्या त्वं मे भर्ता इति परस्परनियमपूर्वकेण विवाहेन, परिणीता बहुभिः पुरुषैः समुद्भवाः यथ अनन्तरम्, पितृभिस्तज्जनकादिभिश्च, तास्तद्रूपेण परिणीताः कन्याः, अनुमोदिताः न्याय्यत्वात् अन्योपायाभावाच्च अनुमताः, अयन्ते पुराणेतिहासादिष्विति शेषः ।

यव विवाहेनेति प्रक्रम्य परिणीता इत्यभिधानान् प्रकृतिविषयो भग्नप्रक्रमतादोषः, स च 'विवाहिताः अयन्ते ताः' इति पाठेन समाधेयः ।

गान्धर्वविवाहमाह मनुः—“इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मथुन्यः कामसम्भवः ॥”

बह्व्य इति प्रचुरार्थकबहुवचस्य गुणवचनत्वात् “उतो गुणवचनादखरसंयोगोपघाता” इति ह्यप्रत्ययः ॥२७॥

(ख) दिश इति । सर्वा दिश इत्यर्थः । प्रकाशते इति प्रकाशं सर्वदृश्यस्थानम्, निर्गतोऽस्मि शकुन्तलाया अनुसरणादिति शेषः । ऋषिभिर्दर्शने दुरभिसन्धिसन्देहादिदमन्यायमित्याशयः । हित्वा परित्यज्य, तैरेव यैः पदैर्निर्गतः, तैरेवेत्यर्थः, पदैः स्नानैः ।

बह्वतर मुनिकन्या गान्धर्वविवाहे विवाहित इहेवाहेन; परे ताहादेर पित्रुगण ताहा अन्नमोदन करिवाहेन उना वाय ॥२७॥

(३) (मकल दिक् देखिवा) हाय! प्रकाश ज्ञाने आगिवा पड़िवाहि । (शकुन्तलाके त्याग करिवा, आवांर मेहे ज्ञाने करिनेन ।)

(१) बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः । पितृभिश्चानुमोदिताः ।

(२) कचिदयं पाठो नास्ति ।

शकु । पदान्तरे प्रतिनिवृत्य साङ्गभङ्गम् । पौरव ! अनिच्छापूर्कः
वि सम्भाषणमेतत्परिचिदो अत्र जणो य विमुमरिदव्यो (१) ।
राजा । सुन्दरि !

त्वं दूरमपि गच्छन्तौ हृदयं न जहासि मे ।

दिवावसाने च्छायेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥२८॥

(ग) पौरव ! अनिच्छापूर्कोऽपि सम्भाषणमात्रपरिचितः अयं जनः न विदुः ।

(ग) शकु इति । पदान्तरे अन्यस्मिन्नेव पदक्षेपे, प्रतिनिवृत्य परिवर्तय
मुखौभूयेत्यर्थः, अङ्गभङ्गः सहेति साङ्गभङ्गं देहोपरिभागं किञ्चिद्वक्रीकृत्येति वदन्
न इच्छां पूरयतीति अनिच्छापूर्कः रमणेन असम्पादिताभिलाषोऽपि, सम्भाषण
केवलेन आलापेन न पुनः केनचिद्व्यवहारेणेत्यर्थः परिचितः, अयं मनुष्यो
न विस्मर्त्तव्यः, आत्मन आश्रितवात्सल्यगुणात् मम च आश्रितत्वादित्याशयः । एतं
दुर्निवारानुरागो व्यन्यते ।

त्वमिति । दिवावसाने दिनशेषभागे, वनस्पतेर्हृदयस्य, छाया, पुरः पुरं
गच्छन्नापि, मूलं तस्य वनस्पतेरेव मूलदेशमिव, त्वं पुरो दूरं गच्छन्नापि ।

(ग) शकुन्तला । (अग्रे पदक्षेप करिवार समये किरि
डक्रीर सहित) हे पौरव ! केवल आलापे परिचित एव
आपनां इच्छा पूरण ना करिष्या थाकिनेउ, आपनि ईश्वर
इहेवेन ना ।

(१) गान्धर्वेण इत्यादि श्लोकात् परं नेपथ्ये इत्यादितश्च पूर्वं पुच्छकार्यं
पाठाः—शकुन्तला । मुञ्च दाव मं । भूषोवि सहौजणं अपमानयन् ।
भवतु, मोक्ष्यामि । शकुन्तला । कदा ? । राजा । अपरिचितकीमलस्य मया
स्तेव नवस्य षट्पदेन । अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि ।
मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला । परिहरति नाभ्येन ।

शकु । स्तोकमन्तरं गत्वा आत्मगतम् । हृद्दी हृद्दी ! इमं सुणिश्च
 य मे चलणा पुरमुद्धा पसरन्ति । भोदु, इमेहिं पज्जन्तकु-
 वण्हिं ओवारिदसरीरा भविश्च पेक्खिस्सं दाव से भावाणु-
 वन्धं । तथा कृत्वा स्थिता । (च)

(च) हा धिक् हा धिक् ! इदं श्रुत्वा न मे चरणी पुरीमुखौ प्रसरतः ।
 भवतु, एभिः पर्यन्तकुरुवकैः अपवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षित्ये तावदस्य भावानुबन्धम् ।

हृदयम्, न जहासि सर्वदैव हृदयेऽवस्थानान्न परित्यजसि । अतः कथं मया त्वं
 विवर्तय्येति भावः ।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः । तथा त्वं जहासि छाया तु जहातीति पुरुषमेदात् "लतेव
 एजसे तन्वि ।" इति दर्पणीदाहरणवत् भयप्रकृतमतादीषः । तत्समाधानाय तु श्लोक
 एव पाठ्यः—

गच्छन्तापि त्वया दूरं हृदयं मे न हीयते ।

छाययेव दिवार्शवे पुरी मूलं वनस्पतेः ॥

दिवावसान इति तत्प्रथमभागस्याप्युपलक्षणम्, तत्रापि छायायाः पुरीदूरगमनात् ।
 "वनस्पतिर्ह्यसमावे विनापुष्पफलद्रुमे" इति विश्वप्रकाशे वृक्षमात्रेऽपि वनस्पतिपदप्रयोगात्
 पसरकोषाद्यनुसारेण पुष्पं विना केवलफलशालिवृक्षबोधपरिकल्पनया न अवशिष्टे
 विशेषाख्यदीषः ॥२८॥

(च) शकु इति । स्तोकमल्पम्, अन्तरं व्यवधानम्, गत्वा ; अन्यथा राजा यदि
 पुनर्प्रियेत्याशयः । श्रुत्वा विद्यमानाया इत्यध्याहारान्नैककर्तृकलङ्घानिः । पुरीमुखौ
 सधुखामिमुखौ सन्तौ, प्रसरतश्चलतः, हृदयाकर्षणादिति भावः । पर्यन्तकुरुवकैः

राजा । शून्यत्रि !

दिनेन शेषभागे छात्रा वेषेन दूरे गमन करिशां वृक्षेत्र मूल
 परित्राग करे ना ; मेइकप तूमि दूरे गमन करिशां, आमात्र शून्य
 परित्राग करितेह ना ॥२९॥

রাজা। কথমেবং প্রিয়ে! অনুরাগৈকরসং মাশুল
নিরপেক্ষৈব গতাসি। (ঙ)

অনির্দ্যৌপভোগস্য রূপস্য সৃদুনঃ কথম্।

কঠিনং খলু তে চেতঃ শিরীষস্যেব বন্ধনম্ ॥২৫॥

প্রান্তস্থকুরুবকঃ, অপবারিতশরীরে আহতদেহা সতৌ। অসং রাজা, মাশুল
কলাপস্য, অনুবন্ধম্ অনুষ্ঠিতম্।

(ঙ) রাজিতি। হে প্রিয়ে! অনুরাগেব একো রসঃ স্নাদঃ অনুবন্ধিত-
তং ত্বদনুরাগমাশ্রমণাভ্যন্তিকমিত্যর্থঃ। মাম্ উৎসৃজ্য বিদ্যায়, কথম্ এবং
ইত্যং নিস্কৃষ্টেব, গতাসি। এতচ্চ, মহদনুচিতমিতি ভাবঃ।

অনির্দ্যৌতি। অনির্দ্যৌ অপি তু পরমকৌমলত্বাৎ সদয় এব উপশীত-
য়স্য তস্য তাড়শস্য, সৃদুনঃ কৌমলস্য, শিরীষস্য শিরীষকুসুমস্য, বন্ধনং
অনির্দ্যৌপভোগস্য সৃদুনঃ তে তব রূপস্য আকৃতিঃ সম্বন্ধি, চেতসিতম্, ব-
খলু সুহৃদমেব।

অন্যপি পূর্ণোপমালাঙ্কারঃ। নির্ন বিদ্যতে দয়া যজিন্ স নির্দ্যৌঃ
অনির্দ্যৌ ইতি সদয় এব “সম্ভাব্যমাননিবেধনিবর্তনে নজ-হয়ম্” ইতি
অবধারণার্থলাভাৎ সদয়েত্যনুগ্ধা অনির্দ্যৌত্বাৎ নাস্তিক্যপদাদৌ-
গুণ এব “গুণঃ ক্কাপ্যধিকং পদম্” ইত্যত্র “তন্ন ন জানি” ইতি দর্পণো-
অনুগ্ধী নাম নাট্যলক্ষণম্। যথা দর্পণে—

(ঘ) শকুন্তলা। (একটু ব্যবধানে ঘাইয়া স্বগত) হা
এই কথা শুনিয়া, আমার চরণ আর সম্মুখের দিকে সরিয়া
হউক, এই প্রার্থবর্তী কুরুবকশাখায় আবৃতদেহ হইয়া, ইহার
দেখি। (তাঁহা করিয়া থাকিল।)

(ঙ) রাজা। হে প্রিয়ে! আমার অনুরাগ, তোমার
ধারাবাহীরূপে চলিতেছে, তথাপি আমাকে পরিত্যাগ করি-
একবারে কোন অপেক্ষা না করিয়াই এইভাবে চলিয়া গেলে।

शकु । एदं सुणिअ ण मे अत्थि विभवो गच्छिदुं । (च)
 राजा । सम्प्रति प्रियाशून्ये किमस्मिन् लतामण्डपे
 करोमि । अयतोऽवलोक्य । हन्त ! व्याहतं मे गमनम् । (छ)
 मणिवन्धादुगलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।
 हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥३०॥
 सवहुमानमादत्ते । (ज)

(च) इदं श्रुत्वा न मे अस्ति विभवो गन्तुम् ।

“वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम् ।”

“हन्त” प्रसवबन्धनम् इत्यमरः ॥२९॥

(च) शकु इति । श्रुत्वा वर्त्तमानाया इत्यध्याहारादत्रापि नैककतृकत्वहानिः ।
 ममः सामर्थ्ये नास्ति, प्रत्यनुरागेणाकर्षणादिति भावः ।

(छ) राजेति । किं करोमि, अतएव गच्छाम्येवेत्याशयः । हन्तीति हर्षे ।
 व्याहतं सविघ्नोक्तम् ।

गमनव्याघातहेतुमाह मण्येति । तस्याः शकुन्तलायाः, मणिवर्धयते अस्मिन्निति
 विभवो हस्तस्य वलयधारणदेशस्तस्यात्, गलितं पतितम्, संक्रान्तः संलग्नः उशीरस्य
 परमूखानुलेपनस्य परिमलो गावविमर्द्जनिमतमनीहरगन्धो यस्मिन् तत् तादृशम्,
 मे मम, हृदयस्य गमनप्रवर्त्तकस्य चित्तस्य, निगडं बन्धनग्रन्थल इव, इदं दृश्यमानम्,
 मृणालवलयम्, पुरतः अयतः स्थितम् । ततश्च यथा रथचालकस्य अश्वस्य निगडितत्वे

कोयल शिरीषकुशुमेर वृक्षे येमन कठिनः, तेइरूप कोयल उ
 त्तावे उपभोगेन योग्य तोमार एह रूपेण हृदय, कठिन इहेन
 कन ॥२०॥

(च) शकुन्तला । ईश ! सुनिश्चया आमार साईवार क्रमता नाई ।
 (छ) राजा । एतन् एह प्रियाशून्य लतामण्डपे किं करिष्ये ।
 मणिवन्धे दृष्टिपात करिष्या) शकु ! आमार गमने विघ्न इहेन ।

শকু । হস্ত' বিলোক্য । অম্মো ! দৌব্বল্লসিদ্ধিন্দাপ
ব্ভট্ট' এদ' মিণালবল্ল' ণ মএ পরিষাদ' । (ক)
রাজা । মৃণালবল্লয়মুরসি নিচ্চিপ্প । অহো ! স্মর্শ' ।

(ক) অহো ! দৌর্বল্যশিথিলতয়া পরিভ্রষ্টমেতৎ মৃণালবল্লয়' ন ময়া দত্তং

রথস্য গমন' ব্যাহত' भवति, तथैव ममापि देहचालकस्य हृदयस्य
गमन' व्याहतमिति भावः ।

अत्र निगडनिवेति जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः । आर्या जातिः ॥ १० ॥

(জ) সেতি । সবহুমান' প্রিয়ায়া বস্তুত্বাদেব অত্যাদরসংহিত' সমা
আদত্তে মৃণালবল্লয়' গৃহ্ণাতি ।

(ক) শকু ইতি । অহো ইতি বিষ্ময়ে । দৌর্বল্যেন দারুণস্বভাবঃ
ক্লেশেন যা শিথিলতা শ্লথতা তয়া, পরিভ্রষ্ট' হস্তাৎ পতিতম্ । ন
লোচিতম্ । স্বহস্তাদেব বল্লয়' পতিতম্, কিন্তু তত্র পরিজ্ঞাতম্, ইদং
মেবেত্যাশয়ঃ ।

(জ) রাজেতি । চরসি বচসি, নিচ্চিপ্প সংস্থাপ্য' । অহো
করত্বাদায়র্য ইত্যর্থঃ, স্মর্শ' : মৃণালবল্লয়স্যেতি শ্রেষঃ ।

যাহাতে বিণ্যার অতুলেপনের সৌরভ লাগিয়া রহিয়া
মৃণালবল্লয় প্রিয়তমা শকুন্তলার মণিবন্ধ হইতে নিপতিত হইয়া
হৃদয়ের শৃঙ্খলের আশ্রয় সম্মুখে রহিয়াছে ॥ ৩০ ॥

(জ) (বিশেষ আদরের সহিত গ্রহণ করিলেন ।)

(ঝ) শকুন্তলা । (হাত দেখিয়া) ওমা ! দৌর্বল্যের
বশতঃ এই মৃণালবল্লয় পড়িয়া গিয়াছিল ; কিন্তু আমি
পারি নাই ।

(ঞ) রাজা । (মৃণালবল্লয় বক্ষে ধারণ করিয়া) আচ্ছ

अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये !

विहाय कान्तं भुजमत्र तिष्ठता ।

जनः समाश्वासित एष दुःखभाक्

अचेतनेनापि सता, न तु त्वया ॥३१॥

शकु । अदो वरं य समत्यस्मि विलम्बिदुः । भोदु, एदेण
जेव अवदेसेण अत्ताणं दंसइस्सं । इत्युपसर्पति । (८)

(८) अतः परं न समर्थास्मि विलम्बितुम् । भवतु, एतेनैव अपदेशेन आत्मानं
दर्शयिष्यामि ।

अनेनेति । हे प्रिये ! शकुन्तली ! कान्तं मनीहरम्, भुजं हस्तम्, विहाय
परित्यज्य, अत्र स्थाने, तिष्ठता विद्यमानेन, अनेन ते तव लीलाभरणेन विलासालङ्कारेण,
अचेतनेन चैतन्यरहितेन सतापि, दुःखभाक् विथीगकष्टशाली, एष मत्स्वरूपी जनः
समाश्वासितः आकाङ्क्षितस्पर्शसुखसम्पादनेन सान्वितः, तु किन्तु त्वया सचेतनया
सत्यापि इत्याशयः, न समाश्वासित इत्यन्वयः । इदं तु महादुःखकारणं महदाश्चर्य-
चक्षुर्मिप्रायः ।

अत्र चेतनात्मकहेत्वभावेऽपि आश्वासनरूपकार्योत्पत्तेर्विभावना, सचेतनशकुन्तला-
रूपहेतुसत्त्वेऽपि आश्वासनात्मककार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः तथा प्रसूतयोरेव मृणालवलय-
शकुन्तलयोराश्वासित इत्येकया क्रियया कर्तृतयाभिसम्बन्धानुल्लेखयोगिता च इत्येतेषां
मुष्णधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।

वशस्त्विलं वक्तुम् ॥३१॥

(८) शकु इति । अतः परम् ईदृशविलापप्रवणानन्तरम् एतेनैव मृणालवलय-
धारिणात्मकेनैव, अपदेशेन हल्लेन ।

हे प्रियतम ! तोगारं स्मरं हातथानि आग करिशा, एइथाने
आकिश, तोगारं एइ विमीमानकां अठेतन इइयाओ, एइ दुःखी
आकिशे आशु करिण ; किछु भूमि करिने न । ॥३१॥

রাজা । দৃষ্টা সহর্ষম্ । অয়ে ! জীবিতেশ্বরো মে
 পরিদেবনানন্তরং প্রসাदे নোপকর্তব্যোঽস্মি খলু দৈবস্য ।
 পিপাসাচ্চামকণ্ঠে ন যাচিত্বাম্ভু পচিণা ।
 নবমেঘোজ্জ্বিতা চাস্য ধারা নিপতিতা মুখে ॥২১॥

(৩) রাজেতি । অয়ে ইতি হর্ষে । মে মম জীবিতেশ্বরো জীবনস্থি-
 ত্বিতৌ আশ্রাসাত্ জীবনস্থিতিঃ অনুপস্থিতৌ চ নৈরাশ্যাত্ জীবনস্থিতির-
 প্রাপ্তা উপস্থিতা । অতএব পরিদেবনানন্তরং পূর্বকৃতবিলাপাত্ পরমং দৈব-
 প্রসাदे ন অনুগ্রহেণ উপকর্তব্যোঽস্মি উপকারযোগ্যঃ কৃতোঽস্মি, শকুন্তল-
 উপস্থাপনাদিতি ভাবঃ ।

অত্র প্রহর্ষো নাম নাট্যালঙ্কারঃ—“প্রহর্ষঃ প্রমদাধিক্যম্” ইতি দ্রাবিড়-
 দৈবস্যেতি “বা কর্ত্তরি কৃত্যে” ইতি কর্ত্তরি বচী ।

পিপাসেতি । পিপাসয়া জলতৃষ্ণয়া চামং চৌণঃ কণ্ঠঃ স্বরী বসন্ত-
 চাতকেন, অম্ভু জলচ য়াচিতং নবমেঘেন চজ্জ্বিতা চতুষ্টি ধারা
 চ, অস্ম পচিণ্যচাতকস্য মুখে নিপতিতা । তথা চ যথা দ্রব্যানুরচাতক-
 নন্তরমেব তত্প্রাপ্তৌ মহানুচ্ছাসৌ জায়তে, সমাপি তথৈব শকুন্তলাদর্শন-
 তদ্ব্যনপ্রাপ্তেঃ মহানুচ্ছাসৌ জাত ইत्याশয়ঃ ।

অতএবান সমাদপ্রস্তুতাৎ প্রস্তুতসমপ্রতীতৈরপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ, চকার-
 পতনক্রিয়যৌগপদ্যসূচনাত্ ক্রিয়াসমুচ্চয়ঃ ; অনঘৌগুণপ্রধানভবিত-
 য়া

(৬) শকুন্তলা । ইহার পর আর বিনয় করিতে
 হউক, এই ছনেই আপনাকে দেখাই । (এই বনিয়া নিকটে)

(৪) রাজা । (দেখিয়া আনন্দের সহিত) ওহে!
 জীবিতেশ্বরী উপস্থিত হইয়াছেন । বিনাপের পর অশ্রু-
 বিধাতা আমার উপকার করিয়াছেন ।

শকু । রাজঃ সমুখি স্থিতা । অজ্ঞ ! অল্পপথে সুমরিষ
 এদস্ম হস্তব্ধংসিণো মিণালবলঅস্ম কদে পড়িণিবুত্তন্নি,
 কথিদং মে হিঅএণ, তএ গহিদং ত্তি । তা ণিক্সিব এদং,
 মা মং অত্তাণচ্চ মুণিঅণেসুং পআসইস্সদি । (ঙ)

(ঙ) অর্থ্য ! অল্পপথে স্মৃতা এতস্য হস্তব্ধংসিণো মিণালবলয়স্য ক্রতে প্রতি-
 নিষ্ঠাশ্চি ; কথিতং মে হৃদয়েন, ত্বয়া গৃহীতমিতি । তন্নিচিপ এতৎ, মা সামান্যানচ্চ
 মুনিজনেষু প্রকাশয়িষ্যতি ।

মহারঃ । তথা চাতকেনেতি পচিবিগ্গেপে বক্তব্যে পচিগ্গেতি তৎসামান্যমিধানাত্ বিশেষে
 বিশেষাবলম্ব্যদোষঃ, স চ 'চাতকেনাম্বু চাথিতম্' ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

"স্বরূপে কণ্ঠ আখ্যাতঃ" ইতি দ্বারা বলী ।

চামেতি "চৈশ্বপিকা মকবাঃ" ইতি চৈধাতোঃ প্রত্যয়তকারস্য মকারঃ ॥২২॥

(ঙ) শকু ইতি । ক্রতে নিমিত্তে । কথিতং জ্ঞাপিতম্ । তৎ তস্মাত্, এতৎ
 মিণালবলয়ম্, নিচিপ সমর্পয় । তথাত্বে কিং ভবেদিত্যাহ মেতি । মাং শকুন্তলাম্,
 আক্সাতং স্তং দুশ্মনচ্চ, মুনিজনেষু মা ন প্রকাশয়িষ্যতি, ইদং মিণালবলয়ং কত্বং ইতি
 বিবঃ । অন্যথা অস্মিন্ মিণালবলয়ে তথৈব হস্তগতে মুনিমিশ্র দৃষ্টে, 'মদীয়' বস্তু
 তথ্যং তে হস্তগতম্' ইতি সন্দেহেন মুনিজনেষু আবধোরহঃসম্পর্কঃ প্রকাশ্যমবিষ্যতীতি
 ভাবঃ ।

চাতক, পিপাসায় ক্ষীণকণ্ঠ ইহৈশা জনও প্রার্থনা করিল; নবমেধ-
 যবন্ত জনধারাও ইহার মুখে নিপতিত হইল ॥৩২॥

(ঙ) শকুন্তলা । (রাজার সম্মুখে থাকিয়া) আর্ষা ! অল্পপথে
 গমন করিয়া, হস্তচূত এই মিণালবলয়ের জন্তই আমার ক্রিয়য়া
 আসিয়াছি; আমার মন বনিন যে, আপনিই গ্রহণ করিয়াছেন ।
 তত্বেই উহা নিক্ষেপ করুন; আমাকে এবং নিজেকে মুনিগণের নিকট
 প্রকাশ করিবেন না ।

राजा । एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि । (ढ)

शकु । केण उण ? । (ण)

राजा । यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि । (त)

शकु । आ, का गदी । भोदु एदं दाव । इत्युपपत्तिः ।

राजा । इतः शिलापट्टैकदेशं संश्रयावः । इत्युपपत्तिः ।

विष्टौ । (द)

(ण) केन पुनः ? ।

(घ) आः, का गतिः । भवतु एतत् तावत् ।

(ढ) राजेति । अभिसन्धिना मया अभिसन्धीयमानेन पणेन ।

(ण) शकु इति । केन अभिसन्धिना ।

(त) राजेति । अहमेव यदि इदं मृणालवलयं यथास्थानं तव हस्ते निवेशयामि स्थापयामि स्थापयितुमनुमतिं लभे इति तात्पर्यम् । अयमेव मया अन्यथा च न प्रत्यर्पयामीत्याशयः ।

(थ) शकु इति । आ इति क्लीन पीडासूचनम् । का गतिः, तव पणपूरणे मन्तरेण क उपायः । अतएवाह भवत्विति । एतत् त्वमेव यथास्थानं भवतु इति पणपूरणाङ्गीकारः । उपसर्पति राज्ञः समीपं गच्छति ।

(द) राजेति । इतः अस्मिन् पार्श्वे, शिलापट्टस्य प्रसारफलकस्य संश्रयाव उपवेशनाय अवलम्बावहे । अन्यथा दृष्टायमानस्य निवेशने भवेदिति भावः ।

(ढ) राजा । एकटी भणद्वारा प्रत्यर्पण करिव ।

(ण) शकुन्ता । कि भणद्वारा ? ।

(त) राजा । यदि आगिहे एतैक यथास्थाने भणद्वारा ति

(थ) शकुन्ता । आः, उपाय कि । ईशई इडेक । (ध)

निकटे गेल ।)

राजा । शकुन्तलाया हस्तमादाय । अहो स्पर्शः ।। (घ)

हरकोपाग्निदग्धस्य दैवेनामृतवर्षिणा ।

प्ररोहः सम्भृतो भूयः किंस्वित् कामतरोरयम् ? ॥३३॥

शकु । स्पर्शं रूपयित्वा । तुवरदु तुवरदु अञ्जउत्तो । (न)

(न) त्वरतां त्वरताम् आर्यपुत्रः ।

(घ) राजेति । अहो आश्चर्यः, परमानन्दजनकत्वादित्याशयः ।

हरति । अयं तव हस्तः, हरस्य महादेवस्य कीपाग्निना पार्वतीसन्निधाने सम्प्रीहनात् क्रोधजनितवज्रिना दग्धस्य भस्मीकृतस्य कामो मदन एव तरुर्दाह्यत्वात् हृच्छस्य, अमृतवर्षिणा जलवर्षिणा सुधादायिना च, दैवेन मेघसमूहेन देवसमूहेन च, भूयः प्ररोपि, सम्भृत उत्पादितः, प्ररोहः अङ्कुरः, किं स्वित्, अङ्कुरवत् लोहिततलत्वात् हृच्छवत् कीमलाङ्गुलीमत्त्वाच्चेति भावः ।

अथ कामे तत्त्वत्वारोपः शब्दः, दैवे मेघत्वारोपस्यार्थ इत्येकदेशविवर्ति रूपकम्, शकुन्तलाहस्ते कामवृक्षाङ्कुरत्वसन्देहात् तन्निरासाभावाच्च युद्धसन्देहालङ्कारस्य, अनयो-
पप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।

“देवो मेघे सुरे राज्ञि स्यान्नपुंसकमिन्द्रिये ।” “अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे
खिले घृते ।” इत्यादि च मेदिनी । “किंस्वित् प्रश्ने वितर्के च” इति विश्वः ।

देवानां समूह इति दैवम् एवमादित्वादण् ॥३३॥

(घ) राजा । এই দিকে প্রস্তুতফলকের এক পার্শ্বে আমরা
উপবেশন করি । (এই বলিয়া দুই জনেই পাদক্ষেপ করিয়া উপবেশন
করিলেন ।)

(খ) রাজা । (শকুন্তলার হস্ত ধারণ করিয়া) কি আশ্চর্য স্পর্শ ! ।
কামবৃক্ষ, মহাদেবের কোপাননে দগ্ধ হইয়াছিল; তাহার পর
বিধাতা অমৃতবর্ষা করিয়া পুনরায় উহার এই অঙ্কুর উৎপাদন করিয়া-
ছেন কি ? ১৩৩।

রাজা । সঙ্গর্ষমাत्मगतम् । ইদানীমस्मि विश्वसितः ;
 রাভাষণপদমেতৎ । প্রকাশম্ । সুন্দরি ! নাতিশ্লিষ্টঃ সন্তি
 মৃণালবলয়স্য ; যদি তেऽभिमतम्, तदन्यथा घटयिष्यामि ।
 শকু । স্মিতং কৃৎবা । জধা দে রোঅদি । (ফ)
 রাজা । সম্ব্যজং বিলম্ব্য প্রতিমৌচ । সুন্দরি ! दृश्यताम्-

(ফ) যথা তে রীচতে ।

(ন) শকু ইতি । স্পর্শ স্পর্শজনিতরোমাচ্ছাদিকম্, রূপখিলা রং
 পার্থ্যঃ পূজ্যঃ স্বয়ং ইত্যর্থঃ তস্য পুত্র ইত্যর্থ্যপুত্রঃ, ভবনং ভাৰ্য্যাশ্রয়ভবনং
 শব্দঃ । ত্বরতাং যথাস্থানে মৃণালবলয়নিবেশনায়েতি তাৎপর্যম্ । সিতং
 কথিত পশ্যেদিত্যাশয়ঃ ।

(প) রাজেতি । বিশ্বসিতঃ অবশ্যমেবেয়ং মে ভাৰ্য্যা भविष्यतीत्यর্থঃ ইতি
 তত্র हेतुमाह भर्तुरिति । एतत्, भर्तुराभाषणपदं वाचकः शब्दः ।
 सम्बोध्यः पतिः पवीजनेन वा" इति भरतनाम्नशास्त्रादिति भावः । सति
 संयोगस्थलम्, नातिश्लिष्टः न सुषमभावेन मिलितः । तत् तदा ।
 घटयिष्यामि योजयिष्यामि ।

(ফ) শকু ইতি । নবযবাতিশয়দর্শনাৎ কৌতুকেন স্মিতম্ । যথা
 তথা কুরু ইতি শेषঃ ।

(ন) শকুন্তলা । (স্পর্শজনিত রোমাঞ্চপ্রভৃতি অভিনয়
 আৰ্য্যপুত্র ! ত্বরা করুন, ত্বরা করুন ।

(প) রাজা । (আনন্দের সহিত স্বগত) এখন বিশ্ব
 কারণ, এই শকুন্টা ভর্তার বাচক । (প্রকাশে) সুন্দরি !
 বলয়ের সন্ধিস্থান ভাল করিয়া লাগে নাই ; সুতরাং যদি
 হয়, তবে অল্পরূপে সংযোজিত করি ।

(ফ) শকুন্তলা । (দ্রব্য হস্ত করিয়া) আপনার যেমন

অয়ং স তে শ্যামলতামনোহরং
বিশেষশোভার্থমিবোজ্জিতাম্বরঃ ।

মৃণালরূপেণ নবো নিশাকরঃ

করং সমেত্যোভয়কোটিমাস্থিতঃ ॥২৪॥

(ব) রাজিতি । সন্যাজন্ম অন্যথাঘটনব্যাজেন সহিতং যথা স্যাত্তথা বিলম্ব্য,
প্রতিমীচ্য মৃণালবলয়ং পরিধাণ্য ।

অয়মিতি । অয়ং দৃশ্যমানঃ, স প্রসিদ্ধঃ, নবো নবোদিতঃ মৃণালরূপত্বাৎ এককলা-
মাবোদিত ইত্যর্থঃ, নিশাকরশব্দঃ, বিশেষশোভার্থমিব আত্মনোঃধিকতরসৌন্দর্যসম্পাদ-
নার্থমিব, সুন্দরস্থানগতত্বং সৌন্দর্য্যবৃদ্ধেঃ স্বাभावিকত্বাদিতি ভাবঃ, উজ্জ্বলিতং ত্যক্তম্
অম্বরমাকাশং যেন স তথোক্তঃ সন্, শ্যামলতয়া আকাশবদেব শ্যামবর্ণত্বেন মনোহরং
কমণীয়ত্বাদধিকতরসুন্দরম্, তে তব করং হস্তম্, মৃণালরূপেণ সমেত্য প্রাপ্য, উভয়-
কোটম্ অগ্রেদৃশ্যম্, আস্থিতঃ প্রাপ্তঃ, আকাশে কোটিদ্বয়ং বিভক্তং বর্ততে, তব হস্তে
যু সংযুক্তং জাতমিতি ভাবঃ ।

অন্য বিশেষশোভার্থমিবেতি ফলোত্তপ্রেচ্ছা, প্রকৃতমৃণালনিষেধেন নিশাকরস্য স্থাপনা-
দপঙ্গুতিয় ; অনর্থগুণপ্রধানভাবৈনাঙ্কাজ্জিভাবাত্ সঙ্করঃ ।

অন্য শ্যামলতামনোহরং করমিতি দর্শনাৎ শুক্লমলা শ্যামাকৌ আভোদিতি
প্রতীয়তে । কেचित্তু, শ্যামবর্ণলতাবন্ধনোহরমিতি ব্যাচছতে, তত্র তথা ত্বং শ্যামেতি
বিশেষণবৈয়র্থ্যম্ । শ্যামানামপ্রিয়ঙ্কুলতাবোধকত্বং বক্তব্যং সংজ্ঞাত্বাৎ পুংস্রাভ্যাপ্রসক্তেঃ ।

বংশস্থবিলং হস্তম্ ॥২৪॥

(ব) রাজা । (ছলের সহিত বিলম্ব করিয়া, পরিধান করাইয়া)
হস্তরি ! দেখ—

একটা মাজ কলাদ্বারা নবোদিত এই সেই চন্দ্র, বিশেষ সৌন্দর্য্য
লাভ করিবার জন্তই যেন আকাশ পরিত্যাগ করিয়া, শ্যামবর্ণতানিবন্ধন
মনোহর তোমার হাতখানি পাইয়া, মৃণালরূপে দুই অগ্রভাগের
সম্মেলন প্রাপ্ত হইয়াছেন ॥৩৪॥

শকু । এ দাব এং পেত্বামি, পবনকম্পিতকণ্ঠে
রেণুনা কলুসীকিদা মে দিষ্টৌ । (ভ)

রাজা । সঙ্কিতম্ । যদ্যনুমন্তসে, তদহমেনাং বদনমাকুলং
বিশদাং করবাণি । (ম)

শকু । তদৌ অণুকম্পিতা ভবেঅং ; কিন্তু এণং অণু-
দে বীসসেমি । (য)

রাজা । মা মৌবম্ । নবো হি পরিজনঃ সেব্যানামাং
শাত্ পরং ন বর্ত্ততে । (র)

(ভ) ন তাবদেং প্রচে, পবনকম্পিতকণ্ঠোৎপলরেণুনা কলুষীকৃতা মে দৃষ্টিঃ ।

(য) ততঃ অণুকম্পিতা ভবেয়ম্ ; কিন্তু পুনরহং ন তে বিশ্বসিমি ।

(ম) শকু ইতি । এনং সৃণালবলয়ম্ । পবনকম্পিতাঃ বায়ুকম্পিত-
কণ্ঠোৎপল্লবোঃ রেণুনা পরাগেণ, মে মম দৃষ্টিঃ নয়নদ্বয়ম্, কলুষীকৃতা পাবিত্র-
যতএব নৈনং প্রচে ইत्याশয়ঃ । “দৃগ্-দৃষ্টিঃ” ইত্যমরঃ ।

(ম) রাজেতি । কৰ্ত্তব্যসেবাকৌতুকাৎ স্মিতমিতি বোধ্যম্ । তৎ তদ-
তব দৃষ্টিম্, বদনমাকুলেন ফুৎকারেণ, বিশদাং নিম্নীলাস্ ।

(য) শকু ইতি । অণুকম্পিতা ভবতা অপকৃতত্বেন অনুগৃহীতা । তে তব
চানুকরোতি হি” ইत्याদিবত্ শ্রেষে ষষ্ঠৌ, ত্বাং ন বিশ্বসিমীত্যর্থঃ । যদি ত্বং বদনমাকুল-
দৃষ্টিং বিশদাং কুব্ধং অকম্পিতা মম গণ্ডে চুম্বসীত্যেব মে সন্দেহ ইতি ভাবঃ ।

(ভ) শকুন্তলা । আমি ইহা দেখিতে পারিতেছি না ।
বায়ুকম্পিত কণ্ঠোৎপল্লবের রেণুতে আমার দৃষ্টি, অপরিষ্কার করিয়া

(ম) রাজা । (ঈষৎ হাস্যের সহিত) যদি অনুমতি কর,
আমি মুখবায়ুদ্বারা ইহাকে পরিষ্কার করিয়া দিতে পারি ।

(য) শকুন্তলা । তাহা ইহঁলে অনুগ্রহীত হই বটে ; কিন্তু
আপনাকে বিশ্বাস করি না ।

শকু । অন্নং জীব অচ্ছাদরো অবিষ্ণাসজ্ঞাশ্রো । (ল)

রাজা । স্বগতম্ । নাহমেবং রমণীয়মাत्मनः সেবাবসরং

শিথিলয়িষ্যে । মুখমুন্নময়িতুং প্রবৃত্তঃ । (ব)

শকু । প্রতিবেধং রূপয়ন্তী বিরমতি । (শ)

(ল) অয়মেব অচ্ছাদরঃ অবিষ্ণাসজনকঃ ।

(র) রাজেতি । মা মৈবং ন খলু ন খলু ইত্যং ব্রূহীতি শিষ্যঃ । হি যস্মাত্ ।
পরিজনঃ সেবকঃ । পরম্ উপরি ন বর্ত্ততে আদেশাতিরিক্তং কার্য্যং ন করীতীত্যর্থঃ ।
তথা চাৎ “তদা অণুকম্পিদা ভবেৎ” ইত্যনেন সূচনভঙ্গ্যাদিষ্টং দৃষ্টবিশদীকরণং
বিদ্যা ন কিঞ্চিদন্যত্ করীমীত্যাশ্রয়ঃ ।

(ল) শকু ইতি । অয়মেব “পরিজনঃ” “সেব্যানাম্” “আদেশান্” ইতি শব্দ-
ময়সূচিতঃ । তথা চ যথা ভবতঃ পরিজনত্বং মম চ সেব্যত্বং মিথ্যাপি ভবতঃ
সত্যবদেব অমিহিতম্, তথা “নদৌ হি” ইत्याদি বাক্যমেব মিথ্যৈব সত্যবদেব অমিহিত-
মিত্যমিপ্রায়ঃ ।

(ব) রাজেতি । রমণীয়ং সুন্দরম্, নির্জনত্বাৎ সম্মতত্বাৎ মহামৌদিকরত্না-
ভেতি ভাবঃ, আत्मनঃ স্বস্য মতৃকতৃকমিত্যর্থঃ, সেবাবসরং শৃঙ্গাবাকরণাবকাশম্,
শিথিলয়িষ্যে সেবায়া অকরণেন নিষ্ফলীকরিষ্যে ইত্যর্থঃ, ইদৃশাবসরস্য পুনঃ প্রাপ্তি-
সন্দেহাদিতি ভাবঃ ।

(৩) রাজা । না না, একরূপ বলিও না । কারণ, নূতন সেবক,
প্রভুদের আদেশের উপরে যায় না ।

(ল) শকুস্তলা । এই বেশী আদরই অবিষ্ণাসের কারণ ।

(ব) রাজা । (স্বগত) আমি এমন সুন্দর নিজের পরিচর্য্যার
সময়টিকে নিষ্ফল করিব না । (শকুস্তলার মুখ উত্তোলন করিতে প্রবৃত্ত
হইলেন ।)

(শ) শকুস্তলা । (নিবারণ অভিনয় করিয়া বিরত হইল ।)

राजा । अयि मदिरेक्षणे ! अलमस्मदविनयाशङ्कया ।

शकु । किञ्चिद् दृष्ट्वा ब्रौडावनतमुखी तिष्ठति । (घ)

राजा । अङ्गुलीभ्यां मुखमुन्नमय्य आत्मगतम् । (ङ)

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचितकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥३५॥

(श) शकु इति । प्रतिषेधं राजकतृकमुखोत्तोलननिवारणम्, उपयुक्तो मुक्तित्यक्कम्पनादिना अभिनयन्ती, विरमति राज्ञः अतिसन्निहिता भवितुं स्थगते ।

(घ) राजेति । मदिरे ! खञ्जनपक्षिणाविव ईक्षणे लोचने यस्यास्तत्सम्बन्धेन अस्मात् मनः सकाशात्, अभिनयाशङ्कया घृष्टताचरणवासेन चुम्बनाशङ्कया तु पूर्वमेव प्रतिश्रुतत्वात् न ते चुम्बनं करिष्यामीति भावः । अस्मादिति 'अस्मादिति पक्षस्या बहुवचनम् ।

(च) शकु इति । किञ्चिद् दृष्ट्वा राज्ञोऽननुन्मदभावं विलोक्य ।

(ङ) राजेति । अङ्गुलीभ्यां हस्तद्वयस्य अङ्गुष्ठद्वयेन । उन्नमय्य उत्तोल्य । चारुयेति । अपरिचितः केनापि जनेन दन्तैरदष्टपूर्वः, अतएव कोमलः प्रियायाः शकुन्तलायाः अधर ओष्ठः, चारुणा मनोहरेण, स्फुरितेन मत्स्यप्रभा सन्दर्भेन अनुज्ञायाव्योच्चारणप्राक्कालीनकम्पनेन च, पिपासतः पातुमिच्छति मिच्छत इत्यर्थः मनःसम्बन्धे, अनुज्ञां चुम्बनानुमतिम्, ददातीव ।

अत्र कोमलत्वं प्रति अपरिचितपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं कार्यं क्रियीतुं चा च, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा स्पृहा नाम नास्तीति तथा च दर्पणे—“आकाङ्क्षा रमणीयत्वाहस्तुनो या स्पृहा तु सा” ॥३५॥

(घ) राजा । हे खञ्जननयने ! आया इहेते अग्निं वारं आशङ्का करिषु ना ।

(ग) शकुञ्जला । (एकटुं देखिवा, लज्जाग्र अवनत मुख इहेवा वरि

(ङ) राजा । (दुहेटी अङ्गुलीद्वारा शकुञ्जलार मुख उल्लोचन वगत)

শকু । পরিষ্ণামন্যরো বিম্র অজ্জত্তো । (চ)

রাজা । কর্ণোত্পলসন্নির্কর্ষাদীক্ষণমূঢ়োঃস্মি । ইতি মুখ-
মারুতেন চতুঃ সেবতে । (ক)

শকু । মোদু, পদ্বদিত্যদ'সণ্ণম্মি স'বুত্তা । লজ্জেমি
সণ অণুবআরিণী পিঅআরিণো অজ্জত্তস্স । (খ)

(ক) পরিজ্ঞানমন্যর ইব আর্থ্যপুত্রঃ ।

(খ) ভবতু, প্রকৃতিস্থদর্শনাশ্চি সংহতা । লজ্জে পুনরনুপকারিণী প্রিয়কারিণ
আর্থ্যপুত্রস্য ।

(ক) শকু ইতি । পরিজ্ঞানি মদীয়নয়ন।ম্যন্তরপ্রবিষ্টকর্ণোত্পলরেণুনাং সম্বগজ্ঞানৈ,
মনরো মন্দঃ অসমর্থ ইত্যর্থঃ, ফুত্কারদানে বিলম্বকরণাদিতি ভাবঃ । চারুণ্যেত্যাদে-
রামগতাশীচনায়াং কিচ্ছিহিলম্বকরণাত্ শকুন্তলায়া উক্তিরিয়মিতি বোধ্যম্ ।

(ক) রাজিতি । কর্ণোত্পলযোঃ সন্নির্কর্ষাত্ তব ইঁচ্ছণযৌরৈব সান্নিধ্যাত্ ইঁচ্ছণে
তব নয়ননিরূপণে মূঢ়ঃ অসমর্থঃ । তথা চ কিম্ ইঁচ্ছণম্, কিং বা কর্ণোত্পলমিতি
নিরূপণে প্রথমমশক্ততয়া কিচ্ছিহিলম্বো জাত ইতি ভাবঃ । এতেন্ ইঁচ্ছণযৌরুত্পল-
যৌসাংদৃশ্যং ম্ভজ্যতে । মুখমারুতেন ফুত্কারেণ । সেবতে পরিষ্কারোতি ।

(খ) শকু ইতি । প্রকৃতিস্থঃ তব ফুত্কারেণ কর্ণোত্পলরেণুনামপগমাৎ
সমাবস্থ্যং দর্শনং দৃষ্ট্যিৎস্যাঃ সা । অনুপকারিণী অকিচ্ছিত্কারণাত্, উপকারিণঃ
চতুঃপরিষ্কারাদিত্যাশয়ঃ । আর্থ্যপুত্রস্য ভবতঃ সম্বন্ধে ।

পূর্বে কেইই দস্তকৃত করে নাই বলিয়া কোয়ল, প্রিয়তমার এই
ওষ্ঠানি, মনোহর স্পন্দনদ্বারা, পানান্ভিনাশী আয়াকে যেন পান
করিবার অমুশতি দিতেছে ৷৩৫৥

(ক) শকুন্তলা । আর্থ্যপুত্র যেন বুঝিতে অসমর্থ হইতেছেন ।

(ক) রাজা । কর্ণোৎপল নিকটে থাকায় চোখ চিনিতে পারিতেছি
না । (এই বলিয়া মুখবাগুদ্বারা শকুন্তলার চোখ পরিস্কার করিয়া
দিলেন ।)

রাজা । সুন্দরি ! কিমন্যত্ । (গ)

ইদমপ্যুপকৃতিপক্ষে সুরभि मुखं ते यदाघ्रातम् ।

ননু কমলস্য মধুকরঃ সন্তুষ্যতি গন্ধমাত্রাণ ॥২৫॥

শকু । সখিতম্ । অসন্তোষে উণ কিং করেদি ? । (ঘ)

(ঘ) অসন্তোষে পুনঃ কিং करोति ? ।

(গ) রাজীতি । কিমন্যত্ উপকরিষ্যমীতি শ্রবঃ ।

ননু কিং ময়া উপকৃতং যদন্যদুপকর্তব্যং নাস্তীত্যাহ ইদমিতি । যত্নে
সুরभि मुखं সুগন্ধি বদনম্, আগ্রাতং নয়নে ফুৎকারদানকালে কৃতগন্ধগ্রহণ-
মাত্রাণমপি উপকৃতিপক্ষে ত্বত্কার্তব্যোপকারকল্যে, ময়া স্বীকৃতমিত্যর্থঃ ।
ধারণী । তথাহি মধুকরী ধমরঃ, কমলস্য পদ্মস্য, গন্ধমাত্রাণ কেবলেন গন্ধ-
সন্তুষ্যতি । মাত্রশব্দে ন মধুপানব্যবচ্ছেদঃ । তথা চ যথা ধমরঃ পদ্ম-
বিদ্যা কেবলগন্ধগ্রহণেনৈব সন্তুষ্যতি তথা অহমপি তব মুখস্য চুম্বন-
গ্রহণেনৈব সন্তুষ্টোঽস্মি ; স চ গন্ধস্বয়ং নির্বাধমেব দত্ত ইত্যুপকার এব
অতএব চ তে নাস্তি লজ্জাকারণমিতি ভাবঃ ।

অতএবাহ দৃষ্টান্তোল্লেখঃ । উপগীতির্নাম জাতিঃ । যথা স্তবকো-
-

“আর্থোত্তরাহঁতুল্য” প্রথমাহঁমপি প্রযুক্তং চেত্ ।

কামিনি ! তামুপগীতিং প্রকাশয়ন্তে মহাকাব্যঃ ॥ ২৫ ॥

(খ) শকুন্তলা । হউক, আমার দৃষ্টি স্বাভাবিক হইয়াছে ।
আর্যাপুত্র এই প্রিয় কার্য্য করিলেন, আর আমি কোন উপকার
না বলিয়া নঙ্জিত হইতেছি ।

(গ) রাজা । সুন্দরি ! আর কি উপকার করিবে ।

ইহাই আমি উপকারের পক্ষে স্বীকার করিয়াছি যে
স্বাস্থিত মুখখানির আশ্রয় করিয়াছি । দেখ—ভ্রমর, পদ্মের
সম্বন্ধে হইয়া থাকে ॥ ৩৬ ॥

राजा । इदम् । इति व्यवसितः । (ङ)

शकु । वक्तुं ढौकते । (च)

नेपथ्ये । चक्रवाच्चवहु ! आमन्ते हि सहचरं, यं उभयदि
रक्षणी । (छ)

(च) शकु इति । स्वयं कौतुकीक्तेः कर्तव्यत्वात् कृतम् । पुनः किन्तु, सन्तोषे गन्धमावेण सन्तोषाभावे, किं करोति स मधुकर इति शेषः । एतेन मन्मुखा-
ग्राणमावेण भवतीऽपि सन्तोषाभावे भवतापि किं कर्तव्यमिति व्यन्यते ।

(ङ) राज्ञेति । इदं मया क्रियमाणमेतत् चुम्बनम्, मधुकरः कमलस्य मधु-
पानाय करोतीति शेषः । इति उक्त्वा, व्यवसितः चुम्बितमुद्यतः, न तु वस्तुत एव
बुधितवान्, “शयनाधरपानादि” इत्यादिना दर्पणकदादिभिरुपनिषेधात् “कथमप्युन्नमितं
न चुम्बितं तु” इति वक्ष्यमाणान्नेति बोध्यम् ।

एतेन शकुन्तलायां पूर्वं ध्वनितस्याप्यर्थस्य क्रियाहारैव राज्ञा उत्तरं दत्तमिति
महाकविश्रीमणिना परमचमत्कारितयैवेदं निषङ्गमिति समाखीचनीयम् ।

(च) शकु इति । वक्तुं ढौकते राजकर्तव्यचुम्बननिवारणाय हस्ताङ्गुलिभिः
मुखमावृणोति । “अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः” इति न्यायात्
अभिमतमपि चुम्बनं मुखावरणेन निषिद्धमित्यवधेयम् ।

यद्यपि “ढौक ढौक शब्दे” इति ढौकधातुः शब्दार्थे पठितः, तथापि “मुहुरङ्गुलि-
संघताधरोष्ठम्” इति वक्ष्यमाणात् धातूनामनेकार्थत्वादत्र आवरणार्थे मन्तव्यः ।
यतएव सकर्षकत्वमपि ।

(घ) शकुन्तला । (केशव शास्त्रेण सहित) ‘इहाते गच्छोष ना
इहेने कि करे ? ।

(ङ) राजा । ईहा करे । (एह वनिशा छुधन करिते एवठ
इहेनेन ।)

(च) शकुन्तला । (अञ्जनौघात्रा मुख आवृत करिण ।)

শকু । কণং দত্তা সসম্মমম্ । অজ্ঞত । এষা

(ক) চক্রবাকবধু ! আমন্ত্রয়স্ব সহচরম্, ননু উপস্থিতা রজনী ।

(ক) অন্তরালগতা অনসূয়া প্রিয়ংবদা চ দূরাদাগচ্ছন্তী গৌতমীমবলৌকিক
মপসারয়িতুং শকুন্তলাং সঙ্কেতয়তি নেপথ্য ইতি । হে চক্রবাকবধু ! চক্রবাক
চক্রবাকি ! অন্যত্র দুঃশন্তবধু ! শকুন্তলি ! সহচরং সহচরত্বেনৈকবাস
চক্রবাকং দুঃশন্তম্, সহচরত্বেনাত্ম্যন্তসন্নিহিততয়া সহসা গৌতম্যুপস্থিতৌ
মশক্যমিতি দুঃশন্তপক্ষে সহচরপদপ্রয়োগস্তাশ্রয়ঃ, আমন্ত্রয়স্ব সাদরমামন্ত্র
প্রিয়জনস্য প্রস্থানকালি সাদরামন্ত্রণৌচিত্যাদিত্যমিপ্রায়ঃ । ননু কথমামন্ত্র
ত্যাহ নন্বিত্যাदि । ননু যস্মাৎ, রজনী চক্রবাকদম্পত্যৌবিশৌজিকা রমি
যুবযৌঃ সাহচর্য্যদর্শনে অনর্থঘটিকা গৌতমী, উপস্থিতা । আমন্ত্রণৌবিশৌ
রাবেরূপস্থিতৌ চক্রবাক্যা চক্রবাকস্য প্রস্থানকালীনামন্ত্রণমুচিতমেवेति এক
অন্যত্র তু গৌতমী আগত্য যদি সহচরভাবিনেব দুঃশন্তং পশ্যেৎ, তদা মন্ত্র
ঘটयेत्, অতঃ প্রাগৈবামন্ত্র্য দুঃশন্তস্য বিসর্জনং শকুন্তলায়া উচিতমিত্যশ্রয়ঃ ।

“परिणदी दिपसी” “सायन्तने सवनकर्म्मणि” इत्यनयोर्वच्यमाणतया तदर्थ
आगतप्रायेति सुष्ठूक्तं उपस्थिता रजनौति ।

अत्र द्वयवचनविन्यासात् उभयपक्षेऽपि सुसम्बद्धत्वात् काव्ये योजन
दुःशन्तस्यापसारणात्मकप्रधानार्थान्तरसूचनाच्च इदं साहित्यदर्पणपरिगणितं
पताकास्थानम् । यथा तत्रैव—

“यत्रार्थे चिन्तितेऽन्वखिन् तल्लिङ्गोऽन्वः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥

द्वयोर्वचनविन्यासः सुस्पष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥”

(ছ) নেপথ্যে । হে চক্রবাকবধু ! সাদর সস্তাবণ করিয়া

বিদায় দাও । যে হেতু, ত্রাখি উপস্থিত হইয়াছে ।

तादकस्य धर्मकणीयसी मम वृत्तन्तोपलम्भणनिमित्तं अज्जा
गोदमी आच्छदि ; ता विड्वान्तरिदो होहि (१) । (ज)

राजा । तथा । इत्येकान्ते स्थितः (२) । (झ)

ततः प्रविशति पावहस्ता गौतमी (३) । (ञ)

(ज) आर्यपुत्र ! एषा खलु तादकस्य धर्मकनीयसी मम वृत्तन्तोपलम्भण-
निमित्तम् आर्या गौतमी आगच्छति ; तद्विड्वान्तरिती भव ।

(ज) शकु इति । कर्णं दत्त्वा 'चक्रवाभवहु' इत्यादि वाक्यं प्रति कर्णसम्प्रेष्य,
ससम्भ्रमं सत्वरम् । धर्मकनीयसी धर्मतः कनिष्ठा भगिनी न तु वस्तुत एव कनिष्ठा
भगिनोत्याशयः, गौतमस्यापत्यं स्त्री गौतमी, मम वृत्तान्तस्य उपलम्भणनिमित्तम्
उपलब्धायम् । तत् तस्मात्, विटपैः तरुलताशाखाभिः अन्तरित आहतदेहः । अन्यथा
सा आगत्य भवन्तं यदि पश्येत् तदा महान्तमनर्थं घटयेदिति भावः ।

अत्र विद्रवो नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“शङ्काभयवासकृतः सम्भ्रमी विद्रवो मतः ।”

(झ) शकुञ्जला । (काण दिग्वा वास्तुतात्र महित) आर्यापुत्र ! अहं
गिता कथं धर्मतः कनिष्ठा भगिनी आर्या गौतमी आगितेहेन ;
अतएव आपनि तक्रशाथाय आवृत्त इडेन ।

(१) शकुन्तला । ससम्भ्रमम् । पीरव ! असंभ्रमं मम सरीरवृत्ततीव-
रस्य अज्जा गौतमी इधो एव आगच्छ । दाव विड्वान्तरिदो होसु ।

(२) राजा । तथा । आत्मनमाहत्य तिष्ठति ।

(३) गौतमी सख्यौ च । सख्यौ । इदो इदो अज्जा गोदमी । गौतमी ।
शकुन्तलामुपेत्य । जादे ! अवि लहुसन्तापाइं अज्ञाइ ? । शकुन्तला । अस्मि मे
विसेवी । गौतमी । इमिणा दव्भोदएण गिरावाहं एव दे सरीरं होहिइ ।
गिरसि शकुन्तलामभ्युच्य । वच्चे ! परिणयो दिवसी, एसु उदयं एव गच्छामी ।
स्थिताः ।

গৌতমী । জাড়ে ! অচ্ছাহিদং সুণিঅ আশ্বদা ;
শান্তিউদঅং । ইদম্ সমুত্থাপ্য চ । ইধ দেবদাসসহায়
চিহ্নসি ? । (ট)

শকু । দাণি জ্জীব অণসুআপিঅ'বদাঅো মাণি
অৌদীস্বাঅো । (ঠ)

(ট) জাতি ! অত্যাছিতং শ্রুত্বা আগতা ; এতৎ শান্ত্যুদকম্ । ইদং দেবদাস
চিহ্নসি ।

(ঠ) ইদানীমেব অনসূয়াপ্রিয়ংবদে মালিনীমবতীর্ণে ।

(ক) রাজিতি । তথা তদেব করীণীত্বর্থঃ । একান্তে রহসি ।

(খ) তত ইতি । পাত্রং জলভাজনং হস্তে যস্যাঃ সা ।

(ট) গৌতমীতি । জায়ত ইতি জাতা আত্মজাতুল্যা তত্সম্বোধনম্ ।
তব শরীরসন্তাপজনিতং মহাভয়ম্ । আগতা অহমিতি শ্রেষঃ । শান্ত্যুদকম্
সন্তাপশান্তিকরং জলম্, ময়া ত্বদর্থ্যমানীতমিতি শ্রেষঃ । ইদম্
শকুন্তলায়াঃ সহায়ী বর্ততে ন বেতি পরীক্ষার্থং সর্বতী বিলোক্য, সমুত্থাপ্য
শকুন্তলাম্ চটজং নেতুং দৃষ্টায়মানীকৃত্য । দেবদাসসহায়িনী সহচরী
একাকিনীত্বর্থঃ । কাকুস্বরেণ প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

“অত্যাছিতং মহাভীতিঃ কৰ্ম্ম জীবানপেচ্চি চ” ইত্যমরঃ ।

(ক) রাজা । তাহাই । (এই বলিয়া গুপ্তস্থানে থাকিলে)

(খ) উদনস্তর পাত্রহস্তে গৌতমীর প্রবেশ ।

(ট) গৌতমী । বৎসে ! মহাভয়ের কারণ শুনিয়া
এই শান্তির জন । (দেখিয়া, শকুন্তলাকে উঠাইয়া) এখানে
দেবদাসহায়ে রহিয়াছি ।

(ঠ) শকুন্তলা । অনসূয়া আর প্রিয়ংবদা এখনই
গিয়াছে ।

গৌতমী । শান্ত্যাদকেন শকুন্তলানম্যুচ্য । জাদে ! নিরাবাধা মে
 চিরং জীব । অবি লহুসন্দাভাভং অজ্ঞাভং ? । ইতি স্মৃশতি । (ঙ)
 শকু । অম্মো ! অত্থি বিসেসো । (ঢ)
 গৌতমী । পরিণদো দিঅসো ; তা এহি উড়ম্ জ্জৈব
 গচ্ছন্ন । (ণ)

(ঙ) জাতে ! নিরাবাধা মে চিরং জীব । অপি লহুসন্তাপানি অজ্ঞানি ? ।
 (ঢ) অহো ! অস্তি বিশেষঃ ।

(ঙ) শকু ইতি । মালিনীং নদীম্, অবতীর্ণং জলমানেতুং গতে ।
 (ঙ) গৌতমীতি । নিরাবাধা এতচ্ছান্ত্যাদকাভ্যুচ্যাদেব নিষীড়া সতী । মে
 শকুন্তলিনী ত্বম্ । অপিশব্দঃ প্রথমে । লহুঃ শান্ত্যাদকাভ্যুচ্যাত্ অসীমুতঃ
 সন্তাপো যেষু তানি তথাবিধানি, জাতানি কিমिति তাত্পর্যম্ । ইতি উক্তা স্মৃশতি
 শকুন্তলায়া অজ্ঞানীতি শ্রেষঃ ।

অথ সাম্রা জলদানাৎ সংযজো নাম গৰ্ভসম্বরেজম্—“সংযহঃ পুনঃ । সামদানার্থ-
 সম্বতঃ” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ।

(ঙ) শকু ইতি । বিশেষঃ পূর্বসন্তাপস্য কিঞ্চিৎকালম্ উপশমন ইতি যাবত্,
 অসি মূতঃ । চতুপত্যাখ্যসত্তাৎ অস্বার্থঃ, অতীতসানীষ্যে চ বর্চমানা ।

(ণ) গৌতমীতি । পরিণতঃ অবসিতঃ । উটজমেব পৰ্যশালমেব । একাকিন্যা
 পান্যবানস্বানস্য অসঙ্কতত্বাদिति भावः ।

“পৰ্যশালোটজোঃস্থিয়াম্” ইত্যমরঃ ।

(ঙ) গৌতমী । (শান্তির জনদ্বারা শকুন্তলাকে গিষ্ঠ করিয়া)
 তুমি ! তুমি আমার গীড়াবিহীন হইয়া চিরকাল জীবিত থাক ।
 তোর শরীরের তাপ কমিয়াছে ত ? (এই বলিয়া শকুন্তলার গাভ
 র্শ করিলেন ।)

(ঢ) শকুন্তলা । কিছু উপশম হইয়াছে ।

शकु । कथञ्चिदुत्थाय स्वगतम् । हिअअ ! पदमं सुखे
मणोरहे कालहरणं करेसि ; सम्पदं अणुभव दाव कु
पदान्तरे प्रतिनिहत्य प्रकाशम् । लदावर ! सन्दावहर ! आस
तुमं पुणो वि परिभोअत्थं । इति निष्क्रान्ते (१) । (त)

(ण) परिणती दिवसः ; तदेहि चटजमेव गच्छावः ।

(त) हृदय ! प्रथमं सुखीपनते मनोरथे कालहरणं करोषि, यत्
तावत् दुःखम् । लतागृह ! सन्तापहर ! आमन्त्रयामि त्वां पुनरपि परिखेयम् ।

(त) शकु इति । कथञ्चित् अनिच्छावशात् कष्टं नेत्यर्थः । मनोरथे
विषये प्रियतमे दुष्मन्ते, सुखीपनते दूतीप्रेषणाद्यनुष्ठानाभावात् अनायासेनैव
कालहरणं नानाच्छलेन सम्भोगे कालविलम्बम् । साम्प्रतं गौतम्यामणम्
सम्भवसमये, दुःखं मदनपीडाजनितकष्टम् । पदान्तरे पदच्छेपान्तरे कतिपयं
कृत्वा अपरस्मिन् पदच्छेपे कर्तव्ये इत्यर्थः, तावत्पर्यन्तकरणानन्तरमेव, यत्
राजा यदि पुनर्नागच्छेदिति विभाव्येत्याशयः ।

हे लतागृह ! निकुञ्ज ! पक्षे तदभ्यन्तरगतं प्रियतमं दुष्मन् । हे
तापनाशक ! एकत्र छायादानात् अपरत्र सम्भोगाशाजननादिति यत्
परिभोगार्थं तवाभ्यन्तरे अवस्थानेन तवैव सम्भोगार्थं पक्षे सुरतसुखभोगो
लतागृहं दुष्मन्तश्च, आमन्त्रये सम्भाषे, आह्वये च । एकत्र आश्रयदातुः सखा
मेवोचितमिति, अन्यत्र पुनः सम्भोगाय यथा दूतीप्रेषणादि न कर्तव्यं स्यात् ।
तथा करणीयमित्यभिप्रायः ।

(१) गोतमी । दिनं शेषं श्वेश्च आनिवासे ; यद्यपि
पर्वणानां तेऽहं रात्रि ।

(१) शकुन्तला । आत्मगतम् । हिअअ ! पदमं एव सुखीपन
कायरभावं यं मुञ्चसि । साणसपविहङ्गिअस्स कहं दे संपअं सन्दो ।
स्थित्वा प्रकाशम् । लदावलप ! सन्तावहारण ! आमन्त्रयामि तुमं पुनः
भोषय । दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहितराभिः ।

রাজা । পূর্বস্থানমুপेत্য সনিশ্চাসম্ । অহো ! বিঘ্নবত্যঃ প্রার্থিতার্থ-
সিদ্ধয়ঃ । ময়া হি—(থ)

৩৫ মুহুরঙ্গুলিসংব্রতাধরোষ্ঠ'
প্রতিষেধাচ্চরবিক্লবাভিরামম্ ।
মুখমংসবিসৃতি' পক্ষ্মলাচ্ছা:
কথমপ্যুন্নমিতং, ন চুম্বিতং তু (১) ॥৩৬॥

অত্র সহস্রৈব দুঃখস্য গুণবদর্থসম্পত্তে: পরমপ্রীতিকরোহি ইদং সাহিত্যদর্শ-
নং পরিণতং প্রথমং পতাকাস্থানম্ । তথা চ দর্শণে—

“সহস্রৈবার্থসম্পত্তি: গুণবত্যুপচারত: ।

পতাকাস্থানকমিদং প্রথমং পরিকীৰ্তিতম্ ॥”

ইদং ধ্বনিনির্মাণং রমণী্যনামেব প্রাথমিকং পরমচমৎকারি চ । অতএবীত্য-
নপথে—“বিজৃম্বিতং यस্য কিল ধ্বনেরিদং বিদগ্ধনারীষদনং তদাকর: ।”

লিপ্যন্তে গীতমৌশকুন্তলি ইতি শ্রেষ: ।

(ঘ) রাজ্যেতি । পূর্বস্থানং শিলাতলম্ । প্রার্থিতানাম্ অর্থানাং বিষয়াণাং
সিদ্ধয়ঃ, বিঘ্নবত্যঃ প্রার্থণ্যৈব সবিঘ্না: । অহো ইতি বিষাদে । হি তথাহি ।

মুহুরিতি । মুহুরিতি সর্বত্র সম্বধ্যতে মুহুরারং বারম্, অঙ্গুলিমি: সংব্রত:

(ঙ) শকুন্তলা । (কণ্ঠে গাঢ়োৎথান করিয়া স্বগত) হে হৃদয় !
যতীষ্ট জন অনাগ্রাসে উপস্থিত হইলে প্রথমে কালক্ষেপ করিয়াছ; এখন
কৃত অশুভব কর । (কতিপয় পদক্ষেপের পর ফিরিয়া প্রকাশে)
হে সন্তাপনাশক ! লতাগৃহ ! আবারণ সন্তোগের জন্য তোমাকে
আস্থান করি । (এই বলিয়া উভয়ে চলিয়া গেল ।)

(খ) রাজা । (পূর্বস্থানে আসিয়া নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) হায় !
প্রার্থিত বিষয়ের সিদ্ধি, বিঘ্নসঙ্কুলই হইয়া থাকে । কারণ—

(১) ন চুম্বিতং তত্ ।

ক্বা নু খলু সম্মতি গচ্ছামি । অথবা, ইহৈব প্রিয়া
 ভুক্তো লতামণ্ডপে মুহুৰ্ত্তং তিষ্ঠামি । সৰ্বতোঽবলোক্য (১) (২)
 তস্যা: পুষ্পময়ী শরীরলুলিতা শয্যা শিলায়ামিষ'
 কান্তো মন্থথলৈখ এষ নলিনীপত্রে নখৈ রপিত: ।

চুম্বননিবারণায় আহত: অধরোষ্ঠ: চুম্বনস্থানত্বাৎ নিব্বাণ্যো যস্য তত্, প্রতিবর্তিত
 চুম্বননিষেধকোচ্চারিতবর্ণে: বিক্লবং বিক্লবং তথাপি অভিরামং মনোহরম্, তস্যা
 স্কন্ধোপরি বিবর্ততে চুম্বননিবারণায়ৈব পরাবর্তত ইতি অসংবিবর্তিত, স
 লোমান্বনয়ী: সন্তীতি পক্ষলি সুন্দরত্বাৎ প্রশস্তলোমযুক্তো অক্ষিপৌ চতুৰী দৃশ্য
 শকুন্তলায়া:, মুখং বদনম্, কথমপি কণ্ঠেন উন্নমিতং নয়নপরিষ্কারকরো
 উল্লীলিতম্, তু কিন্তু, ন চুম্বিতম্ । হন্ত ! মহানেব মন্যায়' প্রমাদোঃসুদৃষ্ট
 অথ "অপাধরৌ তু রদনচ্ছদৌ দশনবাসসৌ" ইত্যমরোক্তে: "লমতেঃধরনিব
 পদমস্যা রদনচ্ছদৌ বদত্" ইতি নৈষধোক্তে অধরোষ্ঠপদযো: পথ্যায়তয়া আপাতক
 পুনরুক্ততাপ্রতীতি: পরস্ব অধরপদস্য নিম্নার্থকতয়া তৎসমাধানাত্ মিত্রাকার
 পুনরুক্তবদামাসৌলঙ্কার: । তথা পশ্যাত্তাপৌ নাম নাক্যালঙ্কার—"মৌহানবৌ
 পশ্যাত্তাপ: স এব তু" ইতি দর্পণলক্ষণাত্ । উপবর্ত্তং নাম বর্ত্তম্ ॥২৬॥

(২) ক্তি । প্রিয়য়া শকুন্তলায় পরিমুক্তে ব্যবহৃতে ।

শকুন্তলা অঙ্গুলীদ্বারা বার বার নীচের ওষ্ঠখানি আবৃত করিয়া
 নিষেধবাণ্য উচ্চারণ করিবার সময়ে মুখমণ্ডল বার বার বিস্তৃত
 মনোহর হইয়াছিল এবং তাহা বার বার কাঁধের উপরে বিস্তৃত
 গিয়াছিল, স্বনয়না শকুন্তলার এহেন মুখমণ্ডল আমি কেন
 উত্তোলন করিয়াছিলাম, কিন্তু চুম্বন করি নাই ॥৩৬॥

(৩) এখন কোথায় যাই; ' অথবা এই প্রিয়াভূক্ত লতামণ্ডপে
 কিছু কাল থাকি । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া)

(১) প্রিয়াপরিমুক্তভুক্তো লতাবলয়ে মুহুৰ্ত্তং স্থাষ্যামি ।

हस्तादभ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणी

निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहादीशोऽस्मि शून्यादपि (१) ॥३७॥

विचिन्ता । अहो धिगसम्यक् चेष्टितं प्रियां समासाद्य काल-
हरणं कुर्वता मया । तदिदानीम्—(ध)

ननु कथमत्र तिष्ठसीत्याह तस्या इति । तस्याः शकुन्तलायाः, शरीरलुलिता
सनापान्मुहुः पार्श्वपरिवर्त्तनेन देहयिमर्दिता, इयं दृश्यमाना, शिलायां प्रस्तरखण्डोपरि,
पुष्पमयी शय्या, नलिनीपत्रे पद्मलतापत्रे, नखैः अपिर्तो दत्तः लिखित इत्यर्थः, कान्ती
मनोहरः, एष मन्मथलेखः “तुज्झ य आणे हिअअ” इत्यादिरूपा मदनसम्बन्धिनी
लिपिः एष मन्मथलेखस्तु अक्षरपरिचयाभावादनवधानत्वाद्वा गौतम्या न परिलिखित
इत्यवधेयम् । हस्तात् धष्टं पतितम्, इदं विसाभरणं मृणालवलयम्, सर्वत्र तिष्ठतीति
शेषः । इति एतेषु पदार्थेषु, आसज्यमाने प्रियाया वस्तुत्वादेव स्वयमेव सम्बध्यमाने
ईक्षणे चक्षुषी यस्य स तथोक्तः अहम्, शून्यात् प्रियारहितादपि, वेतसगृहात्, सहसा
निर्गन्तुं न ईशः न समर्थोऽस्मि ; एतैः पदार्थैरेवाकर्षणात्, विलम्बे तु सपायाभावात्
निर्गन्तुं शक्त्यामित्यवेति भावः ।

अत्र निर्गमनाभावं प्रति आसज्यमानेक्षणपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम्, शून्यत्वरूपे कारणे सत्यपि तत्कार्यभूतनिर्गमनानुत्पत्तेर्विशेषीक्तिः, अशून्यात्
का कथा शून्यादपि इत्यर्थस्यापतनादर्थोपत्तिश्च इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात्
सद्वरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३७॥

(ध) विचिन्तयेति । वितर्क्येति तात्पर्यम् । अहो धिक् इति विषादे ।

प्रथमखण्डे उपरे, शकुन्तलार देहयिमर्दित एहे पुष्पशया रश्मिाहे ;
नपद्मारा पद्मपत्रे निथित मनोहर एहे कामलिपि देखा साहेतेहे
एवः शकुन्तलार हस्त हहेते निपतित एहे मृणालवलय रश्मिाहे ; एहे
मरुन वल्लते आमार दृष्टि मःमरु हवशाय आमि एहे शृणु वेतसगृह
हहेतेव हठां निर्गत हहेते पारितेहि ना ॥३७॥

(१) असज्यमानेक्षणी...शक्तीसि शून्यादपि ।

रहः प्रत्यासत्तिं यदि सुवदना यास्यति पुन-
नं कालं हास्यामि, प्रकृतिदुरवापा हि विषयाः ।

इति क्लिष्टं विघ्नैर्गणयति च मे मूढहृदयं

प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथा कातरमिव (१) ॥३८॥

प्रियां शकुन्तलाम्, समासाद्य प्राप्य, कालहरणं रमणे कालविलम्बम्, कुर्वन्तम्
असम्यक् चेष्टितम् असङ्गतं कृतम् । विलम्बकरणमेव असङ्गतं कृतम्, न
रमणमुचितमासीदिति भावः ।

अत्र वितर्कबोधकवाक्योपन्यासात् रूपं नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—“रूपं वाक्” इति
वत् इति दर्पणलक्षणात् ।

रह इति । सुवदना सुन्दरमुखी शकुन्तला, यदि पुनरपि, रहो निर्वह
प्रत्यासत्तिं मम सन्निधानम्, यास्यति प्राप्स्यति, तदा कालं न हास्यामि तादृश
सरं न परित्यज्यामि । हि यस्मात्, विषया भोग्यपदार्थाः, प्रकृत्या स्वभावैर्
दुर्ज्ञेयाः । अतएव प्राप्तिमात्रमेव भोग उचित इत्याशयः । विघ्नैः गौतमीय
द्यन्तरायैः, क्लिष्टं लिप्सितसुखालाभात् दुःखितम्, मे मम मूढहृदयं कर्तव्यव्यवहार
चित्तं कर्तुं, इदानीं प्रियाया अप्राप्तिकाले, इति इत्यम्, गणयति विविध
अथ च, प्रियायाः शकुन्तलायाः, प्रत्यक्षं समक्षम्, तथा तादृक्, किमपि अवि
कातरमिव कर्तव्यविवक्षामिव, आसीदिति शेषः ; त्वरितरमणप्रवृत्त्यजननादित्यभिप्रायः ।

अत्र प्रथमाद्धे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यदीत्युक्ता तदर्थ
वपि तस्य स्वभावादेवावगतेन न्यूनपदत्वदोषः ; “कचिन्न दोषो न गुण”
साहित्यदर्पणात् ।

“विविक्ता विजनाच्छन्ननिःशलाकस्तथा रहः । रहस्योपांशुचालिने” इति
अथ्यत्वादलिङ्गे इत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥३८॥

(४) (छिन्ना करिशा) हाय ! आम्नि शिश्रुतमाके गति
कान्क्रेष करिशा उभयुक्त कार्या करि नाई । अतएव एतन्—

(१) कचित् श्लोकोऽयं नास्ति ।

নেপথ্যে । ভো ভো রাজন্ ! (১) (ন)

সায়ন্তনে সজনকর্মণি সম্ভবন্তে
বেদিং হুতাশনবর্তীং পরিতঃ প্রকীর্ণাঃ ।

ছায়াশ্চরন্তি বহুধা ভয়মাদধানাঃ

সম্ব্যভ্রকূটকপিশাঃ পিশিতাশনানাম্ (১) ॥৩৫॥

(ন) নেপথ্যে ইতি । তপস্বিনামুক্তিরিয়ম্ ।

সায়ন্তনে ইতি । সায়ন্তনে সম্ব্যাকালীনে, সজনকর্মণি যজ্ঞকর্ম্ম, সম্ভবন্তে
কৃত্যরম্ভে সতি, হুতাশনবর্তীং প্রজ্বলিতবক্রিম্, বেদিং যজ্ঞভূমিম্, পরিতঃ সমন্তাৎ বেদাঃ
সর্গাৎ দিগ্ভু ইত্যর্থঃ প্রকীর্ণাঃ পিশিতাশনৈর্বেদে বিচ্ছিন্নাঃ, বহুধা নানাপ্রকারেণ হুতার-
করণকঙ্কালবর্ষণাদিনা, ভয়ম্, আদধানা জনয়ন্তাঃ, সম্ব্যভ্রকূটবৎ সম্ব্যাকালীন-
মেঘগুচ্ছবৎ কপিশাঃ ক্লম্যপীতবর্ণাঃ, পিশিতাশনানাং রাস্তানাম্, ছায়াঃ, চরন্তি ইত্যন্তী
সমন্তাৎ । অতএব তेषাং বিতাড়নায় সত্বরমাগম্যতামিতি ভাবঃ ।

অথ সম্ব্যভ্রকূটকপিশা ইতি সমাসগতা লুপ্তীপমা, তথা পিশ পিশ ইতি ব্যঞ্জনানা-
গ্ননৈকধা সঙ্গত্ সাম্যাত্ ক্কেকানুপ্রাসঃ, পুনস্তালব্যশকারত্বযীপাদানাত্ বচন্যনুপ্রাসঃ ;
ইত্যেতেষামেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ ।

"যাবজ্জীবনমগ্রিহীব" লুপ্তীতি, যদগ্নয়ে চ প্রজাপত্যে চ সাযং প্রাতর্জুহীতি" ইতি স্তুতে
সায়ন্তনে ইতি হুতাশনবর্তীমিত্যনেন ছায়াদর্শনসম্ভাব সঙ্কত ইতি ন অপুণ্যার্থলব্ধিঃ ।

স্বমুখী শকুন্তলা যদি পুনরায় নির্জনে স্থানে নিকটে উপস্থিত হয়,
তবে আর কালক্ষেপ করিব না । কারণ, বিষয়সম্ভোগ স্বভাবতই
দুর্লভ ; বিদ্রবশতঃ দুঃখিত আমার মূঢ় মন এখন এইরূপ বিবেচনা
করিতেছে ; অথচ প্রিয়তমার সমক্ষে তখন যেন অনির্বচনীয় কাতর
হইয়াছিল ॥৩৬॥

(ন) নেপথ্যে । মহারাজ ! মহারাজ !

(১) আকাশে রাজন্ ! (২) পরিতঃ প্রযন্তাঃ । ... সম্ব্যভ্রকূটকপিশাঃ ।

রাজা । আকণ্ঠ্য সাবষ্টমম্ । ভো ভোস্তাপস্বিনঃ । মা
মা ভেষ্ট, অয়মহমাগত এব (১) । ইতি নিষ্ক্রান্তঃ । (৭)

তৃতীয়োঃ ॥০॥

“কৃতৌ স্তানে চ সवनম্” ইতি ত্রিকাণ্ডশ্লোকঃ । “অভং মেঘো বারিহাঃ” ইতি
“কূটোঃ স্ত্রী নিম্নলি রাশৌ” ইत्याদি মেদিনী ।

সায় (কালি) ভবতীতি সাযন্তনং “সায় চিরম্” ইत्याদিদা তনত্ ।
পরিত ইত্যস্য যোগে “তসৌভয়াভিপরিষবৈঃ” ইত্যনেন দ্বিতীয়া । পিণ্ডিতং মাংসম্
পিণ্ডিতাশনা “নন্দ্যদির্যুঃ” ইতি যুপত্যয়ঃ । বসন্ততিলকা বচনম্ ॥২৫॥

(৭) রাজিতি । অবষ্টম্ভেন ঔর্জিত্বেন সছেতি সাবষ্টমম্ । অবপূর্ণম্
“অবাদৌর্জিত্বনিকটাস্থিযু” ইতি ষত্বম্ । মা ভেষ্ট রাচসেযৌ ময়ং মা
সম্ভ্রমে দ্বিহক্তিঃ । “মায়োগে অদ্যতনৌ” ইতি মায়োগে ভীষাতীরদ্যতনা তদ্য
বহুবচনম্ । অয়মহমাগত এব রাচসতাড়নায়েতি শ্লোকঃ । অতএব মা ভেষ্ট ইতি

অত্র বীটকং নাম গর্ভসম্বেরক্কম্—“বীটকং” পুনঃ । সংরম্ভবাक् ইতি দ্রষ্টব্যম্
ইতি মহামহোপাধ্যায় ভারতচন্দ্রাচার্য্য শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচার্য্যবিরচিতম্

অভিজ্ঞানশকুন্তলটীকায়ামভিজ্ঞানকৌমুদ্যাং তৃতীয়াঙ্কবিবরণং

সমাপ্তম্ ॥০॥

সক্ষাকালীন যুদ্ধ আরম্ভ হইলে, অগ্নিযুক্ত যুদ্ধবেদির দ্বারা
বিক্ষিপ্ত সক্ষাকালের মেঘসমূহের দ্বারা পিঙ্গলবর্ণ ও ভয়জনক
গণের নানাপ্রকার ছায়া বিচরণ করিতেছে । ৩৯।

(৭) রাজা । (শুনিয়া ভেজের সহিত) ওহে ওহে ভীষ্ম
আপনারা ভীত হইবেন না, ভীত হইবেন না; এই আমি জানি
(এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

তৃতীয় অঙ্ক ॥০॥

(১) রাজা । অয়মহমাগচ্ছামি ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्ती सख्यौ । (क)

अनसूया । हला पिअंवदे ! जइ वि गन्धर्वेण विवाह-
विहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा पिअसही सउत्तला अणुरुवभत्ति-
माइणी सवुत्ता, तहवि मे ण णिव्वुदं हिअअं (१) । (ख)

(ख) हला प्रियंवदे ! यद्यपि गान्धर्वेण विवाहविधिना निर्घत्तकल्याणा प्रियसखी
शकुन्तला अनुरूपभर्तृभागिनी संवृत्ता, तथापि मे न निर्घत्तं हृदयम् ।

(क) तत इति । कुसुमावचयम् सद्यानस्थतरुभ्यः पुष्पचयनम् । सख्यौ अनसूया-
प्रियंवदे ।

(ख) अनेति । गान्धर्वेण 'त्वं मे भार्या, त्वं मे पतिः' इति नियमपूर्वकेण,
"गान्धर्वः समयान्मियः" इति याज्ञवल्क्यवचनात्, विवाहविधिना परिणयव्यापारेण, निर्घत्तं
निष्पन्नं कल्याणं मङ्गलम् अभिप्रेतार्थसिद्धिर्यस्याः सा । अनुरूपं भर्तारं भजत
इति अनुरूपभर्तृभागिनी "युजभज" इत्यादिना चिण्णि । निर्घत्तं सुखम् ।

एतदारभ्य षष्ठाङ्कसमाप्तिपर्यन्तो विमर्षसन्धिः । तथा चात्र शकुन्तलादुपगतयो-
गौन्धर्वविवाहनिषत्त्या अपायाभावात् निश्चितप्राप्तिरूपा नियताग्निर्नाम चतुर्थी कार्यावस्था
निवृत्ता । यथा दर्पणे—

"अपायाभावतः प्राप्तिर्नियतामिह निश्चिता ।"

तथा शकुन्तलादुपगतयोः परस्परप्राप्तिरूपं यन्मुख्यफलं तदुपायभूतस्यानुरागस्य

(क) तदनन्तरं पूज्यन अभिनय कर्तव्यः मथीद्वयैरप्येवम् ।

(१) पिअंवदे ! जइवि गन्धर्वेण विहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा सउत्तला अणुरुव-
भत्तुगमिणी संवुत्तेति णिव्वुदं मे हिअअं, तहवि एत्तिअं चित्तणीअं ।

प्रियंवदा । कथं विप्र ? । (ग)

अन । अज्ज सो राएसो इट्ठिपरिसमत्तीए इसिहिं नि
ज्जिदो अत्तणो एअरं पविसिअ अन्ते उरसमागमादो इमं
सुमरेदि ए वेत्ति (१) । (घ)

(ग) कथमिव ? ।

(घ) अद्य स राजर्षिः इष्टिपरिसमाप्ता ऋषिभिर्विसर्जितः आत्मनो नगरं
अन्तःपुरसमागमादिमं जनं स्मरति न वेति ।

गान्धर्वविवाहनिषत्त्या गर्भसन्ध्यपेक्षया अधिकोद्भेदः ; स च दुर्वासःशपेन वंश
विस्मरणेन च सान्तरायय । यथा तत्रैव—

“यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यः सान्तरायय स विमर्ष इति श्रुतः ॥”

दर्पणकृतापीदमेवोदाहृतम् । अस्य चापवादादीनि त्रयोदशाङ्गानि कृत
दर्शयिष्यामः ।

(ग) प्रियमिति । निर्वातिहेतौ सत्यपि कथमिव न निर्वातमित्यर्थः ।

(घ) अनेति । स राजर्षिर्दुःशन्तः, इष्टिपरिसमाप्ता यज्ञसमापनेन
विसर्जितः नगरगमनायानुमतः । अन्तःपुरसमागमात् अन्तःपुरस्वरमणौत
इमं जनं शकुन्तलाम्, स्मरति न वा, इति हेतुः, मम हृदयं न निर्वातमित्यर्थः
नागरीसम्भोगसुखलामि वनेचर्या विस्मरणस्यैव सम्भवादित्याशयः ।

(थ) अनश्रुता । श्रियःवदा ! यदि० गान्धर्वविवाहे
शकुन्तलान्न मङ्गल इहेयाहे एवं मे अश्रुक्रुप भर्तार शक्ते गति
तथापि आमार मन श्रु इहेतेहे न ।

(ग) श्रियःवदा । केन ? ।

(१) अज्ज सो राएसो इट्ठिं परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिदो पव
पविसिअ अन्ते उरसमागमो इदीगधं वृत्तान्तं सुमरेइ वा ए वत्ति ।

प्रियं । एतत् दाव वीसत्या होहि । णहि तादिसा आकिदि-
विसेसा गुणविरहिणी होन्ति । एत्तिअं उण चिन्तणीअं,
तादो तीत्यजात्तादो पडिणिउत्तो इमं वुत्तन्तं सुणिअं ण आणे
किं पडिवज्जिस्सदित्ति (१) । (ङ)

(ङ) अत्र तावत् विश्वस्ता भव । नहि तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरहिणी
भवन्ति । एतावत् पुनश्चिन्तनीयम्, तातस्तीर्थयावातः प्रतिनिवृत्तः इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा
न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

(ङ) प्रियमिति । अत्र दुष्पन्तकचर्तृकशक्नुन्तलाक्षरणी, विश्वस्ता निःसन्देहा ।
हि यस्मात्, तादृशा दुष्पन्तसदृशाः, आकृतिविशेषा उत्कृष्टाकारा जनाः, गुणं कृतकार्य-
क्षरणादिकं धर्मं विरहयन्ति त्यजन्तीति तादृशा न भवन्ति । पुनः किन्तु, एतावत्
एतत्, चिन्तनीयं संशयनीयम् । तातः कखः । इमं वृत्तान्तं दुष्पन्ताय शक्नुन्तलाया
आत्मदानवार्ताम् । किं प्रतिपत्स्यते किं मनसि करिष्यति, वृत्तुष्टी वा भविष्य-
तीत्यर्थः ।

(घ) अनश्रुता । यज्ज समाश्रुतं हण्णाय मुनिरा सेहै राज्जर्विके आज्ज
विदाय दिग्गहेन ; एत्थन तिनि राज्जधानीते प्रवेश करिग्गा अश्रुःपूर-
वासिनी रमणीगणेर सहित मिननेर पर एहै व्यक्तिके अग्रण करेन
कि ना एहै ज्ञत्त ।

(ङ) प्रियः वदा । एविषये तूमि विश्वस्तु हण्ण ; कारण, दुष्पन्तेश्वर
त्राय उंक्कुष्ट आकृतिर लोक गुणहीन ह्य ना । तवे इहा छिन्ता करि
वे, पिता कथं तीर्थयात्रा इहैते फिरिग्गा आसिग्गा एहै घट्ठना सुनिग्गा,
कि मने करिबेन ।

(१) प्रियं वदा । वीसत्या होसु । ण तादिसा आकिदिविसेसा गुणविरहिणी
होन्ति । तादो दाणिं इमं वुत्तन्तं सुणिअं ण आणे किं परिवज्जिस्सदित्ति ।

অন । জধা মং পুচ্ছসি, তথা अभिमदं তাदস্স (১) ।

প্রিয়ং । কধং বিষ্ম ? । (ছ)

অন । 'अणुरुवस्स वरस्स हत्थे' कस्यआ पडिवादणी
अअं दाव पढमो कप्पो । तं जइ देव्वं सम्पादेदि, यं व
गुरुअणो (২) । . (জ)

(চ) যথা মাং পৃচ্ছসি, তথা अभिमतं তাतস्य ।

(ছ) কথমিব ? ।

(জ) अनुवपस्य वरस्य हस्ते कन्यका प्रतिपादनीयेति, अयं तावत् प्रथमः न
तं यदि दैवम् सम्पादयति, ननु कृतार्थो गुरुजनः ।

(च) अनेति । यथा मां पृच्छसि 'इमं' वृत्तान्तं श्रुत्वा तातः किं प्रतिक्रियति
इति जिज्ञासते, तथा तादृक् वृत्तमेव दुष्मन्तसदृशजनाय आत्मदानमेवेत्यर्थः ।
कखस्य अभिमतम् ।

(ज) अनेति । प्रतिपादनीया दातव्या, इति प्रथमः कल्प उत्तमः पथः ।
कर्तुं, तं प्रथमं कल्पम् । ननु निश्चये । तदा गुरुजनस्तादिः, कृतार्थः
सम्पादितस्तीदृशः । अतस्तातस्य रोषसन्देहो न कर्तव्य इति भावः ।

(চ) অনশ্রুয়া । আমার নিকট যে রূপ জিজ্ঞাসা করিতেছে
সেইরূপই যত ।

(ছ) প্রিয়বদা । কি রূপ ? ।

(জ) অনশ্রুয়া । কণ্ঠ্যকে অনুরূপ বরের হাতে দিতে
ইহাই প্রথম কল্প ; তাহা যদি বিধাতা সম্পাদন করিলেন, হ্যা
গুরুজন চরিতার্থই হইলেন ।

(১) অনশ্রুয়া । जह अहं देखामि तह तस्य अणुमयं हीत ।

(২) অনশ্রুয়া । गुणजनस्य कस्यआ पडिवादणीयं ति अयं दाव पढमो कप्पो ।

तं जइ देव्वं एव्वं सम्पादेदि, यं अप्यआसेण कपय्थी गुरुअणो ।

प्रियं । एवमेदं । पुष्पभाजनं विलोक्य । सहि । अव-
चिदाइं क्व वलिकर्मपञ्जत्ताइं कुसुमाइं (१) । (झ)

अन । एं सउन्तलाए वि सोहग्गदेवदासो अच्चिदव्वाओ,
ता अवराइं वि अवचिण्णुह्म (२) । (ज)

प्रियं । जुज्जदि । इति तदेव कर्मामिनयतः (३) । (ट)

(झ) एवमेतत् । सखि ! अवचितानि खलु वलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

(ज) ननु शकुन्तलाया अपि सौभाग्यदेवता अचित्तव्याः तदपराण्यपि अवचिनुवः ।

(ट) युज्यते ।

(झ) प्रियमिति । एवमेतत् त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेवेत्यर्थः । पुष्पभाजनं
सकृत् पुष्पपात्रम्, विलोक्य कियन्ति पुष्पाणि सञ्चितानीति दृष्ट्वा । वलिकर्मपर्याप्तानि
पूजोपहारकार्योपयुक्तानि । अत एतदधिकपुष्पचयनप्रयोजनाभावात् इदानीमावश्यो-
क्तममेवोचितमिति भावः ।

"कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टितम्" इत्यमरः ।

(ज) अनेति । नन्विति सम्बोधने । सौभाग्यदेवता भक्तप्रियत्वसम्पादिका
देवता मङ्गलचण्डिकाप्रभृतयः । अपराण्यपि पुष्पाणि ।

(ख) प्रियंवदा । ताहा सत्ता बटे । (पुष्पपात्र देखिआ)
सखि ! पूज्यार उपयुक्त फूल तोना हईयाछे ।

(ग) अनश्वा । शकुन्तलार मोठागादेवतारओ त पूजा करिते
हईवे ; ता आरओ फूल ठुलि ।

(ट) प्रियंवदा । सज्जत बटे । (एही बलिआ उड्ये पुष्पचयनई
अभिनय करिते लागिल ।)

(१) प्रियंवदा । पुष्पभाजनं विलोक्य । सहि ! अवचिदाइ वलिकर्मपञ्ज-
त्ताइ कुसुमाइ । (२) एं पिषसहीए सउन्तलाए सोहग्गदेवदा अचणीआ ।

(३) जुज्जदि । तदेव कर्मारभेते ।

नेपथ्ये । अयमहं भोः ॥ (ठ)

अन । कणं दत्त्वा । सहि ! अदिधिषा विष
दिदं (१) । (ड)

प्रियं । णं उडए सस्मिहिदा सउन्तला (२) । (ढ)

अन । आं, अज्ज उण असस्मिहिदा हिअएण । ते
भोदु, एत्तिकेहिं कुसुमेहिं पओअणं (३) । इति प्रसिद्धे ।

(ड) सखि ! अतिथिना इव निवेदितम् ।

(ढ) ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला ।

(ण) आं, अद्य पुनरसन्निहिता हृदयेन । तेन हि भवतु, एतावन्ति
प्रयोजनम् ।

(ट) प्रियमिति । युज्यते त्वदुक्तिरिति शेषः । तदेव पुष्पचयनम् ।

(ठ) नेपथ्य इति । दुर्वासस उक्तिरियम् ।

(ड) अनेति । निवेदितं विज्ञापितं निजागमनमिति शेषः । एतत्तत्र
तरस्यास्तत्र गमनमावश्यकमित्याशयः ।

(ढ) प्रियमिति । उटजे पर्णशालायाम्, सन्निहिता उपस्थिता ।
अतिथिमभ्यर्थयिष्यतीति नावयोः कस्याश्चित्तत्र गमनावश्यकतेति भावः ।

(ण) अनेति । आमिति स्मरणार्थमव्ययम् । पुनः किन्तु शरीरे

(ठ) नेपथ्या । ओह ! एहे आगि उपस्थित इहेवाहि ।

(ड) अनशूया । (काग दिवा) मथि ! अतिथि येन वादते

(ढ) प्रियंवदा । गर्वशानाया शकुन्तलाई ब्रह्मिवाहे ।

(१) ...अदिधिषं विष ।

(२) णं उडएसस्मिहिदा सउन्तला । आत्मगतम् । अल ल
असस्मिहिदा ।

(३) अनशूया । होदु, अल एत्तिरहिं कुसुमेहिं । प्रसिद्धे ।

पुनर्नेपथ्ये । आः, कथमतिथिं मां परिभवसि (१) । (त)

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम् (२) ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतमिव ॥१॥

सन्निहिता, किन्तु हृदयेन असन्निहिता, हृदयस्य भर्तृसमीपे प्रस्थानादिति भावः । तेन हि चट्वजस्य जनशून्यत्वेनैव हेतुना । प्रयोजनं भवतु सिद्धं भवत्वित्यर्थः । प्रस्थिते प्रस्तातुमारभेते । आदिकर्मणि क्तः ।

(त) पुनरिति । इयमपि नेपथ्यात् दुर्वासस उक्तिः । आ इति कीपव्यञ्जक-मव्ययम् । परिभवसि वचनोपक्षणात् नाद्रियसे ; इदमन्यन्तमनुचितमित्याशयः ।

“प्राप्तु स्यात् कीपपोङ्योः” “अनादरः परिभवः” इति चामरः ।

विचिन्तयन्तीति । न विद्यते अन्यस्मिन् दुष्कृतमिन्ने विषये मानसं मनो यस्याः सा तादृशी त्वम्, यं जनम्, विचिन्तयन्ती विशिष्य भावयन्ती सती, उपस्थितं समक्ष-मागतम्, तपोनिधिं तपसामाधारम्, एतेनात्मनोऽतिमहत्त्वम् अनादरी दोषाधिकत्वञ्च व्यज्यते ; मां दुर्वाससम्, न वेत्सि महर्षित्वेन न जानासि, प्रमत्तः अनवधानो जनः, प्रथमं कृतमभिहितम्, कथां वाचमिव, स जनः बोधितोऽपि आत्मक्षरणे जनितबुद्धिरपि सन्, त्वाम्, न स्मरिष्यति । समानादरण्यकरणस्य अयमेव दण्डो मया दत्तः, यत्क्षरणीन समाक्षरणं तत्कत्तृकनिजाक्षरणदण्डैर्बोधित्यादिति भावः ।

(ग) अनश्रया । ओ ! आज्ञा मे मनश्चारां मन्निहित नाहै । अतएव एहैशुनितेहै अश्रोक्षन मिक्ष इहैवे । (एहै वनिश्रा अश्रान करिते नागिन ।)

(त) पुनराश्रय नेपथ्ये । आः ! आशि अतिथि, आशाके अनादर करितेहिम् ।

(१) नेपथ्ये । आः, अतिथिपरिभाषिनि ।। (२)....तपोधनं वेत्सि ।

प्रियं । हही हही ! तं ज्जेव संवुत्तं, जं
चिन्तिदं । कस्सिं पि पूअरिहे अवरद्धा सुसहिअया
न्तला (१) । (थ)

(थ) हाधिक् हाधिक् ! तदेव संवृत्तम्, यन्मया चिन्तितम् ।
पूजाहं अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला ।

अत्र पूर्णोपमाखण्डारः ।

ननु "विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यु रतं तथा" इत्यादिना दर्पण-
शापनिषेधात् कथमत्र कविना शापो निवृद्ध इति चेन्न दर्पणकृदादिभिर्निरुद्ध-
विष्कम्भकेतरस्थल एव शापनिवन्धननिषेधस्यैवाभिप्रेतत्वात्, अस्य तु विष्कम्भक-
अन्वया "शापाद्यैः सान्तरायथ स विमर्ष इति स्मृतः" इति दर्पणकृदाद्युक्ति-
लक्षणस्यैवासङ्गतेरिति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

व'शस्थविल' वृत्तम् ॥१॥

(थ) प्रियमिति । हाधिगिति महाविषादे, तस्यातिशये विह्वलि-
सञ्जातम् । चिन्तितमाशङ्कितम् । पूजाहं सम्मानयोग्ये, कश्चिन्नपि जने, र-
पतिगतत्वात् तद्विरहितेव, अतएव अपराद्धा सम्मानाकरणात् कृतापराधा-
का गतिरित्याशयः ।

तूहे अनञ्च मने बाहाके चिन्ता करतः, उपस्थित तपोनिधि-
जानिते पारितेहिम् ना; अश्विरचित्ता व्यक्ति येमन अथर उ-
अरण करे ना, सेहैरूप से बाह्यिके बुद्धाईनेओ से यो-
करिबे ना ॥१॥

(१) प्रियंवदा । हही हही, अपिष' एवं संवृत्तं । कश्चि' ति
अवरद्धा सुसहिअया सचन्तला । (पुरीषवलीक्य) णइ जस्सिं कश्चि' ति
दुव्वासी सुलहकोवी महेसी । तह अविष वेअवलीप्फुल्लाए दुव्वाए त-
णिउंती । की असी हुदवहादी दहिउ' पभविअदि ।

अन । पुरीवलीक्य । य क्व जस्मिं कस्मिं पि, एसो दुव्वासा
सुलहकोवो महेसी, तथा सविअ अविरलपादतुवराए गदीए
पडिणिउत्तो । (द)

प्रियं । को असो हुदवहादो पहवदि दहिदुं । ता
गच्छ पाएसुं पडिअ णिउत्तावेहि । जाव से अहं पि अग्घो-
दअं उवकप्पेमि (१) । (ध)

(द) न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि, एव दुर्वासाः सुलभकोपी महर्षिः, तथा शशा
विरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः ।

(ध) कोऽन्यो हुतवहात् प्रभवति दग्धुम् । तद्गच्छ, पादयोः पतित्वा निवर्तय ।
वायदसाहमपि अघ्नोदकमुपकल्पयामि ।

(द) अनेति । पुरः सम्मुखदेशे, अवलीक्य शापकर्तारं दुर्वासं दृष्ट्वा । यस्मिन्
कस्मिन्नपि साधारणजने इत्यर्थः, न खलु शकुन्तला अपराज्ञा इति पूर्वेष्वन्यः । सुलभः
सुखायासप्राप्यः सहस्रं वीत्पादीत्यर्थः कोपी यस्य सः, तथा विचिन्त्यन्तीत्यादिरूपेण, शशा
विरलपादत्वरया गत्या, अविरला घनाः पादाः पादन्वासा यस्यां सा तादृशी त्वरा यस्यां सा
गत्या, गत्या गमनेन, प्रतिनिवृत्तः आश्रमादिमुखो भूतः ।

(ध) प्रियमिति । हुतवहादग्नेः अन्यः कः पदार्थः, दग्धुं प्रभवति शक्नोति अपि

(ध) प्रियस्वप्ना । शय्य शय्य ! वाशं आशि भाविश्याहिनाय, ताशहे
हेन । शृङ्गशय्या शकुन्तला, पूज्यार योग्या कोनो व्यक्तिर निकट
पराध करिशाछे ।

(द) अनग्धुम् । (सम्मुखेन दिक् दृष्टिपात करिशा) ये कोन
व्यक्तिर निकटे नहै; इनि झलभकोप महर्षि दुर्वासा, सेइरूप
विनम्रता करिशा घन घन पादक्षेपे नीच गतिते करिशाछेन ।

(१) अनग्धुम् । गच्छ, पाएसु पणमिअ णिवत्तेसु णं जाव । अहं अग्घोदअं
उवकप्पेमि ।

অন । তহ । ইতি নিষ্কান্তা (১) । (ন)

প্রিয় । পদান্তরে স্থলিতং রূপয়ন্তী । অম্মো ! আবেগস্থলিত
গদীএ পরিব্ৰষ্টং মে অগ্গহত্যাদৌ পুপ্ফমাশ্রয়ণং ।
রূপয়তি (১) । (প)

(ন) তথা ।

(প) অহো ! আবেগস্থলিততয়া গত্যা পরিব্রষ্টং মে অগ্গহত্যাৎ পুপ্ফমাশ্রয়ণং ।

তু কোঃপি নেত্যর্থঃ । দুর্বাসসমন্তরেণ বৃষ্টশ্চ চুদ্রদীপাত্ দারুণশ্চ
নাহ্নতীত্যাশ্রয়ঃ । অতএবাত্র সমাদ্রপ্ৰস্তুতাত্ প্রস্তুতসমপ্রতীতৈঃ প্রস্তুতশ্রমৈঃ
নিবর্ত্য দুর্বাসসমিতি শেষঃ । অস্ম্য দুর্বাসসঃ সম্বন্ধে ।

(ন) অনেতি । তথা ত্বয়া যদুক্তং তথৈব করীমীত্যর্থঃ ।

(প) প্রিয়মিতি । পদান্তরে উটজগমনায় একপদং চিহ্না দ্বিতীয়পদবৈ
পদৌদ্ধতনম্, রূপয়ন্তী অভিনয়ন্তী । আবেগেণ ত্বরয়া স্থলিতা বিপর্যস্তা তথা ।
হস্তায়াত্ ।

(ধ) প্রিয়ংবদা । অগ্নিভিন্ন কোন্ বস্তু, দগ্ধ করিতে
অতএব যাও, পায়ে পড়িয়া ফিরাও । আগ্নিও তাঁহার দগ্ধ
পাদোদক সংগ্রহ করি ।

(ন) অনশ্রয়া । তাহাই । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(প) প্রিয়ংবদা । (দ্বিতীয় বার পা ফেলিবার সময়ে ছা
অভিনয় করিয়া) ওমা ! বেগবশতঃ গমন বিপর্যস্ত হস্ত
হস্তাগ্র হইতে পুষ্পপাত্র পড়িয়া গেল । (এই বলিয়া সোঁ
অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(১) প্রিয়ংবদা । তহ । নিষ্কান্তা ।

(২) অনশ্রয়া । পদান্তরে স্থলিতং নিরুপম । পব্ধং ।

अन । प्रविश्य । सहि ! शरीरी विअ कोवो कस्स अणुणअं
सो गेण्हदि । किच्च, उण सो अणुकम्पिदो मए (१) । (फ)
प्रियं । एदं ज्जेव तस्सिं बहुदरं । ता कधेहि कधं
तए पसादिदो ? (२) । (ब)

अन । जदो णिउत्तिदुं ण इच्छदि, तदो पाएसुं पडिअ
विखविदो मए, भअवं पढमं त्ति पेक्खिअ अविस्साद-तव-

(फ) सखि ! शरीरीव कोपः कस्य अनुनयं स गृह्णाति । किञ्च, पुनः सः
अनुकम्पितो मया ।

(ब) एतदेव तस्मिन् बहुतरम् । तत् कथय कथं त्वया प्रसादितः ।

(फ) अनेति । शरीरी मूर्त्तिमान् । कोप इव स दुर्वासाः, कस्य जनस्य,
अनुनयम् अवगतभावम्, गृह्णाति अङ्गीकरोति, कस्यापि नेत्यर्थः । तर्हि किं विफल-
मनोरथा जातासीत्याह किञ्चेति । स दुर्वासाः, मया अनुकम्पितः अनुकम्पां दयां
कारितः ।

(ब) प्रियमिति । एतदेव अनुकम्पाजननमेव, तस्मिन् दुर्वाससि, बहुतरमधिकं
मत्तव्यम्, निवर्त्तनत्वशक्यमेवेति भावः । प्रसादितः प्रसादं कारितः ।

(फ) अनग्दश । (अवेश करिशा) मथि ! भूर्त्तिमान् क्रोधेर
ग्रायंति, काशरं अनुनयं ग्राह्यं करेन ; तथापि आग्निं तांशरं दद्या
अग्राह्येति ।

(ब) प्रियंवदा । तांशरं निकटं ईश्यामि वेत्तु । तां वनं पेशि,
किं करिष्यामि तूयि अग्नयं करिष्ये ? ।

(१) प्रविश्य प्रियंवदा । सहि ! पक्वदिवकी सो कस्य अणुणअं गेण्हदि ।
किं वि उण साण्णकीसो किदो ।

— (२) अनग्दश । सञ्चितम् । तस्मिन् बहु एदं वि । कहिंसु ।

पद्मावस्स दुहिदिजणस्स अअं अवराहो भअदा मरि
त्ति (१) । (भ)

प्रियं । तदो तदो ? (२) । (म)

अन । तदो तेण भणिदं ण मे वअणं अअथा
अरिहदि । किन्तु आहरणाहिस्साणदं सणेण से सावो पि
स्सदि त्ति मन्तअन्त ज्जेव अन्तरिदो (३) । (य)

(भ) यदा निवर्त्तितुं न इच्छति, तदा पादयोः पतित्वा विवर्त्तितं
भगवन् ! प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहिद्वजनस्य पद्मपरा
मर्षयितव्य इति ।

(म) ततस्ततः ? ।

(भ) अनेति । निवर्त्तितुम् उद्विग्नमागन्तुम् । प्रथमम् इदमात्रं
अपराहम्, इति प्रेक्ष्य पर्यालोच्य, प्रायेण लोकः प्रथमं वस्तुप्रभावमुप
परोऽपि तदविवेकपूर्वकमिति मत्वा मर्षयतीति लोकव्यवहारदर्शनदिग्दर्शन
विज्ञातस्तपःप्रभावो येन तस्य, दुहिद्वजनस्य आत्मजातुल्यस्य शकुन्तला
मर्षयितव्यः क्षन्तव्यः ।

अथ परिहारी नाम नाट्यालङ्कारः । यथा दर्पणे—

“परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम् ।”

(भ) अनश्रुता । यथन स्फुरिते इच्छा करिजेन ना, उधन
उपग्र पडिआ आगि जानाईनाम—“भगवन् ! ईश प्रथम अपरा
मने करिआ, तपःप्रभावानडिछ कथाअनेनर एहे अपरा
मार्जना करुन ।”

(१) जदा तदा विषयविदो मए भअवदा एको अवराहो । (२) अन । तदो तदो ?

(३) प्रियंवदा । तदो मे वअणं अअथा भविदं ण मरिहदि ।

अहिष्माभरणदं सणेण सावो निवर्त्तित्तिस्सदि त्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरिहदि ।

प्रियं । सकं दाणिं समास्ससिदुं । अत्थि तेण राएसिणा
संपत्तिदेण अत्तणो णामाङ्किदं अङ्गुलीअअं सुमरणीअं त्ति
सुत्तलाए हत्थे सअं ज्जेव परिधाविदं । एसो ज्जेव तस्मिं
साहीणो उवाओ भविस्सदि (१) । (र)

(य) ततस्तेन भणितम्, न मे वचनमन्यथा भवितुमर्हति । किन्तु आभरणमि-
ज्जनदर्शनेन अस्याः शापो निवर्त्तिष्यतीति मन्त्रयन्नेवान्तरितः ।

(र) शक्यमिदानीं समाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन आत्मनी
समाहितमङ्गुलीयकं अरणीयमिति शकुन्तलाया हस्ते स्त्रयमेव परिधापितम् । एष
एव तस्मिन् स्वाधीन उपायो भविष्यति ।

(य) अनेति । तेन दुर्वाससा । अन्यथा मिथ्या । अभिज्ञायते परिचोयते
अनेनेति अभिज्ञानं चिह्नम्, आभरणम् अलङ्करणमेव अभिज्ञानं तस्य दर्शनेन प्रदर्शनया
अस्याः शकुन्तलायाः । मन्त्रयन्नेव वदन्नेव, अन्तरितः अन्तर्हितवान् ।

(र) प्रियमिति । शक्यमस्माभिरिति शेषः । राजर्षिणा दुष्मन्तेन, सम्प्रस्थितेन
दिकर्षणेण ताप्रत्ययात् प्रस्थातुमारभमाणेन सता, आत्मनी दुष्मन्तस्यैव । अरणाय हितं
अरणीयं स्मृतिजनकमित्यर्थः । तस्मिन् शापनिवर्त्तने, स्वाधीनः अनन्यापेक्षः ।

(य) प्रियंवदा । तार पर तार पर ? ।

(य) अनश्वरा । तार पर तिनि बलिलेन—“आमार वाक्य गिथा
हैते पारे ना, तवे अलङ्काररूप चिह्न देखाईले पर उहार शाप
निवृत्ति पाईवे” এই কথা বলিতে বলিতেই অন্তর্हित হইলেন ।

(र) प्रियंवदा । एतन् आश्रय्य हस्ते पारिव । सेहै राजर्षि,
हैवार समय, निजेर नामाङ्कित एकटी अङ्गुली; निजेहै शकुन्तलार हाते
परपार्श्व पराईया दिशाछिलेन, ताहा आछे । এই অঙ্গুলী দেখানই
পারিনিবৃত্তির স্বাধীন উপায় হইবে ।

(१) सयामहं अङ्किदं सअं पिण्डं तस्मिं साहीणीवाया सुत्तला होहिदं ।

অন । সছি ! এছি, দেবকজ্জ' দাব সে শিকি
ইতি পরিক্রামতঃ (১) । (ল)

প্রিয়' । অবলোক্য । অণসূএ ! পেব্ব দাব বামহস্তে
হিহিব্বাণা আলিহিহিদা বিঅ পিঅসহী তগদাএ
অত্তাণম্মি এ বিভাবেদি, কি' উণ আগন্তুঅ' (২) । (ব)

অন । হলা ! দোষ' জ্জেব য়ো হিঅএ এসো
চিহ্বদু । রক্বণীআ ক্বু পহুদিপেলবা পিঅসহী (৩) । (ক)

(ল) সখি ! এছি, দৈবক্যার্থ' তাবদস্যা নিব'র্ত'যাবঃ ।

(ব) অনসূয়ে ! প্রেচ্ছ তাবত্, বামহস্তেবিনিহিতবদনা পার্শ্বদিকে
তদগতয়া চিন্তয়া আত্মানমপি ন বিभावয়তি, কি' পুনরাগনুকম ।

(ল) অনেতি । অস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, দৈবক্যার্থ' মন্ত্রচর্চায়
নিব'র্ত'যাবো নিষাদযাবঃ । পরিক্রামত উটজগমনায় পাদক্ষেপ' কুরতঃ ।

(ব) প্রিয়মিতি । বামহস্তে বিনিহিত' স্থাপিত' বদন' যথা সা, ত
নিষ্যন্দতয়া চিত্তিতেব, তদগতয়া দুশ্শান্তবিষয়িকয়া । বিभावয়তি অবগচ্ছতি
মহ'তৌল্যর্থঃ । আগনুকমতিথিম্ ।

(ল) অনসূয়া । সখি ! আইস, শকুন্তলার দেবক্য
করি । (এই বুলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(ব) প্রিয়বদা । (দেখিয়া) অনসূয়া !
শকুন্তলা, বামহস্তের উপরে মুখমণ্ডল রাখিয়া চিত্তিতের
এবং তদগত চিন্তায় আপনাকেও জানিতে পারিতেছে না,
আর কি জানিবে ।

(১) প্রিয়বদা । দাব শিব্বত্তেস । পরিক্রামতঃ ।

(২) বামহস্তেবহিহিব্বাণা মন্তুগদাএ এসা বিভাবেদি ।

(৩) অনসূয়া । পিঅ'বদে । দুবেণ' এক্ব য়ো মুহে এসো ইত্যন্যো

प्रियं । को दाव उखोदएण गोमानिअं सिञ्चदि (१) ।

इत्युभे निष्क्रान्ते (२) । (घ)

विष्कम्भकः । (स)

(श) हला ! इयोरेवावयोर्हृदये एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रचणीया खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

(घ) कलावदुखोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

(श) अनेति । एष दुर्वाससोऽभिसम्पातविषयकवृत्तान्तः, हृदये तिष्ठतु, पुनः प्रकाशनीय इत्याशयः । कथमित्याह प्रकृत्या स्वभावेनैव पेलवा कीमला, प्रियसखी शकुन्तला, रचणीया खलु अवश्यमेव रचितव्या । तथा च एतद्वृत्तान्तप्रकाशेन तत्त्वमेव शकुन्तलाया मरणमेवावश्यभावीति भावः ।

(घ) प्रियमिति । नवमालिकां तदाख्यां लतान् । तथा च यथा उखोदकेन मूलसेवने नवमालिकाया अवश्यमरणम्, तथा एतद्वृत्तान्तश्रावणे शकुन्तलाया अपि नितान्तनैराश्यादवश्यमेव मरणं भविष्यतीति एष वृत्तान्त आवयोर्हयोरेव हृदये तिष्ठलिति भावः ।

अतएवाव समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतसमप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

उभे अनन्याप्रियंवदे ।

(स) विष्केति । एतल्लक्षणन्तम् । “जइ वि गन्धर्वेण विवाहविहिषा” इत्यादिना वृत्तकथाशानां निदर्शनम् ; “बाहुरणाहिष्माणदंशवेण से सानो पिउत्तिअदि”

(श) अनन्या । ओला ! এই বৃত্তান্ত আমাদের দুই জনের মনেই থাক । কারণ, স্বভাবকোমলা শকুন্তলার জীবন রাখিতে হইবে ।

(ঘ) প্রিয়বদন । কে গরম জন দিয়া নবমালিকা লতাকে, সিক্ত করে ? । (এই বলিয়া দুইজনেই চলিয়া গেল ।)

(স) বিক্ষম্ভক ।

(১) কৌ দাণি । (২) উভে নিষ্ক্রান্তে ।

ততঃ প্রবিশতি সুপ্তোত্তিতঃ কল্লশিষ্যঃ । (৬)

শিষ্যঃ । বেলোপলক্ষণার্থমাदिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवृत्तेन कल्लेन । तत् प्रकाशं निर्गत्यावलोक्य कियदवशिष्टं रजन्या इति । परिकल्प्यावलोक्य च । हन्त । रजनी । तथाहि—(१) (क्ष)

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्वयसনোদয়াभ्यां

লোকো নিয়ম্যত ইবৈষ দশান্তরেণ ॥২॥

इत्यनेन च वक्ष्यमाणकथाशानां निदर्शनं ज्ञेयम् । स चायं यस्मिन् मध्यमपादाभ्यामनसूयाप्रियंवदाभ्यां प्रयोजितत्वात् “मध्येन मध्यमाभ्यां वा सम्प्रयोजितः । शृङ्गः स्यात्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(६) तत इति । आदौ सुप्तो निद्रितः पश्चादुत्थितो जागरित इति हन्त इत्यादिवत् कर्मधारयः । निद्रावैकल्याभिनयार्थमेतद्विशेषणम् ।

(क्ष) शिष्य इति । प्रवासोद्दिदेशात् तीर्थादिति स्यात् । वेलायाः द्रोणं “अनुदिते जुहोति” इति श्रुतेः अरुणोदयकालस्य उपलक्षणार्थं निरूपणार्थम् । परिश्रान्ततया सूर्योदयात् परं निद्राभङ्गे गुरोर्वैधर्म्यकालातिक्रमे प्रत्यक्षमावः । प्रकाशं गृह्णात् वह्निदेशम् ।

(१) তদনন্তর নিয়োজিত কোন কল্পশিষ্যের প্রবেশ ।

(ক্ষ) শিষ্য । বিদেশ ইহাতে প্রত্যাগত পূজনীয় কথ, বেলোপ করিবার জন্য আমাকে আদেশ করিয়াছেন । অতএব বাহিরে দেখি—রাত্রির কতটুকু অবশিষ্ট আছে । (পানক্ষেপ করিয়া) ও ! রাত্রি প্রভাত ইহিয়াছে । যথা—

(১) প্রবাসাদুপাত্তেন কাশ্যপেন । প্রকাশ নির্গতস্বাবৎ । ইত্য ।

अपि च,

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदतीयं
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

यातीति । ओषधीनां फलपाकान्तानां त्रीद्विशालियवादीनां पतिः पुष्टिकारकचन्द्रः । एकत एकस्यां दिशि पश्चिमायां दिशीत्यर्थः, अक्षशिखरं चरमाचलचूडाम्, याति ; तथा चरुणः स्वसारधिः पुरःसरः अग्रगामी यस्य स तादृशः, अर्कः सूर्यः, एकतः अन्यसां दिशि पूर्वसां दिशीत्यर्थः, आविष्कृतः आत्मप्रकाशं कर्तुमारभते । इत्थं तेजोदयस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य, युगपदेकदैव, व्यसनोदयाभ्याम् अस्तगमनोदयगमनाभ्यां विपत्सम्पन्नाच्च कर्तृभ्याम्, एष लोको जगत्, दशान्तरेषु अवस्थाविशेषेषु, नियम्यत इव स्वस्वदशाप्रदर्शनैक ईश्वरनियमं ज्ञाप्यत इव । अस्मद्देव एकस्मिन्नेव समये कश्चिद्विपद्यते कश्चिदसम्पद्यते ; तेन च विपन्नसम्पन्नाभ्यामस्मद्देव न शोचितव्यं न वा गर्वितव्यमित्युपदिश्यत इवेत्याशयः ।

अथ वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । ओषधिपतेर्व्यसनम् अर्कस्य सोदय इति क्रमिकत्वावगन्तात् यथासंख्यालङ्कारस्य, अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा याति आविष्कृत इति तिङ्शतप्रत्ययभेदात् अग्रप्रक्रमतादीषः, स च 'आविर्भवत्परतोऽरुणसम्मुखोऽर्कः' इति पाठेन समाधेयः । दृष्टान्तो नाम नाट्यलक्षणम् । यथा दर्पणे—

“दृष्टान्तो यत्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनम् ।”

“ओषधिः फलपाकान्ता” “ओषधीशो निशापतिः” इति चामरः ।

आविष्कृत इति आदिकर्मणि क्तः कर्तरि ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२॥

छत्र एक दिके अस्तु बाईतेछेन ; अगर दिके सूर्या, अरुणके अग्रवर्ती करिया प्रकाशित रहैतेछेन । अतएव एकदाई दूईटी तेछेर अस्तु ओ उदय येन এই जगत्के अवस्थाविशेषे ईश्वरेंर नियम जानाईतेछे ॥२॥

इष्टप्रवासजनिताभ्यबलाजनेन

दुःखानि नूनमतिमात्रदुरुद्वहानि (१) ॥३॥

अपि च, कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
 दाम्भं मुञ्चत्युजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
 वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
 पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः (२) ॥

अन्तरिति । शशिनं चन्द्रे, अन्तर्हिते व्यवहिते देशान्तरं गते च सति स्म
 भूतोत्तया दर्शनीयत्वासम्भवात् स्मृतिमात्रयोग्या शोभा सौन्दर्यं यस्याः सा त
 सैव या पूर्वं दर्शनीयशोभासीत् सैवेत्यर्थः । इयं कुमुदती कुमुदिनी, दृष्टिं लोके
 न नन्दयति स्वशोभाद्वारा न सुखयति । तथाहि, नूनं निश्चितमेव त
 स्त्रीलोकेन, इष्टस्य वल्लभस्य प्रवासेन भिन्नदेशस्थित्या विरहेण जनितानि, दु
 षतिमात्रमत्यन्तमेव दुरुद्वहानि कष्टवहनयोग्यानि भवन्तीति शेषः । अतएव
 उत्तर्धनात् दुःखेन नष्टशोभा कुमुदती दृष्टिं न नन्दयतीत्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तदुत्थापिता च शशिन
 लिङ्गसाध्येन नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासीक्तिः पदार्थहेतुकं क
 इत्येतेषामङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः ।

“लोचनं नयनं नेत्रमौक्षणं चक्षुरक्षिणी । दृक् दृष्टिश्च ” नूनं तत्त्वो
 इति चामरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३॥

आर०, चन्द्र अस्तमित होजे, कुमुदिनी मे सौन्दर्य एव
 होईवा दाँडाहोवाछे ; सूत्रां एहे सेहे कुमुदिनी आर नयन
 करितेछे ना । कारण, ईष्टेजनेर विरहजनित दुःख, स्त्रीनोको
 निश्चयै अत्यस्त दुःसह ॥३॥

(१) कुमुदती मे । अवलाजनस्य । अतिमात्रसुदुःसहानि ।

(२) अयं श्लोकः कुवचिन्न दृश्यते ।

अपि च, पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्भूद्धिं कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैः
अत्यारूढिर्भवति सहतामप्यपञ्चशनिष्ठा (१) ॥५॥

कर्कश्वनूनामिति । अयस्य प्राथमिकी सन्ध्या प्रातःसन्ध्येति यावत्, कर्कश्वनूनां बदरीपत्राणाम्, उपरि पतितं तुहिनं हिमम्, रञ्जयति आत्मनो रक्तवर्णत्वात् आरक्तीकरोति, वीता त्यक्ता निद्रा येन स वीतनिद्रो मयूरः, दर्भैः कुशैर्निर्मितमिति दामंम्, उटजस्य पर्णशालायाः पटलं छदिः, मुञ्चति परित्यजति परित्यज्य स्थानान्तरं व्रजति । तथा खुरैः विलिखितात् निद्रितावस्थायां कुट्टितात्, वेदेर्यज्ञभूमेः, प्राणात् समीपदेशात्, उचित एष हरिणश्च, सद्यस्तत्क्षणम् उत्थानक्षण एवेत्यर्थः, स्वाङ्गं निजहस्तपदाद्यवयवम्, प्रायच्छमानः प्रसारयन् सन्, पश्चात्तदनन्तरम्, उच्चैर्दण्डायमानो भवति । अयन्तु प्राविण्यपूनां स्वभावः ।

अतएवात्र पराङ्गे स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तथा हरिण इत्यन्तेन वाक्यसमाप्तावधिं पुनर्हरिण इत्यस्य विशेषणतया “स्वाङ्गमायच्छमानः” इत्यस्योपादानात् समाप्तपुनरात्तादोषः, स च “पश्चादुच्चैर्भवति ततयन् स्वीयमङ्गं कुरङ्गः” इति पाठेन समाधियः । तत् विसृतं कुर्वन्निति ततयन् ।

प्रायच्छमान इति “आङ्गी यमह्नौ स्वाङ्गकर्कशौ च” इति रुचादित्वादात्मनोपदविषये आनश्च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥४॥

आर०, प्रातःसन्ध्या, बदरीपत्रेण उपरे पतित हिमविनूके रञ्जित करितेछे; मयूर निद्रा इहेते उठिग्या, कुशनिर्मित पर्णशाला चाल छाडिग्या चलिग्या याहेतेछे; आवात्र एहे हरिणटा, खुरसङ्कानित यखवेदित्र प्राञ्च इहेते उठिग्या, तङ्कणां निजेर अङ्ग सकल वङ्कित करिग्या, ताहार पर नाडाहेतेछे ॥४॥

(१) अयं शीकोऽपि कुत्रचिन्नास्ति ।...क्षयिततमसा ।

অন । অপরীচপেণ প্রবিষ্ট । এব্ব' যাম' বিসমপ্রপাশ

পাদেতি । অপিততমসা বিনাশিতান্বকারেণ নিহতশব্দস্বৈন্যেণ চ, তেন ক-
নন্যেন মহাশক্তিনা কেনচিত্ রাজ্ঞা চ, চিত্তিধরগুরোঃ পর্বতশ্রেষ্ঠস্য রাজ্ঞো
সুমেরীকুটাদ্যপর্বতস্য সুমেরুবত্ গৌরবিতস্য কস্যচিত্ প্রবলনৃপতেঃ, সূৰ্য্যি, রত্ন-
মলকে চ, পাদন্যাস' কিরণস্থাপন' পরাজয়েनावনমনাত্ চরণবিন্যাস-
বিশ্বোৰ্বামনরূপিণো নারায়ণস্য বিশ্ণুবত্ প্রভাবশালিনো নৃপতিবিশেষ-
ধাম মধ্যমাক্রমণস্থানমাকাশ' রাজধানীমধ্যবর্তি' বাসমবনচ্চ, ক্রান্ত' ক্র-
অধিক্রান্তম্ আক্রম্য জিতচ্চ, অয়' স চন্দ্রঃ, অলপশেষৈরসৌন্দর্য্য-
ময়খুঃ' কিরণৈঃ প্রভাবনিবন্ধনশীমাভিষ্য বিশিষ্টঃ সন্, গগনাত্ আকাশ-
পততি অস্তং যাতি অশ্নতি চ । তথাহি মহতামপি জনানাম্, অলঙ্কারি-
অপভ'শঃ পতনমেব নিষ্ঠা শিষ্যাবস্থা যस्याঃ সা তাড়শী भवति ।

অত্র কার্য্যদ্বারা চন্দ্রে কস্যচিৎপ্রবলভীমূতস্য রাজ্ঞো ব্যবহারসমারোপাত্ ইতি
সমাসোক্তিঃ, সামান্যেণ বিশেষসমর্থ'নরূপোঃ'প্তান্তরন্যাসয়, অনর্থো'তি' যৌ ব-
সং'চুটিঃ ।

"পাদা রক্ষাচ্ছিত্তুর্য্যাংশাঃ" ইত্যমরঃ । চিত্তি' ধরতি ধারণতি রত্ন-
সুখচ্ছবদ্বত্ পর্বতনৃপত্যর্থ'যৌ'গিকঃ । "গুরুস্লিলিঙ্গা' মহতি দুঃখ-
ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ । "ময়খুঃ কিরণে'পি চ । জ্বালায়ামপি শীমাযাম্" ইতি
"নিষ্ঠা ক্তেশ্বেসানে চ ব্যবসীতৃকর্ষ'যাত্র'তে" ইতি হলায়ুধঃ ।

মন্দাক্রান্তা বচনম্ ॥৫॥

আরও, যিনি অন্ধকার নাশ করিয়া, পর্বতশ্রেষ্ঠ সুমেরু
কিরণ বিস্তৃত করিয়া, সমস্ত আকাশ অধিকার করিয়াছিলেন,
চন্দ্র অল্লাবশিষ্টে কিরণে আকাশ হইতে পড়িয়া যাইতেছেন ।
প্রধান লোকেরও অত্যন্ত উন্নতি, অবনতিতে পর্য্যবসিত হয় ॥

जणस्स ण णिपडिदं, जधा तेण रक्खा सउन्तलाए अणज्जं
पाचरिदं ति (१) । (क)

शिष्यः । यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।
इति निष्क्रान्तः । (ख)

अन (२) । णं पहादा रजणी । ता सिग्घं सअणं

(क) एवं नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य न निपतितम्, यथा तेन राज्ञा
शकुन्तलायामनार्यमाचरितमिति ।

(क) अनेति । अपटौक्षेपेण “पटौक्षेपो न कर्तव्य आर्त्त राजप्रवेशने” इत्यभि-
धानात् यवनिकाया अनपसारणेन । शकुन्तलाया दुःखेन अनसूयाया आर्त्ततया
पटौक्षेपसम्भावे तन्निषेधार्थमुक्तिरियम् । नामशब्दो दुःखान्तनिन्दायाम् । विषय-
पराङ्मुखस्य इन्द्रियसुखविमुखस्य, जनस्य शकुन्तलाभिन्नलोकस्य, एवम् इत्थं दुःखम्, न
निपतितं कदाचिदपि नोपस्थितम् । तेन दुःखान्तेन । अनार्यम् असाधुजनोचितम् ।
तदाचरणस्य परसाक्षात्कीर्णविव्यति ।

(ख) शिष्य इति । होमवेलां होमकालम् । गुरवे कण्ठाद्य ।

(क) अनसूया । (यवनिका ना मराईया अवेश करिया) विषय-
पराङ्मुख लोकेन एकरूप कथनं उपस्थित इव ना ; मेहे राज्ञा शकुन्तलाय
अति येकरूप अग्राय आचरण करियाछैन ।

(१) जइ वि णाम विसअपेरम्मुहस्स जणस्स एदं ण विदिदं, तहवि तेण । पटौ-
क्षेपेण इत्यपि पाठः ।

(२) पडिउज्झावि किं करिस्सं । ण मे उइदेसु वि णिअकरणिज्जेसु इत्यपाषा
पसरणि । कामो दाणिं सकामी होदु, जेण असअसन्धे जणे सुइहिअणा सही
पदं कारिदा । अहवा दुव्वाससो सावो एसो विचारिदि । अअहा लेहमेत्तं ।
दुग्धशीले ! णं सहीगामी दीसोत्ति ववसिदा वि ण पारिणि । इत्थं गए अज्जेहिं
किं करणिज्जं ।

পরিচ্ছিন্নামি । অধবা লহু লহু উল্লিখ্যামি কিং করিষ্যামি ।
 মে চত্বদেসু পছাদকরণীয়েষু হস্তপাদা প্যসরন্তি ।
 দাণিং সকামো ভোদু । জেণ অসচ্চসন্থে জণে পিয়সখী
 হিঅস্মা পদং কারিদা । স্মৃতা । অধবা য় তস্ম রণি

(গ) ননু প্রভাতা রজনী । তত্ শীঘ্রং শয়নং পরিত্যজামি ।
 উল্লিখ্যামি কিং করিষ্যামি । ন মে উচিতেষু প্রভাতকরণীয়েষু হস্তপাদা
 কাম ইদানীং সকামো ভবতু, যেন অসত্যসন্থে জনে প্রিয়সখী যুগ্মহৃদয়া পদং

(গ) জনেতি । অবধারণে ননুশব্দঃ, শয্যতে অস্মিন্নিতি শয়নং শব্দঃ
 লহু লহু শীঘ্রং শীঘ্রম্ । উচিতেষু অম্যস্তেষু ন্যায়্যেষু বা । “অম্যেষু
 ন্যায়্যম্” ইতি যাদবঃ । প্রভাতকরণীয়েষু প্রাতঃকালকর্তব্যেষু পুণ্যকর্তব্যেষু
 হস্তৌ চ পাদৌ চেতি হস্তপাদম্, প্রাণ্যজ্ঞত্বাৎ সমাহারকত্বং নপুংসকত্বাৎ
 প্রচলতি । মনোদুঃখং প্রকাশয়তি কাম ইতি । কামো মদনঃ, সকামঃ সসকামঃ
 যেন কামিন, অসত্যা মিথ্যা সন্ধ্যা প্রতিজ্ঞা यस্য তস্মিন্, জনে দুঃখিনে, যুগ্মহৃদয়া
 চিত্তা, পরপ্রতারণাদিদোষশূন্যচিত্তেতি যাবত্, প্রিয়সখী শকুন্তলা, পদং
 তথা চ কামঃ পরপ্রতারণামেব কাময়তি । এবম্ মিথ্যা প্রতিজ্ঞে দুঃখিনে সতর্ক
 শকুন্তলায়াঃ স্থাপনাৎ তस्याঃ প্রতারণা সুনিষ্পন্ন ইতি কামস্য সফলকামত্বম্
 ভাবঃ । “পদং ব্যবসিতিনাশস্থানলভ্যাহি বস্তু” ইত্যমরঃ ।

(খ) শিশু । হোমের সময় উপস্থিত হইয়াছে ইহা
 জানাই । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(গ) অনশয়া । রাতি প্রভাতই হইয়াছে ; সুতরাং
 পরিত্যাগ করি । অথবা তাড়াতাড়ি উঠিয়াই বা কি করি ;
 কালের অভ্যস্ত প্রাতঃকালের কর্তব্য কার্য্যে আমার হাত পা
 না । কামদেবের ইচ্ছা এখন সফল হউক ; যিনি মিথ্যাবারী
 হাতে সরলচিত্তা প্রিয়সখীকে স্থাপিত করিয়াছেন ।

अबराहो, दुव्वासासावो क्व, एसो पहवदि । अस्यधा कधः
राएसो तादिसाइं मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स वात्तामात्तं
पि ण विसज्जेदि । विचिन्त्य । ता इदो अहिंसाणं अङ्गुलीअअं
से विसज्जेम । अधवा दुक्खसीले तवस्सिजणे को अव्भत्थी-
अदु । णं सहीगामी दोसो त्ति व्यवसाइदुं पि ण पारेह्म ।

अथवा न तस्य राजर्वरपराधः, दुर्वासःश्रापः स्वल्पेण प्रभवति । अन्यथा कथं स राजर्षि-
साहस्रानि मन्त्रयित्वा एतावतः कालस्य वार्त्तामात्रमपि न विसर्जयति । तदित्योमिज्ञान-
रुच्यं विसर्जयामः । अथवा दुःखशीले तपस्विजने कः अभ्यर्थिताम् । ननु
सखीगामी दोष इति व्यवसाययितुमपि न पारयामः । तातकस्वस्य वा प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य

श्रापवृत्तान्तं विभाव्य । प्रभवति स्वशक्तिं प्रकाशयति । साहस्रानि दिनत्रयमध्ये एव
लोकप्रेरणश्रापनादिवाक्यानि, मन्त्रयित्वा सक्ता । न विसर्जयति स्वनगरादन्तर्गते
रिचति । अतएव च दुर्वाससः श्रापप्रभावेणैव तस्य राजर्वरविंशतिरित्यपराधस्य
मात्रमेवेति भावः । विचिन्त्य दुर्वासस एव श्रापमोचनीपायीक्तिं श्रुत्वा । तत् तस्मात्,
अथ श्रापमात् अमिज्ञानं दुष्प्रवृत्तं चिह्नभूतम्, विसर्जयामस्तस्य राज्ञः सकाशे
रियामः । येन, तददृष्टा श्रुतिं प्राप्त्यतीति भावः । अङ्गुलीयकप्रेरणासम्भव
वितुमाह अथवेति । दुःखशीले ! तपःकृशपरायणे ! तपस्विजने तपस्विगणमध्ये,
को जनः, अभ्यर्थितां राजसमीपे गमनायास्यामिः प्रार्थिताम्, अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः,
कोपि विहाय कोऽपि न गच्छेत्, अतएव अङ्गुलीयकप्रेरणासम्भव एवेति भावः । सखीगामी
शकुन्तलागतो दोषः शकुन्तला कथमज्ञातशीले जने आत्मानमपि तवतीति दोषस्तस्या

अथवा से राजर्षिर अपराध नाई; ए दुर्वासार श्रापेर प्रभाव; ना
हैले, सेई राजर्षि सेईरूप कथावार्त्ता बलिग्रा, एत कालेर मध्ये
विराटो दितेछेन ना । (चिह्नां करिग्रा) अतएव सेई चिह्नरूप
अङ्गुलीयक एतान हहेते पाठाईग्रा दिव । अथवा दुःखी तपस्वी जनर
काशर निकटई वा प्रार्थना करि । 'ईश प्रियगशीर दोष' एकरूप

तादकस्यस्य वा प्यवासपडिणिउत्तस्य दुस्सन्तपरिणीदं
सत्तं सउन्तलं णिवेदिदुं । ता एत्थ दाणिं किं
अहोहिं करणिज्जं । (ग)

प्रियं । प्रविश्य । अणसूए तुवर तुवरं सउन्तलाए
कोदूहलं णिव्वत्तिदुं (१) । (घ)

अन । सविज्जवम् । सहि । कधं विअ ? (२) । (ङ)

दुष्मन्तपरिणीताम् आपन्नसत्तां शकुन्तलां निवेदयितुम् । तदत्र इदानीं वि-
अस्माभिः करणीयम् ।

(घ) अनसूये । त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतूहलं निर्वचयितुम् ।

(ङ) सहि । कथमिदं ? ।

एवेत्यर्थः, इति व्यवसाययितुमपि अवधारयितुमपि, न पारयामः आकषोः सत्तां
प्रत्यक्षत्वादित्याशयः । आपन्नं गभे प्राप्तं सत्तं जन्तुयं आम्, निवेदयितुम्
पारयाम इति पूर्वोक्तान्वयः, तस्यानुमतिमन्दरेण एतत्कार्यकरणेन प्रत्युत
सम्भवादित्यभिप्रायः । अत्र विषये ।

(घ) प्रियमिति । प्रस्थानकौतूहलं भक्तृगृहे गमनकालीनकौतुकवार्ता-
चारम्, निर्वचयितुं निष्पादयितुम् ।

धारणा करितेओ पारि ना एवः दुअस्तकर्द्धक परिणीत इहे
वे गर्डवती इहेयाछे ईशाओ, विदेश इहेते प्रत्यागत मि
निकट वनिते पारिव ना । अतएव आमादेर एथन कर्द्धा कि

(घ) प्रियंवदा । (प्रवेश करिमा) अनसूया !
याज्ञाकालीन कोतूककर माङ्गलिक कार्या निर्वह करिवा
हओ मअर हओ ।

(१) प्रविश्य प्रियंवदा । सहर्षम् । ...पत्याणकोदुषं ।

(२) अनसूया । सहि । कधं एदं ? ।

प्रियं । सुखाहि, दाणिं ज्जेव सुहसुत्तिआपुच्छणमिच्चं
उत्तलाए सआसं गट्ठि (१) । (च)

अन । तदो तदो । (छ)

प्रियं । तदो एं लज्जावणदमुहीं परिस्सइअ सअं ताद-
कखेण एव्वं अहिणन्दिदं, “वच्छे ! दिट्ठिआ धूमीवरुद्ध-
दिट्ठिणो वि जजमाणस्स पावअस्स ज्जेव सुहे आहुदो णिपडिदा,
सिस्सपरिदिस्सा विअ विज्जा असोअणीआसि मे संवुत्ता ।
एज्ज ज्जेव तुमं इसिपरिरक्खिदं करिअ भत्तुणो सआसं
मसज्जेमि त्ति (२) । (ज)

(च) अथ, इदानीमेव सुखसुप्तिकाप्रच्छन्ननिमित्तं शकुन्तलायाः सआसं गतास्मि ।

(छ) ततस्ततः ? ।

(ज) तत एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकखेन एवमभिनन्दितम्—
असि ! दिट्ठा धूमीवरुद्धदृष्टेरपि यजमानस्य पावकस्यैव सुखे आहुतिर्निपतिता.

(१) अनेति । सविस्मयं सहसा कथमित्यं जातमित्याद्यर्थेण सहितम् ।

(२) प्रियमिति । सुखसुप्तिका रात्रौ सुखेन निद्रा तस्माः प्रच्छन्ननिमित्तं
प्रसाधम् ।

(३) अनश्ना । मथि ! किं ब्रूय ? ।

(४) शिशुवद्वा । शोभन, अथनई आसि अथनिया जिज्झामा करिवाव
अदुष्टगार निकटं गिआहि ।

(५) अनश्ना । तत्र पत्र, तत्र पत्र ? ।

(६) प्रियंवदा । सुखाहि दाणिं सुहसइदपुच्छिआ ।

(७) प्रियंवदा । दाव एणं धूमावलिददिट्ठिणी पि पावए एव्व आहुई पडिदा ।
सुखि ।

অন । সহি ! কেণ উণ আচক্সিদো তাদক্সস্ব
বুত্তন্তো (১) । (অ)

সুশিষ্যপরিদত্তেব বিদ্যা অশীচনৌয়াসি মে সংহতা । অদ্যৈব ত্বাম্ ঋষিপরিদত্তা
মহতুঃ সকাশং বিসর্জয়ামি ।

(অ) সহি ! কেন পুনরাख्यातस्तातकखस्यायं वृत्तान्तः ? ।

(জ) প্রিয়মিতি । এনাং শকুন্তলাম্ । পরিষ্বজ্য আলিঙ্গ্য । एवं
প্রকারম্, अभिनन्दितम् आनन्देन प्रशंसितम् इति भावे क्तः । धূमेन तपसा
दृष्टिर्दर्शनक्रिया यस्य तस्य तादृशस्यापि यजमानस्य, होमकृतुः, आदि-
भाग्येन, पावकस्यैव मुखे, न पुनर्मूर्त्तिकादावित्यर्थः निपतिता । तथा च वाह-
तपस्यावरुद्धवरान्वेषणव्यापारस्यापि मे, कन्या त्वं भाग्यवशादेव महत्प्र-
दुष्मन्तस्यैव हस्ते पतितासीति भावः । अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रकृत-
रप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उभयोरानुबुध्यैण श्लाघाकरणात् समनामालङ्कार-
रिक्ताग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्गरः । अतएव च सुशिष्याय परिदत्ता विद्येव त्व-
नौयासि । अत्र श्रौतीपमालङ्कारः । ऋषिभिः सहगामिमुनिभिः परि-
विसर्जयामि प्रेरयामि ।

(অ) অনেতি । কেন জনেন । আख्याতঃ কথিতঃ ।

(জ) প্রিয়ংবদা । তার পর, লজ্জায় অবনতমুখী
আলিঙ্গন করিয়া, স্বয়ং পিতা কণ্ঠে এইরূপ আদর করিলেন যে
যাহার দৃষ্টি, ধূমে অবরুদ্ধ হইয়াছে, সে যজমানের আহুতিও, তা-
হা অগ্নির মুখেই পড়িয়াছে । সুতরাং সুশিষ্যে প্রদত্ত বিদ্যার
আমার শোকের অবিস্ময় হইয়াছি। আজই তোকে ঋষি-
করিয়া ভর্তার নিকট পাঠাইব ।”

(বা) অনশুয়া । সহি ! পিতা কণ্ঠের নিকটে এ বৃত্তান্ত বলি-

(১) অহ কেণ সুদদৌ তাদক্সস্ববস্ব বুত্তন্তো ? ।

प्रियं । अग्निसरणं पविष्टस्य किल शरीरं विना छन्दो-
मर्द्दए वाग्नाए (१) । (ज)

अन । सविध्यम् । कधं विअ ? (२) । (ट)

प्रियं । सुणाहि । संस्कृतमाश्रित्य (३) (ठ)

दुश्मन्ते नाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥६॥

(ज) अग्निसरणं पविष्टस्य किल शरीरं विना छन्दोमर्द्या वाचा ।

(ट) कथमिव ।

(ठ) शृणु ।

(ज) प्रियमिति । अग्नेः शरणं गृहं होमगृहमित्यर्थः, पविष्टस्य तातकण-
सेति सम्बन्धः । शरीरं प्रयोक्तृवपुः विना पट्टप्रयोक्तृशरीरया दैव्या इत्यर्थः, छन्दो-
मर्द्या पयस्कंपया, वाचा वाक्येन आख्यात इत्यन्वयः ।

(ठ) प्रियमिति । सञ्जाताया दैववाण्या अविकलानुकरणार्थं संस्कृताश्रय-
मित्यवधेयम् ।

दुश्मन्तेनेति । हे ब्रह्मन् ! ब्राह्मण ! दुश्मन्तेन राज्ञा, नाहितं स्थापितम्, तेजो
रेतः, भुवो भूतये पृथिव्याः सम्बन्धे, सर्वप्रकारोन्नतिकारणत्वादिति भावः, दधानां
पारयन्तीम्, तनयां कन्यां शकुन्तलाम्, अग्निगर्भं अभ्यन्तरे यस्यास्याम्, शमीं तदाख्य-
न्तामिव, अवेहि अवगच्छ ।

(ए) प्रियः वद । तिन्नि होमगृहे अवेश करिने पर छन्दोवद्ध
दैववाणी वनिशाछे ।

(ट) अनशृणा । (विन्ययेन सहित) किं वक्तव्यम् ? ।

(ठ) प्रियः वद । शोभन । (संस्कृतभाषा अवलम्बन करिशा)

(१) छन्दोमर्द्दए वाणिष्णाए । (२) कहेहि ।

(३) कश्चित् सुणाहि इति नास्ति ।

অন। প্রিয়বদামাশ্রিত্য। সহি! পিঅ' মে পিঅ'। কি
অজ্ঞ জীব সন্তলা গৌতমি তি চক্ৰগুণাসাধারণ' পরিতোষ
অশুভবেমি। (ঙ)

প্রিয়'। সহি! অহো কথ' পি চক্ৰগুণ' বিশোধিত্যামি
সা দাশি' তবস্মিণী শিব্বু, তা হৌদু (১)। (ঙ)

(ঙ) সহি! প্রিয়' মে প্রিয়ম্। কিন্তু অর্থ' শকুন্তলা নীযত ইতি অশু
সাধারণ' পরিতোষমানুभवामি।

(ঙ) সহি! 'বথ' কথনপি চক্ৰগুণ' বিশোধিত্যামি:, সা ইদানী' বর্জ
নিহ'তা মবতু।

অথ শ্রীতীপমালঙ্কারঃ।

"শুক্ৰ' তেজোরেতসী চ বীজবীৰ্য'েন্দ্রিয়াণি চ" ইত্যমরঃ ॥৬॥

(ঙ) অনেতি। নীযতে মুনিभिः পতিগৃহনমিতি শ্রেণঃ। ইতি হেতুঃ, অশু
বিরোগবশাৎ সাবৈগবিষাদেণ সাধারণ' সমানম্, পরিতোষমানন্দম্। তথা চ শ্রেণী
বিরোগবিন্ধ্যা বিষাদং দৌনা সখী শকুন্তলা পতিসঙ্গতা সতী শ্রীম্নমেব নিহ'তা মবতি
বিষাদতুল্যমেব পরিতোষম্, অনুभवामीत्याশ্রয়ঃ।

"সাধারণ' সামান্যম্" ইত্যমরঃ।

(ঙ) প্রিয়মিতি। কথনপি কেণাপি প্রকারেণ তীব্রতপঃপ্রত্যাধিবৈ

হে ব্রাহ্মণ! অগ্নিগর্ভা শমীলতার গায় আপনার কণা, ফুল
মঙ্গলের নিমিত্ত, দুঃখকর্তৃক স্থাপিত ভেজ ধারণ করিতেছে ইহা
হউন ৷৬৷

(ঙ) অনশ্রয়া। (প্রিয়বদাকে আলিঙ্গন করিয়া) সহি!
ঘটনা শ্রীতিকর, আমার শ্রীতিকর বটে। কিন্তু আশ্রয় নহু
নিয়া যাইবে এই জগৎ উৎকর্ষার তুলাই সম্ভাব অশুভব করিতেছি।

(১) সহি! 'বথ' দাব চক্ৰগুণ' বিশোধিত্যামি, সা তবস্মিণী।

अन । तेण हि एदस्सिं चुअसाहावलम्बिदे णारिएल-
समुणए एदस्सिमित्तं ज्जेव मए कालहरणक्वमा केसरगुण्डा
णिकित्ता चिट्ठदि । ता इमं एलिणोवत्तसङ्गदं करेहि ।
जाव से अहं पि गोरोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआइं
मङ्गलसमालहणं विरएमि (१) । (ण)

(ण) तेन हि एतस्मिन् चतुःशाखावलम्बिते नारिकेलसमुद्गके एतन्निमित्तमेव मया
कालहरणक्वमा केसरगुण्डा निश्चिता तिष्ठति । तस्मात् नखिनीपवसङ्गतां कुरु ।
यद्यदस्मात् अहमपि गोरोचनां तीर्थसृष्टिकां दूर्वाकिसलयानि मङ्गलसमालम्बनं विरचयामि ।

उक्तं शकुन्तलाविच्छेदजनितविषादम्, विनोदयिष्यामीति निवारयिष्यामः, तथापीति
शेषः, तपस्विनी मात्नादिहीनतया शोच्या, सा शकुन्तला, निर्हता पतिसंयोगिन सखा ।
तथा च शकुन्तलायाः पतिविधोगदुःखापेक्षया आवयोः शकुन्तलाविधोगदुःखं वरमिति
भावः ।

(ण) अनेति । तेन हि शकुन्तलायां पतिगृहे गन्तव्यत्वेनैव हेतुना, चतस्र
पादवृक्षस्य शाखायामवलम्बिते रज्जुनिबद्धे, नारिकेलस्य समुद्गके सम्पुटके 'खोख'
इति प्रसिद्धे, एतन्निमित्तमेव पतिगृहे शकुन्तलायां गमनकाले प्रसाधनार्थमेव कालहरण-
क्वमा दीर्घकालस्थायिनी, केसरगुण्डा नागकेसरपुष्पपरागः, निश्चिता अर्पिता । तत्
तस्मात्, इमां केसरगुण्डाम्, नखिन्याः पञ्चलतायां पत्रे सङ्गतां पातित्वा प्रसाधनकाले
अनायासेनोत्तलनार्थमिति भावः । दूर्वाणां किसलयानि पल्लवान्, मङ्गलं मङ्गलजनकं
समालम्बनमनुलेपनम् उक्तविषयात्मकमनुलेपनमित्यर्थः ।

(८) श्रियः वरदा । मथि ! आम्ना कोन व्रकसे उक्केशीं निवृत्ति
करिव ; उथाणि मेहे दुःखिनी एत्थन सुख इडेक ।

(१) निश्चितता मए केसरमालिषा । ता इमं इत्यस्यैव करेहि । जाव
अहं पि से मणलीअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआणि ति मङ्गलसमालम्बणाणि
विरएमि ।

প্রিয়ংবদা তথা কৰোতি । অনসূয়া নিষ্কান্তা (১) ।

নেপথ্যে । গৌতমি ! আদিশ্যন্তাং শাক্ষ'রব-শারদ্বতমিত্র
বত্সাং শকুন্তলাং নেতুং সজ্জীভবন্তু ভবন্ত ইতি (২) । (ত)

প্রিয়ং । অণসূএ ! তুৱর তুৱর । এদে ক্বু হস্তিণামিত্র
গামিণো ইসীঅো সহাবিঅন্তি (৩) । (থ)

(থ) অনসূয়ে ! ত্বরস্ব ত্বরস্ব । এতে খলু হস্তিনাপুরগামিন ইতি
শব্দাযন্তে ।

(ত) নেপথ্য ইতি । গৌতমীতি কথস্য ধর্মভগিনীসম্বোধনম্ । শাক্ষ'রব
নির্মিতস্য ঘনুষ ইব রবঃ কথধ্বনির্যস্য স শাক্ষ'রবো নাম শিষ্যবিশেষঃ ।
নাম কথিন্মুক্তদপত্যমিতি শারদ্বতঃ তদাখ্যোঽপি কথিত শিষ্যঃ তদুভয়া
প্রধানা মুনয়ঃ । নেতুং পতিগৃহমিতি শিষ্যঃ । সজ্জীভবন্তু সযত্না ভবন্তু ইতি
মিত্যন্বয়ঃ ।

(৭) অনসূয়া । তাহা হইলে, এই আয়ের ডালে বুনান
কেলের খেলের ভিতরে আমি এই জন্তই অনেকদিনস্বামী নাগর
ফুলের রেণু রাখিয়া দিয়াছি ; তা এইগুলি তুমি পদের পাতার
রাখ ; আমিও উহার জন্ত গোরোচনা, তীর্থের মাটি ও দূর্বার
দিয়া, মাকলিক অহুনেপন তৈয়ার করি ।

প্রিয়ংবদা তাহাই করিতে লাগিল, অনসূয়া চলিয়া গেল ।

(ত) নেপথ্যে । গৌতমি ! বৎসা শকুন্তলাকে নিয়া
জন্ত শাক্ষ'রব ও শারদ্বতমিত্রপ্রভৃতিকে আদেশ কর যে, তে
সজ্জীভূত হও ।

(১) প্রিয়ংবদা । তদ্ব করীষদু । প্রিয়ংবদা নাম্যেন সুমনসী যজ্ঞতি ।

(২) নেপথ্যে । গৌতমি ! আদিশ্যন্তাং শাক্ষ'রবমিত্রাঃ শকুন্তলাবত্সাং ।

(৩) প্রিয়ংবদা । কথং দত্তা ।

अन । समालम्भनहस्ता प्रविश्य । सहि ! एहि गच्छन्न ।
इति परिक्रामतः (१) । (२)

प्रियं (२) । विलोक्य । एसा सुज्जोदए किदमज्जणा पडि-
च्छिदणीवारभाअणाहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहि-
णदीअमाणा चिट्ठदि सउत्तला, ता उवसप्पन्न णं । इत्युभे
तथा कुवतः (३) । (४)

(४) सखि ! एहि गच्छावः ।

(५) एषा सूर्योदये कृतमज्जना प्रतीष्टनीवाराभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः तापसीभि-
रभिनन्दमाना तिष्ठति शकुन्तला, तदुपसर्पाव एनाम् ।

(५) प्रियमिति । हस्तिनापुरं गमिष्यन्तीति हस्तिनापुरगामिनः । शब्दायन्ते
शब्दं कुर्वन्ति कोलाहलं कुर्वन्तीत्यर्थः । अतएव शकुन्तलां प्रसाधयितुं त्वरस्वेति भावः ।

(६) अनेति । समालम्भनम् उक्तानुक्षेपनं हस्ते यस्याः सा ।

(६) प्रियमिति । सूर्योदये पतिगृहे गमनानुरोधात् सूर्योदय एवेत्यर्थः, कृतं
मज्जनमवगाहनज्ञानं यथा सा । “अस्नातस्तु पुमान्नाहो जप्यादिहवनादिषु” इति
श्रुतेर्यावात्मकबोधकस्याधिकारार्थं शरीरभौन्दर्थार्थश्च कृतमज्जनेत्याशयः । प्रतीष्टा
मन्त्रार्थं गृहीता नीधारा मुनिधान्यतण्डुला याभिस्ताभिः, स्वस्तिवचनेन आशीर्वादेन
संसृष्टा इति स्वस्तिवाचनिकास्ताभिः । “क्वचिदुत्तरपटस्य” इति परपदे दीर्घः । अभिनन्द-
माना आशीरादिभिः संवर्द्धमाना । समं सख्यौ, तथा उपसर्पणम् ।

(७) प्रियवन्तः । अनश्वरा ! अत्रा कत्र, अत्रा कत्र ; इतिनापूर-
गायौ श्वित्रा एहे कोलाहलं करिउत्तेछेन ।

(८) अनश्वरा । (अश्वलेपनशब्दे प्रवेश करिवा) मथि ! आइस
वाहे । (एहे वनित्रा उभये पादरूपं करिउत्ते नागिण ।)

(१) परिक्रामतः ।

(२) ...सुज्जोदए एवं सिद्धमज्जिदा पडिच्छिदणीवारहत्याहिं उवसप्पामी णं ।
उपसर्पतः । (३) ...यद्योदितव्यापारा आसनस्या शकुन्तला ।

ততঃ প্রবিশতি যথানির্দিষ্টব্যাপারো সপরিবারো শকুন্তলা । (ন)

শকু । ভগবদীশো বন্দামি (১) । (প)

গৌতমী । জাতি । ভক্ত্যুণো বহুমাণসুহৃৎতু দেবী

অহিগচ্ছ (২) । (ফ)

(প) ভগবতীর্বন্দে ।

(ফ) জাতি । ভক্ত্যুণ্যমুমানসুহৃৎতুকং দেবীশব্দমভিগচ্ছ ।

(ন) তত ইতি । যথানির্দিষ্টব্যাপারো সজ্জনামিনন্দনব্যাপারান্বিতা সপরিবারো তাপসীমিঃ পরিব্রতা ।

(প) শকু ইতি । ভগবতীযুগ্মানু তাপসীঃ ।

(ফ) গৌতমীতি । জাতি ! তনয়ে ! ভক্ত্যুদ্যমস্য বহুমানঃ সত্যদেব-প্রকারেণ সুখস্ব তথোহঁতুকং হৈতুভূতম্, দেবীশব্দম্ অবিগচ্ছ প্রাপ্তুহি, দুঃখস্য কীর্ত্তনং মনোবল্যর্থঃ । “দেবী কৃতাভিষেকায়া মিতরাসু চ ভট্টিনী” ইত্যমরঃ ।

(১) প্রিয়ঃ বদ । (দেখিয়া) এই শকুন্তলা, সূর্য্যোদয়ের মত জ্ঞান করিয়া অবস্থান করিতেছে ; আর উড়ীধানের পাত্র হাতে করিয়া আশীর্বাদের নিমিত্ত আগত তাপসীরা উহার সংবর্দ্ধনা করিতেছেন অতএব উহার নিকটে যাই । (এই বলিয়া উভয়ে শকুন্তলা নিকটে গেল ।)

(ন) তদনন্তর নির্দিষ্টরূপে তাপসীগণে পরিবেষ্টিত হইয়া, শকুন্তলা প্রবেশ ।

(প) শকুন্তলা । আপনাদিগকে নমস্কার করি ।

(ফ) গৌতমী । বৎসে ! ভর্ত্তার আদর ও স্বথের কারণেই তোমার লাভ কর ।

(১) অযং পাঠঃ কচিন্নাস্তি ।

(২) শকুন্তলা প্রতি তাপসীনামন্যতমা । বহুমাণস্যমণং মহাদেবীত্বং

तापस्यः । वीरप्रसविनी होहि । इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं
सर्वा निष्क्रान्ताः (१) । (व)

सख्यौ । उपगम्य । सम्मज्जनं दे भूदं ? (२) । (म)

शकु । साधदं पित्रसहीणं ? इदो णिसीदध (३) । (म)

सख्यौ । उपविश्य । हला ! उज्जुआ दाव होहि, जाव दे
मङ्गलसमालङ्घणं करेह्म (४) । (य)

(व) वीरप्रसविनी भव ।

(म) सम्मज्जनं ते भूतम् ।

(म) स्वागतं प्रियसख्योः ? इतो निषीदतम् ।

(य) हला ! ऋजुका तावत् भव, यावत्ते मङ्गलसमालङ्घनं कर्तव्यम् ।

(व) तापस्य इति । वीरं पुत्रं प्रसीतुं शीलं यस्याः सा वीरप्रसविनी । “प्रसु-
सुवोरिन्” इतोऽनुप्रत्ययः । गौतमीं वर्जयित्वेति गौतमीवर्जम् । कर्त्तव्यम् ।

(म) सख्याविति । सम्मज्जनमवगाहनम्, ते भूतमिति काङ्क्षा प्रश्नो व्यञ्ज्यते ।

(म) शकु इति । स्वागतं सुखेनागमनं जातं किमिति काकुः । इतः पश्चिन्
स्थाने, निषीदतम् उपविशतम् ।

(व) तापसौगण । वीरप्रसविनी इव । (एहेभावे आशीर्वाद
करिष्या गौतमी भिन्न आत्र सकलेनै चलिष्या गेनेन ।)

(व) मखौघय । (निकटे याईषा) तोगात्र आन इईषाछे ? ।

(य) मकुलला । मखौघेदर शुभागमन त ? एहेथाने उपवेशन कर ।

(१) द्वितीया । वच्चे ! वीरप्रसविनी होहि । द्वितीया । वच्चे ! मन्तुणी
पडमदा होहि । आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।

(२) सख्यौ । उपसृत्य । सहि ! सुहमज्जनं दे होदु । (३) साधदं मे सहीणं ।

(४) उभे । मङ्गलपान्नायादाय उपविश्य । हला ! सख्या होहि, जाव
मङ्गलसमालङ्घणं विरचेम ।

शकु । उद्ददं पि एदं अज्ज बहुमणिदब्बं, जदो दुक्खं
दाव पुणो मे पिअसहोमण्डणं भविस्सदि ।
विच्छजति (१) । (२) .

सख्यौ । सहि । ए जुत्तं मङ्गलकाले रोदितुम् ।
इत्यश्रूणि प्रसृज्य नाठ्येन प्रसाधयतः (२) । (ल)

(र) उचितमप्येतत् अद्य बहुमन्तव्यम्, यतो दुर्लभं तावत् पुनर्मे प्रियसखीत्युक्तं
भविष्यति ।

(ल) सखि ! न युक्तं मङ्गलकाले रोदितुम् ।

(य) सख्याविति । हलैति सम्बोधने । तावत् कालं व्याप्य, अत्रुक्ता मया
सरलभाविन दण्डायमाना भव, यावत् कालं व्याप्य, ते तव मङ्गलसमालम्बनं मातृ-
गात्रानुलेपनम् ।

(र) शकु इति । उचितमपि चिराभ्यस्तमपि एतत् युष्मत्कृतं कथाभाषनेन
अद्य बहुमन्तव्यम् अतिशयेनादत्तव्यम् । भविष्यतीति भाविविच्छेदादिति भावः । ए-
विच्छेदस्मरणेन शोकोदयात् अश्रुजलम् ।

(ल) सख्याविति । मङ्गलकाले पतिगृहे माङ्गलिकयात्राकाले, कुर्वन्
पतिगृहगमनं मङ्गलमेवेति भावः । अश्रूणि शकुन्तलाया नयनजलानि । शकु-
अलं कुरुतः ।

(य) सखीद्वय । (उपवेशन करिशा) ओलो ! सोडा सो
दीडाँ, তোমার মাঙ্গলিক গাত্রানুলেপন করিব ।

(र) शकुन्तला । ईश चिरकालेन अभास्य इहेने, आज मे-
विशेष आदर करिते इहेवे ; कारण, आवार प्रियसखीद्वय-
सञ्चित इव आमार पक्षे दुर्लभ इहेवे । (एहे वनिशा अश्रु-
करिते लागिन ।)

(१) उद्दं वि बहुमन्तव्यं । दुर्लभं दाणिं मे सहोमण्डणं होद्वि ।

(२) उमे । सहि । उद्दं ए दे ।

प्रियं । सहि । आहरणारिहं दे रुद्रं अस्ममसुलहेहिं
पसाहणेहिं विष्णुआरीअदि (१) । (व)

प्रविश्य आभरणरत्न ऋषिकुमारः । इदमलङ्कारजातम्, अल-
ङ्कियतामायुष्मती (२) । (श)

सर्वा विलोक्य विस्मिताः । (ध)

(व) सहि ! आभरणाहं ते रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्यते ।

(व) प्रियमिति । आभरणाहं कटककुण्डलादलङ्कारयोग्यम् । रूपमाकृतिः ।
अतएव आश्रमे सुलभैरनायासलभ्यैः कुसुमादिभिः प्रसाधनैरलङ्कारैः, विप्रकार्यते निन्दते ।
इह । मनोहरमिदं रूपं तुच्छैः पुष्पादिभिर्भूषितमिति लोके निन्दा जन्वते इत्यर्थः ।

“निकारी विप्रकारः स्यात्” इत्यमरः ।

(श) प्रविश्येति । परिचयात् पूर्वं नामापरिज्ञानेन ऋषिकुमार इति सामान्यतो
निर्देशः । अलङ्काराणां जातं समूहः । अलङ्कियताम् एतेन सूयताम्, आयुष्मतीं
प्रस्तावुःशालिनी शकुन्तला ।

(ध) सर्वा इति । विस्मिताः अलङ्काराणां बहुमूल्यत्वात् प्रचुरत्वात् इडात्
प्राप्तत्वाच्चैति भावः ।

(ल) सखीद्वय । सखि ! मङ्गलर समय रोदन करा उचित नहे ।
(एहै बलिशा, चोखेर जल मुछाईया, अभिनयेर धरणे साझाईते
नागिल ।)

(व) प्रियंवदा । सखि ! वास्तविक अलङ्कारेण योग्य होमार
आकृति, तपोवनर अन्यासलभ्य पुष्पप्रभृति अलङ्कारे निमित्त
हैतेछे ।

(श) कोन मुनिकुमार अलङ्कार हस्ते प्रवेश करिया । एहै
अलङ्कारसमूह ; ईशाघारा आयुष्मती शकुन्तलाके अलङ्कृत कर ।

(१) आहरणारिहं देव ।

(२) प्रविश्य उपायनहस्तौ ऋषिकुमारकौ । इदमलङ्कारम्, अलङ्कियतामनभवती ।

गौतमी । वच्छ । हारीद ! कुदो इदं आसादिदं ? (१) ।

हारी । तातकण्वप्रभावात् (२) । (ह)

गौतमी । किं माणसी सिद्धी । (क्ष)

हारी । न खलु, श्रूयताम्, तत्रभवता कण्वेन वयमाज्ञताः
शकुन्तलाहेतोर्वनस्यतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । ततश्च—(३) (क)

(स) वत्स ! हारीत ! कुत इदमासादितम् ? ।

(च) किं मानसी सिद्धिः ? ।

(स) गौतमीति । आसादितं लब्धम् ।

(ह) हारीति । गौतम्या ऋषिकुमारस्य नाम्नः परिचायितत्वात् हारीत इति निर्द्देशः
संचेपार्यं हारीति निर्द्देशः । तातस्य गुरुत्वेन पितृस्थानीयस्य कण्वस्य प्रभावात् यत्र
आसादितमित्यन्वयः ।

(च) गौतमीति । मनस इयं मानसी तपःप्रभावात् मनःसहस्यमात्रेण तपः
सङ्कारजातस्य किं सिद्धिरित्यर्थः ।

(क) हारीति । न खलु मानसी सिद्धिरित्यन्वयः । वनस्यतिभ्यो वचनम् ।
“वनस्यतिष्ठन्मात्रे” इति विश्वः ।

(व) (सकले देखिवा विस्मयापन्न होईल ।)

(ग) गौतमी । वत्स ! हारीत ! ईश कोणा होईते पाईल ?

(ह) हारीत । पिता कण्वेन प्रभावे ।

(क्ष) गौतमी । एतुनि किं केवल मनस सकलेंही जनिवाहे ।

(क) हारीत । ना, सुश्रूण, पूजनीय कण्व, “शकुन्तला वन वृक्ष
होईते पुष्प आनयन कर” एहेकरुप आमादिगके आदेश करिवाहिले
ताहार पत्र—

(१) गौतमी । कुदो एदं ? । (२) प्रथमः । तातकाण्वप्रभावात् ।

(३) द्वितीयः । तत्रभवता वयम् । तत इदानीम् ।

क्षीमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठरूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोल्यितैः

दत्तान्याभरणानि नः किसलयच्छायापरिस्पृग्भिः (१) ॥७॥

क्षीममिति । केनचित् तरुणा, इन्दुवत् चन्द्रवत् पाण्डु, शुभम्, माङ्गल्यं मङ्गलाय
संबन्धे हितम्, क्षीमं पट्टस्त्रम्, आविष्कृतं स्वदेहादाविष्कृत्य समर्पितम् । केनचित्
परिण तरुणा, चरणयोरुपरागे रञ्जने सुभगो मनोहरः, लाक्षारसः अलक्षकद्रवः,
युत सदगोणः वहिष्कृत्य दत्तः । तथा अन्येभ्यस्तारुभ्यः, आपर्वभागं मणिवन्ध-
नैर्दत्तं ल्यितैर्वर्धितैः, किसलयानां पल्लवानां कायां कान्तिं परिस्पृग्भिरुत्तमवृत्तं
यथा तैः पल्लववत् पाटलवर्णैरित्यर्थः, वनदेवतानां करतलैः पाणिभिः कर्तुंभिः,
पञ्चाकसन्तिके आभरणानि नानाविधालङ्काराः, दत्तानि शकुन्तलाय मर्पितानि ।

पत इन्दुपाण्डु इति किसलयच्छायापरिस्पृग्भिरिति समासगतं क्षुप्तोपमावयम्,
परस्परनिरपेक्षस्थितिः संसृष्टिः । तथा निरुक्तिर्नाम लक्षणम् । यथा दर्पणे—

“पूर्वसिद्धान्तकथनं निरुक्तिरिति कौत्स्यते ।”

“चन्द्रेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे । तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः—” इति
अर्थः । “काया सूर्यप्रियाकान्तिप्रतिबिम्बमनातपः” इत्यमरः ।

मादृक्प्रविश्रीद्धितं वक्तुम् ॥७॥

कौन वृक्ष, चन्द्रेर ग्रायं शुद्धवर्णं माङ्गलिकं पट्टवत् आविष्कारं करिष्या-
मि । कौन वृक्ष, चरणं रञ्जितं करिष्यामि पक्षे बड़ई सुन्दरं अलङ्कार-
कं करिष्यामि समर्पणं करिष्यामि एवं अत्रात्र वृक्ष इहेते, मणिवन्धनेन-
उद्धितं पल्लवशोभाशुकारी वनदेवतादिगेर इष्ट, आमादेर
नानाविध अलङ्कारं दित ॥७॥

(१) दत्तान्याभरणानि । तत्किसलययोर्देवप्रतिबिम्बभिः ।

प्रियं । शकुन्तलां विलोक्य । हला ! कोटरसम्भवा वि
अरी पोक्खरमहु ज्जे व अहिलसदि (१) । (ख)

गौतमी । जादे ! इमाए अवभुववत्तीए सुद्धा
गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छी । (ग)

शकु । लज्जां नाटयति (२) । (घ)

(ख) हला ! कोटरसम्भवापि मधुकरी पुष्करमध्ये व अभिलषति ।

(ग) जाति ! अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता भर्तुर्गोहे अनुभवितव्या राज्ञी

(ख) प्रियमिति । कोटरे तरुगात्रस्थविवरे सम्भवतीति सा, मधुकरी
पुष्करस्य पद्मस्य मधु एव अभिलषति अभिलष्य प्राप्नोति । तथा चैव
तपोवनजातापि हर्म्यवासिनौभोग्यानलङ्कारान् प्राप्तेति भावः ।

अतएवाव अप्रसूतात् समात् प्रसूतसमप्रतीतेरप्रसूतप्रशंसाखङ्गाः ।

(ग) गौतमीति । जादे ! तनय ! अनया वसनभूषणादिद्वानात्
कृतया अभ्युपपत्त्या अनुगृहेण । राजलक्ष्मी राजमहिष्युपयोगिसम्पत्, स
सूचिता त्वया शकुन्तलया भोक्तव्यत्वेन ज्ञापिता, उपक्रमे सुखमोगापाते
सर्वत्र दर्शनात्, उपक्रम एव च वनदेवतादत्तवसनभूषणादित्वात्मेन शकुन्तला
मोगापातादित्याशयः ।

“अभ्युपपत्तिरनुग्रहः” इत्युत्तरः ।

(ख) प्रियंवदा । (शकुन्तलान्न दिक्के चाहिया) ओला !
जाता जयरीओ, पद्मेन्न मधुई चाय ।

(ग) गौतमी । वत्से ! वनदेवतादेर एहे अणुग्रहे
बुद्धा याईतेछे ये, तूई भर्तार गृहे राजलक्ष्मी भोग करिते पाति

(घ) शकुन्तला । (लज्जा अभिनय करिन् ।)

(१) हला ! इमाए इत्यादि परवाक्यम् ।

(२) शकुन्तला । ब्रीडां रूपयति ।

हारी । यावदिमां वनस्पतिसेवामभिषेकार्थं मालिनी-
मवतीर्णाय तत्रभवते कण्वाय निवेदयामि । इति निष्क्रान्तिः (१) । (ङ)

अन । सहि ! अण्णभूदभूसणो अअं जणो कधं तुमं
अलङ्करोदि । चिन्तयित्वा विहीक्य च । चित्तपरिचरणं दाणिं दे
अङ्गे सु आहरणविणिग्गोअं करेह्म (२) । (च)

(च) सखि ! अननुभूतभूषणः अयं जनः कथं त्वामलङ्करोति । चित्रपरिचयेन
इदानीं ते अङ्गेषु आभरणविनियोगं कुर्वः ।

(ङ) शकु इति । नाटयति अभिनयति, गुरुजनेन भक्तृकथीत्यापत्ते स्त्रीणां
लज्जायाः स्वाभाविकत्वादिति भावः ।

(ङ) हारीति । यावच्छब्दो वाक्यालङ्कारः । वनस्पतिसेवां तपोवनतरुसमूह-
कृतपरिचर्यां वसनभूषणादिदानेन तत्कृतोपकारमित्यर्थः, अभिषेकार्थं स्नानार्थम्, मालिनी-
तदाख्यां नदीम् । तथा चैतच्च श्रवणे कण्वस्य महान् सन्तोषो भवेदिति भावः ।

(च) अनेति । अननुभूतानि धारणेन दर्शनेन वा न ज्ञातानि भूषणानि येन सः
कदाचिदपि नाहमलङ्कारान् धृतवती न वा अन्यत्रापि दृष्टवतीत्यर्थः, अयं मत्स्वरूपो
जनः, कथमलङ्करोति अलङ्कर्तुं शक्नोति, कथमपि नेत्यर्थः, अलङ्कारनिवेशनस्थाना-
परिचयादिति भावः । चिन्तयित्वा अलङ्कारार्णदेशं विभाव्य, विहीक्य चित्रस्वरणेन
कुललायास्तत्तदङ्गं निरूप्य । चित्रपरिचयेन आलङ्क्यपदे स्त्रिया यत्र यत्राङ्गे यद-
आभरणं तिष्ठति, तत्तत्स्वरणेनेत्यर्थः । आभरणविनियोगम् अलङ्कारपरिधापनम् ।

(ङ) हारीति । श्रुत्वा नदीं कथं, ज्ञानं कर्त्तव्यं जज्ञा मालिनीनदीते
नामिवाह्वेन ; वृक्षगणेर एहं सेवां तांशके गिरा ज्ञानाहं । (एहं वनिग्गो
चनिग्गो गेल ।)

(१) प्रथमः । गौतम ! एङ्गेहि, अभिषेकीतीर्णाय काण्वाय वनस्पतिसेवां
निवेदयावः । द्वितीयः । तथा । निष्क्रान्ती ।

(२) सखी । अए अणवहुतभूसणो अअं जणो । चित्तकक्षपरिचरणं अङ्गे सु दे ।

শকু । জানামি বো গিউণত্তণ' । (ছ)

সখ্যো । নাখ্যে নালাঙ্করান্ বিনিযুক্তাতি (১) । (জ)

ততঃ প্রবিশতি স্নানীতীর্ণঃ কল্বঃ (২) । (ঝ)

কল্বঃ । বিচিন্ত্য (৩)

৬২ যাস্যত্যদ্য শকুন্তলেতি হৃদয়' স' স্পৃষ্টমুত্ কণ্ঠয়া
কণ্ঠঃ স্তম্ভিতবাধ্যবৃচ্চিকালুপশ্চিন্তাজড়' দর্শনম্ ।
বৈল্লব্য' মম তাবদীদৃশমপি স্নেহাদরক্ষৌকসঃ

পৌছন্তে গৃহিণঃ কথ' ন তনয়াবিশ্লেষদুঃখৈর্নবৈঃ (৪) ।
ইতি পরিক্রামতি ।

(ছ) জানামি বা নিপুণত্বম্ ।

(ক) শকু ইতি । বা যুবयोঃ । তথা চ সর্বোৎসব বিষয়ে যুবয়োঃ
সত্বাদনাপি তন্নৈপুণ্যমব্যাহতমেবেতি ভাবঃ ।

(জ) সখ্যাবিতি । নাখ্যে ন অভিনয়ভাবেন, ন পুনর্বারাবিকল্পনেত্বঃ ।
যুক্তাতি পরিধাপয়তঃ ।

(ঝ) তত ইতি । স্নানীতীর্ণঃ স্নানাৎ পরং মাখিনীদীত উল্লিখিতঃ ।
আদ্র'দেহল' সূচিতম্ ।

(চ) অনশ্রুশা । সখি ! এই ব্যক্তি অনলঙ্কারের কোন অশ্রু
করে নাই ; সুতরাং কি প্রকারে তোমাকে অনঙ্কত করিবে । (চি
করিয়া এবং দেখিয়া) চিত্তের পরিচয়ে এখন তোমার অঙ্গে অব
সন্নিবিষ্ট করিব ।

(ছ) শকুন্তলা । তোমাদের নৈপুণ্য জানি ।

(জ) সখীষয় । (অভিনয়ের ধরণে অনলঙ্কার পরাইতে লাগিল ।

(১) ভমে । নাখ্যে নালাঙ্করান্ কৃতঃ । (২) স্নানীতীর্ণঃ কাশ্যপঃ ।

(৩) কাশ্যপঃ । (৪) অন্তর্বাণমরীপরৌচি গদিত' । তাবদীদৃশমসু ।

यास्यतीति । अथ शकुन्तला यास्यति पतिगृहं गमिष्यति, इति हेतोः, उत्कण्ठया सन्मनस्कत्वभावेन, हृदयं मन मनः, संस्पृष्टं सन्वञ्जमाक्रान्तमिति यावत्, कण्ठः स्वरः, स्मृतानामन्तर्निर्मुक्तानामपि वायाणाम् अश्रुजलानां वक्ष्या पुनरागमेन कलुषः पल्लवः पल्लव इत्यर्थः; तथा दर्शनं दृष्टिपातः, चिन्तया शकुन्तलाविशेषभावनाया जडं विषयपरिच्छेदासमर्थं जातमिति शेषः । तेन च, अरण्यं वनमेव शोक आश्रयो यस्य तस्यापि सर्वदा वनवासिनोऽपीत्यर्थः सम. क्लृप्तात् शकुन्तलां प्रति वात्सल्यात्, ईदृशं सातिशयमिति तात्पर्यम्, वैक्लव्यं विह्वलत्वम्, तावत् जातमिति शेषः, अतएव नवै-
र्नूतनैः, तनयाविश्लेषदुःखैः कन्यावियोगकष्टैः, गृहिणी गृहस्थजनाः, कथं न पीड्यन्ते क्रिष्यन्ते, अवश्यमेव पीड्यन्त इत्यर्थः । सर्वथा विषयपराङ्मुखस्य वानप्रस्थिजनस्य कन्याविच्छेददुःखसम्भवे विषयकूपमग्नस्य गृहस्थस्य तादृशदुःखमवश्यमेव सम्भवतीति भावः ।

अत्र वैक्लव्यं प्रति उत्कण्ठास्पर्शरूपे एकस्मिन् कारणं सत्यपि कण्ठकालुष्यादि-
कारणान्तरद्वयोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, पराङ्मो पर्याप्तित्वञ्च, एतेषां परस्पर-
निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा अरण्योक्तम् इत्यतः परं स्थितिधीन्यस्य अपिशब्दस्य
ईदृशमित्यतः परं पाठादक्रमतादीषः, स च 'वैक्लव्यं वनवासिनोऽपि मन तत्क्लृप्तात्
क्लिष्टतादृशम्' इति पाठेन समाधेयः ।

"स्वरेऽपि कण्ठ आख्यातः" इति द्वारावली । "शोक आश्रयमात्रे स्थानन्दिरे
न नृपुंसकम्" इति मेदिनी । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८॥

(४) तदनन्तर आनेन पर मानिनौनदी हहेते उधित कथेर
धवेष ।

कथं । (चिन्ता करिग्रा) आज शकुन्तला साहेबे, এই জন্ম উৎকণ্ঠা
আগিয়া হৃদয় অধিকার করিয়াছে; অশ্রুজন অবরুদ্ধ করি, আবার
তাহা আগিয়া কণ্ঠস্বর অম্পষ্টে করিয়া ফেলিতেছে এবং দৃষ্টিশক্তি, চিন্তা-
বশতঃ কুণ্ঠিত হইতেছে । আমি বনবাসী; তাহাতে স্নেহবশতঃ
আমারই এইরূপ বিশ্বাসতা উপস্থিত হইয়াছে; সুতরাং নবীন কথা-
বিক্ষেপদ্বয়ে গৃহীরা পীড়িত না হইবে কেন ॥৮॥

সখ্যৌ । হলা সন্তলে । অবসিতমণ্ডনাসি, সম্মতং
পরিধেহি ক্বোমজুঅল' । (জ)

শকু । উত্থায় ন. ক্যে ন পরিধতে । (ট)

গীতমী । জাদে । এস দে আনন্দ-বাণ্য-পরিবাহিণা
লোঅণেণ পরিস্সজন্তো বিঅ গুরু উবত্থিদো ; তা সমুদাচার'
পড়িবজ্জস্স (১) । (ঠ)

(জ) হলা শকুন্তলি ! অবসিতমণ্ডনাসি, সাম্প্রতং পরিধেহি ক্বোমজুঅল' ।

(ট) জাতে ! এস তে আনন্দবাণ্যপরিবাহিণা লোচনে ন পরিচ্ছিন্নমান ইব গুরু-
রপস্থিতঃ ; তৎ সমুদাচার' প্রতিপদ্যস্ব ।

(জ) সখ্যাবিহিতা । অবসিতমণ্ডনা সমাপ্তপ্রসাধনা । ক্বোমজুঅল' পদ্যস্ব ।
“নৌকবস্ত্রধারস্তথা” ইত্যনেন বৈধকর্ম্মমাধে একবস্ত্রধারণনিষেধাত্ যাভায়াস বৈধক-
রপত্বাত্ ক্বোমজুঅলমিত্যুক্তম্ ।

(ট) শকু ইতি । উপবিষ্টস্য বস্ত্রপরিধানি বিশেষাণ্যবিধা স্যাদত চক্ৰমুখ্যবর্তিতা ।

(ঠ) গীতমীতি । আনন্দে ন কন্যায়াঃ পতিসংযোগপ্রাপ্তিসম্ভাবনাজনিবর্তিতা
নির্গতো বাণ্য আনন্দবাণ্যস্তঃ পরিবহতি ধারয়তীতি তেন । পরিচ্ছিন্নমান ইব পরিধিতে
সংযোগাদলিঙ্গান্নিব, গুরুঃ পিতা । সমুদাচার' সমুপযুক্তব্যবহার' চরণবন্দনবিধি-
প্রতিপদ্যস্ব প্রাপ্তুহি কুরু ইতি তাৎপর্যম্ । অন্যান্যমগস্ততয়া বন্দনবিধারণ' স্যাদত
গীতম্যোক্তমিদম্ ।

(এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন ।)

(ঞ) সখীদ্বয় । শকুন্তলা ! তোমাকে অলঙ্কার পরাণ
হইয়াছে ; এখন পট্টবস্ত্র দুইখানি পর ।

(ট) শকুন্তলা । (উঠিয়া অভিনয়ের ধরণে পরিধান করিল ।)

(ঠ) গীতমী । বৎসে ! আনন্দাশ্রবণী নয়নদ্বারা আদিত

(১) আনন্দপরিবাহিণা ক্বকুণা । আচার' দাব' ।

शकु । सत्रीङं वन्दनां करोति (१) । (ङ)

कण्वः । वत्से !

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सस्त्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि (२) ॥८॥

(ङ) शकु इति । सत्रीङं सखज्जम् । नवीनकुलस्त्रियाः गुरुजनान्तिके पति-
विषयकव्यापारमावस्यैव लज्जाकरत्वादत्र च पतिगृहे यात्राप्रस्तावात् सत्रीङमित्युक्तम् ।

ययातेरिति । ययातेः तदाख्यस्य प्रसिद्धस्य राज्ञः, शर्मिष्ठा वृषपर्वदुहिता इव,
त्वं भर्तुर्दुष्मन्तस्य, बहुमता अत्यादरविषयभूता भव । तथा सा शर्मिष्ठा, पूरुं तदाख्यं
पुत्रमिव, त्वमपि सस्त्राजं भाविमण्डलेश्वरम्, पुत्रम्, अवाप्नुहि लभस्व ।

अथ द्वयोः श्रौतीपमालङ्कारयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा शर्मिष्ठा
ययातेर्बहुमता अभूत्, त्वन्तु भव इति, एवं सा पूरुमवाप्तवती, त्वच्च पुत्रम् अवाप्नुहि
इति विधिमेदात् कालमेदाच्च भग्नप्रक्रमतादोषद्वयम् “चिरं जीवतु ते सुनुर्माकण्डेय-
मुनिर्गया” इति दर्पणोदाहृतवत् ; तत्समाधानाय चैवं श्लोकः पठनीयः—

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता सती ।

सस्त्राजं पूरुवत् पुत्रं तत्समा त्वमवाप्नुहि ॥

तत्समा शर्मिष्ठातुल्या त्वमित्यर्थः । इत्यत्र आर्थोपमायामुपमानसम्बन्धिक्रिया-
नपेक्षणाप्रोक्तदोष इति सुधीभिर्भाव्यम् ।

एवमत्र आशीर्नाम नाट्यालङ्कारः—“आशीरिष्टजनाशंसा” इति दर्पणलक्षणात् ।

“येनेष्ट” राजसूयेन मण्डलस्त्रेश्वरस्य यः । शान्ति यथाज्ञया राज्ञः स सखाट्—
इत्यमरः ।

कन्नडहै येन त्तामार पि टा एहे उपस्थित हईयाछेन ; अतएव उपयुक्त
आचार सम्पादन कर ।

(ङ) शकुञ्जला । (लज्जात्र महित नमस्कार करिन ।)

(१) सत्रीङम् । ताद । वन्दामि । (२) सुतं त्वमपि ।

গৌতমী । জাড়ে । বরো ক্বু এসো, য় আসিসো (১) । (১)
কণ্বঃ । বত্সে ! ইতঃ সযোহুতানগ্নীন্ প্রদক্ষিণী-
কুরুস্ব । (৭)

সবোঁ তথা কারয়িতুং পরিক্রামন্তি (২) । (ত)

(৬) জাতে । বরঃ স্বল্লীষ', ন আশীঃ ।

যযাতিপুত্রানাঞ্চ বিষ্ণুপুরাণম্—

“যদুশ্চ তুব'সুচী'ব দেবযানী ব্যজীজনত্ ।

দুহুহ্মানুশ্চ পুরুশ্চ শর্মিষ্ঠা বাৰ্ষ'পর্বণী ॥” ১৫৥

(৬) গৌতমীতি । এষ “যযাতিরিব শর্মিষ্ঠা” ইत्याদিকপঃ বরঃ স্বল্লু বরঃ
মৃদ্বোঁ : প্রভাবাতিশয়েন বরদানে সমর্থত্বাৎ ত্বাং প্রতি তথা সন্তুষ্টত্বাচ্চেতি মাধবঃ ।
আশীঃ “যযাতিরিব” ইत्याদি বাক্য' নাশো'বাঁদঃ তস্য যেন কে'নাপি কতু' শক্যতেন বরোঁ-
কব প্রব্রজৌ বিশেষপ্রযোজনাभावात् । তেন চৈতৎফল' ত্বমবশমেব প্রাপ্তাসী'তাম্ ।
ধ্রুবফলকমিষ্টার্থাশ'সন' বরঃ, অধ্রুবফলকমিষ্টার্থাশ'সনমাশৌরিত্য'মযোঁমোঁদঃ ।

(৭) কণ্ব ইতি । ইতঃ অস্যাং দিশি । সযোহুতান্ অচিরদত্তাহুতান্ । এত-
দ্ব্যগ্ন্য'রিতি বচ্যমাণদ্ব্যগ্ন্য'নানাং প্রাপ্ত্যর্থ' ব্যজ্যতে ।

(ত) সব' ইতি । তথা—শকুন্তল'কতৃ'ক' প্রদক্ষিণম্ । পরিক্রামন্তি বর-
চিপ' কুব'ন্তি ।

কণ্ব । বৎসে ! শর্মিষ্ঠা যেমন যযাতির অত্যন্ত আদরের পা-
ত্র ছিলেন, তুমিও যেমন ভর্তার অত্যন্ত আদরের পাত্র হও এবং তুমি
(শর্মিষ্ঠা) যেমন ভাবী সম্রাট পুরুষে পুত্ররূপে পাইয়াছিলেন, তুমি
তেমন ভাবী সম্রাট পুত্র লাভ কর ৷২৥

(৬) গৌতমী । বৎসে ! ইহা বরই বটে, কিন্তু আশীর্বাদ নহে ।

(৭) কণ্ব । বৎসে ! এই দিকে সম্রাট আহুত অগ্নিও
প্রদক্ষিণ কর ।

(১) মম্বব' । বরী য় । (২) সবোঁ পরিক্রামন্তি ।

कण्वः । वत्से । (१)

ॐ अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः

समिहन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैः

वेतानास्त्वां वज्रयः पावयन्तु ॥१०॥

अमी इति । वेदिं परितः वेद्याः सर्वासु दिक्षु, क्लृप्तानि रचितानि धिष्ण्यानि स्नानानि येषां ते, एतेन सर्वस्यामेव दिशि हव्यगन्धप्राप्तिरभवती दर्शितः । समिध एषां सन्तीति समिहन्तः । अनेनाग्नीनां स्थायित्वं सूचितम् । प्रान्तेषु सर्वेषु अधि-
समीपदेशेषु संस्तीर्णा आस्तीर्णा दर्भाः कुशा येषां ते । एतेन प्रान्तदेशानामपि पवित्रतया दुरितनाशकत्वं सूचितम् । तथा हव्यानाम् आहुतानां घृतादिद्रव्याणां गन्धैः, दुरितं पापम्, अपघ्नन्तो नाशयन्तः, अमी दृश्यमानाः, वितानस्य यज्ञस्य इमे इति वेतानाः, वज्रयो दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयमेदात् त्रिविधा अग्नयः, त्वां पावयन्तु पवित्रीकुर्वन्तु ।

अत विशेषणानां विशेषविशेषाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् परिकरोऽलङ्कारः । अतएव च नापुष्टार्थत्वदोषः ।

“क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानम्” इत्यमरः ।

वेदिमिति परित इत्यस्य योगे “तसोभयाभिपरिसर्वेः” इत्यनेन द्वितीया ।

अयन्तु सततवेदपाठनिरतकण्ठप्रयुक्ता वैदिक एव कृन्दोविशेषः । तथा च “अजो षोको लुपमाणोऽनुशेते” इत्यादिवत् प्रथमपादस्तृतीयपादयः ; “जहत्येनां सुक्तमोगा-
मजोऽन्यः” इत्यादिवत् द्वितीयपादः, चतुर्थपादस्तु शालिन्या एव “मात्तौ गौ चेच्छालिनौ वेदलोकोः” इति लक्षणात् । अतएवेदमुपजातिविशेषं वदन्ति ॥१०॥

(७) (शकुन्तलादेक मेहेरूप कराईवार अत्र सकले पादक्षेपं कविते नागिन ।)

कथं । २९८८ !

শকু । প্রদক্ষিণ' করোতি (১) ।

কণ্বঃ । বত্সে ! প্রতিষ্ঠস্বৈদানীম্ । সছৃষ্টিচৈপম্ । ক
তে শাক্ষ'রবশারদ্বতমিস্রাঃ ? (২) । (থ)

শিষ্যৌ । প্রবিশ্য । ভগবন্ । ইমৌ স্বঃ (৩) । (দ)

কণ্বঃ । বত্সৌ ! ভগিন্যাঃ পন্থ্যানমাদেশয়তম্ (৪) । (ধ)

(থ) কণ্ব ইতি । সছৃষ্টিচৈপ' শাক্ষ'রবাदीनामन्वेषणार्थं सर्वतो ह्य
पातयित्वेत्यर्थः । ते पूर्वमादिष्टाः । क वृत्तान्त इति शेषः ।

(দ) শিষ্যাবিতি । স্বস্টিষ্ঠাবঃ, আবামিতি শিষ্যঃ ।

(ধ) কণ্ব ইতি । ভগিন্যাঃ শকুন্তলায়াঃ । যুবাং শিষ্যত্বেন মম পুত্রস্বভাব
শকুন্তলা তু কন্যেবেতি যুস্মাক' পরস্পর' ভ্রাতৃভগিনীরূপ এব সম্বন্ধ ইতি মত
আদেশয়ত' যুবামিতি শিষ্যঃ ।

বেদির উপর সকল দিকেই এগুলির স্থান কল্পিত হইয়াছে, মন
ব্রহ্মিণ্যছে, চারি প্রান্তেই কুশ আস্তৌর্ণ আছে এবং ইহার হবিষ
পাপ নাশ করিতেছে, এই ত্রিবিধ যজ্ঞীয় অগ্নি তোমাকে পরি
করুক ॥১০॥

শকুন্তলা । (প্রদক্ষিণ করিল ।)

(থ) কথ । বৎস ! এখন প্রস্থান কর । (দৃষ্টিক্ষেপের সহিত
সেই শাক্ষ'রব ও শারদ্বতমিস্র কোথায় ?)

(দ) শিষ্যদ্বয় । (প্রবেশ করিয়া) ভগবন্ ! আমরা এই ঘাট

(ধ) কথ । বৎস ! তোমরা ভগিনীর পথ দেখাইয়া দাও ।

(১) পাঠোঃ কুবচিন্নাতি ।

(২) ...পাবয়ন্তু । প্রতিষ্ঠস্বৈদানীম্ । ক তে শাক্ষ'রবমিস্রাঃ ? ।

(৩) শিষ্যঃ । ভগবন্ । ইমে স্বঃ ।

(৪) ভগিন্যাস্তে মার্গমাদেশয় ।

शिथी । इत इतो भवती । (न)

सर्वे परिक्रामन्ति । (प)

कण्वः । भो भोः ! सन्निहितवनदेवतास्तपोवन-
तरवः ! (१) । (फ)

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् (२) ॥११॥

(न) शिथ्याविति । भवती शकुन्तला, इत इतः अनेनानेन पथा, गच्छत्विति शेषः ।

(प) सर्वे इति । परिक्रामन्ति पादक्षेपं कुर्वन्ति ।

(फ) कण्व इति । सन्निहिता अवस्थानिनासन्ना वनदेवता येषु ते तादृशाः ।।

तद्व्यामचेतनतया तत्सम्बोधनस्य निष्फलत्वात् तत्सम्बोधनमुखेन तद्विष्टाभोषां वन-
देवतानामेवाभिमुख्यार्थमेतद्विशेषणम् । तेन च तद्व्यामपि कृतज्ञता सम्पन्नेत्यवधेयम् ।

पातुमिति । युष्मासु तपोवनतरुषु, असिक्तेषु युष्माकं मूले जलसंकेष्वकृतेषु,
या शकुन्तला, प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति न प्रवर्त्तते, युष्मान् प्रत्यादरातिशयादिति
भावः । प्रियं प्रीतिकरं मण्डनं भूषणं यस्याः सा तयोक्तापि, या शकुन्तला, स्नेहेन
भवतां तपोवनतरुणाम्, पल्लवं मण्डनभूतं किसलयम्, न आदत्ते न गृह्णाति, युष्माकं
वेदनानुभवसम्भवादित्याशयः । तथा वो युष्माकं कुसुमप्रवृत्तिसमये पुण्योत्पत्तिकाले

(न) शिशुवयम् । तूयि एहे एहे पथे चल ।

(प) सकृन् । (पादक्षेप करिंते लागिन ।)

(फ) कण्व । ओह ओह ! वनदेवतासमक्षित तपोवनतर-
वृक्षमकल !

(१) काश्यपः । भो भोः सन्निहितस्तपोवनतरवः ! ।

(२) युष्मास्वपतेषु हा । पादोऽङ्कः ।

আকাশি । (ব)

রম্যান্তরঃ কমলিনীহরিতৈঃ সরোমিঃ

ক্সায়াদ্ভুমৈর্নিয়মিতাকর্মরীচিতাপঃ ।

ভূয়াৎ কুশেশয়রজোমৃদুরেশুরস্যাঃ

শান্তানুকূলপবনশ্চ শিবশ্চ পন্থাঃ (১) ॥১২॥

সর্বো সবিষয়মাকর্ষণ্যন্তি ।

আদৌ অক্ষদাদৌনাং সর্বোবাসেব পূর্বম্, যস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, চতুস্ব আনন্দো যদ্বি-
 যুক্ষান্ প্রতি স্নেহাধিক্যাদিত্যমিপ্রায়ঃ । সা ইদং শকুন্তলা, পতিগৃহং যাবি, সর্-
 যুক্ষামি, অনুজায়তাং তদনুমন্ত্যতাম্, যুক্ষদনুজায়া অসাবে স্নেহাকর্ষণেন পক্ষা যবনশি-
 ন সম্ভবতীতি ভাবঃ ।

অনু তদনু প্রতি শকুন্তলায়াঃ স্নেহাধিক্যপ্রতিপাদনকাব্যে কারণবশোপন্যস্ত-
 সমুচ্চশোভনহারঃ । তথা ব্যবস্যতি ভবতীতি পরস্মৈপদিক্রিয়াহয়স্য মध्ये পাদে
 ত্রত্যাत्मनेপদিক্রিয়াপ্রয়োগাৎ ভয়প্রকামতাাদৌষঃ ; স চ 'গৃহ্ণাতি প্রিয়মশ্ণুনাপি ন পয়
 স্নেহাভবত্পল্লবম্' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

শাঙ্খলুকীড়িতং বৃত্তম্ ॥১১॥

(ব) আকাশ ইতি । শব্দে তপীবনতরুস্থিতবনদেবতানামুক্তিরিয়মিত্যাশয়ঃ ।

রম্যেতি । অস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, পন্থাঃ পতিগৃহগমনমার্গঃ, কমলিনীমিঃ পদ্মজল-
 হরিতৈঃ পালাশবর্ণৈঃ সরোমির্বাণীমিঃ, রম্য' মনীহরম্ অন্তর' মধ্যদেশে यस্য স তাহম্

তোমাদের মূলে জন না দেওয়া হইলে, যে প্রথমে জনপান করিতে
 প্রবৃত্ত হয় না ; জনহারপ্রিয় হইয়াও যে, স্নেহবশতঃ তোমাাদের পান
 গ্রহণ করে না এবং তোমাাদের পুষ্পোৎপত্তির সময়ে মূলের আশ্রয়
 বাহার আশ্রয় হয়, সেই শকুন্তলা এই পতিগৃহে বাইতেছে ; তোমার
 মূলেই অনুমতি কর ॥১১॥

(১) অনুমতেত্যাदिश्रीकात् परं रम्येत्यादिश्रीकः क्वचित् पठितः ।

শাঙ্ক' । কোকিলশব্দ' সূচয়িত্বা । ভগবন্ ! (১) । (ম)

কম্পাধানাদুমা হৃচ্চান্নৈঃ, নিয়মিতো নিবারিত, অর্কমরীচীনাং রবিকিরণানাং তাপো
যত সঃ, কুশেশ্বরজগাং পদ্মপরাগাণাং স্বেদঃ, সুরমিত্বাৎ কৌমল্যে রেণুবৎ বায়ুচালিতাঃ
সুদৃশা যত স তাদৃশঃ, তথা শান্তঃ অবগেহাদিত্বাৎ সৌম্যঃ অনুকূলঃ পৃষ্ঠতীগামী চ
পবনী বায়ুর্হৃদ্বিন্ স তথোক্তয় ভূয়াৎ, অতএব শিবো মঙ্গলকরঃ ভূয়াৎ । মধ্য
হরীলাভাৎ পিপাসানিহন্তিঃ, ছায়াদ্রুমলাভাৎ তাপাধাৎ কষ্টাধিক্যনিহন্তিঃ, পদ্মপরাগ-
রেণুলাভাদানীদপ্রাপ্তিঃ, শান্তপবনপ্রাপ্তৌ যমাপনৌদনম্, পবনস্নানুকূলত্বে চ মঙ্গললাভ
ইতি ভাবঃ ।

যদাপি পথঃ শিবত্ব' প্রতি অনেককারণীপন্যাসাত্ সমুদ্রযৌগলঙ্কারঃ ।

কুশে জলে গতে তিষ্ঠতীতি কুশেশয়ম্ । "প্রার্থণ সন্তপ্য কৃতি" ইত্যলুক্ সমাসঃ ।

"কুশমস্তু চ" ইতি "সহস্রপত্র" কমল' গতপত্র' কুশেশয়ম্' ইতি চামরঃ ।

অনুকূলপবনস্য মঙ্গলসূচকত্বমুক্ত' ভট্টটীকাযাম—

"বাসে মধুরবাक् পশ্বী হৃচ্চঃ পল্লবিতীঃস্বতঃ ।

অনুকূলো বহন বায়ুঃ প্রয়াণে শুভশ'সিনঃ ॥"

বসন্ততিলকা হস্তম ॥১২॥

(ম) শাঙ্ক'তি । সূচয়িত্বা স্বকণ্ঠে নৈব প্রকাশ্য ।

(ব) (শূণ্ড) পদ্মপাতায় হরিদ্বর্ণ সরোবরসমূহে পথের সমস্ত
মধ্যভাগ স্বন্দর হউক, ছায়াপ্রধান বটপ্রভৃতি বৃক্ষ, সূর্য্যাকিরণের তাপ
নিবারণ করুক এবং পদ্মের কোমলরেণুবাহী বায়ু, পৃষ্ঠদিক হইতে
শান্তভাবে প্রবাহিত হউক; এইভাবে সমস্ত পথটী শকুন্তলার পক্ষে
স্বন্দরময় হউক ॥১২॥

(সকলে বিশ্বাসের সহিত শুনিতে লাগিল ।)

(ভ) শাঙ্ক'রব । (কোকিলের আশ্রয় শব্দ করিয়া) ভগবন্ !

(১) কোকিলরব' সূচয়িত্বা ।

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यतः

प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः (१) ॥१३॥

गौतमी । जादे । सादिजणसिणिद्धाहिं अणुसादगमणापि
तपोवणदेवदाहिं । ता पणस भगवदीणं (२) । (म)

(म) जाते ! ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः । तत् प्रसन्न
भगवतौ ।

अनुमतेति । इयं शकुन्तला, वनवासेन तपोवने एकदावस्थानेन वसन्तः कदा
सौहार्दास्तैः, तरुभिर्ह्येवैः, अनुमतम् अनुज्ञातं गमनं भर्तृगृहे प्रस्थानं वक्ष्यते
तथोक्ता जाता । यतो हेतोः, एभिस्तरुभिः, कलं मधुरास्तुटम्, परैः कार्बोभिः
परिपाक्यत इति परभृतः कोकिलस्तस्य विरुतं रवः, आत्मनः स्वगणस्य, प्रतिवचनीकृतं
भवदनुज्ञाप्रार्थनस्य प्रत्युत्तरीकृतम्, इदानीममीषां मनुष्यवद्गुणधारणासम्भवात् पर
आकस्मिककोकिलरव एव प्रतिवचनत्वेन मन्तव्य इति भावः ।

अत्र परभृतविरुते प्रतिवचनत्वारीपस्य प्रकृतशकुन्तलागमनीपश्रीमितया परिरु
जङ्गारः, स च समानविभक्तिकत्वात् तुल्याधिकरणरूपः ।

“वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः ।

अपरवक्तुं नाम वृत्तम्—“अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्तुमिदं न जीवति
इति लक्षणात् ॥१३॥

(म) गौतमीति । ज्ञातिजनवत् स्वजनवत् स्निग्धाभिस्त्वां प्रति स्नेहयुक्ताभिः तै

उपोवने एकत्र वासनिवक्कन मङ्गातमोशार्द्धं वृक्षममूह, एते शकुन्तला
याईवार अहमति दिग्गहे ; ये हेतू ईश्वरा अम्हा अथ च मधुर कोकिल
शकके आपनादेर प्रतुत्तर करिग्गहे ॥१३॥

(१) कलं यथा एभिरीदृशम् । (२) क्वचित् ता इति जालि

शकु । सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम् । हला पित्र्यं वदे ! अज्ज-
उत्तदं सणोस्सु आए वि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खदुक्खेण
चलणा मे पुरमुहा ण णिवड्ढन्ति (१) । (य)

प्रियं । ण केवलं तुमं ज्जेव तवोवणविरहकादरा, तुए
सवत्थिदविओअस्स तवोवणस्स वि अवत्थं पेक्ख दाव (२) । (र)

(य) हला प्रियं वदे ! आर्यपुत्रदशनीतसुकाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या
दुःखदुःखेन चरणौ मे पुरीमुखौ न निपततः ।

(र) न केवलं त्वमेव तपोवनविरहकातरा ; त्वथोपस्थितविधोगस्य तपोवनस्यापि
शवसां प्रेचस्य तावत् ।

वनदेवताभिः, अनुज्ञातं गमनं यस्याः सा तादृशी असि । तत्तस्मात्, भगवतीर्माहात्म्या-
वतीर्नदेवताः ।

“क्षिप्रस्तु वत्सली वत्सः स्नेहयुक्तजने भवेत्” इति शब्दरत्नावली ।

(य) शकु इति । सप्रणामं वनदेवताभ्यो नमस्कारपूर्वकम्, परिक्रम्य समुत्थे
विद्यनं पदक्षेपं कृत्वा, जनान्तिकं केवलं सर्व्यारेधान्तिके सदु सदु इत्यर्थः, गुरुजनान्तिके
पतिकथोक्तेखस्य खज्जाकरत्वादिति भावः । जनान्तिकलक्षणं प्रागुक्तम् । आश्रमपदं
तपोवनम् । दुःखदुःखेन नितान्तदुःखेन हेतुना, पुरीमुखौ समुखौ सन्तौ ।

(र) गौतमी । वत्से ! स्वप्ननेर आश्रमं स्नेहसम्पन्नं वनदेवतारा
जोयार गमने अनुमतिं दिशाच्छेन । अतएव ईशादिगके नमस्कारं कर ।

(य) शकुलता । (नमस्कारं करिष्यां आदररूपपूर्वकं प्रियस्वप्ननेर
निकटं हूषि हूषि) आशि आर्वापूत्रेण दर्शननेर निमित्तं उक्कठितं
हईशाछि, तथापि तपोवनं परित्यागं करितेहि वलिष्यां आमारं चरण-
वृणं समुत्थेर दिक्के पडितेहे न ।

(१) यं अज्जउत्त...अस्समं...दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवड्ढन्ति ।

(२) यं केवलं तवोवणविरहकादरा सही एव । समवत्था दीवद ।

উগ্নিসদব্ধকবলা সর্দৈ পরিচ্ছত্তণত্তণা মোরী ।

স্রোসরিঅপাঙ্ঘুপত্তা মুশ্চন্তি অস্তু, বিষ লদাংস্রো ॥১৪॥

শকু । স্মৃতা । তাদ ! লদাবহিণীং দাব মাহবীং আমল

ইস্স' (১) । (ল)

চদ্রগৌর্ণদর্ভকবলা স্রগৌ পরিত্যক্তনর্তনা সয়ুরী ।

অপস্তুতপাঙ্ঘুপত্তা মুশ্চন্তি অস্তু ইব লতাঃ ॥১৪॥

(১) প্রিয়মিতি । তথা সহ উপস্থিতো বিয়োগো যস্য তস্য ।

চদ্রগৌর্ণে'তি । স্রগৌ হরিণী, চদ্রগৌর্ণঃ শোকাৎ মুখতো নির্গমিতঃ দংশনঃ
কুশগ্রাসী যথা সা, সয়ুরী পরিত্যক্ত' নর্তন' নৃত্য' যথা সা ; তথা অপস্তুতানি পরি-
পাঙ্ঘুনি পক্কতয়া পাঙ্ঘুবর্ণানি পত্রাণি যাসাং তাস্থ্যবিধাঃ লতাঃ, অস্তু নবমল
মুশ্চন্তি তব বিরহশোকাদযাত্ পাতয়ন্তীব । অতএব তব বিরহেণ তপীবনমপি বন
জাতমিতি ভাবঃ ।

অত্র তপীবনবিরহকাतरत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति कारणत्रयीपन्यासात् समुच्चयीयता
তথা পাঙ্ঘুপত্রপতনে অস্তুপাতনত্বসম্ভাবনাकरणात् क्रियोत्प्रेक्षा; चद्रगौर्णदंशक
ত্বাদিকार्येण स्रगौप्रभृतिषु भगिनीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिश्च, इत्येतेषां लता
নিরপেচতয়া সংসৃষ্টঃ । তথা সর্দৈমোরী ইতি একবচনান্তপ্রयोगेण प्रक्रम्य लतावेति
बहुवचनोपन्यासात् भग्नप्रक्रमतादोषः ; स च 'परिच्छद्वि अस्तु विष लदा' इति त्रयो
সমাধেয়ঃ । আখ্যা জাতিঃ ॥১৪॥

(২) প্রিয়ংবদা । কেবল তুমিই তপোবনের বিরহে ব্য-
হও নাই ; তোমার সহিত বিরহ উপস্থিত হওয়ায় তপোবন
অবস্থা দেখ—

হরিণী মূখ হইতে কুশগ্রাস উদ্গিরণ করিয়া ফেলিতেছে ;
নৃত্য ত্যাগ করিয়াছে এবং লতাগুলি, পাণ্ডুবর্ণ পত্র পতিত
থাকায় যেন অশ্রু বিসর্জন করিতেছে ॥১৪॥

(১) লদাবহিণী' বহুজোসিণি' দাব আমলদ্রব্য' ।

कण्वः । वत्से ! अवेमि ते तस्यां सौहार्दम् । इयं
सा दक्षिणे पश्य (१) । (व)

शकु । उपेत्य लतामालिङ्गा । लदावहिणि ! पञ्चालिङ्गस्य
मं साहामएहिं वाहुहिं । अज्ज पडुदि दूरवत्तिणी क्व दे
भविस्सं । ताद ! अहं विअ इअं तुए चिन्तणीआ (२) । (श)

(व) तात ! लताभगिनीं तावत् माधवीमामन्त्रयिष्ये ।

(श) लताभगिनि ! प्रत्यादिङ्ग मां शाखामयैर्बाहुभिः । अथ प्रभृति दूरवत्तिनी
खलु ते भविष्यामि । तात ! अहमिव इयं त्वया चिन्तनीया ।

(व) शकु इति । स्मृत्वा नयनोत्तोलनादिना श्रुतिनभिनीय । लता चासौ
भगिनी चेति तां माधवीलतारूपां भगिनीमित्यर्थः, आमन्त्रयामि गमनकालीनं सम्भाषणं
करोमीति प्रार्थना ।

(व) कण्व इति । तस्यां माधव्याम्, ते तव, सौहार्दं पूर्वोत्पन्नमेवम्, अवेमि
अवगत एवास्मि । सा माधवी, दक्षिणे दिग् विभागे वर्तते इति पश्येत्यर्थः ।

(श) शकु इति । लतां प्रकृतां माधवीम् । शाखामयैर्विष्टपरूपैः । अथ
परम्परितरूपकमलङ्कारः । चिन्तनीया सखेहं द्रष्टव्या, मत्स्थानपातित्वादित्याशयः ।

(न) शकुलता । (अग्रण करिष्या) पितः ! लताभगिनी माधवीं
गच्छावण करि ।

(व) कण्व । वत्से ! तांश्वर प्रति तोमार मोहार्द्ध आसि जानि ;
एई से दक्षिणदिक्क ररिष्याछे, देख ।

(श) शकुलता । (निकटे याइया माधवीनताके आनिजन करिष्या)
लताभगिनि ! शाखारूप बाहुद्वारा आमाके अत्थानिजन कर ; ये

(१) काश्यपः । अवेमि ते तस्यां सौदर्यास्मेहम् । इयं तावत् दक्षिणेन ।

(२) शकुलता । लतामुपेत्य । वनजीविनि चूदसंगदावि मं पञ्चालिङ्ग
श्रीगदाहिं साहावाहाहिं । अज्ज पडुदि दूरपरिवटिणी दे भविस्सं ।

कण्वः । वत्से !

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्थं

भर्तारमात्मसदृशं स्वगुणैर्गतासि ।

अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः

कान्तं समीपसहकारमिमं करिष्ये (१) ॥१५॥

तदितः प्रस्थानं प्रतिपद्यस्व (२) । (ष)

माधवीधारणमङ्गीकरोति सङ्कल्पितमिति । मया प्रथममेव तव विवाहान् पूर्वे
त्वदर्थं सङ्कल्पितं मनसा विभावितम्, आत्मसदृशं स्वानुरूपम्, भर्तारम्, स्यात्
सौन्दर्यादिभिः, गतासि प्राप्तासि । अतएव सम्प्रति, त्वयि त्वद्विषये, वीता त्वत्ता त्वि
वरसंग्रहभावना येन स तादृशीऽहम्, कान्तं मनोहरम्, इमं दृश्यमानम्, समीपं
सहकारः समीपसहकारस्तं निकटवर्तिनमास्यतरुम्, अस्या माधवीलतायाः
वरस्वरूपम्, करिष्ये संयोजनादिना कल्पयिष्ये । अतएव त्वत्प्रार्थिता माधवील-
तमवश्यमेव करिष्यामीति भावः ।

अत्र सहकारे वरत्वारोपः शब्दः, माधवीलतायां कन्यात्वारोपस्तु चार्थः एवं
देशविवर्तिरूपकमलङ्कारः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१५॥

हेतु आज अवधि आंमि तोमादेर दूरवर्तिनी हईव । निज
आपनि ईहाके आमारइ ग्राय चिन्ता करिवेन ।

कण्व । वत्से ! आमि प्रथमेइ तोमार जग्न साश मने मने कर
करियाहिनाम, तूमि निज गुणे सेइ आअमनृष पति नाउ करि
एथन तोमार विषये निश्चित हईयाहि, ताई निकटवर्ती एई ह
आम्रवृक्षटीके एई माधवीलतार वर करिव ॥१५॥

(१) मया त्वदर्थं सुकृतेर्गता लम् । चतुर्न सन्धितवती नवमालिकीयं वत्सलम्
त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्ताः । (२) इतः पस्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकु । सख्यावृपेत्य । हला ! एसा दोस्स' पि वो हत्ये
णिक्लेवो (१) । (स)

सख्यौ । अअ' जणो दाणि' कस्स हत्ये समप्पिदो ।
इति वाण' विसृजतः (२) । (ह)

कखः । अनसूये ! प्रियंवदे ! अलं रुदितेन । ननु भवतीभ्या-
मेव शकुन्तला स्थिरीकर्त्तव्या (३) । इति सर्वे परिक्रामन्ति । (घ)

(स) हला ! एषा हथोरपि वां हस्ते निक्षेपः ।

(ह) अयं जनः इदानीं कस्य हस्ते समर्पितः ? ।

(घ) तदिति । तत् तस्मात् साधवीलताया अपि उपायकरणेन तवीर्ष्याभावा-
दित्यर्थः । इत आश्रमात्, प्रस्थीयते अनेनेति प्रस्थानं पत्यास्तत् हस्तिनापुरगमन-
मार्गमिति तात्पर्यम्, प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि ।

(स) शकु इति । एषा साधवीलता । निक्षेपो निक्षेपभावेन स्थापिता । इतः
परं युवाभ्यामेवास्या रक्षणावेक्षणदिकं कर्त्तव्यमित्याशयः ।

(ह) सख्याविति । अयम् अनसूयारूपः प्रियंवदारूपस्य जनः, हथोरिव वक्तृत्वात् ।
रक्षिकायास्तवाभावे रक्षकहीने एवावां स्व इति भावः ।

(घ) कख इति । रुदितेन रोदनेन । नन्वित्यवधारणे । भवतीभ्यां युवाभ्याम्

(व) अतएव एथान इहेते पथे उपस्थित-इव ।

(ग) शकुन्तला । (सखीद्वयेन निकटं बाहेरा) ओनो ! এই সাধবী-
নতা তোমাদের দুইজনের হাতে গচ্ছিত থাকিল ।

(হ) সখীদ্বয় । এই ব্যক্তিকে এখন কাহার হাতে সমর্পণ করিলে ?
(এই বলিয়া অশ্রু বিসর্জন করিতে লাগিল ।)

(১) শকুন্তলা । সখ্যৌ প্রতি । (২) চম্বে । জণো কস্ম ।

(৩) কাম্পপঃ । অনসূয়ে ! অলং রুদিত্বা ।

शकु । विलोक्य । ताद ! एसा उडअपज्जन्तचारिणी गवम-
हारमन्यरा मिअवह जदा सुहप्पसवा भविस्सदि, तदा मे कपि
पिअणिवेदअं विसज्जइस्ससि, मा एदं विसुमरिस्ससि (१) । (क)
कण्वः । वत्से ! नेदं विस्मरिष्यामि (२) ।

(क) तात ! एसा उटजपर्थ्यन्तचारिणी गर्भभारमन्यरा मृगवधुः यदा सुखेन
भविष्यति, तदा मे कमपि प्रियनिवेदकं विसर्जयिष्यसि, मा इदं विस्मरिष्यसि ।

शकुन्तलास्थाने युवामेव मया स्थापनीये इत्यर्थः । परिक्रामन्ति हस्तिनापुरदिपार्ति
पथि पादक्षेपं कुर्वन्ति ।

(क) शकु इति । उटजस्य पर्णशालायाः पर्थ्यन्ते प्रान्तभागे चरतीति य-
गर्भभारेण मन्यरा मन्दगमना, सुखेन अनायासेन प्रसवी यस्याः सा तादृशी । मेन
समीपे । प्रियनिवेदकं प्रीतिकरतद्विषयज्ञापकं पुरुषम्, विसर्जयिष्यसि प्रेरयितुं
एतेन मृगवधू प्रति आदरातिशयो व्यज्यते ।

(क) कथ । अनशूया ! प्रियंवदा ! रोदन करिओ ना । अनि
तोमादिगकेइ शकुन्तला शिर करिव । (ईशर पर सकले पादक्षेप
करिते लागिल ।)

(क) शकुन्तला । (देखिया) पितः ! गर्तभारे अन्ना एहे इति
पर्णशालार आसुत्तपर्थ्यासुत्त आसियाछे, ईशर यथन अनायासे प्रसव होए
तथन प्रियनिवेदनकारी कोन ब्यक्तिके आमार निकट पाठाहोरे
ईश विन्वत हईबेन ना ।

कथ । वत्से ! ईश विन्वत हईब ना ।

(१) शकुन्तला । अणवप्पसवा होइ, तंदा मे कां वि पिअणिवेदअं विसज्जइस्ससि

(२) शकुन्तला । गतिभङ्गं रूपयित्वा । अन्मी ! को य क्व, एही भित्त
मे सज्जइ । इति परावर्त्तते ।

शकु । गतिमेदं रूपधित्वा । अस्मो ! को णु खलु एसो पद-
कृतो विअ मे पुणो पुणो वसणन्ते सज्जदि । इति परावृत्त्याव-
लीकयति । (ख)

कण्वः । वत्से !

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥१६॥

(ख) अङ्ग ! को नु खलु एष पदाक्रान्त इव मे पुनः पुनर्वसनान्ते सज्जते ? ।

(ख) शकु इति । गतिमेदं गमनस्य प्रकारविशेषं मृगस्य वसणन्ते खण्डत्वात्
क्षित्वासाधं गमनमित्यर्थः, रूपधित्वा अभिनीध । पदाक्रान्त इव नूपुरादिवत् पादे
वनसंसक्त इव । वसणन्ते वस्त्राच्छले, सज्जते लगति । परावृत्त्य घूर्णित्वा ।

यस्यति । त्वया, कुशानां सूचिभिः सूचिवत् तीक्ष्णायदेशैः, विद्धे भक्षणकाले
चतविचतीकृते, यस्य मृगस्य मुखे, व्रणविरोपणं चतनाशकम्, इङ्गुदीनां तदाख्यानां
फलानां तैलम्, न्यषिच्यत निषिक्तं सञ्चितमित्यर्थः । एतेन मृगे शकुनलायाः
वैहातिशयो व्यज्यते । श्यामाकानां तदाख्यानां घासानां मुष्टिभिः मुष्टिमुष्टिपरिमित-
श्यामाकघासदानैरित्यर्थः परिवर्द्धितकः सर्वतोभावेन वृद्धिं प्रापितः, अतएव पुत्रकृतकः
कृत्रिमपुत्ररूपः, अयं स मृगः, ते तव, पदवीं भर्तृगृहगमनपथम्, न जहाति न परित्यजति,
पूर्वोपकारकारणेन कृतज्ञतया भाविविच्छेदाशङ्कया विह्वलत्वादिति भावः ।

अथ पुत्रकृतक इति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

"कृतकः स्यात् पुमान् कणखर्परे चाप्यसम्भवे । पुत्रमेदे कृत्रिमे विप्र ।" इति
मन्वाध्वः ।

(ब) शकुलला । (गमनेन व्याघातं अभिनयं करिष्या) ओम् !
ए के आमार चरणे येन आक्रमणं करिष्या वारं वारं वञ्चाकृते नमं
इहेतेहे । (एहे वनिष्या किरिष्या देखिनि ।)

শকু । বচ্ছ ! কিং মং সহবাসপরিচ্ছাদয়ীং অণুবস্মে
 ণং অচিরপ্পসূদোবরদাএ জণণীএ বিণা জধা মএ বহিহে
 সি, তথা দাণিং পি মএ বিরহিহিৎ তাদো তুমং চিন্তাহসাদি
 তা ণিউত্তস্স । ইতি বদন্তী প্রস্থিতা (১) । (গ)

(গ) বত্স ! কিং মাং সহবাসপরিচ্ছাদয়িনীম্ অনুবস্মসি, ননু অচিরপ্রসূদোবরদা
 জনন্যা বিনা যথা ময়া বহিহীতীসি, তথা ইদানীমপি ময়া বিরহিতা তাস্মৈ
 চিন্তয়িষ্যতি । তন্নিবর্তস্ব ।

ব্রণং মধ্যবিলং স্ততং বিরোপয়তি মাংসপূরণেন পূরয়তীতি ব্রণবিরোপণম্, নন্দা-
 ত্বাত্ রোপয়তেযুং প্রত্যয়ঃ । পরিবর্জিতক ইতি অনুকম্পায়াং কপ্রত্যয়ঃ ।

বসন্ততিলকা উক্তম্ ॥১৬॥

(গ) শকু ইতি । সহবাসম্ একত্রাবস্থানং পরিত্যক্তুং শীলং যস্মাচ্চ তদে-
 মাম্, কিং কথম্, অনুবস্মসি অনুগচ্ছসি, নাস্তি তে অনুগমনকারণমিত্যর্থঃ ।
 তবাবাষে মম পথ্যবেক্ষকাভাবেদস্থে বানুগমনকারণমিত্যত আহ নন্মিতি । পরস-
 ননুশব্দঃ । অচিরং প্রসূতং যথা সা অচিরপ্রসূতা চাসৌ উপরতা স্ততা চেতি সা যথা
 বিরহিতা ভক্তৃগৃহগমনেন পরিত্যক্তম্ । তাতঃ কথং । চিন্তয়িষ্যতি রচয়ন্ত-
 বিষয়ে ভাবয়িষ্যতি । তত্ তস্মাত্ আত্মনো রচয়্যাবেক্ষণবিষয়ে ভাবনায়ুক্ততাদিকং
 প্রস্থিতা প্রস্থাতুমারমভে ।

কথ । বৎসে ! বাহার মুখ, কুশের আগায় ক্ষত হইলে, দুই
 ক্ষতনিবারক ইজুদীটেল মেই মুখে দিতে এবং প্রতিদিন গুটিগরিত
 আমাধাস দিয়া বাহাকে পরিবর্দ্ধিত করিয়াছিলে, তোমার মেই হরি
 পুত্র এই হরিগণী তোমার পথ ছাড়িতেছে না ॥১৬॥

(গ) শকুন্তলা । বৎস ! আমি তোমাদের সহিত একত্র
 পরিভ্রমণ করিয়া যাইতেছি ; সুতরাং তুমি আমার অনুগমন করিয়া

(১) অণুসরসি । বিণা বিবড্‌ডিএ এষ । দাণিং বি । বিবর্তসি ইতি ।

कणः । वत्से ! अलं रुदितेन, स्थिरा भव, इतः
पथानमालोकय (१) । (घ)

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम् (२) ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥१७॥

(घ) कण इति । रुदितेन विच्छेदवशात् रोदनेन । इतः सन्मुखे ।

उत्पक्ष्मणोरिति । उदगतानि पक्षाणि लोमानि, यशोस्तयोः, नयनयोरुपरुद्धोः, उपरुद्धा निवारिता वृत्तिदर्शनशक्तिर्येन तं तादृशम्, वाष्पम् अश्रु, स्थिरतया आत्मनो धैर्येण, शिथिलो न्यूनीभूतः अनुबन्ध उत्पत्तिर्यस्य तत् तादृशं कुरु । कथमित्याह पक्षितो नयनयोरुपरुद्धवृत्तिकतया न दृष्टः नतोन्नतो नीचोच्चः भूमिभागे यस्मिन् तस्मिन् तादृशे, मार्गे पथि, ते तव पदानि पदव्यासाः, खलु निश्चितमेव विषमीभवन्ति पथमाना भवन्ति खलन्तीत्यर्थः । यात्राकाले तत् खल्वमङ्गलसूचकं क्वचिद्देनाजनकश्च भवेदतः पथो दर्शनाय दर्शनविघातकं वाष्पं निवारयेति भावः ।

अथ पूर्वाह्णवाक्यार्थं प्रति पराह्णवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, पदानां विषमीभवनं प्रति नतोन्नतभूमिभागस्य अलक्षितत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गान्तरम् ; अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा प्रधानस्य

केन ? प्रसव करिग्राहै तोमार माता ग्रिग्रा गेले पर ताहाके हाडा आग्रि घेयन तोमाके वड करिग्राहि, तेयन एथन आमाके हाडा पित्ताहै तोमार चिन्ता करिवेन । अतएव निवृत्त हव । (एहै बलिग्रा रोदन करिते करिते चलिल ।)

(घ) कथं । वत्से ! रोदन करिओ ना, स्थिर हव ; एहै दिक्के पथ देख ।

(१) क्वचिदयं पाठो नास्ति । (२)---विरतानुबन्धम् ।

শিষ্যৌ । ভগবন্ ! অদকান্তং স্নিগ্ধোঃ অনুগম্যত ইতি
 শ্রুয়তে । তদিদং সরসীতীরম্, অত্র নঃ সন্দিগ্ধ্য প্রতিগত-
 মর্হসি (১) । (ঙ)

কণ্বঃ । তেন হীমাং চীরিব্ধচ্ছায়ামাশ্রয়ামঃ (২) । (চ)

বাণশৈথিল্যস্য সমাসে গুণীभावात् विधेयाविमर्शदीपः, स च 'वाण' स्वर्ष'द्वारात्
 विनिवारयत्वम्' इति पाठेन समाधेयः ।

वसन्ततिशका वृत्तम् ॥ १७॥

(ঙ) শিষ্যাবিতি । অা অদকান্তং অদকান্তং স্বभावस्थितजलसमीपस्थमर्ह-
 तात्पर्यम् । तेन गृहद्वारस्थितकुम्भाभ्यन्तरगतजलसमीपे अनुगतुर्न निवृत्तिः, तत्र-
 स्त्रीचीलनस्थितत्वेन स्वभावस्थितत्वाभावादित्यवधेयम् । सनिग्नः स्वच्छपावीमूली इ-
 त् अनुगम्यते स्नेहकतृजनैरिति शेषः । सरसीतीरं स्वभावस्थितजलस समीपे-
 इत्याशयः । नः अस्माकमन्तिके, सन्दिग्य दुष्मन्तसमीपवत्तद्व्यवाचिकमुपदिश ।

"अदकान्तं प्रियं प्रीथमनुव्रजेत्" इति श्रुतिः ।

(च) कण्व इति । चীরिव्धस्य वटादेः कस्यचित् वृक्षस्य ।

তোমার'নয়নের লোমগুলি উচু হইয়াছে, অশ্রু আশ্রিগা সেই ন-
 য়নের দৃষ্টি লোপ করিতেছে, অতএব ঐখ্যা অবলম্বন করিয়া
 অশ্রু নিবৃত্তি কর । কারণ, এই জায়গাগুলি উচু-নীচু, তাহা দেখিয়া
 পাইতেছ না; সুতরাং এই পথে তোমার পদক্ষেপ সমান হইবে
 না ॥ ১৭ ॥

(ঙ) শিষ্যদ্বয় । ভগবন্ ! জনপৰ্য্যাপ্ত শ্রিয়জনের অনুগমন করি-
 য় ইহা শুনিয়াছি । অতএব এই সরোবরের তীর, এইখানে
 আমাদের নিকট সংবাদ বলিয়া যাইতে পারেন ।

(১) শাক্ত'রবঃ । ভগবন্ ! অদকান্তং স্নিগ্ধো জনোঃ অনুগত্যম্ ।

(২) চীরিচ্ছায়াম্, চীরিব্ধচ্ছায়াম্ ।

सर्वे तथा नाटयन्ति (१) । (क)

कण्वः । किन्तु खलु तत्रभवतो दुष्मन्तस्य युक्तरूपं
सन्देष्टव्यम् । इति चिन्तयति (२) । (ज)

अन । सहि ! अस्मत्पदे ए अत्थि को वि चित्तवन्तो,
जो तए विरहिज्जन्तो ए तान्मदि । पेक्ख दाव (३) । (झ)

(क) सखि ! आश्रमपदे नास्ति कोऽपि चित्तवान्, यत्प्रश विरह्यमाणो न
ताम्यति । प्रेक्षत तावत् ।

“न्ययोधीदु स्वराश्रत्य-पारिश-पञ्च-पादपाः ।

पञ्चते क्षीरिणी वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चलक्षणम् ॥”

इति राजनिर्घण्टोक्तोर्वाटादि पञ्चकस्यैव क्षीरिवृक्षत्वात् । आश्रयातः सन्देहे विलम्ब-
सम्भवात् तथात्वे च अनातपदेशाश्रयस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

(क) सर्व इति । तथा क्षीरिवृक्षच्छायाश्रयणम् ।

(ज) कण्व इति । तत्रभवतो राजत्वेन माननीयस्य, दुष्मन्तस्य समीपे ।
सन्देष्टव्यं वाचिकभावेन प्रेषणीयम् ।

(झ) अनेति । चित्तवान् मनःशाली चेतनः पदार्थ इत्यर्थः । विरह्यमाणः
व्यथमानः, न ताम्यति न खिद्यति ।

(८) कथ । ताहा इहेन, एहे कौरिवृक्षेर छाया आश्रय करि ।

(९) (मकले ताहाई करिनेन ।)

(१०) कथ । माननीय दूतश्चर निकटे मङ्गतरुण कोन् मन्वाद
पाठेन बाहेते पाटे । (एहे बनिशा छिछा करिहे नागिलेन ।)

(१) सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।

(२) काश्यपः । आत्मगतम् । युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । चिन्तयति ।

(३) शकुन्तला । जनान्तिकम् । हला । पेक्ख, यत्निर्घण्टोक्तं वि
सङ्घर्षं पदेकवन्ती आदुरा चक्रवार्त्तं आरुहद्वा । दुक्करं अहं करेनि । अनस्य ।
सहि । मा एवमं मन्त्रिष ।

পুড়ইণি-বত্তন্তরিঅ' বাহরিঅো বি ণ হু বাহরেই পিঅ' ।
মুহ উব্বুড়মিণালো তই দিট্টি' দেই চক্রাঅো (১) ॥১৮॥

পুটকিনীপত্নান্तरितां व्याहृतীऽपि न खलु व्याहरति प्रियाम् ।

मुख उव्वुडमिणालो दृष्टि' ददाति चक्रवाकः ॥ १८ ॥

পুটকিনীতি । ব্যাহৃতীঃপি প্রিয়য়া আলপিতীঃপি, চক্রবাকসদাখ্যঃ পশ্যেৎ, পুটক' কলিকাসম্পৃটমস্যা অসীতি পুটকিনী পত্নিনী পত্নলতেতি যাবৎ তস্যাঃ পবেপ-
অন্তরিতাম্ অম্যন্তরীকৃতাম্ আততদেহামিত্যর্থঃ, প্রিয়াং চক্রবাকীম্, ন খলু ব্যাহরি-
ন তু প্রখ্যালপতি, তদগতচিত্তত্বেন প্রিয়াব্যাহারায়বণাৎ পুটকিনীপত্নান্तरितত্বেন তস্যা
অদর্শনাত্তেতি ভাবঃ । তথা মুখে বদনে, উব্বুড়ম্ উচীত্ব্য ভক্ষণায় ধৃতং সপাত-
য়েন স তাব্ধঃ সন্নপি, ত্বয়ি শকুন্তলায়াম্, দৃষ্টি' দদাতি, ন তু তদগতচিত্তত্বাৎ
মুখধৃতমপি তন্মৃণাল' ভক্ষয়তীত্যর্থঃ । অতএব পত্নিমাভস্য অবিশিষ্টচেতনস্য চক্রবাক-
স্যাপি বৈদগ্ধবস্থায়া জায়মানত্বাৎ বিশিষ্টচেতনস্য তু মনুষ্যস্য ত্বহিরদৃষ্টকৃৎ: খেদে ইদ-
এবেতি "অস্মমপদে ণত্বি" ইত্যাদ্যুক্তং সত্যমেবেत्याশয়ঃ ।

অত্র "ত্বয়ি দৃষ্টি' দদাতি" ইত্যনে "ন তু তন্মৃণাল' ভক্ষয়তি" ইতি সৃণালমপ-
ব্যপোহনাদার্থী পরিসংখ্যালঙ্কারঃ । পুটকিনীপত্নান্तरিতামিত্যনে চক্রবাক্যা অদর্শন-
সূচিতমিতি নাপুষ্টার্থত্বদোষঃ ।

"নালীকিনী পুটকিনী বিষনালিয পত্নিনী" ইত্যুত্পলিনী । আখ্যা জাতি: ॥১৮॥

(২) অনশুয়া । সখি ! তপোবনে এমন কোন হৃদয়বান্ প্রাণী
নাই, যে তোমার বিরহে খিন্ন না হইতেছে । দেখ—

চক্রবাকী আলাপ করিলেও চক্রবাক, সেই পদ্মপত্রাবৃতদেহে চক্র-
বাকীর সহিত আলাপ করিতেছে না ; কিন্তু মুখে মৃণাল ধারণ করিয়া
তোমার প্রতি দৃষ্টিপাত করিতেছে ॥১৮॥

(১) এসাবি পিএণ বিণা গমেই রঅণি' বিসাপদীহঅর' ।

গরুণ' বি বিরহদুখ' আসাবম্বী সহ্যবেই ॥

कण्वः । वत्स ! शार्ङ्गैरव ! इति त्वया महचनात् स
राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्याभिधातव्यः (१) । (ज)

शार्ङ्गैः । आज्ञापयतु भवान् । (ट)

कण्वः ।

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मनः

त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृष्ट्या त्वया

भाग्याधीनमतः परं न खलु तत् स्तोबन्धुभिर्याच्यते (२) ॥१८॥

(ज) कण्व इति । शकुन्तलां पुरस्कृत्य अग्रे स्थापयित्वा, महचनात् स राजा
दुःखतः, इति वक्ष्यमाणमभिधातव्यो वक्तव्यः ।

(ट) शार्ङ्गैति । आज्ञापयतु वक्तव्यं ब्रवीतु । गौरवाद्वाचने आज्ञोक्तिरिति बोध्यम् ।
अस्मानिति । अस्मान्, संयमस्तप एव धनं येषां तान् तदामृतान्, साधु संयमं,
विचिन्त्य मनसा पर्यालोच्य । एतेन कन्यायाः पित्र्यदृष्ट्या प्रचुरतरुणीपहारप्राप्ती
तस्मादरातिशयो यत् सर्वत्र प्रचलितस्तदत्र न सम्भवति ; किन्तु सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वका-
दर्शने तादृशानामस्याकमाक्रीशान् तवानिष्टं भविष्यतीति सूचितम् । आत्मनः स्वस्य,
सर्वेः कुलञ्च महान्तं वंशञ्च विचिन्त्य । महाकुलप्रसूता हि जनाः प्रायेण सर्वत्रैव
समदर्शिनो भवन्ति । तेनापीयं त्वया सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमेव द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः ।
तथा त्वयि, अस्याः शकुन्तलायाः, तां स्वयमेवानुभूतपूर्वाम्, कथमपि केनापि प्रकारेण,
बान्धवैः पित्रादिवन्धुजनैः कृतमिति बान्धवकृता न बान्धवकृता अबान्धवकृता शकुन्तला

(३) कथं । वत्स ! शार्ङ्गैरव ! त्वमि आमार आदेश अशुभारे
शकुन्तलाके सम्बन्धे रात्रिना मेहे राजाके बनिवे ।

(ट) शार्ङ्गैरव । आपनि आदेश करुन ।

(१) काश्यपः । शार्ङ्गैरव !...वक्तव्यः ।

(२) भाग्याधीनमतः परं न खलु तदाच्यं बन्धुबन्धुभिः ।

শাক্তিঃ । গৃহীতোঃ সন্দেহঃ (১) । (৪)

স্বয়মেব বিহিতৈত্ব্যর্থঃ তাম্, স্নেহপ্রবৃত্তিম্ অনুরাগোত্পত্তিস্ব বিচিন্ত্য । কন্যায়া বশুজন-
কৃতে হি বরানুরাগে তস্যা গুণবত্বে আদরঃ, দোষবত্বে চাবজ্ঞা সম্ভবতি, কিন্তু কন্যা
স্বয়মেবানুরাজ্য বরবাসনাপূরণাদিনা তদুপকারে কৃতে স চেত্ সামান্যপ্রতিপত্তিপূর্বকপঞ্চ-
তাং ন পশ্যতি, তর্হি মহত্বং কৃতম্বতা স্যাদতোঃপীয' সামান্যপ্রতিপত্তিপূর্বকমেব দৃশ্যে-
ত্যাশ্রয়ঃ । ত্বয়া ইয়' শকুন্তলা, দারিণ্ড গৃহীতাশু গৃহীত্বমাণাশু চ মাধ্যাশু মধ্যে,
সামান্যপ্রতিপত্তিপূর্বক' অপরা মাধ্যা যথা ইয়' শকুন্তলাপি তথ্যৈবেতি সমানতাভা-
বপূর্বকমেব, দৃশ্যা দ্রষ্টব্যঃ ; ন পুনস্তাভ্যোঃধমল্যেন দৃশ্যেতি ভাবঃ । অতঃ পর' সামান্য-
প্রতিপত্তিপূর্বকদর্শনাধিক্যম্ অন্যাভ্যোঃধিকাদরণীয়ত্বেন দর্শনমিত্যর্থঃ, মাধ্যাধীন
কন্যায়া মাধ্যপ্রযুক্তমেব, ভবতি, ন তু তদ্বশুজনপ্রার্থনামাত্রৈবেত্যভিপ্রাযঃ । অতএব
স্বীবশুভিঃ কন্যানাং পিত্রাদিশাস্ত্রবজ্ঞনৈঃ, তত্ দারিণ্ড মধ্যে আধিক্যেন দর্শনম্, ন স্তু
যাচ্যতে প্রার্থ্যতে । অতএব ময়াপি তন্ন প্রার্থ্যত ইत्याশ্রয়ঃ ।

অথ বিচিন্ত্যৈত্ব্যকথা ক্রিয়য়া অস্বানিত্যাদীনাং তয়াণামেবাপ্রস্তুতানাং কথ্যতয়ামি-
সম্বন্ধাৎ তুল্যযোগিতা, যাচনাভাব' প্রতি মাধ্যাধীনপদস্বার্থো হেতুরিতি পদার্থদ্বৈত-
কাব্যলিঙ্গম্, স্বীবশুভিরিত্যপ্রস্তুতাৎ সামান্যাত্ শকুন্তলাবশুনা ময়েতি প্রস্তুতবিশেষ-
প্রতীতিরপ্রস্তুতপক্ষসা চালঙ্কারঃ, তেষাঞ্চ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ ।

“প্রতিপত্তিস্ত গৌরবে । প্রাপ্তৌ প্রবৃত্তৌ প্রাগল্ভ্যে বোধে” ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

শাক্তিলিঙ্গীকৃত' বচনম্ ॥১৫॥

কথ । আগাদের কেবল তপস্বাই ধন, নিজের বংশও উচ্চ এবং
তোমার প্রতি শকুন্তলার যে অহুরাগ জন্মিগাছে, তাহাও উহার কোন
বন্ধুজনই কোন রকমেই ঘটাইয়া দেয় নাই, এই সমস্ত ভাল করিয়া
বিবেচনা করিয়া, তুমি এই শকুন্তলাকে ভাৰ্য্যাবর্গের মধ্যে সমান জানে
দেখিবে ; ইহা অপেক্ষা অধিক আদর পাওয়া ভাগ্যের অধীন ; সুতরাং
তাহা জ্ঞানীনের বন্ধুরা প্রার্থনা করে না ॥১৬॥

(১) শাক্তিঃ । গৃহীতঃ সন্দেহঃ ।

कण्वः । शकुन्तलां विलोक्य । वत्से ! त्वमिदानीमनुशास-
नीयासि । वनौकसोऽपि वयं लौकिकज्ञा एव (१) । (ङ)

शाङ्गः । भगवन् ! न खलु कश्चिदविषयो नाम धीम-
ताम् (२) । (ढ)

कण्वः । सा त्वमितः पतिगृहं प्राप्य (३) (ण)

(ठ) शाङ्गेति । सन्देशो वाचिकम्, गृहीतः दुष्कृतसमीपेऽभिधानाय अवलम्बितः ।

(ङ) कण्व इति । इदानीं गार्हस्थ्याप्रवेशसमये, अनुशासनीया गार्हस्थ्याविषये उपदेशनीया । इतः पूर्वं कौमार्यावस्थायां गार्हस्थ्याविषये अनुशासनीया नासीरिति-
दानीपदयोगस्थाभिप्रायः । ननु वनवासी भवान् कथं लोकसमाजानुपदेष्टुं शक्नुया-
दित्याह वनौकसोऽपीति । वनमोक आश्रयो येषां ते तथोक्ता अपि वयम्, लौकिकं
गृहस्थलोकसमाजाचारं जानन्तीति ते तादृशा एव, बुद्धानुमानात् लोकमुखे श्रवणाच्चैति
माहः ।

(ढ) शाङ्गेति । धीमतां बुद्धिमतां जनानाम्, कश्चिदपि पदार्थः न खलु अविषयो
नैव धियामगोचरः, इति नाम सम्भावयामीत्यर्थः । अतो वनवासित्वेऽपि धीमत्तया,
गृहस्थलोकाचारस्याप्यभिज्ञत्वात् यथेष्टं भवानुपदेष्टुमर्हतीत्याश्रयः ।

(ॐ) शाङ्गरव । ए खवर मने राखिनाम ।

(ङ) कथ । (शकुन्तलार प्रति दृष्टिपात करिशा) वत्से !
होमाकें এখন উপদেশ দিতে হইবে; আমরা বনবাসী হইলেও
গৃহস্থলোকের আচার জানি ।

(ढ) शाङ्गरव । भगवन् ! बुद्धिमान्गणेर कोन विषयई बुद्धिर
अगोचर नह ।

(१) काश्यपः । वनौकसोऽपि सन्ती लौकिकज्ञा वयम् ।

(२) शाङ्गरवः । न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम । (३) पतिगृहं ।

शुश्रूषस्व गुरुन्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने,
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
 भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
 यान्त्रेव गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः (१) ॥२०॥

(ण) कण्ड इति । सा अनुशासनीया त्वम्, इतस्तपोवनात्, पतिगृहं प्राप्य, गुरुन्
 शुश्रूषस्व इत्यादिष्टीकस्य क्रियाभिरन्वयः ।

शुश्रूषस्व इति । गुरुन् श्वश्रूश्वरादिगुरुजनान् शुश्रूषस्व परिचर ; सपत्नीजने
 प्रियसखीवृत्तिं प्रियसखीवङ्गवङ्गारं कुरु ; विप्रकृतापि भवेत्तु अवमानितापि, रोषणतया
 तं प्रति क्रोधशीलतया, प्रतीपं प्रातिकूल्यम्, मास्म गमः न प्राप्नुहि ; परिजने दास-
 दास्यादिपरिचारकवर्गे, भूयिष्ठं बहुलं यथा स्थानतया, दक्षिणा उदारा भव ; यथा
 भोगेषु सुखेषु, अनुत्सेकिनी अगर्विता भव । एवमित्यभूताः, युवतयः स्त्रियः, गृहिणी-
 पदं गृहकर्त्रीस्थानं यान्ति प्राप्नुवन्ति ; किन्तु वामा उक्तस्वभावविपरीता युवतयः,
 कुलस्य सजातीयगणस्य, आधयो मनोव्यथाः मनोव्यथाजनिका इत्यर्थः । अत उक्तस्य
 विपरीता सा भवेति भावः ।

अत्र अन्यस्य वृत्तिं कथयन्त्यः करोतीति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवनं प्रियसखीवृत्तिभ्यः
 वृत्तिमिति सादृश्याच्चेपादसम्भववस्तुसम्बन्धा निदर्शना, “यान्त्रेव गृहिणीपदं युवतयः”
 इति सामान्येन प्रथमपादव्यगतविशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः, एवं युवतयो वामा
 युवतय इति विरूपयोः सङ्गतनया विषमालङ्कारः, तथा कार्यभूतेन आधिना सह कार-
 भूताया वामाया अमेदिनाभिधानात् हेतुर्नामालङ्कारश्च इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया
 संसृष्टिः । तथा उपदिष्टं नाम नाक्यञ्चक्षणञ्च । यथा दर्पणे—

“उपदिष्टं मनीहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।”

“निकारो विप्रकारः स्यात्” इत्यमरः । “प्रतीपोऽन्यः पराश्रुखे । नाश्रान्तो
 कौबलिङ्गं वामे” इति शब्दार्णवः । “प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिय तथा भूता”

(१) भाग्येष्वनुत्सेकिनी ।

গীতমী বা কি' মন্যতে (১) । (ত)

গীতমী । এন্তিমী কলু বহুজণে উবদেশে । জাদে । এদ' কলু হিঅএ করেছি, মা বিসুমরিস্সিসি (২) । (ঘ)

(গ) এতাবান্ খলু ববুজনে উপদেশঃ । জাতি ! এতন্ খলু হৃদয়ে কুরু, মা বিস্মরিস্সিসি ।

ইতি ভাষুতিঃ । “কুলং জনপদে গৌত্রে সজাতীয়গণেষ্বপি । ভবনে চ তনৌ স্ত্রীণাং
কলুকাথ্যোষধৌ কুলৌ ॥” ইতি মেদিনী ।

যুগ্মপক্ষেতি “স্মৃ-দৃশৌ চ সনন্তৌ তু বচাদৌ যুরনাঙ্কপ্রতি ।” ইत्याদিমা
বচাদিত্বাদাত্মনেপদম্ । রীষণ্যেতি “ক্রুধিমন্ডিচলিশ্রব্দার্থেভ্যৌ যুঃ” ইতি ক্রুধ্যর্থাৎ
বচসাতিযুঃ । শার্দূলবিক্রীড়িতং বচম্ ॥২০॥

(ত) গীতমীতি । কি' মন্যতে এতদুপদেশবিষয়ে কি' মনসি কৰোতি । তদমি-
দধালিতি ভাবঃ ।

(ঘ) গীতমীতি । এতাবান্ এতত্পর্যন্ত এব । হৃদয়ে কুরু মনসি রচ ।

গুরুজনবর্গের শুক্রতা করিবে, সপত্নীগণের প্রতি শ্রিয়সখীর ব্যবহার
করিবে, ভর্তা অপমান করিলেও ক্রুদ্ধ হইয়া তাঁহার প্রতিকূলাচরণ
করিবে না, দাস-দাসীপ্রভৃতি পরিজনের প্রতি অত্যন্ত উদারপ্রকৃতি
হইবে এবং ভোগে গবিতা হইবে না; এইরূপ স্ত্রীলোকেরাই গৃহিণীর
পদ পাইয়া থাকে; আর ইহার বিপরীতস্বভাব স্ত্রীলোকেরা বংশের
নানোৎপত্তি জন্মায় ॥২০॥

(ভ) গৌতমী বা কি মনে করেন ? ।

(থ) গৌতমী । বধুজনের প্রতি এই উপদেশই উপযুক্ত । বৎসে!
ইহা মনে রাখিও, বিস্মৃত হইও না ।

(১) কথ' বা গীতমী মন্যতে ।

(২) জাদে । এদ' কলু সচ্চ' সোধারিছি ।

কণ্বঃ । বত্সে ! এহি পরিষ্বজস্ব মাং সখীজনস্ব (১) । (২)
শকু । তাদ । ইদো জ্জেব কিং পিঅসহীঅো গিঅত্তি-
স্সন্তি (২) । (ধ)

কণ্বঃ । বত্সে ! ইমে অপি প্রদেয়ে, তন্ন যুক্তমনযোস্তত্র
গন্তুম্ । ত্বয়া সহ গৌতমী গমিষ্যতি (৩) । (ন)

শকু । পিতুরঙ্কমাশ্লিষ্য । কধং দাণিং তাডস্স অঙ্কাদো
পরিব্ভট্টা মল্লঅপব্বদাদো উম্মুল্লিদা চন্দণলদা বিঅ দেসন্তী
জীবিদং ধারডস্সং (৪) । (প)

(ধ) তাত । ইত এব কিং প্রিয়সখ্যৌ নিবর্তিষ্যেতে ? ।

(প) কথমিদানীং তাতস্স অঙ্কাত্ পরিব্ভট্টা মল্লপর্বতাডুম্মুল্লিতা চন্দনলতৈ
দৈশানরৈ জীবিতং ধারিষ্যামি ।

(২) কণ্ব ইতি । পরিষ্বজস্ব আলিঙ্গ । প্রস্থানকালে উচিতত্বাদিত্যশয়ঃ ।

(ধ) শকু ইতি । নিবর্তিষ্যেতে আশ্রমং প্রতি গমিষ্যতঃ ।

(ন) কণ্ব ইতি । ইমে অনসূয়াপ্রিয়ংবদে অপি, প্রদেয়ৈ পাত্রসাত্কার্ণব্যে স্ববু-
দ্ব্যর্থঃ, ততস্মাত্ অনুদায়া বয়স্যথা নিঃসম্পর্কস্য নে গমনাযুক্তত্বাদিত্যর্থঃ । গৌতমী
গমিষ্যতি । তেন চ কেবলপুরুষৈঃ সহ গমনদোষো নাশঙ্কনীয় ইতি ভাবঃ ।

(প) শকু ইতি । অঙ্কং ক্রৌঞ্চম্, আশ্লিষ্য আলিঙ্গয় । যুবত্যা মনুসিংহ

(১) কথ । বৎস ! আগ্র, আগ্রাৎক এবং সখীজনকে আনিজন কর ।

(২) শকুন্তলা । পিতঃ ! প্রিয়সখীরা কি এখান হইতেই কিরিবে ? ।

(ন) কথ । বৎস ! ইহাদিগকেও দান করিতে হইবে, অতএব
ইহাদের সেখানে যাওয়া উচিত নহে ; তোরা সঙ্গে গৌতমী যাইবেন ।

(১) বত্সে ! পরিষ্বজস্ব । (২) কিং পিঅংবদামিচ্ছা সহীযৌ ।

(৩) ন যুক্তং গৌতমী যাষ্যতি । (৪) পিতরমাশ্লিষ্য । মল্লপর্বতবহুমূলিকা ।

कणः । वत्से ! किमेवं कातरासि ? ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुहभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला (१) ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से ! शुचं गणयिष्यसि ॥२१॥

पुरुषस्य वचसा लिङ्गनमसङ्गतमिति अङ्गमित्युक्तम्, सन्तानस्य च जनकजनन्योरङ्गसंबा-
धयशोयतया अङ्गान्तरानुक्तिरित्यवधेयम् । जीवितं जीवनम् ।

अमीति । हे वत्से ! त्वम्, अभिजनः प्राशस्त्येन कुलमस्यासीति अभिजनवान्
उत्तमकुलोत्पन्न इत्यर्थस्तस्य, भर्तुर्दुष्पन्तस्य, श्लाघ्ये गौरवास्पदे, गृहिणीपदे गृहकर्त्री-
स्थाने स्थिता, तथा विभवेन धनसम्पत्त्या गुरुणि नानाविधत्वाद्भुतरत्नाश्च महान्ति तैः,
पक्ष भर्तुः, कृत्यैः परिजनपरिचालनादिभिर्व्यापारैः, प्रतिक्षणं सर्वदा, आकुला व्यथा
य सती, अचिरात् शीघ्रमेव, प्राची पूर्वा दिक्, अर्कं सूर्यमिव, पावनं पवित्रताजनकम्,
एकत्र "पवित्रताकारणाय तस्यै शुद्धात्मने नमः" इति विष्णुपुराणात् अन्यत्र नानासत्-
कार्याणां प्रवर्तयिष्यमाणत्वादिति भावः, तनयं पुत्रम्, प्रसूय च, मम विरहजां
एतद्विच्छेदजाताम्, शुचं शोकम्, न गणयिष्यसि नानुभविष्यसि ; नानाकार्यचिन्तया
पुत्रसमावदशं नानीदेन च सर्वदेव मनसः पूर्णत्वात् । अतः किमेवं कातरासीति भावः ।
अत्र श्रौती पूर्णोपमालङ्कारः । सादृश्यस्य प्रसवपर्यन्त एव समाध्या "लतेव राजसि
तन्वि ।" इत्यादिवदनुपपत्त्यभावात् पुरुषभेदेऽपि न भग्नप्रक्रमतादीषः ।

(ग) शकुन्तला । (पितां क्रोडं आनिज्जनं करिष्या) मलयपर्वत
इहैते उन्नत चन्दननतारं आग्रे आग्निं पितां क्रोडं इहैते विभूत
इहैश, एतन् देशास्तरे किं करिष्यां जीवनं धारणं करिष्ये ।
कथं । वत्से ! केन एरूपं कातरं इहैतेहिम् ।

(१) कृत्यैस्तस्य ।

শকু । পিতৃঃ পাদযোঃ পতিত্বা । তাৎ । বন্দামি (১) । (ফ)
কণ্ঠঃ । বত্বে । যদহমিচ্ছামি, তদস্তু তে (২) । (ব)
শকু । সখ্যামুপগম্য । সখীশ্রো ! এধ, দুবে বি ম' সম'
জ্জীব পরিষ্রজধ (৩) । (ম)

(ফ) তাৎ ! বন্দে ।

(ম) সখ্যৌ । পতম্, ই অপি মাং সমমেব পরিষ্রজয়াম্ ।

“অভিজ্ঞানন্দ্যৌ” “অর্থ-র-বিভবা অপি” ইতি চামরঃ । “গৌরবিতাস্ত্যর্থমিহ
স্বাঘ্যাশ্রমভবন্যুখাঃ” ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ।

অভিজ্ঞানবত ইতি প্রশংসায়াং বন্থুপ্রত্যয়ঃ । হরিশ্চৌ বচনম্ ॥২১॥

(ব) কণ্ঠ ইতি । এতেন সর্ববিধমঙ্গলস্বৈব প্রাপ্তত্বাৎ মহত্ববাশীঃ সৃষ্টা ।

(ম) শকু ইতি । সখ্যামুপগম্য অনমুপ্রাপ্তিময়ং বদ্যোঃ সমীপং গতা । পদম্
আগচ্ছতম্ । সমং যুগপদেব, পরিষ্রজয়াম্ আলিঙ্গতম্ ।

বৎসে ! সংকুলোৎপন্ন ভর্তার ভ্রাতৃণাং গৃহিণীপদে থাকিয়া, বিধি-
সম্পত্তিনিবন্ধন গুরুতর ভর্তৃকার্য্যে সর্বদা ব্যগ্র হইয়া, পূর্বদিক্ ফেল
সূর্য্যকে প্রসব করে, সেইরূপ অচিরকালমধ্যে পবিত্র পুত্র প্রসব করি,
আমার বিরহজাত শোক মনেও করিবে না ॥২১॥

(ফ) শকুন্তলা । (পিতার চরণে পতিত হইয়া) পিতৃ-
নমস্কার করি ।

(ব) কথ । বৎসে ! আমি বাহা ইচ্ছা করি, তোমার তাহা
হউক ।

(ভ) শকুন্তলা । (সখীদের নিকটে যাইয়া) সখীরা ! আমি
তোমরা দুইজনেই আমাকে যুগপৎ আলিঙ্গন কর ।

(১) শকুন্তলা । পিতৃঃ পাদযোঃ পততি ।

(২) কাম্যপঃ । যদিচ্ছামি তে তদস্তু । (৩) শকুন্তলা । ইত্য । ইতি

सख्यौ । तथा कृत्वा । सहि ! जइ णाम सा राएसो पच्चहि-
खाणमन्यरो भवे, तदो से इमं अत्तणो णामधेअङ्किदं
अङ्गुलिअअं दंसइस्ससि (१) । (म)

शकु । इमिणा वो सन्देसेण कम्पिदं मे हिअअं (२) । (य)

सख्यौ । सहि ! मा भाआहि । सिणेहो पाव-
मासङ्गदि (३) । (र)

(म) सखि ! यदि नाम स राजर्षिः प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत्, तदा अस्य
इदमात्मनो नामधेयाङ्कितमङ्गुरीयकं दर्शयिष्यसि ।

(य) अनेन वां सन्देसेन कम्पितं मे हृदयम् ।

(र) सखि ! मा विभीहि । स्नेहः पापमाशङ्कते ।

(म) सख्याविति । स राजर्षिर्दुःखतः, प्रत्यभिज्ञाने तव परिचयं मन्यरो मन्दः
पुष्टमर्थं इत्यर्थः । अस्य समीपे, आत्मनस्तस्यैव राज्ञः, नामधेयाङ्कितम् उत्कीर्ण-
नामाचरम् ।

(य) शकु इति । वां युवयोः सन्देसेन वाचिकेन वाचकौकृत्य उपदेशेनेत्यर्थः ।
कम्पितमिति तत्कृतृकविस्मरणाशङ्कावशादिति भावः ।

(र) सख्याविति । मा विभीहि भीता मा भव । स्नेहः प्रणयः, पापं पाप-

(ग) मथीअअ । (ताहा करिअा) मथि ! यदि सेइ राजर्षि
तोमाके टिनिते असमर्थ हन, तवे ताहाके निजेर नागाङ्कित एइ
अङ्गुरी देखाईवे ।

(घ) शकुञ्जला । तोमादेर एइ खबरे आमार इतय कम्पित
इहेन ।

(१) सी राणा मन्यरो होइ दंससु । (२) सन्देसेण आकम्पितं हि ।

(३) सिणेहो पावसङ्गी ।

शाङ्ग^१ । भगवन् । दूरमधिरूढः सविता ; तत्परयात्-
भवतीम् (१) । (ल)

शकु । मूयः पितुरङ्गमाश्लिष्य आश्रमाभिमुखीभूय च । ताद ! कदा
ए क्व भूओ तवोवणं पेक्खिस्सं (२) । (व)

कण्वः । वत्से । (३)

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहौसपत्नी
दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय ।

(व) तात ! कदा नु खलु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

जनितममङ्गलम् । तथा च स्नेहस्यैव स्वभावः, यत् स स्निग्धजनस्य समस्तलाभदायकं
जनयति । तेन स्निग्धायास्तव तादृशममङ्गलमाशङ्क्य वेदमभिहितम्, न पुनर्वस्तु ए
तस्य राज्ञः प्रत्यभिज्ञानमन्यरता भवेदिति भावः । विमोहीति भीषातोही प्रयोगः ।

(ल) शाङ्गेति । सविता सूर्यः, दूरम् उदयाचलादाकाशस्य अधिकं दूरम्,
अधिरूढ आरूढः । तत्तस्मात्, अत्रभवतीं गुरुकन्यात्वेन माननीयां शकुन्तलाम्, तस्य
गन्तुं सलरीकुरु । अन्यथा आतपेन नितरां कष्टं भविष्यतीति भावः ।

(व) शकु इति । मूयः पुनरपि । प्रेक्षिष्ये द्रक्ष्यामि ।

(र) मथौषय । मथि ! भीत इहैव ना ; न्नेह अश्वजन आश्र-
कत्रिशा थाके ।

(न) शाङ्गरव । भगवन् ! सूर्या उदयाचन इहैते अनेक दूर-
उठिशाहेन, अतएव शकुन्तलाके मत्सरं करुण ।

(व) शकुन्तला । (पुनराश्रयं पितारं कोऽपि आनिद्वन कश्चि-
आश्रयेर अभिगूथ इहैवा) पितः ! आवांर कवे तपोवनं देखि ।

(१) शाङ्गरवः । युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतां भवती ।

(२) शकुन्तला । आश्रमाभिमुखी स्थित्वा । ताद ! कदा ए मूयो तवो-
पेक्खिस्सं । (३) मूयताम् ।

तत्सन्निवेशितधुरेण सहैव भर्त्ता

शान्त्ये करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् (१) ॥२२॥

गौतमी । जादे ! परिहोअदि दे गमणवेला, ता णित्ता-

भूवेति । चिराय अतिदीर्घकालं यावत्, दिगन्तैः सहैति सदिगता सम्पूर्णत्वर्थः । ता तद्गौ पृथिवी तस्याः सपत्नी समानभर्तृका भूत्वा । दुष्मन्तस्य चिराय समयपृथिवीश्वरत्वे प्रकृत्यासाध तावत्कालं तत्पत्नीत्वे एतत्सिद्धिरित्यवधेयम् । न विद्यते प्रतिरथः सप्तमावशोद्धा यस्य तं तादृशम्, दुष्मन्तस्यापत्यमिति दौष्मन्तिक्षम्, तनयं पुत्रम्, प्रसूयन्त्या, तस्मिन् तनये सन्निवेशिता संस्थापिता धूः सन्ध्याज्वहारी येन तेन तादृशेन, भर्त्ता स्यादुष्मन्तेन सहैव, न पुनर्बन्धव्यदेकाकिनीत्याशयः, अस्मिन् आश्रमे तपोवने, शान्त्या शान्तिभावात् मुक्तिलाभायेत्यर्थः पुनः पदं स्थितिम्, करिष्यसि ; इदानीं विच्छेदेऽपि पूर्वोक्तकालमन्वावस्थानसम्भवाद्वात्यन्तविषादः कर्त्तव्य इति भावः ।

अथ सपत्नीत्यनेन मद्यामपि पत्नीत्वारीपी व्यज्यत इति वस्तुना रूपकालङ्कारध्वनिः ।

‘पदं व्यवसितिवाच्यस्थानलक्ष्याद्धि वस्तुषु’ इत्यमरः ।

प्रसूयात् प्राक् क्वचित् परमेव वा अप्रतिरथत्वासम्भवेऽपि ‘भाविनि भूतवदुपचारः’ इति आयादुपपत्तिः ‘धूरनचस्य च’ इति राजादित्वादनुप्रत्यये तत्सन्निवेशितधुरेणैति सिद्धम् ।

‘पुत्रेषु दारान्निश्चिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा’ इति श्रुतेः भर्त्ता सहैवेत्युक्तम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२२॥

कथं । व२२मे ! अतिदीर्घकालं यावत्, मया प्रपृथिवीर मग्नो हृष्टः, दुष्मन्तस्य श्वेतसङ्घात अप्रतिद्वन्द्वी पूज्य प्रभव करिष्या, मेहे पूज्ये उगरे शान्तिभावात् मयर्पणकारी भर्त्ता मया हे भूतिनाभेन निमित्त पुनराश्रम एव प्राप्तये अवस्थान करिष्ये ॥२२॥

(१) चतुरन्तमहोसपत्नी तनयं निवेश्य । भर्त्ता तदपि तद्वदुष्मन्तस्य सहैव शान्ते ।

वेहि पिदरं । अधवा चिरेण वि एसा ण णित्तिसिद्धि, ता
णित्तदु भव' (१) । (श)

कण्वः । वत्से ! उपरुध्यते मे तपोऽनुष्ठानम् । (घ)

शकु । तवच्चरणवावारेण शिरःकण्ठो तादो, अहं स
उक्कण्ठाभाङ्गी स'वुत्ता (२) । (स)

(श) जाते । परिहीयते ते गमनवेला, तन्निवर्त्तय पितरम् । अथवा चिरेण
एषा न निवर्त्तय्यते, तन्निवर्त्ततां भवान् ।

(स) तपश्चरणव्यापारेण निरुत्कण्ठतातः, अहं पुनरुत्कण्ठाभाङ्गी स'वुत्ता ।

(श) गौतमी । परिहीयते ईदृशालोचनेन परित्यज्यते, अत्यंतोति वात्सल्यं,
शकुन्तलाकृतं 'क' निवर्त्तनमसम्भवमाशङ्क्याह अथवेति । एषा शकुन्तला न निवर्त्तयते
ईदृशनिष्ठयोजनकथोपकथनादिति शेषः ।

(घ) कण्व इति । उपरुध्यते ईदृशविलम्बेन व्याहृत्यते । तन्मां विसर्जयित्वा

(स) शकु इति । तपश्चरणव्यापारेण अनवरततपोऽनुष्ठानकार्येण निरुत्कण्ठं
महिरहनिबन्धनविषादहीनः ; पुनः किन्तु, उत्कण्ठाभाङ्गी तपोवत् अपरमर्कमन्वयं
भावात् तातविरहनिबन्धनविषादशालिनी । तथा च विरहे उभयोः समावृत्तं
सौचित्येऽपि ममैव दुःखभोगसम्भवादहं निवर्त्तयितुं निवर्त्तितुं वा इच्छामि
इति भावः ।

(श) गौतमी । वत्से ! तोगार गमनेर समय अतीत इहेर
अतएव पिताके किराओ । अथवा, ए दीर्घकालेओ निवृत्ति पात
ना, अतएव आपनिहे किरन ।

(घ) कण्व । वत्से ! आमार तपश्चार व्याघात इहेजेह ।

(१) ...चिरेण वि पुणी पुणी एसा एव' मन्तस्सिद्धि, शिवत्तदु भव' ।

(२) भूयः पितरमाश्लिष्य । तवच्चरणपीडिष्यं तादसरीरं । ता मा कदिमि
मम किदे उक्कण्ठिउ' ।

कखः । वत्से ! मामेवं जड़ीकरोषि । निःश्वस्य (१) (ह)
अपयास्यति मे शोकः, कथं नु वत्से ! त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजहारविरुद्धं नीवारवलिं विलोकयतः (२) ॥२३॥

(ह) कख इति । एवम् इत्यभूतेन वात्सल्यप्रकाशेन आत्मापेन च, जड़ीकरोषि
सर्वकार्यान्मौकरोषि ।

इदानीं निरुत्कण्ठतात इत्युक्तं प्रतिवदति अपेति । तु हे वत्से ! त्वया
रचितपूर्वं पक्षिणां भक्षणाय रोपितपूर्वम्, उटजहारे पर्णशाखायाः रुष्मुखे विरुद्ध-
मङ्कुरितम्, नीवारवलिं दृष्टव्यान्वयरूपमुपहारम्, विलोकयतः पश्यतः, मे मन, शोकः
निरुत्कण्ठनिवन्धनविषादः, कथम् अपयास्यति निवर्त्तिष्यते, अपि तु कथमपि नेत्यर्थः,
नीवारवलिरेव तव स्मारकत्वात् अभावकाले आत्मीयजनस्मरणस्यैव च शोकपदार्थत्वा-
दिति भावः ।

अथ नीवारवलिविलोकनमेव शोकानुपगमनं प्रति हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
विज्ञम्, तदनुप्राणिता चार्थापत्तिः, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । तथा 'अपयास्यति
मे शोकः कथम्' इत्यनेन वाक्यप्रमाणावपि पुनस्तदन्तर्गतस्य मे इत्यस्य विशेषणतया त्वया
रचितपूर्वमित्यारभ्य द्वितीयाहस्य पुनरास्तत्वात् समाप्तपुनरास्ततादीषः ; स च "निवर्त्तिष्यते
शोकः" इति प्रथमचरणपाठेन "नीवारवलिं पश्यतो मे" इति चतुर्थचरणपाठेन च
समाधेयः । तादृशपाठे तु मे इति विशेषस्यापि पुनरास्तत्वाद्गोक्तदीर्घः, समाप्तवाक्यान्तर्गतस्य
कलत्रविशेषणतयैव पुनरुपादाने तद्दोषाङ्गीकारात् । आर्या जातिः ॥२३॥

(ग) शकुन्तला । तपश्चार वाग्रतावशतः पिता उन्मत्तः नाई,
किञ्च आग्रिह उन्मत्ताभागिनी ह्येनाय ।

(ह) कख । वत्से ! ऐकरूप कथा वनिशा आमाके ऐकरात्रे
बुद्ध करिशा फेलितेछ । (निश्वास त्याग करिशा)

वत्से ! पर्णशालार द्वारे तूनि रोगण करिशाछिले, तादा एथन

(१) काश्रपः । सनिःश्वासम् ।

(२) मनसेष्यति मन शोकः... । उटजहारि विरुद्धं ।

গচ্ছ, শিবাস্তে সন্তু পন্থানঃ । (অ)

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ শকুন্তলয়া সহ গৌতমী-শাক্ত'রব-শারদতমিষাঃ । (১)

সখ্যৌ । চিরং বিচিন্ত্য সঙ্কল্পম্ । হৃদী হৃদী । অন্তরি-

সচন্তলা বণরাইহি' (২) । (ক)

কণ্বঃ । সনিঃশ্বাসম্ । অনসূয়ে । প্রিয়ংবদে । গতাং
সহচরী ; নিগৃহ্য শোকাবেগং মামনুগচ্ছতম্ । হে
প্রস্থিতাঃ (৩) । (খ)

(ক) হা ধিক্ হা ধিক্ ! অন্তরিতা শকুন্তলা বনরাজিभिঃ ।

(খ) গচ্ছতি । শিবা মঙ্গলকরা ইত্যর্থঃ ।

(ক) সখ্যাবিতি । বনানাং রাজিभिঃ শ্রেণীभिঃ, অন্তরিতা তিরোহিতা । সহ
চ শ্রীকান্ত সঙ্কল্পমিত্যুক্তম্ ।

অন্তরিত হইয়াছে, পশু-পক্ষিগণের খাওয়া সেই উড়ীধানগুলি দেখিয়া
সময়ে আমার শোক কি প্রকারে যাইবে ॥২৩॥

(ক) বাও, তোমার পথ মঙ্গলময় হউক ।

(ইহার পরে শকুন্তলার সহিত গৌতমী, শাক্ত'রব ও শারদতমি
প্রস্থান করিলেন ।)

(ক) সখীদ্বয় । (বহুকাল চিন্তা করিয়া শোকের সহিত) হায়
হায় ! শকুন্তলা বনশ্রেণীতে অন্তরিত হইয়া গেল ।

(খ) কথ । (নিঃশ্বাস ত্যাগ করিয়া) অনসূয়া ! প্রস্থিতা

(১) নিষ্ক্রান্তা শকুন্তলা সহযায়িনয় ।

(২) সখ্যৌ । শকুন্তলাং বিলোক্য । হৃদী হৃদী ! অন্তরিহিবা বন
বণরাইহি ।

(৩) কাশ্মপঃ । সনিঃশ্বাসম্ । অনসূয়ে ! মতবতী বাঁ সহস্রবর্তন
নিগৃহ্য শোকমনুগচ্ছ মান্ । প্রস্থিতাঃ ।

उभे । ताद । सउन्तलाविरहिदं सुखं विअ तवोवणं
पविसङ्ग । (ग)

कण्वः । स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । सविमर्शं परिक्रम्य । हन्त
भोः । शकुन्तलां पतिगृहे विसर्ज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् ।
कुतः (१) (घ)

(ग) तात ! शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।

(ख) कण्व इति । वां युवयोः सहचरौ शकुन्तला । अतएव निगद्यन् अवदध ।
सर्वे कलादयः, प्रस्थिताः पर्णशालां प्रति प्रस्थातुमारभन्ते ।

(ग) उभे इति । शून्यमिव जनपूर्णत्वेऽपि शून्यवत्प्रतीयमानम् ।

(घ) कण्व इति । स्नेहप्रवृत्तिर्वात्सल्यप्रवाहः, एवंदर्शिनी इत्यप्रत्यायिनी क्षिण-
जनाभावे निरवच्छिन्नतत्त्वे ह्यप्रवाह एव जनपूर्णत्वेऽपि तत्स्थानस्य शून्यताप्रत्यायक इति
रीतेः सार्वजनीनत्वात् नात्र किञ्चिदाश्चर्यमिति भावः । सविमर्शं सवितर्कम्, परिक्रम्य
यहं प्रति कियन्तं पदक्षेपं कृत्वा । हन्तेति हर्षे । विसर्ज्य सम्प्रेष्य । स्वास्थ्यं
प्रकृतिस्थता । तत्कारणमाह कुत इति ।

"प्रवृत्तिः कथिता वृत्तौ प्रवाहोदन्तयोरपि ।" इति विश्वः । "वितर्कः सादुद्गमनं
परामर्शो विमर्शनम् । अध्याहारस्तर्क ऊहः" इति हेमचन्द्रः ।

तोयादेर सहचरौ चलिष्या गिग्राहे ; शोकेन आवेगं दमनं करिष्या,
आमारं पिछने आहिस । (सकले प्रस्थानं करिष्या ।)

(ग) सखीद्वय । पितः ! शकुन्तला ना थाकाय शूत्रं उपोवने येन
प्रवेशं करितेछि ।

(घ) कण्व । स्नेहप्रवाहं ऐहिकं रूपं मने करिहतेछे । (वितर्केन
गहितं पदक्षेपं करिष्या) ओह ! शकुन्तलाके पतिगृहे पाठाईया दिया
एवन आस्था लाड करिलाय । कारण,

(१) काश्यपः । शकुन्तलां विसृज्य ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा
चिरस्य निक्षेपमिवापयित्वा (१) ॥२४॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

चतुर्थोऽङ्कः ॥०॥

अर्थ इति । कन्या अर्थः कन्यारूपं धनम्, परकीय एव, हि सर्वथा अन्यदेशे
एव, अल्पकालं पितुः अधिककालञ्च वरस्य स्वत्ववत्त्वात् “अधिकेन व्यपदेशा भवन्ती”ति
न्यायादिति भावः । अद्य तां कन्याम्, परिग्रहीतुः परित्येत्तुं अन्तस्य समीपे, सम्प्रेष्य
विमर्ज्य, चिरस्य निक्षेपं चिरकालन्यासीकृतं धनम्, अपयित्वा इव प्रत्यर्थं इव,
सद्यस्तत्त्वज्ञात्, विशदान्तरात्मा प्रसन्नचित्तः, जातोऽस्मि ; उभयवापि दायित्वमपवना-
दिति भावः ।

अत्र श्रीतीपमालङ्कारः । एवशब्दस्य स्थितौ पुनर्हिशब्दस्य उपादानेऽपि “ह
कौमारहरः स एव हि वरः” इत्यादिवत् ‘एव’ ‘हि’ इति शब्दद्वयेनैव अत्यन्तावधारण-
सूचनात् न निरर्थकत्वदोषः ।

इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्हन्तम् ॥२४॥

इति महामहोपाध्याय-भारताचार्य श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायाम्

अभिज्ञानशकुन्तलटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां चतुर्थाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

कन्यारूप धन परेग्रहे ; ताहा आज परिग्रहीतार निकट पाठीशे,
चिरकालेन गच्छित वस्तु फिराईया देওয়ার परे येमन, सेरूप मरुई
प्रसन्नचित्तु हईलाय ॥२४॥

(ईश्वर परे सकले चलिआ गेल ।)

चतुर्थ अङ्क ॥०॥

(१) जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशति कञ्चुकी (१) । (क)

कञ्चुकी । अहोवत ! कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नो-
ऽस्मि (२) । (ख)

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता
या वेत्तयष्टिरवरोधगृहेषु रात्रः ।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
प्रस्थानविक्षवगतेरवलम्बनाय (३) ॥१॥

(क) तत इति । कञ्चुकी वस्त्रनिर्मितदेहावरणमस्मात्तीति कञ्चुकी । स
चान्पुरचकी गुणवान् वृद्धो ब्रह्मण इत्यालङ्कारिकसङ्केतः । यथा भरतः—

“भक्तःपुरचरी वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।

सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ।

जरावैक्ष्वयुक्तेन विशिद्गात्रेण कञ्चुकी ॥”

(ख) कञ्चुकीति । अहो इत्याश्चर्यं, वत इति खेदः । वयसः अवस्थां कालकृत-
वैषम्यम्, आपन्नः प्राप्तः । ईदृशीं वयोऽवस्थामवलोक्य युगपद्विषयो दुःखञ्च जायत
इत्याशयः ।

(क) उदनखर कञ्चुकीर आदेशः ।

(ख) कञ्चुकी । शय ! किं रक्तं वष्टमरं अवस्थां आशुं ईहेनाम् ॥

(१) कश्चिश्चित् पुस्तके परवर्तिनी राजविदूषकयोः प्रवेशादारभ्य “भावस्त्रिराणि
जननान्तरसौहृदानि” इत्यन्तसन्दर्भः प्रथमेवात्र लिखितः । (२) अहो तु खलु ईदृशी-
मवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि । (३) आचार इत्यधिकृतेन...अवलम्बनार्था ।

যাবদব্ধ্যন্তরগতায় দেবায় স্বমনুষ্টেয়মকালক্ষেপার্থং নিবে-
দয়ামি । সীকমন্তরং গতা । কিং পুনস্তত্ ? । বিচিন্ত্য । শ্রী-
জ্ঞাতম্, কণ্বশিষ্যাস্তপস্বিনো দেবং দ্রষ্টুমিচ্ছন্তি । ভোঃ ।
চিত্রমেতত্ (১) । (গ)

তদেব ব্যনক্তি আচার ইতি । রাজ্ঞঃ অবরোধগৃহেষু অন্তঃপুরমবনেষু, পবিত্রত-
বেষু চতথা নিযুক্তেন তত্পরিরক্ষকীণেত্যর্থঃ । ময়া, আচার ইতি কচ্চু, কিনাং বেত্রযষ্টিধার-
মেব ব্যবহার ইতি হেতৌ, ন পুনরিদানীমিৎ দেহদৌৰ্বল্যেন প্রযোজনব্যাধি ইতি ভা-
ষ্য । বেত্রযষ্টিঃ, গৃহীতা পূৰ্বে ধৃতা ; বহুতিথে অত্যধিক কালি গতে পূৰ্ণবার্ষিক্য এবান্তে
সমীত্বার্থঃ, সৰ্বৈব বেত্রযষ্টি, প্রস্থানে স্থানান্তরপ্রাপ্তিকালি বিক্লবা দেহদৌৰ্বল্যাত্ বাক-
রোগগমাচ্চ বিক্লবা গতিঃ পাদক্ষেপী यस্য তস্য মম, অবলম্বনাৎ আশ্রয়াৎ জাতা ।
তথা চেদানীং দেহদুৰ্বলতাবশাত্ যষ্টিং বিনা চলিতুমেব ন শক্তোমি । তেন চ পূৰ্বে
বেত্রযষ্টির্বিদ্যমানপ্রযোজনং ধৃতা, ইদানীন্তু সৰ্বৈব মহাপ্রযোজনার্থা জাতা ইত্যন্তো নিষ-
্পত্তিতান্দুৰ্বলতয়া পরনির্ভরকরণাচ্চ দুঃখমিতি ভাবঃ ।

অনু বেত্রযষ্টিঃ পূৰ্ব্বমাচারমাত্রগৌচর আধীত্ ইদানীন্তু অবলম্বনগৌচর এব জ্ঞেয়-
একস্যা এব বেত্রযষ্টিঃ রনেকগৌচরত্বাত্ বিশিষ্টালাঙ্কারঃ ।

বহুনাং পূরণ ইতি বহুতিথ্যঃ “আখ্যাতাচ্চ তমাদয়ঃ” ইতি পূরণেষু তিথ্যপ্রত্যয়ঃ ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥১॥

(গ) যাবদিত্যি । যাবদিত্যি বাক্যালঙ্কারে । অব্ধ্যন্তরগতায় অন্তঃপুরমবনে
দেবায় রাজ্ঞে, স্বং স্বীয়ং তদীয়মিতি যাবত্, অনুষ্টেয়ং কৰ্তব্যং সন্দর্শনদায়কমিতি ।

আমি, রাজার অন্তঃপুরের গৃহগুলিতে অধাঙ্গরূপে নিযুক্ত হইয়া
‘কঙ্কৌদের বেত্রযষ্টিই ধারণ করিতে হয়’ এই ব্যবহারবশতই
বেত্রযষ্টি ধারণ করিয়াছিলাম, বহুকাল অতীত হওয়ায় সেই বেত্রযষ্টি
আমার এখন অবনমনের উপায় হইয়া দাঁড়াইয়াছে ; কারণ, চব্বিশ
সময়ে বর্তমানে আমার পদক্ষেপ, বিশ্বন হইয়া থাকে । ১।

(১) যাবদিত্যাদিপাঠঃ কচিৎপ্রাপ্তি ।

চক্ষুণাৎ প্রবোধমায়াতি লঙ্ঘ্যতে তমসা মুনঃ ।

নির্বাণস্যতঃ প্রদীপস্য শিখৈব জরতো মতিঃ (১) ॥২॥

পরিক্রম্যাবলোক্য চ । এষ দেবঃ—

প্রজাঃ প্রজাঃ স্বা ইব তন্ময়িত্বা

নিষেবতে শ্রান্তমনা বিবিক্তম্ ।

বকালদেপাৎ বিলম্বাযোগ্যম্ । স্লোকমন্তরং কিয়দদূরম্ । কিং পুনস্তৎ, যন্নিবেদ্য-
মৌল্যঃ । এতেন বিমুতির্দ্যোতিতা । বিচিন্ত্য স্মৃতা স্মৃতিমভিনীযেতি তাৎপৰ্য্যম্ ।
শাসিতা স্মৃতিদ্যোতকমব্যয়ম্ । জ্ঞাতং স্মৃতম্ । কিং স্মৃতমিত্যাহ কখ্যেতি । সৌ
ইতি বিধাং । এতৎ হঠাৎ অক্ষরং হঠাৎ অক্ষরম্, চিত্তমাস্থ্যম্ ।

“মৌল্য সন্মোধনবিধাদয়োঃ” ইতি মেদিনী ।

চক্ষাদিতি । নির্বাণস্যতী নির্বাণং প্রাপ্যতঃ অচিরং মরিত্যতঃ, প্রদীপস্য, শিখা ইব,
জরতো হৃদয়স্য, মতিবুদ্ধিঃ, চক্ষুণাৎ প্রবোধম্ সন্মোধনম্ দীপিত্ব, আয়াতি প্রাপ্নোতি চক্ষুদেব
চ পুনস্তমসা সন্মোধনবিধারকেন তমোগুণেন অন্ধকারেণ চ, লঙ্ঘ্যতে প্রাক্রম্যতে । এতদেব
চিত্তমিত্যাশয়ঃ ।

অথ শ্রীতী পূর্ণোপমালঙ্কারঃ ॥২॥

(গ) রাজা অস্তঃপুরে গিয়াছেন, বিনশ্বেত অযোগ্য তাঁহার কোন
কর্তব্য কার্য উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাকে জানাই । (একটু দূরে
বাইয়া) তাহা জানি কি ? (স্মরণ করিয়া) ও! মনে পড়িয়াছে ;
তপস্বী কণ্ঠশিখাগণ মহারাজকে দেখিতে ইচ্ছা করেন । হায়! ইহা
আশ্চর্য্য বটে ।

যে দীপ নিবিয়া বাইবে, তাহার শিখার জ্বল বৃদ্ধির বৃদ্ধি, ক্ষণ-
কালের মধ্যে উন্মেষ লাভ করে, আবার অন্ধকারে আক্রমণ করে ॥২॥

(পাদক্ষেপ করিয়া, দেখিয়া) এই রাজা—

(১) অথ স্লোকোপি ক্রমচিহ্ন দৃশ্যতে ।

यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः

श्रीतं गुहास्थानमिव द्विपेन्द्रः (१) ॥३॥

भोः ! सत्यं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य, तथापि शङ्कित-
वानस्मि इदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय देवाय कण्वशिष्यागमनं
निवेदयितुम् । अथवा कुतो विश्रामो लोकपालानाम् ।
तथाहि—(२) (घ)

प्रजा इति । यूथानि हस्तिसमूहान्, सञ्चार्य यथास्थाने परिचाल्य, रविणा सूक्ष्मेण
प्रतप्तः सन्तप्तो द्विपेन्द्रो हस्तिश्रेष्ठः, श्रीतं श्रीतलम्, गुहास्थानं गङ्गरदेशमिव, एष देवो
राजा दुष्मन्तः, स्वाः स्वकीयाः, प्रजाः सन्तानानिव, वात्सल्यविषया इति भावः, प्रजा-
स्वाधिकारवासिनी जनान्, तन्वयित्वा शासनेन न्याय्यपथे स्थापयित्वा, आत्मं परियात्तं
मनो यस्य स आन्तमनाः सन्, विविक्तं निर्जनस्थानम्, निषेवते आश्रयति, यमापनोदनाव-
मिति भावः ।

अत्र प्रथमे पादे यमकं श्रौतीपमा च, द्वितीयाद्धे चापरा श्रौतीपमा, इत्येतेषां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“प्रजा स्वात् सन्ततो जने” इत्यमरः । “तन्नि कुटुम्बधारणं” धारणञ्च नाश्व-
स्थापनम्, “संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः” इत्यमरकोषात् । “विविक्तो पूतवित्रो”
इति चामरः । इन्द्रश्चोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिवृत्तम् ॥३॥

हस्तिगणके यथास्थाने मङ्गलानि करिष्या, सूर्योन्नतिरुक्ते मङ्गल इहेय,
हस्तिश्रेष्ठे येषमन श्रीतल पर्वततुङ्गह आश्रय करे, सेहेरूप इनि निष्प्रेष
मङ्गलानेन त्राय प्रजावर्गके त्रायापथे चानाहेय, परिश्रान्तचित्त इहेय,
निर्ज्जन स्थान आश्रय करिष्याच्छेन ॥७॥

(१) श्रीतं दिवा स्थानमिव ।

(२) भोः ! कामं तथापीदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरीक्षकारि कण्वशिष्या-
गमनमसौ नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्रामो लोकतन्त्राधिकारः ।

ভানুঃ সন্ধদ্যুক্ততুরঙ্ক এব
 রাত্রিন্দিবং গম্ববহঃ প্রযাতি ।
 শিষঃ সদৈবাহিতভূমিভারঃ
 ষষ্ঠাংশবৃত্তে রপি ধর্ম্ম এষঃ ॥৪॥

ইতি পরিক্রামতি । (ঙ)

(ঘ) ভী ইতি । দেবস্য রাজ্ঞী দুশ্শনস্য, ধর্ম্মকার্য্যং যত্ কিমপি ধর্ম্মসম্বন্ধি-
 কর্ম্ম, অনতিপাল্যম্ অনতিক্রমণীয়ম্, সত্যম্ ইতি স্বীকরৌল্যর্থঃ । ধর্ম্মাসনাৎ
 ধর্ম্মপরিচালনাসনাৎ বিচারাচনাং দিতি তাৎপর্য্যম্, চত্বিত্যয় চত্বানানন্তরমারম্ভ-
 বিশ্রামার্থেত্যর্থঃ । শঙ্কিতবান্ সাতঙ্কঃ । তথা চ প্রচুরতরবিচারকরণে দারুণ-
 পরিশ্রমানন্তরং কৈবল্যমারম্ভবিশ্রামঃ পুনরপি পরিশ্রমবিষয়মাকর্ষ্যং যদি মাং প্রতি কৃপ্যে-
 দিত্যত ইত্যশয়ঃ । লোকপালানাং নৃপতীনাং ।

“সত্যং প্রম্মেঃভ্যুপগমে” ইতি মেদিনী ।

ভানুরিতি । ভানুঃ সূর্য্যঃ, সন্ধত্ জীবনে একবারমাত্রং যুক্তা জগৎপর্ষটনায় রথে
 নিবহাঃ তুরঙ্কা অস্ত্রা যেন স তাড়য় এব ; ন তু কদাচিদপি তুরঙ্কান্ বিনীচ্য বিস্রাম্য-
 তীতি ভাবঃ । গম্ববহী বায়ুঃ, রাত্রিন্দিবম্ অদীরাব্রজেব, প্রযাতি প্রবহতি, ন পুনঃ
 কদাচিদপি ততো বিরমতীত্যভিপ্রায়ঃ । তথা শিষঃ অনন্তনাগঃ, সদৈব, আহিতী
 প্লবঃ ভূমিভারী যেন স তথাভূতঃ, ন তু কচিদপি তাং ভূমিমপাস ক্রিয়ন্ম বিশ্রামং
 করৌল্যশয়ঃ । ষষ্ঠাংশঃ প্রজানির্ম্মিতশস্যাদীনাং ষষ্ঠো ভাগ এব বৃত্তির্জীবিকা यस্য তস্য
 তথোক্তস্যপি রাজ্ঞীঃপৌল্যর্থঃ, এষঃ অবিরতপরিশ্রমরূপঃ, ধর্ম্ম আচারঃ । এবম্ভ রাজ্ঞী
 বিশ্রামাচম্বাদকৃতীভয়েনৈব কণ্ডশিষ্যাগমনং নিবেদয়িতুমর্হানীতি ভাবঃ ।

(ঘ) ওহে ! রাজা নিশ্চয়ই ধর্ম্মকার্য্যের অতিক্রম করিবেন না ;
 তথাপি এখনই ধর্ম্মাসন হইতে উঠিয়া গিয়াছেন ; সুতরাং এখনই আবার
 কণ্ঠশিষ্যাগণের আগমন জানাইতে আশঙ্কিত হইতেছি । অথবা,
 রাজ্যের বিশ্রাম হইবে কোথা হইতে । কারণ,

ততঃ প্রবিশতি রাজা বিদূষকৌ বিমবতশ্চ পরীবারঃ (১) । (ব)

রাজা । অধিকারখেদ' নিরুপ্য । সর্বঃ প্রার্থিতমধিগম্য
সুখৌ সম্মদ্যতে জন্তুঃ ; রাজ্ঞান্তু চরিতার্থতা দুঃখোত্তরৈব ।
কৃতঃ (২) (ছ)

অথ অবিরতপরিশ্রমরূপস্য একস্যৈব ধর্মস্য বিমিশ্রবাক্যৈঃ পৃথক্ পৃথক্ নির্দেশ্য
“বিস্মল এব রবির্বিংশদঃ শশী” ইत्याদিদর্পণোদাহরণবৎ মালারূপা প্রতিবস্তুপমা;
এবশব্দাভ্যাং কাদাচিত্তকতুরঙ্গমীচনাদিধর্ম্যব্যপীহনাৎ শাব্দপরিসংখ্যাত্মক, ইত্যেতাং
পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংঘটিতঃ । সঙ্কদযুক্তকতুরঙ্গাদিশব্দে বিচ্ছিত্তিবিশেষজননান্নানবীকৃত-
দৌষ ইতি সঙ্গমপরিচ্ছেদে দর্পণকৃতামাশ্রয়ঃ ।

রাত্রিশ্চ দিবা চেতি বন্ধে “ধেন্বনডুহাদয়শ্চ” ইতি নিপাতনাত্ রাত্রিন্দিবমিতি সিদ্ধম্ ।

ইন্দ্রবজ্রা ব্রহ্মম্—“স্বাদিন্দ্রবজ্রা যদি তৌ জগৌ গঃ” ইতি লক্ষণাত্ ॥৪॥

(ঙ) ইতীতি । পরিক্রামতি রাজ্ঞোঽন্থিকং গন্তুং পাদচেপ' করোতি ।

(চ) তত ইতি । পরীবারৌ মন্দিপ্রভৃতিপরিজনঃ, বিমবতঃ সম্যচ্চতুশরিণ
অমিনেতৃগণস্য যাবৎ সম্ভবতি তাবৎসংখ্যকঃ পরিজন ইত্যর্থঃ ।

পরীবার ইতি “ক্ললস্য দৌর্ঘতা” ইতি পরিকারস্য দৌর্ঘতা ।

(ছ) রাজেতি । অধিকারখেদ' স্বকর্তব্যনিবন্ধন' বিষাদম্, নিরুপ্য অমিতৌষ ।
সর্বো জন্তুঃ প্রাণী, প্রার্থিতম্ আকাঙ্ক্ষিতম্, অধিগম্য প্রাপ্য, সুখৌ সম্মদ্যতে ভবতি ।

সূর্য্য, নিজেইর রথে একবারমাত্র অথ বন্ধন করিয়াছেন; বা
দিবারাত্র প্রবাহিত হইতেছেন; অনন্তদেব সর্বদাই পৃথিবীর ভার
বহন করিতেছেন; আর করগ্রাহী রাজাদেরও এই ধর্ম্ম ॥৪॥

(ঙ) (এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন ।)

(চ) তদনন্তর রাজা, বিদূষক ও সম্ভবতঃ পরিজনবর্গের প্রবেশ ।

(১) ততঃ প্রবিশত্যাগমনস্থৌ রাজা বিদূষকশ্চ ।

(২) রাজা । পরিক্রামতি । অধিকারখেদ' নিরুপ্য । সর্বঃ প্রার্থিতমর্ষম্ ।

७२ औत्सुक्यमात्रमवसादयति प्रतिष्ठा

क्षिप्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।

नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् (१) ॥५॥

तु किन्तु, राज्ञां चरितार्थता प्रार्थितराज्यलाभेन कृतकार्यता, दुःखमेव उत्तरं चरमं कृतं यस्यां सा तादृशी एव । अतः प्राण्यन्तरेभ्यो निरुद्धा एव राजान इति भावः । तत् समर्थयितुमाह कृत इति ।

“प्राणी तु चेतनो जन्मो जन्तुजन्युग्ररीरिणः” इत्यमरः ।

औत्सुक्येति । प्रतिष्ठा प्रार्थितराज्यलाभनिश्चिः, औत्सुक्यमात्रं तद्राज्यलिप्सा-निश्चयनां केशलामुत्कण्ठाम्, अवसादयति निवर्त्तयति । तथा च ईप्सितनूतनराज्यादि-प्राप्तिः तत्प्राप्ताशानिश्चयनं पूर्वजातमुत्कण्ठामात्रं निवर्त्तयति ; किन्तु तस्य सुश्रद्धा-स्वापनाय व्यापारसहस्रव्यापृततया न काञ्चिदपि शान्तिं जनयतीति मात्रपदसार्थो भावार्थः सरलार्थः । तथा लब्धस्य राज्यादेः परिपालनवृत्तिरेव शासनव्यापार एव, क्षिप्नाति राजानं पीडयति ; सर्वदैव नानाकार्यव्यापृततया कादाचित्कशान्तेरप्यभावादिति भावः । अतः स्वेन हस्तेन धृती दण्डो यस्य तत् तादृशम्, आतपत्रं कृत्रमिव, राज्यं कर्तृ, श्रमाय यथा भवति, तथा अतिश्रमापनयनाय श्रमस्यात्यन्तदूरीकरणाय न भवति, यावत्परिमाणेन श्रमं जनयति, तावत्परिमाणेन श्रमं न नाशयतीत्यर्थः ।

अत्र परार्थवाक्यार्थं प्रति पूर्वार्थवाक्यार्थद्वयं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रौतीपमा च, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“प्रतिष्ठा स्थानमात्रके । गौरवे यागनिश्चि-चतुरचरपदयोः ।” इति विश्वः । वसन्तिलका उक्तम् ॥५॥

(५) राज्ञा । (निष्पन्नं कार्यवशतः विवादं अभिनयं करिष्या) नूनं प्राणीहै प्रार्थितं वृद्धं नात्र करिष्या स्वीयं इयं ; किञ्च राजादेरुक्तकार्यताय पत्रेऽप्युक्तः । केन ? ।

(१) नातः श्रमापनयनाय ।

नेपथ्ये वैतालिकौ । जयति जयति देवः (१) । (ज)

एकः (२) । (झ)

स्वसुखनिरमिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते सृष्टिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्खा पादपस्त्रोत्रमुष्णं

शमयति परितापं छाद्यया संश्रितानाम् ॥६॥

(ज) नेपथ्य इति । वैतालिकौ रात्रिशेषे बोधकारौ सुतिपाठकौ ।

“वैतालिका बोधकराः” इत्यमरः ।

(झ) एक इति । वैतालिकयोरेकतर इत्यर्थः ।

स्वसुखेति । प्रतिदिनं सर्वदैवेति तात्पर्यम्, त्वम्, स्वसुखे आत्मसुखमनु-
निरमिलाषो निःस्पृहः सन्, लोकहेतोः प्रजानां सुखसाधनार्थम्, खिद्यसे परिश्रम्यति ।
अथवा ते तव सृष्टिर्विधातुकत्तृकनिष्पाणम्, एवंविधैव केवलपरार्थपरैव, एतत्
इति शेषः । हि तथाहि, पादपो वृक्षः, मूर्खः । आत्मनो मत्सक्तेन, तीव्रं भवन्तम्
उष्णम् आतपम्, अनुभवति स्वयं प्रयत्नीकरोति ; किन्तु छाद्यया, संश्रितानाम् आत्म-
माश्रितानां जनानाम्, परितापं रविकिरणसन्तापम्, शमयति निवारयति । एत-
पादपो निजमत्सक्तेन तीव्रमातपतापमनुभवन् छाद्यया आश्रिततापं निवारयति ; एत-
त्त्वमपि स्वयं खिद्यमानः सामदानादिभिः परस्वेदं निवारयतीति भावः ।

अत एवात्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । तथा “तदगच्छ सिद्धौ कुरु देवकार्यम्” इति

नूतन राज्यानां भ्रष्टृति, केवलं उन्कषा निवृत्ति करे; आचारं न
राज्ये पत्रिपाननव्यापारैश्च क्लेशं जन्नाय । अतएव अशुभं इत्य-
थायं राज्ञश्च, यतः तं अयं जन्नाय, ततः तं पत्रिपाननं नष्टं करे न । ॥६॥

(झ) नेपथ्ये दूरेजनं सुतिपाठकः । महाराजेश्वरं जय इति
महाराजेश्वरं जय इति ।

(१) विजयतां देवः । (२) प्रथमः ।

দ্বিতীয়ঃ । নিয়ময়সি বিমার্গপ্রস্থিতানাত্তদঙ্কঃ

প্রশময়সি বিবাদং কল্যসে রক্ষণায় ।

অতনুশু বিমবেশু জ্ঞাতয়ঃ স'বিমক্তা-

স্বয়ি তু পরিসমাপ্তং বন্ধুকৃত্য জনানাম্ (১) ॥৩॥

দ্ব্য'শোদাহৃতবৎ 'মূর্ছা' ইত্যত্র পদাংশগতৌ দুঃশব্দত্বদীর্ঘঃ ; স তু 'অনুমবতি হি শাস্ত্রী
মলকেনীয়মুণ্ম' ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

মালিনী বৃত্তম্ ॥৬॥

নিয়মেতি । ত্বম্ আত্মদঙ্কো ধৃতরাজদঙ্কঃ সন্, বিমার্গপ্রস্থিতান্ বিপথগামিনী
জনান্, নিয়ময়সি বিমার্গান্নিবর্ত'য়সি ; বিবাদং প্রজানাং পরস্পরবিরোধম্, প্রশময়সি
সহিচারেণ নিবারয়সি ; তথা রক্ষণায় বিপন্নঃ প্রজানাং পরিপালনায়, কল্যসে শত্রৌষি ;
তথা জ্ঞাতয়ৌ প্রজানাং ভ্রাতাদিহিতায়াদাঃ, অতনুশু অনল্যেণু প্রচুরৈজ্জিহ্ব্য' : বিমবেশু ঘনৈশু
সংবিমক্তাঃ সম্যক্ বিমজ্য ত্বয়া বিবাদান্নিবর্তিতাঃ । তুশব্দোবধারণে । অতএব
জনানাং প্রজানাম্, বন্ধুকৃত্য সুদৃঢ়কারণ্যম্, ত্বয়ি তু ত্বয়ৈব, পরিসমাপ্তং নিষ্পন্নম্ ;
সর্ব'র্থৈব হিতসাধনাদিতি ভাবঃ ।

অথ নিয়ময়সীত্বাদিক্রিয়াবয়স্য ত্বমিত্যেককর্তৃকারকত্বাৎ দীপকমলহারঃ চতুর্থ-
পর্যায়' প্রতি পূর্ব'চরণত্রয়গতবাক্যার্থা হেতব ইতি বাক্যার্থ'হেতুক' কাব্যলিঙ্গ' ;
অন্যোঃ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ । তথা নিয়ময়সীত্বাদিপ্রক্স'পদিক্রিয়য়া প্রক্স
কল্যসে ইত্যাত্মনেপদিক্রিয়াবিধানাত্ কর্তৃ'বাক্যপ্রত্যয়েন প্রক্স সংবিমক্তা ইতি কর্ম'বাক্য-
প্রথমাবিধানাচ্চ ভগ্নপ্রক্সমহাদৌষদ্বয়ম্, 'কল্যসে রক্ষণায়' ইত্যত্র 'রক্ষসি ত্ব' বিপন্নঃ'

এক স্তুতিপাঠক । আপনি নিজের স্বথে নিঃস্পৃহ হইয়া সাধারণ
লোকের স্বথের জন্ত সর্বদা পরিশ্রম করিয়া থাকেন । অথবা আপনার
স্বষ্টই এইরূপ পরের জন্ত । কারণ, বৃক্ষ নিজের মস্তকে অত্যন্ত রৌজ
ভোগ করে, অথ চ ছায়াধারা আশ্রিতলোকের সম্ভাপ শাস্তি করে ॥৬॥

(১) জ্ঞাতয়ঃ সন্তু নাম...বন্ধুকৃত্য' প্রজানাম্ ।

राजा । आकर्ण्य सायर्थम् । एतेन कार्यानुशासनपरिश्रान्ताः
पुनर्नवीकृताः स्मः (१) । (ज)

विदू । विद्वत् । भो ! गोविन्दारञ्जित भणितस्व वि-
भक्त किं परित्यक्तो यस्मादि ? (२) । (ट)

(ट) भो ! गोविन्दारञ्जित भणितस्य वृषभस्य किं परित्यक्तो नश्यति ? ।

इति पाठेन 'स्थिरयति बहुवचने दान्धवान् संविभज्य' इति पाठेन च समाधिः ।
अल्पधने नातिदुष्कारत्वात् प्रायेणैव ग्राम्यमध्यस्थेन विभागसम्पादनदर्शनात् तत्र विभाजकस्य
नातिदक्षत्वम्, नानाविधवहुधनविभागस्य तु महादुष्कारत्वात्तत्र विभाजकस्य स-
दक्षत्वमेवेति सूचितुम् अतनुष्विति विशेषणमिति नापुष्टार्थत्वदीर्घः ।

मालिनी वृत्तम् ॥७॥

(ज) राज्ञिति । सायर्थ्यं विरतहृदयस्य सहस्रैव उद्यमानुभवात् सविश्रम्भः ।
एतेन वैतालिकावाक्येन, कार्यानुशासनेन राजकर्मचारिषु कर्तव्योपदेशेन परिश्र-
मपरिश्रमेण विरतोद्यमा अपि वयमित्यर्थः, पुनर्नवीकृताः पुनर्नवीकृतमौकृताः । अथवा
साधूक्तं वैतालिकाभ्यामिति भावः ।

द्वितीयं स्तुतिपाठक । आपनि राजदण्ड धारण करिशा, विपक्षधारी
लोकदिगके निश्चित करेन, प्रजागणेर परम्पर विवाह रिटिरे
थाकेन, जनसाधारणके रक्षा करेन एवं प्रचुर धनसम्पत्ति धारि-
ताह ज्ञातिदिगके विभक्त करिशा देन ; सुत्रां लोकेर दू-
कार्य आपनातेई निष्पन्न हय ॥१॥

(७) राजा । (सुनिश्च आश्चर्येण सहित) कार्येण उपदेशेन वि-
थाकाय आशि परिश्रान्त हईलेण, एई उक्तिते पुनराय नवोद्यम-
हईलाय ।

(१) राजा । एते ज्ञानमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । परिक्रामति ।

(२) कविचित् पुस्तके अथ पाठो न दृश्यते ।

राजा । सञ्चितम् । ननु क्रियतामासनपरिग्रहः (१) । (ठ)

उभापविष्टौ, परिजनश्च यथास्थानं स्थितः । (ड)

नेपथ्ये वीणाशब्दः ।

विदू । कर्णं दत्त्वा । भो वयस्स ! सङ्गौदसालव्भन्तरे कर्णं देहि, ताललव्यसुद्धाए वीणाए सलसंजोओ सुणीअदि । जाणे तल्यभोदी हंसवदी वस्सपरिचअं करेदि त्ति (२) । (ठ)

(ह) भो वयस्य ! सङ्गीतशालाभ्यन्तरे कर्णं देहि, ताललयसुद्धाया वीणायाः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसवती वर्णपरिचयं करोतीति ।

(३) विदू इति । विद्वस्य स्ववक्तव्यस्य कौतुककरत्वात् समन्वयस्य कृत्वा । यथा हन्दारकः श्रेष्ठ इति गौहन्दारकः, इति इत्यं भणितस्य प्रशंसितस्य हवभस्य, किं परित्यज्यो नश्यति कुतोऽपि नेत्यर्थः । अतएव च वैतालिकाभ्यां प्रशंसितस्य भवतोऽपि परित्यज्यो न नष्ट इत्याशयः । एतेन राज्ञो हवभत्वसूचनात् कौतुकं सूचितम् ।

(३) राजेति । सञ्चितम् उक्तकौतुकवाक्यश्रवणादेव समन्वयस्य । अनुज्ञायां अनुशब्दः । आसनपरिग्रहः आसने उपवेशनमित्यर्थः ।

(ड) उभाविति । राजविदूषकावित्यर्थः ।

(ट) विदूषक । (हाश करिशा) ओह ! गोश्रेष्ठ बनिने कि बुझेर परिश्रम नष्टे हय ? ।

(ठ) राजा । (झेव हाश करिशा) ओह ! तूहि आसन धरि कर ।

(ड) (राजा ओ विदूषक उपवेशन करिनेन, परिजनवर्ग ओ यथास्थाने बसि ।)

नेपथ्ये वीणार क्षनि हईते नागिन ।

(१) कुत्रचिदेष पाठोऽपि नास्ति ।

(२) अवज्ञाणं देहि । कालविमहाए गौदीए सरसंजोओ सुणीअदि । जाणामि ।

রাজা । তুষীশ্বব, যাবদাকর্ণ্যামি । (ণ)

কচ্চুকী । বিলোক্য । অন্যাসক্তো দেবঃ, তদবসরং প্রতিপাল-
য়ামি । ইত্যেকান্তে স্থিতঃ (১) । (ত)

নেপথ্যে গীয়তে (২) । *

অহিণব-মহু-লোহ-ভাবিদো

তহ পরিচুম্বিঅ চূঅমচ্ছরিং ।

(ড) বিদূ ইতি । দৈহি নিযোজয় । তালঃ কালক্রিয়ামানম্, স্যঃ গানশাস্ত্রে
সাম্যং তাত্ম্যং শুদ্ধায়া নির্দোষায়া, স্বরসংযোগঃ স্বরসম্বন্ধঃ । জানে মৰ্যে, তবমৰ্যে
রাজরমণীত্বাৎ মাননীয়া, হংসবতী নাম কাচিত্ রাজ্ঞী, বর্ষপরিচয়ং গীতাবলম্ব্য
'স-স্ব-গ-ম'-শিচামিত্যর্থঃ ।

(ণ) রাজিতি । তুষীশ্বব নীরবো ভব, যাবত্ কালং ব্যাপ্য । অন্যথা তদবস-
রেণ গীতস্বরতিরোধানাদাকর্ণ্যযিতুং ন শক্নোমীতি ভাবঃ ।

(ত) কচ্চুকীতি । বিলোক্য—রাজানং গানে দত্তাবধানমবগম্য । অন্যত্বমিতি
শাসক্তো দত্তাবধানঃ । তত্চক্ষাৎ । প্রতিপালয়ামি প্রতীচি । একান্তে এককিনং ধর্যে ।

* নেপথ্য ইতি । গীয়তে হংসবতীতি বোধ্যম্ ।

অভিনবৈতি । হে মধুকর ! অমর ! অন্যত্র মধুবন্দধুরসুরতমুখকর ! ইত্য-
র্থঃ ।

(ড) বিদূষক । (কাণ দিয়া) বয়স্ক ! সঙ্গীতশালার ডিঙ্গা
কাণ দাও; তাল-লয়গুরু বীণার স্বর শুনা যাইতেছে, সুতরাং বোম
মাননীয়া হংসবতী 'স-স্ব-গ-ম' সাধিতেছেন ।

(ণ) রাজা । চুপ কর, যাবৎ শুনি ।

(ত) কচ্চুকী । (দেখিয়া) রাজা অন্য বিষয়ে আসক্ত রহিয়াছেন
অতএব অবসর প্রতীক্ষা করি । (এই বলিয়া একপ্রান্তে রহিলেন) ।

* নেপথ্যে গান করিতে লাগিল ।

(১) কচিৎপদ্যং পাঠো নাস্তি । (২) আকাশে গীয়তে ।

कमलवसदिमेतत्तणिव्वुदो

महुअर ! विह्वरिदोसि णं कइं (१) ॥८॥

अभिनवमधुलोभभावितस्तथा परिचुम्ब्य चतुस्ररीम् ।

कमलवसतिमावनिर्हती मधुकर ! विह्वतोऽसि एनां कथम् ॥८॥

अभिनवस्य नूतनीतृपन्नस्य, अतएवात्यन्तसुखादस्येति भावः. मधुनो रसस्य लोभेन भावितो वासितः समन्वित इति यावत्. अन्यत्र अभिनवस्य रमणीजनस्य मधुनो मधुवत्परममनीहर-
सुरतसुखस्य लोभेन भावितो वासितः समन्वितः सन्, तथा तेन प्रकारेण अत्यन्तरूपेणेत्यर्थः
चतुस्ररीम् आश्रयस्त्ररीम्. परिचुम्ब्य मधुपानाय सुखसंयोगपातीकृत्य, अन्यत्र चतु-
स्ररीवत् परमलोभनीयां तरुणीम्, परिचुम्ब्य गाढालिङ्गनादिभोगविषयीकृत्य, अधुना
कमले पद्मे वसतिमात्रेण केवलावस्थानेन परिणतप्रायतया तादृशमभवभावात् न तु
मधुपानेनापीति मात्रपदस्यार्थः, निर्हतः सुखः सन्, अन्यत्र कमले कमलवत् सुदृश्यमात्रे
प्रोदप्रायत्वात् सुरसङ्घीने अन्यराज्ञीजने वसतिमात्रेण केवलावस्थानेन न तु तादृशमोद-
करणेनेत्यर्थः, निर्हतः अगत्या सुखः सन्, एनां चतुस्ररीम्, अन्यत्र परिचुम्बितपूर्वा
हंसवतीं शकुन्तलाञ्च, कथं विह्वतोऽसि, सुखकरवस्तुनः सर्वदेव खरणीचिन्तात् इदं
तव विस्मरणं महद्देवानुचितमिति भावः ।

अवार्थवयस्य प्राकरणिकत्वाभावात् शेषः. अपि तु शब्दशक्तिमूली वस्तुभूतिः, तथा
प्रच्छेदकाख्यं लास्याङ्गमिदम् । यथा दर्पणे—

“अन्यासक्तं पतिं मत्त्वा प्रेमविच्छेदमनुना ।

वीणापुरःसरः गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥”

तथा राज्ञः सहस्रैव हंसवतीरुपार्थसम्पत्तिः, तेन च सभ्यानामपि तथैवार्थसम्पत्तिः ;
परञ्च शकुन्तलाप्रत्यक्षे पूर्वोपेक्षया उपचारातिशयेन तद्रूपार्थसम्पत्तिर्गुणवत्त्वादित्
दर्पणीकं प्रथमं पताकास्थानम् । यथा तत्रैव—

“सहस्रैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥”

(१) अहिणममहुलोभो तुम ।

রাজা । অহো ! রাগপরিবাহিণী গীতিঃ । (থ)

বিদূ । ভো বশস্স ! কিং দাব সে গৌদিয়াএ অবি
গহৌদো ভগ্নদা অক্করত্থো (১) । (দ)

রাজা । সন্ধিতম্ । সঙ্কতকৃতপ্রণয়োঃস্য জন ইত্যচরার্থঃ ।
তদহং দেবীং হংসবতীমন্তরেণ উপালম্বনমাগতোঃস্মি । সন্ধে ।

(দ) ভো বয়স্য ! কিং তাবদস্যা গীতিকায়া অপি গৃহীতী ভবতা অচরার্থঃ ।

“ভাবিতং বাসিতে প্রাপ্তে” ইতি মেদিনী ।

বিশ্রুত ইত্যাদিকর্মণি কচরিত্তাঃ ।

অপরবক্তা নাম হতম্—“অযুজি নসরল্লা গুরুঃ সমে তদপরবক্তামিদং নগৌ জৌ”
ইতি লচণাত্ ॥৮॥

(থ) রাজিতি । অহৌ আশ্চর্য্যে । রাগমনুরাগং পরিবহতি প্রবাহবদবিচ্ছিন্ন-
ভাবেন স্রবতীতি রাগপরিবাহিণী, গীতিগানম্, ইদং গানং প্রবাহভাবেনাপ্যুপা-
ন্যনন্তীত্যর্থঃ ।

(দ) বিদূ ইতি । গীতিকায়া গানস্য । অচরার্থঃ অচরপ্রতিপাদ্যো ব্যহাৰ্য্যঃ
অপি গৃহীতঃ কিমবগতঃ । অচরং বর্ণ্যঃ ।

হে ভয়স্র ! তুমি নূতন মধুর লোভে আকৃষ্ট হইয়া, সেইজন্যে
আশ্রমঞ্জরীকে চুম্বন করিয়া, এখন কেবল পদ্মে বাস করায় সন্তুষ্ট হইয়া
সে আশ্রমঞ্জরীকে বিশ্বাস্ত হইলে কেন । ৮।

(থ) রাজা । কি আশ্চর্য্য ! গানটী যে একেবারে অমুরাধে
প্রবাহ চালাইয়া দিল ।

(দ) বিদূষক । বয়স্র ! তুমি এই গীতের অর্থ বুঝি
পারিয়াছ ত ? ।

(১) বিদূষকঃ । কিং দাব গৌদীএ অবগদী অক্করত্থো ।

माधव्य ! महचनादुच्यतां देवी हंसवती, सम्यगुपालब्धो-
ऽस्मीति (१) । (ध)

विदू । जं भवं आणवेदि । उत्थाय । भो वञ्चस्स !
गहीदो तुए परकीएहिं हत्थेहिं सिहण्डए अच्छभल्लो, ता
वीदराअस्स अशरणस्स णत्थि मे मोक्खो (२) । (न)

(न) भो वयस्य ! गृहीतस्त्वया परकीयाभ्यां हस्ताभ्यां शिखण्डके अच्छभल्लः ।
तहीतरागस्य अशरणस्य नास्ति मे मोक्षः ।

(ध) राजेति । अल्पमतेर्विदूषकस्यापि अवगतौ आत्मनोऽवगतेः सर्वथा सिद्धत्वे-
ऽपि पुनः प्रश्नकरणात् कौतुकेन स्मितमिति बोध्यम् । सक्तदेकवारं कृतः प्रणयी यस्मिन्
स तादृशः, अयं हंसवतीरूपो जनः, इति इत्यम् अचरार्थः अचरप्रतिपादो व्यङ्ग्यार्थः ।
इदम् विदूषकप्रश्नस्योत्तरम् । अन्तरेण विना परिवर्त्य स्थित इत्यर्थः, उपाख्यानम्
उक्तं तिरस्कारम्, आगतः प्राप्तः । उपालब्धस्तिरस्कृतः । एतेनात्मनो दक्षिण-
नायकत्वं सूचितम् । यथा दर्पणे—

“एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ।”

(न) विदू इति । परकीयाभ्याम् अन्यजनसम्बन्धिभ्याम्, हस्ताभ्यां करणाभ्याम्,

(ध) राज्ञा । (जेव९ हांशुर महित) एहे वाक्किर महित एकवार-
माज प्रणय करी इहेयाहिं, इहाइ एहे गानेर अर्थ । अतएव आसि
रानी हंसवतीके छाडिवा एहे तिरस्कार प्राथ इहेनाय । वञ्च !
माधव्य ! आमांर वाक्यानुमाते रानी हंसवतीके वन—ठिक् तिरस्कृत
इहेयाहि ।

(१) राजा । स्मितं कृत्वा । जनः । तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपा-
ख्यानं गतोऽस्मि । सखे ! माधव्य ! उच्यतां हंसपदिका निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

(२) वयस्य ! गहीदस्य तए सिहण्डए ताडीअमाअस्स अच्छराए वीदराअण विअ
णत्थि दाणिं मे मोक्खो ।

राजा । सखे ! गच्छ, नागरिकवृत्त्या सान्त्वयै नाम् (१) । (प)
विदू । का गर्दे । इति निष्क्रान्तः । (फ)

(फ) का गतिः ।

शिखण्डके शिखायाम्, अच्छभल्लो भालूकः, गृहीतो धृतः । तथा च शिखायां
भालूकग्रहणे तदीयनखानां मुक्तत्वादतिशयेनैव गृहीतुर्देहविदारणसम्भावनेति बोध्यम् ।
इत्येव यथा परद्वारा शिखायां भालूकधारणे तस्य परस्यैव महाविपत्सम्भावना, स्वयम्
निर्विपदेव तिष्ठति, तथा मद्वारा हंसवतीसान्त्वने समैव महाविपत्सम्भावना, भयं
निर्विपदेव स्थास्यतीति भावः । अतएवात्र असम्भवस्तुसम्भवा निदर्शनात् ।
वीतरागस्य ईदृशकार्यप्रवृत्त्या परित्यक्तजीवनानुरागस्य, अशरणस्य रक्षकहीनस्य मे मम,
मोक्षः हंसवतीसकाशादव्याहृतिर्नास्ति, अच्छभल्लवत् हंसवती व्यवहारेणैव मे परसम्भ-
वसम्भावनेति भावः ।

(प) राजेति । नागरिकस्य नगरवासिनी जनस्य वृत्त्या व्यवहारेण चातुर्य-
बोध्यः । नगरवासिनी हि स्वभावत एव चतुरा भवन्ति । एनां हंसवतीम्, सन्त-
प्रसादय ।

(फ) विदू इति । कां गतिः अगतौ क उपायः । तेनावश्यमेव गन्तव्यमिति
भावः । अत्रेदमालोचनीयम्—विदूषकमपसारयता कविना परस्तात् शकुन्तलाप्रत्याख्यानं
सूत्रपादितम् । अन्यथा तत्र सन्निहितो विदूषकः पूर्वजल्पनया सम्भाव्यमानं शकुन्तला-
परिणयमवश्यमेव आरयेत् तथा च सति तत् प्रत्याख्यानं न स्यादिति ।

(न) विदूषक । तूम्ति याह आदेश कर । (उठिआ) बर !
तूम्ति पत्रेर शत दिव्या भालूकर माथा धरिने । ता जीवनेर आनन्द
एवः ब्रह्मकशीन आमात्र अव्याहति नाई ।

(प) राजा । सखे ! याओ, चातुर्यावृत्तिद्वारा ईशके शास्त्र कर ।

(फ) विदूषक । उपाय कि । (एई बनिआ चलिआ गेल ।)

(१) राजा । गच्छ संज्ञापयै नाम् ।

राजा । खगतम् । किन्तु खलु गीतमेव 'विधमाकर्ण्य' इष्ट-
जनविरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—(१) (ब)

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्व

७४

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि (२) ॥८॥

(ब) राजेति । इष्टजनस्य प्रियजनस्य विरहात् ऋतेऽपि विनापि, बलवदत्यन्तम् ।
इष्टजनस्य विरहं विनापि आत्मनो बलवदुत्कण्ठां समर्थयितुमाह अथवेति ।

रम्याणीति । सुखितोऽपि प्रियजनसंयोगेन सञ्जातसुखोऽपि, जन्तुः प्राणी, रम्याणि
सुन्दराणि वस्तूनि वीक्ष्य, मधुरान् सुश्रव्यान् शब्दांश्च निशम्य श्रुत्वा, यत् पर्युत्सुक
इष्टजनविरहाभावेऽपि उत्कण्ठितो भवति, तत् नूनं निश्चितमेव, चेतसा मनसा,
बोधपूर्वम् अननुभवपूर्वकम् । यथा कथञ्चिदनुभूतस्यैव पदार्थस्य तदननुभवकाले
चित्ते उपस्थितिर्हि स्मरणम् ; तदननुभवपूर्वकत्वञ्चात्र नास्ति जन्मान्तरगतत्वादिति भावः ।
भावस्थिराणि स्वभावत एवाक्षयाणि, जननान्तरसौहृदानि पूर्वजन्मगतप्रणयान्, स्मरति
स्वभावादेवानुश्रवयति स जन्तुरित्यन्वयः । अतएव इयं गायिका या काचिन्नवतु, सा
भवतु चेष्टजनविरहः ; तथापि एतदगायिकया सह जन्मान्तरे मम किञ्चित् सौहार्दमासीत्,
तद्वशादेवेयमुत्कण्ठा जातेत्याशयः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् जन्तुसामान्यात् प्रस्तुतस्य आत्मरूपस्य जन्तुविशेषस्य प्रतीति-
प्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, बोधरूपकारणाभावेऽपि स्मरणरूपकार्योत्पत्तेर्विभावना च अनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा रम्याणीति नपुंसकलिङ्गेन प्रकृत्य मधुरानिति पुल्लिङ्गप्रयोगात्
भगवत्सत्तादोषः, स च 'रम्यान् समीक्ष्य' इति पाठेन समाधेयः ।

(ब) राजा । (खगत) इष्टेष्टजनैश्च विच्छेदना शक्तिनेष्ट, ऐहिक-
गानं सुनिश्चयं आशि, अताञ्च उत्कण्ठित इहेनाम केन ? । अथवा—

(१) राजा । आत्मगतं गीतमाकर्ण्य । (२) पर्युत्सुकोभवति ।

ইত্যমৃতিনিমিত্তমুন্মনস্কত্বং রূপয়তি (১) । (ম)

কঞ্চুকী । উপস্থল্য । জয়তি জয়তি দেবঃ । এতে সন্ত
হিমগিরিরূপত্বকারণ্যবাসিনঃ কাশ্বসন্দেশমাदाय सखीका-
स्तपस्विनः सम्प्राप्ताः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् (২) । (ম)

“भावः सत्तास्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु” इत्यमरः ।

मुखमस्य सञ्জাতমिति সুখিতঃ তারকাদিত্বাদিতচ্-প্রত্যয়ঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥২॥

(ম) ইতীতি । সন্মনস্কত্বমুক্তকণ্ঠ্যম্, রূপয়তি অভিনয়তি ।

(ম) কঞ্চুকীতি । উপস্থল্যকামাসন্নভূমৌ যদরণ্যং তত্র বসন্তীতি তে । বসন্ত
মহর্ষেঃ সন্দেশং বাচিকম্ । সম্প্রাপ্তা উপস্থিতাঃ । দেবো রাজা ভবান্, প্রমাণং কৰ্ত্তব্য-
নিযতো যত্ কৰ্ত্তব্যং মন্যতে তত্ কৰ্ত্তৃমহর্ষীত্বার্থঃ ।

“উপস্থল্যকামাসন্নভূমৌ যদরণ্যং তত্র বসন্তীতি তে । বসন্ত
মহর্ষেঃ সন্দেশং বাচিকম্ । সম্প্রাপ্তা উপস্থিতাঃ । দেবো রাজা ভবান্, প্রমাণং কৰ্ত্তব্য-
নিযতো যত্ কৰ্ত্তব্যং মন্যতে তত্ কৰ্ত্তৃমহর্ষীত্বার্থঃ ।

স্বখী প্রাণীও, রম্য বস্তু দেখিয়া এবং মধুর শব্দ শুনিয়া যে উৎকর্ষিত
হয়, সে নিশ্চয়ই, স্বভাবতই স্বাধী জন্মান্তরের সৌহার্দ্যকে অনন্তবর্ধক
মনে মনে স্মরণ করে ॥২॥

(ভ) (এই বলিয়া, অস্মরণনিবন্ধন উন্মনস্কতা অভিনয় করিত
লাগিলেন ।)

(ম) কঞ্চুকী । (নিকটে যাইয়া) মহারাজের জয় হউক, ম-
হারাজের জয় হউক । হিমালয়ের নিকটস্থ-বনবাসী, স্ত্রীলোকের গতি
এই যুনিগণ, মহর্ষি কণ্ঠের কোন সংবাদ লইয়া, উপস্থিত হইয়াছেন।
শুনিয়া, মহারাজের বাঁশ বিবেচনা হয়, তাঁহা করুন ।

(১) পর্যাঙ্কলক্ষিত্তি ।

(২) উপস্থল্য । জয়তু দেবঃ । হিমবতী গিরিঃ... কাশ্বসন্দেশমাदाय ।

राजा । सविध्यम् । किं कण्वसन्देशहारिणः सस्त्रीका-
स्तपस्विनः ? (१) । (य)

कञ्चुकी । अथकिम् । (र)

राजा । तेन हि विज्ञाप्यतां महचनादुपाध्यायः सोमरातः,
अमूनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेश-
यितुमर्हतीति । अहमप्येतांस्तपस्विदर्शनोचितप्रदेशे प्रति-
पालयामि (२) । (ल)

(य) राजेति । विध्यंन सस्त्रीका इति श्रवणादायर्थेण सहेति सविध्यम् ।
कण्वसन्देशहारिणः महर्षेः कण्वस्य संवादवाहिनः ।

(र) कञ्चुकीति । अथकिमित्येकमेव स्त्रीकारार्थमव्ययम् । तथा च हारावली—
“अङ्गीकारेऽपि चाथकिम् ।”

(ल) राजेति । उपाध्याय आत्मनोऽध्यापकः, सीमाय एनं रायात् देयादिति
सोमरातः तदाख्यः पुरोहितः । एक एव जनः अध्यापकः पुरोहितस्यासौदिति बोध्यम् ।
सोमरात इति सोमोपपदे राधातोः “तिक्कृतौ संज्ञाग्रामाशिषि” इति तत्प्रत्ययः । आश्रम-
वासिस्तपस्विनः, श्रौतेन वेदीक्तेन, विधिना विधानेन, सत्कृत्य सम्मान्य । एतान्
तपस्विनः । प्रतिपालयामि प्रतीक्षे ।

“विधिविधाने दैवे च” इत्यमरः ।

(य) राजा । (विन्मयैर महित) किं कथं वार्त्तावाशी ज्ञानोक्तेर
महितं तपस्वीरा ! ।

(र) कञ्चुकी । ई ।

(ल) राजा । ताहा हईले आमार बाकाशुमारे अध्यापक सोम-
रातके जानान, वेदविधानेन एहि तपोवनवासीदिगके सम्मानित

(१) राजा । सादरम् । किं काण्वसन्देशहारिणः ? ।

(२) अहंतीति । अहमपि अत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

কঙ্কু কী । যথাজ্ঞাপয়তি দেবঃ । ইতি নিষ্ক্রান্তঃ ।

রাজা । উত্থায । বেত্রবতি ! অগ্নিশরণমার্গমাদেশ্য । (৩)

প্রতীহারী । ইদো ইদো এদু দেবো । পরিক্রম্য । এসো অহিগ-
সম্মজ্জণরমণীয়ো সস্মিহিহোমধেণু অগ্নিসরণালিন্দো ; তা
আরোহদু দেবো (১) । (২)

(৩) ইত ইত এতু দেবঃ । এষঃ অভিনবসম্মাজ্জ'নরমণীয়ঃ সন্নিহিতহোমধে-
'অগ্নিশরণালিন্দঃ ; তদারোহতু দেবঃ ।

(৪) রাজেতি । বেত্রং যষ্টরূপমস্যা অসীতি বেত্রবতী প্রতীহারী, তস্যাঃ সম্বোধনম্ ।
অগ্নেহোমীয়বক্ত্রেঃ শরণং গৃহং হোমগৃহমিত্যর্থঃ ; তস্য মার্গং পন্থানম্, আদেশ্য প্রদর্শনং ।
এতেন রাজ ইত্যনি গৃহাণ্যাসন, যেন সর্বেষাং প্রবেশপথমপি রাজা ন অচ্যুতমশক্তো'নিত্যি
সূচিতম্ ।

"শরণং গৃহরচ্ছিত্বোঃ" ইত্যমরঃ ।

(৫) প্রতীতি । ইত ইতঃ অনেনানেন পথা । পরিক্রম্য হোমগৃহে যময-
পাদক্ষেপ' ক্রান্তা । অভিনবেন সন্নিহিতেন সম্মাজ্জ'নেন পরিষ্কারেণ রমণীয়ঃ, সন্নিহিত
সংস্থাপিতা হোমধেনুহোমীয়ঘৃতসম্পাদিকা ধেনুর্যত্র সঃ, অগ্নিশরণালিন্দঃ হোমগৃহ
বহির্বারপ্রকোষ্ঠম্ ।

"প্রঘাণপ্রঘণালিন্দা বহির্বারপ্রকোষ্ঠকো" ইত্যমরঃ ।

করিয়া তিনি নিজেই প্রবেশ করান । আশিও, তপস্বীদিগের ন্য-
সাক্ষাৎ করিবার উপযুক্ত স্থানে যাইয়া, ইহাদের প্রতীক্ষা করি ।

কঙ্কু কী । মহারাজ যাঁহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া
গেলেন ।)

(৬) রাজা । (উঠিয়া) বেত্রবতি ! হোমগৃহের পথ দেখাও ।

(৭) প্রতীহারী । মহারাজ এই এই পথে আসুন । (পাদক্ষেপ)

(১) ইদো ইদো দেবো । ইতঃ পরং বহুদূরং পুণঃ সম্মজ্জণরমণীরিণী ।

राजा । आरुह्य परिजनां सावलम्बौ तिष्ठन् । वेत्तवति ! किमुद्दिश्य
तत्रभवता कखेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः ? (१) । (घ)
किं तावद्भ्रतिनामुपोदतपसां विघ्नैस्तपो दूषितं ?
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ? ।
आहोस्वित् प्रसवो ममापरिचितैर्विष्टम्भितो वीरुधा-
मित्यारुढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥१०॥

(घ) राजेति । परिजनस्य कस्यचित् परिचारकस्य असावलम्बौ स्वर्ग्ये स्थापित-
हस्तः । ऋषीणामुपस्थितिसमये उपवेशनमसङ्गतम्, यद्यपि च आरौह्यपरिश्रान्तो राजा
निरवलम्बनी दीर्घकालं दण्डायमानो भवितुं नाहंतीति परिजनां सावलम्बनम् ।

किमिति । विघ्नैरन्तरायभूतैराक्षसादिभिः, उपोदं गृहीतं तपो वैधक्त्यश्रम-
कर्म यैस्तेषाम्, भ्रतिनां चातुर्मास्यादिनिग्रमवतां तापसानाम्, तत् तपः, किं तावत्
दूषितं किं व्याहतम् । तत्प्रतीकारप्रार्थनया किमागता इति भावः । उत यद्यवा
केनचित्, जनेन धर्मारण्यचरेषु तपोवनविहारिषु, प्राणिषु हरिणादिजन्तुषु किम्
असञ्चेष्टितम्, हत्यादिना अत्याचारः कृतः । तन्निवारणार्थं किमागता इत्याशयः आहोस्वित्
यद्यवा, ममापरिचितैरप्राप्तमत्परिचयैर्जनैः, वीरुधां लतानाम्, प्रसवः फलम्, विष्टम्भितः
पुत्रनाशादिना उत्पत्तौ प्रतिषेधः किम् । तत्प्रतिकारार्थमुपस्थिताः किमित्यभिप्रायः ।
इति यनेन प्रकारेण, आरुढा उपस्थिता बहवः प्रतर्का वितर्का यस्मिन् तत् तादृशम्,
करिशा) एहे होमगृहेषु बहिर्घोरश्रकोष्ठे, मद्य प्रकालन कराय एहे
शान मनोहर इहेयाहे एवं इशर निकटे होमधेनु रहिष्याहे । अतएव
महाराज आरौह्य करुण ।

(घ) राजा । (आरौह्य करिशा, कोन परिजनैरङ्गधारण-
पूर्वक अवशान करतः) वेत्तवति ! पूजनीय महर्षि क्व, किं मने
करिशा आश्रम निकटे तपस्वीभिर्गके पाठाईनेन ।

(१) भगवता काश्यपेन प्रेषिताः स्तुः ।

প্রতী । দেবস্য ভুজদণ্ডাণিভ্যুদে অস্মমপদে কুদো এব ;
কিন্তু সুচরিताहिणन्दिषो इसीओ देव' सभाजइदु' आपदे
त्ति तक्केमि (१) । (स)

(স) দেবস্য ভুজদণ্ডনির্ভতে আশ্রমপদে কুত এবম্ ; কিন্তু সুচরিतामिर्दिषो
कषयः देव' सभाजयितुमागता इति तर्कयामि ।

মে মম মনঃ, অপরিচ্ছদেন একতরনিশ্চয়াভাবেন আকুল' তন্নিশ্চয়ং বিস্ত'
জাতমিতি শিষ্যঃ ।

অত্র অপরিচ্ছদেদাকুলত্ব' প্রতি आरुदषदुप्रतर्कपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतु'
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

"তপসী বৈধক্কে শস্বরূপলম্" ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্বে আত্ম' । "প্রাণ্যুত্পাদে ফলৈ উপে
প্রসবী গর্ভ'মীচনে" ইতি "লতা প্রতানিণী বীৰুত্" ইতি চামরঃ । "বিষ্টম্" প্রতিশ্রু-
ত্বাৎ প্রমদে চামরস্য চ" ইতি মেদিনী ।

शाहूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०॥

(স) প্রতীতি । ভুজদণ্ডেন নির্ভতে সুখীকৃতে, আশ্রমপদে তপোবনে, এব' ম-
হিতকী'তরূপমসদাচরণম্, কৃতৌ ভবিতুমর্হতি কৃতৌপি নেত্বর্থঃ । সুচরিতেন দেবস-
ংস্রাবহারেণ অভিনন্দন্তি সন্তুষ্যন্তি য়ে তে । দেব' রাজান' ভবন্তম্, সমাশ্রিত-
প্রীণয়িতুম্ ।

তপঃপ্রবৃত্ত ব্রতীদিগের তপস্রা, বিঘ্নে দূষিত হইয়াছে কি? অথবা
তপোবনচারী প্রাণিগণের প্রতি কেহ অশ্রায় আচরণ করিয়াছে? কিংবা
যাহারা আমার পরিচয় পায় নাই, এইরূপ কোন লোকেরা তপোবনে
লতার ফল নষ্ট করিয়াছে, আমার মনে এইরূপ বহুতর তর্ক উপস্থিত
হইতেছে, কিন্তু নির্ণয় করিতে না পারায় আমার মন আর
হইয়াছে ॥ ১০ ॥

(১) প্রতীহাতী । সুচরিषणन्दिषो इसीओ ।

ততঃ প্রবিশন্তৌ গৌতমৌসহিতৌ শকুন্তল্যামাদায কল্বশিষ্যৌ পুরতশ্চৈবা পুরোহিত-
কচুকী (১) । (৬)

কচুকী । ইত ইতৌ ভবন্তঃ । (৮)

শাক্ষরবঃ । সখে ! শারদ্বত !

মহাভাগঃ কামং নরপতিরভিন্নস্থিতিরসৌ

ন কস্বিহ্বর্ণ্যানামপথ্যমপক্লষ্টোঽপি ভজতে ।

তথাপীদং শশ্বত্পরিচিতবিসিক্তেন মনসা

জনাকীর্ণং মন্যে হুতবহুপরীতং গৃহমিব (২) ॥১১॥

(৬) তত ইতি । পুরতঃ অগতঃ স্ত্রীপুংস্ব্যোঃ পুংসঃপ্রাধান্যবিশেষাৎ এষামিত্যস্য
পুংস্বম্ ।

(৮) কচুকীতি । ইত ইতঃ অনেনানেন পয়া, ভবন্ত ভাগ্যন্তু ইতি শিষ্যঃ ।
অন্যপি চক্করৌত্যা ভবন্ত ইত্যস্য পুংস্বম্ ।

মহাভাগ ইতি । অসৌ মহান্ ভাগো ভাগ্যং যস্য স মহাভাগঃ, অতএব নরপতিঃ
যস্য দুঃখনাঃ, কামং যথেষ্টমেব, ন ভিন্না ন লঙ্ঘিতা স্থিতির্লোকমর্থাদা যেন স

(১) প্রভীশারী । মহারাজের বাহুবলে স্বশীকৃত তপোবনে
একপ্র হইবে কি করিয়া; তবে আমি মনে করি মহারাজের
মণ্ডপশরে আনন্দিত হইয়া মুনিগণ মহারাজের সংবর্দ্ধনা করিবার জন্য
আসিয়াছেন ।

(২) (ভদ্রনন্দ্র শকুন্তলাকে লইয়া, গৌতমীর সঙ্গে কল্বশিষ্যদ্বয়ের
এবং ইন্দ্রদেবের অগ্রে অগ্রে পুরোহিত ও কচুকীর প্রবেশ ।)

(ক) কচুকী । আপনারা এই এই পথে আসুন ।

শাক্ষরব । সখে ! শারদ্বত !

(১) ততঃ প্রবিশন্তি গৌতমৌসহিতাঃ শকুন্তলা পুরস্তাৎ মুনয়ঃ পুরতশ্চৈবা কচুকী
পুরোহিতঃ । (২) অভিন্নস্থিতিরসৌ ।

শারদ্বতঃ । শাঙ্করব । স্থানে খলু পুরপ্রবেশাত্তবেদ্যঃ
সংবিগঃ । অহন্তু (১) (ক)

তাড়মঃ । অতএবাখ্যাদ্ব্যাক্ নাস্তি ভয়মিতি ভাবঃ । তথা বর্ণনাং ব্রাহ্মণাদিভ্যামধ্যে, কথিদপেক্ষ্যোপি চতুর্কণ্ঠে কা কথ্য, জাত্যা কর্মণা বা নিকৃষ্টোপি জনঃ, অপরম্বসন্মার্গে মর্যাদালঙ্ঘনাদিকম্, ন ভজতে রাজভয়ান্নাস্রয়তি । তেন প্রজাভ্যঃ কথ্যচারিত্ত্বো বাপি নাস্তি ভয়মিত্যশ্রয়ঃ । তথাপি রাজপ্রজয়োরীড়কসাধুত্বং সত্যপি, শ্রবণং সর্বদা পরিচিতমভ্যক্তং বিবিক্তং বিজনস্থানং তত্রাবস্থানং যেন তাড়য়েন মনসা, ইদং জনত্রয়ে লোকপূর্ণম্, গৃহং রাজভবনম্, হুতবহ্নেণ অগ্নিনা পরীতং ব্যাস্তমিব, মন্যে সম্যাক্ষয়তি । ইদন্ত্বমব্রহ্মলুপ্তকমিত্যভিপ্রায়ঃ ।

অত্র হেতুং বিনাপি রাজগৃহস্য হুতবহ্নিপরীতত্বপ্রকারকমননরূপার্থোত্তপচেঃ দ্বিবিভাবনা, চতুর্থমার্গপ্রতিপাদিতে রাজপ্রজয়োঃ সাধুত্বরূপে কারণং সত্যপি আশ্রয়কল্পকাথ্যানুত্তপচে বিশেষোক্তি রিত্যুভয়োঃ সন্দেহসঙ্করঃ, অপকৃষ্টোপীত্যত্র অর্থোপনিঃ, ইত্যপরীতমিবেতি বাচ্যা ভাবামিমানিনী ক্রিয়োত্তপ্চে চ ইত্যেতিষাং গুণপ্রধানভাবেনাকর্ষ্য ভাবাত্ সমুদায়েপি পুনঃ সঙ্করঃ । ইদং রাজগৃহং হুতবহ্নিপরীতং গৃহমিব ইতি ব্যাখ্যাতু শ্রীতীপমেতি বোধ্যম্ । পরিচিতবিবিক্তেন মনসেতি চতুর্থোত্তপ্চে বা নিমিত্তার্থো নাপুটার্থত্বদোষঃ ।

"ভাগ্যে রূপার্হকে ভাগ্যে কদেয়শোঃ" ইতি হেমচন্দ্রঃ । "সংস্থা তু মর্যাদা যত স্থিতিঃ" ইত্যমরঃ ।

শিখরিণী বচনম্ ॥১১॥

মহাভাগ্যবান্ এই রাজা, ইচ্ছানুসারে কাহারও মর্যাদা নাষ্ট করি না এবং ইহার কর্মচারী বা প্রজা চারি বর্ণের মধ্যে কোন মিত্র লোকও অসংপথ আশ্রয় করে না ; তথাপি আমি, চিরকাল নিজ স্থানে থাকা অভ্যস্ত বলিয়া মনে মনে, এই রাজবাড়ীটাকে যেন ভয় এবং অগ্নিবেষ্টিত বলিয়া ধারণা করিতেছি ॥১১॥

(১) শারদ্বতঃ । জানি মহান পুরপ্রবেশাদিত্যম্মতঃ সংবিগঃ ।

अभ्यक्तमिव स्नातः, शुचिरशुचिमिव, प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥१२॥

(क) शारति । सर्वेग उद्देशः, स्थाने खलु युक्त एव, ममाप्युद्देशविर्भावात्
“शरीरे समानाः सहचरा भवन्ति” इति न्यायादिति भावः । अहमित्यस्य श्लोकस्य स्नात
इत्यादिभिः प्रथमान्नैः पदैः सहान्वयः ।

“युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

अभ्यक्तमिति । स्नातः कृतस्नानः अहम्, इह राजधान्याम्, सुखसङ्गिनं स्नानादेव
प्राप्तशुद्धिसुखं जनम्, अभ्यक्तं तैस्नातदेहमिव अवैमि अवगच्छामि ; यावादिप्रथमाव-
स्थायां तैस्नातदेहदर्शनममङ्गलसूचकमिति कवेरभिप्रायः । शुचिः हरिश्चरणादिना
पवित्रः अहम्, इह सुखसङ्गिनं हरिश्चरणादिनैव पवित्रताशालिनं जनम्, अशुचिमिव
अवैमि, चाण्डालाद्यशुचिजनी हि अन्याय्यकार्यस्य प्रतिवादं कर्तुं नाहंतीति कवेराशयः ।
प्रबुद्धो जागरितः अहम्, इह सुखसङ्गिनं जागरितत्वेनानुभूयमानसुखम्, जनम्, सुप्तं
निद्रितमिव अवैमि ; सुप्तो हि जनी न्याय्यान्याय्यं विवेक्तुं न शक्नोतीति कवेर्भावः ।
तथा स्वैरा स्वच्छन्दा स्वेच्छाप्रवृत्ता गतिर्यस्य स तादृशीऽहम्, इह सुखसङ्गिनं
मुक्तभावेनावस्थानात् सुखासक्तमपि जनम्, बद्धमिव कुत्रचित् संयतमिव, अवैमि ;
गला हस्तादिभिरपि दुष्कार्यस्य बाधाप्रदानस्याकरिष्यमाणत्वादिति कवेराशयः । एतेन
श्लोकद्वयेन वक्ष्यमाणशकुन्तलावाक्येन च कविना दुष्मन्तेन करिष्यमाणं शकुन्तला-
प्रत्याख्यानरूपममङ्गलं खनाटकपाठकवन्देषु सूचितम् । तत्र चामो अभ्यक्तादिवत्
सन्ध्याम्भमाना राजधानीस्था जना एव सूचकाः । अहमित्यस्य विशेषणतया स्नात
श्रद्धादिपदोपादानान्तु अभ्यक्तादिजनैः सह वक्तुः सम्पूर्णवैपरीत्यसूचनार्थम् । तेन च
अस्मान्तराणि चिन्तनीयानि, अस्य दुर्निमित्तसूचनप्रकरणत्वात् “दुर्निमित्तमभिनीय”
इत्युपपदमेव स्पष्टं तदभिधानात् तत्तद्वाक्यान्तरेषु तु तत्सूचनासम्भवादिति सुधीभि-
र्विवेचनीयम् ।

(क) शारद्वत । शार्ङ्गर ! राजवाड़ीते प्रवेश कराग्र तोमार
एकप उद्देश इत्या मज्जत बटे । आभि किञ्च—

পুরোধাঃ । অতএব ভবদ্বিধা মহান্তঃ (১) । (খ)

শকু । দুর্নিমিত্তমভিনীয । অম্মো ! কিং মে বামেদর'ণ্যযণ'
বিপ্পুরদি (২) । (গ)

অত্র অশুচিমিবেতি গুণোত্প্রেচ্চা, অন্যাস্তিস্তঃ ক্রিয়োত্প্রেচ্চা, তথা অসৌন্দর্য্য
ক্রিয়য়া অশুভমিত্যাदीনাং চতুর্ণাং কৰ্ম্মতয়াভিসম্বন্ধাত্তুল্যযোগিতা ; ইত্যেতৎ বিধে
নিরপেक्षতয়া সংঘটিতঃ ।

অভ্যঙ্গমাচ্ছ হুজিতত্বধৃতমায়ুর্বেদবচনম্—

“মুছি' দত্তং যদা তৈলং ভবেৎ সর্বাঙ্গসুভূতম্ ।

স্রীতীমিস্তপ'বেদাঃ অভ্যঙ্গঃ স তদা দত্তঃ ॥”

“মন্দস্তচ্ছন্দ্যোঃ স্বৈরম্” ইত্যমরঃ । আৰ্থ্যা জাতিঃ ॥১২॥

(খ) পুরোধা ইতি । অতএব হুঁহুশ' ভাবিন' বিষয়' মনু' শক্ততাদেব, মর্গা
মুখ্যঃ, মহান্ধী মানবান্তরেভ্যঃ প্রধানাঃ ; অপরৈ' স্তদশশক্ততাদেব ভাবঃ ।

(গ) শকু ইতি । দুর্নিমিত্তমশুভলক্ষণম্, অভিনীয দক্ষিণনয়নস্বন্দনে
সুখিত্বা । বামেতরত্ দক্ষিণম্ । বিষ্ফুরতি বিশেষেণ স্পন্দতে । স্রীণাং দক্ষিণা-
স্পন্দন' বম্বুবিচ্ছেদ' সুচয়তি । যথা গর্গঃ—

“দক্ষিণচক্ষুঃস্পন্দন' বম্বুদর্শনমর্থলাভ' বা ; বামচক্ষুঃস্পন্দন' বম্বুবিচ্ছেদ'
ঘনহানি' বা ।” সুচয়তীতি পূর্বেণ সম্বন্ধঃ । পরস্বাহ—

“স্রীণামেতত্ ফলমবিকল' দক্ষিণে বৈপরীত্যম্ ।”

অতএব শকুন্তলায়া বম্বুনা পত্যা সহ ভাবী দীর্ঘবিচ্ছেদঃ ।

স্নাত হইয়া এই স্থখী লোকগুলিকে যেন তৈলাভ্যক্তের আশ্রয়, পরিত
হইয়া এই লোকগুলিকে যেন অপবিত্রের আশ্রয়, জাগ্রিত হইয়া এই
লোকগুলিকে যেন নিদ্রিতের আশ্রয় এবং স্বেচ্ছাগামী হইয়া এই লোক
গুলিকে যেন বন্ধের আশ্রয় মনে করিতেছি ॥১২॥

(১) ক্রতুর্বিদ্য' পাঠো নাস্তি । (২) নিমিত্ত' সুখিত্বা ।

गौतमी । जादे ! पड़िहदं अमङ्गलं, सुहाइं दे
होनु (१) । (घ)

इति परिक्रामन्ति (२) । (ङ)

पुरोधाः (३) । राजानं निदिश्य । भो भोस्तपस्विनः । असावत्र-
भवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनः प्रतिपालयति
वः, पश्यते नम् । (च)

(ग) चट्टी ! किं मे वामेतरत् नयनं विस्फुरति ।

(घ) जाते ! प्रतिहतममङ्गलम्, सुखानि ते भवन्तु ।

(घ) गौतमीति । हे जाते ! वत्से ! अमङ्गलं दक्षिणादिस्पर्शान्मूलक-
मयमम्, प्रतिहतं निवृत्तम्, भवत्विति श्रेयः । प्रत्युत सुखानि मङ्गलरूपाणीत्याश्रयः
भवन्त्वित्याशीर्वादः ।

(ङ) इतीति । इति एतदुक्तेः परमित्यर्थः, परिक्रामन्ति राजानिकं गन्तुं
सर्वे पादक्षेपं कुर्वन्ति ।

(च) पुरोधा इति । निदिश्य अङ्गुल्या दर्शयित्वा । अत्रभवान् राजत्वेन
सर्वमान्यः, वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमाश्च ब्रह्मचर्यादयस्तुभयेषामपि, रक्षिता यथा-

(१) प्रोत्साहित । এইজনই আপনারা প্রধান ।

(ग) शकुन्तला । (दूलक्षण अभिनय करिषा) ও যা! আমার
ক্ষিপন ঘনন স্পন্দিত হইতেছে কেন ? ।

(घ) गौतमी । वत्से ! तोगात्र अमङ्गल विनष्टे एवं नानाविध
शुभ उपपन्न हुक ।

(ङ) (ईश्वर पर सकने पादक्षेप करिते नागिनेन ।)

(१) सुहाइं दे भक्तुल्लवदेवदासी वितरन्तु ।

(२) परिक्रामन्ति । (३) पुरोहितः ।

শাক্ত^১ । ভী মহাত্মন ! কামমেতদভিনন্দনীয়ম্ ; তথাপি
বয়মত্র মধ্যস্থা : (১) । (ক)

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-

नं वाग्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवेष परोপকারिণাম् ॥ ১২ ॥

নিয়ম পালয়িতা রাজা দুগ্ধন্ত ইত্যর্থঃ, প্রাগৈব ভবতামুপস্থিতে: পূর্বমেব, মুক্তং কৃত্ব-
মাচনং যেন সঃ, বী যুগ্মানু, প্রতিপালয়তি প্রতীচতে । এনং রাজানম্ ।

(ক) শাক্তেতি । এতৎ রাজ্য আচরণম্ অস্বাক্ষমুপস্থিতে: প্রাগৈব যাবদভিন-
ন্দিত্যর্থঃ, কামং যথেষ্টমেব, অভিনন্দনীয়ং প্রশংসনীয়ম্ ; তথাপি অভিনন্দনীয়ম্
অত্রাভিনন্দনে, বয়ং মধ্যস্থা উদাসীনা: প্রবৃতিবিহীনা ইত্যর্থঃ, রাজ্য এতদনৌত্তম
স্বাভাবিকত্বাত্ বঞ্চে কৃষ্ণতায়া ইব স্বাভাবিকধর্মস্য প্রশংসানর্হত্বাদিত্যি ভাবঃ ।

রাজ্য দুগ্ধন্তস্যৈতন্নম্রত্বমপি স্বাভাবিকমেবেতি প্রতিপাদয়িতুমাচ্চ ভবন্তীতি । ততো
বচনঃ, ফলানামুদ্গমৈ: সত্পুংসিभि:, নম্রাস্তত্ফলভরেণ নমনশীলা भवन्ति; एषा
मेधा:, नवाग्बुभिर्नूतनजलसञ्चयै: दूरविलम्बिनः अत्यन्तलम्बिता उच्चाकाशादतीवगता
इत्यर्थः, भवन्ति; तथा सत्पुरुषा:, समृद्धिभिर्धनादिसम्पद्भि:, अनुद्धता चौदमेव
गर्वेण हीना नम्रा इति तात्पर्यम्, भवन्ति । तथा च परोपकारिणां जनानाम्, एव

(৫) প্ররোহিত । (রাজাকে দেখিয়া) তপস্বিগণ! বর্ষ ৪
আশ্রমগম্যেহে ব্রহ্মক মাননীয় মহারাজ, আপনাদের আগিবার প্ররোহিত
আগন পরিত্যাগ করিয়া, আপনাদের প্রতীক্ষা করিতেছেন । ইহা
দর্শন করুন ।

(৬) শাক্তরব । মহাত্মন ! রাজার এই বাবশরের মধ্যে
করা উচিত ; তথাপি আমরা এ বিষয়ে উদাসীন । (কারণ,)

(১) শাক্তরব: । ভী মহারাজ্ঞয় ! ।

प्रती । देव ! पसस्समुहा इसीओ दीसन्ति (१) । (ज)

राजा । शकुन्तलां निर्वर्ण्य । अये ! अत्र—(२) (भा)

(ज) देव ! प्रसन्नमुखा ऋषयो दृश्यन्ते ।

एव नमस्वरूप एव स्वभावः । अतएव तरुचनवत् सर्वथा परोपकारिणः सत्पुरुष-
विशेषस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य च एतन्नमत्वं स्वभाव एवेति भावः ।

अतएवः अप्रसूतात् सत्पुरुषसामान्यात् प्रसूतस्य दुष्मन्तरूपसत्पुरुषविशेषस्य
प्रतीतेरप्रसूतप्रशंसालङ्कारः, विशेषपर्यवसितस्य च तस्य चतुर्थचरणार्थरूपेण सामान्येन
समर्थनादर्धानारन्यासः ; अनयोः प्रथममङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; परस्य अप्रसूतानामेव
तरुचन सत्पुरुषाणां भवन्तीति क्रियारूपैकधर्माभिसम्बन्धानुल्लेखयोगिता, तथा नमस्वरूपैक-
धर्मस्यैव नम-दूरविलम्बानुद्धतपदैः पृथक् निर्देशात् “विमल एव रविर्विशदः शशी”
इत्यादिदर्पणीदाहरणवत् मालारूपा प्रतिबलूपमा ; इति प्रागुक्तसङ्करेण सह समुदाये
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । संसृष्टिसङ्करयोरपि पुनः संसृष्टिसङ्करो सम्भवत इति
प्रदर्शितमव्याभिः साहित्यदर्पणटीकायां तत्प्रकरणे ।

वशस्वविलं वृत्तम् ॥ १३ ॥

(ज) प्रतीति । प्रसन्नम् उद्देगेनाकलुषितं मुखं येषां ते । अतएव “किं
तावद्व्रतिनाम्” इत्यादिना भवता यद्व्यक्तं किं तं तस्य न किञ्चिदपीति भावः ।

(भा) राजेति । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । अये इति सम्भ्रमे । अत्र स्थाने ।

“निर्वर्णननु निध्यानं दर्शनालीकनेक्षणम्” इत्यमरः ।

कन जन्मिल, वृक्ष अवनत हय एवं नूतन जल सङ्कित इहेले, येष
अत्युन्नत बुनिया पड़े ; ऐहेरूप संपूर्णसगण समृद्धि इहेले नम्रहे इहेला
वाकेन । कारण, परोपकारीनिगेर श्भावहे ऐहे । १३७

(ज) प्रतीति । महाराज ! मुनिगणके प्रसन्नवदन देखा पाईतेहे ।

(भा) राजा । (शकुन्तलाके देखिआ) ओह ! एथाने—

(१) देव ! पसस्समुहवशा दीसन्ति । जाणामि वीसज्जकाज्जाओ इसीओ ।

(२) राजा । शकुन्तलां दृष्ट्वा । अथावभवती ।

কেয়মবগুণ্ডনবতী (১) নাতিপরিষ্কৃতশরীরলাবণ্য ।

মধ্যে তপোধনানাম্ কিসলয়মিব পাণ্ডুপত্রাণাম্ ॥১৪॥

প্রতী । ভদ্রা ! কুদ্রুহলগব্ভো পড়িহদো য় মে তব্বো
পসরদি । দ'সণীআ উণ সে আকিদী লক্বীঅদি (২) । (ব)

কেয়মিতি । পাণ্ডুনি পক্কতয়া পাণ্ডুবর্ণানি যানি পত্রাণি তेषাং মধ্যে । एतेन
তপোধনানামপি পরিণতবয়স্কতয়া পাণ্ডুত্বং সূচিতম্ । কিসলয়ং পল্লবমিব ; তপোধনা-
মৃদুবাণী মধ্যে, অবগুণ্ডনবতী বসনেন মস্তকাচ্ছাদনশালিনী, নাতিপরিষ্কৃত বসনে
গাভ্রাবরণাদেব নাতিস্বচীভূত শরীরস্য লাবণ্যং যথা: সা তাহশৌ, ইয়ং নারী কা ? ।

অথ ত্রীতীপমালহার: ।

“মুক্তাফলস্য চ্ছায়ায়াং তরলত্বমিবান্তরা ।

প্রতিभाति यदङ्गेषु तल्लাবण्यमिहोच्यते ॥” इत्युज्ज्वलनीलमणि: ।

যে তু হুবতে “ভারতে যবনরাজত্বপ্রভঞ্চে: পূর্বমবগুণ্ডনরীতির্নাশীন্ ; পরচ লম্ভ-
যবনপুরুষমযাদার্থ্যরমণীনামবরোধপ্রযা অবগুণ্ডনপ্রযা চ প্রভঞ্চে”তি তেষাময়মেব শ্লোকো
সুখপিষাতা । ন চ কালিদাসকাল এবৈষা রীতিরূত্পন্নৈত্বপি বক্তব্যম্, তদানীমুত্পত্তৌ
কারণাভাবাত্ ততৌ বহুপূর্বমপি স্মৃতিশাস্ত্রে অবগুণ্ডনপ্রস্তাবদর্শনাৎ । যথা তিথিবল্লভে
অঙ্কিরা:—

“অশ্রুতস্যায়তৌ যস্মাচ্ছির:প্রচ্ছাদনক্রিয়া ।

পুর্বদ'র্ভেণ সা কার্য্যা সাতুরম্যুদযার্থিমি: ॥”

অন্ত:পুরিকাदिशब्ददर्शनादेव अवरोधप्रथापि चिरन्तनीति मन्तव्यम् ।

आर्य्या जाति: ॥১৪॥

এই অবগুণ্ডনবতী রমণী কে ? ইহার শরীরের লাবণ্য অতি
পরিষ্কৃত হইতেছে না ; তপস্বীগণের মধ্যে ইহাকে, পাণ্ডুবর্ণ পত্রের
মধ্যে নবপল্লবের আশ্রয় দেখা যাইতেছে ॥১৪॥

(১) কা স্ত্রীদবগুণ্ডনবতী ।

(২) প্রতীহারী । দৈব ! পড়িখো ।

राजा । भवतु, अनिर्वर्ण्यं खलु परकलत्रम् (१) । (ट)

शकु । उरसि हस्तं दत्त्वा स्वगतम् । हिअअ ! किं एव्वं वेवसि । अज्जउत्तस्स तादिसभावानुबन्धं सुमरिअ धीरत्तणं दाव अवलम्बस्स (२) । (ठ)

(ज) भर्तः ! कुतूहलगर्भः प्रतिहतो न मे तर्कः प्रसरति । दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।

(उ) हृदय ! किमेवं वेपसे ? आर्यपुत्रस्य तादृशभावानुबन्धं श्रुत्वा धीरत्वं तावदवलम्बस्व ।

(ज) प्रतीति । भर्तः ! स्वामिन् ! कुतूहलमकस्मात् रमणीयदर्शनजनितं कौतुकं गर्भे अभ्यन्तरे यस्य स तादृशः, मे मन तर्को विचारः इयं का भवितुमर्हतीत्यनुमानम्, प्रतिहतः कुतूहलेनैव निवारितः सन्, न प्रसरति न प्रसारं लभते न निरूपयितुमर्हतीत्यर्थः । अतएव भवत उत्तरं दातुं न शक्नोमीति भावः । पुनः किन्तु । दर्शनीया सुदृश्येत्यर्थः, अतो नेयं सामान्येत्याशयः ।

(ट) राजेति । भवतु इयं नारी या काचिद्व्यवहित्यर्थः । परकलत्रं परकीयस्त्री, अनिर्वर्ण्यं खलु अनवलोकनीयमेव ; “परदारान् न वीक्षते” इति विष्णुस्मृतिरिति भावः ।

(ठ) शकु इति । यो यस्मै सान्त्वनां ददाति, सति सन्धवे स तं स्पृष्ट्वैव ददातीति लोकव्यवहारादाह-उरसीत्यादि । उरसि वक्षसि । वेपसे कम्पसे । आर्यः पूज्यः

(ए) प्रतीतिशरी । महाराज ! कोतूकगर्भ आगार विचारशक्ति, प्रतिहत इहैवा किञ्च निरूपण करिते पारितेहे ना । किञ्च ईश्वर आकृति मनोहर बनिशा नक्ष्य करितेहि ।

(ट) राजा । इडक, पञ्चस्त्री देखा उचित नह ।

(१) अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

(२) शकुन्तला । हस्तमुरसि कृत्वा आत्मगतम् । अज्जउत्तस्स भावं भीहारिण धीरं दाव होहि ।

পুরোধাঃ । পুরী গতা । স্বস্তি দেবায় । দেব । এতে স্বস্তি
বিধিবদর্শিতাস্তপস্বিনঃ ; কশ্চিদেতেষু উপাধ্যায়সন্দেশোঽস্মি,
তং দেবঃ শ্রোতুমর্হতি (১) । (ঙ)

রাজা । অবহিতোঽস্মি । (ট)

অশ্বর ইতি তাৎপর্যম্, তস্য পুরী ভর্তা, তস্য দুঃখস্যেত্যর্থঃ : তাড়শভাবানুবন্ধং পূর্বানুভূত-
মদনুরাগপ্রবাহম্ । ধীরত্বং ধৈর্যম্ । তথা চ তাড়শাবিচ্ছিন্নানুরাগকারী জনো বিনা
বিশেষহেতুং ন কদাচিদ্ধিত্বং বিরক্ত্যং বাহঁতীতি ন কিঞ্চিৎ সন্দেহকারণমস্মীতি ভাবঃ ।

“ভাবঃ সত্যাস্থভাবাভিপ্রায়চেটাভ্যজ্ঞানমু । ক্রিয়ালীলাপদার্থেষু বিমূর্তিনুশব্দ-
রত্যাদৌ” ইতি মেদিনী ।

(ঙ) পুরোধা ইতি । পুরস্তপস্বিনামগতঃ । যৌ যং কিস্বিদ্ধতি, স তদমিষুঃ
সম্ভবে বদতীতি লোকব্যবহারাৎ রাজাভিমুখীভবনার্থং পুরী গত্যেত্যুক্তম্ । স্বস্তি
মন্ত্রম্, অস্মিতি শेषঃ । বিধিবৎ যথাশাস্ত্রম্, অর্চিতাঃ পাদাদিমিঃ সত্কৃত্যঃ ।
অতএবৈষাং সত্কারাবশেষো নাস্তীত্যাশঙ্ক্যঃ । এতেষু তপস্বিণ্ড, কশ্চিৎ উপাধ্যায়
এধামেবাধ্যাপকস্য কণ্ডস্য সন্দেহো বাচিকম্ ।

“স্বস্ত্যশৌচমপুণ্যাদৌ” ইত্যমরঃ ।

(ট) রাজিতি । অবহিতঃ তং সন্দেহং শ্রোতুং কৃতমনোযোগঃ ।

(ঠ) শকুন্তলা । (বৃকে হাত দিয়া স্বগত) হৃদয় ! কেন তুমি
এরূপ কাঁপিতেছ ? আর্ধ্যপুত্রের সেইরূপ অবিচ্ছিন্ন অনুরাগ দ্বারা
কুরিবার ঐর্ষ্যা অবলম্বন কর ।

(ড) পুরোধিত । (সম্মুখে বসিয়া) মহারাজের মঞ্চ হউক ।
মহারাজ ! যথাবিধানে এই তপস্বিগণের পূজা করা হইয়াছে ; ইহাদের
অধ্যাপকের কোন খবর আছে ; তাহা আপনি শুনিতে পারেন ।

(ঢ) রাজা । মনোযোগী হইলাম ।

(১) পুরীহিতঃ । এতে বিধিবৎ । কশ্চিদেবামুপাধ্যায়সন্দেহঃ ।

शिष्यौ । हस्तमुद्यम्य । भो राजन् । विजयतां भवान् (१) । (ण)

राजा । सर्वानभिवादये वः (२) । (त)

शिष्यौ । स्वस्ति देवाय (३) । (थ)

राजा । अपि निर्विघ्नं तपः ? (४) । (द)

शिष्यौ । कुतो घर्म्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्म्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥१५॥

(ण) शिष्याविति । आशीर्वादे हस्तोत्तोलनस्यैव हारादाह हस्तमुद्यम्येति । सद्यम्
सत्तोल्य ।

(त) राजेति । वो युष्मान्, अभिवादये नमस्तरोमि ।

(थ) शिष्याविति । स्वस्ति मङ्गलम्, भवत्विति शेषः ।

(द) राजेति । अपिशब्दः प्रश्ने । युष्माकं तपो निर्विघ्नं सम्पश्यते किमित्यर्थः ।

कुत इति । त्वयि रक्षितरि परिपालयितरि सति, सतां सज्जनानाम्, घर्म्मक्रियाणां
यज्ञदीनाम्, विघ्नो व्याघातः कुतो भवितुमर्हतीति शेषः कुतोऽपि नेति तात्पर्यम् । तथा
च घर्म्मांशौ अंशवः किरणा यस्य तस्मिन् सूर्ये, तपति जगत् सन्नापयति सम्पूर्ण-
मुदयमाने सति, तमः अन्धकारः, कथमाविर्भविष्यति, अपि तु कथमपि नैत्यर्थः ।
अतो निर्विघ्नमेवास्माकं तप इत्याशयः ।

अथ यथा सूर्यं तपति सति नान्धकाराविर्भावः, तथा त्वयि रक्षितरि सत्यपि न

(१) शिष्यद्वय । (इष्ट उद्बोधन करिष्या) यशस्वाय ! आपनार
क्ष इहेक ।

(२) राज्ञा । आपनादेव सकलकेई नमस्कार करि ।

(३) शिष्यद्वय । आपनार यज्ञ इहेक ।

(४) राज्ञा । आपनादेव तपस्वार कोन विघ्न नाई त ? ।

(१) ऋषयः । विजयस्व राजन् ! । (२) अभिवादये ।

(३) ऋषयः । इष्टेन युज्यस्व । (४) अपि निर्विघ्नतपसी मुनयः ! ।

राजा । आत्मगतम् । सर्वथा अर्थवान् खलु मे राजशब्दः ।
प्रकाशम् । तत्रभवान् कुशली कण्वः ? (१) । (घ)

शाङ्ग । राजन् ! स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स
भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह । (न)

वर्धक्रियाविघ्न इति प्रतिबिम्बनात् दृष्टान्तोऽलङ्कारः, पूर्वार्धपराध्वोरर्थापत्तिद्वयश्च, द्वयेतेषां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । उदाहरणं नाम नाट्यलक्षणञ्च । यथा दर्पणे—

“यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥”

“उणोऽपि घर्शः” इत्यमरः ॥१५॥

(घ) राजेति । राजशब्दः राजित्यानुपूर्वीको वर्णसमूहः, सर्वथा वर्धमान
सर्वेष्वेव प्रकारेण सार्थकः । तथा च रञ्जयति प्रजा इति राजा । अतएवोक्तं
रघुवंशे—“राजा प्रकृतिरञ्जनात्” इति । एवञ्च सद्यैव परिपालनेन अनुस्रिताः खल्लेता
प्रजाः सन्तुष्यन्त्य एव एव द्रवन्तीत्याशयः । तत्रभवान् महर्षित्वेन पूज्यः, कुशली
मन्त्रलवानिति काका प्रश्नी व्यज्यते ।

(न) शाङ्गेति । सिद्धिमन्तो योगेनाणिमादिसिद्धाः पुरुषाः, स्वाधीनम् आत्मा-
यत्तमेव कुशलं येषां ते तादृशाः । तथा च योगसिद्धाः पुरुषाः स्वच्छयेव कुशल-
मकुशलं वा कर्तुमर्हन्ति । तेन च कुशलस्येष्टत्वात् योगसिद्धः कण्वः कुशली एवेति

निश्चयः । आपनि ब्रह्मक थाकिते, माधुज्जनेर धर्मकार्येण वि-
हरेवे केन ! स्या सम्पूर्ण उनघ पाहेने अककार आविर्भूत हरेण
किरूपे ? ॥१६॥

(घ) राजा । (अगत) आमार राजा-नान, सर्वप्रकारेहे गर्वक ।
(अकांथे) पूजनौघ महर्षि कथेर यजन त ? ।

(१) राजा । अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । अथ भगवान् लीकानुपपन्न
कुशली काश्यपः ? ।

राजा । किमाज्ञापयति भगवान् ? । (प)

शाङ्ग । यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुप-
येमे (१) ; तन्मया प्रीतिसता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः—(फ)

भावः । स कखः । अनामयप्रश्नपूर्वकं तव किमारोग्यं वर्त्तते इति जिज्ञासा-
पूर्वकम्, इदं वक्ष्यमाणम् ।

ब्राह्मणं प्रति कुशलप्रश्नः, चन्द्रियं प्रति चानामयप्रश्नः शास्त्रीयः । यथा मनुः—

“ब्रह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥”

अतएव हि पूर्वव कखं ब्रह्मणं प्रति कुशलीति राज्ञः प्रश्नः ।

(प) राजेति । किमाह इति वक्तव्ये किमाज्ञापयतीत्यभिधानेन महानौरवं
द्योतितम् ।

(फ) शाङ्गेति । मिथः समयात् ‘त्व’ मे भार्या ‘त्व’ मे भर्ता इति परस्परं
प्रपथं कृत्वेत्यर्थः, “गान्धर्वः समयान्मिथः” इति याज्ञवल्क्यधर्मात् । उपयेमे
परिणीतवान् । प्रीतिमता परस्परयोग्यत्वात् सन्तोषवता मया युवयोस्तु उपयमनम्,
अनुज्ञातम् अनुमोदितम् ।

“समयः प्रपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः ।

उपयेम इति “उवाहे उपयमः” इति रुचादित्वादात्मनेपदम् ।

ननु भवदभिप्रायमपरिज्ञाय विवाहकरणात् अप्रीतिस्थि कथं भवतः प्रीतिरित्याह
कुत इति ।

(न) शाङ्गरव । महाराज ! सिद्धपुरुषदिगेर मञ्जन, ठांशादेर
निष्पेदेर अधीन । तिनि आरोग्य जिज्ञासा करिष्या, आगनाके एहे
कथा बनिशाछेन ।

(प) राजा । भगवान् कथं कि आदेश करिशाछेन ? ।

(१) उपायंस्त ।

त्वमर्हतामयसरः स्मृतोऽसि नः (१)

शकुन्तला मूर्त्तिमतीव सत्क्रिया ।

समानयं सुख्यगुणं बधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥१६॥

त्वमिति । त्वम्, अर्हतां प्रशंसामात्रनानां जनानाम्, अयसरः अयवर्तो प्रथम इति यावत्, नः अस्माकं स्मृतः सम्मतः अस्ति ; तथा शकुन्तला च, मूर्त्तिमती देहधारिणी, सत्क्रिया यागादिप्रशस्तक्रियैव नः स्मृतैवत्यन्वयः । अत उभयोस्तुल्यगुणत्वमित्याशयः । तुल्या गुणाः शौचाचारादयो यस्य तत् तादृशम्, बधून् बोदा च वरो बोदा चेति वत् बधूवरम्, समानयन् एकीकुर्वन् विवाहेन "अस्थिभिरस्थीनि" इत्यादिश्रुतेः एकशीतो-कुर्वन्, प्रजापतिर्विधाता, चिरस्य चिरकालागतम्, वाच्यं निन्दाम् 'अयोग्ययोगी विषया' इति लोकापवादमित्यर्थः, न गतः अत्र न प्राप्तः, सुख्यगुणत्वेन परस्परयोग्यत्वादिति भावः ।

अत्र वरकन्धरीरानुद्वेगेण श्लाघाप्रतीतिः समं नामालङ्कारः, वाच्या भावमिमानि कियौत्प्रेचा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्गः ।

अर्हतामिति "अर्हः प्रशंसायाम्" इत्यर्हतेः शतृङ् । स्मृत इति "आनुवन्मतिदुद्धिपूजार्थेभ्यः" इति मत्वर्थात् स्मरतेः कर्त्तरि क्तः । न इति "वर्त्तमाना-करणयोः सौवे" इति कर्त्तरि षष्ठी । समानं कुर्वन्निति समानयन् समानशब्दात् "इन् कारितं धात्वर्थे" इतीन् । ननु "अन्तर्निविष्टकर्मकधातोरकर्मकत्वम्" इत्युक्तेः समानयन्नित्यस्य अन्तर्निविष्टकर्मकतया बधूवरमित्यस्य कथं कर्मत्वमिति चेन्न उक्तशब्दे कर्मपदस्य प्राधान्येन विधेयकर्मपरत्वात् उद्देश्यकर्मस्थितौ वाचकानाम् अपि तु बधूवरमित्यस्य उद्देश्यकर्मत्वात् । अन्यथाप्येवं प्रयोगो दृश्यते । 'य

(क) शार्ङ्गदेव । पत्रम्पत्र अपथ करिष्या, आपनि आशार एषे कञ्जाके वे विवाह करिष्याहेन, आमि आपनादेन उगरे मङ्गडे इते तांशते अश्रयोदन करिष्याहि । कारण—

(१) प्रायहरः स्मृतोऽसि न ।

তদিদানীমাপন্নসত্বে যং গৃহ্যতাং সহধর্মচরণায়েতি (১) । (ব)
গৌতমী । ভদ্রমুহ ! কিমপি বক্তুকামসি, য মে বচনাবসরোঽসি ।
সরো অত্য়ি (২) । (ম)

(ম) ভদ্রমুখ ! কিমপি বক্তুকামাসি, ন মে বচনাবসরোঽসি ।

নৈবধি—“কথং ন সা মদগিরমাবিলামপি সসেবিনীমেব পবিত্রয়িষ্যতি ।” বধূবরমিতি
সমাচারহন্ত একবাক্যাবঃ ।

“সমানাঃ সতৃসর্মে কে স্যুঃ” ইত্যমরঃ ।

বংশস্থাবিলং বচনম্ ॥১৬॥

(ব) তদিতি । তচ্ছাত্ বিধাবৈব পতিপত্নীত্বেন যুবযৌরকৌল্লতত্বাদিত্যর্থঃ ।
ইদানীম্, আপন্নম্ সত্রে প্রাপ্তং সত্বং জন্মার্থা সা আপন্নসত্বা গর্ভবতী, ইযং শকুন্তলা,
সহধর্মচরণায় “সপত্নীকৌ ধর্মমাচরেৎ” ইতি শাস্ত্রাত্ মিলিত্বা ধর্মকার্যকরণায়,
গৃহ্যতাম্, ইতি ইত্যন্তম্, ইদমাহিতি পূর্বোপালম্ব্যঃ ।

“আপন্নসত্বা স্যাৎগুর্বিণ্যন্তর্বর্চী চ গর্ভবতী ।” ইত্যমরঃ ।

(ম) গৌতমীতি । ভদ্রাণাং যেষ্টানাং জনানাং মুখঃ প্রধান ইতি ভদ্রমুখসতৃ-
সত্বীধনম্ । বচনাবসর চত্বয়বকাশঃ, নাহি ; যুবাভ্যামেবাবিরতালাপনাদিতি ভাবঃ ।

“মুখমাখ্যে প্রধানী চ” ইত্যমরঃ ।

আপনি প্রশংসনীয় লোকদের অগ্রগণ্য ইহা আমাদের অভিযত ;
আবার শকুন্তলাও মূর্তিমতী সজ্জিশার ত্রায় । অতএব প্রজ্ঞাপতি,
গমানুগমসম্পন্ন বধু ও বরকে একত্র করিয়া, চিরকালের নিম্না প্রাপ্ত
হন নাই । ১৬৬।

(ব) অতএব এখন এই গর্ভবতী পত্নীকে, মিলিত হইয়া ধর্মকার্য
করিবার জন্য গ্রহণ করুন ।

(ভ) গৌতমী । হে ভদ্রপ্রধান ! আমি কিছু বনিতে ইচ্ছা
করি ; কিন্তু আমার বাক্যের অবসর হইতেছে না ।

(১) কচিদিয়মিতি নাহি । (২) গৌতমী । অজ্ঞপত্য়ি । কহ' সি ।

রাজা । আৰ্য্যো ! কথ্যতাম্ (১) । (ম)

গৌতমী ।

ণাবেক্সিদো গুরুশ্রণো ইমিএ ণ তুএ বি পুচ্ছিদো বম্বু ।

এককস্স অ চরিএ মণাদু কিং এক একস্সি (২) ॥১৩॥

শকু । অ ত্মগতম্ । কিস্সু ক্বু অজ্জউত্তো মণিস্সদি (৩) । (য)

নাপেচ্ছিতো গুরুজনঃ অনয়া, ন ত্বয়াপি পৃষ্ঠো বম্বুঃ ।

একৈকস্য চ চরিতে মণতু কিমেক একস্মিন ॥১৩॥

(ম) রাজিতি । আৰ্য্যো ! মাননীয়ে ! ।

নেতি । অনয়া শকুন্তলয়া, গুরুজনঃ পিতাদিঃ, ন অপেচ্চিতঃ দুঃশ্রমায় শাস্তনং
প্রদাতুমনুমতিগ্রহণায় নান্বিষ্টঃ; ত্বয়াপি দুঃশ্রমেন, বম্বুঃ স্বজনঃ, ন পৃষ্ঠে 'শকুন্তলং
বিবাহামি ন বা' ইতি ন জিজ্ঞাসিতঃ । অতএব একস্মিন বম্বুজনানপেচনাত্বৈ
অবিভিন্নরূপে, একৈকস্য যুবযৌবনভয়ীরেবেত্যর্থঃ; চরিতে অশিক্ষাচরণে, একঃ পণ্ডিতঃ,
কিং মণতু 'পতিঃ পত্নীং পত্নী পতিং' স্টজ্ঞাতু' ইत्याদি কিং বদতু, অপি তু পরস্পরমিচ্ছনাত্ব-
সম্বন্ধাৎ ন কিঞ্চিদমণত্বিত্যর্থঃ । তেন যথেষ্টমনুরাগবশাদেবানগতা, তথা তমমণত্বপন-
বশাদেবৈনাং যদ্বীৰ্ষয়ীতি ন কস্যচিদপ্যনুরোধাপেক্ষাস্তীতি ভাবঃ ।

অথ কিং মণতু অপি তু কিমপি নেত্যর্থান্তরস্বাপত্তনাদর্থাপত্তিরলঙ্কারঃ ।

"একৈ মুখ্যান্যকৈবলাঃ" ইত্যমরঃ । আৰ্য্যো জাতিঃ ॥১৩॥

(য) রাজা । আৰ্য্যো ! বলুন ।

গৌতমী । এ (শকুন্তলা) গুরুজনের অপেক্ষা করে নাই; আপনিও
বকুজনকে জিজ্ঞাসা করেন নাই । অতএব আপনাদের দুই জনের
এক ব্রকম কার্য্যে অথি কি বলিবে ? ॥১৩॥

(১) কুত্রচিদিষ পাঠো ন বর্ত্ততে ।

(২) এককমেব' চরিএ মণামি কিং একমেকস্স । (৩) মণতু ।

राजा । साशङ्कमाकर्ण्य । अये ! किमिदमुपन्यस्तम् ? (१) । (२) ।
शकु । आत्मगतम् । हद्दी हद्दी ! सावलेवो से वञ्चनाव-
क्खेवो (२) । (ल)

(१) किन्तु खलु आर्य्यपुत्री भणिष्यति ।

(२) हा धिक् हा धिक् ! सावलेपः अस्य वचनावचेपः ।

(१) शकु इति । सीतकण्ठा साशङ्का चीत्तिरियमिति बोध्यम् ।

(२) राजेति । परस्त्रिया ग्रहीतुमशक्यत्वात् तदग्रहणाय च महर्षेः रेवानुरोधापातात्
तत्प्रत्याख्यानं च महाविपत्सम्भवादाशङ्का तथा सहिति साशङ्कम् । अये इति सन्धुसे ।
‘इमुपन्यस्त’ भवद्भिः किमिदं वक्तुमारब्धम् । एतत्प्रस्तावगन्धमपि नाहं जानामीत्या-
शयः । केचित्तु किमिदमुपन्यस्तम् उपकथात्मकोपन्यासरूपेण किमिदमभिहितमित्यर्थ-
माचक्षते ।

“उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्” इत्यमरः ।

(२) शकु इति । हाधिगित्येकमेव विषादार्थकमश्रयम्, तस्यातिशये द्विरुक्तिः ।
एष राज्ञो दुष्मन्तस्य, वचनावचेप एतद्वाक्यप्रयोगः, सावलेपः सगर्वः । तथा च
महामानवीयेन मुनिजनेन सह विनयेनैवाख्यापे कर्त्तव्ये ‘अये ! किमिदमुपन्यस्तम्’
इति वचनोच्चारणभङ्गात् गर्व एव प्रतीयते । तेन च गर्वेण मुनिवाक्यप्रत्याख्यानमपि
सम्भाव्यत इति भावः ।

“ववलेपस्तु गर्व” स्याल्लेपने भूषणेऽपि च ।” इति मेदिनी ।

(१) शकुलना । (अगत) आर्याभूज कि बनेन ! ।

(२) राजा । (आशङ्कार महित सुनिश्च) ओह ! आपनारा ए-
कि बनिते आरुञ्ज करिशाछेन ।

(३) शकुलना । (अगत) शाय ! शाय ! ईशार वाक्याविज्ञाने
ये गर्क नक्ष्य करितेछि ।

(१) राजा । किमिदमुपन्यस्तम् । (२) यावन्ती क्व वचनोवचसी ।

शाङ्गः । किं नाम, किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवन्त
एवं सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः (१) । (व)

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भक्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाऽप्रिया वा (२) प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१८॥

(व) शाङ्गेति । नामेति प्रकाशे । किं प्रकाशोक्तमित्यर्थः । किमिदमुपन्यस्तम्, इति किम् उक्तमिति तात्पर्यम् । सत्यमियं मया परिणीता, तर्हि सर्वप्रकाररागरहितानामूर्ध्वरेतसां मुनीनामाश्रमे अस्या अवस्थाने न काचिदाश्चरति किमिदमुपन्यस्तं 'इयं गृह्यताम्' इत्यादिकं किं वक्तुमारब्धमिति राज्ञोऽभिज्ञानं सव्याख्या नन्वित्यादि । नन्विति विशेषामन्त्रणे । सुतरामप्यदादिभ्योऽपि किञ्चन लोकवृत्तान्तोऽपि निष्णाता अभिज्ञाः ।

"प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिञ्चिताः" इत्यमरः ।

नन्वत्र तादृशः की नाम लोकवृत्तान्त इत्याह सतीमिति । जनो लोकः, ज्ञातिवृत्तं पितृगृहम् एकं केवलं संश्रयते अवस्थानायावलम्बत इति ताम्, भर्ता पतिरसीति सा भक्तृमती तां सध्वाम्, सतीमपि केवलपतिरतामपि प्रमदाम्, अन्यथा अन्यप्रकारेण व्यभिचारित्वेनेत्यर्थः, आशङ्कते अवस्थाश्रयणीयभक्तृगृहानाश्रयादाशङ्कते । परकारणात्, स्वबन्धुभिः प्रमदाया एव पित्रादियन्धुजनैः, प्रिया अप्रिया वा परिवर्तयितुं तात्पर्यम्, प्रमदा युवतिः, परिणेतुं पत्युः, समीपे स्थितेति शेषः, इष्यते । अस्ति

(व) शाङ्गरव । "ए कि बलिते आरञ्ज करिग्राहेन" ए कदा बलिनैन केन । आपनाराइ ये आगादेर अंगेका लोकेर रस बेनी ज्ञानेन ।

(१) शाङ्गरवः । किमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां । (२) तदप्रियापि प्रमदा ।

राजा । किमत्रभवती मया परिणीतपूर्वा ? (१) । (श)

शकु । सविषादमात्मगतम् । हिअन्न । संपदं संवृत्ता दे
आसङ्गा (२) । (घ)

वीरवृत्तान्तः, अत्र च भवन्त एव विशेषेणभिज्ञाः । अतएव चैयं भवतः समीप-
मानीति भावः ।

अत्र अप्रस्तुतात् प्रमदासामान्यात् प्रस्तुतस्य शकुन्तला रूपप्रमदाविशेषस्य प्रतीतिरप्रस्तुत-
प्रसङ्गद्वारा, असत्यां का कथा सतीमपीति अर्थान्तरापतनादर्थापत्तिश्च, अनयोर्गुण-
प्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । स्थितेति पदानुक्तावपि तस्य सामर्थ्यादिवाक्यतेन
न पदवादीषः, “कचिन्न दीपो न गुणः” इति साहित्यदर्पणात् ।

तथा उक्तस्य विषयस्य उपालम्भरूपेण बहुधा उत्कीर्तनात् अर्थविशेषणं नाम
वाक्यलङ्कारः । यथा तत्रैव—

“उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥”

“ज्ञातिः सगीत्रे पितरि ।” “कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि
वर्धितं कुलम् ॥” इति च विश्वः । “प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा श्रुता”
इति मागुरिः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१८॥

(श) राजेति । अवभवती मुनिकन्यात्वेन माननीया शकुन्तला, परिणीतपूर्वा
पूर्वं परिणीता किम् ? । कथमन्यथा भवन्त एवं नृवन्तीति भावः ।

मथवा जी मती हईयाँ, यदि केवलई पिङ्गुह्ने थाके, तबे लोके
ताहाके अन्नरूप आशङ्का करे ; एही जग, से प्रियाई हड्के, वा
अप्रियाई हड्के, ताहाके आशीर निकटे राखाई, ताहार आशीरैरा
ईच्छा करेन ॥१८॥

(घ) राजा । आमि कि ईशके भूर्के विवाह करिआछिनाम ? ।

(१) किद्यावभवती । (२) हिअन्न । संपद्धिआ दाणिं दे आसङ्गा ।

शाङ्ग ।

किं कृतकार्यद्वेषात् धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः ।

राजा । कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः (१) । (स)

शाङ्ग । सन्नीधम् ।

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः, प्रायेणैश्वर्यमत्तानाम् (२) ॥१८॥

(घ) हृदय ! साम्प्रतं संवृत्ता ते आशङ्का ।

(घ) शकु इति । आशङ्का प्रत्याख्यानभयम्, संवृत्ता उपस्थिता, सन्देहे एक-
निश्चयस्यावश्यकत्वात् अपरिणीतत्वनिश्चये च प्रत्याख्यानस्यैव निश्चयादित्याशयः ।

किमिति । एकस्य श्लोकस्य प्रथमाहंमिदम्, पराहं च राजवाक्यानन्तरं वक्ष्यते ।
कृते स्वयमेव विहिते, कार्ये शकुन्तलायाः परिणयव्यापारे, द्वेषात् केनापि कारणे
'नैतद्वद्भद्रं कृतम्' इति विद्वेषोत्पत्तेर्हेतोः, धर्मं प्रति, राज्ञो धर्मनियन्तरेत्याशयः ।
किं विमुखता पराङ्मुखता, उचिता सङ्गता, कथमपि नेत्यर्थः । यः खलु एव
तस्य धर्मं प्रति सर्वदेवोन्मुखत्वमेषोचितम् । तेन दृष्टत्वेन कृतस्य शकुन्तलापरिणय-
कार्यस्य कुतोऽपि कारणात् पुनर्दृष्टत्वबुद्ध्या तदनङ्गीकारे शकुन्तलायाः सर्वथा गन्तव्य-
भावात् धर्मं प्रति विमुखतैव स्यात् सा च राज्ञस्तव नितरामनुचितेति भावः ।

अत्र राज्ञो दीषाभिधानात् अपवादी नाम विमर्शसन्धीरङ्गम् । यथा दर्शये-

"दीषप्रख्यापवादः स्यात् ।"

(स) राजेति । असती असाधुभूता या कल्पना मम धर्मं प्रति विमुखतोचिता

(स) शकुलना । (विषादेन सहित अगत) इत्यर्थः ।
तोमार आशङ्का उपस्थित इहेन ।

शाङ्गैव । कृतकार्येण प्रति विधेयवशतः धर्म्येण प्रति सि-
द्ध्यति किं राज्ञा उचित ? ।

(स) राजा । एहे अस्य कल्पनां प्रसङ्ग आगिन कोथा इहेते ॥

(१) कल्पनाप्रसङ्गः । (२) ऐश्वर्यमत्तैषु ।

राजा । विशेषेणाधिचिन्तोऽस्मि । (ह)

गौतमी । शकुन्तलां प्रति । जादे ! मुहुत्तमं मा लज्ज,

तलाः प्रसङ्गः सम्भावना कुतः, अपि तु कुतोऽपि नेत्यर्थः, सर्वदेव धर्मं प्रति चम्पु खला-
दित्याशयः ।

मूर्च्छन्तीति । ऐश्वर्यमत्तानां धनमदेन मत्तानां जनानाम्, प्रायेण बाहुन्येनैव,
यमो इत्यन्वयात्, विकाराः स्वभावपरिवृत्तयः, मूर्च्छन्ति उच्छ्रयं प्राप्नुयन्ति वर्धन्ते इत्यर्थः ।
तथा च यावत्कालं जना निर्धना अल्पधना वा तिष्ठन्ति, तावदेव ते कृतकार्यमस्तीकुर्वन्ति
सत्यं पालयन्ति ; यदैव धनं विवर्धते, तदैव तन्मदेन मत्ताः सन्तस्त एव जनाः विहिषन्तः
कृतकार्यं न स्तीकुर्वन्ति सत्यं परिहरन्ति ; प्रायेणैव इत्यं स्वभावपरिवृत्तयः परिहृयन्ते,
भवतोऽप्येवमेव स्वभावपरिवृत्तिर्दृष्टिं प्राप्ता ; कथमन्यथा शकुन्तलायाः परिणय एव
सन्देहाविचार इति भावः ।

यतएवात्र अप्रस्तुतादैश्वर्यमत्तसामान्यात् प्रस्तुतस्य ऐश्वर्यमत्तविशेषस्य दुष्प्रत्यक्ष
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । रोषभाषणात् सम्फोटो नाम विमर्शसम्भेरङ्गश्च—“सम्फोटो
रोषभाषणम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

“स्वरूपादन्यथात्वं विकारः” इति श्रीपतिः । आर्या जातिः ॥१८॥

(ह) राजेति । विशेषेण आधिक्येन, अधिचिन्तो भवता भर्त्सितः ।

“अधिचिन्तो निहितभर्त्सितौ” इति हेमचन्द्रः ।

अथ मुनिश्रित्यप्रमानरक्षार्थं तत्कृततिरस्कारजनितापमानसङ्घातात् क्वादनं नाम
विमर्शसम्भेरङ्गम् । यथा दर्पणे—“तदाङ्गत्वादनं पुनः । कार्यार्थमपमानादिः
वचनं खलु यद्भवति ।”

शार्ङ्गव । (क्रोधेन सहित) धनमदेन मत्त लोकनिगेर प्रायश्च
एवैवातीत्य विकार वृद्धि पाईया थाके ॥१९॥

(ह) राजा । विशेषभावे तिरस्कृत इतिनाम ।

(क) गौतमी । (शकुन्तलाय प्रति) वत्से । एकटुकान लज्जा

अवणदस्सं दाव दे अवगुण्ठणं, तदो भट्टा तुमं अहिजापि-
स्सदि । इति तथा करोति (१) । (च)

राजा । शकुन्तलां निर्वर्ण्य स्वगतम् ।

इदमुपनतमेव रूपमक्लिष्टकान्ति
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यध्यवस्यन् ।

अमर इव निशान्ते कुन्दमन्तस्तुषारं

न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम् (२) ॥२०॥

(च) जाते ! मुहूर्तकं मा लज्जस्व, अपनेष्यामि तावत्ते अवगुण्ठनम्, वती
भर्ता त्वामभिज्ञास्यति ।

(च) गौतमीति । मुहूर्तकं कियन्तं कालमित्यर्थः । अवगुण्ठनं मुखारण्यम्,
अपनेष्यामि अपसारयिष्यामि । भर्ता राजा, अभिज्ञास्यति ज्ञातामेव पुनर्ज्ञास्यति
मुखदर्शनात् स वैद्यमिति परिचेद्यतीत्यर्थः । तथा करोति अवगुण्ठनमपनयति ।

“अनुभूतस्य पुनरनुभवः प्रत्यभिज्ञाः” इति गुरवः ।

इदमिति । एवम् अनेन प्रकारेण आत्मेच्छयैवेत्यर्थः, उपनतं मम सर्वो
उपस्थितम्, अक्लिष्टा अमलिना कान्तिः शोभा यस्य तत्, इदं रूपम् इयं स्त्रीमूर्तिः
प्रथमं परिगृहीतं मया परिणीतं स्यात् न वा इति विषये अध्यवस्यन् एकतरं निर्विवेकं
अहम्, निशान्ते रात्रिशेषे, अन्तरभ्यन्तरे तुषारो हिमं यस्य तदन्तस्तुषारम् । एतेन
रूपमपि अन्तःसूक्ष्ममिति सूचितम् । कुन्दं तदाख्यं पुष्पमिव, सपदि इडात्, मीढुः
मपि न खलु शक्नोमि, स्वकीयत्वपरकीयत्वयोः सन्देहस्यानिरासात् परकीयातीतौ
प्रत्यवायसम्भवात्, अमरपक्षे अन्तस्तुषारतया आकृतिवैषम्येण स्वरूपस्यानिर्णयार्थं
करिस् ना; आग्निं तौर घोटो मराईया फेनि; तारं पत्रं ब्राह्म
तोके छिनिते पारिवेन । (एहं वनिशा तांशै करिनेन ।)

(१) मा लज्जस्व... (२) स्यान्नवेति व्यवस्यन् । अमर इव विभाति न च
खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि ह्यतुम् ।

इति विचारयन् स्थितः । (क)

प्रती । खगतम् । अहो ! धर्मावेक्लिषो भट्टिणो ।
ईदिसं णाम सुहोवणदं इत्थीरअणं पेक्खिअ को अस्सो
विअरेदि (१) । (ख)

(ख) अहो ! धर्मावेक्लिषो भर्तारः । ईदृशं नाम सुखीपनतं स्त्रीरत्र प्रेक्ष्य
कीदृशो विचारयति ।

भावः । उपदि भोक्तुं परित्यक्तुमपि न शक्नोमि, आत्मनैव परिगृहीताया निर्दोषायाः
परित्यागे गुरुतरपापसम्भवात्, भ्रमरपक्षे पूर्वदृष्टवदेव दर्शनेन उत्कटमधुलीभर्त्सव
जामरुक्तादित्याश्रयः ।

अत्र त्रौतीपमालङ्कारः । तथा भ्रमरः शक्नोति अहन्तु शक्नोतीति पुरुषर्मदात्
‘एतेव राजसे तन्वि !’ इति दर्पणीदाहरणवत् भग्नप्रक्रमतादोषः, स च ‘नापि
भोक्तुं समर्थः’ इति पाठेन समाधेयः ।

मालिनी वृत्तम् ॥ २० ॥

(क) इतीति । विचारयन् शकुन्तला परिणीता नवेति वितर्कयन् ।

(ख) प्रतीति । अहोशब्दो विस्मये । भर्तारो राजानः, धर्मम् अवेक्षन् रक्षणीय-

राज्ञा । (शकुन्तलाके देखिवा खगत) बाह्यर भित्तरे निशिरविन्नु
पडिवा थाके, सेइरूप कुन्तपुष्पके राखिणेशे ब्रमर येमन भोग
करितेओ पावे ना, परित्याग करितेओ पावे ना; आग्रिओ तेमन
अकतमोन्मर्षा एही रूपथानि आपनार ईच्छाय उपस्थित इहेवाछे, किन्तु
ईशके प्रथम ग्रहण करिवाछिनाम कि ना एही सन्नेह करिवा, हठां
भोग करितेओ पारितेछि ना, हठां त्याग करितेओ पारितेछि
ना ॥ २० ॥

(क) (मने मने এইरूप तर्क करतः नीरव रहिलेन ।)

(१) प्रतीहारी । अहो ! धर्मावेक्लिषो भट्टिणो । एरिसं णाम सुहोवणदं
कं देखिअ ।

শাক্তি । ভো রাজন্ ! কিমিতি জোষমাস্যতে ? । (গ)
রাজা । ভোস্তুপস্বিনঃ ! চিন্তয়ন্নপি ন খলু স্বীকরণ-
মত্রমবত্যাঃ স্মরামি, তত্ কথমিমাংসমভিব্যক্তসত্ত্বলক্ষণা-
মাত্মানমচক্রিয়ং মন্যমানঃ প্রতিপতস্যে (১) । (ঘ)

ত্বেন পশ্যন্তীতি ধর্ম্যবেচিণঃ ধর্ম্যরচিণ ইত্যর্থঃ । অত্র অন্যথেতি পূরণীয়ম্ ।
ইদং পরমসুন্দরমিত্যাশ্রয়ঃ, সুখেন অনায়াসেন উপনতমুপস্থিতম্, আশ্রয়োপস্থাপ্য
কথঞ্চিচ্ছিচারঃ সম্ভবতীতি ভাবঃ । অন্যঃ মনুষ্য-ভিন্নঃ জনঃ, বিচারয়তি গৃহ্যামি ন বৈতি
বিতর্কয়তি, কৌড়পি নেত্বর্থঃ ।

প্রতীকার্থা খল্বিদমাঙ্গনো জাতিব্যক্ত্যনুরূপমেবাভিহিতমিত্যাখ্যোচনীয়ম্ ।

(গ) শাক্তি । কেবলমেবাঙ্গনো বিদ্বিষ্টবচনস্যাভিধীয়মানত্বাদনাদরসম্বোধে
ভোঃশব্দঃ । পরত্নাশ্রয়ম্ । জোষং তুণী নীরবমিতি যাবৎ, আস্যতে উপবিষ্যতে ।
ইদমুপনতমিত্যাদেঃ স্নগতমালোচনাদিদমুক্তম্ ।

"তুণীমর্থং সুখি জোষম্" ইত্যমরঃ ।

(ঘ) রাজিতি । অবমবত্যাঃ মুনিকন্যাতেন মাননীয়াতায়াঃ শকুন্তলায়াঃ, স্বীকরণ-
বিবাহাত্ মাধ্যাত্বেন যদ্ব্যপন্নম্, ন খলু স্মরামি । অথ অপ্রতিশীতা অপি রাজ্ঞা ভীত্যা
ক্লিয়ঃ সন্তীতি শ্রুয়তে তদ্রূপেণৈব গৃহ্যতামিত্যাহ তদिति । আত্মানম্, অচক্রিয়-
অনিয়জাতীতরম্, মন্যমানঃ । তথা চ চক্রিয়াঃ খলু ধর্ম্যরচক্কাঃ । এবমভিব্যক্ত-
সত্ত্বলক্ষণত্বেন পরদারত্বাত্ তদ্যদ্ব্যপন্নং চ ধর্ম্যধ্বংসাত্ আত্মানঃ চক্রিয়েতরত্নমেব সাধিতি

(খ) প্রভীতশত্রী । (অগত) হায় ! রাজারা কি আশ্চর্য্য ধর্ম্যপেক্ষী:
না হইলে, অনায়াসে উপস্থিত এইরূপ স্বীকরণ দেখিবা, অত্র কোন
ব্যক্তি ইতস্ততঃ করে ? ।

(গ) শাক্তিরব । রাজা ! আপনি নীরব হইয়া রহিলেন কেন ? ।

(১) ভীতপীড়নাঃ ! অব্যক্তসত্ত্বলক্ষণা প্রতি আত্মানং চক্রিয়মাশ্রয়মানঃ
প্রতিপতস্যে ।

शकु । खगतम् । हद्दी हद्दी । कथं परिणय ज्जेव
सन्देहो । भग्ना दाणिं दूरारोहिणी आंसात्तदा (१) । (ङ)
शाङ्क । मा तावत्—(च)

कृतावमर्शमनुमन्यमानः (२)

सुतां त्वया नाम सुनिर्विमान्यः ।

(ङ) हा धिक् हा धिक् ! कथं परिणय एव सन्देहः । मया इदानीं
दूरारोहिणी आशालता ।

भावः । अभिव्यक्तं स्पष्टीभूतं सत्त्वलक्षणं गर्भचिह्नं यस्यास्ताम् । प्रतिपत्स्ये
गृहीष्यामि, कथमपि नैत्यर्थः ।

(ङ) शकु इति । हाधित्ये कमेव महाविषादसूचकमव्ययं तस्यातिशये
विवक्तिः । परिणये एव अतिहृद्दशापारे गान्धर्वविवाहे एव, सन्देहो विद्युतिवशादिति
भावः । दूरमत्यूर्ध्वम् आरोहतीति दूरारोहिणी बहुविस्तृत्यर्थः, आशैव लता ता, मया
हिम्ना, परिणय एव सन्देहेन प्रत्याख्यानस्यैवावश्यभावात् अन्यत्र च तादृशाशापुरणा-
सम्भवादिति भावः ।

(च) शाङ्केति । अवधारणे तावच्छब्दः । वारणे च माशब्दः, अन्यत्राश
शोकस्थेन विमान्य इत्यनेन । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः ।

(च) राज्ञा । ओह तपस्विगण ! आग्निं छिन्ना करिशां, ईश्वर
पाणिग्रहणं स्मरणं करिते पारितोषि ना ; सुत्राः आपनाके अङ्गद्विज
शौकार करिशा, एकं व्यक्तगर्जनङ्गणं रमणीके किं करिशां ग्रहणं करि ।

(ङ) शकुलना । (अगत) दास्य । दास्य ! विवादेश्चै सन्देह
इहेन । अति दूरे उक्थित आगार आशालता एधनं ह्यिह इहेन ।

(१) शकुलना । अपवार्य । अज्जउत्तम परिणय एव सन्देहो । कुदी
दाणिं मे दूरारोहिणी... । (२) कृताभिर्मर्शम् ।

मुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं

पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥२१॥

कृतेति । कृतस्त्वयैव विहितः अवमर्शः स्पर्शः स्पर्शात्मकं सुरतं यस्मात्तान्, सुतां कन्यां शकुन्तलाम्, अनुमन्यमानः रोषम् असम्पत्तिं वा अकृत्वा प्रत्युत अनुमीदमानः, मुनिः कण्डः, त्वया मा तावत् विमान्यः तत्प्रत्याख्यानेन नैव अवमाननीयः । किञ्च येन मुनिना, मुष्टं चोरितम्, स्वं स्वकीयम्, अर्थं धनं पुनः प्राप्तमित्यर्थः, प्रतिग्राह्यता स्वीकारयता सता, दस्युस्तस्मात् इव, पात्रीकृतः सम्प्रदानीकृतः अस्ति । तथा च त्वं मुनेरनुमतिमगृहीत्वेव तदीयकन्यां शकुन्तलां गान्धर्वविधानेन निर्जने परिणीतवान्, परन्तु मुनिस्तज्ज्ञात्वा आत्मानुमत्यभावेऽपि रोषमकृत्वा, प्रत्युत प्रीत्या तादृशपरिचयान् मोदनमेव कृतवान्, ईदृशावस्थायां तादृशसरलचेता मुनिस्तदनुरोधप्रत्याख्यानेन कथमपि नावमाननीयः । किञ्च चौरिण कस्यचित् किञ्चिद्धनं चोरितम्, धनस्त्वामिना तु पुनश्चतुर्वाप्य यथा तस्मै चौरायैव दीयते, तथा, त्वया रहसि गृहीतामात्मकन्यां पुनः प्राप्य यः खलु मुनिः पुनस्तुभ्यमेव दानार्थं प्रेरितवान्, ईदृशी महात्मा मुनिस्त्वया तद्वन्प्रत्याख्यानेन कृतोऽपि नावमाननीयः, प्रत्युत सादरमेव तद्व्यवहारेण सम्माननीय एव; अन्यथा कृतघ्नता स्यादिति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र श्रौतीपमाखण्डारः । तेन च दुष्कृतस्य चौरवन्निकृष्टत्वं व्यज्यत इत्युक्तारिष वस्तुध्वनिः । तथा चौरः पात्रीकृतः अस्ति, त्वन्तु असीति पुरुषमेदाग्रप्रक्रमतादीनां स च 'येन प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिव प्रचष्टम्' इति पाठेन परिज्ञेयः । एवञ्च प्रक्रमस्य आरम्भरूपत्वादारम्भस्य चोक्तेरेव विवक्षणात् प्रदर्शितपाठे च पक्षे-त्वसानुक्तत्वात् न तद्दीषावसर इति सुधीभिर्भाव्यम् ।

मुष्टमिति "मुष्टं स्त्रिये" इत्यस्य क्तप्रत्यये प्रयोगः ।

इत्थं ! "ते हि नो दिवसा गताः" भारतवर्षास्त्राणानाम् ; यत्र हि तपस्वी ब्राह्मण-समक्षमेव सचाजं भर्त्सयन् नावमानितः ।

उपजातिर्धर्मम् ॥२१॥

(८) शार्ङ्गव्रव । आपनि कण्ठात् संस्पर्शं कस्मिन्नाह्वेन, यश्चि

শার । শাঙ্করব । বিরম ত্বমিদানীম্ । শকুন্তলে ।
বক্তব্যমুক্তমস্মাभिঃ, সৌঃয়মত্রभवानेवमाह, दीयतामस्मै प्रत्यय-
प्रतिवचनम् । (छ)

শকু । স্বগতম্ । ইদম্ অবত্থ্যন্তরং গদে তাদিষে অণুরাণ
কি'বা সুমরাবিদেণ । অথবা অত্তা দাণি' মে সোধণীঅ
হৌদু ত্তি কিচ্ছি বদিস্স' । প্রকাশম্ । অজ্ঞতত ! । ইত্যন্তে ।

(জ) ইদমবস্থান্নরং গতে তাহ্মশেনুরাগে কি'বা আরিতেন । অথবা আত্মদানী
শোধনীয়ো भवतु, इति किञ्चिद्वदित्वा । आर्य्यपुत्र ! । अथवा संशयित इदानीमेव

(ছ) শরতি । যত্ বক্তব্যং তদুক্তমিত্যর্থঃ । অত্রभवान् রাজত্বেন माननीयः
सः अयं दुष्मन्तः, आह ब्रवीति । प्रत्ययाय प्रतिवचनं विश्वासकरमुचरमित्यर्थः ।
इदानीं तदुक्तिमात्रमेव आशङ्क्यमिति भावः ।

(জ) শকু ইতি । তাহ্মশে পূর্বাভূতে সুমহতীত্যর্থঃ, অনুরাগে মা' প্রতি রাজঃ
প্রশংসে, ইদম্ অবস্থান্নরং' লোপদশাম্, গতে প্রাপ্তে সতি, আরিতেন আত্মদানী'ব'বিবাহ-
অরণজননেন, কি'বা ফলম্, ন কিচ্ছিদপীত্যর্থঃ অনুরাগাভাবে কেবলমুদে'কিচ্ছিন্-
কত্বাদিতি भावः । शोधनीयः निष्पादीकर्तव्यः, मत्कृतेन विश्वासजनकीचरेणापि

ताहाते अश्रमोदन करिवाछेन ; ए अवश्य आपनि ताहाके अपमानित
करिवेन ना । निज्जेर धन चूरि करिवा निशछिन, सेइ धन पाईवा
पुनराय सेइ चोरकेइ घेयन सेइ धन ग्रहण करान इय, सेइरूप
आपनि निज्जेर कत्ताके असयत्ने ग्रहण करिवाछेन, ताहाके पाईवा
पुनराय ग्रहण करिवांर जगु धिनि आपनाकेइ पात्र करिवाछेन । २५।

(ছ) শারদ্বতমিশ্র । শাঙ্করব ! তুমি এখন বিরত হও ।
শকুন্তলা ! আমাদের যা'হ বক্তব্য, তা'হ বলা হইয়াছে ; তাহাতে
মাননীয় এই রাজা এইরূপ বনিত্তেছেন ; অতএব তুমি ইহার বিশ্বাস-
জনক উত্তর দাও ।

अधवा संसद्दो दाणिं एसो समुदाचारो । पौरव । युक्तं
 णाम तुह पुरा अस्समपदे सव्भावुत्ताणहिअअं इमं जणं
 तथा समअपुव्वअं सम्भाविअ सम्पदं ईदिसेहिं अक्खोहिं
 पच्चाक्खादुं (१) । (ज)

समुदाचारः । पौरव । युक्तं नाम तव पुरा आश्रमपदे सद्भावोत्तानद्वयमिति खं
 तथा समयपूर्वकं सम्भाव्य साम्प्रतमौदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातम् ।

राज्ञा प्रत्याख्याने दारुणदुःखसम्भवात् तेनैव च पापक्षयस्य भावित्वात् "प्रारब्धकर्मणां
 भोगादेव चयः" इत्यभियुक्तैरुक्तत्वादित्याशयः । 'आर्यपुत्र ! शृणु' इति पदद्वयस्य
 वाक्यस्य आर्यपुत्र इत्येकस्मिन् पदे उच्चारिते तद्वाक्यस्यार्थमेव उक्तं स्यादत उक्तम्
 इत्युक्तोक्ते इति । इदानीं परिणयस्यैव विस्मरणकाले, एष आर्यपुत्रपदशेषः
 समुदाचारी व्यवहारः संशयितः प्रत्याख्यानसम्भवेन तत्सम्बन्धस्य संसम्भवात् संशयापन्नः ।
 अतएव नि.संशयपदेन सम्बोधयति पौरवेति । हे पौरव ! पुरुषं शीतपत्र । आश्रमपदे
 तपोवनस्थाने, सद्भावेन तव सद्भाववहारेण उत्तानं बहुतरसुखाशाजननात् उच्यते इत्येव
 वचो यस्य तं तादृशम्, इमं जनं मामित्यर्थः, तथा पूर्वानुभूतरूपेण, समयपूर्वकं
 "परिग्रहवद्भूतेऽपि" इत्यादिशपथपूर्वकम्, सम्भाव्य आश्रमस्य, साम्प्रतम् ईदृशैः "न खलु
 चिन्तयन्नपि स्त्रीकरणमत्रभवत्याः अरामि" इत्यादिरूपैः, अक्षरैर्वर्णैः, प्रत्याख्यातं
 निराकर्तुम्, तव युक्तमुचितं नाम "उपकृतं बहु तव किमुच्यते" इत्यादिदर्पणोदाहरण-
 वत् विपरीतलक्षणया अतीवायुक्तमित्यर्थः; तव मिथ्यावादित्वप्रतारकत्वादिवहुतरदीप-
 पातादिति भावः । नामशब्दः कुत्सायाम् ।

(ज) शकुन्तला । (अगत) सेइरूप अन्नराग एहे अवश्या
 आंश हइयाछे; ईहाते अन्न करीइयाई वा फल कि । अथवा आन्न
 आन्ना एथन नष्टोपशित हउक, एहे अन्न किछु बनिव । (अकांश)

(१) शकुन्तला । अपवार्थ । अता दाणिं मे मोषणीणी ति ववसिषं एव ।
 संसद्द परिरण ए एसो समुदाचारी । सद्भावुत्ताणहिअअं पचारिष ।

राजा । कर्णो पिपाय । शान्तं शान्तम् (१) । (भू)

व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पातयितुम् ।

कुलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च (२) ॥२२॥

(भू) राज्ञि । पिपाय पाणिभ्यामाहत्य ; मिथ्योक्तिं सन्भाव्य तच्छब्दवशे पाप-
सम्भवादिति भावः । शान्तं शान्तम् ईदृशोक्तेर्निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व । शान्तमिति
वारणार्थमव्ययम् ।

व्येति । कुञ्जङ्घा वेगेन तीरभङ्गकारिणी, लालसया कुलस्त्रीनियमभङ्गकारिणीति
च गम्यते ; सिन्धुर्नदी, प्रसन्नं निर्मलम्, मोघं जलप्रवाहम्, तटतरुञ्च तीरस्थितवृक्षश्च
इव, प्रसन्नम्, व्यपदिश्यते लोकसमाजे उल्लिख्यते अनेनेति व्यपदेशः कुलं तम्, आविलयितुं
परस्त्रीरुपस्थात्मनः संसर्गेण कलुषीकृत्युं भज्यमानतीरस्थिकासंसर्गेण आविलीकृत्युं च,
मां पातयितुञ्च परस्त्रीरुपस्थात्मनः संसर्गद्वारा पातित्यजनकपापाप्यदोषकृत्युं च, समीहसे
पाप्मनो ग्राहणेन वेगेन च चेटसे ; इदन्तु सहदन्तुचितमसम्भवेति भावः ।

अत्र श्रौती पूर्वोपमालङ्कारः, प्रसन्नं व्यपदेशनीयञ्च आविलयितुं माञ्च तटतरुञ्च
पातयितुमिति उद्दिष्टानां क्रमेणानुद्देशात् यथासंख्यमलङ्कारश्च, अन्योर्मिथो निरपेक्षतया-
संसृष्टिः । तथा सिन्धुः समीहते त्वन्तु समीहस इति पुरुषमेदात् पूर्ववदेव भग्नप्रक्रमता-
दोषः, सीऽपि च समीहत इति पाठे नैव समाधिः । समीहस इति पाठे त्वमिति वत्
समीहत इति पाठेऽपि भवतीति कर्तृपदान्वयादुपपत्तिः ।

“देशे नदविशेषेऽप्यौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

वार्धपूज ! (एह अर्द्धोक्तिर पत्र) अथवा एह व्यावहार एवम
नग्नशपन्न इहेवाहे । पोरव ! पूर्वे आश्रमे आपनार अत्यु
गवावशारे उक्त आशापूर्वज्ञद्वय एह व्याक्तिके सेहैरूप शपथपूर्वक
आश्रु करिशा, एवम एहैरूप वाक्ये अत्राथान करा आपनार उचिते
इहेवाहे ।

(३) राजा । (कर्णद्वय आवृत करिशा) धाम धाम ।

(१) शान्तं पापम् । (२) किमीहसे जनमिमञ्च । प्रसन्नमन्त्रः ।

শকু । ভোদু, জহ পরমত্বদো পরপরিগৃহসঙ্কিণা তু
 এব্ব' পচত্ত', তা অহিষ্যাণিণ কেণ বি তুহ আসঙ্ক' যব-
 ণ্ডস্স' (১) । (জ)

রাজা । প্রথম: কল্য: (২) । (ট)

(জ) ভবতু, যদি পরমার্থত: পরপরিগৃহসঙ্কিণা ত্বয়া এব' প্রচতম, তদভিজ্ঞানেন
 কেনাপি তব আশঙ্কামপনেষ্যামি ।

"সমানর্থ'স্তুল্যগুণ' বধূবরম্" ইত্যব্রোবাচাপি ব্যপদেশমিত্যস্য চহেয়ব্রত
 আবিষ্কৃত্যিতুমিতি ক্রিয়ায়া এব কর্মত্বোপপত্তি: । যুক্তিস্তু তব্রবীজ্ঞা । শিমো-
 রচেতনত্বেন সমীহায়া অসম্ভবাৎ তদন্বয়পক্ষে সমীহস ইত্যব ব্যাপারে লক্ষণা রো
 গচ্ছতীত্যাদিবৎ । কুল' কণতীতি কুলঙ্কবা "সর্ব'কুল্লাধকরীষেযু কণ:" ইতি
 স্বপ্রত্যয়: । আত্মা জাতি: ॥২২॥

(জ) শকু 'ইতি । ভবতু মহাব্যনিষ্ঠত্বিরিতি শ্রেষ: । পরমার্থতো যদার্থ:
 ন তু কলত ইত্যশ্রয়:, পরপরিগৃহসঙ্কিণা পরস্বীস'শ্রয়িণা । প্রচতমুপকালম্, স
 তদা, অভিজ্ঞায়তে অনেনেতি অভিজ্ঞান' চিহ্ন' তেন । আশঙ্ক' মত্পরিগৃহসন্দেহ
 অপনেষ্যামি দূরীকরিষ্যামি ।

"পরিগৃহ: কলত্রো চ মূল্যস্বীকারযোরপি" ইতি মেদিনী ।

তীরভঙ্গকারিণী নদী যেমন নির্মল জনপ্রবাহকে পঙ্কিল করিতে এ-
 তীরস্থিত বৃক্ষকে নিপাতিত করিতে চেষ্টা করে, তুমিও সেইরূপ
 আমার বংশকে কলঙ্কিত করিতে এবং আমাকে পতিত করিতে চেষ্টা
 করিতেছ ॥২২॥

(ঞ) শকুন্তলা । হউক, যদি আপনি বস্তুতই পরস্বী সংশয় করিয়া
 এইরূপ আরম্ভ করিয়া থাকেন, তবে কোন চিহ্নদ্বারা আপনার কল
 দূর করিব ।

(১) অহিষ্যাণিণ তুহ আসঙ্ক' । (২) উদার: কল্য: ।

শকু । মুদ্রাস্থানং পরাম্ভস্য । হৃদো হৃদী । অঙ্কুলীঅমসুখা মে
অঙ্কুলী । ইতি সবিষাদং গৌতমীমুখমীচতে । (৪)

গৌতমী । শূণ্যং দে সন্ধাবদারে সচীতীত্বোদয়ং বন্দমাণা
পব্ধং অঙ্কুলীঅম (১) । (৬)

(৪) হা ধিক্ হা ধিক্ ! অঙ্কুরীয়কশূন্য মে অঙ্কুলী ।

(৬) নূনং সন্ধাবতারি সচীতীর্থোদকং বন্দমানায়াঃ প্রদটনঙ্কুরীয়কম্ ।

(৪) রাজিতি । প্রথমঃ কল্যঃ অভিজ্ঞানপ্রদর্শনং মমাসঙ্কাপনয়নে মুখ্যো হেতু-
বিত্ত্যর্থঃ ।

(৪) শকু ইতি । মুদ্রাস্থানং অঙ্কুরীয়কধারণস্থানম্, পরাম্ভস্য পরামর্শেন
জ্ঞাত্বা । গৌতমীমুখদর্শনং ততোঃঙ্কুরীয়কাপগমকারণজ্ঞানার্থম্ ।

(৬) গৌতমীতি । শকুঃ অবতরত্যক্ষিপ্তিতি সন্ধাবতারঃ তদাখ্যো গঙ্গাতীরবর্গী
বসিধ্যামঃ তত্র, সচীতীর্থস্য সচীনির্মিতচতুষ্টয় স্দকং গঙ্গাজলং বন্দমানায়া
অবগাহনানন্তরমষ্টাঙ্কং প্রণমন্ত্যাঃ, তে তত্র অঙ্কুরীয়কং প্রদটম্ অঙ্কুলীতো বিচ্যুতম্,
ইতি নূনং নিশ্চিতম্ । তথা চ রাজাঃ স্থলাঙ্কুলীপরিমাণেন নির্মিতস্য অঙ্কুরীয়কস্য
শকুনলাভাঃ কুশাঙ্কুল্যাং স্বভাবত এব শিথিলত্বাৎ অষ্টাঙ্কং প্রণম্য হৃদোদুত্যানবৈজা-
মধৌমুখসরলাঙ্কুলীকহস্তে সঞ্চালনোপস্থিতেষু তত্পতনং সম্ভবপরমেব ।

(৬) রাজা । উত্তম কল্প ।

(৬) শকুস্তনা । (অঙ্কুরীয়ক ধারণের স্থানে ইচ্ছামর্শন করিয়া)
হা হা হা ! আমার অঙ্কুলী যে অঙ্কুরীশূণ্য ! (এই বলিয়া বিবাদের
সহিত গৌতমীর মুখের প্রতি চাহিল ।)

(৬) গৌতমী । নিশ্চয়ই সন্ধাবতারগ্রামে সচীতীর্থের জনকে
নমস্কার করিবার সময়ে তোমার অঙ্কুরী পড়িয়া গিয়াছে ।

(১) সন্ধাবতারান্তরে সচীতীর্থমলিলং ।

राजा । सञ्चितम् । इदं तावत् प्रत्युत्पन्नमतित्वं स्त्रीणाम् (१) । (ठ)

शकु । एतद् दाव विहिणा दंसिदं पञ्चत्तणं । अवरं दे कधइस्सं (२) । (ण)

राजा । श्रोतव्यमिदानीं संहतम् (३) । (त)

शकु । णं एकदिअहे वेदसलदामण्डवे णलिणीवत्त-
भाअणगदं उदअं तुह हत्थे सस्सिहिदं आसी (४) । (थ)

(ण) अत्र तावत् विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

(ठ) राजेति । इठादेव युक्तियुक्तोत्तरप्रयोजकबुद्धिदर्शनेन आश्चर्यवशात् सञ्चित-
मिति बोध्यम् । इदम् अङ्गुरीयकपतनविषयकोत्तरप्रयोजकम्, प्रतिविषयमुत्पन्न-
प्रत्युत्पन्ना मतिर्यासां तासां भावः प्रत्युत्पन्नमतित्वम् । प्रत्युत्पन्नमतिप्रयुक्तमेवेदमुत्प-
न्नं तु वास्तवमिति भावः ।

(ण) शकु इति । अत्र साक्षादभिज्ञानदर्शने, विधिना प्रतिकूलदैवेन, प्रभुत्वम्
अभिज्ञानहरणात्मिकां क्षमता । अपरमभिज्ञानम् ।

(त) राजेति । आदावभिज्ञानं द्रष्टव्यमासीत्, इदानीमभिज्ञानं श्रोतव्यं संवत्स-
कथयिष्यामीत्यनेन वाक्यात्मकस्यैवाभिज्ञानस्य प्रकाशादिति भावः । द्रष्टव्यात् श्रोतव्यत्वं
दुर्बलतया सोऽङ्गुलनोक्तिरियम् ।

(ठ) राजा । (अथैव शास्त्रं सहितं) इह। श्रौलोकंदिपेय
अत्तुत्तपन्नमतिश्च ।

(ण) शकुन्तला । ए विषये विधाता अत्तुत्त देवाइनेन । अ
कोन विषय आपनांके बलिव ।

(१) इदं तत् प्रत्युत्पन्नमति स्त्रीणामिति यदुच्यते । (२) ...कहिस्सं ।

(३) श्रोतव्यमिदानीम् ।

(४) शकुन्तला । णं एकस्मिन् दिवसे श्रीमालिभारण्डवे ।

राजा । शृणुमस्तावत् । (द)

शकु । तत्क्षणं सो मे पुत्तकिदओ दीहापङ्को णाम मिअ-
पोदओ उवट्ठिदो । तदो तुए अअं दाव पढमं पिअदु त्ति
अणुक्कम्पिणा उवच्छन्दिदो उदएण । ण उण सो अपरिचिदस्स
दे हत्थादो उदअं उवगतो पादुं । पच्चा तस्सिं ज्जेव उदए
मए गहिदे किदो तेण पणओ । एत्थन्तरे विहसिअ तुए
भणिदं, सब्बो सगणे वीससदि, जदो दुवे वि तुल्ले आरख-
आओ त्ति (१) । (ध)

(ध) ननु एकदिवसे वेतसलतामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते
सन्निहितमासीत् ।

(ध) तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्को नाम स्वयंभोक्तु उपस्थितः । ततस्तथा
अयं तावत् प्रथमं पिवन्निति अनुकम्पिणा उपच्छन्दित उदकेन । न पुनः सः अपरि-
चितस्य ते हस्तादुदकमुपगतः पातुम् । तत्कृच्छिन्ने वीदके मया गृहीते कृतकोनांप्रणयः ।
प्रवाहारे विहस्य त्वया भणितम्, सर्वः स्वगणे विश्वसिति, यतो हि एव युवामारण्यके इति ।

(ध) शकु इति । नलिनीपत्रं पञ्चलतापत्रमेव भाजनं तत्र गतं स्थितम् ।
सन्निहितं सम्यक् स्थापितम् ।

(द) राजेति । तावत् सर्वमेव तव वाक्यं शृणुमः, न पुनरन्यत् किञ्चित्
सावधान इत्यर्थः । अतो विवक्षितं सर्वमेव ब्रूहीत्याशयः ।

(त) राजा । एतन् श्रोतव्यं इदं दृष्ट्वा ।

(थ) शकुलना । एकदिन वेङ्गनतामण्डपे आपनां हाते पत्र-
पात्रां पात्रे अल छिन ।

(ध) राजा । अगच्छे सुनितेहि ।

(१) य उण्णादि अपरिचिदादो हत्थेव भासं उवणओ । पच्चा तस्सिं एव मए
गहिरे सल्ले येण किदो पणओ । तदा तुमं इत्थं पणसिओ सि, सब्बो सगणं सु ।

রাজা । আমি স্থাবদাত্মক কার্য্য প্রবর্ত্তি নীমিষমধুরামিরনৃত-
বাগ্‌মিরাক্রম্যন্তে বিষয়িণঃ (১) । (ন)

(ঘ) শকুন্তল ইতি । পুৰুষতকঃ কৃতিমপুৰুষতঃ, দৌৰ্ব্বোঁ অপাত্নৌ নেত্রপ্রাপ্তৌ যস্য হঃ
মৃগপীতকৌ হরিশিযুঃ । অনুকম্পিনা দয়াশালিনা ত্বয়া । অথ' মৃগপীতকঃ ।
চতুর্কেন তেন জলিন, চপচ্ছন্দিতঃ পানায় অম্বর্থিতঃ । চতুর্ক' পাতু' ন চপত
ইত্যন্বয়ঃ । তেন মৃগপীতকেন । প্রণয়ঃ পানায় প্রার্থনা । স্বগবে আম্রীয়বোঁ ।
যুবাঁ ত্বচ্চ মৃগপীতকস্যেত্যর্থঃ, আরণ্যকী বনবাসিনী ; চময়ীরেব' কারুণ্যবান্
তমস্মাত্মীথেতি ভাবঃ । ইতি ভণিতমিত্যন্বয়ঃ ।

অত্র অতীতকার্য্যিণাং সংগৃহীতত্বাদাদান' নাম বিমর্শসম্বেরকম্—“কার্য্যং
আদানম্” ইতি দর্পশ্লোকচাণাত্ । চতুর্কীর্তন' নাম নাট্যালঙ্কারঃ । তথা তবৈব—

“ভূতকার্য্যিণ্যনুমুতকীর্তন' মতম্ ।”

“প্রণয়ঃ প্রেমুণি বিষম্বে যাচ্ছাপ্রসরয়োরপি ।” ইতি মেদিনী ।

(ন) রাজিতি । আত্মকাকার্য্য' প্রবর্ত্ত' যিতু' পুরুষান্ ব্যাপারযিতু' শীল' কার্য্য
তামিঃ, মধুরামিঃ প্রীতিকরীমিঃ, আমিঃ ইঁদৃশীমিরিত্যর্থঃ, অনৃতবাগ্‌মির্মি' আম্রকঃ
বিষয়িণ ইন্দ্রিয়ার্থাসক্তাঃ পুরুষাঃ, আক্রম্যন্তে আক্রম্য স্ববশ' নীযন্তে ; যত ইঁদৃশী
বাচ এব পুরুষাণাং সর্ধানর্থ' মূলানি ইতি ভাবঃ ।

(ঘ) শকুন্তলা । সেই সময়ে আমার কৃত্রিমপুত্র দীর্ঘপানবান
সেই হরিণশিশুটী উপস্থিত হইল ; তাহার পর “এ প্রথম পান করক'
এই কথা বলিয়া আপনি দয়াবশতঃ জলপান করিবার জন্ত তাঁহা
অভ্যর্থনা করিলেন ; কিন্তু অপ্রিচিত বলিয়া আপনার হাত হস্ত
সে জল পান করিতে গেল না । তার পর, সেই জনই আমি জ্ঞা
করিলে, সে তাহা পান করিবার জন্ত প্রার্থনা করিল । এই কথা
আপনি হস্ত করিয়া বলিলেন—“সকলেই আত্মীয়বর্গে বিশ্বাস করি
থাকে ; যে হেতু, তোমরা দুইজনই বনচর ।”

(১) এবমাদিমিরাত্মকাকার্য্যনিবর্ত্ত' নীনামনৃতময়বাঙ্' মধুমিরাক্রম্যন্তে বিষয়িণঃ ।

गौतमी । महाभाग ! गारिहसि एव' मन्तिदु' । तवो-
वणस'वड्ढिदो क्व, अअ' जणो अणभिस्सो कइतवस्स । (प)

राजा । अयि तापसवृद्धे ! (फ)

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां
स'दृश्यते, किमुत याः परिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरीक्षगमनात् स्वमपत्यजात-

मन्यद्भिर्जैः परभृताः किल पोषयन्ति (१) ॥२३॥

(प) महाभाग ! नार्हसि एव' मन्त्रयितुम् । तपोवनेसंबर्द्धितः खल्वयं जनः
जनभिन्नः कैतवस्स ।

(प) गौतमीति । एवं मन्त्रयितुम् इत्य' वक्तुम् । तत्र कारणमाह—अयं जनः
शकुन्तलाखलु, तपोवने कैतवादिशून्ये आश्रमे संबर्द्धितः अतएव कैतवस्स कपट-
व्यवहारस्य जनभिन्नः । अतएवास्य पूर्वोक्तिजात' न मिथ्येत्याशयः ।

(फ) राजेति । तापसी चासी वृद्धा चेति तापसवृद्धा तत्सम्बोधनम् ।

स्त्रीणामिति । अमानुषीणां मानुषीभिन्नानामपि, स्त्रीणां स्त्रीजातेः, अशिक्षितपटुत्वम्
अनुपदिष्टनैपुण्यं स्वाभाविकचातुर्यमिन्त्यर्थः, स'दृश्यते याः परिबोधवत्यः सर्वतो-

(न) राज्ञा । ओलोलोकारा निश्चेन्न कार्ये अदृष्टं कदाश्चिद्वा
उपयोगी एवै जातीय मिथ्या मधुर वाक्ये विषयो लोके आकर्षणं करिष्या
थादे ।

(प) गौतमी । महाशय ! आपनि एरूप वनिते पोरनेन ना ।
कारण, एवै व्यक्ति उपोवने वर्द्धित इहियाछे ; सुतरां कपटता
धाने ना ।

(क) राज्ञा । ओह वृद्धतापसि !

(१) अमानुषीषु प्रतिबोधवत्यः अन्यैर्द्भिर्जैः खलु ।

शकु । सरोषम् । अणज्ज ! अत्तणो हिअआणुमापि
 किल सब्बं पेक्खसि । को णाम असो धम्मकच्चुअव्वदेसिणो
 तिणच्छसूकूवोवमस्स तुह अणुआरी भविस्सदि (१) । (व)

(व) अनर्थ ! आत्मनो हृदयानुमानेन किल सर्वं प्रेक्षसे । को नाम त्वं
 धर्मकच्चु कव्यपदेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तव अनुकारी भविष्यति ।

भावेन ज्ञानशालिन्यः मानुष्य इत्यर्थः, अशिक्षितपटुत्वे ताः किमुत वक्तव्यं
 तात्पर्यम् । तथाहि परैः काकैः भृता वात्यकाले पोषिता इति परधत्ताः कोक्ति
 अन्तरीक्षगमनात् अपत्यजातस्यैव आकाशगमनशक्त्याविर्भावात्, प्राक् पूर्वं य
 स्वकीयम्, अपत्यजातं सन्तानसमूहम्, अन्यद्विजैरपरपक्षिभिः, पोषयन्ति इति कर्तुं
 किलेति लोकवार्तायाम् । तेन पक्षिणीरुपायाः कोकिलाया ईदृशजातुर्धर्मा
 मानुषीरुपायाः शकुन्तलायास्तपीवनवर्द्धितत्वेऽपि सङ्गतानृतवादित्वरूपं पटुत्वं कर्तुं
 तीत्यर्थे कः सन्देह इति भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वाङ्गे अर्थापत्तिर, पक्षदे
 प्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा काकैरेव कोकिलशावकयोपपत्तये
 अन्यैसादृशनात् काकैरिति पक्षिविशेषे वक्तव्ये अन्यद्विजैरिति पक्षिसामान्यविशेष
 विशेषे अविशेषाख्यदोषः, 'काकैः पिकाः किल रहः परिपोषयन्ति' इति पक्षि
 परिहरणीयः ।

"दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" "वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि" इति चाक्षरम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२३॥

पञ्च-पक्षिप्रभृति मनुशुभिन्न औजातिरव स्वाभाविक चतुर्धा ते
 वायः ; श्रुतराः सकल विषये बुद्धिशालिनी मनुशुजातीय और कथं
 किं बलिव । कोकिनपक्षिणीगण, उड्डिवार शक्ति जन्मिवार
 आपनादेर सन्तानगुलिके, अग्न पक्षीद्वार परिपोषण करिषा धाके

(१) धम्मकच्चअव्वदेसिणो अणुकिइ' पड्डिवज्जिस्सइ ।

राजा । आत्मगतम् । वनवासादविभ्रमः पुनरतभवत्याः
कीपो लक्ष्यते । तथाहि—(१) (भ)

(व) शकु इति । अनाथ्य ! अभद्र ! हे निकट ! इति यावत्, हृदयानु-
मानेन आत्मनो हृदयं यथा कपटतापूर्णम् अन्येषां हृदयमपि तथैव इत्यनुमानेनेत्यर्थः,
सर्वं जनम्, प्रेक्षसे कपटतापूर्णं हृदयं मन्यसे । अतएव स्त्रीणामित्यादिना, यज्ञहृदयां
नामपि कैतवनीमुक्तवानिति भावः । अन्यो जनः, धर्म एव कश्चुकी बहिरङ्गावरणं
यस्य स चासौ व्यपदेशः अन्तर्मुखमस्यास्तीति व्यपदेशी चेति तस्य बहिर्धर्मावरणेनावृतस्य
अन्तस्तु परप्रतारणादिपापशालिन इत्यर्थः, अतएव दृष्टेः अन्तः आहतमुखी यः क्रूपः स
एवोपमा यस्य तस्य तव, अनुकारी सट्टशकार्यविधायीभविष्यति अपि तु कीऽपि नेत्यर्थः ।
“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः” इति न्यायात् सर्व एव राज्ञोऽनुकरणं कुर्वन्ति,
तव तु परप्रतारकत्वान्न कीऽप्यनुकरणं करिष्यतीति भावः ।

अथ क्रीडावेगेन मद्भागुरोः पत्युर्मर्यादालङ्घनात् द्रवो नाम विमर्शसम्बेरङ्गम्—“द्रवो
गुह्यतिकांतिः शोकावेगादिसम्भवा” इति दर्पणलक्षणात् ।

(भ) राजेति । पुनः किन्तु अत्रभवत्याः शकुन्तलायाः, कीपः वनवासात् आवाल्या-
नवासेन अविदितनागररमणीयस्वभावादित्यर्थः, विभ्रमः कुटिलदृष्टिपातादिविलास-
विहीनः । अतएव नागररमणीयस्वभावमात्रवेदिना मया अपूर्वं एवायं कीपो हृद्यत
इति भावः । तदविभ्रमत्वं दर्शयितुमाह तथाहीति ।

(व) शकुन्तला । (क्रोधाधर सहित) अबद्र ! तूहि आपनार
छिन्न अह्ममाने सकल लोकके देख । तोंमार बाहिरे धर्म
आवरण, आर हृदय कपटतापूर्ण ; अतः तूहि भ्रष्टाचारित रूपेण तुला ;
अतएव अहं कोन् वांछि तोंमार अहंकरण करिवे ? ।

(भ) राजा । (स्वगत) वनवासवशतः ईश्वर किञ्च कोपे कोन
विनासेर चिह्न देखा याहेतेछे ना । यथा—

(१) सन्दिग्धबुद्धिं मां कुर्वन् अकैतव इवास्याः कीपो लक्ष्यते । तथान्नयथा ।

न तिर्य्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं
 वचोऽतिपटुषाक्षरं न च पदेषु सङ्गच्छते ।
 हिमात्तं इव वेपते सकल एव विम्बाधरः
 प्रकामविनते भ्रुवौ युगपदेव भेदं गते (१) ॥२४॥

नेति । अत्रभवत्या इति गद्यस्थं पदमवापि सम्बन्धनीयम् । तेन अत्रभवत्या
 शकुन्तलायाः, अवलोकितं दृष्टिः, न तिर्य्यक् न तिर्य्यक् प्रसृतं भवति ; नागररमण्या
 कोपे तु तददृष्टिः तिर्य्यक् प्रसृतैव स्यादिति भावः, चक्षुः, आलोहितं सम्पूर्णरक्तवर्णं
 भवति ; नागररमण्यास्तु न तथेत्याशयः ; वचः अनर्थं इत्यादि वाक्यम्, अपिपटुषापि
 नितान्तनिष्ठुराणि अक्षराणि वर्णा यस्य तत् तादृशम् ; च किन्तु, पदेषु लक्ष्येषु पद्याम्,
 न सङ्गच्छते मिथ्यात्वान्न युज्यते ; नागररमणीमुखात्तु ईदृशं पटुषाक्षरं वच एव न
 निर्गच्छति, सत्यत्वाल्लक्ष्येषु च सङ्गच्छत इत्यभिप्रायः । हिमात्तं इव तुषारेण पीडितं
 इव सन्, सकल एव सम्पूर्णविवर एव न पुनर्नागररमणीवत् ओष्ठोपरिभागमात्रमिति
 एवशब्दस्यार्थो भावार्थः, विम्बाधरः विम्बफलवत् रक्तवर्णोष्ठः, वेपते कम्पते । तथा
 प्रकामविनते पर्याप्तावनते, भ्रुवौ भ्रूयुगलम्, युगपदेव एकदैव, भेदं भङ्गं वक्तव्यमिति
 यावत्, गते प्राप्ते ; नागररमण्याः कोपे तु तदीयभ्रूयुगलं क्रमिकमेव भेदं गच्छति,
 न तु युगपदिति भावः ।

अत्र कोपस्य अविधमत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अतिर्य्यगवलोकनादिबहुतरकारणोप-
 न्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, हिमात्तं इवेति क्रियोत्प्रेक्षा विम्बाधर इति च लुप्तोपमा
 इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ; तेन च नागररमणीकोपसम्बन्धो व्यतिरेको
 व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

“पदं व्यवसितिवाणस्यानलक्ष्याङ्गि वस्तुषु” इत्यमरः ।

पृथ्वी वृत्तम्—“जसौजसयला वसुधहयतिथ पृथ्वी गुरुः” इति लक्षणात् ॥२४॥

छक् आत्रकवर्ण इहेवाछे, किञ्च प्रार्थयत्र दिक् दृष्टिं चनिडेछे नाः
 (१) कचिदेष श्लोको नास्ति ।

अपि च सन्दिग्धबुद्धिं मामधिकृत्य अकैतव इवास्याः कोपः
सम्भाव्यते । तथाह्यनया—(म)

मय्येवमस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहःप्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताच्या

भग्नं शरासनमित्रातिरुषा स्मरस्य (१) ॥२५॥

(म) अपि चेति । सन्दिग्धा परिणये संशयापन्ना बुद्धिर्यस्य तम् । अधिकृत्य
विषयीकृत्य विद्यमानाया इत्यध्याहाराच्चैककतृकत्वहानिः । अस्याः शकुन्तलायाः, कोपः,
अकैतव इव क्लृप्तचित्त इव । अनया शकुन्तलाया शोकस्थायी भग्नमिति क्रियायाः
कतृपदमेतत् ।

मय्येवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण, अस्मरणेन भूतपूर्ववृत्तान्तानामश्रुत्या दारुणा
चित्तवृत्तयस्तस्य तस्मिन् तथोक्ते मयि, रही निजनिस्थाने, वृत्तं सञ्जातम्, प्रणयं प्रणय-
घटितपरिणयादिकम्, अप्रतिपद्यमाने अस्वीकुर्वति सति, अतिरुषा नितान्तक्रोधेन,
अतिलोहिते अत्यन्तरक्तवर्णे 'अच्छिणी नेत्रद्वयं' यस्यास्तथा, अनया शकुन्तलाया, कुटिलयो-
र्वक्रयोः, भ्रुवोः, भेदात् द्वौघीकरणात् अरस्य मामुद्दिश्य प्रहृतुः कान्तदिवस, शरासनं
धनुः, भग्नमिव, यथा पुनः प्रहारसम्भावना न स्यादिति भावः ।

अत्र भाग्यमिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

रह इत्यव्ययम् "रहस्योपांशु चालिङ्गे" इत्यमरकोषात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२५॥

वाक्येन अक्षरश्रुति अतिनिष्ठुर, ताहा किञ्च आमार उपरे सद्गत
इहेतेछे ना ; सम्पूर्ण अधरदिश्वइ हिमपौडित इहेइहै येन कौपितेछे
एवः अताञ्च अवनत ज्युगल, एक समयेइ वक्रता प्राप्त इहेइहै ॥२४॥

(म) आरंभ, आमार बुद्धि संशयापन्न इत्यर्थे आमाके लक्षा करिग्रा
इशर क्रोध येन कपटताविहीन बलिग्रा मने करितेछि । अर्थः—

(१) मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ ।

প্রকাশম্ । ভদ্রে ! প্রথিতং দুশন্তস্য চরিতম্, প্রজাস্বপীদং
ন দৃশ্যতে (১) । (য)

শকু ।

তুহ্মে জীব পমাণং জাণধ ধর্মস্থিতিচ্ছ লোকস্য ।

লজ্জাবিনিজ্জিতাশ্চো জাণন্তি য় কিম্মি মহিলাশ্চো (২) ॥২৬॥

যুযমেব প্রমাণং জানীথ ধর্মস্থিতিচ্ছ লোকস্য ।

লজ্জাবিনিজ্জিতা জানন্তি ন কিমপি মহিলাঃ ॥২৬॥

(য) প্রকাশমিতি । প্রথিতং সাধুতয়া প্রসিদ্ধম্ ; অতী লোকনিয়ন্তা রাজা
দুশন্তেন পরস্মী সংযতীতুং ন শক্যত ইত্যশয়ঃ । কিচ্ছ, ইদং পরস্মীযদ্বয়ম্, প্রজাস্বপি
ন দৃশ্যতে ; অতস্তৎপ্রজানিয়ন্তুঃ রাজা মম ইদং কুনীতপি ন সম্ভবতীতি ভাবঃ ।

যুযমিতি । যুযং লোকনিয়ন্তারো রাজান এব, প্রমাণং পুস্তকপত্রাপকং শাস্ত্রম্,
লোকস্য ধর্মস্থিতিং ধর্মমর্যাদাচ্ছ জানীথ । কিন্তু লজ্জয়া বিনিজ্জিতাঃ পরামৃত্যু-
মহিলাঃ স্ত্রিয়ঃ, কিমপি ন জানন্তি জানন্ত্যপি লজ্জ-ভিন্নশািব কিমপি বস্তু ন
শক্যুবলীত্বার্থঃ । তথা চ অহমপি প্রমাণং ধর্মস্থিতিচ্ছ জানামি ; এবম্ যম্

অরুণ না হওয়ায় আমার মনোবৃত্তি, উহার পক্ষে দারুণ ইহঁরা
দাঁড়াইয়াছে এবং নির্জনে যে প্রণয় জন্মিয়াছিল, তাহা আমি স্বীকার
করিতেছি না; সুতরাং আমার প্রতি ক্রোধবশতঃ আরক্তমনা
এই রমণী, বক্র ভ্রূগুলের বৈধবশতঃ, কামদেবের ধনু যেন ভাঙ্গিয়া
ফেলিয়াছে ॥২৫॥

(য) (প্রকাশে) ভদ্রে ! দুঃশন্তের চরিত্র, লোকে প্রশংসাই আছে ;
কিন্তু এ কার্য, প্রজাদের মধ্যেও দেখা যায় না ।

(১) পুরোচিতঃ । ভদ্রে ! চরিতম্, তথাপীদং ন লভ্যম্ ।

(২) কচিৎ পশ্যমিদং নাস্তি ।

सुष्ठु, दाव अत्तच्छन्दानुचारिणी गणिका समुप-
स्थिता (१) । (२)

गौतमी । जादे ! इमस्स पुरुव'सपच्चएण मुहमहुणो
हिअअविसस्स हत्थ' समुवगदासि (२) । (ल)

शकु । पटान्तेन मुखमाच्छाद्य रीदिति (३) । (व)

(२) सुष्ठु तावदात्मच्छन्दानुचारिणी गणिका समुपस्थिता ।

(ल) जाते ! अथ पुरुव'शप्रत्ययेन मुखमधीः हृदयविषयं हस्तं समुपगतासि ।

परस्त्रीयहणे गुरुतरं पापम्, तथा आत्मस्त्रीपरित्यागेऽपीति जानत्यपि लज्जावशादेव
तद्वक्तुं न शक्नोतीति भावः ।

अत्र जानन्तीत्येकया क्रियया प्रमाणधर्मस्थित्योः कर्मतयाभिमुखत्वात् तुल्ययोगिता,
अप्रसुतात् महिलासामान्यात् प्रस्तुतस्य शकुन्तलारूपमहिलाविशेषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा
च, अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

वार्था जातिः ॥२६॥

(२) सुष्ठु इति । सुष्ठु भद्रं तव मननमित्यर्थः । आत्मनश्चन्देन अमिप्रायेण
अनुवर्ततीति सा स्वेच्छाचारिणीति तात्पर्यम्, गणिका वेश्या । अहमिति शेषः ।
शक्नोतीति शक्यम् । तेन च "उपपन्नं बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादिदर्शनीदाहरणवत्
विपरीतलक्षणया नियतगुरुजनमतानुचारिणी परमपतिव्रतवाहं तत्रापि तदन्वया मननात्
लगतौव निर्वोधः प्रसारको वेति भावः ।

शकुन्तला । आपनाराइ आज्ञा एवः लोकेकर धर्मेअ मर्यादा जानेन ;
किञ्च नज्जाभिडुत औलोकेकरा किछुई जानेन ना ॥२७॥

(३) भान, अस्वच्छाचारिणी वेश्या उपस्थित इहेवाह । ।

(१) शकुन्तला । सुष्ठु, दाव अत्तसच्छन्दचारिणी किअ भि, जा अहं इमस्स
पुरुव'सपच्चएण मुहमहुणो हिअअड्ढिअविसस्स हत्थभास' उवगथा । पटान्तेन
मुखमाहृत्य रीदिति । (२—३) क्वचिदिमौ पाठौ न स्तः ।

शाङ्गः । इत्थमप्रतिहतं चापल्यं दहति (१) । (श)

अतः परीक्ष्य कर्त्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥२७॥

(ल) गौतमीति । पुरुषं प्रत्ययेन पुरुषं शीत्पन्नत्वविश्वासेन, मुखे मधु मधुम् मधुरं वचनं यस्य तस्य, हृदये विषं विषवत् परचित्तकरो भावो यस्य तस्य महाप्रतापः स्वेत्यर्थः, अस्य दुष्मन्तस्य, हस्तं समुपगतासि परिणयादधीनतां प्राप्तासि । सम- तापीक्तिरियम् ।

(व) शकु इति । पटान्तेन वस्त्राच्चलेन ।

(श) शाङ्गेति । इत्थमीदृशम्, न प्रतिहतं गुरुजनभयादिना न व्याहतविधि- अप्रतिहतम्, चापल्यं चञ्चलता चापल्यप्रयुक्तम् एवमज्ञातकुलशैलीषु कन्याया आत्मदान- मित्यर्थः, दहति आत्मीयजनमनुत्तमं करोति ।

अत इति । अतः कारणात् सक्तचापल्यस्य दाहकत्वादित्यर्थः, विशेषात् कु- शीलादिविशेषविशेषभावमाश्रित्य, परीक्ष्य साधुतया अवधार्य, रहो निर्जनस्थाने, सक्तं पुरुषेण सह गान्धर्वविधिना सम्मेलनम्, कर्त्तव्यं कन्येति शेषः । कुत इत्यादि ज्ञातं सदसत्तया नावगतं हृदयं मनो येषां तेषु तादृशेषु पुरुषेषु, सौहृदं एव, एवम् एतद्वृत्तान्त इव, वैरीभवति वैरस्वरूपं जायते ।

(ल) गोतमी । व२८। ईश्वर मूत्रे मधु, आर हृदये विषः तूष्णि किञ्च पुरुषं शीघ्र विश्वासे ईश्वर इत्युक्तं इहैवाह ।

(व) शकुन्तला । (वज्राक्षजद्वारा मूत्र आवृत करिष्वा रोदन करित नागिन ।)

(श) शाङ्गैव । एहेरूप अनिवारित चपलता आत्मीयजनके एव करे ।

अतएव विशेषरूपे परीक्षा करिष्वा, निर्जन-मन्थनन करा उचित ।

(१) शाङ्गैव । इत्थमात्मकतं परिहतं चापल्यं दहति ।

राजा । अयि भोः ! किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मानसम्भृतदोषैरधिचिपन्ति भवन्तः (१) । (घ)

शाङ्ग । साक्ष्यम् । श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ? । (स)

आजन्मनः शाख्यमशिक्षितो यः

तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

पराभिसन्धानमधीयते यैः

विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥२८॥

अत्र पूर्वाहार्थं प्रति परार्थगतवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । अत्रैरं वैरं भवतीति वैरीभवति अभूततद्वावे चिप्रत्ययः ॥२७॥

(घ) राजेति । अग्र्यीत्यनुनयसूचकमन्यग्रम् । अवभवत्या मान्यायाः शकुन्तलायाः,
प्रत्ययादेव विश्वसादेव, न पुनःप्रमाणान्तरस्याप्यपेक्षणादित्येवशब्दार्थः, असम्भृत-
दोषैरल्लतदोषैः, अस्मान् “वाक्यदय” इति बहुवचनात् सामित्यर्थः, अधिचिपन्ति
प्रतारकत्वेन निन्दन्ति । वस्तुतः अन्यद्वारा गर्भमुत्पाद्य मयि तदुत्पादकत्वरीपणादियं
शकुन्तलैव प्रतारिकेति भावः ।

(स) शाङ्गेति । भवद्भिः पुरोहितादिसम्भ्यगणैः अधरोत्तरं निरूप्यं प्रतिवचनम्,
श्रुतं किमिति काकुः ।

“अधरस्तु प्रमानोष्ठे हीनेऽनृद्धे” च वाच्यम् इति मेदिनी ।

कारण, अज्ज्ञातशून्य वाक्त्रिण सहित मोक्षार्थं करिने, ताहा एकरूप
शक्ततातेहे परिणत इय ॥२९॥

(घ) राजा । महाशय ! आम्नि कोन दोष करि नाई, तथापि
आपनारा ईश्वर विश्वासेह आमाके निन्दा करिटेछेन केन ? ।

(स) शाङ्गरव । (अनृष्टार सहित) आपनारा निरुद्धे उत्तर
उनिनेन ? ।

(१) अस्मान् संयुतदोषाचरैः चिप्रत्यय ।

राजा । अहो सत्यवादिनः ! अभ्युपगतं तावदस्माभिः
एवंविधा एव वयम्, किं पुनरिमांभिसन्धाय लभ्यते (१) । (ह)

अधरीतरत्नं प्रतिपादयितुमाह आजन्मन इति । यो जनः, आजन्मनो जन्मावधि,
शठ्यं शठतां परप्रतारणामिति यावत्, अशिचितः केनापि नाध्यापितः, तस्य जनस्य
शकुन्तलाया इत्यर्थः, वचनं वाक्यम्, अप्रमाणं प्रमाजानजनकं न नियन्त्रकारणं नैत्यर्थः ।
किन्तु यैर्जनैः, विद्या इति कृत्वा विद्यात्वेन विभाव्येति तात्पर्यम्, परेषां जनानाम्,
अभिसन्धानं प्रतारणा, अधीयते शिष्यते, ते जनाः, किल आमाः प्रत्ययिता विद्यादयोऽपि
वाचो वाक्यानि येषां ते तादृशाः सन्तु भवन्तु । सीङ्गुण्डनोक्तिरियम् । तथा च
आजन्मवनवासिन्यै शकुन्तलायै प्रतारणाशिष्या केनापि न दत्ता ; अतएव तस्या वचनमेव
प्रमाणम् । किन्तु भवन्ती विद्यारूपेण प्रतारणां शिष्यन्ते, तेन च भवतां वचनं कुतोऽपि
न प्रमाणम् । अतएव शकुन्तलैव सत्यं वदति न पुनर्भवानिति भावः ।

अत्र तस्य जनस्य वचनमप्रमाणम्, अपि तु कथमपि न इति, तथा ते आप्तवाचः सन्तु,
अपि तु कुतोऽपि न इति चार्थान्तरद्वयापतनादर्थापत्तिद्वयं तयोश्च मिथो निरपेक्षतया
संछेदः । तथा अशिचितं इत्यत्र प्रधानस्य नञर्थस्य समासे गुणीभावात् विधेयविमर्श-
दोषः, स च 'शठ्यं न जन्मावधि शिचितो यः' इति पाठेन समाधेयः ।

"वचनस्य अभिसन्धानं व्यलीकञ्च प्रतारणम्" इति हेमचन्द्रः । "आमाः प्रत्ययितस्त्रि" इत्यमरः ।

उपजातिवृत्तम् ॥ २८ ॥

(ह) राजेति । अहो सत्यवादिन इत्यपि सीङ्गुण्डनं सन्वीधनमिति बोध्यम् ।
वयम्, एवंविधा एव भवदुक्तप्रकारा एव परप्रतारणापरायणा एवेत्यर्थः, इति तावदस्माभिः
अभ्युपगतं स्वीकृतम् । पुनः किन्तु, इमां तपस्विनीं शकुन्तलाम्, अभिसन्धाय प्रताप्यं,

यांशके जग्न इहेतेइ केह शठता निशान्न नाई, मेई वाक्त्रि वारा
इहेन अप्रमाण, आर यांशारा विद्या मने करिषा, प्रप्रतापना
शिथियाछेन, तांशारा इडेन सत्यावादी ! ॥ २८ ॥

(१) भीः ! सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं तावदस्माभिरेव । किं पुनः !

शाङ्ग । विनिपातः । (क्ष)

राजा । विनिपातः पौरवैर्लभ्यत इत्यश्वजेयमेतत् (१) । (क)

किं फलम्, लभ्यते, अपि तु किमपि नैत्यर्थः । तथा च ये परान् प्रतारयन्ति, ते किञ्चित् फलमुद्दिश्यैव प्रतारयन्ति ; एवञ्च निरीहायाः शकुन्तलायाः प्रतारणे कस्यापि फलस्य लाभसम्भवात् प्रतारणाया अप्यसम्भव एवेति भावः ।

(च) शाङ्गेति । विनिपाती निपातः विध्वंस इति यावत्, इमामभिसम्भाष्य लभ्यत इत्यन्वयः । तथा च निरीहायाः शकुन्तलायाः प्रतारणात् तत्पापेनात्मनो निपात एव भविष्यतीति भावः ।

“विनिपाती निपाते स्यात् दैवादिभ्यसने पुमान्” इति मेदिनी ।

पूर्ववाक्यमारभ्य एतदन्तसन्दर्भे अचमा नाम नाट्यालङ्कारः । यथा दर्पणे—

“अचमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसङ्घते ।”

(क) राज्ञेति । पौरवैः महापुण्येनैव पुरुवंशीत्पद्मेः विनिपाती लभ्यते इत्येतत् अश्वजेयम् अविश्वास्यम् । तथा च महापुण्येनैव पुरुवंशी जन्म लभ्यते । एवञ्च निरीहजनं प्रतारयतापि पुरुवंशजातेन जनेन विनिपाती न लभ्यत एव तत्-प्रतारणाजनितपापापेक्षया स्वीत्यन्तिप्रयीजकपुण्यस्यैव बलवत्त्वात् तस्यैव च विनिपात-निवर्त्तकत्वादित्याशयः ।

अथ गुरुभूतस्य पूर्वपुरुषस्य पुरोः क्रीत्तनात् प्रसङ्गो नाम विमर्शसम्बेरङ्गम्—“प्रसङ्गो गुरुक्रीत्तनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(२) राज्ञा । ओह सत्तावादिगण ! आगि ना ह्यश्वीकार करिनाम् ये आगिरा एहेरूपहे (परप्रतारक) ; किञ्चु एहे अबलाके प्रतारित करिना कि कन लाभ करा याहेते पारे ? ।

(फ) शाङ्गैर्व । निपात ।

(क) राज्ञा । पुरुवंशीयेरा निपात पाहेवे एकथा विश्वास करा बाग ना ।

(१) राजा । विनिपातः पौरवैः प्राप्यत इति न अश्वजेयमेतत् ।

শাক্তি । ভো রাজন্ ! কিমত্রোত্তরৈঃ । অনুষ্ঠিতো গুর-
নিয়োগঃ, সম্মতি প্রতিনিবর্ত্তামহে বয়ম্ (১) । (খ)

তদেষা ভবতঃ পত্নী ত্যজ বৈনাং গৃহাণ বা ।

উপযন্তুহি দারিষু প্রমুতা সর্বতোমুখী (২) ॥২৫॥

গৌতমি ! গচ্ছাশ্রয়তঃ । ইতি সৰ্বং প্রস্থিতাঃ (৩) । (গ)

(খ) শাক্তি । অত্র সবদ্বচনবিষয়ে, উত্তরৈঃ 'অঘাতক' প্রতিবচনৈঃ, কি
ফলম্, অপি তু কিমপি নৈত্যর্থঃ । অতলক্ষ্মাদ্বিরম্যত ইতি ভাবঃ । গুরোঃ কলম
নিয়োগ আদেশঃ, অনুষ্ঠিতঃ অঘাতকিঃ সম্মাদিতঃ । প্রতিনিবর্ত্তামহে 'আশ্রম' প্রতিবচনঃ ।

তদिति । এষা শকুন্তলা, ভবতঃ পত্নী, গান্ধৰ্ব্যেণ বিবাহবিধিনা পরিণীতত্বাদিহ
ভাবঃ । তত্চক্ষাত্, এনাং শকুন্তলাম্, ত্যজ বা গৃহাণ বা । হি যস্মাত্, উপযন্তু-
পরিণীতঃ, দারিষু ভাৰ্য্যাগাম্, সর্বতোমুখী সর্বপ্রকারা, প্রমুতা স্মৃতা বৰ্ত্তত ইতি শ্ৰেয়ঃ ।

অত্র সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঃ স্তান্ধারন্যাসীঃ স্তলঙ্কারঃ ॥২৫॥

(গ) গৌতমীতি । অশ্রয়তঃ সর্বপুরতঃ । প্রস্থিতাঃ প্রস্থানুমারমন্তী ।

(খ) শাক্তি । রাজা ! এবিষয়ে উত্তর দিয়া কি ইহবে ।
আমরা গুরুর আদেশ পালন করিয়াছি, এখন কিরিয়া যাইতেছি ।

অতএব এই আপনার পত্নী ; আপনি ইহাকে ত্যাগ করিতে
পারেন, গ্রহণ করিতেও পারেন । কারণ, ভাৰ্য্যার প্রতি ভৰ্ত্তা
সর্বপ্রকার প্রভু রহিয়াছে ॥২৫॥

(গ) গৌতমি ! আগে চনুন । (এই বলিয়া প্রশ্ন করিতে
লাগিলেন ।)

(১) আরও । শাক্তি । কিমুত্তরেণ । অনুষ্ঠিতো গুরোঃ সন্দেহঃ প্রতি-
নিবর্ত্তামহে বয়ম্ । রাজান' প্রতি ।

(২) ভবতঃ কান্ধা । উপযন্তা হি দারিষু ।

(৩) অশ্রয়তঃ । প্রস্থিতাঃ ।

शकु । अहं दाणिं इमिणा किदवेण विप्पलद्धा, तुल्ले
विमं परिच्चञ्चध । इत्यनुप्रस्थिता (१) । (घ)

गौतमी । स्थिता परिइत्यावलीक्य त्त । वच्छ ! सङ्गरव । अणु-
गच्छदि णो करुणपरिदेविणी सउत्तला, पच्छादेसपरुसे भत्तरि
किं करेदु तवस्सिणी (२) । (ङ)

(घ) 'अहमिदानीमनेन कितवेन विप्रलब्धा, यूयमपि मां परित्यज्य ।

(ङ) वत्स ! आङ्गरव ! अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला, प्रत्यादेश-
परुसे भत्तरि किं करोतु तपस्विनी ।

(घ) शकु इति । कितवेन धूर्त्तेन राज्ञा, विप्रलब्धा प्रतारिता ; नानाविध-
प्रक्षीप्तेन मां गान्धर्वविधिना परिणीय इदानीं प्रत्याख्यातत्वादित्याशयः । परित्यज्य
एवमसत्यं जगत्यां निराश्रयैव भवेद्यमिति भावः । महाविषादोक्तिरियम् । अनुप्रस्थिता
आङ्गरवादीनां पथात् पथात् गच्छति ।

यत्र खेदो नाम विमर्शसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“मनस्येष्टासमुत्पन्नः यमः खेद इति श्रुतः ।”

(ङ) गौतमीति । करुणं शोकीद्वीपकं यथा स्यात् तथा परिदीव्यति विलपतीति
सा, नः पत्न्या । प्रत्यादेशेन प्रत्याख्यानेन परुषे निष्ठुरे विषये । तपस्विनी दीना,
किम् पत्न्याकमनुगमनाद्भिन्नं किमित्यर्थः । एतेन स्वानुगमनानुमीदनप्राप्त्या सूचिता ।

(घ) शकुल्लता । एहे कपटी आगाके एतन् प्रताडित करिण
एवम आपनाराध आगाके अत्रिभ्याग करुण । (एहे वनिशा पिछने
गोहेते नागिन ।)

(ङ) गोतमी । (दाँडाईया किरिशा देखिशा) वत्स ! आङ्गरव !
शकुल्लता करुण विलाप करतः आगादेर पिछने आगितेछे ; एहे

(१) शकुन्तला । कहं विप्पलद्ध छि । अनुप्रतिष्ठते । (२) गौतमी । स्थिता ।
पश्चगच्छइ इषं कखु णो । भत्तुणि किंवा मे पुत्तिषा ।

শাক্ষ^১ । সরোষ^২ প্রতিনিবৃত্ত্য । আঃ পুরোভাগিনি ! কিমিদং
স্বাতন্ত্র্যমবলম্ব্যসে (১) । (চ)

শকু । ভীতা বেপতে । (ছ)

শাক্ষ^১ । শকুন্তলে ! শৃণোতু ভবতী (২) ।

যদি যথা বদতি ক্ষিতিপস্থত্যা

ত্বমসি, কিং পুনরুৎকুলয়া ত্বয়া (৩) ।

(চ) শাক্ষেতি । আঃ ইতি কৌপসূচকমশ্বয়ম্ । পুরো দৌষিণামপদে^৩
ভজত ইতি পুরোভাগিনী "যুজভজ—" ইত্যাदिना चिणिन्, केवलदोषशक्तिनैव
तत्सम्बोधनम् । अस्मिन् व्यापारे तव केवलं दोष एव वर्तते, न पुनः कश्चिदपि कुरु
इत्याशयः । स्वातन्त्र्यां स्वाधीनताम् । अस्माकमनुमतिमन्तरेणानुगमनारम्भादिति यावत् ।

"दोषैकदृक् पुरोभागौ" इत्यमरः । स्त्रीणां चिरमस्वातन्त्र्यामाह व्युतिः—

"पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति वीरवे ।

पुत्रश्च स्वविरं रक्षेन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमहति ॥"

अत्र व्युतिर्नाम विमर्शसन्धेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

"तज्ज^४ नोद्धेजने प्रोक्ता व्युतिः ।"

(छ) शकु इति । वेपते कम्पते ।

অনাথা, প্রত্যাখ্যাননিবন্ধন নিষ্টের ভর্তার নিকট আর কি করিয়া
পারে ? ।

(চ) শাক্ষ^১রব । (ক্রোধের সহিত ফিরিয়া) আঃ কেবল মোর
কারিণি ! তুমি এই স্বতন্ত্রতা অবলম্বন করিতেছ না কি ? ।

(ছ) শকুন্তলা । (ভীত হইয়া কাঁপিতে নাগিন ।)

শাক্ষ^১রব । শকুন্তলা ! তুমি শোন ।

(১) শাক্ষ^১রবঃ । সন্নিবৃত্ত্য । কিং পুরোভাগী স্বাতন্ত্র্যম্ ।

(২) শাক্ষ^১রবঃ । শকুন্তলে ! । (৩) পিতরুৎকুলয়া ।

অথ তু বেত্সি শুচি ব্রতমাत्मनः

পতিগৃহে তব দাস্যমপি চমম্ ॥২০॥

তিষ্ঠ, সাধয়ামো বয়ম্ । (জ)

বদৌতি । চিত্তিপো রাজা প্রকরণাত্ দুঃশ্লতঃ, যথা বদতি ন খল্লিযং ময়া
পরিণীতেতি যত্ ব্রবীতি, যদি ত্বং তথা অসি অনেনাপরিণীতৈবাসি, অথ চ গর্ভবতী জাতে-
ত্যাশ্রয়ঃ । তদা চতুচ্চ' কুন্ত' কৌলিকধর্মোঁ যথা তথা ত্বয়া কিং প্রযোজনম্, অপি
তু কিমপি নিত্যর্থঃ । দুঃশ্লতী ন তে পরিণীতা, অন্যোঽপি ন শ্রুয়তে, অথ চ ত্বং গর্ভবতী
জাতা ; এবম্ ত্বং ব্যভিচারীণ্যৈবাসি ; অতএব চ ত্বয়া পাপীয়স্যা ন কিচ্ছিদস্মাকং
প্রযোজনমিতি ত্বং যথেষ্টমেব যত্র তত্র গন্তুমর্হসি, ন পুনরস্মাননুগচ্ছেতি ভাবঃ । অথ তু
প্চাত্তর । আत्मনো ব্রতং নিয়মমাচরণমিত্যর্থঃ, শুচি পবিত্রং পুরুষান্तरसंसर्गाभावात्
নির্দোষমিতি তাৎপৰ্য্যম্, বেত্সি জানাসি, তদা পতিগৃহে অস্মিন্ দুঃশ্লতমবনে, দাস্যমপি
পরিষদসন্দেহেন পত্নীত্বেনাশ্রয়ণাত্ দাসীभावोऽपि, তব চমং যুক্তম্, লোকাপবাদা-
भावदिति ভাবঃ ।

অত্র প্রথমার্জে যকারাণামসঙ্কতসাম্যাত্ ব্ৰহ্মনুপ্রাসীঃলঙ্কারঃ । তথা 'যদি তথা
তমসি' ইতি বাক্যमध्ये 'যথা বদতি চিত্তিপঃ' ইতি বাক্যান্तरस्य প্রবেশাद्গর্ভিততাदीषः,
স তু 'বদতি যত্র পতিনং চৈত্থা' ইতি প্রথমচরণপাঠেন সমাধেয়ঃ । প্রথমার্জে পরার্জে চ
তদাশ্রয়স্থানুপাদানেऽপি সামর্থ্যাदेव তদবগতেন ন্যূনপদতাदीषद्वयम्, "কচিৎ দীর্ঘা
ন মুখঃ" ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ ।

"চিত্তিচাত্তরোঃ চমো যুক্তো চমং শক্রে হিতে ত্রিষু" ইত্যনেকার্থঃ ।

দ্রুতবিলম্বিত' ব্রতম্—“দ্রুতবিলম্বিতমাহ নমী মরী” ইতি লক্ষণাত্ ॥২০॥

(জ) অতএবাহ তিষ্ঠেতি । দাস্যকরণার্থমপি তমত্রৈব বর্त्तस्वेত্যর্থঃ, বং
রাজা ষেক্রপ বলিতেছেন, তুমি যদি সেইরূপই হও ; তবে তুমি
কুলনাশিনী ; তোমাদ্বারা কি হইবে ; আর যদি তুমি আপনার
ব্যবহারকে পবিত্র বলিয়া মনে কর, তবে পতিগৃহে দাস্যবৃত্তি করাও
তোমার উচিত । ৩০ ।

राजा । भोस्तपस्विन् ! किमत्रभवतीं विप्रलभसे ? ।

कुतः—(भू)

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥३१॥

साधयाम आश्रमं गच्छामः, अद्याकमत्र स्थितौ प्रयोजनभावादिति भावः । "प्रक्षेप्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते" इति साहित्यदर्पणात् साधयाम इति गमेः स्थाने प्रयोगः ।

अत्र स्वव्यापारीपसंहारप्रदर्शनात् प्ररीचना नाम विमर्शसम्भेरङ्गम्—"प्ररीचनां तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शनी" इति दर्पणलक्षणात् ।

(भू) राज्ञेति । अत्रभवतीं मुनिकन्यात्वेन माननीयां शकुन्तलाम्, किं कथम्, विप्रलभसे विरहयसि परित्यज्य गच्छसि, कथमपि नाहमेनां गृह्णामीति भावः । एव शकुन्तलामवस्थाप्य गमने अवश्यमेव राजा यद्बोध्यतीति विभाष्य मुनिमिरयमाचक्षते इति मत्वा राज्ञ चक्षुरियमिति बोध्यम् ।

कुमुदानीति । शशाङ्कश्चन्द्रः, कुमुदानि कैरवाण्येव बोधयति प्रकाशयति, य पुनः पङ्कजानीति एवशब्दार्थः, तथा सविता सूर्यः, पङ्कजानि पद्मान्येव बोधयति, य पुनः कुमुदानीति एवशब्दार्थः । हि यस्मात्, वशिनाम् इन्द्रियदमनशीलानां जगताम्, वृत्तिः प्रवृत्तिः, परपरिग्रहस्य परकलत्रस्य संश्लेषे संस्यशे पराङ्मुखी विमुखी चक्षुःश्रवणभ्रमवतीति शेषः, अतएव नमपि प्रवृत्तिः शकुन्तलासंश्लेषे पराङ्मुखीति भावः ।

अत्र एवशब्दद्वयस्य इतरयोगव्यवच्छेद एव मुख्योऽर्थः । तेन अप्रसूतात् शशाङ्ककतृकपद्धताबोधनात् सविदकतृककुमुदाबोधनाच्च समात् प्रसूतस्य दुष्कृतकतृकशकुन्तलाया अस्यर्शनस्य समस्य प्रतीतेरप्रसूतप्रशंसालङ्कारः, बोधयतीत्येकया क्रिया

(ज) अतएव तूगि थाक, आग्ररा याहे ।

(क) राजा । ओह तपस्वी ! आपनि ईशारे तांग कश्चिं याहेतेछेन केन ? । कारण,

शङ्क । राजन् । अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विस्मृतं भवेत्,
तदा कथमधर्मभोरोर्दारपरित्यागः ? (१) । (ज)

राजा । भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि । (ट)

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्निथ्येति संशये ।

दारत्यागो भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुनः ॥३२॥

अस्तुतयोरेव शशाङ्कसवित्रोः कर्तृतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता, सामान्येन विशेष-
सम्बन्धपोऽर्थान्तरन्यासय, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“परिग्रहः कस्यचिच्च मूल्यस्वीकारयोरपि” इति मेदिनी । आर्या जातिः ॥३१॥

(ज) शङ्केति । अथेति प्रश्ने । व्यासङ्गात् बहुतरकाव्येषु विशेषेणासक्तत्वात्
पूर्ववृत्तम् अपतीतघटना शकुन्तलायाः परिणयनमित्यर्थः, विस्मृतं भवेदिति सम्भावनायां
विधिलिङ् । अधर्मभोरोर्भवत इति तात्पर्यम् । “पतिताऽन्याग्यपतितत्यागिनश्च
पतिताः” इति गौतमवचनेन अपतितदारत्यागेन महानधर्म एवेति भावः ।

अव सत्प्रासनं नाम नाट्यालङ्कारः—“उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि”
इति दर्पचलचपात् ।

(ट) राजेति । अत्र विषये । गुरुलघ्वोर्भाव इति गुरुलाघवम्, सुपाञ्चाल-
मित्रादिवदुत्तरपदस्य वृद्धिः । पृच्छतेर्हि कर्मकत्वान् भवन्तमित्यस्यापि कर्मत्वम् ।

छत्रद्वन्द्वकेहे प्रस्फुटित करेन, आवारं श्रुत्या पद्मकेहे प्रकाशित
करिष्य थाकेन । कारण, ऐन्द्रियमनशील व्यक्तिदिगेर प्रवृत्ति, परस्त्री-
स्पर्शे पराधुथीहे इहेष्य थाके ॥३१॥

(ज) शङ्करव । राजा । नाना कार्थ्य मनोनिवेश करिते
स्य बलिष्य यदि आपनि पूर्व्वेण घटना विस्मृत इहेष्य थाकेन, तवे पाप-
तीकर पञ्जीपरित्याग इहेतेछे केन ? ।

(ट) राजा । आपनाकेहे एविषये गुरु-नाघव जिज्ञासा करितेछि ।

(१) शङ्करवः । यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृती भवान्, तदा कथमधर्मभोरः ।

পুরোধা: (১) । বিচার্য্য । যদি তাবদেবং ক্রিয়তাম্ । (৩)
রাজা । অনুশাস্তু মাং গুরু: (২) । (৬)

পুরোধা: । অত্রভবতী তাবদাপ্রসবাদস্মদৃগৃহে তিষ্ঠতু । (৬)

প্রশ্নং বিবৃণুন্নান্ন মূঢ় ইতি । অহং মূঢ়ো বিচিন্ত্যতাপন্নঃ কার্য্যাকরশ্যামি ।
বিস্মৃতপরিণয়বৃচ্ছান্ন ইত্যর্থঃ, স্যাং ভবেয়ম্ ; বা অথবা এষা শকুন্তলা মিথ্যা বদে
ইতি সংশয়ে বিষয়ে, অহং দারত্যাগী মূঢ়ত্বং সতি পত্নীপরিত্যাগী ভবামি ; আদৌ স
শকুন্তলাবাক্যস্য মিথ্যা ত্বং পরস্ত্রীস্পর্শে'ন পাণ্ডুলঃ কলঙ্কিতো ভবামি, পত্নীপরিত্যাগ-
পরস্ত্রীস্পর্শপাপয়োর্মধ্যে কতরদৃগুরুতরমিতি ভবন্তমেব পৃচ্ছামীত্যর্থঃ । সৌমদ্রকং
কলঙ্কাধিক্যাত্ পরস্ত্রীস্পর্শপাপেচ্চয়া দারত্যাগ এব শ্রেয়ানিতি তু মম মতমিত্যশ্রবঃ ।

“আদৌ সত্যাদৌ কিমুত বিকল্যে কিং কিমুত চ” ইত্যমরঃ । “পাণ্ডুলঃ পুংস্বই
খট্বাক্ স্মরণতীভুবোঃ” ইতি মেদিনী ॥২২॥

(৩) পুরোধা ইতি । যদি তাবত্ তথা সংশয়াপন্নো'সীত্যর্থঃ, তদা এবম্ বদন্ত
মুখ্যমানম্, ক্রিয়তাম্ ।

(৬) রাজেতি । গুরুঃ গুরুভূতঃ পুরোহিতো ভবান্, অনুশাস্তু উপদেশতু, বহং
মিতি শ্রেষঃ ।

(৬) পুরোধা ইতি । অত্রভবতী মুনিকন্যা ত্বেন মান্যা শকুন্তলা, আদৌ
প্রসবপর্য্যন্তম্ ।

আগিও বিশ্বত হইতে পারি, অথবা ইনিও মিথ্যা বলিতে পারেন
এইরূপ সংশয়স্থলে আগি কি দারত্যাগী হই, কিংবা পরস্ত্রীস্পর্শ
কলঙ্কিত হই ? ॥৩২॥

(৩) পুরোহিত । (বিশেষণ করিয়া) যদি সংশয়াপন্ন হই
থাকেন তবে এইরূপ করুন ।

(৬) রাজা । গুরুজন আমাকে উপদেশ দিন ।

(৬) পুরোহিত । প্রসব হওয়া পর্য্যন্ত ইনি আমার বাড়ীতে থাকুন ।

(১) পুরোহিতঃ । (২) রাজা । মাং ভবান্ ।

राजा । कुत इदम् (१) । (ण)

पुरोधाः । त्वं साधुनैमित्तिकैरुपदिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणीप-
पन्नो भविष्यति, ततोऽभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि ।
विपर्यये त्वस्याः पितुः समीपगमनं स्थितमेव (२) । (त)

(ण) राजेति । इदम् आप्रसवाद्भवद्गृहे अवस्थानम् ।

(त) पुरोधा इति । निमित्तं शुभाशुभचिह्नं जानन्तीति नैमित्तिकाः सामुद्रिका-
निष्ठाः, साधवः अप्रतारकाश्च ते नैमित्तिकाश्चेति ते तथोक्तास्तैः । चक्रवर्त्तिनं
सर्वभौमलक्षणीपेतम् । इति उपदिष्टपूर्वं इत्यन्वयः । मुनिदौहित्रत्वांश्च सन्देहा-
भावात् मुनिदौहित्रपदम् । तल्लक्षणीपपन्नः चरणतलादौ पद्मचक्रादिचक्रवर्त्तिचिह्न-
निष्ठः । ततस्तदा, एनां शकुन्तलान्, अभिनन्द्य प्रशस्य, शुद्धान्तमन्तःपुरम् ।
साधुनैमित्तिकोपदिष्टप्रकारेण चक्रवर्त्तिलक्षणीपपन्नस्य तत्पुत्रस्य आत्मजातत्वनिश्चयात्,
तथा च सति शकुन्तलाया अपि स्वपरिणीतत्वनिश्चयादिति भावः । विपर्यये अन्यथाभावे
तत्पुत्रस्य चक्रवर्त्तिलक्षणाभावे इत्यर्थः, अस्याः शकुन्तलायाः ।

चक्रवर्त्तिचिह्नमाह सामुद्रिकम्—

“यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तीरणम् ।

अङ्गुशं कुलिशं वापि स राजा भवति भ्रुवम् ॥”

(१) राज्ञा । ईश किमस्य जगत् ? ।

(२) पुरोहित । मन्त्रश्रुति सागुद्रिकगण आपनाके पूर्वैह
वनिशाहेन ये, आपनि प्रथमेहै चक्रवर्त्ती पूज्य जग्याहैवेन ; सेहै
मुनिनोश्चिह्नं यदि चक्रवर्त्ति-लक्षणाक्रान्त इय, तवे ईशके आदर करिग्या

(१) क्वचिदयं पाठः पृथक् नास्ति ।

(२) पुरोहितः । अत्रभवती तावत् तिष्ठतु । कुत इदमुच्यते इति चेत् त्वं
साधुनिर्दिष्टः प्रथममेव । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयनमवस्थितमेव ।

রাজা । যথা গুরুভ্যো রোচতে । (থ)

পুরোধাঃ । উত্থায় । বত্সে ! ইত ইতোঃ অনুগচ্ছ माम् (১) । (২)

শকু । মম্ববদি । বসুন্ধরে । দেহি মে অন্তর' ।

ইতি সহ পুরোধসা গৌতমীতপস্বিমিত্য রুদতী নিষ্ক্রান্তা (২) । (ঘ)

রাজা । শাপম্ব্যবহিতমৃত্যুঃ শকুন্তলাগতমেব চিন্তয়তি । (ন)

(ঘ) ভগবতি ! বসুন্ধরে ! দেহি মে অন্তরম্ ।

(থ) রাজ্যেতি । যথা রোচতে তথা করৌলিতি শিষঃ ।

(২) পুরোধা ইতি । ইত ইতঃ অনেনানেন পথা ।

(ঘ) শকু ইতি । অন্তরম্ অবস্থানায় অবকাশম্ ।

অথ প্রথমমৌস্মিতস্য রাজকর্তৃকাত্মযহণস্য পরচ্ছিতস্য কল্মষিণ্যানুরাগস্য সমশোরপি প্রতীঘাতাত্ প্রতিষেধী নাম বিশেষসম্বেরজম্—“ইচ্ছিতার্থপ্রতীঘাতঃ প্রতিষেধী ইতীষ্যতে” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

(ন) রাজ্যেতি । শাপেন প্রাগুক্তেন দুর্ভাগসীঃ সম্ভবতি ন ব্যবহিতা বন্যতা মৃত্যুরিত্যর্থঃ, শকুন্তলাগতমেব শকুন্তলাবিষয়মেব, চিন্তয়তি নয়নীতীলনাदिना चिन्तयति ।

অন্তঃপুরে প্রবেশ করাইবেন ; আর তাহা না হইলে, ইহার পিছন নিকটে যাওয়া ত আছেই ।

(থ) রাজা । গুরুজনের যাহা অভিরুচি ।

(২) পুরোহিত । (উঠিয়া) বৎসে ! এই এই পথে আর পিছনে পিছনে আইস ।

(ঘ) শকুন্তলা । মাহাত্ম্যাবতি ! বসুন্ধরে ! আমাকে স্থান দাও । (এই বলিয়া কঁাদিতে কঁাদিতে পুরোহিত, গৌতমী ও তপস্বিনীসহ সঙ্কীর্ণ চলিয়া গেল ।)

(১) পুরোহিতঃ । বত্সে ! অনুগচ্ছ माम् । (২) শকুন্তলা । মম্ববদি ! বসুন্ধরে ! দেহি মে অন্তর' । রুদতী প্রস্থিতা । নিষ্ক্রান্তা সহ পুরোধসা তপস্বিনী ।

নেপথ্যে । আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্ । (প)

রাজা । কণ্ঠে দত্তা । কিন্নু খলু স্যাৎ ? । (ফ)

পুরোধাঃ । প্রবিশ্ব সবিদ্যায়ম্ । দেব ! অঙ্গুতং খলু
সংবৃত্তম্ । (ব)

রাজা । কিমিহ ? ।

পুরোধাঃ । দেব ! পরাভূত্বেষু কল্বশিশ্যেষু—(ম)

সা নিন্দন্তী স্বানি ভাগ্যানি বালা

বাহুত্বেপং রোদিতুং প্রবৃত্তা ।

(প) নেপথ্য ইতি । পুরোহিতাদেক্তিরিয়ম্ ।

(ক) রাজ্যেতি । কণ্ঠে দত্তা শ্রবণেন্দ্রিয়মবহিতীকৃত্য । স্যাদিতি সম্ভাবনায়াং
বিধিবিহীতম্ ।

(গ) পুরোধা ইতি । সংবৃত্তং সম্ভ্রাতম্ ।

(ম) পুরোধা ইতি । কল্বশিশ্যেষু শ্রাক্ষরবাদিষু, পরাভূত্বেষু রাজভবনান্ভিমুখ্যা-
ভূত্বেষু প্রস্থিতেষু সত্বিত্যর্থঃ । স্লোকস্থক্ৰিয়য়া বাক্যসমাপনম্ ।

সেতি । সা বালা শকুন্তলা, স্বানি স্বকৌধানি, ভাগ্যানি অদৃষ্টানি নিন্দন্তী
বতী, বাহু মুজহয়ম্ উত্থিষ্য উত্তীল্য ইতি বহুত্বেপম্, রোদিতুং প্রবৃত্তা আরম্ভবতী ।
রাজবাক্যানন্তরং পরাভূত্বে দ্রষ্টব্যম্ ।

(ন) রাজা । (দুর্কসামার শাপে লুপ্তশ্রুতি অবস্থায় শকুন্তলার
বিষয়ে চিন্তা করিতে লাগিলেন ।)

(প) নেপথ্যে । আশ্চর্য্য ! আশ্চর্য্য ! ।

(ফ) রাজা । (কাণে দিয়া) কি হইয়াছে ? ।

(ব) পুরোহিত । (প্রবেশ করিয়া বিশ্বাসের সহিত) রাজা !
আশ্চর্য্য ঘটনা ঘটিয়াছে ।

রাজা । কি বক্য ? ।

রাজা । ততঃ কিম্ ? (১) । (ম)

পুরোধাঃ । স্ত্রীসংস্থানম্ভ্রাস্তরস্তীর্থমারাত্

উত্চিধ্যাক্ জ্যোতিরেনাং তিরোঃমূত্ (২) ॥২১॥

সবো । বিস্ময়ং রূপয়ন্তি । (য)

বাহুত্বেপমিতি বাহুপপদাত্ উত্চিপতিঃ “স্বাক্ণেঃস্তুবে” ইতি যম্ । বাহুদ্বয়ৌলম্
শ্রীকাকুলরোদনস্বভাবঃ ।

(ম) রাজ্যেতি । ততঃ কিং জাতমিতি প্রশ্নঃ ।

স্ত্রীতি । স্ত্রিযাঃ সংস্থানমিব সংস্থানমাক্রান্তির্যস্য তত্ । অস্তরীকত্ তীর্থং দর্শনং
যস্য তত্, জ্যোতিঃ কথিত্ তেজঃপুঞ্জঃ, এনাং শকুন্তলম্, অঙ্কে ক্রীড়ে, উত্চিধ্য উতীর্ন
আরাত্ অস্মাকং সমীপ এব, তিরোঃমূত্ অনলহিতমমূত্ ; ইদমেবাহুত্ সংহতমিতি ভাষ্যঃ ।

অত্র পূর্বাংশপরাক্ষণীয়কারত্বেন প্রহত্চিত্তিরোভবনরূপশোঃ ক্রিয়যৌগ্যপদং হুত্
ইতি ক্রিয়াসমুচ্চয়োঃলঙ্কারঃ ।

“সংস্থানমাক্রান্তৌ স্ত্রীযৌ সন্নিবেশে চতুর্থ্যে” ইতি মেদিনী । “তীর্থং শাস্ত্রে যৌ
যজ্ঞে পুণ্যক্ষেত্রাবতারণ্যোঃ । স্তুপিজুটে জন্তে সন্নিষ্কৃপায়ৈ স্ত্রীরজস্বণি ॥ যৌনৌ যানৌ
দর্শনে চ” ইতি হেমচন্দ্রঃ । “আরাট্ দূরসমীপশোঃ” ইত্যমরঃ ।

শালিনী বচনম্—“মাতৌ গৌ চৈচ্ছালিনী বেদলোকীঃ” ইতি ললচয়ান্ ॥২২॥

(ভ) পুরোহিত । রাজা ! কথের শিশুগণ ফিরিয়া গেলে—
সেই বালিকা, নিজের ভাগ্যের নিন্দা করতঃ, বাহু উত্তোলন করি
কঁদিতে লাগিল ।

(গ) রাজা । তার পর কি হইল ? ।

পুরোহিত । তার পর, জ্বলনোকের আয় আকৃতি এবং অঙ্গ
আয় সুন্দর একটি তেজঃপুঞ্জ আসিয়া আগাদের নিকট হইতে
বালিকাকে কোলে তুলিয়া অন্তর্হিত হইল ॥৩৩॥

(১) কিম্ । (২) উত্চিধ্যৈনাং জ্যোতিরিকং জগাম ।

राजा । भगवन् ! प्रागेवास्माभिरेषोऽर्थः प्रत्यादिष्टः,
किं सृषा तर्क्येणान्विष्यते, विश्राम्यतु भवान् । (१)

पुरोधाः । विजयस्व । इति निष्क्रान्तः । (२)

राजा । वेत्नवति ! पर्याकुलोऽस्मि, शयनीयगृहमार्ग-
मादेशय । (३)

प्रती । इदो इदो देवो । (४)

(३) इत इतः देवः ।

(४) सर्व इति । रूपयन्ति नयनविस्फारादिना अभिनयन्ति ।

(१) राजिति । अर्थः शकुन्तलात्मकं वस्तु, प्रत्यादिष्टः प्रत्याख्यातः । तर्क्येण
सा का इति विचारण, सृषा मिथ्या, किमन्विष्यते अनुसन्धीयते, प्रत्याख्यातवस्तुनिरूपणस्य
विफलतादिति भावः ।

(२) पुरोधा इति । विजयस्व उत्कर्षेण वर्त्तस्व “विपराभ्यां जिः” इत्यात्मनेपदम् ।

(३) राजिति । वेत्नवतीति नाम्ना प्रतीहार्याः सन्वीधनम् । पर्याकुलः एताव-
त्कर्षितकर्करणात् परिश्रमेण विह्वलः । शय्यते अस्मिन्निति शयनीयं यद्गृहं तस्य
मार्गं पन्थानम्, मादेशय दर्शय । इदानीं विश्रामितुमिच्छामीति भावः ।

(४) प्रतीति । इत इतः अनेनानेन पथा, देव आगच्छत्विति शेषः ।

(५) सकले । (विश्वत्र्य अभिनय करिते नागिन ।)

(६) राजा । भगवन् ! ए विषय आनि पूर्वैरे प्रत्याथान
करिशाहि ; सुतरां तर्क-वितर्क करिशा मिथ्या अनुसन्धान कराय फल
कि ? आपनि विश्राम करन ।

(७) पुरोहित । आपनार जय हुक । (एह बनिशा चलिशा
गेलन ।)

(८) राजा । वेत्नवति ! बड़ै आकुल हईशाहि ; सुतरां
शयनगृहैर पथ देखाव ।

राजा । परिक्रम्य स्वगतम् (१) ।

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् (२) ॥३४॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (घ)

पञ्चमोऽङ्कः ॥०॥

काममिति । प्रत्यादिष्टाम् इदानीमेव प्रत्याग्याताम्, मुनेः कलत्रं तनयां शकुन्तलम्, परिग्रहं कलत्रम्, कामं पर्याप्तम्, न स्मरामि पत्नीत्वेन हृदं न स्मरामीत्यर्थः । किन्तु, बलवत् अत्यन्तमेव, दूयमानम् उपतप्यमानम्, हृदयं मम मनः कर्तुं, प्रत्याययतीव परिग्रहतया विश्वासयतीव ।

अत्र कारणाभावेऽपि दूयमानत्वरूपकार्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निक्वामेष्टं यद्येस्मितम्” “बलवत् सुष्ठु, किमुत स्वद्वेषो च निर्भरं” इति चामरः । “परिग्रहः कलत्रे च मूल्यस्त्रीकारधीरपि” इति मेदिनी ।

दूयमानमिति “टुटु उपतापे” इत्यस्य प्रयोगः । आर्या जातिः ॥३४॥

(घ) इतीति । सभासद्भिः सह राज्ञो बहुत्वात् बहुवचनं सर्वशब्दश्च उपपद्यते ।

इति महामहोपाध्याय-भारताचार्य्य श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायाम्

अभिज्ञानशकुन्तलटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां पञ्चमः खण्डविवरणं समाप्तम् ॥१॥

(अ) अतीशरी । महाराज एहे एहे पथे आसून ।

राजा । (पादरूपेण करिशा स्वगत)

अतथाथात मुनिकन्याके किछूतेहे भार्या । बनिशा अग्रण करि पारितेहि ना ; अथ च अत्यन्त मस्तुष्ट हृदय, ताहाके येन आमार ऊरि बनिशाई आमाके विश्वास कराईतेछे । ७४ ।

(ब) (ईश्वर पर सकनेई चलिशा गेल ।)

पञ्चम अङ्क ॥०॥

(१) क्वचिदयं पाठो न दृश्यते । (२) मे हृदयम् ।

पञ्चमाङ्कांशोऽङ्कावतारः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशति नागरकश्यालः पञ्चाद्वाहुवज्रं पुरुषमादाय रक्षिणौ च (१) । (क)

रक्षिणौ । पुरुषं ताडयित्वा । अले कुम्भिलआ । कधेहि कहिं

तुए एशे महामणिभाशुले उक्किस्सणामाक्खले लाअकीए अङ्गुली-
अए शमाशादिदे (२) । (ख)

(ख) चरे कुम्भिलक ! कथय कुत्र त्वया एतन्महामणिभासुरमुत्कीर्णनामाचरं
राजकीयमङ्गुरीयकं समासादितम् ।

(क) तत इति । नगरं राजधानीं रक्षतीति नागरः, ततः स्वार्थे. कप्रत्यय इति
नागरकः नगरस्य प्रधानरक्षकः स चासौ श्यालः प्रकरणात् राजश्यालकश्चेति नागरक-
श्यालः । राजश्यालकस्योपस्थापनम् अवाधेनान्तःपुरप्रवेशप्रतिपादनार्थम्, तच्च पश्चात्
सुटीमविव्यति । रक्षिणौ सामान्यप्रहरिणौ ।

(ख) रक्षिणाविति । कुम्भिलशौरः कुत्सायां कप्रत्ययः, तत्सम्बोधनम् । महा-
मणिना महामूल्यरत्नेन भासुरमुज्ज्वलम्, उत्कीर्णानि अस्त्रेण क्षुब्धानि नामाचराणि
राज एव नामवर्णा यस्मिन् तत् । समासादितं प्राप्तम् ।

“कुम्भिलः श्यालके शौरि श्लोकच्छायाहरे भवे” इति विश्वः ।

(क) उदनस्तुर राज्ञार शालकेर एवः पञ्चाद्वाहुवक एकटा पूरुषके
निशा दुईजन रक्षौर प्रवेश ।

(ख) रक्षिद्वय । (पूरुषवटाके प्रहार करिशा) ओरे चोर ! वन
देवि महारत्न-समुज्जन एवं थोदित राज्ञार नामवुक्त एहि राजकीय
अङ्गुरी तुई कोथाय पाईनि ।

(१) ततः नागरिकः श्यालः पञ्चाहुवज्रपुरुषमादाय ।

(२) एषे मणिवत्पुक्किस्सणामहेए ।

पुरुषः । भीतिनाटितकेन । पशीदन्तु पशीदन्तु मे भावमिश्रे ।
ए हम्गे ईदिशश्श अकज्जश्श कालके (१) । (ग)

एकः । किस्सु क्वु शोहणे वल्लणेशि त्ति कदुश्च लज्जा
दे परिग्गहे दिस्से ? । (घ)

पुरुषः । शुणुध दाव, हम्गे क्वु शक्कावदालवाशो
धीवले (२) । (ङ)

(ग) प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु मे भावमिश्राः । नाहमीदृशस्य अकार्यस्य कारकः ।

(घ) किन्तु खलु शोभनी ब्राह्मणोऽसीति कृत्वा राजा ते परियहो दत्तः ? ।

(ङ) श्रुतं तावत्, अहं खलु शक्नावतारवासी धीवरः ।

(ग) पुरुष इति । भीतेर्भयस्य नाटितकेन नाटनेन, दयार्थे कप्रत्ययः विद्वन्मत्तादिना
भयामिनयेनेत्यर्थः । भावेषु विद्वत्सु नित्या गौरविताः ।

“भावो विद्वान्” इत्यमरः । “गौरवितास्तु ध्येमिश्राः स्नाय्यास्तवमवन्मुखाः” इति
विकार्यशेषः ।

(घ) एक इति । रक्षिणीर्मध्ये एकः कश्चिदित्यर्थः । शोभनी वियासदाचार-
दिना उत्कृष्टः । इति कृत्वा मनसि कृत्वा । प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहः प्रतियान्मृद-
अङ्गुरीयकपदार्थः ।

(ङ) पुरुष इति । शक्नावतारे तदाख्ये यामि वसतीति सः ।

(ग) पुरुष । (भय अभिनय करिष्या) महाशयरा आमार एति
प्रमन्न इडेन प्रमन्न इडेन । आमि एरूप अकार्थोर कर्त्ता नहि ।

(घ) एक जन बन्नी । तवे कि तूई उक्कृष्टे ब्राह्मण बनिषा, राजा
तोके दान करिष्याहेन ? ।

(ङ) पुरुष । सुनून, आमि शक्कावतारग्रामवासी धीवर ।

(१) पशीदन्ते भावमिश्रे । अहंके ए एरिशकम्पकाली ।

(२) शुणुध दाणिं अहंके शक्कावदालव् भन्तलवाशी धीवली ।

দ্বিতীয়ঃ । অলি পাঅচলে ! কিং তুমং অল্লোহি' বশদি'
জাদি' চ পুচ্ছীঅশি (১) । (চ)

নাগ । সূঅঅ ! কধেদু সব্বং অণুক্রমেণ, মা অন্তরা
পড়িবম্বেঅ (২) । (ছ)

সমী । জং আবুত্তে আণবেদি । লবেহি লে । (৩) । (জ)

(ব) অরে পাটস্বর ! কিং ত্বমস্মাভির্বসতি' জাতিচ পৃচ্ছসি ? ।

(ছ) সূচক ! কথয়তু সর্বমনুক্রমেণ, মা অন্তরা প্রতিবধান ।

(জ) যদাশ্রুত আজ্ঞাপয়তি । লপ রে ।

(ব) দ্বিতীয় ইতি । প্রহরিশোম'ধ্যে অপর ইত্যর্থঃ । পাটয়'স্বরতীতি পাটস্বর-
শৌর্য, তত্‌স্বোধনম্ । বসতি' বাসস্থানম্ । কিং পৃচ্ছসি, যেন তদুচ্ছ্রীতীতি ভাবঃ ।

"চৌরৈকাগারিকস্তে নদস্য তস্করমীষকাঃ । প্রতিরোধিপরাঙ্কন্দিপাটস্বরমলিন্‌চাঃ ॥"
ইত্যমরঃ ।

"কৰ্ম্মণ্যপ্রধানে দুহাদিভ্যঃ" ইতি ত্বমিত্যস্য উক্ততা ।

(ছ) নারীতি । সূচয়তি জ্ঞাপয়তি চৌরাদীনিতি সূচকঃ, তত্‌স্বোধনম্ ।
পনুক্রমেণ ক্রমশঃ । অন্তরা বাক্যমধ্যে, মা প্রতিবধান ন বাধাং কুরু ।

(জ) সমাধিতি । রক্ষিণৌ হাবিবেত্যর্থঃ । আব্রুন্তী ভগিনীপতিঃ । এতেন
রক্ষিণৌ পরস্পরং ভাতরৌ, নাগরিকস্ব তথোর্ম'গিনীপতিরिति সূচিতম্ । লপ ব্রূহি ।

(৫) দ্বিতীয় ব্রক্ষী । ওরে চোর ! আমরা কি তোকে বাসস্থানের
ও জাতির কথা জিজ্ঞাসা করিয়াছি ? ।

(৬) রাজশালক । সূচক ! ক্রমে সকল বলুক, মধ্যে বাধা
দিও না ।

(৭) রক্ষিণদ্বয় । ভগিনীপতি যাঁহা আদেশ করেন । বল রে ! ।

(১)....পারহালা ! কিং অল্লোহি' জাদী পুচ্ছিদি ।

(২)....মা অ'.... (৩)....কহিহি ।

घोवरः । शो हम्गे जाल-वलिश-प्पहुदिहिं मच्छवन्धनो
वाएहिं कुट्टुम्बभरणं कलेमि (१) । (झ)

नाग । विहस्य । विसुद्धो दाणिं से आजीवो (२) । (ञ)

घोवरः । भट्टके ! मा एव्वं भण (३) । (ट)

सहजं किल जे विणिन्दिदे णहु शे कम्म विवज्जणीअए ।

पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्माभिदुकेवि शोत्तिए ॥१॥

(झ) सोऽहं जाल वडिशप्रभृतिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुट्टुम्बभरणं करोमि ।

(ञ) विद्युद्ध इदानीमस्य आजीवः ।

(ट) भर्तः ! मा एवं भण ।

सहजं किल यद्विनिन्दितं न तु तत् कर्म विवर्जनोपकम् ।

पशुमारणकर्मदारुणः अनुकम्पामृदुकोऽपि श्रोत्रियः ॥१॥

(झ) घोवर इति । जालवडिशे स्नानामग्न्याते मत्स्यबन्धनोपायो । मत्स्य-
बन्धनोपायैः मत्स्यधारणसाधनैः, कुट्टुम्बभरणं पोष्यवर्गपोषणम् ।

(ञ) नागेति । आजीवो जीविकानिर्वाहोपायः, विद्युद्धो निर्दोषः । सीलुसुखी-
रियम् । तेन विपरीतलक्षणया घृणितहिंसात्मकत्वात् कदर्थः परित्याज्यशायसि-
भावः ।

(ट) घोवर इति । मैवं भण नेत्थं ब्रूहि ।

कथमेवं न भणामीत्याह सहजमिति । विनिन्दितं लोकगर्हितमपि, यत् कर्म

(व) घोवर । मेहे आगि, ज्ञान ओ वडिशप्रभृति मत्स्य धरिवार
उपकरणद्वारा पोशुवर्गेण पोषणं करिआ थाकि ।

(३) राज्ञश्चानक । (शाश्वतं करिआ) ईश्वर जीविकार उप-
त भान ! ।

(ट) घोवर । इच्छु ! एकरूपं वनिदेवन न । कारण—

(१) ...भट्टके जालुगालादीहिं... । (२) ...दाणिं आजीवः । (३) ...भट्ट ! ।

নাগ । তদৌ তদৌ । (ঠ)

ধীবরঃ । একশিশি' দিঅশি মএ লৌহিদমচ্ছকে পাবিহে,
তদৌ খল্লশো কপিহে । জাব তশ্শ চদলব্ভন্তলে পেখামি,

(৩) ততস্ততঃ ? ।

সহজ' স্বাভাবিক' কুলক্রমাগতমিত্যর্থঃ, তত্ কিল কর্ম, ন তু বিবর্তনীয়ক' ন
কলু পরিত্যজ্যম্ । তথা চ অনুকম্পয়া সর্বভূতেষু দয়য়া সৃদুকৌপি কৌমল্যৌপি
শ্রীবিধৌ বেদজ্ঞৌ ব্রাহ্মণঃ, পশুমাষণকর্মণা যজ্ঞে পশুহত্যাকার্যেণ দারুণৌ নিষ্ঠুরৌ
মবতি । এবচ যথা দয়াদ্র'চিনে শ্রীবিধৌ হি'সাত্মকতয়া নিন্দিতমপি পশুহত্যা'কর্ম
কুলক্রমাগততয়া যজ্ঞাদাবনুষ্ঠীয়তে ; তথা মথ্যপি লৌকিনিন্দিতমপি মত্স্বধারণ' কর্ম
কুলক্রমাগততয়া অনুষ্ঠীয়তে ; অত চল্লু'খলনবিষয়ত্বাभावात् ম'ব' মথ্যেতি भावः ।

অতএবান্ন বিশেষণ সামান্যসমর্থ'নরুপোঃ'স্থান্तरन्यासी'স্তল'হার', সৃদৌ: শ্রীবিধ্যাৎ দারুণত্ব-
রূপ বিরুদ্ধগুণোৎপত্ত্যা বিষমাল'হার'য ; অনযৌগু'ণপ্রধানभावेनाङ्गाङ्गिभावात् সহজঃ ।

এতন্ম'লৌভূত' প্রনাথ' যথা শুদ্ধিতত্বপ্রতম্—

"দেশানু'শিষ্ট' কুলধর্মময়া' স্বগৌত্রধর্ম' নহি সন্ত্যজেত ।"

গীতায়াস—“সহজ' কর্ম কৌন্তে য । সর্দৌষমপি ন ত্যজেত ।

সর্বারম্ভা হি দৌষেণ ধূমেনাগ্নিরিবাহতা: ॥"

শ্রীবিষমাহ দেবল:—“একা' শাখা' সকল্যা' বা ঘড়'মিরঙ্গ'রঘৌত্ব বা ।

ষট্'কর্মনিরতৌ বিপ্র: শ্রীবিধৌ নাম ধর্মবিত্ ॥"

যজ্ঞাদৌ পশুহি'সামাহ শ্রুতি:—“অগ্নিধৌমীয়' পশুমাচমেত ॥"

সুন্দরী বচন ॥১॥

নিম্নিত হইলেও যে কার্য বাহার কুলক্রমাগত, তাহা তাহার
পরিভাষা নহে । দয়াবশতঃ কোমল হইলেও, বেদজ্ঞ ব্রাহ্মণ যজ্ঞে
পশুহত্যা'কার্যে নিষ্ঠুর হইয়া থাকেন ॥১॥

(ঠ) রাজশালক । তার পর ? তার পর ? ।

দাব এশে মহালক্ষণভাণ্ডলে অঙ্কুলীঅএ পেখিবে, পছা ইধ
বিক্রয়্য' দ'শঅন্তে জেব গহিদি ভাবমিশ্শেছি' । এত্তি
দাব এদশ্শ আগমে । অধ স' মালৈধ কুট্টেধ বা (১) । (ঙ)

নাগ । অঙ্কুরীযকমাগ্নায় । জালুয় ! মচ্ছোদলব্ধন্ত
গদোত্তি ণতি সন্দেহো, জদো অঅ' আমিসগন্ডো বাঅদি ।
আগমো দাণি' এদস্স এসো বিমরিসিদব্বো, তা এধ লাঅরল'
জেব গচ্ছহ্ম (২) । (ঙ)

(ঙ) একখিন্, দিবসে ময়া রোহিতমতস্যকঃ প্রাপ্তঃ, ততঃ খল্লশঃ কলিতঃ ।
যাবত্ তস্য উদরাভ্যন্তরে প্রেচ্চে, তাবদেতন্মহারবাসুরম্ অঙ্কুরীযকং প্রেচ্চিতম্, পশ্যতি
বিক্রয়্য' দর্শয়ত্বেব গৃহীতো ভাবমিশ্র্যঃ । এতাবান্ তাবদেতস্য আগমঃ । অথ ক'
মারয়ত কুট্টয়ত বা ।

(ঙ) ধীবর ইতি । খল্লশঃ কলিতঃ অলপক্ৰেত্বাভ্যো বিক্রয়্য' খল্লখল্লঃ ইত্য ।
প্রেচ্চে দৃষ্টিপাতং করোমি । ভাবমিশ্র্যে বিহত্ প্রধানৈর্ভবক্তিঃ । এতস্য অঙ্কুরীযক
আগমো মদন্তিকাগমনবৃত্তান্তঃ । অথ এতচ্ছবণানন্তরম্, মারয়ত তাড়য়ত, কুট্ট
কর্তয়ত ।

(ঙ) ধীবর । তার পর, এক দিন আমি রোহিত মাছ পাইলাম
তার পর খণ্ড খণ্ড করিলাম; তার পর যেই পেটের ভিতরে চাষিদি,
সেই দেখি এই মহারত্ন-সমুজ্জ্বল আস্টি । তার পর বিক্রয়ের জন্য এইখানে

(১) পুরুষঃ । একশি' দিবসে খল্লশো লৌহিমমচ্ছ' মএ কপিদি জাব ইধ
উদলব্ধন্তলি এদ' লদণভাণ্ডল' অঙ্কুলীযস' দেখিষ' । পছা অঙ্কুরীযক
দ'শঅন্তে গহিদি ভাবমিশ্শেছি' । মালৈধ বা মুচ্ছ'হ বা অঅ' শি আশমভুতলো ।

(২) জালুয় ! বিশ্বগন্ধি গৌহাদৌ মচ্ছবন্ডো এষ্ম ণিস্স'সস' । অঙ্কুরী
অদ'সস' মে বিমরি সিদব্ব' । রাঅরল' এব গচ্ছামী ।

রচিণী । ধীবর' প্রতি । গচ্ছ লে গণিচ্ছ'দেব ! গচ্ছ ।

ইতি পরিক্রামন্তি (১) । (৭)

নাগ । সূত্র ! ইধ গোউলদুআলে অ্যমমতা পড়িপালেধ
ম', জাব লাঅউল' পবেসিঅ ণিক্কমামি (২) । (ত)

(৬) জালুক ! মত্স্যোদরাভ্যন্তরগতমিতি নাস্তি সন্দেহঃ, যতঃ অযমামিষগম্য
যতি । আগম ইদানীমেতস্যৈষ বিমর্ষ্টব্যঃ, তদেত রাজকুলমেব গচ্ছামঃ ।

(৭) গচ্ছ রে যন্নিচ্ছ'দেক ! গচ্ছ ।

(৬) নাস্তি । অঙ্গুরীযক্কাপ্রাণ' মত্স্যগম্য আগচ্ছতি ন বেতি পরীচার্থম্ ।
নস্তি বিপদে । আমিষগম্যঃ মত্স্যমাংসগম্যঃ, বাতি প্রাণবিপদীভবতি । এতস্য
অঙ্গুরীযকস্য, এষ এতত্পুরুষোক্তঃ, আগমঃ প্রাপ্তিত্তান্নঃ, বিমর্ষ্টব্যঃ বিবেক্তব্যঃ বিচার্য
দ্রষ্টব্য ইত্যর্থঃ, তত্ তস্মাত্, এত আগচ্ছত ।

(৭) রচিণাবিতি । যন্নি' বস্মাদিযন্নি' ক্ষিনতি তদগতদ্রব্যাপহরণায় ক্লান্তীতি
যন্নিচ্ছ'দেকযৌরঃ । তত্সম্বোধনম্ । গচ্ছ চল অম্মামিঃ সহ রাজকুলমিতি
শ্রেয়ঃ । পরিক্রামন্তি সর্বো রাজকুলং গন্তুং পাদক্ষেপ' কুর্বন্তি ।

দেখাইবাগাজই মহাশয়রা আগাকে ধরিয়াছেন । ইহার আগিবার বৃত্তান্ত
এই পর্য্যন্ত । এখন আগাকে প্রহারই করুন বা কাটিয়াই ফেলুন ।

(৬) রাজকুলক । (অঙ্গুরীর ছাণ লইয়া) জালুক ! মত্স্যের উদরের
ভিতরে যে গিয়াছিল, এবিষয়ে সন্দেহ নাই ; যে হেতু এই আমিষের
গন্ধ আগিতেছে । অতএব এখন ইহার এই প্রাপ্তিবৃত্তান্তের বিবেচনা
করিতে হইবে । অতএব আইস, রাজবাড়ীই যাই ।

(৭) রক্ষিষয় । (ধীবরের প্রতি) চল রে গাঁইটকাটা চল ।
(ইহার পর সকলে পদক্ষেপ করিতে লাগিল)

(১) রচিণী । তহ ।

(২) স্মাঃ । গচ্ছ অলি গণিমেদেব ! । সর্বো পরিক্রামন্তি ।

उभौ । पविशतु आवुत्ते शामिप्पशादत्थं (१) । (घ)

नाग । परिक्रम्य निष्क्रान्तः (२) । (द)

सूचकः । जालुक ! चिलाअदि क्खु आवुत्ते । (घ)

(त) सूचक । इह गोपुरद्वारे अप्रमत्तौ प्रतिपालयतं माम्, यावत् राजकुलं प्रविश्य निष्क्रामामि ।

(घ) पविशतु आवुत्तः स्वामिप्रसादार्थम् ।

(घ) जालुक ! चिरयति खल्लावुत्तः ।

(त) नागेति । गोपुरद्वारे पुरद्वारे, अप्रमत्तौ सावधानौ सन्तौ, अन्यथा यवधौवरः पलायतेति भावः । प्रतिपालयतं युवां प्रतीक्षेयम् ।

“पुरमात्रेऽपि गोपुरम्” इति रत्नकोषः ।

(घ) उभाविति । आवुत्तौ भगिनीपतिः, स्वामिनी राज्ञः प्रसादार्थं प्रसन्नलाभायम् । चौरघारणे स्वामी सन्तुष्यत्येवेति भावः ।

(द) नागेति । परिक्रम्य राजपुरप्रवेशाय पादक्षेपं कृत्वा ।

(घ) सूचक इति । चिरयति विलम्बते । सविरागोक्तिरियम् ।

(त) राजशालक । सूचक ! এই বাড়ীর দ্বারে সাবধান হইয়া আমার প্রতীক্ষা কর, যাযং আমি রাজবাড়ীর ভিতরে যাইয়া, কিরিয় আসি ।

(घ) रक्षिद्वय । राज्ञारं संतोषं जग्याइवारं जज्ञं भगिनीपतिं प्रवेशं करन ।

(द) राजशालक । (पादक्षेपं करिष्यां चलिष्यां गेलैन ।)

(घ) सूचक । जालुक ! भगिनीपतिं वड़ं विलम्बं करितेहेन ।

(१) श्यालः । सूचक । इमं पुरद्वारे अप्रमत्तां पड्डिबालिह, जाव इमं अक्खुलीयसं जहागमणं भट्टिणी णिवेदिष तदो सायणं पड्डिक्खिष णिक्कमामि ।

(२) उभौ । पविशतु आवुत्ते शामिप्पशादत्थं । निष्क्रान्तः श्यालः ।

जालुकः । एषं अवशलोवशप्यणीया रात्राणी होन्ति । (न)

सूचकः । फुलन्ति मे अगहत्या इमं गण्ठच्छेदकं वावा-

दिदुं (१) । (प)

धौवरः । णालिहृदि भावे अञ्जालणमालके भविदुं (२) । (फ)

जालुकः । विलोक्य । एषे - अञ्जालणं इच्छते पत्ते गेह्निअ
लाभशाशयं आच्छदि । शम्भदं एषे शउलाणं मुहं पेक्खदु,
अहवा गिह्निअलाणं वली होदु (३) । (ब)

(न) ननु अवसरीपसर्पणीया राजानो भवन्ति ।

(प) स्फुरतो मे अगहस्तौ इमं ग्रन्थिच्छेदकं व्यापादयितुम् ।

(फ) नाहंति भावः अकारणमारकी भवितुम् ।

(न) जालुक इति । अवसरेण राज्ञामेवावकाशेन उपसर्पणीया उपगम्याः । तथा
च शत्रवेणैव राजानः कार्यव्यासक्तास्तिष्ठन्ति, तदा च तैः सहालापो न सम्भवति, तेन
चावसरः प्रतीचणीयस्ततश्चायं विलम्ब इति भावः ।

(प) सूचक इति । अगहस्तौ हस्तयोरग्रभागौ, स्फुरतः सञ्चलतः ।

(फ) धौवर इति । भावो विद्वान् भवान्, अकारणमारकी विना कारणं हन्ता ।

तस्मात्प्राप्यलात् भावत्वव्याघातकत्वाच्चेति भावः ।

(न) जानुक । ओरे ! अवसरक्रमे राज्ञादेव निकटं याइते इय ।

(प) सूचक । एहै गौईटकाटाके इत्या करिवार जग आमार
शेडेर आगो नाकाइतेछे ।

(फ) धौवर । महाशय अकारण-इत्याकारी इहैते पाऐरेन ना ।

(१) प्रथमः । जालुष ! फुलन्ति मे हत्या इमंश्च बहश्च शमणी पिण्डुं ।
पुरुषं निहंति । (२) पुरुषः । ...अञ्जालणे मालणे...

(३) ...अञ्जालणं शमी पत्तहत्थे लाभशाशयं परिच्छिद्य इदीमुहं देक्खीअइ ।
विहवली इविशशि शमी मुहं वा देक्खिअशि ।

नाग । प्रविश्य । सिग्घं सिग्घं एदं । इत्यर्द्धोक्ते (१) । (ग)
धीवरः । हा हृदोद्धि । इति विषादं नाटयति । (२) । (ग)

(ब) एषः अद्याकमीश्वरः । पत्ने गृहीत्वा राजशासनमागच्छति साध्वीये
सकुल्यानां मुखं प्रेक्षताम्, अथवा गृध्रशृगालानां वलिर्भवतु ।

(भ) शीघ्रं शीघ्रमेतम् ।

(म) हा हृदोद्धि ।

(ब) जालुक इति । ईश्वरः प्रभुर्नागरिकशालः, राजशासनं राजादेशम्, पत्ने
गृहीत्वा लेखयित्वा पत्रलिखितं राजशासनमादायेत्यर्थः । एष धीवरः, सकुल्यार
धात्रादीनाम्, मुखं प्रेक्षताम्, मोक्षनेन स्वगृहगमनात्, वलिरुपहारः स्वाय इति रुम्
भवतु व्यापादनादिति भावः ।

(भ) नागेति । शीघ्रं शीघ्रमेतं मुञ्चतं जालोपजीविनम् इति वाक्यस्य शी
शीघ्रमेतमित्यंशः अर्द्धमेव स्यादत उक्तम् इत्यर्द्धोक्त इति ।

(म) धीवर इति । एतं व्यापादयतमिति वक्ष्यतीति मत्वा धीवरस्योक्तिरिव विषाद-
नाटनञ्चेति बोध्यम् ।

(ब) जालुक । (देखिया) এই আশাদের প্রভু, পত্নী রাজার
আদেশ লইয়া আসিতেছেন । এখন এ, স্ববংশীয়দের মুখই দেখ
কিংবা শিয়াল-শকুনের খাণ্ডই হউক ।

(ভ) রাজশালক । (প্রবেশ করিয়া) সম্বর সম্বর ইহাকে—(এ
অর্দ্ধোক্তির পর)

(গ) ধীবর । হায় ! মরিয়াছি । (এই বলিয়া বিবাদের বজ্র
করিল ।)

(१) पुस्तकान्तरे एष पाठो नास्ति ।

(२) अयं पाठोऽपि न दृश्यते ।

नाग । मुञ्चध जालोवजीविणं । उववस्से से अङ्गुलि-
यस्स आगमे, अङ्गुलिमिणा जाव कधिदं (१) । (य)

सूचकः । जहा आणवेदि आवुत्ते (२) । जमवशदिं गदुअ
पङ्गिउत्ते क्वु एसे । इति धीवरं वन्धनान्मोचयति (३) । (र)

धीवरः । भट्टके । शम्पदं तुह केलके मे जीविदे ।
इति पादयोः पतति (४) । (ल)

(य) मुञ्चतं जालोपजीविनम् । उपपन्नः अस्य अङ्गुलीयकस्य आगमः, अस्मात्-
स्वामिना यावत् कथितम् ।

(र) यथा आज्ञापयति आहुतः । यमवसतिं गत्वा प्रतिनिवृत्तः खल्लेषः ।

(य) नावेति । जालोपजीविनं धीवरम् । यावत् यस्मात् आगमः प्राप्तिवृत्तान्तः,
उपपन्नः सङ्गतः, इति अस्मात्स्वामिना राज्ञा दुष्मन्तेन कथितमतो मुञ्चतमित्यर्थः ।

(र) सूचक इति । यमवसतिं यमालयम् । यमवसतिं गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्तस्य
यथा सौभाग्यं मन्वते, तथा अस्यापि प्राणदण्डसम्भवे मुक्तिलाभात् सौभाग्यं मन्वते
इत्याशयः ।

(य) राज्ञश्चालक । जालोपजीविके छाड़ग दाओ । एहे अङ्गुलीय-
थाण्डिबुत्ताञ्च थाटिग्राहे, ईहा आमादेर प्रभु बलिग्राहेन ।

(र) सूचक । भगिनीपति बाहा आदेश करेन । ए वेटा वमेर
बाड़ी बाईरा, फिरिग्रा आगिन । (एहे बलिग्रा धीवरके बद्धन इहेते
शुक्त करिन ।)

(१) प्रविश्य श्यालः । सूचक ! मुञ्चोपउ एसी जालोवजीवी । उववस्सो
विष से अङ्गुलीयकस्य आगमो ।

(२) सूचकः । जहा आवुत्ते मणाइ ।

(३) द्वितीयः । एसे जमवदणं पविशिस पङ्गिउत्ते । इति पुरुषं विमुक्त-
पद्मं करोति । (४) पुरुषः । श्यालं प्रणम्य । भट्टा ! अहं कैलिसे मे आजीवे ।

নাগ । উড়েছি, এসে ভট্টিণা অঙ্কুরীয়া-মুল্ল-সন্নিদে
পারিতোষিণ দে প্পসাदीकिदे, তা গেছ এদ' । ইতি ধীৱরায় কটক
দদাতি (১) । (ব)

ধীৱর : । সছৰ্ণ সপ্রণামচ্চ প্রতিগৃহ্য । অণুগ্ৰহীতৌচ্চি (২) । (শ)

(ল) ভক্ত : ! সাম্রাজ্য তব ক্রীতক' মে জীবিতম্ ।

(ব) উচ্চিষ্ট, এতৎ ভক্তা অঙ্কুরীয়ামূল্যসন্মিত' পারিতোষিকক্ প্রসাদীকৃতম্, য
গৃহাণ ইদম্ ।

(শ) অনুগ্ৰহীতৌচ্চি ।

(ল) ধীৱর ইতি । ভক্ত'রিতি নাগরিকসম্বোধনম্ । ক্রীতক' ক্রীতস্বরূপম্ ।

(ব) নাগেতি । ভক্তা রাজা । অঙ্কুরীয়ামূল্যেন সন্মিত' পরিমিতম্ অঙ্কুরীয়া-
মূল্যতুল্যমূল্যকমিত্যর্থঃ, মত্সৌদরগতে অঙ্কুরীয়কে নিধিবৎ উপাদাতুরেব সলৌদর্য
তদ্যদ্ব্যয়েন তত্সূল্যমূল্যকদ্রব্যান্তরদানস্যে বৌচিত্যাদিত্যাশয়ঃ । প্রসাদীকৃত' প্রদত্তম্
দত্তম্ । কটক' বলয়ম্ ।

(শ) ধীৱর ইতি । অনুগ্ৰহীতৌচ্চি, এতল্লাভাদিতি ভাবঃ ।

(ল) ধীৱর । হুজুর ! আমার জীবন এখন আপনার কেনা হইবে
(এই বলিয়া পায়ের উপর পড়িল ।)

(ব) রাজশালক । উঠ, মহারাজ অল্পগ্রহ করিয়া অঙ্কুরীয়া মূল্য
সমান এই পারিতোষিক তোমাকে দিয়াছেন ; অতএব ইহা গ্রহণ কর ।
(এই বলিয়া, ধীৱরকে বলয় দান করিলেন ।)

(শ) ধীৱর । (আনন্দ ও প্রণামের সহিত গ্রহণ করিয়া)
অনুগ্রহীত হইলাম ।

(১) শ্লোক : । এসৌ ভট্টিণা...সন্নিদৌ পসাদৌ বি দাবিদৌ । পুরুষাণাম্ দদতি ।

(২) পুরুষ : । সপ্রণামঃ পরিগৃহ্য । ভট্টকেষ অণুগ্ৰহিদ্ভি ।

जालुकः । एषे क्व रक्षा तथा अणुगहीदे, जघा शुलादो
शोदालिष हत्यिक्खन्धे समालोविदे (१) । (ष)

सूचकः । आवुत्ते ! पालितोशिएण जाणामि महालिहल-
दणेण अङ्गुलीअएण शामिणो बहुमदेण होदब्बं (२) । (स)

नाग । ण तस्सिं भट्ठिणो महालिहलदणं त्ति कदुअ
परिदोसो । एत्ति उण तक्केमि (३) । (ह)

(ष) एष खलु राज्ञा तथा अनुगृहीतः, यथा शुलादवताप्यं हस्तिस्तम्भे समारोपितः ।

(स) आहुत ! पारितोषिकेण जानामि महार्हं रत्नेन अङ्गुरीयकेण स्वामिनी
हेतुनेन भवितव्यम् ।

(ह) न त्विन् भर्तुर्महार्हरत्नमिति कृत्वा पारितोषः । एतत् पुनस्तर्कयामि ।

(ष) जालुक इति । एष धीवरः । समारोपित उत्थापितः ।

(स) सूचक इति । पारितोषिकेण धीवराय पारितोषिकदानेन, जानामि मन्थे ;
महार्हं रत्नेन महामूल्यमणिसत्त्वेन हेतुना, स्वामिनी राज्ञः, बहुमतेन अत्यादृतेन ।

(ह) जालुक । महाराज ईश्वर प्रति मेहेरूप अङ्गुलि करिग्राहेन,
मेरूप भूत इहेते नामाईश्वर शतीर घाडे चढ़ान इय ।

(स) सूचक । भगिनीपति ! पारितोषिके वृत्तितेहि षे, महामूला-
वृत्तमवित अङ्गुली महाराजेर विशेष आदरेर वस्तु इहेवे ।

(१) सूचकः । एषे णान अणुगही जे शुलादी अपदालिष हत्यिक्खन्धे
परिदोसिदे ।

(२) जालुकः । आहुत ! पालितोशे कहें तेण अङ्गुलीअएण भट्ठिणो शम्भदेण
होदब्बं ।

(३) श्लाघः । ण तस्सिं महार्हं रत्नं भट्ठिणो बहुमदं त्ति तक्केमि । तस्स
दण्डेण भट्ठिणो अहिमदो जणो सुमराविदो । मुहत्तणं पक्किदिगम्भीरोऽपि पप्पुअण-
णो पासि ।

চমৌ । কি' চণ (১) । (অ)

নাগ । তস্ম দ'সণেণ ভট্টিণা কোবি অহিমদো জণো
সুমরিদোত্তি, জদো মুহুত্তঅ' পহুদিগম্বৌরোবি পজ্জুস্সু অমণা
আসী । (ক)

সূচক: । দোশিদে শোহুদে অ দাণি' মদ্বা আবুত্তেণ (২) । (খ)

(অ) কি' পুন: ? ।

(ক) তস্য দর্শনেন ভর্তা কৌপ্যভিমতৌ জন: স্মৃত ইতি, যতৌ মুহুতং ব্রহ্ম-
গম্বৌরৌপি পথ্যুতসুকমনা আসীত ।

(হ) নাগেতি । তস্মিন্ অঙ্গুরীযকে, মহাহ'রত্ন' মহামূল্যমণিরসি ইতি ব্রহ্ম-
ন পরিতোষ: । তর্হি' কিমিত্যাহ এতদিতি ।

(অ) চমাবুত্তি । কি' পুনস্কক' যসীতি শেব: ।

(ক) নাগেতি । তস্য অঙ্গুরীযকস্য, ভর্তা রাজা । প্রকৃতিগম্বৌরৌপি স্বপ্ন-
বৌরৌপি, মুহুতং কিয়ত্বেণ' যাবত্, পথ্যুতসুকমনা চত্কষ্টিতচিত্ত: ।

(খ) সূচক ইতি । আবুত্তেণ ভগিনীপতিনা ভবতা, ইদানী' ভর্তা রাজা, তৌপি
বিঘটিতান্ অঙ্গুরীযকদানেন সন্তোষ' নীত:, শীচিত্তস্য অভিমতজনস্মারণেন শৌক' প্রাপিত্য ।

(২) রাজশালক । সেই আংটিতে মহামূল্য বস্ত্র আছে বলি;
মহারাজের সন্তোষ হয় নাই; কিন্তু আমি ইহা মনে করি ।

(অ) বক্ষিষ্য । কি ? ।

(ক) রাজশালক । সেই অঙ্গুরীদর্শনে মহারাজের কোন অভি-
লোক মনে পড়িয়াছে; যে হেতু তিনি স্বভাবগম্বীর হইয়াও কিছুকাল
অশ্রু উৎকর্ষিতচিত্ত হইয়াছিলেন ।

(খ) সূচক । ভগিনীপতি বর্তমানে রাজাকে সম্বন্ধে ও দুঃখিত হই-
ব্রকমই করিয়াছেন ।

(১) কচিদিয়মুক্তিনাস্তি । (২) সূচক: । শ্রীবিদ' নাম আবুত্তেণ ।

जालुकः । यं भणमि इमंश्च मच्छुत्तुणो किदे । इति धीवर-

मत्स्यया पश्यति (१) । (ग)

धीवरः । भट्टालके ! इदो अहं तुह्याणम्मि शुलामुल्लं
होदु (२) । (घ)

जालुकः । धीवल ! महत्तले शम्पदं अह्माणं पिअवअ-

(ख) तोषितः शोचितयो दानीं भर्ता आबुत्ते न ।

(ग) ननु भणामि अस्य मत्स्यशब्दोः कृते ।

(घ) भट्टारक ! इतः अहं युष्माकमपि सुरामूल्यं भवतु ।

(ग) जालुक इति । नन्विति सूचकसम्बोधने । मत्स्यशब्दोर्ध्ववरस्य, कृते निमित्ते
धीवरनिमित्तकमेवेत्यर्थः, भर्ता शोचित इत्यन्वयः । तथा च धीवरो यदि अङ्गुरीयकं
न शक्नुयात् प्राप्य वा न ददर्शयेत् न दद्याद्वा, तदा आबुत्तो राज्ञे तद्दर्शयितुं न शक्नुयात्,
तथा च सति राजा अभिमतजनं न खरेत् ततश्च तस्य शोको न स्यादिति भावः ।
पश्यता भुजुटोमङ्गा दोषारीपणेन इयमुक्तिः इयञ्च सास्वदृष्टिः आक्रोशज्ञापनेन धीवर-
सम्पत्तिरित्येवमस्य किञ्चिदंशमादातुमिति बोध्यम् ।

“अथे कृतेऽव्ययं तावत् तादव्ये वर्त्तते ह्ययम्” इति कीषसारः ।

(घ) धीवर इति । जालुकाभिप्रायं बुद्धाह भट्टेति । हे भट्टारक ! प्रभो !
इतः अस्य पारितोषिकस्य । सुरामूल्यं मद्यक्रयणमूल्यम् अस्य अहं युष्मभ्यमपि दातु-
मिच्छामीत्यर्थः ।

(ग) जालुक । ओह ! आगि बनि—एहे मत्स्य-शङ्कर जगु ।
(एहे बलिश अमृश्वार भावे धीवरेण अति चाहिन् ।)

(घ) धीवर । छज्जुर ! ईशार अर्ह, तोगादेणरु मदेण मूला इडक ।

(१) जालुकः । यं भणाहि, इमंश्च कए मच्छिआमत्तुणीत्ति । पुरुषमस्यया
पश्यति ।

(२) पुरुषः । ...तुह्याणं शुमणीमुल्लं होउ । जालुकः । एत्तकी जुज्जइ ।

শক্যে শংবুতেশি, কাদম্বলীশক্লিকো কলু পদমং শোহিহে ইচ্ছী-
অদি । তা এহি, শুল্লিআলম্ জ্জি ব গচ্ছহ্ম (১) । (ঙ)

ইতি নিষ্ক্ৰান্তাঃ সবে ।

অঙ্কাবতারঃ (২) । (চ)

(ঙ) ধীবর ! মহত্তরঃ সাম্রতমজ্জাক' প্রিয়বয়স্যঃ সংভটৌসি, কাদম্বরীশাচিন'
খলু প্রথমসৌহৃদমিষ্যতে, তদেহি শৌল্লিকালয়মেব গচ্ছামঃ ।

(ঙ) জালুক ইতি । চতুর্কোচদানাজ্জীকারমাণ্য' সন্মোদাদাহ মহেতি ।
সাম্রতমুত্কোচদানাজ্জীকারাত্ পরম্ । মহত্তরঃ অতীবপ্রধানঃ । কাদম্বরী মদ্য
শাচিনী যস্য ততাঃশম্ ইষ্যতে । শৌল্লিকালয়' মদ্যবিক্রয়িণী গৃহম্ ।

(চ) অইতি । অঙঃ অঙ্কান্তরমবতরত্যস্মিন্ অঙ্কমঙ্কান্তরমবতরযতীতি য
অঙ্কাবতারঃ অর্থোপল্লেখকবিশেষঃ । তথা চ দর্পণে—

“অর্থোপল্লেখকাঃ পঞ্চ বিষ্কম্বকপ্রবেশকৌ ।

চুল্লিকাঙ্কাবতারৌস্থ স্যাৎকঙ্কমুখমিত্যপি ॥

অঙ্কান্তে সূচিতঃ পাত্রৈকদঙ্কস্যাবিভাগতঃ ।

যত্রাঙ্কৌসবতরত্যেণৌসঙ্কাবতার ইতি স্মৃতঃ ॥”

তদন্ততি—“যথা অভিজ্ঞানে পঞ্চমাঙ্কে পাত্রৈঃ সূচিতঃ । ষষ্ঠাঙ্কদঙ্কস্যাবিভাগে
ইবাবতীর্ণঃ ।” এতদঙ্কতান্নোপজীবিত্বাৎ ষষ্ঠাঙ্কস্বেতি ভাবঃ ।

(ঙ) জালুক । ধীবর ! তুমি এখন আমাদের প্রধান প্রিয়বয়স
হইলে ; লোকে যত্নকে প্রথমমোহাশ্রদের সাক্ষী বলিয়া ইচ্ছা করি
থাকে । সুতরাং আইস শূরির বাড়ীই যাই ।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

(চ) অঙ্কাবতার সমাপ্ত ॥০॥

(১) স্যালঃ । ধীবর ! মহত্তরী তুমি' প্রিয়বয়স্বী দাশি' নৈ সংভটৌ ।
শৌল্লিকাশপণ'... । (২) প্রবেশকঃ ।

ষষ্ঠোক্তকঃ ।

—০:৯:০—

ততঃ প্রবিষ্টত্যাকাশয়ানেন মিশ্রকেশী (১) । (ক)

মিশ্র । ণিষ্বত্তিৎ মএ পজ্জাঅণিষ্বত্তিণিজ্জ' অচ্ছুরা-
তিত্বসন্দিষ্ট', তা জাব সাধুজণস্স অহিসেস্সকালো ভবে দাব
সম্পদ' ইমস্স রাএসিণো বৃত্তন্ত' পচ্চক্বীকরিস্স' । ৭' মেণআ-

(খ) নিব'ত্তিত' ময়া পর্য্যায়নিব'ত্তনীযমস্সরস্সীর্থ'সন্দিষ্টম্, 'তদ্ব্যবত্ সাধুজন-
স্সামিষেককালী ভবেত্, তাবত্ সাম্প্রতমস্স রাজব'ে'দু'ন্তান্' প্রত্যচীকরিষ্যামি । ননু

(ক) তত ইতি । মিশ্রাঃ সম্মিলিতা অতীবঘনাঃ কেশা যস্মাঃ সা মিশ্রকেশী
তদাষ্মা কাচিদস্সরাঃ । আকাশয়ানেন বিমানেন ।

(খ) মিশ্রেতি । অস্সরস্সীর্থৈঃ রস্মাদিভিরস্সরীণীনিभिঃ সন্দিষ্টমभिহিতম্,
পর্য্যায়ণ ক্রমেণ নিব'ত্ত'নীযম্ অস্মাভিরস্সরীণীণৈ'রৈব সম্পাদনীয' কুবেরস্স পরিচর্য্যাভ্যক'
কর্থে'ত্ব'ঃ, ময়া নিব'ত্তিত' সম্পাদিতম্ । তীর্থ'মিত্যুপক্রম্য "ধোনী পাব্বে দর্শ'নে
ব' ইতি হেমচন্দ্রঃ । সাধুজনস্স দেবলীকৈ বাহু'ষিকৈরুপস্স কুবেরস্স, অমিষেক-
কালঃ স্নানসমগ্ধো ভবেত্ । রাজব'ে'দু'ন্তস্স । কুবেরস্স স্নানসমগ্ধোপস্থিতৌ তু ময়াপি
তত্রৈব গত্যাম্যমিতি ভাবঃ ।

"সাধুজিনে সুনৌ বাহু'ষিকৈ সজ্জনরম্যগ্ধোঃ" ইত্যপি হেমচন্দ্রঃ ।

(ক) তদনন্তর বিমানেন মিশ্রকেশীর প্রবেশ ।

(খ) মিশ্রকেশী । ক্রমশঃ সম্পাদন করিবার জন্ত, অঙ্গরাদিগের
প্রতি যে সংবাদ ছিল, তাহা আমি সম্পাদন করিয়াছি । অতএব যে
পঞ্চাঙ্গ কুবেরের স্নানের সময় উপস্থিত হয়, তাহার মধ্যে এই রাজধির
বৃত্তান্ত প্রত্যক্ষ করিব । যেনকার সম্বন্ধে শকুন্তলা এখন আমার

(১) ততঃ...সানুমতৌ নামাস্তরাঃ ।

सम्बन्धेण शरीरभूदा दाणिं मे सउन्तला, तए अ दुहिदु-
णिमित्तं सन्दिष्टपूर्ववत्ति । समन्तादवलोक्य । किंषु, क्व, उचल्लि-
दुच्छवेवि दिअहे णिरुच्छवारम्भं विअ एदं राअउलं दीसदि ।
अत्थि मे विहवो सव्वं पणिधाणेण जाणिदुं, किन्तु सहीए
मए आदरो माणइदव्वो । भोदु, इमाणं ज्जेव उज्जाण-
वालआणं पाप्पपरिवत्तिणी भविअ तिरक्करिणीए विज्जाए
पच्छुआ उवलहिस्सं । इति नाट्येनावतीर्थं स्थिता (१) । (ख)

मेनकासम्बन्धेन शरीरभूतेदानौ मे शकुन्तला, तथा च दुहितृनिमित्तं सन्दिष्टपूर्ववत्ति ।
किन्तु खलु उपस्थितोत्सवेऽपि दिवसे निरुत्सवारम्भमिव इदं राजकुलं दृश्यते । अथ

मेनकायाः सम्बन्धेन कन्यात्वसम्बन्धेन हेतुना, शकुन्तला मे मम शरीरभूता देह-
स्वरूपा, मेनकाया मातृव्यसत्त्वात् तत्कन्यायाः शकुन्तलायाश्च मम भगिनोरुपत्तात् त्वि-
सखित्वाच्चेति भावः । तथा च मेनकाया, दुहितृनिमित्तं कन्याशकुन्तलार्थम्, पूर्वं
सन्दिष्टेति सन्दिष्टपूर्वा 'शकुन्तलानिमित्तं' दुष्मन्तः किं करोतीति तत्सन्निधौ गता
तथा ज्ञातव्यम् इत्युक्तपूर्वोत्तरार्थः ।

समन्तात् सर्वासु दिक्षु । उपस्थित उत्सव उत्सवनियमो यत्र तस्मिन् । तत्र
विद्यते उत्सवारम्भो यस्मिन् तत् तादृशम् । राजकुलं राजभवनम् । सर्वं वृत्तान्तम्
शत्रोत्रशृङ्गप हृदयेऽष्टे; अथ च कञ्चोर निमित्तं पूर्वं मेनका आश्रिते
संवादं दिश्याहेन । (मकलं दिक् दृष्टिपातं करिष्या) ये दिन उन्मत्त
निश्चयं छिन्, ते दिनं एव एहं राजभवनं निरुत्सवं देखितेहि केन !

(१) सानुमती । णिव्वत्तिअं मए पज्जाअणिव्वत्तणिव्वं अच्छरात्तिल्लसत्तिअं
जाव साहुजणस्य अहिसेषकालो ति । संपदं इमस्य राएसिणी सदत्तं पक्खी
करिअं ।...णिमित्तं आदिष्टपूर्ववत्ति ।...किंषु, क्व, उचल्ले वि निरुत्सवारम्भं । सव्वं
परिआदुं ।...

ततः प्रविशति चूताङ्कुरमासीकयन्ती चेटी तत्पृष्ठेऽपरा च (१) । (ग)

प्रथमा । कथं उवत्थिदो मधुमासो । (घ)

मे विभवः सर्वे प्रणिधानेन ज्ञातुम् । किन्तु सख्या मया आदरो मानयितव्यः । भवतु, एषामेवोद्यानपालकानां पार्श्वपरिवर्तिनी भूत्वा तिरस्करिण्या विद्यया प्रच्छन्ना उपलभ्यते ।

(घ) कथमुपस्थितो मधुमासः ।

प्रणिधानेन ध्यानेन, ज्ञातुम्, मे मम विभवः शक्तिरस्ति । तर्हि कथमेतावानागमन-परिमम इत्याह किन्त्विति । सख्याः शकुन्तलायाः, आदरः प्रत्यक्षतो राजहत्तान्तदर्शनाय आदरेण कृतोऽनुरोधः, मया मानयितव्यः सम्मानेन रक्षणीयः । तथा च यत्र कुत्रापि स्त्रिया ध्यानेन सर्वमवगन्तुं शक्तापि शकुन्तलायाः सादरानुरोधादेव एतावन्तमागमन-परिमममहमङ्गीकृतवतीति सरलार्थः । तिरस्करिण्या अदृश्यताजनिकया, विद्यया मन्त्रेण, प्रच्छन्ना पट्टश्रद्धा, सती, उपलभ्यते राजहत्तान्तं ज्ञास्यामि । नाट्येन चमिनयेन ।

(ग) तत इति । चूताङ्कुरमासमुकुलम् । चेटी काचित् दासी, तस्याः पृष्ठे पश्याने, अपरा चेटी च, प्रविशतीत्यन्वयः ।

(घ) प्रथमेति । कथमिति हर्षे । मधुमासो वसन्तमासश्चैव इति यावत् ।

"कथं हर्षे" च गर्हायां प्रकारार्थे च सम्भ्रमे । प्रश्ने सम्भावनायाश्च इति मेदिनी ।

ध्याने समस्त ज्ञानिवार क्रमताई आमार आछे ; किन्तु मथीर मादर अश्रोध राखिते इहेवे । इडक, एहे उद्यानपानकदिगेर पार्श्ववर्तिनी इहेश, तिरस्करिणी विद्याद्वारा गुपु थाकिया, राजार वृत्ताञ्ज जानिव । (एहे बलिया अभिनयैर धरणे नामिया थाकिन ।)

(ग) ताहार पर आमेर मुकुन देखिते देखिते एकटी दासी एवः ताहार पिछने आर एकटी दासीर प्रवेश ।

(घ) प्रथमा दासी । आ ! छेखमास उपस्थित इहेआछे ।

(१) चेटी अपरा च पृष्ठतस्तस्याः ।

आतम्वहरिअवेण्टं उस्ससिअं विअ वसन्तमासस्य ।
दिट्ठं चूअङ्कुरअं छणमङ्गल्लं णिअच्छामि (१) ॥१॥
द्वितीया । परहुदिए ! किं एदं एआइणी मन्तेसि । (६)

आताम्वहरितवन्तं उच्छसितमिव वसन्तमासस्य ।

दृष्टं चूताङ्कुरकं क्षणमङ्गल्यं नियच्छामि ॥१॥

(६) परभृतिके ! किमेतदेकाकिनौ मन्त्रयसे ।

आतामेति । आतामाणि ईषत्तामवर्णानि हरितानि पालाशवर्णानि च इत्यादि
यस्य तत्, क्षणमङ्गलाय उत्सवरूपमङ्गलकार्याय हितमिति क्षणमङ्गल्यम्, वसन्तमा-
सापकत्वात् तदुत्सवसम्पादकत्वाच्चेति भावः, दृष्टमवलोकितमिमम्, चूताङ्कुर-
काममुकुलम्, वसन्तमासस्य चैवमासस्य, उच्छसितं जीवितमिव, नियच्छामि निश्चीति
सम्भावयामीत्यर्थः, वसन्तमाससत्तासूचकत्वादित्याशयः ।

अथ वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

“निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः” इत्यमरः । “नियमः स्यात् प्रतिज्ञायां
निश्चये यन्त्रे व्रते” इति हेमचन्द्रः । आर्या जातिः ॥१॥

(६) द्वितीयेति । परेण भ्रियत इति परभृतिः ततः संज्ञायां कप्रत्ययान् परभृति-
केति प्रथमदास्या नाम, तेन च सम्बोधनम् । तन्नाम्ना कीकिता च गम्यते । मन्त्रय-
सुप्तं भाषसे ।

यांशत्र वृष्ठ जेवन् ताव ओ हरितवर्ण एवन् ये उंसवरूप यदनकार्य
सम्पादन करिया थाके, दृष्टमान मेहे आग्रभूकनके ढेखमासेर खीरने
आग्र मने करिजेछि ॥१॥

(६) द्वितीया दासो । परभृतिका ! तूहे एकाकिनौ एहे दि-
बनिजेछिम ? ।

(१) प्रथमा । आतम्वहरिअपण्डुर ! वसन्तमासस्य जीवमव्यय ! ।
दिष्टे वि चूषकीरय ! उदमङ्गल ! तुमं पसाएमि ॥

प्रथमा । महुअरिए ! चूअकलिअं पेक्खिअ उन्मत्तिआ
क्खु परहुदिआ होदि । (च)

द्वितीया । सहर्षं त्वया उपगत्य । कथं उवत्थिदो महु-
मासो ।। (छ)

प्रथमा । महुअरिए ! तवावि एसो कालो मदविव्भ-
मगीदाणं (१) । (ज)

(च) मधुकरिके ! चूतकलिकां प्रेक्ष्य उन्मत्ता खलु परभृतिका भवति ।

(छ) कथमुपस्थितो मधुमासः ।

(ज) मधुकरिके ! तवापि एष कालो मदविव्भमोदगीतानाम् ।

(च) प्रथमेति । मधु मधुवत् मधुरं वचनं पुष्परसञ्च करोति वदति सञ्चिनोति
चेति मधुकरि, ततोऽपि च संज्ञायां कप्रत्ययात् मधुकरिकेति द्वितीयदास्या नाम, तेनापि
च सन्बोधनम् । तन्नाम्ना भ्रमरी च गम्यते । चूतकलिकाम् आचमुकुलम् । पर-
भृतिका तदाख्या दासी, अहमित्याश्रयः, कीकिला च उन्मत्ता वसन्तकालाविर्भावैर्न
ज्ञानाविर्भावात् वसन्तकालाविर्भावाच्चेति भावः ।

“वनप्रियः परभृतः कीकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः ।

(छ) द्वितीयेति । अत्रापि कथंशब्दो हर्षः ।

(ज) प्रथमेति । हे मधुकरिके ! तदाख्यदासि ! भ्रमरि ! च । कालो
वसन्तः, मदविव्भमेण मत्तताविलासेन उदगीतानामुच्चैःस्वरैर्न गानानाम् । एतेन
मधुकरिकाया वासन्ती गीतिः प्रचलितेति निर्द्वायानयेदमुक्तमिति बोध्यम् ।

(८) अथवा दासी । मधुकरिका ! परभृतिका आग्रेर कनिका
पेशिशा उन्नत इहेशा थाटक ।

(९) तृतीया दासी । (आनन्देन सहित ताड़ाताड़ि निकटे
गईशा) ७ ! ठैछमाम उपस्थित इहेशाछे ।

(१) ...तव दाणिं ...मदविव्भमगीदाणं ।

द्वितीया । सहि । अवलम्बस्व मं, जाव अगपदे परि-
ट्टिदा भविअ चूअप्पसवं गेल्लिअ सम्पादेमि कामदेवस्य
अच्चणं (१) । (भ)

प्रथमा । जइ एव्वं, ता ममावि अच्चं अच्चणफलस्व । (ज)

द्वितीया । सहि । अभणिदे वि एदं सम्पज्जइ एव ।
जदो एक्कं ज्जेव णो एदं सरीरं द्विधा भिस्सं पजावइणा ।
सखीमवलम्ब चूतप्रसवं गृहीत्वा । अम्महे ! अप्पवुद्धोवि चूअप्पसवो

(भ) सखि ! अवलम्बस्व माम्, यावदगपदे परिस्थिता भूत्वा चूतप्रसवं गृहीत्वा
सम्पादयामि कामदेवस्य अर्चनम् ।

(ज) यदि एवम्, तन्ममाप्यर्चनमर्चनफलस्व ।

(ट) सखि ! अभणितेऽपि एतत् सम्पद्यत एव । यत एकमेव नौ एतत् शरी-

(भ) द्वितीयेति । अवलम्बस्व यथा न पतामि तथा धारय । अगपदे पदायस्मादुद्दे-
मात् । चूतप्रसवमाप्तपुण्यम् ।

“स्नादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः ।

(ज) प्रथमेति । यदि एवं मम धारणेन त्वया चूतप्रसवग्रहणं कर्तव्यं
तत् तदा, अर्चनफलस्व तच्चूतप्रसवद्वारा पूजनफलस्व अर्चं ममापि भवेत् । यदि
तदनुमन्तसे, तदा त्वामहमवलम्बे इति भावः ।

(ज) प्रथमा दासी । मधुकविका ! मत्ततावशतः तोरणं उरुकरा
गान करिवांर एहे समय ।

(व) द्वितीया दासी । मधि ! आमाके धर, यावत् आमि पाते
आगाय दाँडाईया, आमेर कलिका नईया, कामदेवेर पूजा सम्पन्न करि ।

(क) प्रथमा दासी । यदि ऐहैरूप हय, तवे आमारु पृञ्जाकर
अर्क हईवे त ? ।

(१) ...अगपाषट्टिआ...कामदेवअच्चणं करेमि ।

वन्धनभङ्गसुरही रात्रिदि । कपोतहस्तं कृत्वा । यमो भगवदे
मन्त्ररत्नजात्र (१) । (८)

अरिहसि मे चुअङ्कुर ! दिखो कामस्य गहिदचावस्य ।

पहिअजणजुअइलक्खो पच्चन्तरिओ सरो होदुं (२) ॥२॥

विधा भिन्नं प्रजापतिना । अहो ! अप्रवृद्धोऽपि चूतप्रसवो बन्धनभङ्गसुरभी राजते ।
यमो भगवते मकरध्वजः ।

(८) द्वितीयेति । अभणितेति सथा अननुमतेऽपौत्यर्थः, एतत् अर्चनफलस्य
तवाङ्गम्, सम्पद्यत एव जायत एव, नौ आवयोः । प्रजापतिना विधाया । भिन्नं
धर्मज्ञम् । तथा च आवयोरुभयोरेव हृदयस्याभिन्नवृत्तिकतया आत्मनीऽप्यभिन्नत्वमेव
संस्थाप्यते, केवलं शरीरमात्रतो भेदः । तेन मत्कृतस्यापि त्वत्कृतत्वेन अर्चनफलस्यार्हं
तवापि सादेवेति भावः । अप्रवृद्धोऽपि अविकसितोऽपि । बन्धनभङ्गेन वृत्तखण्डनेन
सुखिः सुगन्धिः । कपोतहस्तं हस्तयोः कपोताकारमञ्जलिम् । कपोतहस्तलक्षणमुक्तं
सहीतरवाकरी—

“कपोतोऽसौ करौ यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वौ ।”

मकरो मौनविशेषः ध्वजे यस्य तस्य कामदेवाय ।

(८) द्वितीया दासी । मथि ! ना बनिनेओ इहा इहैवेहै । षेहेतु
विधाता आमादेर एकहै शरीरके दुईभागे विभक्त करिग्याछेन ।
(नबीके धरिग्या, आमेर कलिका लहैग्या) ओहै ! विकसित ना इहैनेओ
आमेर कलिका, बौटा भाङ्गामात्र अगद्धि इहैग्याछे । (अङ्गनि बद्धन
करिग्या) भगवान् कामदेवके नमस्कार करि ।

(१) ...अकहिण वि एदं सव्वज्जइ, जदी एक्कं एव्व णी जीविदं दुहाट्ठिणं
सोत्तं । सखीमवलम्बा स्थिता चुताङ्कुरं गृह्णती । ...सुरही रात्रिदि ।

(२) तुमं सि मए चुअङ्कुर ! दिखो कामस्य गहिदचावस्य । ...पच्चन्तरिओ
सरो होदुं ।

কঞ্চুকী । প্রবিষ্ট্য সক্রোধম্ । মা তাবদনাভ্রজ্ঞে । দেবৈ
প্রতিষিদ্ধেঃপি মধুত্সবে চ তূতকলিকাভঙ্গমারমসে (১) । (৪)

অহঁসি মে চ তূতাজুর ! দত্তঃ কামস্য গৃহীতচাপস্য ।

পথিকজনযুবতিলল্য্যঃ পশ্চান্তরিতঃ শরী ভবিতুমহঁসি ॥২॥

অহঁসীতি । হে চ তূতাজুর ! আশ্রমুকুল ! দত্তো ময়া কামদেবায় চতুষ্ক-
লম্, পথিকজনানাং বিরহিলোকানাং যুবতয় এব লল্য্যাণি শরব্যাণি যস্য স তথৈব
বিরহিযুবতিতাড়য়িতৈত্বর্থঃ, পশ্চানাং সম্বোধনাदीনাং পশ্চৎসংখ্যকানাং শরাণাম্ অন্তি-
অন্তর্গতঃ, গৃহীতচাপস্য ধৃতধনুৰঃ কামস্য শরী ভবিতুমহঁসি, তথাপি চ তূতকলিকা-
দিত্যাশ্রয়ঃ । তথা চৌক্তমমরকৌশলীকায়াং রঘুনাথেন—

“সম্বোধনীত্বাদনৌ চ শ্লোষণস্তাপনস্তথা ।

স্তম্বনশ্চেতি কামস্য পশ্চৎ বাণাঃ প্রকৌৰ্টিতাঃ ॥”

“অরবিন্দমশ্লোকশ্চ চ তূতশ্চ নবমল্লিকা ।

নীলীতপলশ্চ পশ্চৈতে পশ্চৎবাণস্য শায়কাঃ ॥”

আর্য্যো জাতিঃ ॥২॥

(৪) কঞ্চুকীতি । মা তাবদেবং কুরুস্বৈত্বর্থঃ । আত্মানং ন জ্ঞানার্থে
অনাভ্রজ্ঞা তত্সম্বোধনম্ । তথা চ তুচ্ছং দাসীমাত্রমাত্মানং যদি জানীষাৎ, ততঃ
কথমপি রাজাজ্ঞালঙ্ঘনং ন কুর্য্যা ইতি ভাবঃ । দেবৈ রাজা । মধুত্সবে
মাষীযীত্সবে । অত্র কাকুত্বেণ চ তূতকলিকাভঙ্গস্য অন্যাত্মত্বং ব্যজ্যতে ।

হে আশ্রমুকুল ! আমি তোমাকে দান করিলাম; তুমি ধর্ম্মার্থী
কামদেবের পাঁচের অন্তর্গত বাণ হইতে পার, বিরহীদিগের যুবতীরবর্জন
তোমার লক্ষ্য হইবে ॥২॥

(৪) কঞ্চুকী । (প্রবেশ করিয়া ক্রোধের সহিত ।) ওরে আশ্রম-
হীনরা ? একপ করিস্ না ; মহারাজ বসন্তোৎসব নিবেদন করিয়াছেন
আর তোরা আমার কলিকা ভাঙিতে আরম্ভ করিয়াছিস ।

(১) প্রবিষ্ট্যপটৌর্দেপেণ ক্রুপিতঃ কঞ্চুকী । ...বসন্তোৎসবে লমাসকলিকামভঙ্গম্—

उमे । भीते । पसीददु पसीददु अज्जो, अगहिदत्था
प्रह्णे (१) । (ड)

कञ्चुकी । हं, न किल श्रुतं भवतीभ्यां यद्वासन्तैस्तरुभि-
रपि देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिश्च । तथाहि—(२) (ढ)
चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः
सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरुवकं तत् कोरकावस्थया ।
कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रतं
शङ्खे संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्द्धकृष्टं शरम् ॥३॥

(ड) प्रसीदतु प्रसीदतु आर्यः, अगृहीताथे चावाम् ।

(ड) उमे इति । भीते सत्यौ मुखमालिन्त्यादिना भयमभिनयन्त्यावित्यर्थः ।
अग्रहीतः अनवगतः अर्थः राजकर्तृकमधूतसवनविषेधरूपो विषयो याभ्यां ते । तथा च
पश्चाताचरणेन अपराधाल्पत्वात् तं मर्षयत्वित्याशयः ।

(ढ) कञ्चुकीति । हम् इति प्रत्ये । वासन्तैर्वसन्तकालीनैः तदाश्रयिभिः
वासन्तैरुवांसिभिः पत्न्यादिभिश्च देवस्य राज्ञः, शासनं मधूतसवनविषादेशः, प्रमाणी-
कृतमङ्गीकृतं पालितमित्यर्थः । तत् पालनं दर्शयितुमाह तथाहीति ।

(ड) दागौघय । (भीत इहेया) आर्य ! अगम इडेन, अगम
इडेन ; आगम एविसय जानि ना ।

(ढ) कञ्चुकी । ओ ! तोरा बुनिम् नाई ये, वसन्तकालेर बुक्क-
गम्ह, वा तदवस्थित पक्किअत्थुति सकलेई महाराजेर आदेश पालन
करियाछे । देख—

(१) उमे । भीते । पसीदउ अज्जो । अगहीधत्था वषं ।

(२) कञ्चुकी । न किल श्रुतं युवाभ्यां यत् वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य शासनं
प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि ।

মিষ্ম । যথি এত্থ সন্দেহো, মহাপ্পহাবো ক্বু রাণসী (১) । (২)

চতুতানামিতি । চিরনির্গতাপি বহুপূর্ব বহির্গতাপি, চতুতানাশাঘাণা কলিকা
 স্বং স্বকীয়ং স্বধারণীয়মিত্যর্থঃ, রজঃ পরাগম্, ন বধ্নাতি ন ধারয়তি । তথা
 সর্বত্র নির্গমানন্তরমেব কলিকা পরাগং ধত্তে অত্র তু চিরনির্গতাপি সা রাজশাসনা
 পরাগং ন ধত্ত ইত্যभिপ্রায়ঃ । যদপি কুরুবকং কুরুবকমুকুলম্, সম্রত্ বহির্মুকুলম্,
 তদপি কীরকাবস্থয়া কলিকারূপেণৈব স্থিতম্, রাজশাসনাৎ ন পুনর্বিংকসিকলিত
 ভাবঃ । তথা শিশিরে শীতকালি, গতেঃপি অতীতেঃপি, পুমাংসয তে কৌকিলগণে
 পুংস্কৌকিলাস্তেষাম্, রতং শব্দঃ, কণ্ঠেণু স্বলিতং বিচ্যুতম্ আবির্ভাবকালি বহুপূর্ব
 বিস্কলমিত্যর্থঃ । সারোঃপি অন্যত্র কা কথ্য স্বয়ং কামদেবোঃপি, চকিতো ভীতঃ
 তুণাৎ তুণীরাৎ অর্ধলগ্নমর্দমুত্তোলিতম্, শরং বাণম্, সংহরতি পুনর্যথাস্থানং স্বাপন
 শব্দে ইত্যহং সম্ভাবয়ামি । তেন চ অচেতনৈর্বাচৈরবিশিষ্টচেতনৈঃ পত্যাदिभिः দে
 রাজশাসনং পাণ্ডতে, যুবাभ्यः নু ন শ্রুতমপীতি কথং সঙ্কচ্ছত ইতি ভাবঃ ।

অত্র “মন্যে শব্দে ধ্রুবং প্রায়ো নুনমিত্যেবমাদয়ঃ । চতুপ্রেচাবাচকাঃ” ইতি
 দর্পণাभिधानেন শব্দে ইতি পদসত্ত্বাৎ বাচ্যা ভাবাभिমানিনী ক্রিয়ীত্বং চাল্লভাৎ ।
 সর্বেষামেব পুরুষজাতীয়ানাং স্ত্রীজাত্যপেচয়া মদাধিক্যাত্ অত্রাপি পুংস্কৌকিলানাং বহু
 রতসম্মখে রাজশাসনাদেব তন্নিবারণমিতি জ্ঞাপনার্থং কৌকিলানাং পুংস্বেন বিশেষণমি
 ন অপুষ্টার্থত্বদোষঃ ।

শাদূলবিক্রীড়িতং ব্রতম্ ॥ ৩৯ ॥

আগের মুকুল, বহুকাল নির্গত হইয়াও আপনার পরাগ ধর
 করিতেছে না ; কুরুবকের যে মুকুল বাহির হইয়াছিল, তাহা কলিকা
 অবস্থাতেই রহিয়া গিয়াছে এবং শীতকাল অতীত হইলেও, পুরুষজাতী
 কৌকিলগণের রব অন্তর্হিত হইয়াছে । সুতরাং আমি মনে করি-
 কামদেবও ভীত হইয়া, তুণ হইতে অর্ধ আকৃষ্ট শর উপকরণ
 করিতেছেন । ৩৯

(১) ভমে । যথি সন্দেহো.. ।

प्रथमा । अज्ज ! कदिचिदिअसाइं मिन्तावसुणा रट्टि-
एण भट्टिणो पादमूलं पेसिदा अल्लो इध पमदवणे चित्तकम्म
अप्पिदुं । ता आगन्तुअदाए ण सुदपुब्बो अल्लोहिं एसो
वुत्तन्तो (१) । (त) .

(घ) नास्त्वत्र सन्देहः, महाप्रभावः खलु राजर्षिः ।

(त) आर्य ! कतिचिद्विवसानि मिवावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलं प्रेषिते
पावाम् इह प्रमदवने चित्रकर्म अपर्ययितुम्, तदागन्तुकतया न श्रुतपूर्वं आवाभ्यामेव
वृत्तान्तः ।

(घ) मिश्रेति । अत्र चतुर्कलिकादिभिः राजशासनप्रमाणीकरणे तत्र हेतुमाह
नहेत्यादि । खलु यच्चात् ।

उत्तररामचरिते सीताया इव अस्या मिश्रकेश्या अपि प्रभावेण देहस्यादृश्यात्वात्
पावसापि अन्यैरश्राव्यत्वमिति बोध्यम् । एवं परवापि ।

(त) प्रथमेति । चित्रकर्म अपर्ययितुं पटे इति शेषः, पटे चित्रं कारयितु-
मिच्छः, राष्ट्रियेण राज्ञः श्यालकेन, मिवावसुना तदाख्येन केनचित् जनेन, कतिचित्
दिवसानि यावत्, भर्तुर्दुःश्रान्तस्य, पादमूलं चरणान्तिकम्, आवां प्रेषिते । तत् तच्चात्,
पावन्तुकतया अचिरागततया । एष वृत्तान्तः वसन्तोत्सवनिषेधवार्त्ता ।

“राजश्यालसु राष्ट्रियः” इत्यमरः । “मूलमाद्ये शिफायां स्यात् भे निकुञ्जेऽन्तिकेऽपि
के” इति विश्वः ।

(घ) मिश्रकेशी । एविषये सन्देह नाहै; कारण, राजर्षिर प्रभाव
बडाछ वेनी ।

(त) प्रथमदानी । आर्य ! कय्नेक दिननहेन राज्ञार शानक
मिवावइ एहे प्रमदवने छिन्नकार्य कराइवार जण, आमादिगके राज्ञार

(१) प्रथमा । अज्ज ! कइ दिअसाइं अल्लाणं मिन्तावसुणा रट्टिएण भट्टिणो
पादमूलं पेसिदाणं । एत्थ अ णो पमदवणस्य पालणकस्य समप्पिणं ।...

কঞ্চুকী । তেন হি ন পুনরেবং প্রবর্তিতব্যম্ (১) । (খ)
 চমে । সকৌতুহলম্ । অজ্ঞ ! জই ইমিণা জণেণ সোদব্বা,
 তা কধেদু অজ্জো কিং ণিমিত্তং ভট্টিণা বসন্তুচ্ছবো পহি-
 সিদ্ধোত্তি (২) । (দ)

মিশ্র । উচ্ছবপ্পিআ ক্বু রাআণো হোন্তি, তা এতথ গুরুণা
 কারণেণ হোদব্বং - (৩) । (ধ)

(১) অর্থ্য ! যদ্যনেন জনেন যৌতব্ধম্, তত্ কথয়তু অর্থ্যঃ কিং নিকি-
 মর্চা বসন্তৌতসবঃ প্রতিষিদ্ধ ইতি ।

(৩) উতসবপ্রিয়াঃ খলু রাজানো ভবন্তি, তদত্র গুরুণা কারণেণ ভবিতব্যম্ ।

(খ) কঞ্চুকীতি । এবং শূতকলিকামহাদ্যুতসবানুষ্ঠানে ।

(১) চমে ইতি । জনেন জনেন মথ্যেত্যর্থঃ । অর্থ্যো মান্বো ভবান্ । যত্ন-
 রাজা দুশ্মনেন ।

(৩) মিশ্রেতি । তত্ তস্মাত্, অত্র প্রিয়স্যপি উতসবস্য প্রতিবেদ্যে, গুরুণা মদ্রা ।

নিকট পাঠাইয়া দিয়াছেন । অতএব আমরা শীঘ্র আসিয়াছি বনিয়
 বুভাঙ্ক শুনিতে পাই নাই ।

(খ) কঞ্চুকী । তাহা হইলে, এ কার্যে আর প্রবৃত্ত হইও না ।

(১) দাসীদ্বয় । (কৌতুকের সহিত) অর্থ্য ! এই ব্যক্তি
 শুনিবার যোগ্য হয়, তবে বলুন দেখি—রাজা কি ভ্রম বশবোধ্য
 নিবেদন করিয়াছেন ।

(৩) মিশ্রকেশী । রাজারা উৎসবপ্রিয় হইয়া থাকেন ; এতদ্বা-
 শুদ্ধতর কারণই হইবে ।

(১) ভবতু । ন পুনঃ... (২)...কৌতুহলং যী...।

(৩) সানুমতী ।...ক্বু মণ্ডায়া । গুরুণা...।

कञ्चुकी । स्वगतम् । बहुलौभूतोऽयमर्थः, तत् किं न कथ्यते । प्रकाशम् । अस्ति भवत्योः कर्णपथमायातं शकुन्तला-प्रत्यादेशकौलीनम् ? (१) । (न)

उमे । अज्ज ! सुदं रट्ठिअमुहादो अङ्गुलीअदंसणं जाव । (प)

कञ्चुकी । तेन हि स्वल्पं कथयितव्यम् । यदैवाङ्गुरीय-दर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा रहसि मया तत्रभवती शकुन्तला मोहात् प्रत्यादिष्टेति, तदा प्रभृत्येव पश्चात्ताप-मुपगतो देवः । तथाहि—(२) (फ)

(प) आर्थ ! श्रुतं राष्ट्रियमुखात् अङ्गुरीयकदर्शनं यावत् ।

(न) कञ्चुकीति । अयमर्थः वसन्तीत्सवप्रतिषेधस्य कारणरूपो विषयः, बहुलौ-भूतः प्रायेण राज्यमयप्रकाशात् विस्तृतौभूतः, तत् तस्मात्, किं न कथ्यते तदुत्सव-प्रतिषेधकारणमिति शेषः । शकुन्तलायाः प्रत्यादेशस्य प्रत्याख्यानस्य कौलीनं लोकावादेः, भवत्योः कर्णपथमायातं प्राप्तमस्ति । अत्र काकुवशात् प्रश्नो गम्यते ।

“स्मात् कौलीनं लोकावादे” इत्यमरः ।

(प) उमे इति । राष्ट्रियस्य राजश्यालस्य मित्रावसीमुखात् ।

(न) कञ्चुकी । (स्वगत) ए विषय, विस्तृतइ इइया पड़ियाछे, तवे आर ना बलिव केन । (प्रकाशे) शकुन्तलाप्रत्याख्यानेन प्रवाद, जोमायेर काणे आसियाछे ? ।

(प) दासीवय । आर्या ! आम्हा राजशालाकेर मुखे अङ्गुरी यर्नपथास्तु सुनिशाहि ।

(१) कञ्चुकी । बहुलौभूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्णपथं मायातं... (२) कञ्चुकी । अल्पं । यदैव स्वल्पं स्वल्पलौभूतदर्शनात् ।

রম্যং হেষ্টি যথা পুরা প্রকৃতিভিন্নং প্রত্যহং সেব্যতে,
 শয্যোপান্তবিবর্তনৈর্বিগময়ত্যুন্নিদ্র এব চপা: (১) ।
 দাচ্ষিণ্যেন দদাতি বাচমুচিতামন্ত:পুরেভ্যো যদা
 গোত্রেণু স্খলিতস্তদা ভবতি চ ব্রীড়াবনম্রশ্চিরম্ ॥৪৪॥

(ফ) কচ্চুকীতি । রহসি নির্জনস্থানে, উদ্ভূতপূর্বা গান্ধর্ববিধানেন পরিতো-
 পূর্বা, কিন্তু মোহাৎ চিত্তবিভ্রমাৎ, প্রত্যাদিষ্টা প্রত্যাখ্যাতা, ইতি দেবেন রাজা, যদে-
 শ্বৃতমিত্যন্বয়ঃ । পশ্চাত্তাপমনুতাপম্ ; উপগতঃ প্রাপ্তঃ ।

রম্যমিতি । দেব ইতি গদ্যস্থং কচ্চূপদমত্র সম্বধ্যতে । তেন দেবী রাজা, যৎ
 চন্দ্রচন্দ্রনাটিকং মনোহরং বস্তু, হেষ্টি নাট্রিয়তে ; সহচারিণ্যা বিরহেণ তাড়নশব্দ-
 মুখদায়কত্বাভাবাদিতি ভাবঃ । যথা পুরা পূর্ববদিত্যর্থঃ, প্রকৃতিভিন্নমাত্মনঃ, যৎ
 ন সেব্যতে রাজকার্য্যসম্পাদনার্থং নোপাস্যতে রাজকার্য্যং ন পশ্যতীত্যর্থঃ । উন্নিদ্রা
 যেন স উন্নিদ্রো জাগরিত এব, শয্যায়া উপান্তযো: প্রান্তদেশযো: বিবর্তনৈ: পার্শ্বা-
 গমনাগমনৈ:, চপা রাবী:, বিগময়তি অতিবাহয়তি । তথা যদা দাচ্ষিণ্যেন সন্ত-
 বনিতাসু সমানানুরাগিত্বেন হেতুনা, অন্ত:পুরেভ্য: অন্ত:পুরবাসিনীভ্য: স্ত্রীভ্য: উক্তা
 যোগ্যাম্, বাচং বাক্যম্, দদাতি অর্পয়তি অন্ত:পুরবাসিনীভি: স্ত্রীভি: সহ উপযুক্ত-
 পতীত্যর্থ:, তদা গোত্রেণু নামসু, স্খলিত: প্রমথ: কমলানামি সঞ্চারয়িতব্যে শকুন্ত-
 লানোচ্চারিতবান্ সন্নিত্যর্থ:, চিরং বহুকালং ব্যাপ্য, ব্রীড়য়া ললনয়া অবনম্র: পর-
 মুখ্য ভবতি । শকুন্তলাপ্রত্যাখ্যানজনিতানুতাপেন সততততুষ্কারবাদিবানী ভাবা
 ইতি ভাবঃ ।

(ফ) কচ্চুকী । তাহা হইলে অল্পই বলিতে হইবে । অল্পই বলি
 করিয়া যখনই রাজা অরণ্য করিলেন যে, 'আমি সভাই নির্জনে শকুন্তলকে
 পূর্বে বিবাহ করিয়াছিলাম এবং মোহবশত: তাহাকে প্রত্যাখ্যান
 করিয়াছি' তদবধি রাজা অনুতাপ ভোগ করিতেছেন । দেখ—

(১) শয্যাপ্রান্তবিবর্তনৈ:...

मित्र । पित्रं मे पित्रं (१) । (ब)

कच्चुकी । अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्या-
स्थातः । (भ)

(व) प्रियं मे प्रियम् ।

अत्र अनुतापप्राप्तिप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।
तथा हेष्टीत्यादिकर्तृवाच्यपरस्मैपदान्तक्रियासमूहमध्ये सेव्यत इति कर्षवाच्यात्मने-
पदान्तक्रियोपन्यासात् भयप्रक्रमतादोषः, रुदिप्रयोजनाभावेऽपि अन्तःपुरशब्देन तत्स्वस्त्रीषु
लघणाकरणात् नेयार्थत्वदोषश्च, 'रस्य' हेष्टि, यथा पुरा स्वविषयान् नो पश्यति प्रत्यङ्मू'
इति प्रथमचरणपाठेन अन्तःपुरेभ्य इत्यत्र 'सीमन्तिनीभ्यः' इति पाठेन च तयोः समाधानं
विधेयम् ।

"प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि" इति विश्वः । "एषु त्वनेकमहिंसासु
समरागो दक्षिणः कथितः" इति साहित्यदर्पणः । "गोत्रं नास्ति तथान्वये" इति
इत्यायुषः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४॥

(ब) मित्रेति । प्रियं प्रीतिकरम्, इदं वचनमिति शेषः ; शकुन्तलां प्रति
राज्ञोऽनुरागसूचकत्वादिति भावः ।

रमा बल्लर प्रति विषेव करितेछेन ; भूरेर ग्राय कर्षचारौकर्तृक
सेवित हईतेछेन ना ; जागरित धाकियाई शयार ए-पाश ओ-पाश
करिया रात्रि अतिवाहित करितेछेन ; आर यथन अस्तःभूरेर रमणी-
दिगैर निकट, निछेर दाक्षिणावशतः उपयुक्त उभर देन, तथन काशरओ
नाम वनिते शकुन्तलानाम वनिशा बहकान याव९ लज्जाय अवनत हईशा
धाकेन ॥४॥

(ब) मित्रकेनी । प्रीतिकर, आमार प्रीतिकर बटे ।

(१) सानुमती । पित्रं मे ।

ভমে । জুজ্জদি । (ম)

নেপথ্যে । এদু এদু ভব' । (য)

কচ্ছুকী । কণ' দত্তা । অয়ে । ইত এবাভিবর্ত্ত'তে দেব,
তদুগচ্ছত' স্বকৰ্ম্মানুষ্ঠানায় (১) । (র)

ভমে । তহ । ইতি নিষ্ক্ৰান্তে । (ল)

(ম) যুজ্যতে ।

(য) এতু এতু ভবান্ ।

(ল) তথা ।

(ম) কচ্ছুকীতি । প্রভবতঃ প্রভাববিশিষ্টাৎ অতীতপ্রবক্তা, বৈমনস্যাৎ ব্যাকুল-
মনস্কত্বাৎ ।

(ন) ভমে ইতি । যুজ্যতে উৎসবপ্রত্যাখ্যানমিতি শিষঃ, সতি শীক্রে উৎসব-
স্থানস্য তদুদ্দীপকত্বাদিতি ভাবঃ ।

(য) নেপথ্য ইতি । বিদূষকস্বীকৃতিরিয়ম্ ।

(র) কচ্ছুকীতি । কণ' দত্তা কণ'প্রেরণেন নেপথ্যীকৃতি' স্থূলত্বার্থঃ । স্বকৰ্ম্মান-
ুষ্ঠানায় চিত্রকৰ্ম্মকরণায়, গচ্ছত' যুগ্মমিতি শিষঃ, রাজানিকীঃস্বস্থানস্থানাবসরকাল-
প্রযুত বিরক্তিকরত্বাच्চ' ইতি ভাবঃ ।

(ল) ভমে ইতি । তথা গচ্ছাব এব'ত্বার্থঃ ।

(ভ) কচ্ছুকী । মনের এই গুরুতর ব্যাকুলতাবশতঃ বদন্তোঃস্র-
নিষেধ করিয়াছেন ।

(ম) দাসীষয় । হইতে পারে ।

(য) নেপথ্যে । আস্থন আস্থন আপনি ।

(র) কচ্ছুকী । (কাণ দিয়া) ওহে ! রাজা এই দিকে
-আসিতেছেন, অতএব নিজের কার্য্য করিবার জন্য তোমরা যাও ।

(১) দেবঃ, স্বকৰ্ম্মানুষ্ঠায়িতাম্ ।

ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेशो राजा विदूषकः प्रतीहारी च । (व)

कञ्चुकी । राजानं विलोक्य । अहो ! सर्वास्ववस्थासु राम-
णीयकमाकृतिविशेषाणाम् । तथाह्येवं वैमनस्यपरीतोऽपि
प्रियदर्शनो देवः । य एषः—(१) (श)

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठे श्लथं

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासापरक्ताधरः ।

चिन्ताजागरणप्रताम्रनयनस्ते जोगुणैरात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते (२) ॥५॥

(व) तत इति । पश्चात्तापसदृशवेशः अनुतापोपयुक्तवेशः विकलदेही नातिपरिच्छेद-
वांशेति तात्पर्यम् ।

(श) कञ्चुकीति । आकृतिविशेषाणां रूपविशेषाणाम्, सर्वासु आनन्दितासु
विषयासु वा अवस्थासु, रामणीयकं सौन्दर्यम् । एवम् ईदृशेन वैमनस्येन अनुतापा-
न्मनीष्याकुलतया परीतो युक्तोऽपि, प्रियं सौन्दर्यात् प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः ।

प्रत्यादिष्टेति । प्रत्यादिष्टो निराकृतः विशेषमण्डनविधिः आधिक्येनालङ्करणकार्यं
येन सः, वामप्रकोष्ठे वाममणिवन्धे, श्लथं पश्चात्तापेन क्लृप्तत्वात् शिथिलम्, एकमेव
काञ्चनस्य स्वर्णस्येदमिति काञ्चनम्, वलयं कटकम्, विभ्रत् धारयन् । श्वासेर्निश्वासेः

(न) दासीष्वय । ताशहे । (एहं वनिशा चनिशा गेन ।)

(व) तदनन्तरं अनुतापेन उपयुक्तवेशे राजार एवं विदूषकः
प्रतीहारीश्च प्रवेशेन ।

(श) कञ्चुकी । (राजाके देखिमा) कि आकर्ष्य ! आकृति-
विशेषेन सकल अवस्थातेहै मोन्दर्या थाके । देख—एहेरूप आकूलतायुक्त
हैलेण राजार दर्शन प्रीतिकर । ये हेनि—

(१)....रामणीयत्वम्.... एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः । तथाहि ।

(२)....वामप्रकोष्ठार्पितम्....श्वासीपरक्ताधरः ।....प्रतान्नयनस्ते जोगुणादात्मनः....।

মিশ্র । রাজান' বিলোক্য । ঠাণে ক্বু পচ্ছাদেসবিমাণিদা বি
দ্রুমস্স কিদে সচন্তলা কিলিস্সদি (১) । (ঘ)

রাজা । ধ্যানমন্দ' পরিক্রম্য । (স)

(ঘ) স্থানে খলু প্রত্যাদেশবিমানিতাপি অস্য ক্তে শকুন্তলা ক্লিষ্যতি ।

অপরক্তঃ অপগतरागो मलिन इति यावत् अधरो यस्य सः । एतेनानुतापात् शायानं
दीर्घत्वमुष्णवश्च व्यज्यते । चिन्तया शकुन्तलाध्यानेन यत् जागरणं तेन प्रतापे प्रकषेप
ताम्रवर्णे नयने यस्य सः, संस्कारेण शानैर्घर्षणादिना मलदूरीकरणेन उल्लिखितसङ्कल्पः,
महामणिर्महामूल्यरत्नमिव, क्षीणोऽपि, अनुतापात् क्लेशोऽपि अन्यत्र घर्षणात् घर्ष
गतोऽपि, चात्मनः स्वस्य, तेजोगुणैः प्रभावगुणैः उज्ज्वलतागुणैश्च, नालक्ष्यते क्षीयतया
न बुध्यते ।

अत्र श्रौतोपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

(ঘ) মিশ্রেতি । প্রত্যাদেশেন প্রত্যাখ্যানেন বিমানিতা অপমানিতাপি শকুন্তলা,
অস্য দুঃখস্য ক্তে নিমিত্তে, যত্ ক্লিষ্যতি বিরহক্লেশমनुभवति, তত্ স্থানে খলু যুক্তমেব ।
প্রত্যাখ্যানাপমানেন বিরাগসম্ভবেঃপি অস্য অলৌকিকসৌন্দর্য্যবশাদেবানুরাগদাখ্যান্ত বিরে-
ক্কেশালুভবঃ সম্ভবত্বেতি ভাবঃ ।

বিশেষরূপে অলঙ্কার ধারণ পরিত্যাগ করিয়াছেন, কেবল বায় যদি
বন্ধে একটীমাত্র শিথিল স্বর্ণবলয় ধারণ করিতেছেন, নিশাসে ষ্ট-
য়ুগল মলিন করিয়াছে এবং চিন্তাবশতঃ জাগরণে নয়নযুগল তাম্রবর্ণ
হইয়াছে, তথাপি পরিমার্জিত মহামণির ন্যায় ক্ষীণ হইলেও নিষেধ
ভেজের গুণে তাহা লক্ষ্য করা বাইতেছে না । ৫৫।

(য) মিশ্রকেন্দ্ৰী । (রাজাকে দেখিয়া) প্রত্যাখ্যান করিয়া
অপমানিত হইয়াও শকুন্তলা-যে ইহার জন্ত ক্লেশ ভোগ করিতেছে, তাহা
সঙ্গতই বটে ।

(১) শালুমতী । রাজান' দৃষ্ট্বা ।...কিলিষ্যমি ।

प्रथमं सारङ्गाच्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुश्रयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुधम् ॥६॥

मित्र । यं ईदिसादं तवस्मिणीए भागधेयाइं । (ह)

विदू । अपवार्थ । हुं, भूओवि लङ्घितो एसो सउन्तला-
वादेण । ए आणे कधं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि (१) । (च)

(ह) नवीदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि ।

(स) राज्ञेति । ध्यानेन शकुन्तलाचिन्तया मन्दमल्यमल्पम्, परिक्रम्य पादक्षेपं कृत्वा ।

प्रथममिति । सारङ्गस्य हरिणस्य अक्षिणी इव अक्षिणी चक्षुषी यस्यास्तया, प्रियया शकुन्तलया, प्रथमं प्रतिबोध्यमानमपि परिणयस्वरणाय विविधभावेन ज्ञाप्यमानमपि, सुप्तं निद्रितं निद्रितवदविदितसर्ववृत्तान्तम् इयं मदीयम्, हतहृदयं दग्धचित्तम्, अनुश्रयदुःखाय चिरमनुतापदुःखानुभवाय, सम्प्रति विबुधं जागरितं जागरितवद्विदितसर्ववृत्तान्तं ज्ञातमिति शेषः । सम्प्रत्यपि विबोधाभावे नेदमनुश्रयदुःखं सम्भाव्येति भावः ।

अथ सारङ्गाच्येति लुप्तोपमालङ्कारः ।

“चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः श्वजे विषु” इति “अथानुश्रयो दीर्घदेशानुतापयोः” इति चामरः । चार्थ्या जातिः ॥६॥

(ह) मित्रेति । तपस्विन्याः श्रोत्र्यायाः शकुन्तलायाः, भागधेयानि भाग्यानि, ईदृशानि ननु एवमभूतान्येव दुष्मन्तहृदयस्य प्रथमं विवृतिजनकानि परस्व प्रबोधीत-
पादकानौत्यर्थः । तेन तव दुष्मन्तस्य नैष दीर्घः, किन्तु शकुन्तलाभागधेयानामेवेत्याशयः ।

(स) राज्ञा । (चिह्नावशतः अल्ल अल्ल पादक्षेप करिष्या) प्रथमे हरिणानुश्रवा प्रियतया शकुन्तला, परिणय स्वरण कराईवार जग्न नानाप्रकार बुझाईते थाकिनेओ, एही पोड़ा मन झुमाईया छिल, आर এখন-
अनुतापेरेर हःथ भोग करिবার जग्न जागिषाछे ॥७॥

(ह) मित्रकेनी । दीना शकुन्तलार भाग्याई एहीरूप ।

(१) विदू ।...सउन्तलावाडिणा ।...

कञ्चुकी । उपसृत्य । जयति जयति देवः । देव । प्रत्यवेक्षिताः प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः (१) । (क)

राजा । वेत्नवति ! मद्बचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि, अथ चिरप्रबोधान्न सम्भावितमस्माभिर्धर्मासनमध्यासितुम्, यत् प्रत्यवेक्षितमार्थेण पौरकार्यं तत् पत्रमारोप्य प्रस्थापयतामिति (२) । (ख)

(च) इ, भूयोऽपि लङ्घित एष शकुन्तलावातेन । न जानि कथं चिकित्सितव्यो भविष्यति ।

(च) विदू इति । इमिति वितर्कः । शकुन्तलावातेन शकुन्तलाविषयकवायुरीयेष, एष दुष्मन्, भूयः पुनरपि, लङ्घित आक्रान्तः ।

(क) कञ्चुकीति । प्रत्यवेक्षिता सर्व एव राज्ञ उत्सवनिषेधादेशं पालयन् न वेति परीक्षणार्थं पर्यवेक्षिताः । यथाकामं यथाभिलाषम्, विनोदस्थानानि विशेषेण वेदनापनोदनोपयुक्तदेशान्, अध्यास्ताम् उपविशतु ।

(ख) राजेति । वेत्नवतीति प्रतीहारौघस्वाधनम् । अमात्यो मन्त्री चासौ पिशुनः क्षदाप्यस्येति तम् । चिरप्रबोधात् राज्ञी बहुकालजागरणात्, अस्माभिः "वाञ्छद" ।

(ङ) विदूषक । (आपनि आपनि हूँ हूँ) इ ! शकुन्तलायाः आवारं इहं आक्रमणं करिष्ये । जानि ना, किं प्रकारेण प्रतीकारं करिष्ये ।

(क) कञ्चुकी । (निकटे याइया) महाराजेन जय हुँ, जय हुँ । प्रमदवनैर सकल स्थानं देखिवाछि । এখন ইচ্ছাशुभावे চিত্তবিনোदनস্থানে উপবেশন করিতে পারেন ।

(१) कञ्चुकी । उपसृत्य । जयतु देवः । महाराज ! ...स्थानानि महापश्य ।

(२) ...अमात्यमार्थपिशुनम् । तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

প্রতী । জ' দেবো আণবেদি । ইতি নিষ্ক্ৰান্তা । (গ)

রাজা । পার্বতায়ন ! ত্বমপি স্বনিয়োগমশূন্য' কুরু (১) । (ঘ)

কঙ্কুকী । যদাজ্ঞাপয়তি দেবঃ । ইতি নিষ্ক্ৰান্তাঃ ।

বিদুঃ । কিদ' ভগ্নদা ণিম্মক্কিঅ', সম্মদ' সিসির-
বিচ্ছ'অরমণীএ ইমস্সি' পমদবণুহেসে অত্তাণ' বিণোদেহি
(২) । (ঙ)

(গ) যদেব আজ্ঞাপয়তি ।

ইতি বহুবচনাৎ মধেত্যর্থঃ, ধর্মাসন' বিচারাসনম্, অধ্যাসিতুমপবেষ্টুম্, ন সম্ভাবিত'
বিরজাগরণেনৈব অসুস্থদেহচিত্তত্বাৎ ন সম্ভাবনা কৃতা । অতএব আর্থ্যেণ মান্দ্যেণ
পিশনেন ভবতা । প্রত্যবেচিত' পর্যালোচিতম্ । পবনারোপ্য পবে লিখিত্বা, তৎ
প্রস্তাষ্যতাং প্রেথ্যতাম্, ইতি ব্রূহীত্যন্বয়ঃ ।

(ঘ) রাজীতি । পর্বতস্তাপত্যমিতি পার্বতায়নঃ । এতচ্চ কঙ্কুকিনী নাম্বা
সলীচনম্ । স্বনিয়োগম্ আত্মান' প্রতি মমাদেশম্, অশূন্যম্ অনুষ্ঠিতম্, কুরু, স্বস্থান-
মনাঃপূরসেব যচ্ছ'ত্যর্থঃ ।

(খ) রাজা । বেত্রবতি ! আমার কথাশুনারে মজ্জী পিণ্ডনকে বল
যে, রাজ্রিতে বহুসময় জাগরণ করায় আজ ধর্মাসনে বসিবার সম্ভাবনা
করিনা । অতএব আপনি যে পৌরকার্য পর্যালোচনা করিয়াছেন,
তাহা পত্রে লিখিয়া পাঠাইয়া দিন ।

(গ) প্রতীহারী । মহারাজ যাহা আদেশ করেন । (এই
বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ঘ) রাজা । পার্বতায়ন ! তুমিও নিজের আদেশ পালন কর ।
কঙ্কুকী । মহারাজ যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(১) বাতায়ন !... (২)...সিসিরাতপচ্ছ'অরমণীএ...অত্তাণ' রমহস্সি ।

রাজা । নিশ্চয় । বয়স্য ! যদুচ্যতে রম্ভোপপাতিনোজন্য
ইতি তদব্যমিচারি । পশ্য—(১) (চ)

মুনিসুতাপ্রণয়স্মৃতিরোধিনা
মম চ মুক্তমিদং তমসা মনঃ ।
মনসিজেন সখে ! প্রহরিষ্যতা
ধনুশ্চি চ তশরশ্চ নিবেশিতঃ ॥৩॥

(ঙ) কৃতং ভবতা নির্মলচিকম্, সাম্প্রতং শিশিরবিচ্ছেদরমণীয়ে অশ্বিন্ প্রমদ-
বনোদ্রেগ্রে আত্মানং বিনোদয় ।

(জ) বিদূ ইতি । মল্লিকাণামপ্যভাব ইতি নির্মলচিকং নির্জনমিতি তাত্পর্যম্ ।
শিশিরবিচ্ছেদেন শীতকালোপগমেণ রমণীয়ে মনোহরে, প্রমদবনস্য উদ্রেগ্রে অশ্বিন্
স্থানে । বিনোদয় আনন্দয় ।

(চ) রাজেতি । অনর্থা অনিষ্টানি, রম্ভেণ ছিদ্ৰেণ উপযুক্তাবকাশেণ উপপত্তি
উপস্থিতা ভবন্তীতি রম্ভোপপাতিনঃ, ইতি যদুচ্যতে লোকৈরिति শ্রেষঃ, তদব্যমিচারি
নিয়তম্ ।

মুনীতি । মুনিসুতায়াঃ শকুন্তলায়াঃ প্রণয়স্য প্রেমণঃ স্মৃতিং রূপমি
তেন, তমসা তমোগুণজনিতমোহেন, ইদং মম মনঃ, মুক্তম্ পরিত্যক্তম্ ; ই সখি !
প্রহরিষ্যতা প্রহারং করিষ্যতা, মনসিজেন মদনেন, ধনুশ্চি, চ তশর আশমুভুক্তাভাব
বাহুঃ, নিবেশিতো মাং প্রতি নিচ্ছেপার্থং স্থাপিতম্ । তথা চ কামঃ প্রহর্যুনিচ্ছতি

(ঙ) বিদূষক । মল্লিকাটির পর্য্যন্ত অভাব করিয়াছ; এখন
শীতকাল অতীত হওয়ায় মনোহর এই প্রমদবনের কোন স্থানে বসিয়া
আত্মবিনোদন কর ।

(চ) রাজা । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) বয়স্য ! লোকে যে বলে
“বিপদ ফাঁক পাইয়া উপস্থিত হই” তাহা ঋবমত্য । দেখ—

(১) তদব্যমিচারি বচঃ । কৃতঃ ।

उपहितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रया
प्रियतमामनिमित्तनिराकृतताम् ।

अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः

सुरभिमाससुखं समुपैति च (१) ॥८॥

इयं कालं यावत् तदवसरं न लेभे, किन्तु यदैव मम मनो मोहमुक्तं जातं शकुन्तला-
भुतिशोपस्थिता, तादृशमवसरं प्राप्यैवासौ प्रवृत्तुं प्रवृत्तः ; अतएव “रन्ध्रीपपातिनी-
ऽनर्था” इति वचो मय्यपि अन्यभिचारीति भावः ।

अथ पूर्वाह्नपराह्नयोश्चकारहयं मौचननिवेशनक्रिययोर्धौगपद्यं सूचयति ; अथ च
कामकतृकचतुशरनिवेशनं प्रति तमसा ननीमोहमौचनमेव कारणम्, धौगपद्येन
च तयोः पौर्वापर्यविपर्ययादतिशयोक्तिः, तन्मूलयायं क्रियासमुच्चयोलङ्कारः । तथा
चोक्तं दर्पणकारैः—“एते हि गुणक्रियाधौगपद्यं समुच्चयप्रकारा नियमेन कार्यकारण-
भावनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः ।” द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥७॥

उपैति । अङ्गुलीमुद्रया मन्नामाचरयुक्ताङ्गुरीयकदर्शनेन, उपहिता उपस्थापिता
भुतिः शकुन्तलाचरणं यस्य स तादृशीऽहम्, उत्सुक उत्कण्ठितः सन्, अनिमित्त-
निराकृतताम् अकारणप्रत्यादिष्टाम्, प्रियतमां शकुन्तलाम्, अनु लक्ष्यीकृत्य, अनुशयात्
रोदिमि च, सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य चैत्रस्य सुखं चैत्रमासोपस्थितिनिबन्धन आनीद-
वत्यः, समुपैति च उपस्थितो भवति च । तथा च विरहावसरं प्राप्य निरतिशय-
सुखीसुखसम्पादकचैत्रमासागमादनर्था रन्ध्रीपपातिन इति वचसः अन्यभिचारित्वमिति
भावः । यद्वशीरोगवतः पलान्नप्राप्तिरिव विरहिणः सम्भोगसुखसम्पादकचैत्रमासप्राप्तिरनर्थ-
एवेति बोध्यम् ।

शुनिकता शकुन्तलानां प्रणयश्रुतिनाशक मोह, आशान् एहै मनके
हाङ्गिना दिन ; मथे ! प्रहारकारी कामदेवो धनुते हृत्तर योजित
करिलेन ॥१॥

(१) अयं श्लोकः कुत्रचित् पुस्तके न दृश्यते ।

বিদু। ভো বয়স্য ! চিহ্ন দাব ইমিণা দণ্ডকদে
কন্দপবাণং ন্যাসেমি । ইতি দণ্ডকাষ্টমুখ্যম্ চতুর্ভুজং তাক্ষমি-
নিচ্ছতি (১) । (ক)

রাজা । সন্মিতম্ । ভবতু, দৃষ্টং ব্রহ্মবর্ষসম্ । সখে !
কৌদানীমুপবিষ্টঃ প্রিয়ায়াঃ কিञ্চিদনুকারিণীশু লতাসু দৃষ্টি
বিনোদয়ামি ? (২) । (জ)

(ক) ভো বয়স্য ! তিষ্ঠ তাবত্ অনেন দণ্ডকাষ্টেন কন্দপবাণং ন্যাসয়ামি ।

অত্রাপি বীচনং প্রতি সুরমিনাসমুদ্রাগমস্য কারণত্বেন পূর্ববচকার্যেন তসৌ-
যৌগপদ্যমুচনাত্তাদৃশ্যতিশয়োক্তিমূল এব সমুচ্যোক্তলঙ্কারঃ ।

‘বজ্ররৌপ্যকমূষ্মিকা । সাধবরাঙ্কুলিমুদ্রা স্যাত্’ ইত্যমরঃ ।

দ্রুতবিলম্বিতং বচনম্ ॥৮॥

(ক) বিদু ইতি । দণ্ডকাষ্টেন কাষ্টনির্মিতদণ্ডেন, কন্দপবাণং কন্দপবাণ-
মুতমাচমুকুলম্ ।

(জ) রাজিতি । অকিञ্চিত্কারস্য চতুর্ভুজস্য নিপাতীভ্যমদর্শনাত্ বিলম্ব-
নামাক্রান্ত অঙ্গুরী, আমার স্মৃতি জন্মাইয়া দিয়াছে, তাহাতে

বুঝিয়াছি যে, বিনা কারণে প্রিয়তমাকে প্রত্যাখ্যান করিয়াছি; সুতরাং
তাহাকে লক্ষ্য করিয়া, উৎকণ্ঠিত হইয়া, অনুতাপবশতঃ রোদন
করিতেছি; এদিকে চৈত্রমাসের আয়োদ্য উপস্থিত হইয়াছে ।

(ছ) বিদূষক । বয়স্য ! একটু থাম, এই দণ্ড দিয়া কায়ের বা-
ধনঃ করিয়া দি । (এই বলিয়া দণ্ড তুলিয়া, আয়ের মুকুল তাক
করিতে ইচ্ছা করিল ।)

(১) বিদূষকঃ । চিহ্ন জাব...ন্যাসঃস্ব্যং ।

(২) রাজা । ...কৌপবিষ্টঃ...দৃষ্টিং বিনোদয়ামি ।

विदू। अ' भयदा आसन्नपरिचारिका लिविअरी मेहा-
विणी आदिष्टा माधवीलदाहरण इम' वेल' अदिवाहिस्स'
तहि' चित्तफलए मे सहस्रलिहिद' तत्थभोदीए सउत्तलाए
पडिक्किदि' आणेहि त्ति (१) । (भ)

(भ) ननु भवता आसन्नपरिचारिका लिपिकरी मेधाविनी आदिष्टा माधवीलताम्बहे
इमां वेलामतिवाहयिष्यामि, तच्चिन् चित्रफलके मे सहस्रलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः
प्रतिकृतिमानयेति ।

पद्मः क्षितमिति बोध्यम् । भवतु असौद्यमस्य निवृत्तिरिति शेषः । ब्रह्मणी वचं
इति ब्रह्मवचं ब्रह्मतेजः, दृष्टमन्यत्र प्रत्यचोक्तमिति सोऽङ्गुष्ठनोक्तिः । क कच्चिन्
क्षणे । प्रियायाः शकुन्तलायाः । दृष्टिं नयनम्, विनोदयामि आश्वासयामि ।

ब्रह्मवचंसमिति "ब्रह्महस्तिराजपण्येभ्यो वचंस," इति राजादित्यादम् ।

(क) विदू इति । नन्विति सम्बोधने । आसन्नपरिचारिका सर्वदा सन्निहिता
विहरी, लिपिकरी चित्रकार्यकारिणी, मेधाविनी श्रुतिशक्तिशालिनी । अतएव तस्या
विचारवासना इति भावः । सहस्रेन लिखितां चित्रिताम् । प्रतिकृतिं प्रतिमूर्त्तिम् ।
यति आदिष्टेत्यन्वयः ।

(ख) राज्ञा । (देवः हाशु करिया) हउक, ब्राह्मणेन तेज
मेवियाहि । सत्थे ! एथन कोथाय वसिया, प्रियतमार् किछु अन्नकरण
करे, एहेरूप लताते नयन आशस्त करि ? ।

(ग) विदूषक । सर्वदाई तोमार निकटे थाकिया वे परिचर्या
करिया थाके एवं बाहार वेश् श्रुतिशक्ति आछे, सेई चित्रकारीनीके
हूयि आदेश करियाछ वे, आमि एई समयटा माधवीलतागृहे
अतिवाहित करिव ; सेईथाने, चित्रफलके आमार हस्तचित्रित प्रियतमा
शकुन्तलार प्रतिमूर्त्ति निम्ना आसिबि ।

(१) विदूषकः । ...परिचारिका चदुरिषा भयदा संदिष्टा माधवीलताम्बहे ।

राजा । ईदृशमेव हृदयाश्वासनम् । तत्तदेवादेश्य माधवी-
लतागृहम् (१) । (ज)

विदू । इदो इदो एदु भव' । इत्युभो परिक्रामतः । (ट)

मित्र । अनुगच्छति ।

विदू । एसो मणिसिलावट्टसणाहो माहवीलतामण्डवो
बिवित्तदाए उपहाररमणीज्जदाए णिसग्गमारुदेण अ साअदेण
विअ पडिच्छदि तुम' ; ता पविसिअ णिसीददु भव' (२) । (ठ)

(ट) इत इत एतु भवान् ।

(ठ) एष मणिशिलापट्टसनायो माधवीलतामण्डवो विवित्ततया उपहाररमणीयस्तु
निसर्गमारुतेन च स्वागतेनेव प्रतीच्छति त्वाम् ; तत् प्रविश्य निषीदतु भवान् ।

(ज) राजेति । ईदृशमेव चित्तदर्शनजन्यमेव, हृदयस्य वियोगविधुरस्य चित्त-
आश्वासनं कर्तव्यमिति शेषः, गत्यन्तराभावादिति भावः । आदेश्य तत्पथदर्शन-
ब्रह्मीत्यर्थः । इदमेवोक्तमभियुक्तैः—

“वियोगावस्थासु प्रियजनसदृचानुभवनं
ततश्चिन्तं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गस्यृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि
प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ॥”

(ट) विदू इति । इत इतः अनेनानेन पथा ।

(ए) राजा । एहैरूपहे मनेर आश्राम करिते रहैवे । अहं
सेह माधवीलतार घरहे देखाईया दां ।

(ट) विदूषक । तूमि एहै एहै पथे आईस । (ईश्वर पत्र हे
जनेहै पदक्लप करिते लागिलेन ।)

(१) राजा । ईदृशं हृदयविनीदस्थानम् । तत् तमेव मार्गमादेश्य ।

(२) ...माधवीमण्डवो...रमणीज्जदाए णिअ'सअ'...विअणी...

उमौ । प्रविश्यौपविष्टौ (१) ।

मित्र । लदासंस्मिदा पेक्विस्स' दाव पिअसहीए पडि-
किदि', तदो से भत्तुणे बहुमदं अणुराअं णिवेदइस्स' ।
इति तथा कृत्वा स्थिता (२) । (७)

(७) लतासंश्रिता प्रेक्षित्ये तावत् प्रियसख्याः प्रतिकृतिम्, ततः अस्मा भर्तुर्वहु-
मतम् अनुरागं निवेदयिष्यामि ।

(७) विदू इति । मणिरूपा शिला प्रस्तरः तन्निर्मितः पटः पीठं मणिशिलापट-
त्वेन उपायो युक्तः । विविक्ततया निर्जनतया उपहारेण पुष्पादिनिक्षेपेण वा रमणीयता
स्युः, निसर्गमारुतेन स्वभाववाङ्मयायुना च, स्वागतेनेव कुशलप्रश्नेनेव, त्वाम्, प्रतीच्छति
प्रतिगच्छति, प्रियः प्रियान्तरनिवेति भावः । तत् तस्मात् । निषीदतु उपविशतु ।

अथ निसर्गमारुतस्य मृदुशब्दे स्वागतप्रश्नशब्दत्वसम्भावनाकारणात् गुणीतृप्रचालङ्कारः ।

"पटशतपथे पीठे राजादेः शासनान्तरे" इत्यादि हेमचन्द्रः ।

(७) मित्रेति । लतासंश्रिता लतावलम्बनी । तिरस्कारिणीविद्यावलम्बनेन पूर्वत
एवाद्यत्वात् स्थितेऽपि पुनर्लतावलम्बनं देहस्य किञ्चिन्निर्भरेण अमलाघवार्थमिति
गीत्यम् । प्रियसख्याः शकुन्तलायाः, प्रतिकृतिं राजचित्रितप्रतिमूर्तिम् । अस्माः
शकुन्तलायाः समीपे । बहुमतमत्यादृतम् । तथा कृत्वा लतासंश्रयणं कृत्वा ।

मित्रकेनौ । (तांशदेर पिछने पिछने गेल ।)

(७) विदूषक । এই মণিমঞ্জরীলা-পিঠযুক্ত মাধবীনতায়ওণ, নির্জনতা-
বশতঃ পুষ্পাদি নিক্ষিপ্ত থাকায় এবং স্বাভাবিক বায়ু বহিতে থাকায়
তোমাকে যেন স্বাগত-সম্ভাষণদ্বারা গ্রহণ করিতেছে; অতএব তুমি
প্রবেশ করিয়া উপবেশন কর ।

(দুই জনেই প্রবেশ করিয়া উপবেশন করিলেন ।)

(৭) মিত্রকেনৌ । লতাবলম্বনে থাকিয়া, প্রিয়সখীর প্রতিমূর্তি

(১) উমৌ । প্রবেশ কৃৎসা উপবিষ্টৌ । (২) দাব সহীএ....

রাজা । নিশ্চয় । সখে ! সর্বমিদানীং স্মরামি শকুন্তলায়াঃ
প্রথমদর্শনবৃत्তান্তম্, যং কিল কথিতবানস্মি ভবতে । স
भवान् प्रत्यादेशसमये मत्समीपगतो नासीत्, किन्तु पूर्वमपि
न त्वया कदाचित् सङ्गीर्तितं तत्रभवत्या नामादिकम् ।
कच्चिदहमिव विस्मृतवांस्त्वमपि (१) । (ठ)

মিশ্র । অদৌ জ্জবে মহীবদিহি' খণম্মি সহিঅশাশো
সহাঅশাশো ণু বিরহিদ্ভাঅশো (২) । (ণ)

(ণ) অতএব মহীপতিঃ চণমপি সহৃদয়াঃ সহায়া ন বিরহিতব্যাঃ ।

(ঠ) রাজেনি । কথিতবানিতি দ্বিতীয়াঙ্কে গতমেতৎ । প্রত্যাদেশসময়ে শকুন্তলায়ঃ
প্রত্যাহ্বানকালে । পূর্বে মত্‌সমীপে শকুন্তলায়া চপস্থিতেঃ প্রাক্ । তদবশতঃ
শকুন্তলায়াঃ, সঙ্গীর্তিতমুল্লিখিতম্ । বিস্মৃতবানিতি কচ্চিৎ বেদিতুমিচ্ছামি ।

“কচ্চিৎ কামপ্রবেদনে” ইত্যমরঃ ।

(ণ) মিশ্রেতি । অতএব সহায়ভূতস্য বিদূষকস্য অসমীপগততয়া শকুন্তলায়ঃ
প্রত্যাহ্বানাদেব, মহীপতীমিঃ রাজমিঃ, সহৃদয়াঃ প্রশস্তমনস্কাঃ । চণমপি ন বিরহিতব্যা
ন দূরে রচিতব্যাঃ, ইদৃশ্যানিষ্টসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

দেখি ; তাহার পরে ভর্তার আদর ও অনুরাগ, তাহার নিকট জানাইব ।
(এই বলিয়া সেইরূপ করিয়া থাকিল ।)

(ট) রাজা । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) সখে ! শকুন্তলার প্রথম
দর্শনের সমস্ত বৃত্তান্তই এখন স্মরণ করিতেছি, যাহা তোমাকে বলিয়া
ছিলাম । প্রত্যাখ্যানের সময়ে তুমি আমার নিকটে ছিলে না এবং
পূর্বেও কখনও তাহার নামাদি উল্লেখ কর নাই ; সুতরাং তুমিও কি
আমারই মত বিস্মৃত হইয়াছিলে ? ।

(১) রাজা । সর্বম্...বৃत्तান্তং কথিতবানস্মি ভবতে চ ।...প্রত্যাদেশসময়ে
তদবশতঃ নাম ।...বিস্মৃতবানসি ত্বম্ । (২) কচ্চিৎ অর্থং পাঠো ন দৃশ্যতে ।

विदू । ए विमुमरामि, किन्तु सव्वं कहिअ अवसाने उण
तए मण्डिदं परिहासविअपिअो एसो ए भूदत्योत्ति, मएवि
मन्दबुद्धिणा तधा ज्जेव गहिदं । अधवा भविदव्वदा क्वु एत्थ
वलवदी (१) । (त)

मिअ । एवस्सेदं (२) । (थ)

(त) न विमुमरामि, किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुनस्तथा मणितं परिहास-
विलित एषः, न भूतार्थ इति, मयापि मन्दबुद्धिना तथैव गृहीतम् । अधवा
मणितव्यता खल्वत्र वलवती ।

(थ) एवमेतत् ।

(त) विदू इति । सर्वं शकुन्तलावृत्तान्तम् । परिहासेन विजल्पितः अनर्थक-
मुक्तः एष शकुन्तलावृत्तान्तः, न भूतार्थो न यथार्थः, इति मणितमित्यन्वयः, “परिहास-
विलितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।” इत्यनेनेति भावः । मन्दबुद्धिनेति
सर्वं परोक्षाया अकरणादित्याशयः । तथैव अग्रथार्थत्वेनैव, गृहीतमवगतम् ।
तथापि परिहासविजल्पितत्वरूपेणापि कदाचित्तत्र सङ्गीतनमुचितमासीदित्याह
पश्येति । भवितव्यता अवश्यम्भाविता नियतिरित्यर्थः, अत्र जगति । प्रबलनियति-
रूपदेवदूतौ घटना जातेति भावः ।

(१) मिअदेन्नी । एहे जगुहे, ऋणकालो अशस्तुच्छि मशान्निगके
हाडिआ बाखादेन थाका उचित नहे ।

(२) विदूषक । आमि विन्नु उ हहे नाहे ; किन्तु तूमि मयस्त बलिआ
बावार शेषे बलिआछिले षे “ए मयस्त परिहासेन कल्लना करिनाम,
किन्तु बास्तविक नहे ।” मन्दबुद्धि आमिओ ताहाहे धारणा करिआछिनाम ।
अधवा एहे जगते नियतिहे अवल ।

(१) उण तए...आचविदुदं । मए वि मिण्डिबुद्धिणा...

(२) सानुमती । एव्वं एदं ।

राजा । चणं ध्यात्वा । सखे ! परित्रायस्व माम् (१) । (२)
विदू । भो वयस्स ! किं एदं तुह उववस्सं ? ।
कदावि सप्पु रिसा सोअचित्ता होन्ति । णं पवादेवि निक्कम्पा-
ज्जेव गिरिओ (२) । (ध)

(ध) भो वयस्य ! किमेतत्तव उपपन्नम् ? । न कदापि सत्पुरुषाः शोकं
भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा एव गिरयः ।

(ध) मिथ्येति । एवमेतत् । एतद्विदूषकीकृतमेव सत्यमित्यर्थः ।

(द) राजेति । ध्यात्वा शकुन्तलाविषयकव्यापारं विभाव्य । परित्रायस्व अत्र-
दु खानलादिति शेषः ।

(ध) विदू इति । एतत् विशीगवेदनाकृतताकुलत्वम्, किं तव उपपन्नं सखे
अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । तत्र कारणमाह नेति । शोकस्थिते येषां ते, सत्पुरुषा-
वित्ते शोक एवाविर्भावितुं नार्हतीत्यर्थः । ननु यस्मात्, प्रवातेऽपि प्रवृत्तत्वात्
गिरयः पर्वताः, निष्कम्पा एव, तिष्ठन्तीति शेषः । तद्वत् सत्पुरुषा अपि पर्वत-
कातरा एव वर्तन्त इति भावः ।

अत्र दृष्टान्तोऽनुहारः । अतएव लेशो नाम नाक्यज्ञक्षणमपि—“स लेशो कदा-
वाक्यं यत् सादृश्यपरःसरम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(थ) मिथ्येकमी । ईश! एहेरूप वटे ।

(द) राजा । (किछूकाल चिन्ता करिआ) सखे ! आदर
रक्षा कर ।

(ध) विदूषक । वयस्य ! ईश! कि तोगार सज्जत इहेरेश !
सत्पुरुषगण कथनउ शोककातर . इन ना । देख—प्रवल बाधुव मरण
पर्वत निष्कम्पाइ थाटेक ।

(१) राजा । ध्यात्वा । सखे ! वायस्व माम् ।

(२) ...भो ! किं एदं । अणुववस्सं क्व, एरिसं तुह । कदावि सत्पुरु-
षोऽप्यतस्त्वा ण होन्ति । णं पवादे वि निष्कम्पा गिरीषी ।

राजा । वयस्य ! निराकरणविक्रवायास्ते सख्यास्ता-
मवस्थामनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि—(१) (न)

इतः प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रकरकलुषामपि तवती (२)

Imp..

मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥८॥

(न) राजेति । निराकरणेन प्रत्याख्यानेन विक्रवाया उपायाभावचिन्तया विद्वलायाः, ते तव, सख्याः शकुन्तलायाः, मम सखित्वेन मत्पत्न्या अपि ते सखित्वमिति भावः, तां निराकरणकालीनाम्, अवस्थां दशाम्, अनुस्मृत्य चिन्तयित्वा, बलवदत्यन्तमेव, अशरणो दुःखक्रमणात् रक्षकहीनः । हि यस्मात्, सा शकुन्तला । श्लोकस्थाया अपि तवतीति क्रियायाः कर्तृपदमेतत् ।

‘वयस्य सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे’ इति ‘शरणं गृहरचिनोः’ इति चामरः । इव इति । इतो मदन्तिकात्, प्रत्यादिष्टा प्रत्याख्याता, स्वजनं शाङ्करवप्रभृति-
मात्मीयलोकम्, अनुगन्तुम् अन्योपायाभावादनुसर्तुं व्यवसिता प्रवृत्ता, परञ्च गुरुसमे
गुरुजनसुखे वयसा ज्येष्ठतया पितुः शिष्यतया च अग्रजवन्माननीये इत्यर्थः, अतएव
पतारक्यालङ्कनीयतया स्थितेत्याशयः, गुरोः पितुः शिष्ये शाङ्करे, ‘तिष्ठ’ इति शब्दम्
वचनक्रोशात् तारस्वरेण वदति सति, स्थिता निवृत्तगमना, सा शकुन्तला, क्रूरे निष्ठुरे
मयि, वाष्पप्रकरेण अशुजलसमूहेन कलुषामाविलाम्, दृष्टिं दर्शनम्, पुनर्यत्, अपि त-

(न) राजा । वयस्य ! तोगार मथी वथन प्रत्याख्यानवशतः
आहूत इहेश पडिशाछिन, तथन ताहार मेह अवस्था अरण करिशा, आशि
यताञ्च वक्कशीन इहेशाछि । कारण,

(१) विक्रवायाः प्रियायाः समवस्थाम् ।

(२) इतः प्रत्यादेशात् । मुहुस्तिष्ठेत्युच्चैः । वाष्पप्रसरकलुषाम् ।

মিশ্র । অস্মহে ! ইন্দিরী পরবসদা ইমস্ম সন্নি সন্না-
বেদি (১) । (প)

বিদু । ভো ! অত্মি মে তক্কো, কেণ চণ তত্মভোদী আশ্রা-
সচ্চারিণা যীদেত্তি । (ফ)

(প) অস্মহে ! ইন্দিরী পরবসদা অস্ম সামপি সন্নাপয়তি ।

(ফ) ভো ! অত্মি মে তক্কো, কেণ চণ তত্মভোদী আশ্রাসচ্চারিণা নীতেতি ।

বতী নিচ্ছিন্নবতী, সবিষ' বিষাক্তম্, শল্য' শলাকা অস্ত্রবিশেষী বা তদিব, মাং দহতি
সন্নাপয়তি ; তদানীং তস্যা অপায়াভাবজ্ঞানাদিতি ভাবঃ ।

অথ সবিষ' শল্যমিবেতি শ্রীতীপমালঙ্কারঃ ।

হন্ত ! পরমরমণীয়' পদ্যমিদমিতি ঘোষণয়ন্তি কাব্যরসিকাঃ ।

"শলাকায়ুধযোঃ শল্যম্" ইতি হস্তায়ুধঃ । শিখরিণী হন্তম্ ॥২॥

(প) মিশ্রেতি । অস্ম দুঃসন্তস্য, পরবসদা শীকাধীনতা ।

(ফ) বিদু ইতি । তক্কোঁ বিচারঃ । আশ্রাসচ্চারিণা খেচরেণ, তবমস্তে
শকুন্তলা । পূর্বম্ আশ্রাসচ্চারিণা কেচনচিৎ নীতেতি মাত্রশ্রবণাদিদ্ভুতম্ ।

সে আমার নিকট হইতে প্রত্যাখ্যাত হইয়া, আত্মীয়ত্বের অঙ্গগ্রহণ
করিতে প্রবৃত্ত হইল ; তখন পিতার তুল্য পিতৃশিষ্য শাস্ত্রব' ধার'
এইকথা উচ্চস্বরে বলিলে, সে থামিয়া, নিষ্ঠুরপ্রকৃতি আমার প্রতি
পুনরায় অশ্রুজলুপিত যে দৃষ্টি নিক্ষেপ করিয়াছিল, বিবাক্ত শল্যের দ্বারা
তাহা আমাকে দগ্ধ করিতেছে ॥২॥

(প) মিশ্রকেশী । ওমা ! ইহার এই শোককাতরতা আমাকেও
যে সম্বলিত করিতেছে ।

(ফ) বিদূষক । ওহে ! এবিষয়ে আমার তর্ক আছে । কোন্
আকাশচর তাঁহাকে নিয়া গেল ? ।

(১) সানুমতী । অস্মহে ! ইন্দিরী সাক্ষ্যপরদা ইমস্ম সন্নাভিষ অস্ম রম্যমিতি ।

राजा । वयस्य । कः पतिव्रतां तामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहते । मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति तत्सखीजनादस्मि श्रुतवान् ; तत्सहचरीभिस्तया वा नीतेति हृदयमाशङ्कते (१) । (ब)

मित्र । सम्मोहे वि विद्वन्मणीओ क्व इमस्म पडिबोधो (२) । (भ)

(म) सम्मं हेऽपि विषयनीयः खल्वस्य प्रतिबोधः ।

(ब) राजेति । अन्यो रिरं सुनं म्पटः, परामर्ष्टुं स्पृष्टुम्, उत्सहते शक्नोति अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः, विपक्षेण पतिव्रतातेजसः असह्यत्वादिति भावः । मेनका तदास्या काचिदश्वराः, ते तत्र सख्याः शकुन्तलायाः, जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानं जननीत्यर्थः, इति तस्याः शकुन्तलायाः, सखीजनात् प्रियंवदामुखात् । तस्या मेनकायाः सहचरीभिः सर्वश्रीप्रशस्तिभिः, तथा मेनकाया वा । आशङ्कते सम्भावयति ।

(म) मित्रेति । सम्मं हेऽपि चित्तवैकल्ये स्थितेऽपि । विषयनीय आश्चर्यजनकः "कृत्ययुटोऽन्यत्रापि" इति कर्तव्यनीयः, प्रतिबोधः अनुभवः । यथावदवधारणादिति भावः ।

(ब) राजा । वयस्य ! अग्रे कोन् व्यक्ति, সেই পতিব্রতাকে আঁর্শ করিতে পারে ? মেনকা তোমার সখীর জন্মদাগিনী, ইহা আমি শকুন্তলার সখীদের নিকট শুনিয়াছি । অতএব আমার মন এই আশঙ্কা করিতেছে যে, সেই মেনকার সহচরীদের মধ্যে কেহ, কিংবা সেই মেনকাই শকুন্তলাকে নিয়াছেন ।

(১)...পতিদেবতাম্...উৎসহেত । জন্মপ্রতিষ্ঠেতি শ্রুতবানস্মি । তৎসহচরীণীभिः सखी ते हतेति हृदयम्....।

(২) সাগুমতী । সম্মোহো ক্ব, বিদ্বন্মণিজ্জো য প ডিবোধী ।

বিদূ। ভো! জই এব্ব', তা সমস্সসদু ভব' ; অলি
ক্বু সমাগমো কালিণ তত্থভোদিএ (১) । (ম)

রাজা। কথমিব ? । (য)

বিদূ। এ ক্বু মাদাপিদরা ভত্তিবিম্বোঅদুখিদ' দুহিদের'
চির' পেখ্বিদু' পারেন্টি (২) । (র)

(ম) ভো! যদ্যেবম্, তত্ সমাশ্বসিতু ভবান্ ; অস্মি খলু সমাগমঃ কালীন
তত্রভবত্যা: ।

(র) ন খলু মাतापितरौ भक्तृविधोगदुःखितां दुहितरं चिरं प्रेक्षितुं पारयत: ।

(ম) বিদূ ইতি । এব' যদি মেনকযা তত্‌সহচরীমিবা' শকুন্তলা নীতা চেত্,
তত্‌ তদা । খলু যস্মাত্, তত্রভবত্যা: শকুন্তলায়া:, সমাগমঃ সম্মেলনম্ ।

(য) রাজেতি । অব্‌বশব্দঃ সম্ভাবনায়াম্ । তথা চ শকুন্তলায়া: পুনঃ সমাগম'
কথ' কৈন প্রকারেণ সম্ভাবয়ামীত্যর্থ: ।

(র) বিদূ ইতি । ন পারয়তী ন শক্তুত: । এবচ্চ মেনকযা তত্‌সহচারিণীমিবা'
সা নীতাপি পুনঃ প্রেষয়িষ্যত এবেতি কালীন তত্‌সমাগমসম্ভাবনাঃ স্যেবেতি ভাব: ।

অন প্রস্তুতশকুন্তলাসমাগমবিষয়েণ তর্ক'ণাত্‌ তুল্যতর্কো নাম নাট্যলব্ধবৎ ।
তথা চ দর্পণে—

“তুল্যতর্কো যদর্থ'ন তর্ক: প্রকৃতিগামিনা ।”

(ভ) মিত্রকেশী । চিত্তটেকলোর সময়ও, ইশার এই একত'
ধারণা বিশ্বয়জনক বটে ।

(ম) বিদূষক । ওহে! যদি এইরূপই ইইয়া থাকে, তবে তুমি
আশ্বস্ত হও । কারণ, কালে তাঁহার সহিত সম্মেলন ইইবে ।

(য) রাজা । কি প্রকারে ? ।

(র) বিদূষক । মাতা ও পিতা, প্রতিবিশ্রোগে দুঃখিত কহাবে
দীর্ঘকাল দেখিতে পারেন না ।

(১) ...জই এব্ব' অলি ক্বু... (২) ...দুহিদের' দেখ্বিদু'...

राजा । वयस्य ।

स्वप्नो नु माया नु मतिममो नु

क्लृप्तं नु तावत् फलमेव पुण्यैः ।

असन्नित्त्यै तदतीतमेव

मनोरथानामतटप्रपातः (१) ॥१०॥

स्वप्न इति । अत्र नुशब्दाः प्रश्ने । तत् शकुन्तलाया सह सम्मेलनम्, स्वप्नो नु
निद्रितावस्थायामनुभवमात्रं किम्, तद्वदेव क्षणभङ्गुरत्वात् अप्रुणा श्रुतिमात्रगोचरत्वा-
च्चेति भावः । माया नु ऐन्द्रजालिकव्यापारः किम्, तद्वदेव मिथ्यात्वप्रतीतेरित्याशयः ।
मतिममो नु यत्किञ्चित् सुखे अनुलनीयशकुन्तलासम्मेलनसुखत्वेन बुद्धिविधमः किम्,
रज्जौ सर्पमवत् क्षणमात्रस्थायित्वात् ज्ञानान्तरवाधितत्वाच्चेत्यभिप्रायः । पुण्यैः पूर्व-
जन्मार्जितघर्षैः, तावदेव तत्परिमितमेव अत्यल्पकाललभ्यशकुन्तलासम्मेलनसुखरूप-
मेवेत्यर्थः फलम्, क्लृप्तं नु उत्पादितं किम्, अधिककालं तदलाभादित्याशयः । ननु
तादृशपुण्यान्तरेण तत्पुण्यावशेषेण वा पुनस्तत्सम्मेलनसम्भव एवास्तीत्याह—तत् शकुन्तला-
सम्मेलनसुखम्, असन्नित्त्यै अपुनरावृत्तये, अतीतमेव गतमेव तत् सुखं न पुनरावर्त्तिष्यत
इत्यर्थः, इदानीमीदृशशीकोपस्थितिदर्शनेन तादृशपुण्यान्तराभावस्य तत्पुण्यावशेषाभावस्य
च नितरामेवानुमानादिति भावः । नन्विदानीन्तनशीकस्य कारणान्तरेणाप्युत्पादन-
सम्भावनात् असङ्गेतुतथा एतदनुमानस्यायथार्थत्वात् तादृशसुखस्य पुनःप्राप्ताशङ्करणे का
बाधेत्याह मनोरथानां पुनः शकुन्तलासम्मेलनसुखाभिलाषाणाम्, अतटात् भृगोरुच्चदेशा-
दिति यावत् प्रपातः पतनमेव भवति । तथा च यथा जन उच्चदेशात् पतित्वा म्रियते,
तथा अभिलाषप्रवाहीऽपि शकुन्तलासम्मेलनसुखरूपोच्चविषयात् पतित्वा विनश्यतीति
तदाशङ्करणं निरर्थकमेवेति भावः ।

अत्र तात्त्विके शकुन्तलासम्मेलने स्वाग्रिकत्वादिमंशशात् तन्निरासाभावाच्च गृह्यसन्देही-
स्वङ्कारः, तथा “प्रपातस्त्वतटो भृगुः” इत्यमरकोषप्रामाण्यादापाततः अतटप्रपातशब्दयोः

(१)....क्लिष्टं नु तावत् फलमेव पुण्यम् । असन्नित्त्यै तदतीतं मन्ये, असन्नित्त्यै
तदतीतमेवेति मनोरथा नाम तटप्रपाता, मनोरथानामतटप्रपातम् ।

বিদুঃ । ভো ! মা এব্বং । যং অঙ্কুরীকৃত্য জীব
 এত্যান্দিদংসণং । অবস্শস্মাবিণী অচিন্তনীয়সমাগমা
 হোন্তি (১) । (ল)

(ল) ভো ! মৈবম্ । নন্দঙ্কুরীকৃত্যকমেবান্দিদর্শনম্ । অবস্শস্মাবিণী
 অচিন্তনীয়সমাগমা ভবন্তি ।

পর্যায়তয়া পুনরুক্ত্যাপ্রতীতিঃ পরঞ্চ প্রপাতঃ পতনমিত্যর্থকতয়া তন্নিরাসাত্ মিথ্যাকার-
 শব্দগতত্বাচ্চ পুনরুক্ত্যবদাভাসীঃ সলঙ্কারঃ, অনयोः পরস্পরনিরপेक्षतया संसृष्टिः ।
 विदूषकस्य वाक्ये निश्चयाभावात् संशयो नाम नाठयलक्षणाच्च—“संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये
 स्वादयदनिश्चयः” इति दर्पणलक्षणात् ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

(ল) বিদুঃ ইতি । মৈবং ব্রূহীতি শিষ্যঃ । ননু যজ্ঞাত্ । অত্র অবস্শস্মাবিণীবিবদে,
 নিদর্শনং দৃষ্টান্তঃ । তথা চ মত্স্যোদরগতস্য অঙ্কুরীকৃত্যস্য পুনর্ভাষ্যঃ অসম্ভব এতান্দিদং,
 কিন্তু দৈবেন স ঘটিত ইত্যশয়ঃ । ইত্যচ্চ অবস্শস্মাবিণী বিষয়াঃ, অচিন্তনীয়ঃ চিন্তয়া
 নির্ভারয়িতুমশক্যঃ সমাগমঃ সম্মেলনং যेषাং তে তাৎপৰ্য্যম্ভবন্তি । অতএব শকুন্তলা-
 সম্মেলনে মা নৈরাশ্যং গম ইতি ভাবঃ ।

অত্র রাজঃ স্বাস্থ্যরূপার্থসিদ্ধয়ে উক্তরূপহিতরূপন্যাसादुपपत्तिर्नाम नास्तीत्युक्तम् ।
 यथा दर्पणे—

“उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ।”

রাজা । সখে ! সেই যে শকুন্তলার সম্মেলন হইয়াছিল, তাহা কি
 স্বপ্ন ? না মায়া ? না বুদ্ধির ভ্রম ? কিংবা পূর্বে জন্মার্জিত পুণ্যে সেইটুকু
 মাঝেই ফল জন্মাইয়াছিল ? । সে সম্মেলনস্থল চলিয়াই গিয়াছে আর
 ফিরিয়া আসিবে না । অতএব এখন সে বিষয়ে যে সমস্ত আশা
 হইতেছে, সে সমস্ত আশার উচ্চদেশ হইতে পতনই হইতেছে । ১০ ।

(১) বিদূষকঃ । মা এব্বং । অবস্শস্মাবিণী অচিন্তনীয়সমাগমী হীহ ।

राजा । अङ्गुरीयकं विलोक्य । अये ! इदं तदसुलभस्थान-
मग्निं शोचनीयम् (१) । (व)

तव सुचरितमङ्गुरीय ! नूनं
प्रतनु कृशेन विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोहरासु तस्या-

श्चुप्रतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु (२) ॥११॥

(व) राज्ञेति । अये इति विषादे । इदमङ्गुरीयकम्, तत् शकुन्तलाया अङ्गुली-
षु यत् असुलभं स्थानं तस्मात् अश्नति पततीति तत्तथोक्तम्, अतएव शोचनीयं
शोचनीयम् ।

शोकप्रकारमेवाह तवेति । हे अङ्गुरीय ! कृशेन क्षुद्रेण फलेन क्षुद्रफलदर्शने-
नेत्यर्थः, तव सुचरितं तत्फलकारणीभूतं सुकृतमपि, नूनं निश्चितमेव, प्रतनु क्षुद्रम्,
इति विभाव्यते मया सम्भाव्यते । यदयस्मात्, अरुणेन खैः मनोहरासु तस्याः
शकुन्तलाया अङ्गुलीषु, लब्धं पदं स्थानं येन तत् तादृशं सत्, च्युतं ततः पतितमसि ।
सुचरिताधिक्ये तवावस्थानमपि दीर्घकालमासीदित्याशयः ।

अथ कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छित्त्वा अल्पफलरूपसाधनेन सुचरिताल्पत्वरूपसाध्यस्य
ज्ञानानुमानालङ्कारः, तथा प्रसूते अङ्गुरीयके कार्य्यद्वारा अप्रसूतस्य स्वल्पपुण्यस्य
सर्वाच्युतस्य जनस्य व्यवहारसमारोपात् समासीक्तिय, अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गि-
भावात् सङ्करः ।

(न) विदूषक । वयश्रु ! एरूप बलिष्ठ ना; देख अङ्गुरीई
ए विषये दृष्टेस्तु । याह अवश्रुई इहेवे, तांशर मन्मथनओ अठिस्तनीय-
तावेई इहेया थाटेक ।

(व) राजा । (अङ्गुरी देखिआः) ओह ! एई अङ्गुरी; मेई
धूर्जड ज्ञान इहेते पड़िआ गिआछिन बलिआ, थोटेकर विषय इहेयाछे ।

(१)....इदं तावत्.... (२)....प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।....नखमनोहरासु....

मित्र । जइ असह्यगदं भवे, तदो सच्चं सोचणीयं भवे । सहि ! दूरे वट्टसि, एआइणी ज्जेव कस्समुहाइं अणु- भवेमि (१) । (श)

विदू । भो ! इअं णाममुहा केण उहेसेण भअदा तत्त- भोदीए हत्थसंसंगं पाविदा (२) । (ष)

(श) यदि अन्यद्वयगतं भवेत्, ततः सत्यं शोचनीयं भवेत् । सहि ! दू- रतसे, एकाकिन्येव कर्णसुखानि अनुभवामि ।

शकुन्तलाया कौतुकवशादिच्छानुसारेण कदाचिदेकस्यां कदाचिचापरस्यामङ्गुला- तदङ्गुरीयकं निविशितमिति सूचनार्थम् अङ्गुलीष्विति बहुवचनमुपात्तम् ।

“स्त्रीकाल्यनुदकाः सूक्ष्मं सूक्ष्मं दभं क्लेशं तनु” इत्यमरः ।

पुष्पिताया वृत्तम्—“अयुजि नयुगरेफती यकारो युजि च नजौ जरमाय पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥११॥

(श) मित्रेति । यदीति यथा शकुन्तलाङ्गुलीष्वीयत्तमस्थानात् च्युतम्, तथैव दुष्यताङ्गुलीष्वीयत्तमस्थाने पुनराकृष्टमिति नाङ्गुरीयकस्येदानीं शोचनीयत्वात् । सखीति शकुन्तलायाः सम्बोधनम् । प्रियसखीं शकुन्तलां प्रति निरतिशयानुरागधीन- वया समीपां राजवाक्यानां कर्णसुखकरत्वमिति भावः ।

हे अङ्गुरी ! अन्न फल देथिया, तोमार पूणा ये निच्छइ अह, ताहा अहमान करिंतेहि ; येहेतू तूमि, रक्तवर्ण नथदारा इना शकुन्तलार अङ्गुलीते श्चान पाईया, आवार पड़िया गियाह ॥११॥

(श) मित्रकेनी । यदि अन्नेर हाते याईत, तवे निच्छइ शौकेर विषय हईत । सखि ! दूरे रहियाह ; आमि एकनारै काणेर सुख अहभव करिंतेहि ।

(१) सानुमती । जइ असह्यगदं हीउ, सच्चं एव सोचणीय हीउ ।

(२) ...हत्थसंसंगं...

मित्र । मम वि कोटूहलेण वावारिदो एसो (१) । (स)
राजा । वयस्य ! श्रूयताम्, तदा स्वनगराय तपोवनात्
प्रस्थितं मां प्रिया सवाष्पमाह स्म कियच्चिरेणार्थपुत्रः पुन-
रस्माकं स्मरिष्यतीति (२) । (ह)

(ब) भी ! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन भवता तवभवत्या हस्तसंसर्गं प्रापिता ? ।

(ब) ममापि कौतूहलेन व्यापारित एषः ।

(ब) विदू इति । नाममुद्रा मुद्राविन्यस्तनामाचरयुक्तमङ्गुरीयकम्, अथवा पदादौ
स्वनामाचरविन्यासकारिमुद्रान्वितमङ्गुरीयकम् ।

एतेन इदानीमिव तदानीमपि पदादौ मुद्रया नामाचरविन्यासरीतिरासीदिति
छोद्यते ।

(ब) मित्रेति । अवापिशब्दः प्रश्ने । कौतूहलेन नाममुद्रार्पणकारणश्रवणे-
च्छा, एष राजवयसः, अपि व्यापारितः एतत्प्रश्नकरणे किं नियुक्तः ; कथमन्यथा मम
कौतूहलोत्पत्तिमावमेवायं पृच्छतीति भावः ।

अत्र मित्राधिकरणयोः कौतूहलव्यापारणयोः कारणकार्यभावादसङ्गतिरलङ्कारः ।

(ह) राजेति । प्रिया शकुन्तला । कियच्चिरेण कियद्विलम्बेन । अस्माकं
सामित्यर्थः । “वाच्यदय” इति बहुवचनम्, “अव्यर्थकर्मणि” इति षष्ठी ।

(ब) विदूषक । ओह ! नामाङ्कित एही आंटी, कि उद्देशे तूमि
ठांशर हाते दिग्गहिने ? ।

(ग) मित्रकेशी । आमार कोटूहनए, एही विषय जिह्माग करिते
इहाके प्रवृत्त करिग्राछे ।

(ह) राजा । सखे ! शोन ; সেই समये আমি তপোবন হইতে
প্রস্থান করিতেছিলাম, তখন প্রিয়তমা সাক্ষরেন্দ্রে আমাকে বলিলেন—
“বার্ষপুত্র কত কাল পরে আবার আমাকে স্মরণ করিবেন ?” ।

(১)...আচারিণী এসী । (২) রাজা । শ্রুয়তাম্—স্বনগরায় প্রস্থিতম্ আহ
কিয়চ্চিরেণার্থপুত্রঃ প্রতিপত্তি' দাस्यतीति ।

विदू । तदो तदो । (च)

राजा । अथैनां मुद्रामङ्गुल्यां निवेशयता मया प्रत्यमि-
हिता (१) । (क)

विदू । किं त्ति (२) । (ख)

राजा । एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं
नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।
तावत् प्रिये ! मदवरोधनिदेशवर्त्ती (३)
नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥१२॥

(च) ततस्ततः ।

(ख) किमिति ? ।

(क) राजेति । अथ शकुन्तलायास्तादृशप्रभ्रात् परम्, एनां मुद्रां साचराङ्गुरी-
कम्, मङ्गुल्यां शकुन्तलाया इति शेषः, निवेशयता परिधापयता, प्रत्यमिहिता प्रयुक्त-
विषयीकृता ।

(ख) विदू इति । किमित्येकमेवाव्ययं प्रश्ने, किं प्रत्यमिहितेत्यर्थः ।

एकैकमिति । हे प्रिये ! अत्र तपोवने, स्थितैव त्वमिति शेषः, दिवसे दिवसे
प्रतिदिनम्, मदीयम् एकैकं नामाक्षरं दुष्मन्तेति महाचक्रस्य शब्दस्य स्वरान्तरं वर्णं
एकैकस्मिन् दिवसे दुष्मन्त इति शब्दस्य एकैकं स्वरवर्णमित्यर्थः, गणय, यावत् यत्

(क) विदूषक । तार पर ? तार पर ? ।

(क) राजा । तार पर, आगि एहे नामाङ्कित अङ्गुली, तांशा
अङ्गुलिते पराहेते पराहेते प्रत्यूतुर करिशाहिनाम ।

(ख) विदूषक । कि प्रत्यूतुर करिशाहिने ? ।

(१) राजा । पथादिनां मुद्रां तदङ्गुली ... । (२) क्वचिदयं पाठो नास्ति ।

(३) मदवरोधगृहप्रवेशम् ... ।

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् । (ग)

मिश्र । रमणीओ क्व अवही विहिणा विसंवादिदो । (घ)

(घ) रमणीयः खल्वधिर्विधिना विसंवादितः ।

यस्य श्रेयमचरम्, गच्छसि "प्रयोगतश्च" इति भविष्यति वर्त्तमाना; तेन गणनया प्राप्तातीति तात्पर्यम्, तावत् तदा, मदवरोधस्य समान्तःपुरस्य तत्सम्बन्धीत्यर्थः, निदेशे लक्ष्मिदेशे वर्त्तत इति निदेशवर्त्ती, नेता मदन्तःपुरं प्रापयिता जनः, तव समीपम्, स्पष्टयति त्वां नेतुमागमिष्यति, इति प्रत्यभिहितेत्यन्वयः । अतएव नीतुकाष्ठिता सति भावः ।

यत्र नामाचरणनोपदेशभङ्गा 'अद्यावधितृतीयदिवसे त्वां नेतुं समान्तःपुरस्थो भविष्यति' इति गम्यार्थस्य स्पष्टसूचनात् पर्यायीकृतमलङ्कारः । तथा च स्पष्टं—

"पर्यायीकृतं यदा भङ्गा गम्यमेवामिधीयते ।"

"न चरति न चलतीति प्रधानत्वादचरं स्वर उच्यते" इति क्रातन्तवृत्तौ दुर्गसिद्धः ।

वृत्तमिति सूत्रम् ॥१२॥

(ग) तच्चेति । दारुणात्मना अकुन्तलाया निरतिशययातनाहेतुत्वात् भयङ्कर-
लक्षणम् । मोहात् चित्तवैकल्यात् विस्मरणादित्यर्थः, तच्च आनयनं नानुष्ठितं न
भवम् ।

(घ) मिश्रेति । रमणीयः सुन्दरदाम्पत्यसुखजननीपयोगित्वात् सुन्दरः, अवधिः
राज्ञा । श्रिये ! এই তপোবনে থাকিগাই তুমি, এক এক দিনে
আমার নামের এক একটি অক্ষর গণনা কর, যাবৎ শেষ অক্ষরে যাইবে,
তাহার মধ্যেই আমার আত্মাধীন অন্তঃপুরস্থ কোন লোক, তোমাকে
নিয়া যাইবার জন্ত, তোমার নিকট আসিবে ॥১২॥

(গ) দারুণস্বভাব আমি, বিন্মতিবশতঃ তাহা করি নাই ।

(ঘ) মিশ্রকেনী । বিধাতা, ইহাদের সুন্দর সময়টাকে বিপরীত
করিয়া দিয়াছেন ।

বিদূ। ভো। কথ' লোহিৎসমচ্ছস্ বড়িস' বিষ মু-
প্পবিষ্ট' এদ' আসী? (১)। (ঙ)

রাজা। শচীতীর্থ' সলিলং বন্দমানায়াস্তে সখ্যা হস্তা-
গঙ্গাস্রোতসি পরিভ্রষ্টম্ (২)। (চ)

বিদূ। জুজ্জদি। (ছ)

(ঙ) ভো! কথ' রোহিতমত্স্যস্য বড়িশমিব মুখপ্রবিষ্টমেতদাসীত?।

(ছ) যুজ্যতে।

কালঃ, বিধিণা দৈবেন, বিস'বাদিতঃ বিপরীতীকৃতঃ কৃত্‌সিতীকৃত ইত্যর্থঃ, সুখে বর্জিত-
দুঃখজননাদিতি ভাবঃ।

“অবধিঃ সৌমকালযোঃ” ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ।

(ঙ) বিদূ ইতি। বড়িশ' স্থানামখ্যাতে' মত্স্যধারণাক্ষম্। এতদঙ্গুরীকৃত-

“বড়িশ' মত্স্যবেধনম্” ইত্যমরঃ।

(চ) রাজেতি। শচীতীর্থ' গঙ্গাতীরবর্তি' শক্রাবতারাখ্যায়ামস্য শচীদেব-
ঘটে, সলিলং গঙ্গাজলম্, বন্দমানায়া অবগাহনানন্তরমষ্টাঙ্গ' প্রণমন্যাঃ, তে তনু-
শকুন্তলায়াঃ। পরিভ্রষ্ট' পতিতম্, অঙ্গুরীযকমিতি শ্রীষঃ। তস্মৈ খালবিশ্রিয়াম-
রোহিতমত্স্যে ন ভক্ষিতমিত্যাশয়ঃ।

(ছ) বিদূ ইতি। যুজ্যতে শকুন্তলায়া হস্তাদঙ্গুরীকপরিধ' শননিতি ই-

(ঙ) বিদূষক। সখে! বড়িশের জায় এই অঙ্গুরী, রোহিতমত্স্য-
উদরে প্রবেশ করিল কি প্রকারে?।

(চ) রাজা। তোমার সখী যখন শচীতীর্থ অবগাহন করি-
নাষ্টাঙ্গে গঙ্গাকে নমস্কার করিতেছিল, তখন তাহার হাত হইতে গা-
ল্যোতে পড়িয়া গিয়াছিল।

(১) বিদূষকঃ। কথ' ধৌবলকপ্পিষস্স লোহিৎসমচ্ছস্স চতুলব' মনসী বর্জিত-

(২) রাজা। শচীতীর্থ' বন্দমানায়াঃ....।

मित्र । अदो क्व तवस्मिणीए सउन्तलाए अधम्मभीरुणो
एदस्स राएसिणो परिणए सन्देहो जादो । अधवा ण ईदिसो
अणुराओ अहिस्साणं अवेक्खदि । ता कधं विअ एदं । (ज)

राजा । उपालस्ये तावदिदमङ्गुरीयकम् । (झ)

विदू । सञ्चितम् । भो ! अहं पि दाव एदं दण्डकट्टं
उवालहिस्सं । कधं उज्जुअस्स मे कुडिलं तुमं सि
त्ति (१) । (ज)

(ज) अतः खलु तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये सन्देहो
भवति । अधवा नेदृशीऽनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते । कथमवैतत् ।

(ज) भो ! अहमपि तावदेतत् दण्डकाष्ठमुपालस्ये । कथम् अङ्गुलस्य मे
कुटिलं त्वमसीति ।

तदङ्गुरीयकस्य पुरुषाङ्गुलीप्रमाणेन निर्मिततया शकुन्तलाङ्गुल्यां श्लथत्वादित्याशयः ।
अथवा अनेन हेतुना अङ्गुरीयकस्य रोहितमत्स्योदरगमनं सङ्गच्छत इत्यर्थः ।

(ज) मित्रेति । अतः खलु अङ्गुरीयकपरिचयः आदिष्टः, तपस्विन्याः श्रोत्रायाः
शकुन्तलायाः परिणये इत्यन्वयः । ईदृशः अतुलनीयः । अभिज्ञानं चिह्नम्, नापेक्षते,
तदनुगामीष्वैव स्मरणसम्भवादिति भावः । तत् तदा, एतत् विस्मरणम् । मित्रकेश्यां
दुर्वासवः श्रापानवगमादिदमुक्तमिति बोध्यम् ।

(झ) राजेति । उपालस्येति तिरस्कारिष्यामि, नानाविडम्बनाकरणादित्याशयः ।

(ह) विदूषक । इहेते पात्रे ।

(ख) मित्रकेनी । এই জগুই, অধর্মভীর এই রাজর্ষির দীনা
শকুন্তলার বিবাহেরই সন্দেহ জন্মিগাছিল । অথবা এইরূপ অনুরাগ,
চিরের অপেক্ষা করে না । অতএব এ বিস্মরণ ইহেন কি প্রকারে ? ।

(জ) রাজা । আমি এই অঙ্গুরীকে তিরস্কার করিব ।

(১) বিদূষক । আত্মগতম্ । গঙ্গীণী যেষ পত্ন্যা উন্মত্তাশাণ ।

राजा । तदश्वत्थमेव (१) (ट)

Important कथं नु तं कोमलबन्धुराङ्गुलिं
करं विहायासि निमग्नमश्वसि ।
अथवा अचेतनं नाम गुणं न वीक्षते
मयैव कस्मादवधोरिता प्रिया ॥१३॥

(ज) विदू इति । स्वयमुच्यमानस्य हास्यकरत्वं विभाव्य क्षितमिति बोध्यम् । एतन्मदीयम्, दण्डकाष्ठं लगुडम् । कीदृशमुपालस्यसि इत्याह कथमिति । दण्डकाष्ठ ! ऋजुकस्य सरलस्य मे मम मत्सम्बन्धीत्यर्थः, त्वम्, कथं कुटिलं वक्षसि इति इत्यम्, उपालस्ये इत्यन्वयः । तथा च यथा मम दण्डस्य तादृशोपालस्येऽपि कुटिलतात्यागी न स्यात् तथा तवाङ्गुरीयकोपालम्भनेऽपि तत्कृतविद्वत्स्वभावेवार्थमिदं सादेवेति तदुपालम्भो निष्फलत्वादिस्वयंकर एवेति भावः ।

(ट) राजेति । तत् पूर्वोक्तं विदूषकवाक्यम्, अश्वत्थमेव वदतीति शेषः प्रकृतस्य मनसः अङ्गुरीयकतिरस्त्वारकरणप्रवणत्वादित्याशयः । अथानु विदूषकवाक्यं उत्तरादाने हेतुरुक्त इति बोध्यम् ।

कथमिति । हे अङ्गुरीयक ! कोमला मृदुलाः बन्धुरा समतावनवाय वाक्पुत्रो यस्य तम् । इदं बन्धुरत्वन्तु अङ्गुलीनामयावच्छेद एव, अथवा सौन्दर्यमिति स्यादिति बोध्यम् । तं शकुन्तलाया अङ्गभूतम्, करं हस्तम्, विहाय परित्यज्य, स्वर्गं गङ्गाजले, कथं नु केन हेतुना, निमग्नमसि ।

स्वयमेव निमज्जनं समर्थं यन्नाह अथवेति । अचेतनं वस्तु कर्तुं, गुणं रक्षितुं

(७) विदूषक । (३९९ शास्त्रं करिष्या) ओह ! आम्नि ७
दण्डकाष्ठके तिरस्कारं करिष्ये । हे दण्डकाष्ठ ! आम्नि मन्त्रं, अथ ८ इति
आम्नां श्रेया, वक्षः श्रेयेने केन ।

(८) राजा । (तांश नां शुनिश्रिये)

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

मित्र । सन्नं ज्जेव पडिवस्सो जं अह्नि वत्तुकामा (१) । (ठ)

विदू । भो । सव्वत्रा अहं बुभुक्खाए मारिदव्वो (२) । (ड)

(३) स्वयमेव प्रतिपन्नः, यदस्मि वत्तुकामा ।

(४) भो । सर्वथा अहं बुभुक्षया मारयितव्यः ।

विशेषस्तत्कर्षम्, न वीक्षते नालोचयति अनालोच्यैव कार्यं करोतीत्यर्थः । नाम
सन्धानायाम् । अतएव अचेतनमेवाङ्गुरीयकं शकुन्तलाहस्तस्योत्कर्षमनालोच्य जले
विमग्नमिति भावः । किन्तु नयैव सचेतनेनैवेत्याशयः, प्रिया शकुन्तला, कस्यात् हेतोः,
पथरीरता प्रत्याख्याता । अङ्गुरीयकत्तृकप्रत्याख्याने तदचेतनत्वमेव समर्थकमस्ति,
सचेतनमत्कर्षार्थकप्रत्याख्याने तु किञ्चिदपि समर्थकं नास्तीति अङ्गुरीयकादधम
प्राप्तमित्यभिप्रायः ।

अत्र तृतीयपादेन पूर्वार्द्धसमर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासी-
त्प्रहारः । चतुर्थपादेन तु अङ्गुरीयकादात्मनोऽधमत्वं व्यज्यत इति वस्तुना व्यति-
रिक्ताप्रहारध्वनिः ।

“वन्धुरन्तूतानतम्” इत्यमरः ।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१३॥

(३) मिश्रेति । यत् अचेतनस्य गुणादर्शित्वम्, तत् स्वयमेव प्रष्टा राजा, प्रतिपन्नः
प्रीतिवत् । अतएव न पुनर्मम तद्वक्तव्यमस्तीति भावः ।

हे अङ्गुरीयक ! याशर आङ्गुलकुनि कोमल एवः डू-नीडू, सेइ
शङ्कानि परिताग करिया, तूमि जले मग्न हईयाहिले केन ? अथवा
अचेतन पदार्थ, गुण देखिते पाय ना ; किन्तु आग्रिहै वा केन प्रियतमाके
प्रताथान करिलाय ॥१३॥

(४) मिश्रकेनौ । आग्रि याह ! बलिते ईच्छा करियाहिलाय, ताह
निषेहै श्रीकार करिलेन ।

(१) अयं पाठोऽपि क्वचिन्न दृश्यते ।

(२) विदूषकः । आत्मगतम् । कहं बुभुक्खाए खाइअव्वो स्मि ।

রাজা । অনাট্য । প্রিয়ে ! অকারণপরিত্যাগাদনুশয়দধ-
হৃদয়স্তাবদনুকম্প্রতা ময়ং জনঃ পুনর্দর্শনে (১) । (ঙ)

প্রবিশ্য চিত্রফলকহস্তা চেটী । মহা ! ইমং চিত্তগদা ভট্টিনী ।
ইতি চিত্রফলকং দর্শয়তি (২) । (ণ)

(ণ) ভর্তাঃ ! ইয়ং চিত্রগতা ভট্টিনী ।

(ঙ) বিদূ ইতি । সর্বথা বাদং সত্যমেবেত্যর্থঃ, বুভুক্ষণা শুশ্রূষা, নারিকেল-
বিনাশযিতব্যঃ । অতএব ইদানীমেতদালীচনং বিছাদয় গৃহং চল ইত্যর্থঃ ।

“সর্বথা হেতুবাদ্যোঃ” ইতি মেদিনী ।

(ঙ) রাজিতি । অনাট্য উক্তবিদূষকবাক্যং তুচ্ছলজ্জা অশ্রদ্ধা । পরশ্রুত-
অনুতাপে দধং হৃদয়ং যস্য স তাট্যঃ, অয়ং মল্লচণী জনঃ, পুনর্দর্শনে পুনর্দর্শন-
দানিন, অনুকম্প্রতাং দয়াপাত্রীক্রিয়তাম্ ।

অত্র আক্রন্দো নাম নাট্যালঙ্কারঃ—“আক্রন্দঃ প্রলপিতং যুচা” ইতি দর্পণলচণাম্ ।

(ণ) প্রবিশ্যেতি । চিত্রফলকম্ আলিখ্যপটঃ হস্তে যস্যঃ সা তথোক্তা, চেটী
দাসী । হে ভর্তাঃ ! স্বামিন্ ! চিত্রগতা আলিখ্যপটস্থা, ভট্টিনী অঙ্কনশিল্পিকা
ভবতঃ পত্নী তত্প্রতিমূর্তি-রিত্যর্থঃ ।

(ঙ) বিদূষক । ওহে ! ক্ষুধা আমাকে নিশ্চয়ই মারিবার ফেলিবে ।

(ঙ) রাজা । (সে কথা গ্রাহ্য না করিয়া) প্রিয়ে ! বিনা কারণ
পরিত্যাগ করায়, অনুতাপে আমার হৃদয় দধ হইতেছে ; অতএব পুনরায়
দর্শন দিয়া, এই ব্যক্তির প্রতি দয়া কর ।

(ণ) চিত্রফলকহস্তে দাসী প্রবেশ করিয়া । মহারাজ ! এই চিত্র
মহারানী । (এই বলিয়া চিত্রফলক দেখাইল ।)

(১) রাজা । অকারণপরিত্যক্তাঃ । অনুশয়তমহৃদয়ঃ ।

(২) প্রবিশ্যাপটীচেপেণ....।

राजा । विलोक्य । अहो रूपमालेख्यगताया अपि प्रियायाः ।
तथाहि—(त)

दीर्घपाङ्गविसारिनेत्रयुगलं लीलाञ्छितभ्रूलतं
दन्तान्तःपरिकीर्णं हासकिरणज्योत्स्नाविलिप्ताधरम् ।

कर्कभ्रूद्युतिपाटलोष्ठरुचिरं तस्यास्तदेतन्मुखं

चित्रेऽप्यालपतीव विभ्रमलसत् प्रोद्भिन्नकान्तिद्रवम् (१) ॥१४॥

(त) राजेति । आलेख्यगताया अपि चित्रस्याया अपि, प्रियायाः शकुन्तलायाः,
यदी आस्यर्थं रूपम् ।

दीर्घेति । दीर्घाभ्याम् अपाङ्गाभ्यां नेत्रप्रान्तद्वयेन विसारि विसृतं नेत्रयुगलं
तत् तादृशम्, लीलया विलासेन अञ्चिते शोभाप्राप्ते भ्रूलते लतातुल्यभ्रूद्वयं यत्र
तत्, दन्तानामन्तरन्तरिषु परिकीर्णा इतस्ततो विच्छिन्ना हासकिरणाः । अतदीप्तयः
ज्योत्स्ना इव तामिर्विलिप्तौ व्याप्तौ अभरौ ओष्ठौ यस्मिन् तत् तथोक्तम्, कर्कभ्रूद्युतिवत्
पद्मदरीफलविशेषप्रभावत् पाटजाभ्यां स्वभावत एव अंतरक्ताभ्याम् ओष्ठाभ्यां रुचिरं
सुन्दरम्, विभ्रमेण विलासेन लसत् शोभमानम्, प्रोद्भिन्ना आविर्भूता कान्तिः शोभाविशेषी
वैषल्ये प्रोद्भिन्नकान्तयः तादृशः द्रवा जलानि घर्षजलविन्दवो यस्मिन् तत् तादृशम्, एतत्
दृश्यमानम्, तस्याः शकुन्तलायाः, तत् पूर्वप्रत्यक्षीकृतम्, मुखं कर्तुं, चित्रे चित्रगतमपि
यत्, आलपतीव मामाभाषत इव, हासेन किञ्चिद्विहतीष्ठलादिति भावः ।

अत्र हासकिरणज्योत्स्नेत्येका लुप्तोपमा, कर्कभ्रूद्युतिपाटलेति चापरा लुप्तोपमा
ताभ्यां सङ्कीर्णा वाच्या भावाभिमानिनी क्रियीतृप्रेक्षाङ्कारः । उत्पत्तिप्रधत्तौत्येव
पाटलवर्णमेकजातीयं वदरीफलमस्ति, पाटलेत्युपमेयसामर्थ्येन तस्यैव ग्रहणात्
उपमागतम् न पदत्वदीवः ।

"कर्कभ्रूवदरी कीली कोलं कुवलयफेनिली" इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

(उ) राजा । (प्रेथिष्या) अश्रुतया चित्रगता हरेनेव उशरं रूपं
कि आर्चयामि । । प्रेथ—

(१) कुवचिदयं शोको नास्ति ।

বিদূ। বিলোক্য। সাহু বশস্। সাহু, জ' তপ মধুরো
মহিণীয়ে দ'সিতো ভবাণুপ্পবেসো, খলদি বিম্ব মে দিষ্টী ণিহুদ-
প্পদেসেসু'। কি' বহুণা, সত্তাণুপ্পবেসসঙ্কাণ আলবণকৌ-
হল' মে জণঅদি (১)। (থ)

(থ) সাধু বয়স! সাধু, যত্ ত্বয়া মধুরো মহিণ্যা দর্শিতো ভাবানুপবেশ,
স্বলতীব মে দৃষ্টির্নিমিত্তপ্রদেশে। কি' বহুনা, সত্ত্বানুপবেশশঙ্কয়া আলপনকৌতু-
মে জনয়তি।

(থ) বিদূ ইতি। যত্ যস্মাত্। মধুরো দৃষ্টিপ্রীতিকরঃ, মহিণ্যা: শকুন্তলয়া,
ভাবানুপবেশ: চিত্রে চেষ্টাসন্নিবেশ:, দর্শিত: প্রকটিত:, অতএব মে মম দৃষ্টি: নিমিত্ত-
প্রদেশে স্তনাদিগুপ্তস্থানেষু, স্বলতীব ধারারূপেণ সম্বলতীব, অবিকলতাদৃশি মাং।
কি' বহুনা উক্তে নেতি শিষ:। সত্ত্বানুপবেশশঙ্কয়া প্রাণসন্নিবেশসম্ভাবনয়া অস্মাং মূর্খা
প্রাণা: সন্নোতি সম্ভাবনয়ৈত্বর্থ:।

"ভাব: সত্ত্বাস্ত্রভাবাভিপ্রাণচেষ্টাত্মজন্মসু" ইতি "দ্রব্যাসু ব্যবসায়েষু সত্ত্বসমী ৩
জন্তুযু" ইতি চামর:।

প্রাণসুগল বিস্তৃত হওয়ায় নয়নযুগলও বিস্তৃত; জনরো হইতে
বিলাসবশত: শোভা পাইতেছে; জ্যোৎস্নার ত্রায় দস্তনমূহের অভাৱ
হইতে নির্গত হান্তের কিরণে ওষ্ঠযুগল ব্যাপ্ত হইয়াছে; পকু বদনীকনের
ত্রায় পাটলবর্ণ ওষ্ঠদ্বয় সুন্দর দেখা যাইতেছে; বিলাসবশত: বিনে
শোভা পাইতেছে এবং ষষ্ঠ্যবিন্দু নির্গত হওয়ায় কাস্তি যেন বর্জিত
পড়িতেছে; প্রিয়তমার এহেন সেই মুখখানি, চিত্রে থাকিয়াও সে
আলাপ করিতেছে ॥১৪॥

(থ) বিদূষক। (দেখিয়া) ভাল, মথ! ভাল; যেহেতু কুণি

(১) বিদূষক:। সাহু বশস্। মহুরাবল্যাদ'সণিঞ্জী মাভানুপবেসো।

খলদি বিম্ব মে দিষ্টী ণিহুদ'প্পদেসেসু।

मित्र । अहो ! एसा राएसिणो वत्तिआलेहाणिउणदा ।
जाणे पिअसही मे अगदो वट्टदि त्ति (१) । (८)

राजा । यदयत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं लेखया किञ्चिदन्वितम् ॥१५॥

(८) अहो ! राजर्षेर्वत्तिकालेखानिपुणता । जाने प्रियसखो मे अयतो वत्तं इति ।

(८) मिश्रेति । राजर्षेर्दुःसन्तस्य, वत्तिकया तूलिकया या लेखा चित्रणं तस्यां निपुणता दक्षता, अहो आश्चर्यरूपा, अविकलतादर्शनादिति भावः । जाने मन्त्रे, प्रियसखी शकुन्तला ।

एतद्वर्णनात् मालतीमाधवे माधवकर्तृकमालतीचित्रदर्शनाच्च प्रतीयते तदानीं प्रारंभ सर्वेषामेव चित्रविद्यानैपुण्यमासीदिति ।

यदिति । यदयदङ्गम्, चित्रे साधु अविकलचित्रणेन सुन्दरं न स्यात्, प्रकृत-तत्तदङ्गस्यैव असुन्दरत्वादिति भावः ; तत्तदङ्गम्, अन्यथा प्रकृतमूर्त्तिं तो विकलम्, क्रियते सुन्दरमेव विधाय चित्रते, साकल्येन सौन्दर्यसम्पादनार्थमित्याशयः, सर्वैरेव चित्रकरैरिति शेषः । तथापि ईदृश्यां चित्रकररीत्यां सत्यामपि, तस्याः शकुन्तलायाः, लावण्यं सर्वाङ्गान्यापि सौन्दर्यम्, लेखया मञ्चिवणेन, किञ्चिदन्वितं प्रकृतमूर्त्या सह एतन्प्रतिमूर्त्तेः किञ्चित् संवादितं प्रायेणाविकलं जातमित्यर्थः । किञ्चिदित्यनेन शशी शकुन्तलारं अवस्थां चित्रे बड़ई स्मरं देखाइयाह ; ईशरं गुप्तस्थाने वृष्टिं वेन धारावाहिकरूपे चलिते থাকे । बेनी बलिआ किं इहेबे ; आण आछे भाविआ, आलापेपर कौतुक जग्याइतेछे ।

(८) मिश्रकेनौ । तूनि दिआ राजर्षिरं এই চিত্র করিবার নিপুণতা আশ্চর্য বটে । স্বতরাং আমি মনে করিতেছি যে, প্রিয়সখী শকুন্তলা আমার সম্মুখে বহিয়াছে ।

(১) সাগুনতী । অহো ! এসা রাএসিণো নিউণদা । জানে সহো ।

तथाहि—

अस्यास्तुङ्गमिव स्तनद्वयमिदं, निम्ने व नाभिः स्थिता,
दृश्यन्ते विषमोन्नताश्च बलयो भित्तौ समायामपि ।

अङ्गे च प्रतिभाति माह्वमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं
प्रेम्णा मन्मत्त्वमीषदीक्षत इव स्मेरा च वक्त्रौव माम् (१) ॥१६॥

कश्चिद्विदं श्रेष्ठं प्रकृताङ्गात् सुन्दरमङ्गं चित्रितमिति द्योतितम् । एतेन प्रकृतमूर्धः
सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते ॥१५॥

अस्या इति । समायामपि समतलायामपि, भित्तौ चित्रफलके, अस्याः शकुन्तलायाः
इदं स्तनद्वयं तुङ्गम् उन्नतमिव वक्त्रे इति शेषः । अतएवैतच्चित्रयो महदेव नेपथ्यं
जातमिति भावः । एवमुत्तरवाक्येष्वपि भावः समुन्नेयः । नाभिः निम्ना गतीरेव
स्थिता । वक्ष्यथ उदरगतमांसतरङ्गाथ, विषमोन्नता अवनतीन्नताः, दृश्यन्ते । स्निग्ध-
प्रभावात् तैलाक्तवर्णसामर्थ्यात्, अङ्गे गात्रे, इदं माह्वमिदं कीमलता च, चिरं
प्रतिभाति ; तैलस्य सहसा शोषणाभावादित्याशयः । प्रेम्णा अनुरागेण, मन्मत्त्वमिव
वदनम्, ईषत् ईक्षत इव कुटिलदृष्टिपातेन किञ्चित् पश्यतीव, तथा स्मेरा सदृशाया च,
मां वक्त्रौव किञ्चिदालपतीव ; उभयत्रापि चित्रणनैपुण्यादित्यभिप्रायः ।

अथ प्रथमे पादे द्वे गुणीतृपेक्षे, चतुर्थेऽपि च द्वे क्रियोत्प्रेक्षे ; इत्येतासां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । उन्नते वैषम्यमवनतेष्वेव पूर्णं स्यात्, तेन विषमपदे-
नैवार्थादवनतेर्बोधनात् न अवाचकत्वदोष इति दिक् ।

शार्दूलविक्रीडितं वक्त्रम् ॥१६॥

राजा । अविकल चित्र करिले ये ये अङ्ग सुन्दर इव ना, चित्रकारक
सेहै सेहै अङ्गके चित्रे अङ्गरूप करिया থাকे । तथापि এই चित्र-
द्वारा शकुन्तलार सौन्दर्या, किछु थाटियाछे ॥१६॥

देख, चित्रपट संगान हईलेओ, शकुन्तलार এই स्तनद्वय येन उद्ग

(१) कचिदेष श्लोको नास्ति ।

मित्र । सरिसं एव्वं पच्चाटावगुरुणो सिण्हस्स (१) । (घ)
राजा । निश्चय ।

साक्षात् प्रियासुपगतामपहाय पूर्व
चित्रापितामहमिमां बहुमन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे ! प्रणयवान् मृगदृष्टिकायाम् (२) ॥१७॥

(घ) सदृशमेव पयात्तापगुरोः स्नेहस्य ।

(घ) मित्रेति । एवं चित्रिताया अपि शकुन्तलाया आदरणम्, पश्चात्तापेन
पुनरापेन गुरोर्हृदि गतस्य, स्नेहस्य अनुरागस्य सदृशमुपपुन्यम् ; सर्वत्रैव तथा
दृग्नादित्याशयः ।

साक्षादिति । हे सखे ! अहं पूर्वम्, साक्षात् प्रत्यक्षतः, उपगतां प्रकृतमूर्त्यैव
उपस्थिताम्, प्रियां शकुन्तलाम्, अपहाय परित्यज्य, इमां चित्रापिताम् आलिख्यमात्रतया
मित्रत्वां प्राणादिहीनानित्याशयः, प्रियाम्, बहुमन्यमान आद्रियमाणः सन्, पथि गमनमार्गे,
निकामजलां प्रचुरतीयाम्, स्रोतोवहां नदीम् अतीत्य अतिक्रम्य, मृगदृष्टिकायां नदीवत्
प्रतीवमानायां मरौचिकायाम्, प्रणयवान् जलप्रार्थनावान् जातः । तथा च यथा
नदीमतीत्य मरौचिका यां जलं प्राययन्, पिपासुः जलन्तु न लभत एव, प्रत्युत
पियासातिरेकेण नितरां पीड्यते ; तथा अहमपि प्रकृतां शकुन्तलां प्रचाख्याय चित्रापितायां
नाभि येन गभीर एवः श्वरशुलि येन उटू-नीटू देखा याईतेछे । आर
विह्वलता प्रभावे सर्वदाई अन्ने एही कोमलता प्रकाश पाईतेछे ;
अनुरागवशतः आमार मुख येन अन्न अन्न देखितेछे एवं देव हाश्वशुक्त
इहा आमाके येन किछु बलि तेछे ॥१७॥

(घ) मित्रकेनी । अनुराग अनुरागेण वर्द्धित इह, मेही अनुरागेण
इहाई उपशुक्त ।

(१) - सिण्हस्स अपवलीवस्स अ । (२) कुमचित् पुस्तकेऽयं श्लोकः परस्माद्विन्यस्तः ।

বিদূ। ভো! তিস্মিমা আদিশ্যো দীসন্তি, সন্ধ্যাশো
জ্জেব দ'সণীআশ্যো; তা কদমা এত্থ তত্থমোদী
সচন্তলা? (১)। (ন)

মিঅ। অণহিস্মি ক্বু, এসো সঙ্ঘীএ ক্ববস্স মোহচক্বু,
ইঅ' ক্বু, ণ সে গদা পচ্চক্বদ' ? (২)। (প)

(ন) ভো! তিস্মি আকৃতযো দৃশ্যন্তে, সর্বা এষ দর্শনীয়ঃ, তন্ কতমান ভব-
মবতী শকুন্তলা ।

(প) অনভিজ্ঞঃ খল্বেষ সখীরূপস্য মৌচচক্বুঃ, ইয়ং খলু নাস্য গতা প্রত্যচতাম্ ।

মনঃশান্তিমিচ্ছন্ তান্য ন লভে এব, প্রযুত কামাতিরিক্ষেণ নিতরাং পৌরুষোন্ম-
ভবামীতি ভাবঃ ।

অতএবান অসম্ভবহস্তুসম্বন্ধা নিদর্শনালঙ্কারঃ ।

“প্রণয়ঃ প্রেমণি বিষম্ভে যাচ্ছাপ্রসরয়োরপি” ইতি মেদিনী ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥ ১৩ ॥

(ন) বিদূ ইতি । দর্শনীয়ঃ পরমসৌন্দর্যাদবয়স্শদৃশ্যঃ । অথ বাসু সম্ভে,
কতমা কা ।

রাজা । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) প্রিয়া শকুন্তলা পূর্বে মাঝে
উপস্থিত হইয়াছিলেন, তখন তাঁহাকে পরিত্যাগ করিয়া, এখন এই
চিত্রিত শকুন্তলাকে অত্যন্ত আদর করিতেছি । অতএব হে ময়!
পথে প্রচুরজনসম্পন্ন নদী পরিত্যাগ করিয়া, মরীচিকায় জন প্রাণ
করিতেছি ॥ ১৭ ॥

(ন) বিদূষক । বয়স! তিনটি মূর্তি দেখিতেছি, সকল কইরা
অদৃশ্য; ইহার মধ্যে কোনটি শকুন্তলা ? ।

(১) বিদূষকঃ । ভো । দাশি' তিস্মি তচ্ছ দীর্ঘশো দীসন্তি....

(২) সানুমতী । অণহিস্মি ক্বু, এরিসস্স ক্ববস্স মোহদিদী অ' মথী ।

राजा । त्वं तावत् कतमां तर्कयसि । (फ)

विदू । निर्वण्यं । तक्केमि जा एसा सिद्धिलवन्धणुव्वन्त-
कुसुमेण केसहत्थेण वद्धस्सं अविन्दुणा वञ्चणेण विसेसदो
णमिदं सअहिं वाहुलदाहिं उच्चलिदणीविणा वसणेण अ
इसीपरिस्सन्ता विअ अहिसेअसिणिद्धदरपल्लवस्स वालचूअ-
रक्खस्स पास्से आलिहिदा एसा तत्थभोदी सउत्तला, इदराओ
सहोओ त्ति (१) । (व)

(ग) तर्कयामि येषां शिथिलवन्धनोद्धान्तकुसुमेन केसहत्तेन वद्धेदविन्दुना वदनेन
नमितोसकाभ्यां वाहुलताभ्याम् उच्चलितनीविणा वसनेन च ईषत् परिश्रान्तेव अमिषिक-
सिन्धुतरपल्लवस्य वालचूतद्वयस्य पार्श्वे आलिखिता, एषा तत्रभवती शकुन्तला, इतरे
रसौ इति ।

(घ) मित्रेति । एष राजवयसः, सखीरूपस्य शकुन्तलासीन्दर्यस्य, अनभिज्ञः
पश्चात्, अतएव मोघं शकुन्तलाया अदर्शनात् व्यर्थं चक्षुर्यस्य सः । इयं शकुन्तला,
एष राजवयसस्य, प्रत्यक्षतां न गता, अतएव अनभिज्ञ इत्याशयः ।

(ङ) राजेति । कतमाम् आसां मध्ये काम्, शकुन्तलामिति शेषः तर्कयसि
व्यासयसि ।

(च) विदू इति । शिथिलवन्धनेन हेतुना उद्धान्तानि परित्यक्तानि कुसुमानि
नक्षपूनां पुष्पाणि येन तेन तथोक्तेन, केसहत्तेन केसकञ्जापेन विशिष्टा, वद्धा धृताः
सोदस्य वर्धजलस्य विन्दुवी येन तादृशेन, वदनेन मुखेन विशिष्टा, नमितौ सटीपोलन-

(फ) मित्रेकेषी । ये हेतु ईनि मथीर रूपं देवथेन नाई ; इतराः
ईशर चक्रु निश्चल । शकुन्तला ईशर अत्यक्रगत इय नाई ।

(ग) ब्राह्म । तूमि कोन्टीके शकुन्तला मनेन कर ।

(१) ...सिद्धिलवन्धुव्वन्तकुसुमेण केसहत्तेण, उव्वमिषस्य अविन्दुणा वञ्चणेण
विसेसदो सीपरिआहिं वाहुलदाहिं अवसे असिणिद्धतरपल्लवस्य चूअपादवस्स ... ।

রাজা । নিপুণো भवान् । অস্ব্যত্র সমাপি भाव-
चिह्नम् (১) । (ম)

বেলায়ান্ অবনতীকৃতৌ অসৌ স্কান্বৌ যথোক্তাভ্য স্, বাহুভ্যাম্ বিপ্রিষ্টা, তথা সচলিতা
জলদানকালি সচলিতা নৌত্রি: কটিবন্ধনং यस্য তাৎপৰ্য্যেন বসনেন চ বিপ্রিষ্টা । সৰ্ব্ব
বিশেষণে তৃতীয়া । ইদম্ পরিশ্রান্তেব আশ্রমপাদপেপু জলসেচাদিতি ভাব: । অগ্নিবেশ
জলসেচনেন স্নিগ্ধতরাণি অতিশয়েন চিহ্নণানি পল্লবানি यस্য তস্য তথোক্তস্য, বাহুভ্য-
ম্ বচস্য শুভ্রাঙ্গভঙ্গস্য, পাশ্বে' আলিখিতা চিত্রিতা, এষা তবভবতী শকুন্তলা, সৌন্দৰ্য্যবির-
দৰ্শনাৎ ভাগ্যলক্ষণদৰ্শনাচ্চৈত্যাশ্রয়: । ইতি তর্কযামীতি পূর্বেণান্বয়: ।

"পাশ: পশ্চয় ইত্যথ কলাপার্থা: কচান্ পরে" ইতি "স্ত্রীকটিবন্ধনশ্চে'পি নৌত্রি-
পরিপণ্যে'পি চ" ইতি চামর: ।

(ম) রাজিতি । নিপুণো বস্তুনির্ণয়দক্ষ:, পূর্বমনবলীক্যপি শকুন্তলা
নির্ণয়াদিত্যভিপ্রায়: । অত্র চিত্রে । ভাব্যো: সাঙ্গিকভাব্যো: স্বোদগুণে-
চিহ্নমসি । সাঙ্গিকভাবানাচ্চ সাঙ্গিত্যদৰ্শণ:—

"ক্লাম: স্বদৌঃয় রোমাচ্চ: স্বরভঙ্গৌঃয় বেপথু: ।

বৈবৰ্ণ্যমশ্রু প্রলয় ইত্যষ্টৌ সাঙ্গিকা: স্মৃতা: ॥"

(ব) বিদূষক । (দেখিয়া) আমি মনে করি, বাঁহাঙ্গ কেনকলা
শিথিলভাবে বদ্ধ হওয়ায় তাহার ফুলগুলি পড়িয়া যাইতেছে, মুখের উপরে
বর্ষাবিন্দু আবির্ভূত হইয়াছে, বাহুর উপরিভাগ অবনত দেখা যাইলে
এবং বস্ত্রের বন্ধন সরিয়া গিয়াছে, আর বাঁহাকে জঁইৎ পরিপ্রীত বলি-
বোধ হইতেছে; এই অবস্থায় জনসেকে স্নিগ্ধপল্লব ক্ষুদ্র আশ্রয়
পার্শ্বে যিনি এই চিত্রিত আছেন, ইনিই শকুন্তলা; অগ্নু দুইটা সখী ।

(ভ) রাজা । তুমি অভিভূত বটে । এই চিত্রে আমারও ভাব
চিহ্ন আছে ।

(১)....অস্ব্যত্র মে भावचिह्नम् ।

खिन्नाङ्गुलिविनिवेशात् रेखा प्रान्तेषु दृश्यते मलिना ।

अशु च कपोलपतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोच्छासात् (१) ॥१८॥

चेटीं प्रति । चतुरिके !

अर्द्धलिखितमेतद्विनोदस्थान-
मस्माभिः, तदुगच्छ वर्त्तिकास्तावदानय (२) । (म)

किं तच्चिह्नमित्याह खिन्नेति । खिन्नायाः चित्रमात्रेणैव कामविकाराविर्भावात्
वृत्तवर्धजलायाः, अङ्गुलीः चित्रणकाले कालरङ्गात्ताया ममाङ्गुलीः, विनिवेशात् चित्रफलके
साधनात्-प्रान्तेषु शकुन्तलाया एव पार्श्वेषु, मलिना विनिवेशिताङ्गुलितः कालरङ्ग-
वर्धनात् किञ्चित्कालवर्णा, रेखा, दृश्यते । तथा, वर्णकस्य एतच्चतुरङ्गस्य उच्छासात्
ज्योतीभावात् सर्वतः किञ्चित्प्रसरणादित्यर्थः, कपोलान् समैव गच्छदेशात् पतितं
विशारदविर्भावेन गलितम्, इदम्, अशु च नयनजलस्य, लक्ष्यमनुमानेनावगन्तव्यम्,
यथा मलिनरेखाया वर्णकोच्छासस्य चासम्भव इति भावः ।

वर्णवति रञ्जयतीति वर्णकं चित्रसाधनौभूतलीपनम् । तथा च विश्वः—“वर्णक-
कारे व्युतः । विलिपने चन्दने च वर्णकं स्यात्—” आर्या जातिः ॥१८॥

(म) चेटीमिति । चेटीं चित्रानयनकारिणीं दासीम् । चतुरिकेति तन्नाम ।
अथ चित्रस्य विनोदस्थानम् आमोदकरविषयसमूहः, अर्द्धलिखितं तदानीमवसरा-
त्तद्वर्धचित्रितम् । वर्त्तिका नानाविधास्तूलिकाः । वर्त्तिकापदेनाव वर्णकादिकमपि
ब्रूयते ।

वर्धक अङ्गुलि संस्थापन कराय एहे छिन्नैर आच्छे मलिन रेखा देखा
गोरेछे एवं रं हुनिग्रा उठाग्र गान हहेते पतित एहे चोत्थेर
मननका हहेतेछे ॥१८॥

(म) (दासीर प्रति) चतुरिके ! आशि एहे आमोदकर शानगुलि
वर्त्तिलिखित करिग्राहिनाम ; अतएव तूनिगुलि निग्रा आग्र ।

(१) खिन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।...दृश्यमिदं....।
(२) क्वचित् चेटीं प्रति इति नास्ति ।...गच्छ वर्त्तिका....।

चेटी । अज्ज ! माहव्व ! अवलम्ब चित्तफलञ्च, जाव
आअच्छामि (१) । (य)

राजा । अहमेवावलम्बे । इति यथोक्तं करोति । (२) । (र)

चेटी । निष्क्रान्ता ।

विदू । भो ! किं एत्थ अवरं आलिहिदव्वं ? (३) । (ल)

मिश्र । जो जो पिअसहीए अहिमदो पदेसो, तं तं
आलिहिदुकामोत्ति तक्केमि (४) । (व)

(य) आर्य्य । माधव्य । अवलम्बल चित्तफलकम्, यावदागच्छामि ।

(ल) भो ! किमत्रापरमालिखितव्यम् ।

(व) यो यः प्रियसख्या अभिमतः प्रदेशः, तं तमालिखितुकाम इति तर्कयामि ।

(य) चेटीति । माधव्येति विदूषकनाम्ना सम्बोधनम् । अवलम्बल यावत् ।

(र) राजेति । एतेन चित्रेऽप्यादरातिशयो व्यज्यते ।

(ल) विदू इति । आलिखितव्यं चित्रयितव्यम् ।

(य) दासो । आर्य्य ! माधव्य ! यावत् आगि आह्मि, ताव
आगनि छिज्जकलकथानां धरुन ।

(र) राजा । आगिहै धरि । (एहै वलिग्या धरिलेन ।)

दासो । (छलिग्या गेल ।)

(ल) विदूषक । मत्थे ! ईशाते आर कि छिज्ज करिवे ? ।

(१) ...आअच्छामि । (२) ...एतदवलम्बे ।

(३) विदूषकः । आत्मगतम् । एषो अतभव एवम् अदिक्कमिष मपदिक्कमिष
संकमो । प्रकाशम् । भो ! अवरं किं एत्थ लिहिदव्वं ? ।

(४) सानुमती । जो जो पदेशो सहीए ने अहिदुशी तं तं आलिहिदुशी

होउ ।

राजा । सखे ! श्रूयताम्—(१)

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी,

पादास्तामभितो निषण्णचमरा गौरीगुरोः पावनाः (२) ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्म्मातुमिच्छास्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥१८॥

(१) मिथेति । प्रियसख्याः शकुन्तलायाः, प्रदेशः अवयवः अभिमतः सुन्दरत्वेन
रुचतः । आलिखितुकामः चित्रयितुमिच्छुः ।

कार्येति । सैकतेषु बालुकामयपुलिनेषु लीलानि अवस्थितानि हंसानां मिथुनानि
मृगानि यस्याः सा तादृशी, मालिनी तदाख्या, स्रोतसा वहतीति स्रोतोवहा नदी, कार्या
वर्षा चित्रयितव्येत्यर्थः, तां मालिनीम्, अभितः समीपे तस्या मालिनीनद्याः समीप
एव तात्पर्यम्, निषण्णा उपविष्टाः चमरा मृगविशेषा येषु ते, पावयन्ति मुनीनामाश्रम-
शक्तितान् पवित्रीकुर्वन्तीति पावनाः, गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्हि मातृशय, पादाः
रत्नपर्वताः, कार्या इति वचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा शाखासु लम्बितानि वल्कलानि
नर तादृशस्य तरोर्वक्षस्य, अधो निम्ने, कृष्णमृगस्य कृष्णसाराख्यहरिणस्य शृङ्गे, वामनयनं
निर्गम्य चतुः कण्डूयमानां विखिखन्तीम्, मृगीं काञ्चित् हरिणीम्, निर्म्मातुं चित्रयितु-
मिच्छामि । एतत् सर्वमेव विनीदस्थानमिति भावः ।

अथ कार्येत्येकाया क्रियया अप्रस्तुतयोरेव स्रोतोवहा-पादपदार्थयोः कर्षतयामि-
त्यन्वयानुवययोगितालङ्कारः ।

(२) शिथिलेन । प्रियमश्वोरं ये ये अश्व, सुन्दरं वनिशा मने
कविनाहेन सेहै सेहै अश्व छिज करिते ऐछा करितेहेन ईश आशि
मने करि ।

राजा । सखे ! शोन—

(१) सखे इति क्वचिन्नास्ति ।

(२) निषण्णहरिणाः...

বিদূ। স্বগতম্। জধা মন্তেদি তধা তক্কেসি পুরিদব্
 অণেণ ত্তিত্তফলঅ' আকিদিহি' লস্বকুচ্চাণ' বক্কলপরিচ্ছাণাণ'
 তাবসাণ' ন্তি (১)। (৩)

(৩) যথা মন্দয়তি তথা তর্কয়ামি পূরয়িতব্যমানেন চিত্তফলকসাক্ষি
 লস্বকুচ্চানাং বক্কলপরিধানানাং তাপসানামিতি ।

“তীর্থোল্লিতং তৎ পুলিনং সৈকতং সিকতাময়ম্” “পাদাঃ প্রত্যন্তপর্বতাঃ” “সবৌ-
 ভয়তঃ শীঘ্রসাকল্যামিমুখৈঃ সিতঃ” ইতি চামরঃ ।

অসিত ইত্যস্য যোগে তামিতি “তসৌভয়াভিপরিষর্ভেঃ” ইতি দ্বিতীয়া ।

শাদু'লবিক্রীড়িত' বৃত্তম্ ॥১৫॥

(৩) বিদূ ইতি । যথা মন্দয়তি যত্‌প্রকার' ব্রবীতি, তথা তেন প্রকারেণ তর্কয়ামি
 সম্ভাবয়ামি । অনেন রাজ্ঞা । লস্বকুচ্চানাং দীর্ঘশ্মশ্রুণাম্, বক্কলমেব পরিচ্ছা-
 য়িষাং তেষাম্ । ইতি তর্কয়ামীত্যন্বয়ঃ । লস্বেত্যাদিবিশেষণদ্বয়েন তাপসানাং বিশেষণ-
 তস্মিন্‌ব্রহ্মসানাবশ্যকত্বচ সূচিতম্ ।

“কুর্ষমসৌ ভুবৌর্মধ্যে কঠিনশ্মশ্রুকৈতবে” ইতি মেদিনী ।

যাহার পুলিনে হংসদম্পতিগণ বসিয়াছিল, সেই মালিনী নদী তির
 করিব; তাহার নিকটে যেখানে চমর-হরিণগণ বসিয়াছিল, হিয়ানসে
 সেই পবিত্র পাদদেশগুলি অঙ্কিত করিব; আর যাহার শাখায় পরিত
 বক্কল ঝুলান ছিল, সেই বৃক্ষের নীচে কুঞ্চসারের শৃঙ্গে নিষের বানন
 কণ্ডুয়ন করিতেছিল এইরূপ একটা হরিণী চিত্রিত করিব । ১২১

(৩) বিদূষক । (স্বগত) যে রূপ বলিতেছেন, তাহাতে আমি মন
 করি ইনি, দীর্ঘশ্মশ্রু ও বক্কলপরিধায়ী তপস্বীদিগের আকৃতিদ্বারা চিত্র
 ফলকখানা পূর্ণ করিবেন ।

(১) বিদূষকঃ । আত্মগতম্ । জধ অহ' দৈক্যামি, পুরিঅল' ঐয দিগত
 লস্বকুচ্চাণ' তাবসাণ' কসম্বেহি' ।

राजा । वयस्य ! अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं
लेखितुं विष्मृतमस्माभिः (१) । (ष)

विदू । किं विअ ? । (स)

मित्र । वणवासस्य कस्य आभावस्य अ जं सरिसं भवि-
स्यदि (२) । (ह)

राजा । कृतं न कर्णापि तवन्धनं सखे !

शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरोचिकोऽमलं

मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥२०॥

(४) किमिव ? ।

(ह) वनवासस्य कस्य आभावस्य च यत् सदृशं भविष्यति ।

(ष) राजेति । शकुन्तलाया अन्यच्च, प्रसाधनं वेशनिर्घोषम्, अभिप्रेतं प्रकृतत्वा-
विनयितुमिष्टम्, लेखितुं चित्रयितुम् ।

(स) विदू इति । किमिव तत् प्रसाधनमित्यर्थः ।

(ह) मित्रेति । वनवासस्य सदृशं पुष्पमयामरणधारणादि, कस्य आभावस्य
कौमार्यस्य सदृशम् असीमन्तसिन्दूरादि ।

(ष) राजा । मत्थे ! शकुन्तलाया आरुढ वेशविश्राम छिन्न करिवार
इष्टा करिशाहिनाम्, किञ्च विश्रुत इष्टेयाहि ।

(स) विदूषक । किं वक्तव्यम् ? ।

(ह) मित्रकेन । वने थाकार एवम् कथा अवशार याहा
उपश्रुत इहेवे ।

(१) अभिप्रेतम्, अत्र विष्कृतम् ।

(२) सानुमती । वणवासस्य सीतमारस्य अ...सरिसं होडि ।

विदू । किष्पु, क्व, तत्प्रभोदी रत्तकुवलयसोहिणा अग-
ह्येण मुहं आवारिअ चकिदचकिदा विअ छिदा । सावधानं
दृश । आ हीही भो ! एसो दासीए पुत्तो कुसुम-रस-पाटञ्चरो
दुट्टमडुअरो तत्प्रभोदीए वअणकमलं अहिलसदि (१) । (च)

(च) किन्तु खलु तत्रभवती रत्तकुवलयशोभिना अग्रहस्तेन मुखमावायं चकि-
चकितेव स्थिता । आ हीही भोः ! एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटञ्चरो दुट्टमडुअ-
रस्तत्रभवत्या वदनकमलमभिलषति ।

कृतमिति । हे सखे ! कर्णयोः अपि तं निवेशितं वन्धनं वृत्तं यस्य वा
तादृशम्, आगण्डं कपोलपर्यन्तं विलम्बिनः पतिताः केशराः किञ्चल्का यस्य तत् त्वीक्षणम्,
शिरीषं तदाख्यकुसुमम्, न कृतं विस्मरणम् न चित्रितम् ; तथा शरच्चन्द्रस्य मरीचिकम्
कीमलं मृणालसूत्रं मृणालमयी हारः, स्तनयोरन्तरे मध्ये, न वा रचितं न वा चित्रितम् ।
एतदुभयं चित्रयितुमिच्छामीति भावः ।

अत्र शरच्चन्द्रमरीचिकीमलमिति लुप्तोपमालङ्कारः ।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥२०॥

(च) विदू इति । रत्तकुवलयवत् रत्तपद्मवत् शोभत इति तेन, अग्रहस्तेन
हस्तायेण, मुखम्, आवार्य आच्छाद्य, किन्तु, खलु स्थितेत्यन्वयः । आ इति बोधे,
हीहीति विद्यये, भो इति च सम्बोधने । दास्याः पुत्रो हीनः, कुसुमरसस्य पाटञ्चरोऽपि
तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः ।

ब्राह्म । मथे ! काणे वौंटाटी छिन, आर केशरगुलि गोलगर्भ
बुलिआ पड़ियाछिन, एहेरूप शिरीषफूल छिअ करि नाई एवः शरच्चन्द्र
किरणेर आअ कोमल एकटी मृणालेर हार, स्तनयुगलेर मध्ये अङ्कित
करि नाई ॥२०॥

(१)....भो ! किष्पु....रत्तकुवलयपद्मसोहिणा । आ एसो....वपणं परि-
लङ्घ्य मडुअरो ।

राजा । ननु वार्य्यतामिष धृष्टः । (क)

विदू । भो ! तुमं ज्जेव अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पव्वसि (१) । (ख)

राजा । युज्यते । अयि भोः ! कुसुमलताप्रियातिथे !
किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि । (ग)

(ख) भोः ! त्वमेव अविनीतानां शासिता अस्य वारणे प्रभवसि ।

(क) राजेति । नन्विति सम्वाधने । धृष्टः प्रगल्भः, एष मधुकरः ।

(ख) विदू इति । अविनीतानां दुराचाराणां जनानाम्, शासिता शासनकर्त्ता,
अथैव अस्य मधुकरस्य । प्रभवसि समर्थो भवसि ; न पुनरहं शक्तिहीनत्वादिति भावः ।

(ग) राजेति । युज्यते भवदुक्तिरिति शेषः । अथीत्यनुनये । कुसुमयुक्ता लता
उद्यमवता तस्याः प्रियातिथे ! प्रीतिकरातिथिस्वरूप ! अत्र अकुन्तलाया मुखे, किं
परिपतनखेदं परिपतनपरिश्रमम् । न खल्वियं कुसुमलता, तेनैतस्मिन् पतने निष्फल
एव तव परिश्रम इति भावः ।

(क) विदूषक । शकुन्तला, रक्तगन्धर्व आश्रय शोभित हस्ताग्रधारा
मृगमण्डल आवृत करिणा, येन भीतभीत हईया अवस्थान करितेहिलेन
कि ? (मनोयोगेन सहित देखिना) ओ ! कि आश्चर्या ! वीदीर
लो, हूलेन मधुचोर ऐह छुष्टे जमरटा, तांशोर मुखकमल पान करिते
इहा करितेहे ।

(क) राजा । ओहे ! ऐह छुष्टे जमरटाके वारण कर ।

(ख) विदूषक । सथे ! तूमिहै त छुष्टेलोकेन शासनकर्त्ता ; सुतरां
तूमिहै इहाके वारण करिते समर्थ हईवे ।

(ग) राजा । सद्गत कथा । ओहे पुष्पितलतार प्रिय अतिथि !
ऐ शकुन्तलार मुखे पड़िवार परिश्रमकष्ट अनुभव करितेह केन ? ।

(१) ...पव्वसि ।

এষা কুসুমনিষস্থা তৃষিতাপি সতী ভবন্তমনুরক্তা ।
 প্রতিপালয়তি মধুকরী ন খলু মধু ত্বাং বিনা পিবতি ॥২১॥
 মিশ্র । অদিঅত্ৰ্য' ক্বু বারিদো (১) । (ঘ)
 বিদূ । ভো ! পড়িসিদ্ধবামা ক্বু এষা জাদী (২) । (ঙ)

(ঘ) অত্ৰ্য' খলু বারিতঃ ।

(ঙ) ভোঃ ! প্রতিষিদ্ধবামা খলু এষা জাতিঃ ।

যত্র পরিপতনখেদস্য সাফল্য' তদ্বশ' যিতুমাহ এবেতি । কুসুমনিষস্থা পুথোপবিষ্টা
 ভবন্ত' প্রতি অনুরক্তা, এষা মধুকরী ভ্রমরী, তৃষিতাপি তৃষ্যান্বিতাপি সতী, প্রতিপালয়তি
 ভবন্ত' প্রতীচতে । ননু মাং প্রতিপালয়তীতি কথমবগম্যত ইत्याহ নেতি । খলু মধু
 ত্বাং বিনা মধু ন পিবতি । অতস্তুত্রৈব পরিপতেতি ভাবঃ ।

আত্মা জাতিঃ ॥২১॥

(ঘ) মিশ্রেতি । খলুনি'শ্চযে । অত্ৰ্য' খলু সাতিশয়মেব যথা স্নাতচা বান্ধি
 নিবর্তিতো ভ্রমর ইতি শেষঃ । সৌল্লুপ্তনোক্তিরিয়ম্ । তেন ন কিচ্ছিদ্ধারিত ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) বিদূ ইতি । ভো ইতি রাজসম্বোধনম্ । এষা জাতির্ভ্রমরজাতিঃ, প্রতিষিদ্ধ
 বামা প্রতিকূলা নিষিদ্ধবিষয়ানুষ্ঠায়িনীতি প্রতিষিদ্ধবামা ; তত্র বারণে সত্যপি পুণ্য
 কারণাদিত্যাশয়ঃ ।

পুঞ্জের উপরে উপবিষ্টে এবং তোমার অনুরক্ত এই ভ্রমরী, তুমি
 হইয়াও তোমার প্রতীক্ষা করিতেছে ; তোমাকে ছাড়া মধু
 করিতেছে না ॥২১॥

(ঘ) মিশ্রকেনী । খুব বারণ করিলেন ত ! ।

(ঙ) বিদূষক । সখে ! নিষেধ করিলেও এই জাতি

.তা'হই করে ।

(১) সানুমতী । অজ্ঞ ! অহিজাষ' ক্বু এষী বারিষী ।

(২) বিদূষকঃ । পড়িসিদ্ধাবি বামা...

राजा । सकीपम् । भोः ! न मे शासने तिष्ठसि, श्रूयतां
तर्हि सम्प्रति हि—(१) (च)

अस्तिष्टवान्तत्पक्षवलोभनीयं
पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।
विम्बाधरं दशसि चेद्भ्रमर ! प्रियायाः (२)
त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥२२॥

(च) राजेति । भो इति भ्रमरसन्बोधनम् । न मे शासने तिष्ठसि मम शासना-
शीनी न भवसीत्यर्थः ।

अस्तिष्टेति । हे भ्रमर ! अस्तिष्टं भङ्गादिना अस्नानीभूतं वालं नूतनीतृपत्रं
वत्तरुपक्षवत् तद्वत् लोभनीयं लोभजनकम्, मया रतोत्सवेषु सुरतामोदेषु, बहुलाहङ्क-
रणम्; सदयमेव नितान्तकीमलतया दयोत्पत्तेरदृढमेवेत्यर्थः, पीतम् आदरेण चुम्बितम्,
प्रियायाः शकुन्तलायाः, विम्बाधरं पद्मविम्बफञ्जवत् ओष्ठम्, चेत् यदि, दशसि दष्टं करोसि,
यदा त्वाम्, बध्यते अस्मिन्निति बन्धनं कारागृहम्, तेन कमलोदरं पद्माभ्यन्तरमेव
बध्नां कारागृहं तत्र तिष्ठतीति तं तादृशम्, कारयामि केनचिदनुचरेणेति शेषः ;
परस्त्रीलम्पटपुरुषमिवेति भावः ।

अत्र प्रथमपादे विम्बाधरमित्यत्र च समासगतलुप्तोपमाद्वयम्, कमलोदरबन्धनेत्यत्र
निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा कार्यद्वारा भ्रमरे परस्त्रीलम्पटपुरुषव्यवहारसमादोषात्
समासोक्तिर्य, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा ईदृशकृतव्य-
भिदेशात् तत्कारणसत्त्वाच्च व्यवसायो नाम विमर्शसम्भेरङ्गम्—“व्यवसायश्च विज्ञेयः
प्रियादिगुणसम्भवः” इति दर्पणलक्षणात् ।

(८) राजा । (क्रोधेन सहित) ओरे ! आश्रय शासनाशीन
शक्तिरेह ना ? शोन तवे एतन—

अन्नान एव नूतनोपन्न, वृक्षपक्षवेर आश्रय नोभनीय, विशेषतः आशि

(१) राजा । एष भोः ।...सम्प्रति । (२) विम्बाधरं स्य शसि चेत्...

বিদূ । ভো ! এব্ব' তিক্বদণ্ডস্য দে কথ' ণ ভাৱস্সদি ।
বিহস্সাভ্যগতম্ । এসো দাব উম্মত্তো, অহম্মি এদস্স সঙ্কে'ণ ই'দিমো
জ্জ'েব স'বুত্তো (১) । (ছ)

রাজা । নিবার্য্যমাণো'পি কথ' স্থিত এব (২) । (জ)

মিষ্ম । অহ্লো ! ধীরম্মি জণ' রসো বিম্মারেদি (৩) । (ঝ)

(ক) ভো: ! এব' তীক্ষ্ণদণ্ডস্য তে কথ' ন মে'ষতি । এষ তাবদুন্মত্ত:, পদ'র্ভ
এতস্য সঙ্কে'ন ই'দৃশ এব সংহত: ।

(ঝ) অহী ! ধীরমপি জন' রসো বিকারয়তি ।

লৌময়তীতি লৌমণীয' "ক্ল্যযুটী'স্ব্যাবপি" ইতি কত'রি অনীযপ্রত্যয়: ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২১॥

(ক) বিদূ ইতি । এতম্ উক্তপ্রকার: তীক্ষ্ণো দণ্ডো যস্মাত্ তস্য, তে তব সকাশম্,
কথ' ন মে'ষতি ভয়' করিষ্যতি ভ্রমর ইতি শ্রেষ:, অবশ্যমেব মে'ষতীত্যর্থ: । বহু-
প্রলপিতস্যেব রাজ্ঞীক্স্যাতীবাসারত্বাৎ বিহস্যেতি বোধ্যম্ । এষ রাজা । স্যো
সহচারিণ, ই'দৃশ এব উন্মত্ত এব ।

(জ) রাজেতি । স্থিত এব ভ্রমর ইতি শ্রেষ: ।

ব্রহ্মণ্যোদেব সমস্ত দয়ার সহিতই যাহা পান করিয়াছিলাম, হে বর!
তুমি যদি প্রিয়তমার সেই বিশ্বতুল্য অধর দংশন কর, তবে তোমারে
পদ্মের অভ্যস্তররূপ কারাগারে অবস্থান করাইব ॥২২॥

(ছ) বিদূষক । সখে ! তুমি এইরূপ তীক্ষ্ণদণ্ড ; সুতরাং তোমার
ভয় করিবে না কেন ? (হাস্য করিয়া স্বগত) এত উন্নত ইহা হইবে:
ইহার সঙ্গে আমিও এইরূপই হইয়াছি ।

(জ) রাজা । বারণ করিতেছি, তথাপি থাকিলই ! ।

(১) ...এরিসবস্মা বিষ সবুত্তো । প্রকাশম্ । ভো ! চিত্ত' নহু, এদ' ।

(২) অথ' পাঠ: কচিনাস্তি । (৩) এষো'পি কচিন্ন দৃশ্যতে ।

विदू । प्रकाशम् । भो ! चित्तं क्व एदं । (ज)

राजा । कथं चित्रम् ! । (ट)

मिश्र । अहमपि दाणिं अवगदत्या, किं उण जधाचिन्तिदाणु-
सारी एसो (१) । (ठ)

(ज) भो ! चित्रं खल्वेतत् ।

(ठ) अहमपि इदानीमवगतार्था, किं पुनर्यथाचिन्तितानुसारी एषः ।

(क) मिश्रेति । रसः सातिशयोऽनुरागः, धीरमपि स्वभावतो धैर्यशालिनमपि
जनम्, विकारयति अन्यथा करोति । अतएव सातिशयः शकुन्तलानुरागी राजानमुन्मत्तं
प्रकारेति भावः ।

अत्र रसशब्दप्रयोगेऽपि न रसस्य स्वशब्दोक्तिदोषः, रसतया अनुभूयमानस्यैव
स्वशब्दोक्तौ तद्दोषाङ्गीकारात् अन्यथा "शङ्कारवीरकरुणाद्गुह्यतद्वाच्यभयानकाः" इत्यमरीत्यादा-
वपि तद्दोषप्रसङ्गात् अत्र तु मिश्रकेश्या तस्य रसतया अनुभूयमानत्वादिति
सुषोभिर्मायम् ।

"शङ्कारादौ विषे वीर्ये" गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः ।

(ज) विदू इति । पूर्वात्मगतोक्तेरेव अवशिष्टमंशं वदतीत्याशङ्कानिरासार्थं
प्रकाशमित्युक्तम् । चित्रं चैतन्यहीनमालिख्यम् । अतः कथं तव वारणेन गच्छे-
दिति भावः ।

(ट) राजेति । सम्भ्रमे कथंशब्दः । चित्रमालिख्यम् । मया तु इदन्तं कालं
यावत् ताल्लिखत्वेनैवावगतमिति भावः ।

(वा) मिश्रकेशी । किं आश्चर्य ! गुरुतरं अमुराग, धीरं वाञ्छिकेऽपि
विकृतं करिष्या केने ।

(३) विदूषक । (प्रकाशे) सखे ! एषे चित्र ।

(ट) राजा । हाय ! चित्र ! ।

(१) किं उण जहलिह्तिताणभावी एसो ।

राजा । किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् (१) । (६)

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥२३॥

इति वाच्यं विचित्रमिति (२) ।

(३) मिथेति । इदानीमस्मिन्नेव समये, अवगतार्थां चित्रत्वेनैव ज्ञातविषया । इतः पूर्वन्तु अहमपि तात्त्विकमेवेदमवगतवतीति भावः । चिन्तितं शकुन्तलायाः प्रकृतं रूपमनतिक्रम्य अनुसरति आचरतीति स तथोक्तः, एष राजा । तथा च शकुन्तलामुत्कटं चिन्तयन् राजा तन्मयतया चित्रे तात्त्विकभावनां कर्तुमर्हत्येव, येन शकुन्तलायास्तादृश-चिन्ताविहीनाप्यहमितः पूर्वं चित्रे तात्त्विकभ्रमवत्येव स्थितेत्याशयः ।

(६) राजेति । पौरोभाग्यं दीर्घकदर्शित्वं केवलदूषणमित्यर्थः । चित्रं खल्वेतदित्युक्त्वा त्वया केवलं मम दुःखमेवोत्पादितं न पुनरन्यत् किञ्चित् फलमित्याशयः ।

“दीर्घकदृक् पुरीभागी” इत्यमरः ।

केवलदीर्घकदर्शित्वं प्रतिपादयितुमाह दर्शनेति । तन्मयेन केवलशकुन्तलाविषयकेन हृदयेन साक्षात् प्रत्यक्षत इव, दर्शनसुखं शकुन्तलाया अवलोकनानन्दम्, अनुभवती मे मम, स्मृतिकारिणा अस्या मूर्तेः चित्रतया स्मरणजनकेन त्वया, कान्ता शकुन्तला, पुनरपि चित्रीकृता आलेख्यतया ज्ञानविषयीकृता । तथा च इतः पूर्वं चित्रमेव प्रकृतं शकुन्तलां विभाव्य दर्शनानन्दमनुभूतवान्, इदानीन्तु तत्कृतस्मरणेन धमापयमात् चित्रमेवेदमिति तत्त्वमवधार्य महाविषादमापन्न इति पौरोभाग्यमेव त्वया अनुष्ठितमिति भावः ।

अत्र साम्यवशीन चित्रे राज्ञः प्रकृतशकुन्तलाधमात् भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा प्रथमार्थे

(४) मिथेकेनै । आम्निं एथन चित्रं बलिषा वृत्तिते पारिनामः । ताहाते इनि चिन्ताभ्रुमारे धारणा करिंतेछेन ; इतरां ईशर कथा किं बनिव ।

(६) राजा । मथे ! এই একমাত্র দোষের কার্য কেন করিলে ? ।

(१) राजा । वयस्य । किमिदम्... (२) वाच्यं विहरति ।

मित्र । पुष्पापरविहङ्गो अपुष्पो एसो विरहिमग्नो (१) । (ढ)
राजा । वयस्य ! कथमेवमविश्रामं दुःखमनु-
भवामि (२) । (ण)

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः (३) ।

वाष्पसु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥२४॥

(ढ) पूर्वापरविरुद्धः अपूर्व एष विरहिमार्गः ।

इषः द्वितीयाङ्गे च विषाद इत्युभयोर्भावयोः सम्बन्धिप्रलम्भशङ्कारस्याङ्गमिति भावसम्बि-
नामालङ्कारश्च, इत्यनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।

आर्या जातिः ॥२३॥

(ढ) मित्रेति । पूर्वापरयोरतीतवर्त्तमानयोः कालयोः विरुद्धः परस्परविपरीतः,
एष दृश्यमानः, विरहिणी राज्ञो मार्गः अस्या, अपूर्वो नूतनः आश्चर्यो वा । तथा च
पूर्वं व्यभिचारिणीसम्भावनया प्रत्याख्यानात् शकुन्तलायां विद्वेषः, अधुना तु पतिव्रता-
ज्ञानात् सन्तोष इति परस्परविपरीतमेवावस्थाद्वयमित्याशयः ।

(ण) राजेति । अविश्राममविरतम् ।

प्रजागरादिति । प्रजागरात् रात्र्यादौ प्रकटोऽपि जागरणात् द्वेतीः, तस्याः शकुन्तलायाः,

आमि उन्नय चित्ते साक्षात् रूपेई घेन दर्शनसूत्र अहूभव करिते-
हिनय तूमि अरुण कराईया दिवा, आवारण श्रियतयाके चित्र करिया
दिवाह ॥२३॥

(एई बलिवा अक्षज्जल फेनिते लागिलेन ।)

(ङ) मित्रकेणी । पूर्वापरविरुद्ध विरहीर एई पद्धति अपूर्व बटे ।

(ण) राजा । वयस्य ! अविरत एईरूप दुःख अहूभव करितेहि
केन ।

(१) सानुमती । पुष्पावरविरीही...विरहमग्नो ।

(२)...अविश्रान्तम्... । (३) स्वप्ने समागमः...

মিশ্র । সস্বধা পমজ্জিদং তু এ পচ্চাদেসদুস্বং পিঅসহীএ
পচ্চক্বং জ্জেব সহিজণস্স (১) । (ত)

চতুরিকা । প্রবিষ্য । জেদু জেদু ভট্টা । বত্তিকা করণ্ডকং
গেণ্‌হিঅ ইদো অহং পত্থিদহ্মি (২) । (থ)

(ত) সর্বথা প্রমার্জিতং ত্বয়া প্রত্যাদেশদুঃখং প্রিয়সখ্যাঃ প্রত্যচমেব সখীজনস্য ।

(থ) জয়তু জয়তু ভর্তা । বর্তিকা করণ্ডকং গৃহীত্বা ইতোহং প্রস্থিতাঃসি ।

স্বপ্নে সমাগমঃ স্বপ্নসমাগমঃ স্বপ্নাবস্থায়াং সঙ্গমঃ, খিলীভূতৌ নিরুদ্ধঃ ; তু কিন্তু বাণে
নয়নজলম্, চিত্রগতামপি আলীক্যস্থিতামপি, এনাং শকুন্তলম্, দ্রষ্টুং ন দদসি
ইদানীং নয়নাবরণাদিত্যমিপ্রায়ঃ ।

দর্শনমুখমিত্যারম্ভে এতদন্তসন্দর্ভে রাজবাণ্যে সুখানুভবক্যার্থে প্রতি বিব্রণার্থে
বিরোধনং নাম বিমর্শসম্বেরজ্জম্ । যথা দর্পণে—

“কার্যাত্ম্যযোগমনং বিরোধনমিতি স্মৃতম্” ॥২৪॥

(ত) মিশ্রেতি । সখীজনস্য মম প্রত্যচমেব, ত্বয়া রাজ্ঞা, প্রিয়সখ্যাঃ শকুন্তলায়াঃ
প্রত্যাদেশদুঃখং প্রত্যাখ্যাননিবন্ধনং দুঃখম্, সর্বথা প্রমার্জিতং তদর্থং অনুরাগনিবন্ধন-
নানাভাবপ্রদর্শনাদিত্যাশয়ঃ ।

(থ) চতুরিকেতি । সা চ বর্তিকানয়নার্থে প্রেরিতপূর্বা দাষী । বর্তিকা
করণ্ডকং তুলিকা রক্ষণোপযোগিবংশাদিক্রতপেটকম্ । ইতঃ অস্যাং দিশি ।

“করণ্ডো বংশাদিক্রতপেটকৌ মধুকীষকৌ” ইতি শব্দার্থঃ ।

রাজিতে জাগরণ করায়, স্বপ্নেও শকুন্তলার সন্মেলন হইতেছে না,
তার পর অশ্রুজন, চিত্রিত শকুন্তলাকেও দেখিতে দিতেছে না ॥২৪॥

(ত) মিশ্রকেণী । মথৌজনেত্র ময়ঃ আপনি এইরূপ ভাব প্রকাশ
করিশা, শকুন্তলার প্রত্যাখ্যানদুঃখ দূর করিলেন ।

(১) সানুমতৌ ।...দুস্বং সন্তল্লাএ ।

(২) প্রবিষ্য চতুরিকা । জেদু ভট্টা ।...ইদৌমুহং....

राजा । ततः किम् ? (१) । (द)

चेटी । तं मे हत्यादो पिङ्गलिआवेदिआए देवीए वसु-
मदीए अहं ज्जेव अज्जउत्तस्स उवणइस्स' त्ति भणिअ सबल-
क्कारं गहोदं (२) । (ध)

विदू । तुमं कधं विमुक्का (३) । (न)

(घ) तन्मे हस्तात् पिङ्गलिकावेदितया देव्या वसुमत्या अहमेवार्थपुत्रस्य उपनेत्या-
नीति भणित्वा सबलात्कारं गृहीतम् ।

(न) त्वं कथं विमुक्ता ।

(द) राज्ञेति । ततः किं सञ्जातमिति शेषः ।

(ध) चेटीति । सा च प्रकरणाच्चतुरिकेति बोध्यम् । पिङ्गलिका नाम अन्या दासी
तथा षावेदिता 'अन्यां रमणीं चित्रयितुं' राज्ञ आदेशात् चतुरिका वर्त्तिकाकरण्ड'
तदनिकं नयति' इति विज्ञापिता तथा, देव्या कृताभिषेकया, वसुमत्या तदाख्यया
राजपत्न्या, अहमित्यादिको वसुमतीवाक्यानुवादः । तेन अहं वसुमत्येव, आर्यपुत्रस्य
राशो दुश्मन्स्य, उप समीपे, नेष्यामि, इति भणित्वा संज्ञा, सबलात्कारं बलपूर्वक-
मित्यर्थः, न पुनर्मन्त्रेच्छयेति भावः, मे मम चतुरिकाया हस्तात्, तत् वर्त्तिकाकरण्डम् ।

(ध) चतुरिका । (अवेण करिया) महाराज्जेर जय इडेक, जय
इडेक । तूनीर पेटेरा निग्रा आगि एहे दिडेक आसितेहि ।

(न) राज्ञा । तार पर कि ? ।

(ध) चतुरिका । दासी पिङ्गलिका, एहे खबर राणी बह्मतीके
षानाईशाहिल ; ताई तिनि "आगिहै आर्याभूज्जेर निकट निग्रा बाईतेहि"
एहे कथा बनिग्रा आमार हात इहेते बलपूर्वक सेहै तूनीर पेटेराटी
निग्रा गियाछेन ।

(१) राजा । किञ्च । (२) चतुरिका । सो मे हत्यादी अनरा तरलिआदुदिआए
देवीए वसुमदीए... गहोयो । (३) विदूषकः । दिष्टिआ तुमं मुक्का ।

चेटी । जाव देवीए लदाविड़वलगं उत्तरीयचलं
पिङ्गलिआ मोआवेदि, दाव णिङ्गविदो मए अण्णा (१) । (प)
राजा । वयस्य ! उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च;
तत् भवानिमां प्रतिक्रतिं रक्षतु । (फ)

विदू । अत्ताणम्मि किं त्ति ण भणासि । चित्तफलकमादायोव्याय च ।
जइ भव' अन्तेउर-कूड़-वागुरादो मुच्चिस्सदि, तदो म'

(प) यावद्देव्या लताविटपलघ्नम् उत्तरीयाचलं पिङ्गलिका मोचयति, ताम्
निङ्गुतो मया आत्मा ।

(न) विदू इति । विमुक्ता देवीहस्तादिति शेषः ।

(प) चेटीति । पिङ्गलिका तदाख्या दासी, लताविटपलघ्नं पथिपात्रं गताया
लतायाः शाखायां संसक्तम्, देव्या वसुमत्याः । आत्मा स्वदेहः, निङ्गुतः वतीः परस्परं
गोपायितः, पिङ्गलिकाया अपि मोचनव्यापृतत्वेन द्वयोर्देवावसराभावादिति भावः ।

(फ) राजेति । बहुमानेन ममात्यादरेण गर्विता । प्रतिक्रतिं शकुन्तलाया
प्रतिमूर्तिम्, रक्षतु यत्र कुत्रचित् गोपायतु ; अन्यथा एनां दृष्टा देवी सहायं
घटयिष्यतीति भावः । एतेनावशिष्टचित्रणव्यापारोपसंहारो दर्शितः ।

अतएवात्र प्ररोचना नाम विमर्शसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ।”

(न) विदूषक । तूहे गूळि पाइनि कि करिया ? ।

(प) चतुरिका । बावण पिङ्गलिका, लताया शाखाया मन्त्राय रात्रि
उत्तरीयवज्राक्षल छाड़ाईया देय, आमि ताहार मधो आङ्गणोपर
करियाहि ।

(फ) राजा । वयस्य ! अत्यादरगर्विता राज्ञी उपस्थिता इहैतेहेनः ।
अतएव एहं प्रतिमूर्तिथानां तूमि रक्षा कर ।

(१) चतुरिका । ...विड़वलगं उत्तरीयं तरलिआ...मए णिव्वाहिओ ववा ।

मेघच्छन्नासादे सहाविस्मदि ; एदच्च तहिं गोवाएमि, जहिं
पारावदं उज्झिअ असो कोवि ण पेक्खिस्सदि । इति द्रुतपदं
निकांतः (१) । (व)

मित्र । अहो ! अस्स संकन्तहिअओवि पढमसम्भावणं
रक्खदि, थिरसोहिदो दाव एसो (२) । (भ)

(व) आत्मानमपि किमिति न भणसि । यदि भवानन्तःपुर-कूट-वागुरातो मोक्ष्यते,
तदा मेघच्छन्नप्रासादे शब्दाधिष्यते । इदञ्च तत्र गोपायामि, यत्र पारावतमुज्झित्वा
एवः कीऽपि न प्रेषिष्यते ।

(भ) अहो ! अन्यसंक्रान्तद्वयोऽपि प्रथमसम्भावनं रक्षति ; स्थिरसौहृदसाधदेवः ।

(व) विदू इति । न केवलं प्रतिज्ञातिम् आत्मानं मामपि, रक्षतु इति किं
न भणसि ब्रवीषि ; निग्रहकर्तारि उपस्थिते आत्मारक्षाया आवश्यकत्वात् देवो च ते
निग्रहकर्तोति भावः । सोऽन्तःपुरस्य अन्तःपुरस्थाया देव्याः कूटं
साया तद्रूपा या वागुरा जालं ततः, मोक्ष्यते मुक्तो भविष्यति, मेघच्छन्नो नाम प्रासादः
मेघच्छन्नप्रासादस्तत्र, शब्दाधिष्यते आह्वायसि । तत्रैवाहं गच्छामीत्याशयः । तत्र
तादृशे स्थाने । पारावतं कपोतम्, उज्झित्वा विहाय । केवलं पारावतगण एव द्रष्टुं
शक्यतोति भावः । द्रुतं शीघ्रं पदं पदस्तेषां यस्मिन् कर्मणि तद्वया तथा ।

“वागुरा स्रगवन्धनी” इत्यमरोक्तौ सत्यामपि अत्र जालमात्रं लक्ष्यते ।

(व) विदूषक । ‘आमाके रक्का कर’ এই কথা কেন বলিলে না ।
(छिन्नफलक नईया उठिग ।) যদি তুমি অন্তঃপুরের কূটজাল হইতে মুক্ত
হইতে পার, তবে মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদে আমাকে ডাকিবে । আমি এই
প্রতিশ্রুতি সেইরূপ স্থানে গুপ্ত রাখিব, যে স্থানে কপোতভিন্ন অত্র কেহ
পৌষিতে পাইবে না । (এই বলিয়া দ্রুতপদে চলিয়া গেল ।)

(१) ...अत्ताणं त्ति भणामि । ...अन्तेऽपरकालकूडादौ ...मेघच्छन्नासादे ...सहा-
विहि... (२) सानुमती । अथ अवेक्ख । सिद्धिबसोहो दाविं एसो ।

প্রবিশ্য পত্রহস্তা প্রতীহারী । জেদু জেদু দেবো (১) । (ম)

রাজা । বেত্রবতি ! ন খল্বন্তরে ত্বয়া দৃষ্টা দেবী ? (২) । (য)

প্রতী । দেব ! দিষ্টা, পত্নহত্য' ম' পেক্ষিত্র পঙ্কি-
ণ্ডিত্তা (৩) । (র)

রাজা । কার্য্যজ্ঞা দেবী, কার্য্যোপরোধ' মে পরিহরতি (৪) । (ল)

(ম) জয়তু জয়তু দেবঃ ।

(য) দেব ! দৃষ্টা, পত্রহস্তা মাং প্রেত্ব্য প্রতিনিহতা ।

(ম) মিত্র্যেতি । অন্যস্যা নাথিকায়া শকুন্তলায়া সংক্রান্ত' সংসক্ত' হৃদয়' যস্য
স তাদৃশঃ সত্রপি, প্রথমসম্ভাবন' প্রথমকৃতমাদরম্, রক্ষতি ; অতএব স্থিরমবশ'
সৌহৃদ' স্নেহী যস্য সঃ । সর্ব'থা প্রশংসনীয় এবায' রাজ্যেতি ভাবঃ ।

(য) রাজ্যেতি । অন্তরে পথিমধ্যে । অত্র কাকুতশ্চিন প্রস্তৌ ব্যজ্যতে ।

(র) প্রতীতি । দৃষ্টা পথিমধ্যে দেবীতি শিষঃ ।

(ভ) মিত্রকেশী । কি আশ্চর্য্য ! রাজার হৃদয়, অত্র নাথিকাতে
আসক্ত হইলেও, ইনি প্রথমকৃত আদর রক্ষা করিতেছেন ; সুতরাং
ইহার ভালবাসা চিরস্থায়ী ।

(ম) প্রতিহারী । (পত্রহস্তে প্রবেশ করিয়া) মহারাজের জব
হটুক, জব হটুক ।

(য) রাজা । বেত্রবতি ! পথিমধ্যে তুমি রাণীকে দেখ নাই ত ?

(র) প্রতীহারী । মহারাজ ! দেখিয়াছিলাম ; কিন্তু আশাকে
পত্রহস্তে দেখিয়া তিনি ফিরিয়া গিয়াছেন ।

(১) ...জেদু দেবো । (২) ...ন খল্বন্তরা...

(৩) প্রতীহারী । অহহ' পত্নহত্য'...

(৪) কার্য্যজ্ঞা কার্য্যোপরোধম্...

प्रती । देव ! अमच्चो विस्सवेदि अज्ज रज्जकज्जस्स बहुल-
दाए एक्कं ज्जेव मए पोरकज्जं पच्चवेक्खिदं, तं देवो पत्तारो-
विदं पच्चक्खीकरेदु त्ति (१) । (व)

राजा । इतः पत्रं दर्शय (२) । (श)

(व) देव ! अमात्यो विज्ञापयति अद्य राज्यकार्यस्य बहुलतया एकमेव मया
पौरकार्यं प्रत्यवेक्षितम्, तत् देवः पत्तारोपितं प्रत्यक्षीकरोतु इति ।

(श) राजेति । कार्यं जानातीति कार्यज्ञा देवो, अतएव मे मम, कार्योपरोधं
कार्यव्याघातम्, परिहरति परित्यजति । तथा च पत्रद्वक्तां प्रतीहारोमवलीक्य राजान्तिके
राजकार्यमेवेदानो भवेत् मनीषस्थितौ तु तस्य व्याघातसम्भावना स्यादिति विभाव्य देवो
प्रतिनिवर्त्तते सरस्वार्थो भावार्थश्च ।

(व) प्रतीति । राज्ञा पौरकार्यं मन्त्रिणा च तद्वद्भिर्भूतं राज्यकार्यं प्रत्यवेक्षणीय-
मिति विभज्य राजमन्त्रिभ्यां कार्यभारसामान्यं गृहीतम्, तत्र च "वेत्तवति ! महचना-
दमात्यपिशुनं ब्रूहि, अद्य चिरप्रबोधान्न सम्भावितमस्माभिर्धर्म्यसममध्यासितुम्, यत् प्रत्यवेक्षित-
मात्येण पौरकार्यं तत् पत्रमारोप्य प्रस्थाप्यतामिति पूर्वोक्ता पौरकार्यप्रत्यवेक्षणभारोऽपि
तद्देवे मन्त्रुपरि न्यक्त इत्यवधेयम् । तत्राह अद्येति । राजकार्यस्य नियमेन मम
प्रत्यवेक्षणीयस्येत्यर्थः । एकमेव तदधिकप्रत्यवेक्षणानवसरादिति भावः । पौरकार्यं
यत्प्रत्यवेक्षणीयम् । पत्तारोपितम् एतत्पत्रलिखितम् ।

(न) राजा । त्रानी कार्या वोत्थेन कि ना, ताई आमार कार्थेर
वाधात भाग कस्सिनेन ।

(र) अतीशब्दो । गशत्राज ! गञ्जी जानाईतेहेन आज राज्ञोर
कार्यं बहुतर छिल वनिशा, एकट्टीगात्र पोरकार्य देखिते पारिशाहि, तांश
पत्ते निथिनाय, आपनि अंठाक्क करुन ।

(१) ...विस्सवेदि अत्यजादस्य गणनावहुलदाए एक्कं ...पच्चवेक्खिदं ...पत्तारुदं ।

(२) ...पत्रिकाम्.. ।

প্রতৌ । উপনয়তি । (ঘ)

রাজা । বাচয়তি । বিদিতমস্তু দেবপাদানাম্—ধনবৃদ্ধির্নাম
বণিক্, বারিপথোপজীবী নৌব্যসনেন বিপন্নঃ, স চানপত্য,
তস্য চানেককোটিসংখ্যং বসু, তদিদানীং রাজস্বতামাপদ্যত
ইতি শ্রুত্বা দেবঃ প্রমাণম্ ইতি । সবিষাদম্ । কষ্টং স্বলন-

(৩) রাজিতি । ইতঃ অস্যাং দিশি মদন্তিক ইত্যর্থঃ ।

(৪) প্রতৌতি । উপনয়তি রাজহস্তে পত্রমুপস্থাপয়তি ।

(৫) রাজিতি । বাচং ব্যক্তবাচ্যং করৌতীতি বাচয়তি । তৎ পত্রং পঠৌষ্যম্ ।

পাদশব্দেণ দেবস্য ভক্ত্যতিশয়বিষয়ত্বং বহুবচনেন চ তদগৌরবাধিক্যং ব্যজ্যতে । বারিপ-
সাগরমদনদীপ্রভৃতিঃ তেন উপজীবতীতি বারিপথোপজীবী নৌকাপরিচালনেন জীতি-
নির্বাছৌল্যর্থঃ, নাবী নৌকায়া ব্যসনেন বিপদা নিমজ্জনেতি যাবৎ বিপন্নো বদ-
“ন পততি বংশী যেন জাতিেন তদপত্যম্” ইতি কলাপটীকায়াং দুর্গাঃ । অনপত্যঃ পুত্রপৌত্র-
হীনঃ । অনেকা কীটিঃ সংখ্যা यस্য তৎ তাড়শম্, বসু ধনম্, বিদ্যত ইতি শ্রীম্, ত-
বসু, ইদানীং ধনবৃদ্ধির্মরণাত্ পরম্, রাজস্বতাং রাজস্বলবল-
ভবদৌল্যমিত্যর্থঃ, পারস্য-
শাস্ত্রানুসারেণ প্রাপ্নোতি । দেবো রাজা ভবান্, প্রমাণং কষ্টং ব্যনির্বাহিতা তদ্বৎ
ভবদৌল্যেন ভবত্কৌশাগারমেবানয়ামঃ, অথবা অন্যথা কিঞ্চিৎ কুৰ্য্য ইতি মদন্তে
নির্ভার্যমিত্যর্থঃ । ইতি বিদিতমস্বলিত্বম্বয়ঃ । কষ্টং কষ্টকারণম্ । দেবতী

(৬) রাজা । এই দিকে পত্রখানা দেখাও ।

(৭) প্রতৌশরী । (পত্র দিল ।)

(৮) রাজা । (পড়িতে লাগিলেন) মহারাজের অবগতি হইল,
“জলপথোপজীবী ধনবৃদ্ধির্নামে কোন বণিক্, নৌকা যন্ত্র হওয়ায় বহুদূর
পতিত হইয়াছেন ; তাঁহার কোন সম্ভান নাই; তাঁহার বহুকোটি ধন
ধন আছে ; তাহা এখন রাজসম্পত্তির মধ্যে গণ্য হইতেছে ; ইহা শুনি

पत्यता । वेत्नवति ! महाधनतया बहुपत्नीकेनानेन भवितव्यम्,
तदन्विष्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वास्य भार्या स्यात् (१) । (स)

प्रतीक्षायाः सम्बोधनम् । महान्ति सातिशयानि अतिविपुलानि धनानि यस्य तस्य
भावस्तथा, अनेन धनवृद्धिनाम्ना वणिजा, यत्नः पत्नी भार्या यस्य तेन । तत् तस्मात् ।
यस्य धनवृद्धेः काचिद् भार्या, आपन्नम् चदरे प्राप्तं सत्त्वं जन्तुर्गया सा आपन्नसत्त्वा
गर्भवती स्यात्, तदा तद्वनं राजसूतया भवद्भिरापाततो न याव्यम्, तस्याः पुत्रप्रसवस्यापि
सम्भवेन तद्वनस्य तत्पुत्रेणैव प्राप्यजात्, मत्पक्षेण ग्रहणे तु वृत्तिलोपेन गुरुतरपाप-
सम्भवात्—

“यं जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपी विगर्हितः ॥”

इति मनुवचनात् ; तादृशभार्याया असत्त्वे तु मत्पक्षेणैव तद्वनं याव्यमिति भावः ।

“प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रे यत्ताप्रमादेषु” इति “आपन्नसत्त्वा स्यात् गुर्विष्यन्गर्वती
च गर्भिणी” इति चामरः ।

ननु धनस्वामिनः पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावेऽपि पत्नीसत्त्वे तस्या एव धनाधिकारः राजसू-
तसंश्लेषे—

“अपुत्रधनं पत्न्याभिगामि” इति विष्णुवचनात्—

“अपुत्रस्य प्रभूतस्य पत्नी तद्भागहारिणी” इति वृहस्पतिवचनात्—

“पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा” इत्यादियान्नवस्त्ववचनात् । तत् कथम्
“तदिदानीं राजसूतामापद्यते” “यदि काचिदापन्नसत्त्वास्य भार्या स्यात्” इति अनपत्यता-
भावेषु पत्नीसत्त्वेऽपि राजसूतापत्तिः । सत्यम्, “परिषयनकनिष्ठापि सवर्णा ज्येष्ठैव,
तस्या एव यज्ञादिषु व्यापाराधिकारात् पत्नीत्वम्” इति दायभागोक्तपत्रा अभावे राजपूर्व-

(१) राजा । अनुवाच । कथं समुद्रस्ववहारी सार्धं बाहो धनमित्री नाम
नौव्यवने विपन्नः । अनपत्यस्य किल तपस्वी । राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदन्वयेन
लिखितम् । ‘कष्टं’ खल्वनपत्यता । वेत्नवति ! बहुधनत्वात् बहुपत्नीकेन तत्रभवता
भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

प्रती । दाणिं ज्जेव साकेदउरस्स सेट्ठिणो दुद्धिदा णिव्वुत्त-
पुंसवणा तस्स जाआ सुणीअटि । (ह)

(ह) इदानीमेव साकेतपुरस्य अश्विनी दुद्धिता निर्वातपुंसवना तस्य जाया भवति ।

पर्यन्ताधिकारिशृङ्खलाया अभावे च उत्तीकृत्ययमवधेयम् । एवञ्च बहुपदोक्तेरनेकवचन-
पदोपदं भार्यापरम्, अतएव परत्र “आपन्नसत्त्वास्य भार्या स्यात्” इति भार्यापदमुपागतम् ।
तेन च वैश्यजातीयस्य धनवृद्धेर्वैश्यजातीयपरिणीतस्त्रिंश अभावे परिणीतशूद्रजाती-
स्त्रीसत्त्वे अपरिणीतवैश्यजातीयस्त्रीसत्त्वे वा राजोक्तेः पर्यवसितत्वात्तदोक्तदोष इति
सुधीभिर्भाव्यम् । तथा च दायभागे वृहस्पतिः—

“येऽपुत्राः क्षत्रविट् शूद्राः पत्नीषाढविवर्जिताः ।

तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥”

“पत्न्याभावे राज्ञो धनसम्बन्धं दर्शयति” “अतएव पत्न्याधिकारवचनेषु पदोपदावचनेषु
वचनवचनेषु च स्त्रीनार्यादिशब्दप्रयोगः” इति दायभागे जीमूतवाहिनः ।

(ह) प्रतीति । साकेतपुरस्य अयोध्यानन्तर्गतसाकेताख्यस्यानवासिन इन्द्र-
अश्विनी वणिजः । निर्वातं निष्पन्नं पुंसवनं गर्भोत्पत्त्यवधि तृतीयमासकर्मण्यपुंसव-
सम्पादक-संस्कारविशेषो यस्याः सा । तस्य धनवृद्धेः । श्रूयते लोकापरम्परा-
शेषः । एतद्वृत्तान्तस्तु अमात्यस्य श्रुतिपथं न गत इति बोध्यम्, यन्मात्रं
अशास्त्रज्ञत्वमापद्यते ।

पुमान् सूयते अनेनेति पुंसवनम् । तच्च तृतीयमासे विहितम्—

“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा” इति “चतुर्थे स्पन्दते ततः” इति ।
मलमासतत्त्वधृतश्रुतेः ।

आपनिहे कर्त्तव्य निर्द्धारण करिवेन” इति । (विश्वामित्र महर्षिः) महा-
ना थाका वड़इ कष्टेन । वेदवति ! महाधनी बलिष्ठा धनवृद्धिं बह-
ज्जी थाकिते पात्रे ; अतएव अवश्यं कर, यदि ईश्वर कोन दे-
गर्भवती थाके ।

রাজা । স খলু গৰ্ভঃ পিতৃশৃঙ্খমহঁতি । গল্বে-
মমাত্য' ব্রূহি (১) । (চ)

প্রতী । জ' দেবো আণবেদি । ইতি প্রস্থিতা । (ক)

রাজা । এহি তাবত্ । (খ)

প্রতী । প্রতিনিবৃত্য । এসান্নি (২) । (গ)

(ক) যত্ দেব আচা পয়তি ।

(গ) এষান্নি ।

(চ) রাজিতি । গৰ্ভো গৰ্ভস্যঃ সন্তানঃ, পিত্র' পৈতৃকম্, শৃঙ্খ' ধনম্, মহঁতি
আমু' যোগ্যী ভবতি ; ন তু রাজা ইত্যাশয়ঃ । যথা মনুঃ—

“যে যাতা যেঃপ্যজাতা বা যে চ গৰ্ভে ব্যবস্থিতাঃ ।

বৃশ্চি' তেঃপি হি কাঙ্ক্ষন্নি বৃশ্চিলীপী বিগর্হিতঃ ॥”

গৌতম—“অত্পত্ন্য' বাথ' স্বামিত্বান্নমত ইত্যাচার্য্যা' মন্বন্তে ।”

“শৃঙ্খমিক' য' ধন' বসু” ইত্যমরঃ ।

(ক) প্রতীতি । প্রস্থিতা প্রস্থাতুমারমত ইত্যর্থঃ ।

(খ) রাজিতি । এহীতি প্রতীছার্য্যা' এব পুনরাহ্বান' প্রকরণাত্ ।

(গ) প্রতীতি । এষান্নি পুনরাগতেতি শ্রেষঃ ।

(২) প্রতীহারী । এখনই শুনিতে পাইলাম—শাক্তপুত্রের
বণিকের কণা—ধনবৃদ্ধের স্ত্রী ; তাহার পুংসবনসংস্কার হইয়া গিয়াছে ।

(ক) রাজা । সেই গর্ভস্থ সন্তানই পিতার ধন পাইবে । যাইয়া,
মহীশশয়কে এইরূপ বল ।

(ক) প্রতীহারী । মহারাজ যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া
চলিল ।)

(খ) রাজা । আইস ।

(১) রাজা । নতু গৰ্ভঃ...। গচ্ছ, এবম্...। (২) ইষান্নি ।

রাজা । কিমনেন সন্ততিরস্ति नास्तीति । (ঘ)

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्मन्त इति घुष्यताम् ॥২৫॥

প্রতী । एदं णाम घोषइदव्वं । इति निष्कम्प पुनः प्रविश ।

देव । काले पविष्टं विअ अहिणन्दिदं देवस्स सासणं महा-
जणेण (१) । (ङ)

(ङ) एतत् नाम घोषयितव्यम् । देव ! काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देव-
शासनं महाजनेन ।

(घ) राजेति । सन्ततिः धनवद्धेरपत्यम्, अस्ति नास्ति वा इत्यनेन अनुसन्धानेन किं प्रयोजनम्, अपि तु किमपि नेत्यर्थः ।

तर्हि किं कर्तव्यमित्याह येनेति । प्रजा राज्यस्था जनाः, येन येन स्निग्धेन स्नेहवता, बन्धुना पुत्रादिना बान्धवेन, वियुज्यन्ते नियतिवशात् विरह्यन्ते ; पाषादृते पापिनं विना, तासां प्रजानाम्, स स बन्धुः दुष्मन्तः, इति घुष्यतां राज्यमध्ये प्रचायिताम् । तथा च पतिपुत्रादिवन्धुविशेषात् यो यो जनः निराश्रयो भवति, दुष्मन्तस्तस्य तस्य जगत्तत्पतिपुत्रादिवन्धुस्थानपातो भूत्वा नितरामाश्रयस्वरूपो भविष्यति ; किन्तु स बन्धुश्च यदि पापी स्यात्, तदा तत्स्थानपातो दुष्मन्तो न भविष्यति इति घोषयित्वा धर्म-
माय्यागणं सान्त्वयेति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अथ साहाय्यं नाम नाक्यालङ्कारः । यथा दर्पणे—

“साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यादानुकूल्यं परस्य च” ॥২৬॥

(গ) প্রতীহারী । (কিরিয় আশিয়া) এই যে আশিয়াছি ।

(ঘ) রাজা । সম্ভান আছে বা নাই—এই অনুসন্ধানে প্রয়োজনকি ।

প্রজাদের যে যে প্রণয়ী বন্ধুলোকের বিয়োগ ঘটবে, পার্শ্বিকি
তাহাদের সেই সেই বন্ধুই দুঃস্থ, ইহা ঘোষণা কর ॥২৫॥

(১) एवं णाम...। देवस्य सासणं ।

राजा । दीर्घमुष्णञ्च निश्चयः । एवं भोः ! सन्ततिविच्छेद-
निरवलम्बना मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते ;
ममाप्यन्ते पुरुवंशश्चिय एष वृत्तान्तः (१) । (च)

(ङ) प्रतीति । अभ्युपगमे नामशब्दः । एतत् घोषयितव्यम् इत्यङ्गीकारो-
द्योत्यर्थः । मद्भाजनेन प्रशस्तजनसामान्येन, देवस्य भवतः, शासनम् उक्तनियमनिर्द्देशकं
वाक्यम्, काले यथासमये, प्रकृष्टं प्रकृष्टं वर्षणमिव, अभिनन्दितं प्रशस्तं गृहीतम्,
पत्नीपकारित्वादित्युभयत्रापि भावः ।

“नाम प्रकाशसम्भाव्यक्रीडोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।

(च) राजेति । भो इति विषादसूचकमव्ययम् । यथा “भोस्तु सम्बोधनविषादयोः”
इति मेदिनी । सम्पदो धनसम्पत्तयः, मूलपुरुषस्य प्रकृतधनस्वामिनः अवसाने सन्तति-
विच्छेदेन तत्सन्तानलोपेन निरवलम्बना निराश्रयाः सत्यः, एवमित्यं धनवृद्धिबदित्यर्थः,
परम् अन्यं जनम्, उपतिष्ठन्ते उपगच्छन्ति । अतएव ममापि अन्ते अवसाने,
पुरुवंशश्चियः पुरुवंशीयराज्यसम्पदः एष वृत्तान्त ईदृशेव प्रकारो भविष्यतीति शेषः,
सन्ततिविच्छेदादिति भावः ।

“वृत्तान्तः स्यात् प्रकरणे प्रकारे कार्त्तस्वावार्त्तयोः” इत्यमरः ।

(ङ) प्रतीति । ई, ईश घोषित इहेवे । (एहै बनिश,
छनिश गिनिश, आवांर प्रवेश करिनिश) महाराज ! यथाकाले वृद्धिर आश्रय,
नरक प्रधान लोक, आपनांर घोषणावाणीके प्रशंसार्थक ग्रहण
करिनिशेन ।

(च) राजा । (दीर्घ ओ डेक्क निश्चास ताग करिनिश) हाय !
महानलोपवशतः निराश्रय सम्पत्ति, এইরূপই মূলপুরুষের পরে, অন্তের
নিকট উপস্থিত হয় ; আমার পরেও পুরুবংশীয় সম্পত্তির এইরূপ অবস্থাই
হইবে ।

(১)...এবং ভীঃ সন্ততিবিচ্ছেদনিরবলম্বানাং কুলানাং মূলপুরুষাবসানে সম্পদঃ
পরমুপতিষ্ঠন্তি । মমাপ্যন্তে পুরুবংশীয়কালী ইবোমবীজা মূরবং ইত্য ।

प्रती । पङ्क्तिदं अमङ्गलं । (छ)

राजा । धिङ्मासुपनतश्च योऽस्मानिनम् (१) । (ज)

मित्र । असंस्रयं प्रियसखीं ज्वेव हिम्रे कदुम
निन्दितो अण्ण अप्पा (२) । (झ)

राजा । संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी
त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय

वसुन्धरा काल इवोत्तवीजा ॥२६॥

(छ) प्रतिहतममङ्गलम् ।

(झ) असंशयं प्रियसखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेनात्मा ।

(ज) प्रतीति । अमङ्गलं भवदाशङ्कितं निजसन्ततिविच्छेदरूपमशुभम्, प्रतिष्ठा
निवृत्तम्, भवत्विति शेषः, देवताप्रसादादिति भावः ।

(ज) राजेति । उपनतं स्वयमेवोपस्थितं श्रेयः सगर्भशकुन्तलारूपं महत्त्वं
अवमन्यते अवमानेन प्रत्याचष्ट इति तं तादृशं मां धिक्, बुद्धिभाग्ययोरभावादित्याशयः ।

(झ) मित्रेति । प्रियसखीं शकुन्तलाम् । संशयस्याभाव इत्यसंशयम् उक्तं
संशयो नास्तीत्यर्थः, अभावार्थेऽव्ययीभावः ।

ननु कथमुपनतश्रेयोऽवमानित्वमित्याह संरोपित इति । काले यथासमये, एवं
रोपितं बीजं यस्यां सा तादृशी, अतएव महते फलाय विपुलाय शसाय, कल्पिष्यमाणा

(छ) प्रतीतिशरी । अमङ्गलं निवारित इष्टक ।

(ज) राजा । मङ्गलं, श्रेयः उपस्थित इष्टेष्टादिभिः, आभि अवकां करिष्या
तांश प्रतीतिशानं करिष्यादि ; श्रुतरां आमादेक धिक् ।

(झ) मित्रकेनी । निःसंशय, इति प्रियमथो शकुन्तलादेक यत्
करिष्या आशुनिन्दां करिष्यतेहेन ।

(१) ..उपस्थितश्रेयः... (२) ...सहि ।

मित्र । अपरिच्छता दाणिं दे भवस्सदि (१) । (ज)

चेटी । जनान्तिकम् । अज्जे ! एदं पत्तं पेसअन्तेण किं
विआरिदं अमच्चेण । पेक्ख दाव भट्ठिणो वाहजलप्यवाहो
संवुत्तो । अधवा ण एसो सोअं बुद्धिपुव्वअं पडिवज्जिस्सदि
ता मेहच्छागारट्ठिदं णिव्वाणसमत्थं अज्जमाहव्वं गेण्हिअ
आअच्छ (२) । (ट)

(ज) अपरित्यक्ता इदानीं ते भविष्यति ।

(ट) आर्ये ! एतत् पत्रं प्रेषयता किं विचारितममात्मेन । प्रेषस्त तावत्
भर्तृर्वापजलप्रवाहः संवृत्तः । अथवा नैष श्रीकं बुद्धिपूर्वकं परिवर्जयिष्यति,
तन्मेषच्छागारस्थितं निर्वाणसमर्थम् आर्यमाधव्यं गृहीत्वा आगच्छ ।

प्रमथितो विपुलं शस्यं जनयितुं शक्यन्तीत्यर्थः, वसुधरा भूमिरिव, मया, कुलस्य
मयस्य प्रतिष्ठा तद्रक्षकसन्तानधारणादाश्रयस्वरूपा, धर्मपत्नी धर्मानुसारेण परिणीता
सौ शकुन्ता, आत्मानि स्वस्मिन्, संरोपिते “आत्मा वै जायते पुनः” इति स्मृतेः पुन-
रपेक्ष तदुदरे आहितेऽपि, त्यक्ता । कुत्सायां नामशब्दः । अतएव मां धिगित्यभिप्रायः ।

पत्रं श्रीतोपमाखण्डारः । उपजातिवृत्तम् ॥२६॥

(ज) मिथेति । इदानीं मया साक्षात् तवावस्थादर्शनात् परकाखि, अपरित्यक्ता
राजा । यथासमये वीजं रोपणं कर्त्ता इहेयाछे, सूत्रां भविष्यते
पूरकं कर्त्तव्यमिति समर्थं इहेवे, ऐकरूप भूमिके येषमनं प्रतिज्ञागं कर्त्ते,
सैकरूप पुत्ररूपे निजेइ रोपितं इहेनेओ, वंशेण आश्रयस्वरूपा
वर्णपद्मीके आशिं प्रतिज्ञागं करिग्याहि ॥२७॥

(७) मित्रकेनी । एतन् आगन्तुं अगतितां इहेवे ।

(१) सानुमती । अपरिच्छिन्ना दाणिं दे सन्तई हीहिइ ।

(२) चतुरिका । जनान्तिकम् । अथ इमिणा सत्यवाहजलप्येण दिवसव्येपो
मया । यं पद्यासिद्धिं मेहपडिच्छन्दादी अज्जं माठव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि ।

প্রতী । সুহৃ, দে ভণিদ্ । ইতি নিষ্কান্তা (১) । (৪)

রাজা । অহৌ ! দুঃসন্তস্য সংশয়মারুড়াঃ পিণ্ডভাজঃ ।

কুতঃ—(ঙ)

(ঙ) সুহৃ, ত্বয়া ভণিতম্ ।

পুনঃ প্রাপ্তিত্বর্থঃ, শকুন্তলীতি শিষঃ । তথা চ ইতঃপরং সমান্তিকে ভবদীয়গাদানুগম-
মাকণ্ঠ্যং অবশ্যমেব শকুন্তলা আগমিষ্যতীতি ভাবঃ ।

(ট) চেটীতি । স্বাপিচ্ছয়া প্রতীহার্য্যা উচ্চপদস্যতয়া গৌরবিতত্বাৎ পার্থ্যে ইতি
তস্যা এব সম্বোধনম্ । কিং বিচারিতং ক্লুপসিতং বিবেচনং কৃতমিত্যর্থঃ । তৎকাল-
মাহ প্রিচ্ছস্বীত্যাदि । মনুঃ রাজাঃ । অথশব্দ আনন্তর্য্যে, বাশব্দশার্থে, তেন চ
অথবা অনন্তরস্বীত্বার্থঃ । এব রাজা, বুদ্ধিপূর্বকম্ আত্মবুদ্ধীতি তাৎপর্যম্, শোক-
ন পরিবর্ত্তয়িষ্যতি ন পরিত্যজ্যতি ; তত্স্মাত্, মেঘচ্ছন্নং নাম অগারং প্রাসাদক্লম স্থিতি-
নির্বাণসমর্থম্ এতচ্ছোকানলশান্তিকরণযোগ্যম্, আৰ্য্যমাধব্যং মাননীয়ং মাধব্যালান-
বিদূষকম্ ।

(ঙ) রাজীতি । অহৌ ইতি শ্লোকী । পিণ্ডং ভজন্ত ইতি পিণ্ডভাজঃ পিণ্ড-
সংশয়মারুড়াঃ পিণ্ডং প্রাপ্স্যন্তি ন বেতি সন্দেহাপননাঃ ।

(ট) চতুরিকা । (প্রতীহারীর প্রতি চুপি চুপি) আৰ্যো ! এই
পত্র পাঠাইয়া মন্ত্রীমহাশয় কি বিবেচনা করিলেন । দেখুন—মহারাজের
একেবারে অশ্রুপ্রবাহ উপস্থিত হইয়াছে । অথবা ইনি, নিজে বুদ্ধি
শোক পরিত্যাগ করিবেন না ; অতএব মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদগত এই
শোকানল নির্বাণ করিতে সমর্থ আৰ্য্য মাধবাকে নিয়া আনুন ।

(ঠ) প্রতীহারী । তুমি ভাল বলিয়াছ । (এই বলিয়া চলিয়া যেন ।)

(ড) রাজা । হায় ! দুঃসন্তের পিণ্ডভাগী পিতৃপুরুষগণ সংশয়
হইয়াছেন । কারণ—

(১) প্রতীহারী । সুহৃ, ভণাসি । নিষ্কান্তা ।

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिं सम्भृतानि

की नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं

धौताश्रुसेकमुदकं पितरः पिवन्ति (१) ॥२७॥

अस्मादिति । अस्मात् दुष्मन्तात्, परम् अनन्तरं दुष्मन्तावसाने इत्यर्थः, नः अस्माकं कुले, की जनः, श्रुतिं वेदम् अनतिक्रम्येति यथाश्रुतिं वेदविधानानुसारिणेत्यर्थः, सम्भृतानि आयोजितानि, निवपनानि पिण्ड-आहुत-तर्पणादीनि पिण्डदानानि, करिष्यति इति चिन्तयित्वेति शेषः, पितरः मत्पूर्वपुरुषाः प्रसूतिविकलेन तनयहीनेन मया, प्रसिक्तं प्रदत्तम्, धौतः प्रक्षालितः अश्रुसेको येन तत् तादृशम्, उदकं तर्पणजलम्, नूनं निश्चितमेव, पिवन्ति । वत खेदे । तथा च तर्पणजलयज्ञकाले उपविष्टः पितरः स्वस्वक्रीडोपरि उत्तानभावेन पाण्ड्यगलं स्थापयन्ति, तदा च तेषां नयनयुगलात् सरलाधोदेशस्थिते तस्मिन् पाण्ड्यगले अश्रुजलानि पतन्ति, तदुपरि च तर्पणजलपतने तदश्रुजलानां प्रक्षालनमेव जायत इति भावः ।

यत् नूनमित्युपादानात् वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । इतिशब्दात् परं चिन्तयित्वा इत्यनभिधानेऽपि न न्यूनपदतादोषः, वक्तुर्विधादमप्रत्यात् "उक्तावानन्द-मपादेः स्वाग्रनूनपदता गुणः" इति साहित्यदर्पणात् ।

"पिण्डदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः । "प्रसूतिसनयोत्पत्त्योक्तया दुहितरि श्रुता" इति विश्वः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२७॥

हाय ! এই দুঃখস্তের পর আগাদের বংশে কোন্ ব্যক্তি, শাস্ত্রানু-
সারে সংগৃহীত শ্রাদ্ধ-পিণ্ডদানাদি করিবে, এইরূপ চিন্তা করিয়া আমার
পিণ্ডপুরুষগণ, সন্তানবিহীন আমার প্রদত্ত তর্পণজল পান করিয়া থাকেন ;
তৎকালে আমার সেই তর্পণের জলে নিশ্চয়ই তাঁহাদের অশ্রুমিশ্রিত হস্ত
প্রক্ষালিত করিয়া থাকে ॥২৭॥

(১) ...যথাশ্রুতিসংহিতানি...নিবপনানি নিযচ্ছতীতি ।... ধৌতাশ্রুশেষম্...।
নীচমুপাगतः ।

मित्र । हद्दी हद्दी । सदि क्व, दीवे ववधानदोषेण
अन्धकारं अणुहोदि राएसी (१) । (ढ)

चेटी । भट्टा । अलं सन्दाविदेण, वअत्थो ज्जेव पद्द
अवरासुं देवीसु अणुरूपपुत्तजन्मेण पुव्वपुरुसाणं अस्सिणो
भविस्सदि । आत्मगतम् । ए मे वअणं पडिच्छदि । अणुरूपं
वि ओसधं आदङ्कं णिअत्तेदि (२) । (ण)

(ढ) हा धिक्, हा धिक् ! सति खलु दीपे व्यवधानदोषेण अन्धकारमनुभवति
राजर्षिः ।

(ण) भर्तुः ! अलं सन्नापितेन, वयस्यः एव प्रभुः अपरासु देवीषु अनु-
पुत्रजन्मना पूर्वपुरुषाणामनृणो भविष्यति । न मे वचनं प्रतीच्छति । अनुरूपमपि
‘ओषधम् आतङ्कं’ निवर्त्तयति ।

(ढ) मित्रेति । व्यवधानदोषेण मित्र्यादिनेति शेषः । तथा च यथा दीपे
विद्यमानेऽपि मित्र्यादिव्यवधानदोषेण लोकः अन्धकारमनुभवति, तथा राजर्षिर्दुःअन्तोऽपि
विद्यमाने शकुन्तलागर्भसन्ताने व्यवधानदोषेण अनपत्यतादुःखमनुभवतीति भावः ।

अतएवात्र असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः ।

(ण) चेटीति । सन्नापितेन शोकसन्तप्तौकृतेन आत्मनेति शेषः । वयस्य एव
तरुण एव, न पुनर्बुद्ध इत्येवशब्दार्थः, येन पुत्रीत्पादनशक्तिराहित्यमाशङ्कनीयमिति
भावः, प्रभुः स्वामी भवान्, अपरासु शकुन्तलाभिन्नासु, तस्याः पुनःप्राप्तसम्भवादित्याशङ्कः ।
अनुरूपपुत्रजन्मना स्वसदृशपुत्रीत्पत्त्या । प्रतीच्छति गृह्णाति राजा महचनेन नायकी
भवतीत्यर्थः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । तथा च अनुरूपं योग्यमेव ओषधं कर्तुं
आतङ्कं रोगम्, निवर्त्तयति विनाशयति, इति सम्भावयामीति तात्पर्यम् । तत्र

(ढ) मित्रकैनी । हाय ! हाय ! दीपं थाकिते, व्यवधानेन दोषेण
त्राजिषि अन्धकारं भोगं करितेछेन ।

(१) कचित् परीक्षया सह एतदुक्तिर्निबद्धा । (२) अथ पाठः कश्चिन्निति ।

राजा । शोकनाटितकेन (१) । (त)

आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजाबन्धे ।

मय्यस्तमितमनार्यो देश इव सरस्वतीस्रोतः (२) ॥२८॥

इति मोहमुपागतः ।

अनुरूपमौषधं यथा रोगं नाशयति, तथा अनुरूपोपदेश एव अस्य शोकं नाशयिष्यति ।
एवञ्च मदौषधवचनं नानुरूपमिति तन्न प्रतीच्छति, किन्तु माधव्यवचनमवश्यमेव प्रतीच्छे-
दनुरूपत्वादित्याशयः ।

“रक्तापशङ्कास्त्रातडः” इत्यमरः ।

पुत्रीत्पादनेन पितृणां मानृण्यमाहुः शङ्कलिखित-पैठीनसि-यमाः—

“यत्र क्वचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति ।

तेन चानृणतां याति पितृणां पिण्डदेन वै ॥”

(त) राजेति । शोकस्य नाटितमेव नाटितकं तेन शोकाभिनयेत्यर्थः ।

आमूलेति । आ मूलात् आदिपुरुषात् उत्पत्तिदेशाच्च आरभ्य शुद्धा निर्दोषा पवित्रा
च सन्ततिः पुत्रपौत्रादिसन्तानपरम्परा धारा च यस्य तत्, एतत् पौरवं कुलं पुरुवंशः,
प्रजाबन्धे निःसन्ताने, अनार्यो अभद्रो मयि, प्रजाबन्धे जनरहिते, अनार्यो आर्यजाति-
यस्य देशे, सरस्वत्यास्तदाख्याया नद्याः स्रोतः प्रवाह इव, अस्तमितं विलुप्तम् ; इतीश्विकं
किं नाम दुःखमस्तीति भावः ।

(१) चतुरङ्गिका । महाराज ! मनके मञ्जुष्ठ करिवेन ना ; कारण,
महाराज त युवकहै ; अतः अत्रात्र ब्रागीर गर्ते अहुरूप पूत्र अनाईया
पिङ्गुपुरुषगणेर निकट अनूनी हईते पारिवेन । (अगत) आमार
कथा गाथ करितेछेन ना, कारण, अहुरूप उवधेई रोग नाश
करिया थाके ।

(त) राजा । (शोक अभिनय करिया)

(१-२) चित्रितौ पाठौ कुत्रचित् पुस्तके न दृश्येते ।

চেটী । সমস্বাসম্ । সমস্বাসদু সমস্বাসদু মহা । (থ)

মিশ্র । কিং দাণি জ্জোব ণিব্বদং করেমি । অথবা
সুদং মএ সউত্তলং সমস্বাস্তীএ দেবজণ্ণীএ সুহাদো জস্সমাঅ-
সমুস্সুআঅো দেবোঅো জ্জোব তহ অণুচিচ্ছিচ্ছন্তি, জহ সো মহা

(থ) সমাস্বাসিতু সমাস্বাসিতু ভর্তা ।

(দ) কিমিদানীমেব নিব্বতং করোমি, অথবা স্মৃতং ময়া শকুন্তলাং সমাস্বাসয়ন্যা
দেবজনন্যা মুখাৎ যজ্ঞভাগসমুৎসৃজ্য দেবা এব তথা অনুষ্ঠাস্থন্তি ; যথা স মতাং

অত্র শ্রীতৌ পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । তথা শ্রীমা নাম নাক্ষত্রলক্ষণম্ । যথা দর্পণে—

“সিদ্ধৈরর্থৈঃ সমং যত্রাপ্রসিদ্ধৌপ্যর্থঃ প্রকাশতে ।

শ্লিষ্টলক্ষণচিহ্নার্থা সা শ্রীমেত্বমিধীয়তে ॥”

অত্র সরস্বতীস্নোতঃপত্রঃ প্রসিদ্ধঃ, পৌরবকুলপত্রম্ স্নোপে অপ্রসিদ্ধঃ ।

“সন্ততিঃ স্নাত্ পঙ্ক্তৌ গোব্রে পারম্পর্য্যে পুত্রপৌত্রাণাম্” ইতি মেদিনী । “প্রজা স্নাত্

সন্ততৌ জনে” ইত্যমরঃ ।

অর্থ্যা জাতিঃ ॥২৮॥

(থ) চেটীতি । সমস্বাসম্ সলরং ব্যস্রতাসহিতং বা ।

(দ) মিশ্রিতি । নিব্বতং শকুন্তলাবৃত্তান্তবিশ্রাপনেন সুস্থম্, এনং রাজানবিশি

শেষঃ । সমাস্বাসয়ন্যাঃ সম্যগাস্বাসীকৃত্বাঃ, দেবজনন্যা অদিতীঃ । যজ্ঞমাযন

যে দেশে প্রজা বা আৰ্য্যজাতি নাই, সেই দেশে যেমন নির্ধর
সরস্বতী নদীর স্রোত লোপ পাইয়াছে ; সেইরূপ এই পুরুবংশ আদিপুরুষ
হইতে শুদ্ধ-সন্তান-সম্পন্ন ; কিন্তু সন্তানবিহীন ও অভদ্র আশাভেদে
লোপ পাইল ॥২৮॥

(এই বলিয়া মূর্ছাপন্ন হইলেন ।)

(থ) চতুরিকা । (ব্যস্ততার সহিত) মহারাজ আশস্ত হইলেন

আশস্ত হইলেন ।

অদ্বৈতং ধর্মপরিণীং তুমং অদ্বৈতেন্দ্রিয়দিত্তি । তা য় জুতং
মে এত্ব বিলম্বিতুং, জাব ইমিণা বুতন্তেণ পিঅসহীং সচন্তলং
সমস্সাসেমি । ইত্যুদধান্তকেন নিচ্ছান্না (১) । (২)

নেপথ্যে । ভো ! অব্বল্লস্সং অব্বল্লস্সং (২) । (৩)

অদ্বৈতং ধর্মপরিণীং ত্বামভিনন্দিত্বতীতি । তত্র যুক্তং মে অত্র বিলম্বিতুং, যাবদেতেন
হত্মানো প্রিয়সখীং শকুন্তলাং সমাশ্বাসয়ামি ।

(৩) ভো ! অত্রল্লপ্যম্ অত্রল্লপ্যম্ ।

যত্রমাগয়হণায় সমুত্সুকা চতুষ্কণ্ঠিতাঃ । স মর্ত্য রাজা দুশন্তঃ । ত্বাং শকুন্তলাম্,
অভিনন্দিত্বতীতি অভিনন্দনপূর্বকং গচ্ছীষ্যতি, ইতি স্মৃতিমিত্যন্বয়ঃ । তথা চ রাজা
দুশন্তস্য শকুন্তলার্থমাकुलत्वे যজ্ঞানুষ্ঠানাসম্বাৎ স্বার্থসম্পাদনার্থমেব দেবা
পাশদ্বীপ্যন্তীতি ভাবঃ । উদধান্তকেন গতিবিশিষ্টেণ । তদাহ সন্নীতমুখানিধী—

“পূর্বং দক্ষিণমুত্সাপ্য পশ্চাদাকুচয়ন্ পদম্ ।

বামং শীঘ্রং ধমেহামাবর্তমুদধান্তকং বিদুঃ ॥”

(১) মিশ্রকেশী । এখনই কি সূহ করিব ? অথবা শকুন্তলাকে
আবৃত্ত করিবার সময়ে অদিতির মুখে শুনিয়াছি যে “যজ্ঞের অংশ পাইবার
কল্প উৎকণ্ঠিত দেবগণই সেইরূপ কার্য্য করিবেন, যাশাতে সেই রাজা
ধর্মগম্বী বলিয়া তোমাকে আদরপূর্বক গ্রহণ করেন ।” অতএব এখানে
আবার বিলম্ব করা উচিত নহে ; এই বৃত্তান্তদ্বারা প্রিয়সখী শকুন্তলাকে
আবৃত্ত করি । (এই বলিয়া উদ্ভাস্ত গতিতে চলিয়া গেল ।)
(টীকা দ্রষ্টব্য ।)

(২) নেপথ্যে । ওরে ! আমি অবধ্য, আমি অবধ্য ।

(১) সানুমতী । হুহু হুহু ! সতি কলু, দীবে অম্বথারদীসং । অহং
সখি মইন্দ্রজয়ণীং ।...তা য় জুতং কালং পড়িপালিতং ।

(২) নেপথ্যে । অব্বল্লস্সং ।

राजा । प्रत्यागतचेतनः कथं दत्त्वा । अये ! माधव्यस्वेवात्त-
नादः (१) । (न)

चेटी । सो णाम माधव्वो तवस्सी पिङ्गलिकाभिस्सिग्गहिं
चेड्ढिग्गहिं चित्तफलअहत्थो पाविदो भवे । (प)

राजा । चतुरिके ! गच्छ, महचनादनिषिद्धपरिजनां
देवीमुपालभस्व । (फ)

(प) स नाम माधव्यस्तपस्वी पिङ्गलिकामिश्रिताभिश्च टिकामिश्रितफलवहः
प्राप्नो भवेत् ।

(ध) नेपथ्य इति । ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यं न ब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् अवध्योऽहमित्यर्थः ।
पापजनकत्वादित्याशयः ।

“अब्रह्मण्यमवध्योऽहमिति” इत्यमरः ।

(न) राजेति । प्रत्यागतचेतनो लब्धसंज्ञ इति तात्पर्यम् । ससभ्यं पश्येत् ।

(प) चेटीति । तपस्वी दौनः, पिङ्गलिका तदाख्या काचित् दासी तथा
मिश्रिताभिः सहिताभिः चेटिकाभिरन्याभिर्दासीभिः ।

(न) राजा । (टेढुण्ण नाड करिशा, काण निशा) अहं ! माधव्यो
आग्रहे येन आर्त्तनादं सुनितेहि ।

(प) चतुरिका । आगि मने करि, पिङ्गलिकाप्रभृति दासी
छिज्जकनकहस्ते दुर्जन माधव्याकं आक्रमणं करिशाहे ।

(१) राजा । प्रत्यागतः कथं दत्त्वा । अये माधव्यस्वेवात्तस्य । कः
कोऽत्र भोः ! अतः परम् अहम्यहम्यात्मन एव तावत्, इत्यादिज्ञात् पूर्वगीह्य
पाठाः पुस्तकान्तरे दृश्यन्ते । यथा प्रविश्य ससभ्यं प्रतीहारी । परिचापय इति
संसभ्यं वचस्व । राजा । केन आत्तगन्धो माधवकः । प्रतीहारी । अदिह्यो
केषवि सत्तेण अदिक्कमिष मेहप्पडिच्छन्दस्स पासादस्स अगमूमिं पारीविषी । राजा ।
उत्थाय । मा तावत् । ममापि सत्त्वरमिभूयन्ती गृहाः । अथवा—

चेटी । निष्क्रान्ता ।

नेपथ्ये । भूयः स एव शब्दः । (व)

राजा । परमार्थतो भोतिभिन्नखरो ब्राह्मणः । कः
कोऽत्र भोः ।। (भ)

प्रविश्य कञ्चुकी । आज्ञापयतु देवः ।

राजा । निरूप्यतां किमेव माधव्यब्राह्मणः क्रन्दतीति । (म)

कञ्चुकी । यावदवलोकयामि । इति निष्क्रान्त्य सप्तश्रमं पुनः प्रविष्टः । (य)

(फ) राजेति । न निविद्धी न दुर्व्यवहारान्निवर्त्तितः परिजनी यथा तान् ।

अश्वमेधं तिरस्कुरु, तमेव हेतुं प्रदर्शयति भावः ।

(व) नेपथ्य इति । भूयः पुनरपि, स एव अन्नक्षयमन्नक्षयमित्येव रूप एव ।

(भ) राजेति । परमार्थतो यथार्थतः, भीत्या मयेन भिन्नः स्वाभाविकादन्तरूपः
सः कष्टधनिर्यस्य सः, ब्राह्मणो माधव्यः । अत एतन्निरूपणमावश्यकमिति भावः ।

यत्र स्थाने, कः कीं विद्यत इति शेषः ।

(म) राजेति । इति निरूप्यतां निशीयताम् ।

(य) कञ्चुकीति । यावत् यत् जातमिति शेषः, तदवलोकयामीत्यर्थः । सप्तश्रमं
सलरम् ।

(क) राजा । चतुरिका ! तूँही या, आमार कथा अहूंगारे राणीके तिरस्कार
कर; कारण, तिनि निजेर परिजनदिगके निषेध करेन ना केन ।

चतुरिका । (चलिग्या गेल ।)

(व) नेपथ्ये । (आवारउ सेई शब्द हईन ।)

(ड) राजा । वास्तविकई ब्राह्मणेर श्वर, भये विकृत हईयाछे ।
एथाने के के आछ हे ! ।

कञ्चुकी । (प्रवेश करिग्या) महाराज आदेश करून ।

(य) राजा । निरूपण कर देखि, ए माधव्य ब्राह्मण काँदें कि ना ।

राजा । पार्वतायन ! न खलु किञ्चिदत्याहितम् ? । (१)

कञ्चुकी । मैवम् । (ल)

राजा । ततः कुतोऽयं वेपथुः । तथाहि—(व)

प्रागेव जरसा कम्पः सविशेषस्तु सम्प्रति ।

आविष्करोति सर्वाङ्गमश्वत्थमिव मातुतः ॥२८॥

(१) राजेति । पार्वतायनेति कञ्चुकिनी नाम्ना सम्बोधनम् । अत्याहितं महाभयं जातं किमित्यर्थः । अत्र काक्ता प्रज्ञो व्यज्यते ।

“अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवनपेक्षि च” इत्यमरः ।

(ल) कञ्चुकीति । एवं भवत्पृष्ठम् अत्याहितम्, मा न जातम् । अत्रायमाश्रयः शत्रुकर्तृकनगराक्रमणादिकमेव अत्याहितं भूरिप्राणिविषयत्वात्, एकस्य साधनस्यैव तु तन्नेति ।

(व) राजेति । ततस्तदा अत्याहिताभावे इत्यर्थः, वेपथुस्तव देहकम्पः ।

प्रागिति । जरसा वार्द्धक्येन, प्रागेव इतः पूर्वमपि, तव कम्प आसीदिति शेषः सम्प्रति तु सविशेषः स कम्पः सातिशयः सन् मारुतो वायुः, अश्वत्थं वृक्षमिव, सर्वां तव सर्वावयवम्, प्राप्येति शेषः, आविष्करोति आत्मानं प्रकाशयति, अत्याहितं ब्रह्मशागन्तुककम्पासम्भव इति भावः ।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः । तथा ‘आसीत्’ ‘प्राप्य’ ‘आत्मानम्’ इति त्रयाणां पदानामनुक्तत्वेऽपि न न्यूनपदतादीषः प्रत्युत गुण एव वक्तुं रुचिगम्यत्वात् ‘उत्पादक’ मग्रादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः” इति साहित्यदर्पणात् ॥२८॥

(४) कञ्चुकी । देखितेहि । (एहे बलिग्रा चनिग्रा गिग्रा, बल्लग्रा सहित पुनराय प्रवेश करिनेन ।)

(३) राजा । पार्वतायन ! कोन अत्याहित घटे नई त ?

(ल) कञ्चुकी । ना ।

(व) राजा । तवे तोशार ए कम्प केन ? तथा—

কঞ্চুকী। পরিত্রায়তাং সুহৃদং মহারাজঃ । (শ)

রাজা। কস্মাত্ পরিত্রাতব্যঃ ? । (ঘ)

কঞ্চুকী। মহতঃ কচ্ছাত্ । (স)

রাজা। অয়ে ! ভিন্নার্থমভিধীয়তাং । (হ)

কঞ্চুকী। যোঽসৌ দিগবলোকনপ্রাসাদো মেঘচ্ছত্রো নাম । (ছ)

(শ) কঞ্চুকীতি। সুহৃদং সাধব্যম্ ।

(ঘ) রাজেতি। কস্মাত্ পদার্থাত্ ।

(স) কঞ্চুকীতি। কচ্ছাত্ কষ্টাত্ ।

(হ) রাজেতি। অয়ে ইতি বিরক্তিপূৰ্বকং সম্বোধনম্ ; বিরক্তিয কিঞ্চিৎ কিঞ্চিদ-
পদার্থকথনাদিতি বোধ্যম্ । ভিন্নঃ প্রকাশিতঃ অর্থঃ অভিধেয়ং যজিন্ কৰ্ম্মণি
বদন্থা তথা ।

(ছ) কঞ্চুকীতি। দিগ্ভাসবলোকনাথ কস্মাচ্ছিদ্রিষি আক্রমণার্থং শত্রুরাগচ্ছতি
ন বা ইত্যাদিপৰ্য্যবেচন্যর্থং নির্ঝিতঃ প্রাসাদো দিগবলোকনপ্রাসাদঃ, মেঘেন চ্ছত্রঃ সান্নিধ্যেন
পাতিত ইতি মেঘচ্ছত্রঃ অন্যত্ব ইত্যর্থঃ, বর্জিত ইতি শ্রেষঃ ।

এতেন ইদানীং কলিকাতাদৌ মনুমেঘাদিনির্ঝাণবৎ তদানীমপি রাজধানীদৌ
দিগবলোকনাথম্ অন্যত্বমন্দিরাদিনির্ঝাণরীতিরাসীদিতি প্রতীয়তে ।

পূর্বেই বার্ককাবশতঃ কম্প ছিল, এখন তাহ আরও বেশী হইয়াছে,
তাহাতে বায়ু যেমন অশ্বখবৃক্ষের সমস্ত অঙ্গব্যাণ্ড করিয়া আত্মপ্রকাশ
করে, সেইরূপ তোমারও সেই সবিশেষ কম্প, সর্বত্র ব্যাণ্ড করিয়া
আত্মপ্রকাশ করিতেছে ॥২৯॥

(শ) কঞ্চুকী। মহারাজ সখাকে রক্ষা করুন ।

(ঘ) রাজা। কাহা হইতে রক্ষা করিতে হইবে ? ।

(স) কঞ্চুকী। গুরুতর কষ্ট হইতে ।

(হ) রাজা। ওহে ! স্পষ্ট করিয়া বল ।

রাজা । কিং তত্র ? । (ক)

কঙ্কুকী । তস্যায়মাগাদৃগৃহনীলকণ্ঠৈ-
রনেকবিশ্রামবিলঙ্ঘনশৃঙ্খাৎ ।

সখা প্রকাশিতরমূর্তিনা তে

কেনাপি সত্বে ন নিগৃহ্য নীতঃ ॥২০॥

(ক) রাজিতি । তত্র মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদে, কিং জাতমিতি শিষ্যঃ ।

তস্মৈতি । গৃহনীলকণ্ঠৈঃ গৃহপালিতময়ূরৈঃ, অনেকবিশ্রামৈঃ একবারবারে-
শক্ত্যভাবাত্ ক্রমিকোপরিতনে কীষ্টে কীষ্টে বহুবারবিশ্রামকরণৈঃ বিলঙ্ঘনানি আরোহণী-
শৃঙ্খাণি উপরিমাণা यस्य তস্মাত্, এতেনাতিশয়োক্তং ব্যন্যতে, তস্য মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদে
অয়মাগাত্ সর্বোপরিতনগৃহাত্, প্রকাশিতরা অপ্ৰকাশ্যে অদৃশ্য মূর্তির্যস্য তেন তাহর-
কেনাপি অনির্দেহেন, সত্বে ন রাজসাদিজন্তুনা, তে তব সখা মাঘব্যঃ নিগৃহ্য
পরামুখ্য, নীতঃ স্থানান্তরং প্রাপিতঃ, তাহশক্তচ্ছাভং তং পরিব্রাজ্যতামিত্যশয়ঃ ।

অত্র দ্বিতীয়চরণোক্তিভঙ্গ্যা মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদস্য অত্যুচ্চতায়াঃ স্পষ্টসূচনাত্ পর্যাবসি-
মলঙ্কারঃ । তথা চ দর্পণে—

“পর্যায়ীকৃতং যদা ভঙ্গ্যা গম্যমেবামিধীয়তে ।”

“দ্রব্যাসু ব্যবসায়েষু সত্ত্বমস্ট্রী তু জন্তুশু” ইত্যমরঃ ।

ইন্দ্রবজ্রীপেন্দ্রবজ্রীমেলনাদুপজাতিত্বং তম্ ॥২০॥

(ক) কঙ্কুকী । সকল দিক্ দেখিবার জন্ত, সেই যে মেঘচ্ছন্নপ্রা-
সাদ আছে ।

(ক) রাজা । সেখানে কি ? ।

কঙ্কুকী । গৃহপালিত ময়ূরগণ, বহুবার বিশ্রাম করিয়া, বাহার উপরি-
ভাগ অতিক্রম করিতে পারে, সেইরূপ সেই মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদের উপরি-
গৃহ হইতে, অদৃশ্যমূর্তি কোন জন্ত, আপনার সখাকে ধরিয়া নি-
গিয়াছে । ৩০ ।

राजा । सहसीत्याय । आः, समापि सत्त्वरभिभूयन्ते गृहाः ?

अथवा बहुप्रत्यवायं नृपत्वम् । (ख)

अहन्यहन्यात्मन एव तावत्

ज्ञातुं प्रमादस्त्वलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-

त्यशेषतः कस्य पुनः प्रभुत्वम् (१) ॥३१॥

(ख) राजेति । आःशब्दः कोपे । समापि जगत्त्रितीयवीरस्यापीति भावः, यदा भवनानि, सत्त्वं राक्षसादिजन्तुभिः, अभिभूयन्ते आक्रमणेनात्याचारविषयीक्रियन्ते । गृहाः पुंसि च भूस्त्री च इत्यमरः ।

ननु कथं बहुप्रत्यवायं नृपत्वमित्याह—अहनीति । अहन्यहनि प्रतिदिनम्, पाप्मन एव अन्यस्य का कथा स्वस्यैव, तावत् सकलम्, प्रमादेन अनवधानतया स्खलितम् अन्यायमाचरणम्, ज्ञातुम् अवधारयितुम्, न शक्यं नृपैरिति शेषः । पुनः किन्तु, प्रजासु स्वराज्यवासिजनेषु मध्ये, को जनः, केन सता असता वा पथा, प्रयाति नक्षति साधु असाधु वा आचरतीत्यर्थः, इत्येतत् अशेषतः साकल्येन, ज्ञातुमिति शक्यः, कस्य नृपस्य, प्रभुत्वं शक्तिरस्ति, अपि तु कस्यापि नैत्यर्थः । तथा चात्मनः प्रमादस्त्वलनात् प्रजाभिरन्याय्याचरणाद्वा समुत्पन्नेन सम प्रत्यवायेनायं सत्त्वमिभवति भावः ।

प्रजापापस्य राजानि संक्रममाह मनुः—

“सर्वतो धर्मेषु भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड् भागो भवत्यस्य क्षरक्षतः ॥”

(१) राजा । (३१० उठिशा) आः ! आमार बाढ़ीओ जड्डते बाक्कमण करे ! । अथवा राजकार्यो बहुतत्र पाप घटिशा थोके ।

(१)....अशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ।

নেপথ্যে । অবিধাবেহি ভো ! অবিধাবেহি (১) । (গ)
রাজা । আকণ্ঠ্য' গতিমেদ' রূপয়ন্ । সখি ! ন মেতব্য' ন
মেতব্যম্ (২) । (ঘ)

নেপথ্যে । ভো ! কধ' ণ ভাউস্স' । এসো ম' কোবি
পঞ্চামোড়িঅ সিরোধর' ইক্কু' ত্রিঅ ভগ্নত্থি' করিডু-
মিচ্ছদি (৩) । (ঙ)

(গ) অবিধাব ভো ! অবিধাব ।

অতএবাব অপাকরণিকার্থাৎ প্রাকরণিকার্থাপতনেন অর্থাপত্তিঃ, তদুত্থাপিতা
সামান্যাদ্বিশেষপ্রতীতিরূপা অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কার ইত্যনয়োরঙ্গাঙ্কিমাভিনে সঙ্করঃ ।

“যাবচ্চাবশ্চ সাকল্যে'বধৌ মান্যে'বধারণৌ” ইত্যমরঃ ।

পূর্ব'বত্ বচনম্ ॥২১॥

(গ) নেপথ্য ইতি । অস্মি মাং লক্ষ্যীকৃত্য, ধাব দ্রুতমাগচ্ছ । ময়াত্ বিবক্তিঃ ।

(ঘ) রাজ্যেতি । গতিমেদ' গমনবিশেষ' দ্রুতগমনমিত্যর্থঃ, রূপয়ন্ অভিনয়ন্ ।
ন মেতব্য' ভয়' ন কৰ্ত্তব্যম্ ।

অনবধানভাবশতঃ প্রত্যাহ নিষ্ক্রেয়ই যত ক্রটি ঘটে, সেই ক্রটিই সমুদ্র
জানিতে পারা যায় না ; তাহাতে প্রজ্ঞাদের মধ্যে কোন্ ব্যক্তি কোন্
পথে চলিতেছে, তাহা সমস্ত জানিতে কোন্ রাজার শক্তি আছে ? ॥৩॥

(গ) নেপথ্যে । ওহে ! আমার দিকে ধাবিত হও, আমার দিকে
ধাবিত হও ।

(ঘ) রাজা । (শুনিয়া, দ্রুতগমন অভিনয় করিয়া) মধে ! ত
করিও না, ভয় করিও না ।

(১) নেপথ্যে । ভো বচস্ম অবিহা অবিহা । (২) ...গতিমেদেণ পরিক্রমণ...
(৩) নেপথ্যে পুনঃসদেব পঠিত্বা । ...পঞ্চবর্ণ্যসিরোধর' ইক্কু' বিধি তিষমক' ইত্যাদি ।

রাজা । স্ফটিলেপম্ । ধনুর্ধনুঃ (১) । (চ)

প্রবিশ্য ধনুর্হস্তা প্রতীহারী । জম্বদু জম্বদু মদ্বা । এদং সসরং
সরাসণং হস্তাবারম্বো অ (২) । (ছ)

রাজা । সশরং ধনুরাদত্বে (৩) । (জ)

(ঙ) ভোঃ ! কথং ন মেপ্যামি । এষ মাং কৌঃপি প্রত্যাশীত্ব্য শিরীষরাম্ ইচ্ছামি
মপ্যামি কচ্চুমিচ্ছতি ।

(ছ) জয়তু জয়তু মর্ত্য । এতৎ সশরং শরাসনং হস্তাবারকম্ ।

(জ) নেপথ্য ইতি । ন মেপ্যামি ময়ং ন করিষ্যামি । কৌঃপি অপরিচিতঃ
পুংসঃ, শিরীষরং যৌবাম্, প্রত্যাশীত্ব্য পশ্যাদামর্থং, মাম্, ইচ্ছাম্ ইচ্ছদৃষ্টমিব ।

(ঘ) রাজিতি । স্ফটিলেপেণ মাধব্যদিশি স্ফটিপাতেন সহ স্ফটিলেপম্ । ধনু-
রায়তি শিষঃ, ক্রোধে দ্বিহন্তিঃ ।

(ঙ) প্রবিশ্যেতি । শরান্ অস্বত্যনেনেতি শরাসনং ধনুঃ । হস্তম্ আত্মনোতি
আঘাতনিবারণায় আচ্ছাদয়তোতি হস্তাবারকৌ লৌহনির্মিতহস্তাবারণম্ ।

(জ) রাজিতি । আদত্বে গৃহ্ণতি ।

(ঙ) নেপথ্যে । ওহে ! কেন ভয় করিব না । এই কোন
লোক, আমার গ্রীবা পিছনের দিকে মোড়াইয়া নিয়া, ইক্ষুদণ্ডের মত
শক্ত ভাঙ্গিয়া দিতে ইচ্ছা করিতেছে ।

(চ) রাজা । (নেই দিকে দৃষ্টিপাতের সহিত) ধনু, ধনু ।

(ছ) প্রতীহারী । (ধনুহস্তে প্রবেশ করিয়া) মহারাজের জয়
স্টেক, জয় স্টেক । বাণের সহিত এই ধনু এবং হস্তাবরণ ।

(জ) রাজা । (বাণের সহিত ধনু গ্রহণ করিলেন ।)

(১) ...ধনুস্তাবত্ ।

(২) প্রবিশ্য শরাসনং হস্তা যবনিকা । মদ্বা এদং হস্তাবারসংস্থিতং সরাসণং ।

(৩) ...আদত্বে ।

नेपथ्ये । एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
 शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।
 आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा
 दुष्मन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥३२॥

राजा । सरोषम् । कथं मामेवोद्दिशति । आः, तिष्ठ तिष्ठ,
 कौणपापसद ! त्वमिदानीं न भवसि ? । चापमारोष ।
 पार्वतायन । सोपानमार्गमादेशय (१) । (भ)

एष इति । अभिनवः सद्यो निर्गमान् नूतनः कण्ठशोणितम् गलरक्तम् पर्वशतीति
 स तादृशः, एषः अहम्, शार्दूलो व्याघ्रः, पशुः हरिणादिजन्तुमिव, चेष्टमानम् आत्मरचयितुं
 यतमानम्, हन्मि मारयामि । आर्त्तानां पीडितानाम्, भयम् अपनेतुं दूरीकर्तुं,
 आत्तं गृहीतं धन्व येन स तादृशी दुष्मन्तः, इदानीं तव शरणं रक्षको भवतु मयि
 शक्नोतु रक्षितुं चेत् शक्नोति तर्हि रक्षतु इत्यर्थः ।

अथ श्रौतोपमालङ्कारः । तथा अहं हन्मि शार्दूलस्तु हन्मि इति पुरुषभेदात् 'हन्मि
 राजसे तन्वि ।' इति दर्पणीदाहरणवत् भयप्रक्रमतादीषः, स च 'हन्तव्यः पर्याप्त
 कण्ठरक्तमत्तु' व्याघ्रेण त्वमिह मया विचेष्टमानः' इति पूर्वार्द्धपाठेन समाधेयः ।

"धनुश्यापो घन्वशरासनकीदण्डकार्मुकम्" इति "शरणं गृह्हरक्षितोः" इति चामर ।

प्रहर्षिणी वृत्तम्—"व्याघ्राभिमर्जनजरगाः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥३१॥

(भ) राजेति । मामेव जगत्यद्वितीयवीरमेवेत्याशयः, उद्दिशति लक्ष्मीदेव

नेपथ्ये । एहं आगि व्याघ्रेण आग्र नूतन-कर्त्रे-रुधिर निपास्य स्त्रो
 पशुर आग्र तोमाके आग्ररक्षाय यत्नवान् अवशाय इत्या कत्रिजेहि ।
 पीडितदिगेर भय दूर कत्रिवार अग्र धनुर्धारी द्रुमस्त, (यदि पादेन
 तवे) तोमाग्र एधन रक्षक इडेन ॥३२॥

(१) सामुद्दिशति । तिष्ठ कुणपापसद ! ... न भविष्यसि । शार्दूलमारोष ।
 वेववति ! सोपानमार्गम्...

কচ্ছুকী । ইত ইতো দেবঃ (১) । (জ)

সর্বং সত্ত্বরমুপসর্পন্তি । (ট)

রাজা । সমন্তাদবলোক্য । অয়ে । শূন্যং খল্বিদম্ । (ঠ)

নেপথ্যে । ভো ! পরিত্তাআহি পরিত্তাআহি । অহং
তুমং পেক্ষামি, তুমং মং ণ পেক্ষসি । মজ্জারগহিহীদো উন্দুরু
বিষ ণিরাসোচ্ছি জীবিত্তে (২) । (ড)

ব্রবীতি । কৌণপাপসদ ! হে রাজসাদম ! ন ভবসি মম হন্তব্য ইতি শিষ্যঃ
কাকুৎসাত্ প্রণী গম্যতে ; তেন হন্তব্যো ভবস্যেবেতি ভাবঃ । সীপানমার্গং মেঘচ্ছদ্র-
প্রাসাদস্যেত্যর্থঃ । আদেশঃ প্রদর্শয় ।

"রাজসঃ কৌণপঃ ক্রব্যাৎ" ইত্যমরঃ ।

(জ) কচ্ছুকীতি । ইত ইতঃ অনেনানেন পথা, দেব আগচ্ছলিতি শিষ্যঃ ।

(ট) সর্বং ইতি । উপসর্পন্তি মেঘচ্ছদ্রাগারস্য উপরিতলং যান্ति ।

(ঠ) রাজেতি । অয়ে ইত্যায়্যে । ইদং স্থানম্, শূন্যম্, অতঃ ক এবমাচরতি
কী বা হন্তব্য ইতি ভাবঃ ।

(ড) নেপথ্য ইতি । মার্জারগৃহীতৌ বিড়ালকালঃ । জীবিত্তে জীবনে ।

(ক) রাজা । (ক্রোধের সহিত) আমাকে লক্ষ্য করিয়াই
বলিতেছে ! আঃ রাক্ষসাদম ! থাক্ থাক্ ; তুই আমার বধ্য নহিস্
কি ? (ধম্মতে গুণ আরোপণ করিয়া) পার্শ্বভাষন ! মিণ্ডির
পথ দেখাও ।

(ঞ) কচ্ছুকী । মহারাজ এই এই পথে আসুন ।

(ট) (সকলে তাড়াতাড়ি মেঘচ্ছদ্রপ্রাসাদের উপরের তলায় গেল ।)

(ঠ) রাজা । (সকল দিক্ দেখিয়া) ওহে ! এস্থান যে শূণ্য ।

(১) কচ্ছুকী অয়ে ইতি নাস্তি । (২) নেপথ্যে । অবিচ্ছিন্ন অবিচ্ছিন্ন । অহং
পক্ষমবলং পেক্ষামি । তুমং... বিড়ালগহিহীদৌ স্তম্বৌ বিষ ণিরাসোচ্ছি জীয়ে সংযুতৌ ।

राजा । भीस्तिरस्करिणीगर्वित । मदीयमस्त्रमपि त्वां न पश्यति ? । स्थिरो भव, मा च ते वयस्यसम्पर्कादिश्वासोऽभूत् । एष तमिषु सन्दधे (१) । (ठ)

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तस्मिन्ना वर्जयत्यपः ॥३३॥

इति शस्त्रं सन्धत्ते । (ण)

(ड) भीः । परिवायस्त्र परिवायस्त्र । अहं त्वां प्रेक्षे, त्वं मां न प्रेक्षे । मार्जारगृहीत उन्दुरिव निराशोऽस्मि जीविते ।

(ठ) राजीति । तिरस्कारिण्या देहस्य अदृश्यत्वसम्पादिकया विद्यया गर्वित । सञ्जातगर्भः । तव तिरस्कारिणीवशादहं न पश्याम्येवेति अपिशब्दसार्थः । न पश्यतीति काकुवशात् पश्यत्येवेत्यर्थः । वयस्यसम्पर्कात् माधव्यदेहसंयोगात् ईतो, ते तव विश्वासो मा भूत् वयस्यशरीरे पतनशङ्कया दुष्मन्तो बाणं निक्षेप्तुं न शक्यतीति प्रत्ययो न भवतु । तत्कारणमाह एष इति । इषु बाणम् ।

य इति । य इषुः, वध्यं विना कारणं ब्रह्महत्याप्रवृत्तत्वात् वधयोग्यं त्वां हनिष्यति ; रक्ष्यम् अपराधाभावात् अशश्वरक्षणीयम्, द्विजं ब्राह्मणं माधव्यम्, रक्षिष्यति ।

(ड) नेपथो । सथे ! रक्षा कर, रक्षा कर । आगि तोमाके देखितेछि, किन्तु तूमि आमाके देखितेछ ना । विडानधुत मुखेकर आगि आगि जीवने निराश इहैयाछि ।

(ठ) राज्ञा । ओहे लूकाग्रित करार बिछाय दाखिक ! आमार अज्जो कि तोमाय देखे ना ? स्थिर हो सथार देहसम्पर्कवशतः तूमि रक्षा पाईवे ए विश्वास येन तोमार ना हय । এই আমি সেই বাণ সন্ধান করিতেছি ।

(१) राजा । भीस्तिरस्करिणीगर्वित । मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष तमिषु सन्दधे । इति क्वचित् पाठः, क्वचित्...वयस्यसम्पर्कादिश्वासोऽभूत् इति पाठः ।

ततः प्रविशति मातलिरिदूषकस्य (१) ।

मातलिः । आयुष्मन् ! (२) । (त)

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः,

शरासनं तेषु विक्लथतामिदम् ।

प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने

पतन्ति चक्षूषि न दारुणाः शराः ॥३४॥

ननु संयुक्तयोर्द्वयोरेकस्य यद्वपुम् अन्यस्य च वर्जनम् एकेनाशकमेव कर्तुमित्याह
हंस इति । हि तथाहि, हंसः स्वनामप्रसिद्धः पक्षिविशेषः, क्षीरं दुग्धम्, आदत्ते
जलमप्यादगच्छति, किन्तु तन्निश्चाः क्षीरयुक्तपूर्वाः, अपो जलानि, वर्जयति त्यजति ।
तद्वदिति भावः ।

अत्र श्रीतीपमालङ्कारः ।

षष्ठो । कविना ईदृशस्वरासमये दुष्मन्तेन कवित्वं प्रकटयता आत्मकवित्वं
आहतीकृतमिव प्रतिभाति ॥३३॥

(ष) इतीति । शस्यते हिंस्यते अनेनेति शस्त्रं वाणमेव, सन्धत्ते धनुषि योजयति ।

(त) मातलिरिति । आयुष्मन् ! हे प्रशस्तायुःशालिन् ! । तदाहो दुष्मन्तस्य रथित्वा-
भावेऽपि तद्व्योम्यत्वात् आत्मनः मारयित्वाच्च आयुष्मन्निति सन्धीधनं सङ्गतमेव “आयुष्मन्
रथिनं स्तः” इति साहित्यदर्पणात् ।

যে বাণ, বধ্য বলিয়া তোমাকে বধ করিবে, রক্ষা বলিয়া ব্রাহ্মণকে
রক্ষা করিবে । দেখ—হংস দুগ্ধ গ্রহণ করে, কিন্তু তৎসংযুক্ত জল
পরিভ্যাগ করে ॥৩৩॥

(৭) (এই বলিয়া অস্ত্র সন্ধান করিলেন ।)

তদনন্তর মাতলি ও বিদূষকের প্রবেশ ।

(ত) মাতলি । আয়ুষ্মন্ !

(১) ততঃ প্রবিশতি বিদূষকমুদৃষ্ট্য মাতলিঃ । (২) কল্পিদয়ং পাঠ্যে নাস্তি ।

রাজা । সমস্ত মনস্কমুপসংহরন্ । অগ্রে মাতলিঃ । স্বাগতং
দেবরাজসারথিঃ ? (১) । (থ)

কৃতা ইতি । হরিণা ইন্দ্রেণ, অসুরাঃ, তব শরব্যং কৃতাঃ বাণদ্বিপক্ষ্যং বিহিতাঃ ;
অতএব তেহু অসুরেণু বিপথে, ইদং শরাসনং ধনুঃ, বিক্লপ্যতাং বাণদ্বিপাথ্য আক্লপ্যতাম্ ।
তথা চ সুহৃজ্ঞনে বম্বুজনং প্রতি, সতাং সজ্জনানাম্, প্রসাদেন চিত্তনৈকোপ্যেন সৌম্যনি
আরক্ততাদ্যভাবেত্ সুন্দরাণি, চক্ষুংষি নয়নান্যেব পতন্তি ; কিন্তু দারুণাঃ শরা ন
পতন্তি । অতঃ সংহিতমপি শরমুপসংহৃত্য সখি প্রসাদসৌম্যং চক্ষুরেব পাতয়েত্যাশয়ঃ ।

অত্র সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঃ প্রার্থ্যান্তরন্যাসঃ, ন শব্দে নৈব দারুণশরপাতব্যবহিতাত্
শাব্দী পরিসংখ্যা চ অনযৌরেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ । তথা চক্ষুংষীতি নপুংসক-
লিঙ্গেন প্রক্লম্য শরা ইতি পুংলিঙ্গপ্রয়োগাত্ ভগ্নপ্রক্লমতাদৌষঃ, এবং চক্ষুংষীত্যন্যন-
মেদবীধকস্তুশব্দী বক্তব্যঃ, কিন্তু নীক্ত ইতি বাচ্যানভিধানদৌষশ্চ । অনযৌঃ সমাধানস্য
পরার্থমেব পঠনীয়ম্—‘পতন্তি হর্ষণে সতাং সুহৃজ্ঞনে সুদৃষ্টযৌ দারুণহেতয়সু ন’
ইতিরস্ম ।

অসুরাঃ শরব্যং কৃতা ইত্যত্র “সহৃদ্ষ্যবিধৈরযৌ সহৃদ্ষ্যসমানত্বমাখ্যাতস্য” ইতি
কাশিকীকৃতিপ্রামাণ্যাত্ অসুরা ইত্যুদ্দেশ্যানুসারেণ কৃতা ইতি বহুবচনং পুংলব্ধ । “আখ্যাত-
স্ব্যেতি প্রধানক্রিয়ায়া ইত্যর্থঃ । তথা “বেদাঃ প্রমাণম্” ইत्याদিবদেব “অসুরাঃ শরব্যম্”
ইত্যন্যযৌরপ্যজহ্লিঙ্কত্বাত্ ব্যক্তিজাতিরূপেণ ত্রিবিচিতৃত্বাচ্চ পুংলব্ধপুংসকলৌ বহুলকলৌ
চেতি সর্বং সমস্তম্ ।

“লভ্যং লভং শরব্যম্” ইতি “যমানিলীন্দ্রচন্দ্রাকং বিষ্ণুসিংহাং যুধাজিগু । যুধাহিকপি-
মকৈশু হরিণা কপিলি ত্রিষু ॥” ইতি চামরঃ । বংশস্থবিলাং ব্রহ্মন ॥২৪॥

দেবরাজ অসুরদিগকে আপনার বাণের লক্ষ্য নির্দিষ্ট করিয়াছেন ;
সুতরাং সেই অসুরগণের প্রতিই এই ধনু আকর্ষণ করুন । বম্বুজনের
প্রতি সজ্জনের প্রসাদ-সুন্দর চক্ষুই পতিত হইয়া থাকে ; কিন্তু
ভয়ঙ্কর বাণ নহে ॥৩৪॥

(১) রাজা । শরমুপসংহরন্ ।...স্বাগতং মহেন্দ্রসারথিঃ ।

বিদুঃ । ভো মনস্বিন্ ! ইমিণা অহং পশুমারণং মারিদ্দুং
পাবিদৌ, ভবং উণ ইমং সাঅদেণ অহিণন্দদি (১) । (৬)

মাতলিঃ । সঙ্কিতম্ । আয়ুশ্মন্ ! অ্যুয়তাং যদর্যমস্মি হরিণা
ভবত্সকাশং প্রে ষিতঃ । (৬)

রাজা । অবহিতোঃস্মি । (ন)

(৬) ভো মনস্বিন্ ! অনেনাহং পশুমারণং মারিতুং প্রাপ্তঃ, ভবান্ পুনরিত্য
স্বাগতেনাভিনন্দতি ।

(৬) রাজিতি । সমস্তম্ । ব্যসতযা সঙ্কিতম্ । অয়ে ইতি বিখ্যে । স্বাগতং
সুখেনাগতং কিমিতি কাকুঃ ।

(৬) বিদুঃ ইতি । মনস্বিন্ ! প্রশস্তমনাঃ ! । সীল্লুপ্পনমিদং সম্বোধনম্ ।
তৎকারণমাহ অনেনেত্যাदि । পশোরিব মারণং যচ্চিন্ কৰ্ম্মণি তদ্যথা তথা । প্রাপ্তৌ
য়চীতঃ । অভিনন্দতি আদ্রিয়তে । ইদন্তু মনস্বিন্যমিতি ভাবঃ ।

(৬) মাতলিরিতি । বিদুষকীক্ৰিয়া কৌতুকীদয়াত্ স্মিতম্ । হরিণা ইন্দ্রেণ ।

(ন) রাজিতি । অবহিতৌ ভবদ্বাক্যং শ্রীতুং কৃতমনোযোগঃ ।

(৬) রাজা । (বাস্তবতার সহিত অল্প উপসংহার করতঃ) ও,
মাতলি ! দেবরাজমারথির শুভাগমন ত ? ।

(৬) বিদুষক । ও উদারহৃদয় ! বলি—এই ব্যক্তি, আমাদের
পুত্র আয় মারিবার জন্য আক্রমণ করিয়াছিল, আর তুমি ইহাকে
সাগতগ্রস্ত করিয়া আদর করিতেছ ! ।

(৬) মাতলি । (ঈশ্বর হস্তের সহিত) আয়ুশ্মন্ ! শুভন, দেবরাজ
যে জন্য আমাদের আগনার নিকট পাঠাইয়াছেন ।

(ন) রাজা । মনোযোগী হইলাম ।

(১) প্রবিশ্য বিদুষকঃ । অহং জেয ইতিপশুমারং মারিষৌ, সী ইমিণা সাঅদেণ
পাবিদৌমহ ।

মাতলিঃ । অস্মি কালনেমিপ্রসূতিদুর্জয়ো নাম দানব-
গণঃ । (প)

রাজা । অস্মি, শ্রুতপূর্বো ময়া নারদাত্ (১) । (ফ)

মাতলিঃ । সখ্যুস্তে স কিল শতক্রতোরবধ্যঃ, (২)

তস্য ত্বং রণশিরসি স্মৃতো নিহন্তা ।

উচ্ছ্বেতুং প্রভবতি যত্র সপ্তসপ্তিঃ,

তন্মেশং তিমিরমপাকরোতি চন্দ্রঃ ॥২৫॥

(প) মাতলিরিতি । কালনেমিলাদাখ্যাসুরস্য প্রসূতিঃ সন্ততিঃ ।

(ফ) রাজ্যেতি । শ্রুতপূর্বঃ স দানবগণ ইত্যন্বয়ঃ ।

সখ্যুরিতি । স কিল দানবগণঃ, তে তব সখ্যুঃ শতক্রতোরিন্দ্রস্য, অবধ্যঃ কৃতোপি
কারণাদবিনাশনীয়ঃ ; রণশিরসি সমরাজ্ঞে, ত্বম্, তস্য দানবগণস্য, নিহন্তা যুতঃ
শতক্রতুনৈবাবधारितः । হন্ত ! কেয়ং কথ্য যত, ইন্দ্রেণাবধ্যমহং হন্তুমর্হাসীত্যাহ
উচ্ছ্বেতুমिति । সপ্ত সপ্তয়ো ঘোটকা यस्य স সপ্তসপ্তিঃ সূর্যঃ, নিশায়া ইদং নৈশম্,
যত্ তিমিরমব্যকারম্, উচ্ছ্বেতুং নাশয়িতুম্, ন প্রভবতি ন শক্নোতি ; চন্দ্রঃ তন্
তিমিরম্, অপাকরোতি নাশয়তি । तथा च सूर्यापेक्षया न्यूनतेजा अपि चन्द्रो यथा
सूर्याविनाशं नैव 'तिमिर' नाशयति, तथा इन्द्रापेक्षया न्यूनबलीऽपि भवान् इन्द्रावध्यं
दुर्जयदानवगणमवश्यमेव निहन्तुं शक्यसि विधिनियमादित्याशयः ।

অতএবাব দৃষ্টান্তোঃলঙ্কারঃ, প্রহৰ্ষিণী চ বৃত্তম্ ॥২৫॥

(প) মাতলি । কালনেমির সন্তান কতকগুলি দুর্জয় দানব আছে ।

(ফ) রাজা । আছে, আমি পূর্বে নারদের মুখে শুনিয়াছি ।

মাতলি । সেই দানবগণ, তোমার মত ইন্দ্রের অবধ্য ; কিন্তু যুদ্ধে
তুমিই তাহাদিগের নিহন্তা বলিয়া তিনি মনে করেন । কারণ, সূর্য
যে অন্ধকার নাশ করিতে সমর্থ হন না, চন্দ্র, রাজিতে সেই অন্ধকারকে
নাশ করিয়া থাকেন ॥৩৫॥

(১) শ্রুতপূর্বম্ । (২) ...শতক্রতোরবধ্যঃ...

स भवानात्तशस्त्र एवेदानीं देवरथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठ-
ताम् (१) । (ब)

राजा । अनुगृहीतोऽस्मि अनया मघवतः सम्भावनया ।
अथ माधव्यं प्रति भवता किमेव प्रयुक्तम् ? । (भ)

मातलिः । सञ्ज्ञतम् । तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि
मनःसन्तापादायुष्मान् मया विक्षतो दृष्टः, पश्चात् कोपयितु-
मायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि । कुतः—(२) (म)

(ब) स इति । आत्तशस्त्र एव गृहीतायुध एव । देवरथम् इदं विमानम् ।
प्रतिष्ठतां गच्छतु, "समवप्रविभ्यः" इत्यात्मनेपदम् ।

(भ) राजेति । मघवत इन्द्रस्य, सम्भावनया सम्माननया । प्रथे अथशब्दः । एवं
गोवापीडनम् ।

"इन्द्रो मरुत्वान् मघवा" इत्यमरः ।

(म) मातलिरिति । माधव्यपीडनघटनाया अकिञ्चित्करत्वेन सूचनाय स्मृतमिति
बोध्यम् । किञ्चिदस्माभिरज्ञातं निमित्तं कारणं यस्य तस्मात् । आयुष्मान् प्रशस्तायुःशाली
मवान्, विक्षतः स्वभावादव्यरूपः शोकाकुल इत्यर्थः, पश्चात् दर्शनानन्तरम्, आयुष्मन्तं
सवनम्, तथा माधव्यस्य गोवापीडनम् ।

(ब) सेहै आपनि, एथन समस्त अस्त्र ग्रहणपूर्वक देवरथे आरोहण
करिषा, अश्वरज्येय जग्न चलून ।

(भ) राजा । ईश्वर ऐह सम्माने अश्वगृहीत इहेनाम । आपनि
माधव्येय प्रति एकरूप करिनेन केन ? ।

(म) मातलि । (ईश्वर हाश्वेर सहित) तांशो बनितेहि ।
कोनओ कारणे मनेर सञ्ज्ञापे आपनाके आशि शोकाकुल देखिषाहिनाम,
परे आपनाके क्रुद्ध करिवार जग्न, सेहैरूप करिषाहि । कारण,

(१) ...इदानीं तमेन्द्ररथम्... (२) मातलिः । तदपि कथ्यते । ...विक्षतो दृष्टः ।

জ্বলতি চলিতেম্বনোঃগ্নির্বি'প্রকৃতঃ পন্নগঃ ফণাং কুরুতে ।

তেজস্বী স'চৌভাত্ প্রায়ঃ প্রতিপদ্যতে তেজঃ (১) ॥২৬॥

রাজা । যুক্তমনুষ্ঠিত' ভবদ্ভিঃ । বিদূষক' প্রতি । বয়স্য ।

অনতিক্রমণীয়া দিবস্পতেরাজ্ঞা, তদুগচ্ছ, পরিগতার্থ' ক্ত্বা
মহচনাদমাত্যপিশ্চুন' ব্রূহি—(য)

জ্বলতীতি । অগ্নিঃ দাছাভাবাত্ নির্বাণপ্রায়ী বজ্রিঃ, চলিত' শুভ্রাদৌ পুনর্দানাত্
সম্ভরিতম্ ইম্বন' কাষ্ঠ' যচ্ছিন্ স তাড়শঃ সন্, কাষ্ঠে ন তাড়িতঃ সন্নিব্যর্থঃ, জ্বলতি
পুনর্দীপ্যতে ; তথা পন্নগঃ সুস্থিতোঃপি সপ'ঃ, বিপ্রকৃতঃ কেনাপি তাড়িতঃ সন্ ফণাং
কুরুতে স্বপরাক্রমমাবিষ্করোতীতি তাৎপর্যম্ । তেজস্বী সত্যপি তেজসি ক্রতোঃপি
কারणात् লীনপ্রায়তেজস্বী জনঃ, স'চৌভাত্ উৎলেনাত্ ক্রতোঃপি চত্বেজনাং প্রায়োব্যর্থঃ,
প্রায়ী বাহুল্যেন, তেজঃ স্বপরাক্রমম্, প্রতিপদ্যতে প্রাপ্নোতি আবিষ্করোতীতি তাৎপর্যম্ ।
তথা চ অস্য তে বয়স্যস্য সমুত্পীড়নেনীচৈ জনাবশাত্ ত্বমপি পুনস্তেজঃ প্রাপ্ত এবৈত্যাশয়ঃ ।

অথ অগ্নে জ্বলন' দৌষিঃ, তেজস্বিনস্তেজঃপ্রাপ্তিস্তু পরাক্রমপ্রকাশ ইতি ধর্মমেদে
বিস্বপ্রতিবিস্বभाववीधनात् दृष्टान्तः ; পন্নগস্য ফণাকরণ' পরাক্রমপ্রকাশঃ, তেজস্বিন-
স্তেজঃপ্রাপ্তিরপি পরাক্রমপ্রকাশ এবৈতি পরাক্রমপ্রকাশরূপৈকধর্ম্যস্য বাক্যমেদেন পৃথক-
নির্দেশাত্ প্রতিবস্তুরূপনা ; তথা অপ্রস্তুততেজস্বিসামান্যাত্ প্রস্তুততেজস্বিদুশ্চলিতপরিপ-
্রতীতৈরপ্রস্তুতপ্রশ'সা চ, ইত্যেতিষাং পরস্পরনিরপेक्षतया संसृष्टिः । প্রায়ঃপদেন জ্ঞান-
বর্ণণাদীনাং ব্যাঘাতিঃ ।

“তেজো দীপ্তৌ প্রভাবে চ স্যাৎ পরাক্রমরৈতসীঃ” ইতি মেদিনী ।

স'চৌভাদিতি ল্যব'লোপে পশ্বমী । আর্থ্যা জাতিঃ ॥২৬॥

অগ্নি, কাষ্ঠসম্ভাড়ািত হইলে জ্বলিতে থাকে এবং মর্প প্রকৃত হইলে
কণা ধরিত্রা থাকে । এইরূপ তেজস্বী লোক, উত্তেজনা পাইলে, প্রায়ঃ
আপনার তেজ প্রকাশ করে ॥৩৬॥

(১)....ফণাং....। প্রায়ঃ স্ব' মহিমান' চৌভাত্ প্রতিপদ্যতে হি জনঃ ।

त्वन्मतिः केवला तावत् प्रतिपालयतु प्रजाः (१) ।

अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥३७॥

(घ) राजेति । युक्तमुचितम् । अन्यथा मम तेजःप्राप्तिर्न स्यादिति भावः ।

“अथ माधव्यं प्रति” इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे शक्तिर्नाम विमर्शसम्बेरङ्गम्—“शक्तिः पुनर्भवेत् । विरोधस्य प्रशमनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

दिवस्यतेः स्वर्गाधिपतेरिन्द्रस्य । परिगतः अवगतः अर्थ एतद्वृत्तान्तो येन तं तादृशं कृत्वा एतद्वृत्तान्तमभिधायेत्यर्थः । अमात्यपिशुनं पिशुननामानं मन्त्रिणम् ।

किं ब्रवीमीत्याह त्वन्मतिरिति । केवला तावत् एकैव मञ्जुनिर्नपेक्षेत्यर्थः । त्वन्मतिस्तव बुद्धिः, प्रजा मम राज्यवासिनः सर्वान् जनान्, प्रतिपालयतु रक्षतु । ननु त्वेवमुपेक्षणी किं कर्तव्यमित्याह अधिज्यमिति । अध्याहृदा ज्या यत्र तदधिज्यम् आरोपितगुणम्, इदं मदीयं धनुः, अन्यस्मिन् कर्मणि दुर्जयदानवगणविजयकार्यं, व्यापृतमासक्तम् ।

मन्त्रिणो बुद्धिर्मम च धनुः एतदुभयं मिलित्वैव राज्यं परिपालयति; अत्र च मदीयधनुषो देवकार्यासक्ततया केवला मन्त्रिणो बुद्धिरिव राज्यं परिपालयन्ती युद्धा-
वसक्तत्वेऽपि कौशलावलम्बनेनैव शत्रुपक्षं विजयतामिति सरलार्थो भावार्थश्च ।

“यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इति “एकी मुख्यान्केवलाः” इति धामरः ॥३७॥

(घ) राजा । आपनि उपयुक्त कार्याई करिग्राहेन । (विद्वक्केर प्रति) वयस्य ! देवराज्जेर आदेश अनज्वनीय; अतएव याँ, आमार एई वृत्तास्त जानाईया, आमार बाकाशुसारे मखी पिशुनके बल—

एकमात्र आपनार बुद्धिई, मयस्य प्रजा पालन करक; आर गुण-
बुद्ध एई धनु अत्र कार्यो व्यापृत हईन ॥३७॥

(१) ...परिपालयतु...

विदू । जं भवं आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । (र)

मातलिः । आयुष्मान् रथमारोहतु । (ल)

राजा । तथा करोति (१) । (व)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (श)

षष्ठोऽङ्कः ॥०॥

(र) यद्ववानाज्ञापयति ।

(ल) मातलिरिति । रथम् इमं देवराजविमानम् ।

(व) राजेति । तथा रथारोहणम् ।

अहो ! षष्ठाङ्कस्य कलेवरवृद्धिमकच्छात् पश्यता अतीवत्वरमागेन कविना देवैः सह विरहारम्भकालीनप्रेमालापं गुरुजनचरणवन्दनं देवतानमस्कारादिकञ्च दुष्प्रकारयता उद्यानादेव च तं सहसा स्वर्गं प्रस्थापयता विजयशत्रुकाकालीनप्रियरीतिपरिहृतेव प्रतिभाति ।

हन्त ! यत्र स्वर्गलोके मर्त्यवासिनामौदृशी गतागतिः प्रतिपत्तिश्च पूर्वमासीत् तमिदानीं स्वर्गलोकमनुनातुमपि प्रकृष्टं साधनं नासादयन्ति तत्त्वानुसन्धित्सवः ।

(श) इतीति । दुष्प्रान्त-मातलि-कञ्चुकिनां बहुत्वात् बहुवचनं सर्वशब्दश्च सङ्ख्येय इति ध्येयम् ।

इति महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायाम्

अभिज्ञानशकुन्तलटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां षष्ठाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(र) विदूषक । तুমि याहा आदेश कर । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ल) मातलि । आपनि रथे आरोहण करून ।

(व) राजा । ताहाई करिनेन ।

(श) (ईश्वर पर সকले চলিয়া गেলেন ।)

ষষ্ঠ অঙ্ক ॥०॥

(१) राजा ! रथारोहणं नाटयति ।

सप्तमोऽङ्कः ।

—०*०—

ततः प्रविशत्याकाशवर्त्मना रथारूढो राजा मातलिय (१) । (क)

राजा । मातले ! अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्-
क्रियाविशेषादनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये । (ख)

(क) तत इति । रथारूढा रथाकारविमानारूढः, घोटकचालनौघस्य रघस्य
आकाशवर्त्मना गमनसम्भवात् ।

एतेन इदानीन्तनं पाश्चात्यदेशनिर्मितं विमानम् अद्यापि तादृशोच्चतमदेशमारोढु-
मशक्ततया तदानीन्तनविमानसदृशोमुन्नतिं नालभतेति प्रतीयते ।

(ख) राजेति । अनुष्ठितनिदेशोऽपि दुर्जयदानवगणविजयात् प्रतिपालितादेशोऽपि,
आत्मानं स्वम्, मघवत इन्द्रस्य, सत्कारविशेषात् सम्मानातिरेकमपेक्ष्य, अनुपयुक्तमिव
पथोग्ममिव, समर्थये मन्ये, सामान्यमानवत्वात्तादृशसम्मानयोग्यो नाहमिति भावः ।

सत्क्रियाविशेषादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

इतः प्रभृति ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तो निर्वहणसन्धिः । तथा चात्र शकुन्तला प्रारिक्तपं-
क्त्यं नामार्थप्रकृतिः । यथा दर्पणे—

“अपेक्षितानु यत् साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।

समापनानु यत्सिद्धौ तत् कार्यमिति सप्ततम् ॥”

दुष्प्रसङ्गस्य पुत्रेणापि सह स्त्रिया लामात् फलागमी नाम कार्यवस्था निबन्धा ।
यथा तत्रैव—

“सावस्थां फलयोगः स्याद्वयः समयफलोदयः ।”

(क) तदनन्तर आकाशपथे रथारूढ अवस्थां राजा ७ मातलिय
यत्रैव ।

(१) आकाशयानेन रथाधिभूतः...

मातलिः । सञ्चितम् । आयुष्मन् ! उभयत्राप्यसन्तोषमव-
गच्छ । कुतः—(१) (ग)

उपकृत्य हरिस्तथा भवान्
लघु सत्कारमवेक्ष्य मन्यते ।

गणयत्यवदानसञ्चितां

भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् (२) ॥१॥

तथा यथास्थाननिवृत्तानां मुखसन्धिप्रभृतिविषयाणामत्र शकुन्तलाप्राप्तुपायत्वेन
प्रदर्शनमुन्नेयम् । यथा तत्रैव—

“वैजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकाग्रमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥”

अस्य च सन्धिप्रभृतीनि चतुर्दशानि यथास्थानं वक्ष्यन्ते ।

(ग) मातलिरिति । उभयोरप्यसन्तोषदर्शनेन कौतुकात् कृतम् । उभयत्रापि
त्वयि मघवति च, असन्तोषम् अतिरिक्तेनापि स्वस्वकार्येण सन्तोषानुदयम् ।

उपेति । भवान्, हरिरिन्द्रस्य, तथा तादृशम् उपकृत्य अवध्यासुरवधरूपं महत्-
मुपकारं विधाय, सत्कारं तदुपकारसन्तोषितेन इन्द्रेण कृतं सम्मानञ्च, अवेक्ष्य ह्य-
लघु मन्यते इन्द्रकृतसम्मानपेक्षया आत्मकृतमुपकारं स्वल्पं सम्यावयति । अतएव
भवतः असन्तोष इति भावः । तथा स इन्द्रोऽपि, इमाम् आत्मकताम्, सत्क्रियां प्रय-
त्न-
करिष्या

(थ) राजा । मातलि ! आदेशं पालनं करिष्यां शक्तिवत्
देवराजं ये विशेषं सम्मानं करिष्याहेन, तांशरं निकटं आत्राके अयोध्या
बलिषा मने करिष्येहि ।

(ग) मातलि । (श्रेष्ठं शास्त्रं करिष्यां) आयुष्मन् ! उज्जयिनी
अमञ्जोषं जानिबेन । कारण—

(१)---उभयमप्यपरितोषं समर्थं वै । (२) प्रथमोपकृतं मन्त्रतः प्रतिपत्त्या च
मन्यते भवान् । गणयत्यवदानविस्मृतिं भवतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ।

রাজা । মাতলি ! মা মৈবম্ । স খলু মনোরথানামপি
দূরবর্তী, যো বিসর্জনাবসরে সত্কারঃ । মম হি দিবৌকসাং
সমস্তমর্দাসনোপবেশিতস্য (১) (ঘ)

অন্তর্গতপ্রার্থনমন্তিকস্থং

জয়ন্তমুদীচ্য কৃতস্মিতেন ।

আমৃষ্টবচোহরিচন্দনাঙ্কন

মন্দারমালা হরিণা পিনডা ॥২॥

সম্মানম্, ভবতঃ অবদানেন অসুরবধাত্মকাতিতকর্মণা সচ্ছিতাং তুল্যাং তদুপযুক্তামিত্যর্থঃ ।

ন তদুপযুক্তি ন মন্যতে । অতস্তস্যাপি অসন্তোষ এবোক্ত্যশ্রয়ঃ ।

"অবদানং কৰ্ম বৃদ্ধম্" ইত্যমরঃ । সুন্দরী বৃদ্ধম্ ॥১॥

(ঘ) রাজেতি । মা মৈব ব্রূহীতি শিষঃ । বিসর্জনাবসরে স্বরাজধানী প্রতি
মম প্রস্থানকালি, যঃ সত্কারঃ সম্মাননম্ আদৌদিতি শিষঃ, স খলু সত্কারঃ, মনো-
রথানামপি দূরবর্তী মমামিলাষণামপি অবিষয়ঃ । হি যস্মাৎ, দিবৌকসাম্ অন্বেষাং
দৈবানাং সমস্তম্ অচ্ছাঃ সমীপে, অর্দ্রাসনে উপবেশিতস্য মম, মন্দারমালা পিনডেতি
শৌকসেনান্বয়ঃ ।

অনুরিতি । অন্তিকস্থং নিকটবর্তিনম্, অন্তর্গতা চিত্তস্থিতা ন পুনর্বাচ্যপি

আপনি দেবরাজের সেইরূপ উপকার করিয়া এবং তৎকৃত সম্মান
দেখিয়া, তাহার নিকট সেই উপকারকে লঘু বলিয়া মনে করিতেছেন ;
আবার দেবরাজও, নিজকৃত এই সম্মানকে, আপনার কৃত উপকারের
তুল্য হইয়াছে বলিয়া মনে করেন নাই ॥১॥

(ঘ) রাজা । মাতলি ! না না, একরূপ বলিবেন না । বিদায়
করিবার সময়ে যে সম্মান করিয়াছেন, তাহা আমার আশারও অগৌচর ।
কারণ, দেবগণের সমক্ষে আমাকে অর্দ্রাসনে বসাইলেন—

(১) মনোরথানামপ্যমুর্ষাবিসর্জনাবসরসত্কারঃ ।

માતલિઃ । કિમિવ નાયુષ્માનમરેશ્વરાદર્હતિ । પશ્ય—(૧) (હ)

સુખપરસ્ય હરેરુભયૈઃ કૃતં

ત્રિદિવસુદૃતદાનવકણ્ટકમ્ ।

તવ શરૈરધુના નતપર્વભિઃ

પુરુષકેશરિણશ્ચ પુરા નચ્ચૈઃ ॥૩॥

પ્રકટિતેત્યર્થઃ પ્રાર્થના તસ્યા માલાયા એવ યાચ્ઞા યસ્ય તમ્, જયન્તં જયન્તનામાનં નિજપુત્રમ્, સ્ત્રીદ્ય દૃશ્ય, કૃતક્રિતેન તત્પ્રાર્થનાયા અપિ જ્ઞાનેન કૌતુકીદયાત્ કૃત-
મૃદુહાસ્યેન, હરિણા હન્દ્રેણ, આમૃષ્ટસ્ય સંસૃષ્ટસ્ય વચ્ચોહરિચન્દનસ્ય વચ્ચોલિપ્તચન્દન-
વિશેષસ્ય અહચ્ચિઙ્ગં યસ્યાઃ સા, એતેન સૌરભાધિક્યં વ્યજ્યતે, મન્દારમાલા મન્દાર-
કુસુમસ્રક્, પિનહ્વા મમ કણ્ઠે વહ્વા । અતએવ સર્વેષાં દેવાનાં કિં વહુના સપુત્રસ્ય
ચ સમીપે ર્વૃદ્વશસન્માનકરણં મમાશ્રાતીતમેવાધીદિતિ ભાવઃ ।

હન્દ્રવચ્ચોપેન્દ્રવજ્યયોમેલનાદુપજાતિર્હંતમ્ ॥૨॥

(હ) માતલિરિતિ । આયુષ્માન્ પ્રશસ્તાયુઃશાલી ભવાન્, અમરેશ્વરાત્ દેવરાજાન્,
કિમિવ નાર્હતિ કિં વસ્તુ પ્રાપ્તું ન યોગ્યો ભવતિ, અપિ તુ સર્વમેવેત્યર્થઃ । કથમિત્યાદિ
પશ્યેતિ ।

નિકટે નિજેર ખૂબ જગ્ગજ ઉપશ્ચિત્ત હિલેન, તૌશર મનેઠે
મન્દારમાલાઠી પ્રાર્થના કરિવાર ઈછા હિલ ; એઐ અવશ્યાજ જગ્ગજેર ઠરિ
દૃષ્ટિપાત કરિણા, દેવરાજ ઝેવં હાશ્ચ કરિલેન, પરે, નિજેર વૂકે તે
હરિચન્દન નિશ્ચ હિલ, તૌશરે સંગળ હૌગ્યાજ તૌશર ઠિરુ નાગિગ્રહિ,
એઐરૂપ સેઐ મન્દારકૂચમેર માલા, નિજેર કર્ઠે હૌઐતે આનિગ્રા, દેવરાજ
આગાર કર્ઠે પરાઐગ્રાહિલેન ॥૨॥

(હ) માતલિ । આપનિ દેવરાજેર નિકટ હૌઐતે કિ ના પારેર
પારેન ? દેખું—

(૧) કિમિવ નામ....

राजा । तत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा । पश्य—(१) (च)

सुखेति । अधुना, नतपर्वभिः किञ्चिदाज्ञाचितयन्निदेशैः, तव शरैर्वाणैः, पुरा पूर्वकाले च, नतानि किञ्चित्कुटिलानि पर्वाणि अङ्गुलिपर्वभागा येषां तैः, पुरुषशायी केशरी चेति तस्य पुरुषकेशरिणो नरसिंहरूपिणो नारायणस्य, नखैर्नखरैः, एभिर्बभूवैः, सुखपरस्य केवलसुखभोगासक्तस्य न तु युद्धादौ कठिनकार्येऽपि प्रवर्त्तिर्तुमिच्छत इत्याशयः, हरिन्द्रस्य, त्रिदिवं स्वर्गधाम, उद्धृतं विनाशेनापसारितं दानव एव कण्टकं यस्य तत् तादृशं कृतम्, एकत्र कालनेमिप्रसूतिदुर्जयदानवगणहननात् अन्यत्र हिरण्यकशिपु-विनाशनाच्चेति भावः ।

अत्र दुष्मन्तस्य प्रस्तुततया तच्छराणामपि प्रस्तुतानाम् अप्रस्तुतानाञ्च पुरुषकेशरि-
नखानां कृतमित्येकक्रियया अभिसम्बन्धाद्दीपकमलङ्कारः । तथा प्रधानस्य दानवकण्टको-
रणस्य समासो गुणोभावात् विधेयाविमर्शदीर्घः ; स च 'सुखपरस्य हरिर्बभूवैः' किल
त्रिदिवदानवकण्टकमुद्धृतम् इति पाठेन समाधेयः ।

"राक्षपेक्षया उभयशब्दो व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनम्" इति कातन्त्रहत्तौ दुर्गसिंहः ।
ननु 'स्वरम्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इत्यमरवाक्ये साहचर्येण त्रिदिवशब्दस्य
पुनर्निषेधात् कथमत्र नपुंसकनिर्देश इति चेन्न त्रयाणां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां दिवं स्वर्गं
इति त्रिदिवम्, तथा च मेदिनी—"द्यौः स्त्री स्वर्गे" च गगने दिवं क्लीबं तथीः स्मृतम् ।"

द्वुतबिलम्बितं वृत्तम् ॥३॥

(च) राजेति । तत्र मत्कतृकदानवहननेऽपि, शतक्रतोरेव इन्द्रस्यैव, महिमा
प्रभावः, प्रयोजक इति शेषः ।

वर्तमाने आपनार आनतपर्व शरसमूहः ; आर पूर्वे नरसिंहरूपी
नारायणेश्वर नखः ;—एहि दूहि नले, भोगबिलासासक्त देवराजेश्वर स्वर्गराज्य
सहेते दानव-कण्टक उक्कार करिशाछे ॥७॥

(८) राजा । मे विषयेऽपि देवराजेश्वर माहात्माई कारण । देखून—

(१) अत्र खलु...महिमा स्तुत्यः ।

७३

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय (१)

तच्चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥४॥

मातलिः । सदृशं तवैतत् । लोकोन्मत्तरमतीत्य । आयुषम् ।

इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः (२) । (छ)

सिध्यन्तीति । नियोज्यं शक्या नियोज्या आयत्ता जनाः, महत्स्वपि गुरुतरैर्वा कर्मसु, यत् सिध्यन्ति सिद्धा भवन्ति तानि कर्माणि साधयितुमर्हन्तीत्यर्थः, तम्, ईश्वराणां प्रभूणाम्, सम्भावनायाः तान् नियोज्यान् प्रति बहुमानकरणस्य गुणं फलम्, एते हि जानीहि । “अरुणस्तमसां हन्ता” इति प्रवादात्मकार्यान्तरन्यासेनीकमर्थं समर्थयति किमिति । अरुणः सूर्यसारथिः, तमसामन्वकाराणाम्, वधाय नाशाय, किं प्राभविष्यत् किं प्रभुः समर्थः अभविष्यत्, चेत् यदि, सहस्रकिरणः सूर्यः, तमरुणम्, धुरि पदे, न अकरिष्यत्, कथमपि नेत्यर्थः । तथा च सूर्यस्यानुग्रहादरुणेन तमीराशिरिव मयि इन्द्रस्यानुग्रहादेव दानवगणो विनाशित इति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् नियोज्यसामान्यात् प्रस्तुतस्य दुष्फलरूपनियोज्यविशेष प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च, अनयोः परस्पर निरपेक्षतया संचष्टिः ।

मनोहरीऽयं श्लोकः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४॥

(छ) मातलिरिति । एतत् वाक्यम्, तव महात्मन इत्याशयः, सदृशमनुभव

अधोनिष्ठ वाक्त्रिरा ये गुरुतर कार्योऽपि सिद्धिनाश करे, ते प्रभुदेवैरेव संवर्द्धनार गुण बलिग्रां जानिबेन । कारण, अरुण इति अङ्ककार नाश करिते समर्थ इहेतेन, यदि सूर्या तांशके समर्थेन राखितेन ॥४॥

(१)० किं वामविष्यदरुणस्तमसां विमेत्ता । (२)०...सदृशमेवैतत्...

विच्छित्तिशेषैः सुरमुन्दरीणां

वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।

सञ्चिन्त्य गीतचममर्थबन्धं (१) ०

दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥५॥

राजा । मातले ! असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वद्युर्दिव-
मधिरोहता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया ; तत् कतमस्मिन् पथि
वर्त्तामहे मरुताम् (२) । (ज)

विनयनस्यता महात्मन एव सम्भवादिति भावः । सौकमन्तरं किञ्चिद्दूरम् । इतः
निर्दिश्यमानायामस्यां दिशि, नाकपृष्ठप्रतिष्ठतस्य स्वर्गोपरिस्थितस्य, सौभाग्यं महाभाग्य-
बलम् ; अन्यथा स्वर्गोपपत्यं महादरलाभासम्भव इत्याशयः ।

उद्दिष्टं सौभाग्यं दर्शयति विच्छित्तीति । अमो दूरे दृश्यमानाः, दिवौकसी देवाः,
गीतचमं गानयोग्यम्, अर्थं बध्नाति आत्मना सह सम्बध्नातीति अर्थबन्धः पदसमूहस्य,
सञ्चिन्त्य चिन्तापूर्वकं रचयित्वा, सुरमुन्दरीणां देवाङ्गनानाम्, विच्छित्तिशेषैः बह-
रागावशिष्टैः, वर्णैः रङ्गैः, कल्पलतांशुकेषु कल्पलताभ्य उत्पन्नेषु वस्त्रेषु, अतएव
परमादरणीयेष्वपीत्याशयः, त्वच्चरितं परीपकारादिकं तव चरित्रम्, लिखन्ति ; आत्मयशसः
सौभाग्यं विना देवतानामन्तिके ईदृशी आदरप्राप्तिर्न स्यादिति भावः । उपजातिवत् ॥५॥

(छ) मातलि । आपनार पट्क एहे उत्तर उगसूक्त बटे । (एकट्टे
पूरे बाईका) आयुशन् ! एहे त्रिक देखून स्वर्गेर उगरे अतिष्ठित
सकौर यशेर कि सोभागा ।

ॐ देवतारा, गान करिवार बागा पदावली रचना करिवा,
देववगीगणेर अङ्गरागावशिष्टे वर्णद्वारा, रङ्गनतार वस्त्र आपनार चरित्र
निश्चित्छेन ॥५॥

(१)---विचिन्त्य गीतचममर्थं जातम्---।

(२)---अधिरोहता न लक्षितः स्वर्गमार्गः कतमस्मिन्---।

मातलिः । त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्त्तयति चक्रविभक्तारश्मिः ।

तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायो-

मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः (१) ॥६॥

(ज) राजेति । असुरसम्प्रहाराय दानवयुद्धाय उत्सुकेन उत्कण्ठितेन, दिवमधि-
रोहता तव विमानेनैव स्वर्गमारोहता मया, अयं प्रदेशः, पूर्वेद्युः पूर्वदिक्से, न
लक्षितो न दृष्टः । मरुतां वायूनाम् । वायूनां सप्तत्वात् तत्पथानामपि सप्तत्वेनायं प्रयः ।

त्रिस्रोतसमिति । यः प्रवहो नाम वायुः, गगने आकाशे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यादानं,
त्रिस्रोतसं गङ्गां मन्दाकिनौमिति यावत्, वहति धारयति ; तथा चक्रेण स्वस्थित-
ज्योतिषां मण्डलेन विभक्ता विभज्य विन्यस्ता रश्मयः किरणा यत्र स तथोक्तो यः प्रवहो
वायुः, ज्योतींषि नक्षत्राणि, वर्त्तयति धारयति ; व्यपेतानि भूवायोरुपरि स्थितान्
दूरीभूतानि रजांसि यस्मात् तस्य, तस्य प्रवहस्य प्रवहनामकस्य वायोः, एष दृश्यमानः,
द्वितीयेन हरेर्वात्मनरूपिणो नारायणस्य विक्रमेण पादक्षेपेण पूतः पवित्रीकृतः, मार्गः
पन्था विद्यत इति शेषः ।

अत्र व्यपेतरजस इत्यनेन तद्वायोर्निर्मलत्वं सूचितम्, तेन न अपुष्टार्थत्वदीयः ।
अतएव राजा अनुपदमेवाह अन्तरात्मा प्रसीदतीति ।

“दीप्तौ दृष्टौ च ताःसु ज्योतिःशब्दौ निगद्यते” इत्यनेकार्थः ।

(ज) राजा । मातलि ! पूर्वदिन अश्वरगणेर सहित युद्धेन स्रष्ट
उत्कृष्टित अवस्थाय स्वर्गे उठितेहिनाम बलिग्रा, এই সমস্ত স্থান আমি
লক্ষ্য করি নাই ; অতএব বায়ু কোন্ পথে আগরা এখন অবস্থান
করিতেছি ? ।

मातलि । ये वायु, आकाशगङ्गाके धारण करितेहे एवं ये

(१)....ज्योतींषि वर्त्तयति च प्रविभक्तारश्मिः । तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिरुद्धं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥

राजा । अतः खलु मे सवाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा प्रसीदति ।

रथाङ्गमवलीक्य । शङ्के मेघपदवीमवतीर्णाः स्मः (१) । (भ)

सप्तविधान् वायनाह सिद्धान्तशिरोमणिः—

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः स्यादुहहस्तदनु संवहसंज्ञकम् ।

अन्तस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मात् वाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”

“भूमेर्वह्निर्द्वादश योजनानि भूवायुरन्तस्त्वं दविद्युदाद्यम् ।

तदूर्ध्वगो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग् गतिस्तस्य तु मध्यसंज्ञा ॥

नक्षत्रकक्षा खचरैः समेता यस्यादतस्तेन समाहृतोऽयम् ।

भपञ्जरः खिचरचक्रयुक्ता भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेन ॥”

सूर्यसिद्धान्तस्य—“भचक्रं ध्रुवयोर्वज्रमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।

पर्येत्यजस्रं तन्नञ्जा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥”

वसन्ततिलका उक्तम् ॥६॥

(भ) राजेति । अतः मन्दाकिनीवाहिनी वायोः सम्बन्धात्, वाह्यैश्चरादिभिः

एतःकरणैर्मनःप्रवृत्तिभिश्च सहिति सवाह्यान्तःकरणः, अन्तरात्मा जीवात्मा, प्रसीदति
निरालीमवति । रथाङ्गं चक्रम् । शङ्के मन्ये, मेघानां पदवीं गमनागमनपथम्,
अवतीर्णा उपस्थिताः ।

करणान्वाह सांख्यकारिका—

“अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।

साम्यतकालं वाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥”

बायू नक्षत्रमण्डल धारण करे, तथन सेहै नक्षत्रमण्डल पृथक् पृथक् भावे
ये बायू उपरे किरण विद्युत् करिष्य थाके, पार्थिवधूमिशूत्र अवहनायक
सेहै बायू एह पथ, हेह वायनक्रांती नारायणेश्वर द्वितीय पादक्षेपे
पवित्र हईवाहिन ॥७॥

(१)...मेघपदवीमवतीर्णाः स्मः ।

মাতলিঃ । আয়ুষ্মন্ ! কথমবগম্যতে ? (১) । (জ)

রাজা । অয়মগবিবরেভ্যশ্চাতকৈর্নিষ্পতঙ্গি-

হর্হরিমিরচিরভাসাং তেজসা চানুলিপ্তৈঃ ।

গতমুপরি ঘনানাং বারিগর্ভোদরাণাং

পিশুনয়তি রথস্তে শ্রীকরক্লিভনেমিঃ ॥৩॥

“অন্তঃকরণং ত্রিবিধং বুজিরহঙ্কারী মন ইতি শরীরাস্থ্যন্তরহস্তিত্বাদন্তঃকরণম্ ।
দশধা বাহ্যমিন্দ্রিয়ম্” ইতি তত্বকৌমুদী ।

(জ) মাতলিরিতি । অবগম্যতে মেঘপদব্যাংমবতরণমিতি শ্রীষঃ ।

তদবগতিকারণমাহ অয়মিতি । শ্রীকরৈর্মেঘস্যৈব জলবিন্দুभिঃ ক্লিভা পদোক্ত্য-
নৈমিশ্রক্লান্তভাগৌ যস্য স তাদৃশঃ, অয়ং তে তব রথৌ রথাকারং বিমানম্, অগবিবরে-
পর্বতগাত্রস্থরন্থেভ্যঃ নিষ্পতঙ্গিঃ মেঘজলবিন্দুপানায় নির্গচ্ছঙ্গিঃ, চাতকৈলদাহ-
পল্লবিশিখৈঃ, অচিরম্ অচিরস্থায়িন্যৌ ভাষৌ দীপ্তযৌ যাসাং তাসাং বিদ্যুতাম্, তেজ-
সানুলিপ্তৈরনুরঞ্জিতৈঃ, হরিমিষ্য ঘোটকৈর্ঘোটকাকারযন্ত্রেযেত্যর্থঃ, বারীণি জল-
গর্ভে অস্থ্যন্তরে যेषাং তানি বারিগর্ভাণি উদরাণি অস্থ্যন্তরাবকাশা যेषাং তेषাং তথোক্ত-
নাম্, ঘনানাং মেঘানাং, উপরি সন্নিহিতীর্হদেশে, গতং গমনম্, পিশুনয়তি সূচ্য-
অন্যথা নেমিঃ ক্লিভত্বং হরীণাং বিদ্যুদালোকেনানুলিপ্তত্বং জলপানায় চাতকনির্গম-
ন স্যাदिति ভাবঃ ।

অথ ঘনীপরিগমনসূচনং প্রতি প্রথমার্দ্ধগতকারণদ্বয়োপন্যাসাত্ সমুদয়োক্ত-
তথা তৎসূচনং প্রতি শ্রীকরক্লিভনেমিপদস্বার্থোঽপি হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গ-

(বা) রাজা । এই জন্তুই আমার বহির্বিদ্রিগ ও অন্ত্রিবিদ্রিগের সহি-
অস্ত্রাওয়া প্রসন্ন হইয়াছে । (রথচক্রের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) যদি
মনে করি—আমরা মেঘপথে অবতরণ করিয়াছি ।

(ঞ) মাতলি । আয়ুষ্মন্ ! কি প্রকারে জানিলেন ?

(১) মাতলিঃ । কথমবগম্যতে ।

মাতলিঃ । অথকিম্ । দ্বাণাচাযুস্মান্ স্বাধিকারভূমৌ
বর্তিষ্যতে (১) । (৮)

রাজা । অধোঃবলোক্য । মাতলি ! বেগাদবতরণাদাস্বর্থ্য-
দর্শনঃ স'লক্ষ্যতে মনুষ্যলোকঃ । তথাহি—(৮)

শ্রীলানামবরোহতীব শিখরাদুন্মজ্জতাং মেদিনী,

পর্ণাভ্যন্তরলীনতাং বিজহতি স্কন্মোদয়াৎ পাদপাঃ ।

তদুপযুক্ততর্বিচ্ছিত্যা চ প্রথমার্হগতহেতুত্বয়ন ঘনপরিগমনরূপসাধ্যস্য জ্ঞানাদনুমানা-
বহাৎ ।

রথো রথাকার' বিমান' হরিমিষ তদাকারচালকযন্ত্রৈরিত্যেব বক্তব্যম্ ; অন্যথা
সামান্যরথস্য বাস্তবিকঘাটকানাঞ্চ আকাশে গমনাসম্ভবঃ ; দেবতাপ্রমাণাদিতি চেৎ
নিযুয়োজন' রথাদ্যুক্তৈ'রন' দেবতাপ্রমাণেণ স্বতোঃপি তত্'সিদ্ধেঃ ।

মালিনী বচনম্ ॥৩॥

(৮) মাতলিরিতি । অথকিমিত্যেকমেবাজ্জীকারার্থ'মব্যয়ম্ "অজ্জীকারিঃপি অথকিম্"
ইতি দ্বারাবলীপ্রামাণ্যাত্ । স্বাধিকারভূমৌ স্বস্বত্বাস্বদীভূতমত্ব'লোকি ।

(৯) রাজেতি । আশ্বর্থ্য' দর্শন' যস্য স তাদৃশঃ ।

রাজা । আপনার এই রথের চক্রগুলির প্রান্তভাগ সকল,
জলবিন্দুতে আর্দ্র হইয়া গিয়াছে ; এই অবস্থায় এই রথই, পর্বতগাজস্ব
কোটর হইতে নির্গত চাতকপক্ষী এবং বিছাতের ভেঙ্গে রঞ্জিত
মোটকগণদ্বারা জলপূর্ণ মেথের উপরে গমন সূচনা করিতেছে ॥১॥

(৮) মাতলি । হাঁ । ক্ষণকালের মধ্যেই আপনি, নিজের অধিকৃত
বর্তীভূমিতে উপস্থিত হইবেন ।

(৯) রাজা । (নীচের দিকে চাহিয়া) মাতলি ! বেগে অবতরণ
করিতে থাকায় মনুষ্যলোকটী আশ্চর্য্যই দেখা যাইতেছে ।

(১) মাতলিঃ । দ্বাণাদাযুস্মান্...

सन्धानं तनुभागनष्टसलिलव्यक्त्या व्रजन्त्यापगाः, (१)

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पाश्वर्मानुयते ॥८॥

शैलानामिति । मेदिनी पृथिवी, उन्मज्जताम् उदगच्छताम्, शैलानां पर्वता-
नाम्, शिखरात् शृङ्गात्, अवरोहतीव अवतरतीव । प्रथममतिदूरतया पर्वतानां पृथ-
दर्शनात् पृथिवी समतलैवाद्दृश्यते ; परञ्च क्रमिकावतरणेनेदानीं पर्वतानां पृथ-
दर्शनारम्भात् सा पृथिवी पर्वतशृङ्गादवतरतीवेति प्रतीयत इति सरलार्थो भावार्थः ।
पादपा वृक्षाः, स्कन्धानां शाखीत्पत्तिदेशानाम् उदयात् प्रकाशात्, पर्णाम्बुनरेषु लोनां
लुक्कायित्वम्, विजहति परित्यजन्तीव । पूर्वमतिदूरत्वात् वृक्षाः पर्णाम्बुनरेषु लुक्कायिता
इवाज्ञायन्त ; इदानीन्तु क्रमशः नैकव्येन तेषां स्कन्धदेशा दृश्यन्ते, तेन च ते तल्लुक्कायित-
त्वात् त्यजन्तीवेति मन्यते इति स्पष्टार्थो भावार्थः । आपगा नद्याः, तनुभागेषु स्वल्प-
प्रसारदेशेषु, नष्टानामतिदूरत्वाददर्शनं गतानां सलिलानां जलानां व्यक्त्या क्रम-
सान्निध्यात् प्रकाशेन, सन्धानं संयोगमैक्यमिति यावत्, व्रजन्ति प्राप्नुवन्तीव । प्रागति-
दूरतया स्वल्पप्रसारदेशेषु जलानामदर्शनात् तत्र नद्या विच्छिन्ना इव दृष्टाः ; इदानीन्तु
सान्निध्येन तत्तत्स्वल्पप्रसारदेशेष्वपि जलदर्शनात् ते नद्युभयभागाः संयुक्ता एव प्रतीयन्ते
इति सरलार्थो भावार्थः । तथा उत्क्षिपता भुवनमेवोर्ध्वनिक्षिपता केनापि ज्वरे
भुवनं जगत्, मत्पाश्वर्म्, आनीयत इवेति त्वं पश्य । पूर्वमतिदूरतया भुवनमन्त-
मेवालक्ष्यत, इदानीन्तु वेगेनावतरणात् सान्निध्येन भुवनमुत्क्षिप्तमिव मन्यत इति सरल-
भावार्थः ।

अत्र प्रथमे चतुर्थे च पादे इवशब्दसत्त्वात् वाच्या भावाभिमानिनौ क्रियोत्प्रे-
क्षितौ द्वितीये तृतीये च पादे इवशब्दासत्त्वात् प्रतीयमाना तथैव क्रियोत्प्रेक्षा, इत्येव
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा पश्येति वाक्यान्तरपदस्य केनापीत्यादिवाक्य-
प्रवेशात् सङ्कीर्णतादीषः ; स च 'उत्क्षिप्येव समान्तमानयति कोऽप्येतत्त्वमहम्' इति
इति पाठेन समाधेयः ।

“अस्त्री प्रकाशः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखावधेस्तरोः” इत्यमरः ।

(१) सन्धानं तनुभावनष्टसलिला व्यक्तं भजन्त्यापगाः ।

মাতলি: । আয়ুষ্মন্ ! সাধু দৃষ্টম্ । সবুদমানমালোক্য । অহো !
উদাররমণীয়া পৃথিবী (১) । (ঙ)

রাজা । মাতলি ! কতমোঃ পূর্বাপরসমুদ্রাবগাঢ়: কনক-
রসনিখন্দী সাম্য ইব মেঘ: সানুমানালোক্যতে (২) । (ঢ)

কল্যণামাত্রাণে বৃষ্টিশ্রবণায়া অসম্ভবাৎ কালিদাসেন স্বয়মেব বিমানাবতরণ-
নামুপদেদং বর্ণিতমিতি তৎকালিঃপি ভারতবর্ষে বিমানবিহাররৌতিরাশৌদিতি বদন্তি ।

শার্দূলবিক্রৌড়িতং বৃহত্তম ॥৮॥

(ঙ) মাতলিরিতি । সাধু সম্যক্ । উদাররমণীয়া মহামনোহরা ।

(ঢ) রাজেতি । পূর্বাপরথো: পূর্বপশ্চিমথো: সমুদ্রযোর্মধ্যে অবগাঢ়: প্রবিষ্ট:।
কনকরসং স্বর্ণদ্রবং নিখন্দয়িতুং সাবয়িতুং শীলমস্মেতি কনকরসনিখন্দী, সাম্যয়া
অসমিতি সাম্য: সম্যাকালাীন: মেঘ ইব, সানুমান্ পর্বত: ।

পর্বতগুলি জাগিয়া উঠিতেছে, আর তাহার শৃঙ্গ হইতে পৃথিবী
যেন নামিতেছে; গুঁড়িগুলি প্রকাশ পাইতেছে বনিয়া, গাছগুলি যেন
পাতার ভিতরে লুকানভাব ত্যাগ করিতেছে; সরু জায়গার জন পূর্বে
দেখা যাইত না এখন তাহা প্রকাশ পাইতে থাকায়, নদীগুলি (দুই
অংশে) সংযুক্ত হইতেছে এবং কোন লোক যেন উর্কে নিক্ষেপ করিয়া,
বর্ষায়গুলটিকে আমার পার্শ্বে আনিতেছে—দেখুন ॥৮॥

(ঙ) মাতলি । আয়ুষ্মন্ ! আপনি ঠিক দেখিয়াছেন । (বিশেষ
আদরের সহিত দেখিয়া) কি আশ্চর্য্য ! পৃথিবী বড়ই স্বন্দর দেখা
যাইতেছে ।

(ঢ) রাজা । মাতলি ! পূর্ব এবং পশ্চিম সমুদ্রে প্রবিষ্ট, তরল
স্বর্ণস্রাবী এবং সম্যাকালীন মেঘের আয় বিচিহ্ন এই কোন্ পর্বত
দেখা যাইতেছে ? ।

(১) কথিত্ব আয়ুষ্মন্ ইতি নাস্তি । (২) সাম্য ইব মেঘপরিঘ:...

মাতলিঃ । আয়ুষ্মন্ ! এষ খলু হেমকূটো নাম কিংপুর-
পর্বতঃ পরং তপস্বিনাং চেত্বম্ (১) । (ণ)

স্বায়ম্ভুবান্মরীচৈর্যঃ প্রবভূব প্রজাপতিঃ ।

সুরাসুরগুরুঃ সৌঃস্বিন্ সপত্নীকস্তপস্যতি (২) ॥৫॥

রাজা । সাধরম্ । তেন হ্যনতিক্রমণীয়ানি শ্রেয়াंसি ।
প্রদক্ষিণীকৃত্য ভগবন্তং গন্তুমিচ্ছামি । (ত)

(ণ) মাতলিরিতি । হেমঃ কূটানি স্বর্ণময়ানি শৃঙ্গাণি यस্য সঃ, কিংপুরাণং
কিন্নরাণাং পর্বতঃ, তপস্বিনাং পরং চেত্বম্ উত্কৃষ্টং স্থানম্ ।

“দূরানাভ্যুত্থমাঃ পরাঃ” ইত্যমরঃ ।

পরং তপস্বিনাং চেত্বমিত্যর্থঃ প্রমাণমাহ স্বায়ম্ভুবাদিতি । স্বায়ম্ভুর্ভ্রতশোপক-
মিতি স্বায়ম্ভুর্ভ্রতশ্চ পুত্রস্তস্মাত্, মরীচৈস্তদাখ্যাৎ দেবধেঃ, যঃ প্রজাপতিঃ প্রমুখ-
সুরাসুরাণাং দেবাসুরাণাং গুরুঃ পিতা, পত্ন্যা দেবজনন্যা অদিত্যা সহিত সপত্নীকঃ ।
কশ্যপঃ, অস্বিনু হেমকূটপর্বতে, তপস্যতি তপসাং করোতি । অতএব পর্বতৌঃ তপস্বিনাং
পরং চেত্বমেবেত্যশ্রয়ঃ ।

“গুরুর্গোপতিপিত্রাভ্যঃ” ইত্যমরঃ ॥৫॥

(ত) রাজেতি । শ্রেয়াंसি মঙ্গলানি । ভগবন্তং সাহ্যাত্ম্যশালিনং ব্রহ্ম-
প্রজাপতিম্ । তথা চ বৌদ্ধাগমে—

(গ) মাতলি । আয়ুষ্মন্ ! তপস্বীদিগের উৎকৃষ্ট স্থানে হেমকূট
নামে এই কিন্নরপর্বত দেখা যাইতেছে ।

ব্রহ্মার পুত্র মরীচি হইতে যিনি জন্মগ্রহণ করিয়াছিলেন, সেই
অম্বরগণের পিতা সেই কশ্যপপ্রজাপতি পত্নীর সহিত এই পর্বতে তপস
করিতেছেন ॥৫॥

(১)....তপসাং সিদ্ধিচেত্বম্ । (২)....সৌঃস্বিন্....।

मातलिः । आयुष्मन् ! प्रथमः कल्पः । अवतरणं नाटयन् ।
एताववतीर्णो स्वः (१) । (थ)

राजा । सविध्यम् । मातलि ! (२)

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः,

प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्यशतया निरुद्धतिः

तवावतीर्णोऽपि न लक्ष्यते रथः (३) ॥१०॥

“गुणैरतुल्यैर्निखिलैः समागमादशेषदीपापगमाच्च नो गुरुः ।

समयमाहात्म्याविभूषितो यतः प्रकीर्त्यतेऽस्माद्भगवानसाविति ॥”

(थ) मातलिरिति । प्रथमः कल्पः मुख्यमनुष्ठानम्, कल्पस्य प्रदक्षिणीकरणानन्तर-
गमनमिति शेषः ; अथ यः साधनत्वादिति भावः । नाटयन् अभिनयन् । स्वः आवागमिति शेषः ।

स्व इति असंघातोः वर्त्तमानाया उत्तमपुरुषद्विवचने रूपम् ।

उपोढेति । अभूतलस्यशतया भूतलस्यशांभावेनेत्यर्थः, रथाङ्गानां चक्राणां नेमयः
प्राग्भागाः, उपोढा धृताः शब्दा याभिस्तादादृश्यो न असञ्जातशब्दा इति तात्पर्यम्,
वर्त्तमानम् उत्पद्यमानम्, रजो धूलिय, न दृश्यते ; तथा निर्गम्यते उद्धतिः दृष्टादेव
सूक्ष्मोपादुष्टम् यस्य स निरुद्धतिः ; अतएव तव रथो विमानम्, अवतीर्णोऽपि

(त) राजा । (आदरेण सहित) तांश इहेन, मङ्गल अतिक्रम
करा उचिष्ठ नहे । आग्नि भगवान्के प्रदक्षिण करिशा साहेते
हेछा करि ।

(थ) मातलि । आयुष्मन् ! इह उक्तम् कर्म । (अवतरण
अभिनय करिशा) एह आयरा अवतीर्ण इहेवाहि ।

राजा । (विस्मयेण सहित) मातलि !

(१) मातलिः । प्रथमः कल्पः । नाट्येनावतीर्णो ।

(२) कचिदिदं सम्बोधनं न दृश्यते । (३) ...अभूतलस्यशतया निरुद्धतः...

মাতলিঃ । এতাবানিব শতমন্যোরাযুশতশ্চ রথস্য
বিশেষঃ (১) । (৬)

রাজা । মাতলি ! কতমস্মিন্ প্রদেশে মারীচাশ্রমঃ ? । (৬)

মাতলিঃ । হস্তেন দর্শয়ন্ । পশ্য—(২)

ভূপতিতীঃপি, ন লভ্যতে অবতীর্ণতয়া ন বুধ্যতে ; নেমীনাং শব্দাভাবাত্ রজসামদর্শনাত্
উচ্ছল্যভাবাচ্ছেতি ভাবঃ । অতএব সবিষয়মিত্যুক্তম্ ।

অত্র অবতীর্ণতাঘোষাভাবং প্রতি পূর্ব্বােক্যার্থানাং হেতুত্বাত্ বাক্যার্থহেতুকাং কাশ-
লিঙ্গমলঙ্কারঃ । তথা “চক্ৰং রথাঙ্কং তস্যান্তে নেমিঃ স্ত্রী স্যাৎ প্রথিঃ পুমান্” ইত-
মরীক্যাदिना नेमिशब्देनैव चक्रप्रान्तप्राप्तावपि पुनः रथाङ्कपदप्रयोगात् पुनरुक्ततादीप-
प्रसक्तীऽपि उत्कृष्टनेमिबोधनाच्च स दोषः सम्पन्नः ‘पुष्यमाला’ इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् ।
तथा च—

“धनुर्ग्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः । आरुढत्वादिवोधाय” इति साहित्यदर्पणः ।
वं शक्यं विलं वृत्तम् ॥ १० ॥

(৬) মাতলিরিতি । শতমন্যোরিন্দ্রস্য আযুশতৌ ভবতশ্চ । বিশেষী রথানরীক্যৌ যৌ ।
এতেন তদানীং মত্যাং বাসিনামপি বিমানব্যবহার আশীদিতি প্রতীয়তে ।

(৬) রাজ্যেতি । মরীচেরপত্যমিতি মারীচঃ কল্পপক্ষস্বাশ্রমৌ মারীচাশ্রমঃ ।

আপনার রথ ভূতল স্পর্শ করে নাই বলিয়া, চক্ৰের প্রান্তভাগে য
হয় নাই, ধূলি উঠিতেও দেখা যাইতেছে না এবং থাকি নাগিয়া
লাফাইয়াও উঠে নাই । অতএব আপনার রথ অবতরণ করি
থাকিলেও তাহা লক্ষ্য করিতে পারা যায় নাই ॥ ১০ ॥

(৬) মাতলি । দেবরাজের এবং আপনার রথের
টুকুই বিশেষ ।

(৬) রাজা । মাতলি ! কল্পপেক্ষ আশ্রম কোন্ জায়গায় ? ।

(১) কুতাপি রথস্বীতি নাস্তি । (২) ক্বচিৎ পশ্যেতি নাস্তি ।

वल्मीकार्चनिसम्भूमूर्तिरुत्तरगत्वग्न्रहसूत्रान्तरः (१)

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसम्पीडितः ।

असंख्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कविम्बं स्थितः ॥११॥

वल्मीकेति । वल्मीके उयिकाकृतसृत्तिकास्तूपमध्ये अर्चनिसम्भूमूर्तिः शरीरं यस्य सः, अतिदीर्घकालमेकभावेनावस्थानात् उयिकाभिर्भृत्तिकामुत्तोल्य देहस्यार्चं यावदावृत इति भावः ; उत्तरगत्वग्न्रहसूत्रान्तरम् अन्यद्वयज्ञोपवीतं, यस्य स तादृशः, अतीवनिश्चलभावेनावस्थानात् स्थाणुभूमेण कश्चित् सर्पः यज्ञोपवीतधारणस्थाने स्वकीय-निर्माकं मुक्तवानित्याशयः, जीर्णानां शुष्कानां लतानां प्रतानी विस्तार एव वलयं विषयवद्गोलाकारवेष्टनं तेन, कण्ठे गलदेशे, अत्यर्थसम्पीडितः दृढबन्धनात् अतिशयेन यातनां प्रापितः ; लतासमूहः समुत्पद्य दीर्घकालीन जीर्णतां प्राप्य कण्ठदेशे ईदृशं दृढलयः, येन महापीडानुभवः स्यादित्यभिप्रायः । इदं तु योग्यतामात्रमुक्तं तादृश-तपस्विनां कष्टाननुभवात् । तथा असंख्यापि स्तम्भदेशव्यापकम्, शकुन्तनीडैः पक्षिणां कुलाद्यैर्निचितं व्याप्तम्, जटानां मण्डलं समूहम्, विधन् धारयन्, अथानिश्चलतया चतुर्दक्षपक्षिणो जटामु नीडानि निर्माय स्थिता इति भावः । असौ दृश्यमानो मुनिः कश्चित्पत्नी, यत्र यस्मिन् प्रदेशे, अवली निश्चलः, स्थाणुः शाखादिविहीनो वृक्षश्चाणु इव, अर्कविम्बं सूर्यमण्डलम्, अभि लक्ष्योक्त्य, स्थितः अवतिष्ठते तस्मिन् प्रदेशे गौरीचायम इति भावः ।

अत्र उत्तरगत्वग्न्रहसूत्रान्तर इति निरहं केवलरूपकम्, स्थाणुरिविति श्रौतीपमा च, अन्योः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥११॥

यातलि । (हात दिशा देखाईया) देखून—

बाह्यार देह, उग्रीर यागीर भित्तरे अर्कनिग्रथ ब्रह्मिाछे ; मापेन खोनस, आर एकटी यच्छापवीत इहेशाछे ; जीर्ण लता-पाता कर्षदेष

(१) वल्मीकार्चनिसम्भूमूर्तिरुत्तरा सन्दृष्टसर्पलया...

রাজা । বিলোক্য । নমোঽস্মৈ কষ্টতপসে (১) । (ন)

মাতলিঃ । সংযতপ্রগহং রথং কৃত্বা । এতাবদিতিপরিবর্দ্ধিত-
মন্দারবৃক্ষং প্রজাপতেরাশ্রমং প্রবিষ্টৌ স্বঃ (২) । (প)

রাজা । অহো । স্বর্গাদিদমধিকতরং নিবৃতিস্থানম্ ।
অমৃতক্লদমিবাগাদৌঽস্মি (৩) । (ফ)

(ন) রাজেতি । কষ্টম্ অতীতকষ্টকরং তপী यस্য তস্য ।

(প) মাতলিরিতি । সংযতপ্রগহং বহ্বরজ্জুকম্ । অদিত্যা তদাখ্যয়া কশ্যপংবা
পরিবর্দ্ধিতৌ মন্দারবৃক্ষৌ যচ্চিন্তম্, প্রজাপতেঃ কশ্যপস্য । এতৌ আবাদমিতি শ্রেষঃ ।

(ফ) রাজেতি । নিবৃতিস্থানং সুখভূমিঃ । অবগাদঃ অন্তরে প্রবিষ্টঃ তদ্বৎ
নিরতিশয়শান্তিলাভাদিতি ভাবঃ ।

“নিবৃতিঃ সুখতায়াং স্যাৎকলংগমনসৌখ্যযোঃ” ইতি বিশ্বঃ ।

বেষ্টন করিয়া গুরুতর যাতনা দিতেছে এবং যিনি, পক্ষীর বাগায় ব্যাধ
ও স্বল্পপর্যন্ত পতিত জটাসমূহ ধারণ করিতেছেন; ঐ মূনি, মুড়ো গাছের
যত নিশ্চল অবস্থায়, সূর্য্যগণ্ডলের দিকে চাহিয়া, যেখানে রহিয়াছেন
(ঐখানে কণ্ঠপের আশ্রম) ॥১১॥

(ন) রাজা । (দেখিয়া) ঐ কষ্টকর-তপশ্চাকারীকে নমস্কার করি।

(প) মাতলি । (রথের রজ্জু সংযত করিয়া) এই আমরা কণ্ঠ-
প্রজাপতির আশ্রমে প্রবেশ করিলাম; অদিতিদেবী স্বয়ং এইখানে
মন্দারবৃক্ষটিকে পরিবর্দ্ধিত করিয়াছেন ।

(ফ) রাজা । কি আশ্চর্য্য ! এই স্থানটী, স্বর্গ অপেক্ষাও
অধিকতর সুখের স্থান; আমি যেন অমৃতের হ্রদে অবগাহন করিতেছি।

(১) রাজা । নমস্কে কষ্টতপসী । (২) মহারাজ ! এতী...

(৩) কচিন্ অদৌ ইতি নাস্তি ।

मातलिः । रथं स्थापयित्वा । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा । अवतीर्थं । भवान् किमिदानीम् (१) । (ब)

मातलिः । समययन्त्रित एवायमास्ते रथः ; तद्वयमप्यव-
तरामः । तथा कृत्वा । इत इत आयुष्मान् । दृश्यन्तामत्रभवता-
मृषीणां तपोवनभूमयः (२) । (भ)

राजा । ननु विस्मयादुभयमप्यवलोकयामि (३) । (म)

(ब) राजेति । अवतरेदिति शेषः ; अनवतरणे तु अपरिचिततया मम एतत्तपो-
वनादिदर्शनमसम्भवमेवेति भावः । देवराजसारथेः सम्मानरक्षणार्थं 'भवानवतरतु'
इति निमित्तं 'अवतरेत्' इत्यपि नाभिहितमिति बोध्यम् ।

(भ) मातलिरिति । समयेन सङ्घटेन यन्त्रित एव स्थापित एव, तच्चत्वात् रथस्य
अथवा गमनासम्भवादित्यर्थः, वयमपि अहमपीति तात्पर्यम् । तथा अवतरणम् । इत
इतः अस्यामस्यां दिशि । अवभवतां पूज्यानाम् ।

"समयः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसङ्घे तनियमावसरिषु च ॥
क्रियाकारे निर्दोशे च" इति हेमचन्द्रः ।

मातलि । (रथं थायाईशा) आयुष्मान् अवतरणं करुण ।

(ब) राजा (अवतरणं करिशा) आपनि कि एथन अवतरणं
करिवेन ? ।

(भ) मातलि । এই রথ সঙ্কেতমাত্রেরই রক্ষিত আছে ; সুতরাং
আগিও অবতরণ করিব । (অবতরণ করিবা) আয়ুষ্মান্ ! এই এই
পথে আসুন ; মাননীয় মুনিগণের তপোবনভূমিগুলি দেখুন ।

(ম) রাজা । বিশ্বস্বৰূপতঃ দুইই দেখিতেছি ।

(১) ...মাতলি ! भवान् कथमिदानीम् ।

(২) संयन्त्रितौ मया रथः । वयमप्यवतरामः । ...इत आयुष्मान् । परिक्रम्य ।

(৩) ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने,

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाच्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी (१) ॥१२॥

(म) राजेति । नन्विति सखीभने । उभयमपि तपः तपोवनभूमिष एतत्
इयमपि । विषयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, विषयमाश्रित्येत्यर्थः ।

ननु कथं विषयादवलोकयसीत्याह प्राणानामिति । सन्तो विद्यमानाः कल्पवृक्ष-
अमीष्टसम्पादनसमर्था देववृक्षविशेषा यस्मिन् तत्र तादृशे वने, अनिलेन वायुना केवल-
वायुमन्त्रणेनेत्यर्थः, प्राणानां वृत्तिः स्थितिः, उचिता अभ्यस्ता ; प्रार्थनामात्रेणैव विषय-
चोष-लेख्य पेयानां चतुर्विधद्रव्याणां प्राप्तिः सम्भवः, तादृशकल्पवृक्षसम्पादनवनेऽपि केवल-
वायुमन्त्रणेन जीवनधारणं विषयकारमेवेति भावः । काञ्चनपद्मानां स्वर्णपद्मानां रेणुभिः
परागैः कपिशे पिङ्गलवणे, तोये जले, पुण्या पुण्यजनिका, अभिषेकक्रिया स्नानकार्य-
सम्पादनम् ; तथा च ईदृशजले सुन्दरीभिः सह केलिमग्नत्वा धर्मार्थज्ञानं विषयजनक-
मेवेत्याशयः । रत्नशिला रत्नभूताः प्रस्तरास्तासां गृहेषु तन्निर्मितभवनेषु, ध्यानं ईश्वरं
प्रति प्रत्ययैकतानता अविच्छिन्नचित्ताप्रवाह इति यावत् ; तादृशगृहेषु विद्यावृक्षा-
शयनादिकमन्तरेण ध्यानकरणं विषयकारणमेवेत्यभिप्रायः । तथा विबुधस्त्रीणां देवभोजन-
रमणीयानामप्सरसामित्यर्थः सन्निधौ समीपे, संयम इन्द्रियदमनम्, अप्सरसां सखीगमनत्वा
प्रत्युत इन्द्रियदमनं विषयकारणमेवेति भावः । अतएव अन्यमुनयः तपोभिः यत् स्वानं
वाच्छन्ति गन्तुमभिलषन्ति, अमी दृश्यमाना मुनयः, तस्मिन् स्थाने, तपस्यन्ति तपसां
कुर्वन्ति ; एतत् सर्वं वास्तव्यमित्याशयः ।

अत्र कारणीभूतकल्पवृक्षादिसत्त्वेऽपि तत्कार्यभूतभोगाभावात् विशेषीकृतवत्तात्
चतुर्थचरणार्थं प्रति पूर्वचरणव्यगतवाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यविशेष-
अन्यमुन्यपेक्षया तत्रत्यमुनीनामाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकश्च ; इत्येतेषां परस्पर-
निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

(१) कपिशे धर्मार्थक्रिया ।...यत् काङ्क्षन्ति ।

मातलिः । उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । परिक्रिय
 वाकाशे । वृद्धसाकल्य ! किं व्यापारः सम्प्रति भगवान् मारीचः ? ।
 वाक्यं । किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रतापुण्यमधिकृत्य पृष्ट-
 सदस्ये महर्षिपत्नीगणसहितायै कथयतीति । तत् प्रति-
 पाद्यावसरः खलु प्रस्तावः । राजानमवलोक्य । अस्यामशोक-
 क्षायायां तावदास्तामायुष्मान्, यावत्त्वामहमिन्द्रगुरवे निवेद-
 यामि (१) । (य)

“अभ्यस्तोऽप्युचितं न्याय्यम्” इति यादवः । “तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्” इति
 भाष्यलक्षणम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१२॥

(य) मातलिरिति । उत्सर्पिणी क्रमिकोद्गमिनी । तथा च अन्यमुनयस्योभि-
 रेतत् स्थानं वाञ्छन्ति ; अमी चान्नैव तपस्यन्ती ब्रह्मलोकादिकं कामयन्त इत्याशयः ।
 परिक्रिय कस्यपसन्निधानं गन्तुं पादक्षेपं कृत्वा, वाकाशे गन्धे वृद्धसाकल्यस्य तत्राभावे-
 शील्यर्थः । वृद्धसाकल्येति कस्यचित् कस्यपश्चिष्यस्य नाम्ना सम्बोधनम् । की व्यापारी

वे बने कन्नवृक्षं रश्मिगच्छे, मेहे बनेऽ वायुभङ्गणे प्राण धारण
 करा अभाग, अर्णधमेरु रेरुते वे जन पिङ्गनवर्ण करिषा राशिगच्छे
 मेहे जले धर्मार्थ ज्ञान करा ; मणिमय अस्त्रनिर्मित गृहे भगवानेर ध्यान
 करा एवं अम्भरादेर निकटे संयत थाका, अतएव अश्रुनिरा तपश्चा-
 धारा वे ज्ञान लाभ करिते ईच्छा करेन, मेहे ज्ञाने थाकिगई ईशारा
 उपस्था करेन ॥१२॥

(१) अथे वृद्धसाकल्य ! किमनुतिष्ठति भगवान्... पतिव्रताधर्मं पृष्टस्यै
 महर्षिपत्नीसहितायै । राजा । कथं दत्त्वा । अथे ! प्रतिपाद्यावसरः प्रस्तावः ।
 मातलिः । राजानमवलोक्य । अस्मिन्नशोकवृक्षमूले यावत् त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितु-
 मक्षरान्धौ भवानि ।

রাজা । যথা ভবান্ মন্যতে । ইতি স্থিতঃ । (২)

মাতলির্নিষ্ক্রান্তঃ (১) ।

যস্য স কিং ব্যাপারঃ কিং করৌতীত্যর্থঃ । মারীচঃ কল্পপঃ । আকণ্ঠ্যং আকণ্ঠ-
নমিনীয । দদত্বাপত্যং স্ত্রী দাদাত্বাণী অদিতিস্থয়া, পতিব্রতায়াঃ স্ত্রিয়াঃ কিং
পুণ্যম্, ইত্যধিকৃত্য আশ্রিত্য, অস্মৈ দাদাত্বাণ্যৈ, তত্ পতিব্রতাপুণ্যং কথয়তি, ভগবান্
মারীচ ইতি শ্রেয়ঃ, ইতি কিং ব্রবীষীত্যন্বয়ঃ । তত্সম্মাত্ কাৰ্য্যান্তরব্যাসত্ত্বাদিত্যর্থঃ
প্রতিপাল্যঃ প্রতিচক্ষণীয়ঃ অবসরো যস্য স তথোক্তঃ, প্রস্তাবঃ বিষয়বিশেষোক্ত্যাপনম্, পতিব্রতা-
পুণ্যকথনসমাপ্তিঃ পরমেব অন্যঃ প্রস্তাবঃ করণীয় ইত্যর্থঃ । আস্তান্ উপবিশতু ।
ইন্দ্রস্য গুরুঃ পিতা তস্মৈ কল্পপাথেতি তাৎপৰ্য্যম্ ।

অশোকচ্ছায়ায়ামিতি একস্য অশোকস্য ছায়াবগমাত্ “বহুশ্যাম্ভায়া বহুশ্যাম্ভে”
ইতি নপুংসকত্বং ন ভবতি ।

(২) রাজিতি । যথা ভবান্ মন্যতে ভবতী যথা মতং ভবতি, তথা করৌতীত্যর্থঃ ।

(১) মাতলি । মহাত্মাদিগের প্রার্থনা ক্রমিক উদ্ধৃগামিনী ।
(পাদক্ষেপ করিয়া শূন্যে) বুদ্ধসাকলা ! ভগবান্ কল্পপ এখন কি
করিতেছেন ? (শুনিয়া) কি বলিলেন ?—“অদিভিদেবী, পতিব্রতার
ধর্মবিষয়ে জিজ্ঞাসা করিয়াছেন, তাহাতে অত্যাশ্চর্য মহর্ষিপত্নীগণের সহিত
উহার নিকট, তিনি সেই পতিব্রতার ধর্ম বলিতেছেন।” অতএব
অত্র কোন প্রস্তাব উত্থাপন করিতে হইলে অবসর প্রতীক্ষা করিতে
হইবে । সুতরাং যাবৎ আমি দেবরাজের পিতার নিকটে আপনার
সংবাদ জানাই, তাবৎ আপনি এই অশোকবৃক্ষের ছায়ায় বসিয়া
থাকুন ।

(২) রাজা । আপনার যে মত । (এই বলিয়া সেইখানেই
থাকিলেন ।)

(১) আয়ুষ্মন্ ! সাধনাম্যহম্ । নিষ্ক্রান্তঃ । ...

राजा । निमित्तं सूचयित्वा । (ल)

मनोरथाय नाशं किं बाहो ! स्यन्दसे मुधा (१) ।

पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्त्तते ॥१३॥

नेपथ्ये । मा क्व चवलदं करेहि, जहिं तहिं ज्वेव
अत्तणो पइदिं दंसेसि (२) । (व)

(ल) राजेति । निमित्तं दक्षिणबाहुस्यन्दनरूपं शुभलक्षणम्, सूचयित्वा अभिनीय ।
तथा च गर्गः—

“दक्षिणभुजस्यन्दनमर्थलाभं वस्तुदर्शनं वा ।” सूचयतीति पूर्वक्रिययान्वयः ।
मनोरथायेति । हे बाहो ! दक्षिणभुज ! मनोरथाय मनोरथविषयीभूताय
शकुन्तलालाभायेत्यर्थः, न आशंसे आशां न करोमि ; अत्यन्तासम्भवादिति भावः ।
तथापि किं कथम्, मुधा वृथा, स्यन्दसे स्फुरसि । तथा च सर्वथैवासम्भवात् शकुन्तलायाः
पुनः प्राप्ताशां कथमपि न करोमि, अतएव तत्प्राप्तिसूचकं तवेदं स्यन्दनं निरर्थक-
मेवेति सरलार्थः । हि तथाहि, पूर्वावधीरितं प्रागीशवशात्तम्, श्रेयो मङ्गलम्, दुःखं
सन्, परिवर्त्तते प्रत्यागच्छति । पूर्वकृतं शकुन्तलाप्रत्याख्यानमिदानीं भावनावशात्
दुःखरूपेणैव चित्ते उदेतीति भावः ।

अथ सामान्ये न विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

इदं पद्यं पश्यता भवभूतिना उत्तररामचरिते “मनोरथस्य यहीजम्” इत्यादि
पद्यं लिखितमिव प्रतिभाति ॥१३॥

(मातलि चलिशा गेन ।)

(ल) राजा । (शुभलक्षणं सूचनां करिशा) अभीष्टे वस्तु लाभेन
आशा करि ना ; तवे हे बाह ! तूमि अनर्थकं लम्बित इहेतेह केन ? ।
अवज्ञा करिशा पूर्वे कोन मङ्गलके परिताग करिने, तांश दुःखरूपेहे
पुनराय उपस्थित इहेना थाके ॥१३॥

(१) स्यन्दसे वृथा... (२) मा क्व, चवलं करम् । कहं गदी एव अत्तणो पइदिं ।

রাজা। কণ্ঠং দত্ত্বা। অম্ভুমিরিয়মবিনয়স্য, তত্ কো নু
খল্বেব' নিষিধ্যতি। শব্দানুসারেণাবলোক্য সবিষয়ম্। অয়ে। কো নু
খল্বয়মবরুধ্যমানস্তাপসীভ্যামবালসত্ত্বো বালঃ (১)। (৩)

অর্দ্ধপীতস্তনং মাতুরামর্দং ক্লিষ্টকেশরম্।

প্রকৌড়িতুং সিংহশিশুং করণৈবাবকর্ষতি (২) ॥১৪॥

(ব) মা খলু চপলতাং কুরু, যক্ষিন্ তক্ষিন্ণেব আত্মনঃ প্রকৃতিং দর্শয়সি।

(ব) নেপথ্য ইতি। চপলতাং চান্দল্যম্। প্রকৃতিং স্বभावম্।

(৩) রাজেতি। অবিনয়স্য অশিষ্টব্যবহারস্য, ইয়মম্ভুমিঃ ইদমস্থানম্, মহর্ষীণাং
তপঃসেবিত্বাদিত্যশয়ঃ। শব্দানুসারেণ যস্য দিশঃ “মা খলু” ইत्याদিশব্দ আয়তঃ
তস্যাং দিশি দৃষ্টাপাতেনেত্যর্থঃ। তাপসীভ্যাং তপস্বিনীদ্বয়েন, অবরুধ্যমানো প্রিয়মাণঃ,
অবালম্ অচ্যুতং সত্ত্বং বলং যস্য সঃ, বালঃ শিশুঃ।

“সত্ত্বং গুণে পিশাচাদৌ বলী দ্রব্যস্বभावযৌঃ” ইতি বিশ্বঃ।

অর্দ্ধেতি। মাতুঃ সিংহশিশুরেব জনন্যাঃ কেশরিণ্যাঃ, অর্ধং যথা স্নাতত্বা, পৌত্ৰ-
স্তনঃ স্তনদুগ্ধং যেন তম্, আমর্দে'ন অমুনা খালকেনৈব মর্দনে'ন ক্লিষ্টাঃ সর্বেদং
বিশুদ্ধলৌকতাঃ কেশরা জটায়স্য তম্, সিংহশিশুম্, প্রকৌড়িতুং খেলাং কচু'ম্, করণৈ-
ব স্তেনৈব, ন পুনঃ রজ্জ্বাদিনেতি একশব্দস্যার্থঃ অবকর্ষতি আকর্ষতি। অতএব অবালম্
এবায়ং বাল ইতি ভাবঃ ॥১৪॥

(ব) নেপথ্যে। চপলতা করিও না; তুমি যেখানে সেখানেই
নিজের স্বভাব দেখাও।

(৩) রাজা। (কাণ দিয়া) ইহা, অশিষ্টোচরণ করিবার স্থান
নহে; তবে কাশাকে এইরূপ নিবেদন করা হইতেছে? (সেই শব্দ
অম্ভুসারে দেখিয়া, বিশ্বাসের সহিত) ওহে! এই বালকটী কে? দুই
জন তপস্বিনী ইহাকে ধরিয়া রাখিয়াছে; ইহার শক্তি ত কয় নহে।

(১) খল্বেষ...অনুবধ্যমানস্তপস্বিনীভ্যাম্। (২) বলাত্কারিণ কর্ষতি।

ততঃ প্রবিশতি যথানির্দিষ্টকর্ম্মা তাপসীভ্যাং সহ বালঃ (১) । (ঘ)

বালঃ । জিহ্ম লে সিংহসাবক্কা । জিহ্ম, দন্তাঙ্ক' দে
গণ্ডক্স' (২) । (স)

প্রথম । অবিণীদ ! কি' য়ো অবচ্চণিবিবিসেদা' স্তাঙ্ক' বিপ্পঅরেসি । হন্ত ! বড়ুই বিঅ দে স'রম্মো ।
দ্বাণে ক্বু ইসিজণেণ সচ্ছদমণোত্তি কিদণামহেঅসি (৩) । (হ)

(ঘ) জৃম্বস্ব রে সিংহশাবক ! জৃম্বস্ব, দন্তান্ তে গণথিষ্যামি ।

(ঘ) তত ইতি । যথানির্দিষ্টকর্ম্মা সিংহশিশীরাकर्षणप्रवृत्तः ।

(ঘ) বাল ইতি । জৃম্বস্ব মুখব্যাদান' কুর । কৃত ইত্যাহ দন্তানিতি ।
গণথিষ্যামি সংখ্যাস্যামি । মুখব্যাদানাभावे दन्तानामनाविर्भावात् तद्गणनासम्भव
इति भावः ।

इदानीमपि शिष्याया अभावेन कृतात्मत्वाभावादय' बालकः संस्कृतमपठित्वा शौरसेनी-
येन पठति । यथा साहित्यदर्पणे—

“बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ।

उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् ॥” सैव शौरसेन্যेव ।

খেলা করিবার ক্ষমতা, হাত দিয়াই একটি সিংহশাবককে আকর্ষণ
করিতেছে; এই সিংহশাবকটি, অর্দ্ধমাত্র মাতার স্তন পান করিয়াছিল
এবং মর্দন করায় ইহার কেশরগুলি বিশৃঙ্খল হইয়া গিয়াছে ॥১৪॥

(ঘ) তদনন্তর দুই জন তপস্বিনীর সহিত, যথোক্তকার্য্যে ব্যাপৃত
অবস্থায় একটি বালকের প্রবেশ ।

(স) বালক । হাঁ কর, রে সিংহশাবক ! হাঁ কর, তোরা দাঁতগুলি
গণিব ।

(১) তপস্বিনীভ্যাং বালঃ । (২) জিহ্ম সিংহ ! দন্তাঙ্ক' দে গণ্ডক্স' ।

(৩) বড়ুই দে স'রম্মো ।

बालः । सखितम् । अन्महे ! वलिअं क्व भौदह्नि ।

इत्यधरं दर्शयति । (ख)

राजा । सविस्मयम् (१) । (ग)

महत्तस्तेजसो वीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वज्जिरेधोऽपेक्ष इव स्थितः (२) ॥१५॥

(क) एषा त्वां केशरिणी लङ्घयिष्यति, यद्यस्या पुत्रकं न मोक्ष्यसि ।

(ख) अहो ! वलीयः खलु भीतोऽस्मि ।

(क) द्वितीयेति । अत्रापि तापसीति सम्बध्यते । केशरिणी अस्व सिंहशिरो-
माता सिंही, लङ्घयिष्यति अतिक्रमिष्यति आक्रम्य अभिमविष्यतीत्यर्थः, अस्याः केशरिण्याः ।

(ख) बाल इति । उपहासात् सखितम् । अहो इति सम्बोधने । वलीयः
खलु अत्यधिकमेव, भीतोऽस्मि, सोल्लुण्ठनोन्तिरियम् । तेन "उपहृतं बहु तत्र किमुच्यते"
इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् विपरीतलक्षणाया किञ्चिदपि न भीतोऽस्मीत्यर्थः । अधरं
निजनीचोष्ठं दर्शयति वक्ष्यित्वेति शेषः । अत्यन्तालीकताप्रतिपादने अधरप्रदर्शनं
बालकानां स्वभावः ।

(ग) राजेति । सविस्मयं बालकस्य साहसिकतादर्शनेन साध्यम् ।

महत् इति । एधः काष्ठम् अपेक्षत इति एधोऽपेक्षः, स्फुलिङ्गावस्थया बिन्दुमात्र-
रपेक्ष स्थितः, वज्जिरिव, अयं बालः शिशुः, मे मम सम्बन्धे, महत्तः तेजसः प्रभावस्य
दीप्तेः, वीजं कारणम्, प्रतिभाति ज्ञानविषयी भवति । तथा च काष्ठमपेक्षमाणो
वज्जिकणो यथा भाविमहादीप्तेः कारणम्, तथा शिखामपेक्षमाणः अयं बालकोऽपि
भाविमहाप्रभावस्य कारणमिति सरलार्थः ।

(क) द्वितीयं तपस्विनी । एहे सिंही आग्निशं त्रोगाके आक्रमणं
करिष्ये, यदि उद्धारं भूयस्के छाडिष्यां ना दां ।

(ख) बालक । (देवः हांश्चर महित) ओमा ! आग्निं बड्ढे भीत
इहेनाय । (एहे वलिअ नौछेर ण्ठ देथाईन ।)

(१) क्वचित् सविस्मयमिति नास्ति । (२) ...एधपेक्ष इव...

প্রথমা । বচ্ছ । এদ' মুচ্ছ বালমহুন্দ্রম', অপর' দে
কীলণম' দাঙ্কস' (১) । (ঘ)

বালঃ । কহি' দেহি ণ' । ইতি হস্ত' প্রসারয়তি । (ঙ)

রাজা । বালস্য হস্ত' দৃশ্য । কথ' চক্রবর্তি' লক্ষণমপ্যনে
ধার্য্যতে (২) । (চ)

(ব) বত্ ! এত' মুচ্ছ বালমহুন্দ্রকম্, অপর' তে ক্রীড়নক' দাঙ্কসমি ।

(ঙ) কহিন্ দেহি এনম্ ।

অত্র ত্রীতীপমালঙ্কারঃ । তথা উপমেয়ে পূর্বাঙ্কে "শিচ্চা' প্রতীক্ষমাণঃ" ইত্যনभिधानात्
उपमाने पराङ्गे च एघोऽपिच इत्यभिधानात् अधिकपदतादोषः "नयनज्योतिषा भाति"
इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् "शिच्चा' प्राप्तमन्त्रं बालः महातेजा भविष्यति" इति पूर्वोक्तेपाठे-
न दोषः परिहरणीयः ।

"काष्ठ' दारिन्धन' त्वेघः" इत्यमरः ॥ १५ ॥

(घ) प्रथमेति । बालमहोन्द्रक' सि'हशिशुम्, अनुकम्पायां कप्रत्ययः, मुच्छ परिव्रज ।
क्रीडते अनेनेति क्रीडनकम्, अज्ञाने कप्रत्ययः, खेलोपकरणमित्यर्थः ।

(ঙ) बाल इति । कहिनू स्थाने तत् क्रीडनकमिति शेषः, एन' क्रीडनकम् ।

(च) राजेति । कथमिति हर्ष' । अनेन बालिन, चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य
राज्ञः, लक्षणमपि न केवल' बलातिशय' चिह्नमपि ।

"कथ' हर्ष' च गर्हायां प्रकारार्थ' च सम्भ्रमे । अन्ये सम्भावनायाश्च" इति मेदिनी ।

(গ) রাজা । (বিশ্বয়ের সহিত) কাষ্ঠের অপেক্ষাকারী অগ্নিস্থিত
শ্রায় এই বালকটী, ভাবী মহাতেজের কারণ বলিয়া আমার যোগ
হইতেছে ১১৫ ॥

(ঘ) প্রথম তপস্বিনী । বৎস ! এই ছোট সিংহটীকে হস্ত
তোমাকে অত্র একটী খেলার জিনিষ দিতেছি ।

(ঙ) বালক । কোথায় ? দাঁও উঠ । (এই বলিয়া হাত বাড়ান ।)

(১)....মুচ্ছ.... (২)....ধার্য্যতে । তথা হস্ত ।

প্রলোভ্যবস্তুপ্রণয়প্রসারিতো

বিভাতি জালগ্রথিতাঙ্গুলি: কর: ।

অলচ্ছ্যপত্নান্তরমিহরাগয়া

নবোষসা ভিন্নমিবেকপঙ্কজম্ (১) ॥১৬॥

কি' তস্মদ্বর্তি'লচ্ছণমিত্যাহ প্রলোভ্যেতি । প্রলোভ্যবস্তুনো লোমবিষয়ীভূতপদার্থস্য
কৌড়নকস্য প্রণয়েন প্রার্থনয়া প্রসারিতৌ বিস্তৃত:, জালবৎ গবাচবৎ গবাচগতসরল-
দাবদিত্যর্থ: যথিতা: পরস্পর' সংশ্লিষ্টা: অঙ্গুলয়ো যজিন্ স তথোক্ত:, কর: অস্য
জালকস্য পাণি:, ইহ: প্রকাশিত: রাগো রক্তিমা যস্যাস্থয়া, নবোষসা অচিরপ্রবর্তনে
প্রভাতকালীন, ভিন্ন' প্রকাশিত' প্রস্তুতিতীকর্তৃনারম্ভমিতি তাৎপর্যম্, অলচ্ছ্যাণি
তদানীমপি অম্বকারসত্ত্ব: পট্টস্থানি পত্রাণাং দলানামন্তরাণি পরস্পরাবকাশদেশা যস্য
বৎ তাড়শম্, এক' দ্বিতীয়রহিতম্, পঙ্কজ' পদ্মমিব, বিভাতি শোভতে । ইদং জাল-
গ্রথিতাঙ্গুলিকরত্বমেব চক্রবর্তি'লচ্ছণমিতি ভাব: ।

অন্য শ্রোতীপমালঙ্কার: । তেন চ করস্যাতীবরক্তল' ব্যজ্যতে ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুভূমি:
নবপদেণ অম্বকারসতাং সূচয়িত্বা অলচ্ছ্যপত্নান্তরত্বসম্ভব: প্রদর্শিত: । ইহরাগয়া
ইত্যনেন ভষ:প্রবর্তিসূচনাৎ পঙ্কজপ্রকাশযোগ্যল' সূচিতম্ । জালগ্রথিতাঙ্গুলিতা-
সাম্যসূচনার্থম্ অলচ্ছ্যপত্নান্তরমিতি বিশেষণম্ । প্রসারিতস্য একস্যেব করস্য পূর্ণ-
সাম্যপ্রদর্শনাথ একপদম্ । অত: ক্বাপি ন অপুটার্থ'লদোষ: ।

চক্রবর্তি'লচ্ছণমাহ সামুদ্রকম্—

“অতিরক্ত: করো यस্য গ্রথিতাঙ্গুলিকো হৃদ: ।

চাপাঙ্গুলশাঙ্কিত: সৌখ্য চক্রবর্তী মবেদ্রদ্রুণম্ ॥”

“জাল' গবাচে" ইत्याদি “ভষ: সম্ব্যাপ্রভাতযৌ:” ইতি চ হেমচন্দ্র: ।

ব'শস্যবিল' বৃত্তম্ ॥১৬॥

(৫) রাজা । (বালকের হাত দেখিয়া) ভাল, এ যে ময়্যাটের
নক্ষণও ধারণ করিতেছে ।

(১)...নবোষসা...

দ্বিতীয়া । সুব্ধে ! সুব্ধে ণ' । এ এসো সন্ধো বাগ্না-
মেত্তেণ সমদ্বু' । তা গচ্ছ মম কেরে উড়এ সঙ্কোচণস্স
ঈষিকুমারস্স বস্খচিত্তিদো মট্টিআমোরআ চিট্টিদি, ত' সে
উবহর (১) । (ছ)

প্রথমা । তহ । ইতি নিষ্কান্তা । (জ)

(ছ) সুব্রতে ! সুব্ধেনম্ । নৈষ শক্যো বাঙ্মাভ্রৈশ শময়িতুম্ । তদগচ্ছ,
মদীয়ে চটজে সঙ্কোচনস্য ঋষিকুমারস্য বর্ণ'চিত্রিতো মৃত্তিকাময়ূরলিঙ্গতি, তমলোপহর ।

(জ) তথা ।

(ছ) দ্বিতীয়েতি । সুব্রতে ইতি নাম্না প্রথমতাপস্যাঃ সম্বোধনম্ । এন' বালকম্ ।
বাঙ্মাভ্রৈশ কেবলবাক্যেন, শময়িতুম্ অঘাত্ স'রম্ভাত্ নিবস'য়িতুম্ । সঙ্কোচনস্য
তদাখ্যস্য । বর্ণ'চিত্রিতো নানারঙ্গচিব্রীকৃতঃ । অস্য বালকস্য সমীপে, উপর
আনয় । ত' হুংহা সি' হুংহা বস্খচিত্তে' সুব্ধতীত্যাশয়ঃ ।

(জ) প্রথমেতি । তথা তদেব করীমীত্যর্থঃ ।

তখনও অন্ধকার থাকে বলিয়া, বাহার দলের ফাঁক দেখা যায় না
এবং দীপ্ত রক্তিমশালী প্রভাতকাল বাহাকে প্রক্ষুটিত করে, এ হেন
একটা পদ্ম যেমন শোভা পায়, সেইরূপ গবাক্ষের আয় পরম্পরময়ূর
অঙ্গুলীযুক্ত এবং লোভজনক বস্তুর প্রার্থনার জন্ত প্রসারিত এই হাত-
খানি শোভা পাইতেছে ॥১৬॥

(ছ) দ্বিতীয় তপস্বিনী । স্তব্রতা ! ইহাকে ছাড়, কেবল বাগ্না-
দ্বারা ইহাকে শান্ত করিতে পারিবে না । অতএব যাও, আমার গর্ভশালায়
ঋষিকুমার সঙ্কোচনের বর্ণদ্বারা চিত্রিত একটি মৃত্তিকাময়ুর আছে।
ইহার জন্ত তাহা আনয়ন কর ।

(জ) প্রথম তপস্বিনী । তাহাই করি । (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(১) সুব্ধে ! ণ সন্ধো...বিরমাবিদ্' । উড়এ মল্লক' অর্থ ।

बालः । दाव इमिणा ज्जे व कीलिससं (१) । (भा)

तापसी । विलोक्य हसन्ती । णं मुञ्च णं (२) । (ज)

राजा । स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै । निश्चय (३) (ट)

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गान्प्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा कलुषीभवन्ति (४) ॥१७॥

(भा) तावदनेनैव क्रौडिष्यामि ।

(ज) ननु मुञ्चैनम ।

(भा) बाल इति । तावत् तन्मत्तिकामयूरानयनपथ्यन्तम्, अनेन सिंहरिशुनैव ।

(ज) तापसीति । प्रथमतापस्या निष्क्रान्तत्वात् तापसीत्यनेनैव द्वितीया तापसी प्रतीयते । अनुनये ननुशब्दः । एनं सिंहरिशुम् ।

(ट) राजेति । दुःखेन लल्यते पाल्यते यः स दुर्ललितः (भावदार इति यस्य प्रसिद्धिः) तस्मै, अस्मै बालकाय, स्पृहयामि अतीववात्सल्योदयात् प्राप्तुमिच्छामि ।

दुर्ललितायेति "स्पृहेरौप्सितम्" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

आलक्ष्येति । धन्याः पुण्यवन्तो जनाः, अनिमित्तहासैः कारणं विना हास्यकारणैः तत्करणवेलायामौष्ठयुगलविवरणैरित्यर्थः, आलक्ष्याणि ईषद्दर्शनयोग्यानि दन्तमुकुलानि येषां तान्, अव्यक्तैः विकलीकृत्योच्चारणात् अस्यष्टैः वर्णैः रमणीया तथैव स्तुतिमुख्यावह-

(भा) बालक । तावत् ईशके दिग्गं खेला करिव ।

(ज) तपस्विनी । (प्रेथिष्या हसिते शसिते) ओरे ईशके छाड़ ।

(ट) राजा । एहे आम्हारे छेनेटीर प्रति आम्हार बड़ई श्रुश खन्ने । (निश्चय आग्र करिष्या)

(१) क्वचित् दाव इति नास्ति । (२) तापसी विलोक्य हसति ।

(३) कुत्रचित् निश्चयेति न दृश्यते । (४) मखिनीभवन्ति, परुषीभवन्ति ।

तापसी । साङ्गुलीतर्जनम् । भो ! य मं गणेशि । पार्श्व-
मवलोक्य । को एतत् इतिकुमारआणं । राजानं दृष्ट्वा । भद्रमुह !
एहि दाव मोआवेहि इमिणा दुस्मोक्त्वहत्यग्गहेण डिम्भएण
वाधीअमाणं वालमइन्दअं (१) । (४)

(४) भो ! न मां गणयसि । कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् ? भद्रमुह !
एहि तावत्, मोचय अनेन दुस्मोक्त्वहत्यग्गहेण डिम्भकेन वाध्यमानं वालमइन्दकम् ।

त्वात् मनोहरा वचःप्रवृत्तिर्वाक्याविर्भावो येषां तान्, तथा अङ्गाश्रये क्रोडारोहणं प्रणयिनः
प्रार्थिनः, तनयान् पुत्रान्, वहन्तस्तत्रैव क्रोडे धारयन्तः सन्तः, तेषां तनयानाम् अङ्गरजसा
गात्रच्युतधूल्या, कलुषीभवन्ति आविलाङ्गा भवन्ति ; तादृशा एव धन्याः, न पुनर्मादृशा
निःसन्ताना इति भावः ।

अत्र बालवदने मुकुलासम्भवात् दन्ता, मुकुलानीवेत्युपमितसमासस्य वाक्यवशात्
लुप्तोपमा, बालस्य यथावद्व्यापारवर्णनात् स्वभावीक्तिः, तथा तादृशा एव धन्याः, न
पुनर्मादृशा इत्यन्यथ्यपीदनादार्थी परिसंख्या च, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावान्
सङ्हरः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१७॥

(४) तापसीति । साङ्गुलीतर्जनम् अङ्गुल्या तर्जयित्वेत्यर्थः । न गणयसि
याद्वैवाक्यत्वेन न मन्यसे । ऋषिकुमाराणां मध्ये कः अत्र विद्यत इति शेषः । भद्राणां
जनानां मुखः प्रधानस्तत्सम्बोधनम् । दुस्मोक्त्वा दुःखेन मोचनीयः हस्तग्रही इत्येव

विना कारणे हाशु कराग्र याशादेर दम्भमुकुल एकट्टे देखा वद्द
अम्पष्टे वर्ण उच्चारण कराग्र याशादेर बाक्य बड्ढे मधुर हय एव ज्ञेय
उठिबार जण याशारा प्रार्थना करे, एहेरूप पुत्रदिगके धारण करिम्
पुण्यवान् लोकेर्राई ताशादेर अङ्गेर धूलिते कलुषित इहेयां थारु ॥१७॥

(१) तापसी । हीउ । य मं अअं गणेश । पार्श्वमवलोकयति । दुस्मो-
क्त्वहत्यग्गहेण डिम्भलीलाए ।

রাজা । তথা । ইত্যুপগম্য সম্বিতম্ । অযি মো মহর্ষি-
পুত্রক ! (১) (ঙ)

এবমাশ্রমবিরুদ্ধব্রতিনা
সংযমী কিমিতি জন্মদস্বয়া ।
সস্বসংশ্রয়গুণোঽপি দূষ্যতে
ক্লষ্ণসর্পশিশুনেব চন্দনঃ (২) ॥১৮॥

যাৰণ' যস্য তেন, ডিম্বক্ৰেণ বালকেন, বাধ্যমানম্ আকৰ্ষণাদিনা পীড্যমানম্, বাল-
স্বীদ্রক' সিংহশিশুম্, মোচয় অস্বৈব হস্তাদিতি শ্ৰেণঃ ।

"পাঁতঃ পাকোঽৰ্ধকো ডিম্বঃ পৃথুকঃ শ্রাবকঃ শিশুঃ" ইত্যমরঃ ।

সমযত্রাপি অল্যার্থে কপ্রত্যয়ঃ ।

(ঙ) রাজেতি । তথা তদেব করোমি মোচয়াম্বেবেত্যর্থঃ । উপগম্য বালকস্য
সমীপং গতা । অগ্ৰীত্যনুনয়ে । পুত্রকৈত্যনুকম্পায়াং কঃ ।

এবমিতি । এবম্ ইত্যন্বীতা আশ্রমবিরুদ্ধা হিংসারূপত্বাৎ তপোবনবিরোধিনী
শিষ্যবহরী যস্য তেন তাড়য়েন ত্বয়া সস্বৈ আত্মনি সংশ্রয়ঃ অবলম্বনমেব গুণী

(ঠ) তপস্বিনৌ । (অঙ্গুনীদ্বারা তর্জনের সহিত) ওহে ! আমাকে
গাছ করিলে না ? (পার্শ্বের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ঋষিকুমারদের
মতো এখানে কে আছে ? (রাজাকে দেখিয়া) হে ভয়শ্রেষ্ট ! আসুন
দেখি, এই বানক এই সিংহশিশুটাকে বড়ই যত্নে দিতেছে, ইহার হাত
হাতে মুক্ত করা ভারি দুষ্কর ; সুতরাং আপনি এই সিংহশিশুটাকে
মুক্ত করুন দেখি ।

(ড) রাজা । তাহাই করি । (এই বলিয়া, নিকটে যাইয়া, ঈষৎ
শাস্ত্রের সহিত) ওহে ! মহর্ষিপুত্র !

(১) ...উপগম্য সম্বিতম্ । ...মহর্ষিপুত্র ! ।

(২) সংযমঃ কিমিতি । সস্বসংশ্রয়গুণোঽপি ।

তাপসী । ভদ্রমুহ ! এ কথু এসো ইমিকুমারকো (১) । (৬)
রাজা । আকারসদৃশং চেষ্টিতমেবাস্য কথয়তি ; স্থান-
প্রত্যয়াচ্চ, বয়মেবংতর্কিণঃ । যথাভ্যর্থিতমনুটিষ্ঠন্ বালকস্য স্মরণমুপলব-
স্বগতম্ (২) । (৭)

(৬) ভদ্রমুখ ! ন খল্বেষ ঋষিকুমারকঃ ।

যস্য সঃ পরমাশ্রয়াননিষ্ঠ ইত্যর্থঃ, অন্যত্র সত্বে ন রজসমীভ্যতিরিক্তগুণে ন সংযো-
ললাটাদৌ তিলকরূপেণ ধারণমেব গুণো যস্য স তাদৃশোঽপি, জন্মদঃ সংযমী সত্পাদয়িতা
মুনিঃ, কিমিতি কিমর্থম্, কৃষ্ণসর্পস্য বিজাতীয়পন্নগস্য শিশুনা, চন্দনসদাশ্যো বৃক্ষ-
ইব, দৃশ্যতে নিষ্প্রয়োজনপ্রাণিপৌড়নে কলুষীক্রিয়তে । কৃষ্ণসর্পশিশুনাপি বিষোদগারেণ
চন্দনতরুদূষ্যতে । মহদনুচিতমেতদিতি ভাবঃ ।

অথ শ্রীতী পূর্বোপমালঙ্কারঃ ।

“সত্বং দ্রব্ধে গুণে চিত্তে ব্যবসায়স্বভাবযোঃ । পিশাচাদাవాহ্মভাवे বলে প্রাণেষু জন্তুশু ।”

ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

রথোদ্ধতা বৃত্তম্—“রাত্পরৈর্নরলগ্নৈ রথোদ্ধতা” ইতি লঘুণাৎ ॥১৮॥

(৭) রাজেতি । আকারসদৃশম্ আকৃত্যনুরূপম্, অস্য বালকস্য, চেষ্টিতমেব
ইদংগাচরণমেব, কথয়তি ‘নায়ম্’ ঋষিকুমারঃ, ইতি স্মৃষ্টং সূচয়তি । তর্কিণং
‘সংযমী জন্মদঃ’ ইত্যুচ্যত ইत्याহ স্থানেতি । তু কিন্তু, স্থানপ্রত্যয়ান্ তপস্বিনামিহ
স্থানমিতি বিশ্বাসাত্, বয়ম্ এবংতর্কিণঃ ঋষিকুমার এবায়মিতি সম্ভাবনাকারিকঃ ।
অতএব অত্র দৌষী নাসীতি ভাবঃ । যথাভ্যর্থিতং তাপস্যাঃ প্রার্থনানুরূপং দুর্ভাগ্য-
যদাছালস্বয়েন্দ্রমোচনম্, অনুটিষ্ঠন্ কুর্বন্ ।

কৃষ্ণসর্পের শিশু যেমন চন্দনবৃক্ষকে দূষিত করে, তুমিও তেম-
এইরূপ আশ্রমের বিরুদ্ধ ব্যবহার করিয়া, সঙ্কটগাঁবনদ্বী ও জিভেজি
জন্মদাতাকে কেন দূষিত করিতেছ ? ॥১৮॥

(৬) তপস্বিনী । ভদ্রশ্রেষ্ঠ ! এ বালক ঋষিকুমার নহে ।

(১) ...এই অর্থ... (২) ...বালকস্মরণমুপলব্ধ আশ্রয়গতম্ ।

অনেন কস্মাপি কুলাঙ্কুরেণ
সৃষ্টস্য গাত্র সুখিতা মমৈবম্ ।
কাং নিবর্তি' চেতসি তস্য কুর্য্যাৎ
যস্যায়মজ্জাত্ ক্রতিনঃ প্রসূতঃ (১) ॥১৮॥

তাপসী । ভমৌ বিলাক্য । অশ্বরীশ্ব' অশ্বরীশ্ব' (২) । (ত)
রাজা । আয়্যে ! কিমিহ ? । (থ)

(ত) আয়্যেমাশ্বরীশ্ব ।

অনেনেতি । কস্মাপি অনির্দিষ্টজনস্য, কুলাঙ্কুরেণ বংশাঙ্কুরেণ, অনেন বালকেন
কস্মা, গাত্র সৃষ্টস্য মম, এবমিত্যম্ অনির্বচনীয়েত্যর্থঃ, সুখিতা সুখশালিত্বম্;
বিনু শ্ব' বালকঃ, যস্য ক্রতিনী মহাপুরুষস্য, অজাত্ প্রসূত উত্পন্নঃ, তস্য ক্রতিনঃ,
চেতসি কাং নিবর্তি' কৌতুহল' সুখম্, কুর্য্যাৎ, তন্ন জানে ইতি ভাবঃ ।

শ্ব অর্থাপত্তিরলঙ্কারঃ ।

"নিবর্তিস্তু সুখী জীয়ে" ইতি ধরণিঃ ।

উপেন্দ্রবজ্রেন্দ্রবজ্রযৌর্মলনাদুপজাতিবর্তনম্ ॥১৮॥

(ত) তাপসীতি । ভমৌ দুশ্মনবালকৌ ।

(৭) রাজা । ইহার আকৃতির অনুরূপ ব্যবহারই বলিতেছে যে,
এ ঋষিকুমার নহে ; তবে এই জায়গার বিশ্বাসে আমি এরূপ মনে করিয়া-
ছিলাম । (তপস্বিনীর প্রার্থনা অনুসারে সিংহশিশুটিকে মুক্ত করিয়া
দিয়া, বালকের স্পর্শ অনুভব করিয়া স্বগত)

কাহারও বংশাঙ্কুর এই বালকটি আমার গাত্র স্পর্শ করিয়াছে,
তাহাতে আমারই এইরূপ স্নেহ জন্মিতেছে ; কিন্তু যে পুণ্যাত্মার অঙ্গ
ইহাতে এ জন্মিয়াছে, তাহার চিত্তে কিরূপ আনন্দ জন্মাইয়া থাকে ॥১৯॥

(ত) তপস্বিনী । (তুই জনকে দেখিয়া) আশ্চর্য্য ! আশ্চর্য্য ! ।

(১)....সুখ' মমৈবম্ । ক্রতিনঃ প্রসূতঃ । (২)....ভমৌ নিবর্ত্য' ।

तापसी । इमस्स वालअस्स असम्बद्धे वि भद्रमुहे संवा-
दिणी आकिदित्ति विह्विदत्ति । अवि अ वामसीलो वि
भविअ अवरिचिदस्स वि दे वअणेण पइदित्थो संवुत्तो (१) । (२)
राजा । वालमुपलालयन् । आर्यो ! न चेन्मुनिकुमारो-
ऽयम्, तत् कोऽस्य व्यपदेशः (२) । (ध)

(२) अस्य बालकस्य असम्बद्धेऽपि भद्रमुखे संवादिनी आकृतिरिति विचितायि ।
अपि च वामशीलोऽपि भूत्वा अपरिचितस्यापि ते वचनेन प्रकृतस्यः संवत्तः ।

(ध) राजति । किमिव आश्चर्यमिति शेषः ।

(२) तापसीति । असम्बद्धेऽपि सर्वप्रकारसम्पर्करहितेऽपि भद्रमुखे सज्जनप्रधाने
त्वयि, अस्य बालकस्य आकृतिः संवादिनी त्वदाकृतेः सुसदृशी, इति हेतोः । तथा च
पितापुत्रत्वादिसम्बन्धहीनयोर्द्वयोः सर्वत्रैव आकृतिगतवैसादृश्यमेव दृश्यते, अथ तु
युवयोस्तथात्वेऽपि यदाकृतिगतसौसादृश्यं तदैवैकमाश्चर्यमिति भावः । वामशीलोऽपि
शिष्टप्रतिकूलस्वभावोऽपि भूत्वा एव बालक इति शेषः । प्रकृतस्थः स्वभावस्थः । इदं
द्वितीयमाश्चर्यमित्याशयः ।

(ध) राजति । उपलालयन् पाणिना परामृशन् । तत् तदा, अस्य बालकस्य
व्यपदिश्यते निर्दिश्यते अनेनेति व्यपदेशः कौलिकं नाम ।

(ध) राजा । आर्यो ! किं रक्कम ? ।

(२) तपस्विनी । आपनि इहार सहित सम्पर्कविहीन इहेलेओ,
आपनादेर उभयोर आकृति एक रक्कम देखितेहि बलिआ, आश्चर्यावित
इहेयाहि । आरओ, ए बालक चकलस्यभाव इहेलेओ एवं आपनि
अपरिचित इहेलेओ, आपनार बाको ए प्रकृतिइ इहेयाहे ।

(१) ...बालकस्य रूपसंवादिणी दे आइदि त्ति विह्विदत्ति । अवरिचिदस्स वि
अपडिलोमो संवुत्तो । (२) ...अथ कोऽस्य ... ।

तापसी । पौरवोत्ति (१) । (न)

राजा । स्वगतम् । कथमेकान्ववायोऽयमस्माकम् । अतः
खलु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते । प्रकाशम् । अस्येतत्,
पौरवाणामन्यं कुलव्रतम् (२) । (प)

भवनेषु सुधासितेषु पूर्व (३)

क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैक्यतिव्रतानि पश्चात्

तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥२०॥

(न) पौरव इति ।

(न) तापसीति । पुरोरपत्यं पुमानिति पौरव इति व्यपदेश इति शेषः ।

(प) राजेति । हर्षं कथंशब्दः । एकान्ववायः भग्नवर्गः अतः खलु एकान्व-
वायत्वादेव कदाचिदेकवंशोत्पन्नयोरप्याकृतिसौसादृश्यदर्शनादिति भावः । चरमभवती
माननीया तापसी, मदनुकारिणं मदाकृतिसमानाकृतिकम् । पौरवाणां पुरुषं शीयानाम्,
पत्न्यं चरमवयसि धारणीयम्, कुलव्रतं कौलिकी नियमः ।

किन्तु कुलव्रतमित्याह भवनेष्विति । ये पौरवाः, पूर्वं यौवने वयसि, क्षितिरक्षार्थं
श्विनीपरिपालनाय राजकार्यनिर्वाहार्थमिति यावत्, सुधया चूर्णलेपेन सितेषु शुभवर्णेषु,

(१) राजा । (बालकटोर ग्राये शत वृणादेश) आर्यो ! ए यदि
शुनिकुमार ना इव, तदेव ईश्वर कोलिक नाम किं ? ।

(न) तपस्विनी । पौरव एते नाम ।

(प) राजा । (स्वगत) डाल ! ए वे आगामेर एक वंश । एते
वृणेश, इति ईश्वरके आगार अन्नकरणकारी मने करितेछेन । (प्रकाशे)
पुरुषं शीयनिगेर ईश श्व कोलिक नियम आछे वटे ।

(१) ...पुरुषंसी । (२) ...आत्मगतम् । कथमेकान्वयो मम... (३) ...रसाधिकेषु...

কথং পুনরাत्मगत्या मानुषाणामेष विषयः (१) । (फ)

तापसी । जधा भट्सुहो भणादि । किन्तु अच्छरा-

भवनेषु चट्टালिकासু, निवासमवस्थितिम्, उशन्ति कामयन्ते, तेषामेव पौरवाणां पশात्
 वार्द्धকৈ वयसि, नियतमवश्यविहितम् एकं কেवलং যতিব্রতং তপস্বিনিয়মৌ যेषু তানি
 তথৌক্তানি, তরুমূলানি তপীবনবৃক্ষমূলানি, গৃহীভবন্তি অগৃহ্যস্বপি নিবাসাশ্রয়ত্বাৎ
 গৃহ্যস্বি সম্পদ্যন্তে । “পুত্রেষু দারান্ নিষিধ্য বনং গচ্ছেৎ সহৈব বা” ইতি যাজ্ঞবল্ক্য-
 বচনাত্ দারৈঃ সহ বনগমনপক্ষে তত্র রাগোদয়েন তত্রাপি পুত্রোত্পত্তিসম্ভবঃ । এবম্
 কথিত্ পুরুবংশীয়ঃ চরমে বয়সি দারৈঃ সহাবাগতঃ, রাগোদয়াচ্ তস্যৈবায়ং পুত্রো
 জাত ইতি ভাবঃ ।

অত্র তরুমূলেষু গৃহত্বারোপস্বয় প্রকৃতযতিব্রতাচরণোপযোগিতয়া পরিণামালঙ্কারঃ
 সুধাসিত্তেখিত্বনেন ভবনানামট্টালিকারূপত্বম্, তেন চ তদ্বাসিনাং রাজত্বপ্রতীতিরি-
 নাপুষ্টার্থত্বদোষঃ ।

“সুধামৃতে স্কুহীমূর্খালিপগন্ধে চকাসু চ” ইতি বিশ্বঃ ।

ঔপচ্ছন্দসিকং বৃত্তম্ ॥২০॥

(ফ) পুনরাশঙ্কতে কথমিতি । মানুषाणां मर्त्यलोकवासिनाम्, एष स्वर्गोददेशः
 कथं पुनः, आत्मगत्या विमानादिकं विना केवलस्वभावगमनेन, विषयः निवासयोग्यः
 स्यात्, कथमपि नेत्यर्थः । तेन च कथं पौरवः कथित् वानप्रस्थतपश्चरणाय सदा
 एवान्नागच्छेत् कथं वा तत्पुत्रसम्भव इत्याशयः ।

“आत्मा यत्रো धृतिर्बुद्धिः स्वभावी ब्रह्म वर्मा च” इत्यमरः ।

যাঁহারা প্রথম বয়সে পৃথিবী পরিণালনের জন্ত, চূর্ণলেপে শুভ্রবর্ণ
 ভবনে বাস করিতে ইচ্ছা করেন, শেষ বয়সে তাঁহাদেরই বৃক্ষমূল
 হইয়া থাকে এবং সেখানে একমাত্র তপস্বীর নিয়মই চলিয়া থাকে ৷২০৥

(ফ) কিন্তু এই স্থান, যন্তুশ্রুদিগের স্বাভাবিক গতির বিষয় হয় কি
 প্রকারে ? ।

(১) প্রকাশম্ । ন পুনঃ....।

सम्बन्धेण, उण्डमस्स वालअस्स जणणी इध ज्जेव देवगुरुणो
तवोवणे पसूदा (१) । (ब)

राजा । स्वगतम् । हन्त ! द्वितीयमिदमाशाजननम् । प्रकाशम् ।
अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ? (२) । (भ)

तापसी । को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णामं कीत्तिइ-
स्सदि (३) । (म)

(ब) यथा भद्रमुखी भणति । किन्तु अप्सरःसम्बन्धेन, पुनरस्य बालकस्य जननी
इहैव देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।

(ब) समाधत्ते तापसीति । भद्रमुखी भवान्, यथा यथायमिव, भणति,
आत्मगत्या मानुषाणामेषः अविषय एवेत्यर्थः । अप्सरसः सम्बन्धेन यत्किञ्चित्सम्पर्क-
सत्त्वेन हेतुना । देवानां गुरुः पिता कश्यपस्तस्य । कयाचिदप्सरसा आनीता जननी
अत्र प्रसूतेत्यर्थः ।

(भ) राज्ञिति । हर्षे हन्तशब्दः । इदम् अप्सरःसम्बन्धेनाव प्रसवनम्, द्वितीयम्
आशाजननम् एतद्बालकगतपुत्रत्वविषयकाशंसाकरम् । एकमाशाजननन्तु आवयोराकृति-
यवसौसादृश्यमित्याशयः । तत्रभवती तपोवनस्थितत्वेनैव मान्वा, सा अस्य बालकस्य
जननी, का आख्या यस्य तस्य । पुरुवंशीयत्वेनैव राजर्षित्वावधारणात् राजर्षे-
रित्युक्तम् ।

(ब) तपस्विनी । उल्लेख्ये यथार्थं वञ्चितेन ; किन्तु এই বালকের
যাভা, অপ্সরার সহিত সম্পর্কবশতঃ, দেবপিতা কশ্যপের এই আশ্রমেই
প্রসব করিয়াছিলেন ।

(ভ) রাজা । (স্বগত) ভান ! ইহা দ্বিতীয় আশাজনক । (প্রকাশে)
তিনি কিন্নরক রাজর্ষির স্ত্রী ? ।

(১)....ইমস্স জণণী এত্থ দেবগুরুণী....। (২) রাজা । অপবার্থ্য । হন্ত !....।
প্রকাশম্ । সা....। (৩)....ণাম স'কিত্তিডু' চিন্তইস্সদি ।

রাজা । স্বগতম্ । কথমিযং কথ্যামেব লক্ষ্যীকরোতি ।
 যাবদস্য শিশোৰ্মাণ্ডরং নামতঃ পৃচ্ছ্যেয়ম্ । বিচিন্ত্য । অথবা
 অনার্থ্যঃ খলু পরদারপৃচ্ছাব্যাপারঃ (১) । (য)

প্রবিশ্য স্তন্যরূহস্তা তাপসী । সস্বদমণ ! পৈক্ব সচন্তলাবস্ । (২)

(ন) কস্তস্য । ধর্মদারপরিত্যাগিনী নাম কৌতু্যিষ্যতি ।

(২) সর্বদমন ! প্রেচ্ছ শকুন্তলাবসম্ (শকুন্তলাবসম্) ।

(ন) তাপসীতি । কৌ জনঃ, কৌতু্যিষ্যতি অপি তু কৌপি নৈত্য়ঃ; ধর্মদার-
 পরিত্যাগেন পাতিত্যোদয়াৎ পতিতস্য চ নামকৌতু্যে পাপোত্পত্তেরিতি মাধবঃ । তথা চ
 গৌতমঃ—

“পতিতাঃ স্যাদ্যপ্যপতিতত্যাগিনশ্চ পতিতাঃ ।”

গারুড়—“স্বশ্নানাঙ্গাঘণাঙ্গাপি পরস্য স্তন্যনাদপি ।

দশাশং পুণ্যপাপানাং নিত্যং প্রাপ্নোতি মানবঃ ॥”

অথ পরিভাষণং নাম নিবন্ধনসম্বন্ধে রঙ্গম্ । যথা দর্পণে—

“বদন্তি পরিভাষণম্ । পরিবাদকৃতং বাক্যম্ ।”

(য) রাজীতি । ইযং কথ্য-তাপস্যুক্তমিদং বাক্যম্, মামেব লক্ষ্যীকরোতি বিষয়ী-
 করোতি, শকুন্তলাপরিত্যাগেন মমৈব ধর্মদারপরিত্যাগাদিত্যাশয়ঃ । যাবচ্ছব্দো বাক্যা-
 লঙ্ঘারে । নামতো নাম্না । অস্য শিশোৰ্মাণ্ডরান্নাং কিং জিজ্ঞাসেয ইত্যর্থঃ । স্বয়মেব
 সসন্দেহং সমাধত্তে অথবেতি । পরদারপৃচ্ছাব্যাপারঃ পরস্ত্রীবিষয়কপ্রশ্নকরণম্,
 অনার্থ্যঃ খলু অসাধুরেব, তল্লম্পটত্বপ্রতীতিসম্ভবাদিত্যভিপ্রায়ঃ ।

(ন) তপস্বিনী । কে মেই ধর্মপত্নী-পরিভাষাগৌর নাম কৌতু্যন করিবে ।

(য) রাজা । (স্বগত) এ কথা আগাকেই লক্ষ্য করিতেছে কেন ?
 তবে কি এই বাক্যের মাতার নামই জিজ্ঞাসা করিব ? (চিন্তা করিয়া)
 অথবা পরস্ত্রীর বিষয় জিজ্ঞাসা করা ভাল না ।

(১) রাজা । ইযং খলু কথ্য... । যদি তাবদস্য শিশোৰ্মাণ্ডরো মাতরং পৃচ্ছাসি

অথবা অনার্থ্যঃ পরদারব্যবহারঃ ।

बालः । दृष्टिचेपम् । कहिं सा मे अम्बा (१) । (ल)

उमे । प्रहसतः (२) । (व)

प्रथमा । गामसारिस्त्रेण उवच्छन्दिदो मादिवच्छलो (३) । (श)

(ल) कस्मिन् सा मे अम्बा ।

(र) प्रविश्येति । सर्वान् प्रतिपक्षवीरान् दमयति स्वशक्त्या खर्वीकरोतीति सर्व-
दमनः, तत्सम्बोधनम् । शकुन्तस्य त्वदर्थमेवानीतस्य सन्मथमयूरपक्षिणः लावण्यं
होदयम्, प्रेक्षस्व पश्य, एतत्प्रेक्षणेन च एनं गृहीत्वा सिंहशिशुं मुञ्चेत्याशयः ।

अन्वत्तु शकुन्तलायास्तदाख्याया निजमातुः वर्णं रूपं प्रेक्षस्वत्यर्थः ।

एतएवेदं शकुन्तला रूपप्रधानार्थान्तराक्षेपात् साहित्यदर्पणोक्तं चतुर्थं पताका-
स्थानम् । यथा तत्रैव—

“वार्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥”

“वर्णो गुणाक्षरयशः युक्तादिब्रह्मणादिषु च । वर्णः सुतौ कथायाश्च वर्णः स्नात्
रूपमेदयोः ॥” इति शास्त्रतः ।

(ल) बाल इति । दृष्टिचेपः शकुन्तला आगता नवेति परोच्चार्यः । सा
शकुन्तलाख्या, अम्बा माता ।

(व) उमे इति । तापस्यावित्यर्थः । प्रहसतः नामश्रवणमात्रेणैव मातुरन्वेषण-
कौतुकादित्याशयः ।

(र) तपस्विनी । (शुभ्रशुभ्रशस्त्रे प्रवेश करिष्या) सर्वदमन !
शकुन्तलावगा देख ।

(ल) बालक । (दृष्टिक्षेपेन सहित) आमार से माता कोथाम् ? ।

(व) तपस्विनीरा छै जनै । (हाश करिलेन ।)

(१) ...मे अम्बु । (२) कश्चिदर्थं पाठो नास्ति ।

(३) उमे । वक्षिषी माउवच्छली ।

দ্বিতীয়া । ইমস্ম মোরস্ম রমণীশ্ৰদং পেক্ষন্তি ভণি-
দোসি (১) । (ঘ)

রাজা । স্বগতম্ । কিং শকুন্তলৈত্যস্য মাতুরাখ্যা । অথবা
সন্তি পুনর্নামধেয়সাদৃশ্যানি । অপি নাম স্মৃগতৃণিকৈব নাম-
মাত্রপ্রস্তাবো মে বিঘাটায় কল্যতে (২) । (স)

(শ) নামসাদৃশ্যে ন উপচ্ছন্দিতৌ মাতৃবৎসলঃ ।

(ঘ) অস্ম ময়ূরস্য রমণীয়তাং প্রেচ্ছস্বিতি ভণিতোসি ।

(শ) প্রথমেতি । নামসাদৃশ্যে ন শকুন্তলীতি নামাচরণামেকানুপূর্বকলেন কৰ্মা,
মাতরি বৎসলঃ স্তে হবান্ মাতৃবৎসলঃ, অয়ং বালক ইতি শ্রেণঃ, উপচ্ছন্দিতঃ মাতৃনিমিত্ত-
প্রলোভিতঃ ।

(ঘ) দ্বিতীয়েতি । ভণিতোসি ‘প্রেচ্ছস্ব শকুন্তলাবল্যম্’ ইতি পূর্ববাক্যেনৈত্বর্থঃ ।

(স) রাজেতি । নামধেয়সাদৃশ্যানি একানুপূর্বকনামধেয়ানি সন্তি । অতএব
ন তত্ আশাঢ্যক্’মিতি ভাবঃ । স্মৃগতৃণিকৈব জলপিপাসীর্ষরীষিকৈব, নামমাত্রপ্রস্তাবঃ
কৈবল্যশকুন্তলীতিনামৌল্লেকঃ, মে মম, বিঘাটায় কল্যতে কৈবল্য’ বিঘাদমেব জনযিগু’
প্রবর্ততে, ন পুনরুত্প্রাপ্তিসম্ভাবনয়া আনন্দবিন্দুমপীতি ভাবঃ ।

অথ শকুন্তলানুরাগরূপস্য মুখসম্বিনিবেশিতস্য বীজস্য পুনরুপস্থিতিঃ সম্বিনীত-
নির্বহণসম্বেরঙ্কম্ । যথা দর্পণে—

“বীজোপগমনং সম্বিঃ ।”

(শ) প্রথম তপস্বিনী । নামের সাদৃশ্যই এই সাত্ত্ববৎসনকে লুপ্ত
করিয়াছে ।

(ঘ) দ্বিতীয়া তপস্বিনী । এই ময়ূরের সৌন্দর্য্য দেখ—এই কথাই
তোমাকে বলিয়াছি ।

(১) বক্ষ । ইমস্ম মিত্তিআনারস্ম রম্যতথ’... ।

(২) রাজা । আত্মগতম্ । কিং বা... ।

বালঃ । অন্তিএ ! রোঅদি মে চড়ুলকে এসে মৌলি ।
 ইতি ক্রীড়নকমাদত্তে (১) । (৬)

প্রথমা । বিলোক্য সাবৈগম্ । অম্মো ! রক্সাকাণ্ডকো মে মণি-
 বন্ধে ণ দৌসদি (২) । (৮)

রাজা । আয়্যে ! অলমাভেগিন । নন্ডয়মস্য সি'হশাবকস্য
 বিমর্দাত্ পরিভ্রষ্টঃ । ইত্যাদাতুমিচ্ছতি (৩) । (ক)

(৬) অন্তিকে ! রোচতে মে চটুলক এষ ময়ূরঃ ।

(৮) অম্মো ! রক্সাকাণ্ডকঃ অস্য মণিবন্ধে ন দৃশ্যতে ।

(৬) বাল ইতি । অন্তিকে ! জ্যেষ্ঠমগিনি । । চটুলকখচ্চলঃ । ক্রীড়নক'
 খেলোপকরণীভূতং সন্ময়ূরম্, আদত্তে গৃহ্ণাতি ।

"চটুলখচ্চলে প্রোক্তঃ" ইতি শব্দার্থঃ । "অন্তিকা মগিনী জ্যেষ্ঠা" ইত্যমরঃ ।

(৮) প্রথমেতি । অস্য বালকস্য, মণিবন্ধে হস্তস্য বলয়ধারণস্থানি, রক্সাকাণ্ডঃ
 রত্নার্থসামগ্র্যঃ সমূললতাবিশেষঃ ।

"কাণ্ডী মূলং তরোরপি" ইত্যনেকার্থধ্বনিমঞ্জরী ।

(গ) রাজা । (স্বগত) ইহার মার নাম কি শকুন্তলা ? অথবা
 নামের সাদৃশ্য আছে (দেখিতে পাওয়া যায়) । মরীচিকার গায় কেবল
 'শকুন্তলা' এই নামমাত্রের উল্লেখ আমার বিবাদ জন্মাইতেছে ।

(৬) বালক । ভগিনি ! এই চক্ল ময়ূরটীতে আমার রুচি আছে ।
 (এই বলিয়া, সেই ময়ূরটী গ্রহণ করিল ।)

(৮) প্রথম তপস্বিনী । (দেখিয়া উদ্বেগের সহিত) ওমা ! ইহার
 হাতে রক্তাশ্রু দেখিতেছি না ।

(১) বালঃ । অজ্জুএ ! রোঅদি মে এসী মইদৌরখী ।

(২) ...সৌভাগম্ । ...রক্সাকাণ্ডকং ... ।

(৩) রাজা । অলমাভেগিন । নন্দিদমস্য সি'হশাববিমর্দাত্ পরিভ্রষ্টম্ ।

ভমে । মা ক্বু মা ক্বু এদং । বিলোক্য । কথং গহ্বিদো
জ্জীব । বিষয়াদুগে নিহিতহস্তে পরস্পরমবলোকয়তঃ (১) । (খ)

রাজা । কিমর্থং ভবতৌভ্যাং প্রতিষিদ্ধৌঃস্মি (২) । (গ)

প্রথমা । সুণাদু মহাভাষো । এসা মহাপ্পহাভা অবরা-
জিদা ণাম সুরমহোসহী, ইমস্স দারঅস্স জাদকস্সসমএ
মঅবদা মারীএণ দিষ্ণা । এদং কিল মাদাপিদরো অণ্ণাণং
চ বজ্জিঅ অবরো ভূমিপদিদং ণ গেহ্লাদি (৩) । (ঘ)

(খ) মা খলু মা খলু এতম্ । কথং গৃহীত এব ।

(ক) রাজিতি । আবেগেণ রচাকাণ্ডাদর্শনাদুবেগেণ । বিমর্দ্যাত্ এতৎকাল-
কর্তৃকসংঘর্ষাত্ অযং ভূতলী দৃশ্যমানঃ, পরিষদঃ হস্তাত্ বিচ্যুতঃ, রচাকাণ্ড ইতি
শেষঃ । আদাতুং ভূতলাত্ রচাকাণ্ডং যদীতুম্ ।

(খ) ভমে ইতি । এতং রচাকাণ্ডম্, গৃহীতেতি শেষঃ । পরসি বচসি নিহিতৌ
স্থাপিতৌ হস্তৌ যাম্ভ্যাং তে । অয়ন্তু বিষয়স্বভাবঃ ।

(গ) রাজিতি । প্রতিষিদ্ধৌঃস্মি রচাকাণ্ডযদ্বয়ে ইতি শেষঃ ।

(ক) রাজা । আর্যো ! উদ্বেগ করিবেন না । সিংহল
সংঘর্ষের সময় ইহার হাত হইতে তাহা এই পড়িয়া গিয়াছে । (এ
বলিয়া গ্রহণ করিতে ইচ্ছা করিলেন ।)

(খ) তপস্বিনীরা দুই জনই । রক্ষাশূত্র ধরিবেন না, ধরিবেন না ।
(দেখিয়া) হায় ! ধরিলেনই । (বিস্ময়বশতঃ বুকে হাত দিয়া, পরস্পর
পরস্পরের প্রতি দৃষ্টিপাত করিতে লাগিলেন ।)

(গ) রাজা । আপনারা কি জন্তু আমাকে নিবেদন করিলেন ?

(১) ভমে । মা ক্বু এদং অবলম্বিষ্য । কথং গহীষং যিষ্য ।

(২) রাজা । কিমর্থং প্রতিষিদ্ধাঃ স্মি ।

(৩) প্রথমা । ...এসা অবরাভাষা ণাম সৌসহী ইমস্স জাদকস্সসমএ ।

রাজা । অথ গৃহ্ণাতি । (ঙ)

প্রথমা । তদৌ সপ্তৌ ভবিত্ব তং দংসই । (চ)

রাজা । অত্র ভবতীভ্যাং কদাচিদন্যত্র প্রত্যচীকৃত-
মিদম্ ? (১) । (ছ)

(৮) শ্রুণোতু মহাভাগঃ । এষা মহাপ্রভাবা । অপরাজিতা নাম সুরমহৌষধিঃ,
যস্য দারকস্য জাতকর্ম্মসময়ে ভগবতা মারীচেন দত্তা । এতাং কিল মাতাপিতরৌ
পাত্মানস্ব বর্জয়িত্বা অপরাং ভূমিপতিতাং ন গৃহ্ণাতি ।

(৮) ততঃ সপ্তৌ ভূত্বা তং দশতি ।

(৮) প্রথমেতি । সুরমহৌষধিঃ দেবত্বাকজাতলতাভিঃ, দারকস্য বালকস্য
জাতকর্ম্মসময়ে জাতকর্ম্মাখ্যসংস্কারকরণকালি, মারীচেন কশ্যপেন । এতান্ অপরা-
জিতান্ ।

প্রসবাত পরং নাড়ীচ্ছেদনাত পূর্ব্বে জাতকর্ম্মসংস্কারঃ কৰ্ত্তব্যঃ । যথা মনুঃ—

“প্রাঙ্ক্ নাভিবর্জনাৎ পুংসৌ জাতকর্ম্মে বিধীয়তে ।”

(ঙ) রাজিতি । অথিতি প্রশ্নে, গৃহ্ণাতি চেদিত্বার্থঃ ।

(৮) প্রথমেতি । ততস্তদা, সপ্তৌ ভূত্বা ইতি বা অপরাজিতিতি শ্রেষঃ ।

(ঙ) রাজিতি । অত্র ভবতীভ্যাং তাপসলেন মাননীয়ভ্যাং যুবাধ্যাম্, অন্যত্র
মহিব্রজনে, ইদম্ অপরাজিতায়াঃ সর্ব্ভবনানন্তরদংশনম্ ।

(৮) প্রথম তপস্বিনী । মহাশয় শুভ্রন—ইহা অপরাজিতানাং
মহাপ্রভাবসম্পন্ন দেবমহৌষধি, এই বালকের জাতকর্ম্মের সময় ভগবান্
কশ্যপ দিয়াছেন । ইহা ভূতলে পতিত হইলে, মাতা, পিতা এবং নিজে
হাড়া, অস্ত্রে গ্রহণ করে না ।

(ঙ) রাজা । যদি গ্রহণ করে ? ।

(৮) প্রথম তপস্বিনী । তাহা হইলে সর্ব্ভ হইয়া তাহাকে দংশন করে ।

(১) রাজা । ভবতীভ্যাং কদাচিদস্যঃ প্রত্যচীকৃতা বিক্রিয়া ? ।

উমে । অণিঅসৌ । (জ) ।

রাজা । সহর্ষমাत्मगतम् । তত্ কিং খল্বিদানীং পূর্ণমাत्मनো
মনোরথং নাভিনন্দামি । ইতি বালক পরিষ্বজতে (১) । (ক)

দ্বিতীয়া । সুব্বদে ! এহি ইমং বৃত্তান্তং ণিঅমবাবড়াএ
সতন্তলাএ ণিবেদেহ্ম । ইতি নিষ্কান্তে । (জ)

(জ) অনেকশঃ ।

(ক) সুব্রতে ! এহি ইমং বৃত্তান্তং নিয়মব্যাপ্ততায়ঃ শকুন্তলায়া নিবেদ্যাবঃ ।

(জ) উমে ইতি । অনেকশঃ প্রত্যক্ষীকৃতমিত্যন্বয়ঃ ।

(ক) রাজিতি । তত্ তস্মাৎ আকৃতিগতসৌসাদৃশ্যেন, অসুরঃসম্বন্ধে নানীতায়ঃ
প্রসবেন, একান্ববায়ত্বেন, মাতুঃ শকুন্তলানামকত্বেন, ময়া সৃষ্টীতায়ঃ অপি অপরাজিতায়ঃ
অসম্ভবত্বেন চ ‘অথ’ মতৃপুত্র এব’ ইতি নিশ্চয়াদিত্যর্থঃ, পূর্ণং পুত্রলামেব সফলম্,
মনোরথং পুত্রাভিলাষম্, নাভিনন্দামি এতদালিঙ্কনাদিনা নাদ্রিযে, অবশ্যমেবাভিনন্দা-
নীত্যর্থঃ পরিষ্বজতে আলিঙ্কতি ।

অত্র আনন্দো নাম নিবৰ্হণসম্বন্ধে রজ্জম্ । যথা দর্শণে—

“আনন্দো বাঙ্খিতাগমঃ ।”

(জ) দ্বিতীয়েতি । নিয়মব্যাপ্ততায়ঃ পতিপ্রাপ্তয়ে ব্রতনিয়তায়ঃ, শকুন্তলায়া
সমীপে ইতি শ্রেষঃ ।

(ছ) রাজা । আপনারা কখনও ইহা অশ্রের পরে প্রত্যক্ষ
করিয়াকেছেন ? ।

(জ) তপস্বিনীরা দুই জনই । অনেক বার ।

(ক) রাজা । (আনন্দের সহিত স্বগত) তাহা হইলে, এখন
আমার অভিনাষ পূর্ণ হইয়াছে; তবে কেন আদর করিব না । (এই
বলিয়া বানকটীকে আনিজন করিলেন ।)

(১) ...কথমিব সম্পূর্ণমপি মে মনোরথং নাভিনন্দামি ।

বালঃ । মুচ্য মং মুচ্য মং, অম্বাএ সমাসং গমিস্স' (১) । (৫)

রাজা । পুত্র ! ময়ৈব সহ মাতরমভিনন্দিষ্যসি (২) । (৬)

বালঃ । দুস্মন্তো মম তাদো, য় ক্ব তুম' । (৬)

রাজা । এষ বিবাদ এষ মাং প্রত্যাযয়তি (৩) । (৬)

ততঃ প্রবিশত্যেকবেণীধরা শকুনলা । (৭)

শকু । সখিতক'ম । বিষারকালে বি পদ্বিত্য' সস্বদমণস্য
শ্রোসহি' সুণিঅ য মে আস'সো অত্তণো ভাঅধেএসু' । অধবা

(৫) মুচ্য মাং মুচ্য মাম্, অম্বায়াঃ সমাসং গমিষ্যামি ।

(৬) দুস্মন্তো মম তাতঃ, ন খলু ত্বম্ ।

(৬) রাজেতি । এষ বিবাদ এষ 'পুত্র !' ইতি সম্বোধনবাक्यस्य 'दुष्मन्त' इत्यादि-
विरहवाक्यमेव, मां प्रत्याययति त्वत्पितृत्वे न विश्वासयति, ममैव दुष्मन्तत्वादिति भावः ।

(৭) তত ইতি । একবেণীধরা বিরহনিয়মাদিতি भावः ।

(৭) দ্বিতীয় ভগ্নিশ্রী । স্বভতা ! আগ্র, এই বৃত্তান্ত বতনিবৃত্ত
শকুনাকে গিয়া জানাই । (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(৮) বালক । আগ্রাকে ছাড়, আগ্রাকে ছাড় ; আমি যাহের
কাছে যাইব ।

(৮) রাজা । পুত্র ! আগ্রার সহিতই, মাতার আদর করিবে ।

(৬) বালক । দুস্মন্ত আগ্রার পিতা ; তুমি নও ।

(৬) রাজা । এই বিবাদই ত আগ্রার বিশ্বাস জন্মাইতেছে ।

(৭) তদনন্তর শকুকে একটীমাত্র বেণী ধারণ করিয়া শকুনলা
প্রবেশ করিল ।

(১) মুচ্যম মং জাব অম্বাএ সমাসং গমিষ্য' ।

(২) পুত্র ! ময়া সহৈব... (৩) রাজা । সখিতম্ ।...এব প্রত্যাযয়তি ।

জধা মিস্রকেষীএ মে আচক্সিদং তধা সম্ভাবীঅদি এদং ।

ইতি পরিক্রামতি (১) । (ত)

রাজা । শকুন্তলাং বিলীক্য সহর্ষং খেদম্ । অয়ে ! সেয়মত্রমবতী

শকুন্তলা—(২) (থ)

(ত) বিকারকালিঃপি প্রকৃতিস্থাং সর্বদমনস্য ঔষধি' শ্রুত্বা ন মে আশংসা
আত্মনো ভাগধেযু । অথবা যথা মিশ্রকেষীয়া মে আখ্যাতং তথা সম্ভাব্যতে এতৎ ।

(ত) শকু ইতি । বিতর্কেণ বিতর্কভাবেন ভূসমুন্নমনাদিনা সঙ্কেতি সবিতর্কম্ ।
বিকারকালিঃপি অপরিচিতপুরুষেণ গ্রহণাত্ সপ'ত্বপ্রাপ্তা স্বরূপান্বয়াभावप्राप्तिसमयेऽपि,
প্রকৃতিস্থাং স্বभावस्थ্যাম্ অপরাজিতারূপেণৈব স্থিতামিতি যাবত্, সর্বদমনস্য ঔষধি'
মারীচদত্তাম্, শ্রুত্বা বিদ্যমানায়া ইতি শ্রেষঃ । অতী নৈককর্তৃকত্বহানিঃ । ভাগ-
ধেযু ভাগ্যে ভু ভাগ্যজন্যপতিপ্রাপ্তাবিত্যর্থঃ, ন আশংসা ন আশা জায়তে আত্মনো দুর্দশা-
দর্শনেন তথাবিধভাগ্যাभावस्यैव निर्णयादिति भावः । মে মম সমীপে আখ্যাতং রাজঃ
পুনঃ স্মরণমিত্যর্থঃ । তথা তেনৈব পুনঃ স্মরণেন, এতৎ অত্রাগমনম্, সম্ভাব্যতে ময়া
মন্বতে । পরিক্রামতি রাজঃ সমীপং গন্তুং পদক্ষেপং কৰোতি ।

অত্র মিশ্রকেষীয়া ক্তার্থপ্রদর্শনাৎ পূর্ব'বাक्यं নাম उपसंहारसम्बेरङ्गम् । তথা চ
दर्पणे—

“পূর্ব'বাक्यन्तु विज्ञेयं यथीक्तार्थोपदर्शनम् ।”

(ত) শকুন্তলা । (বিতর্কের সহিত) সর্বদমনের ঔষধি, বিকৃত
হইবার সময়েও, স্বাভাবিক অবস্থাতেই আছে ইহা শুনিয়াও, নিজের
ভাগ্যের প্রতি আমার আশা হইতেছে না । অথবা মিশ্রকেশী আমার
নিকট যে রূপ বলিয়াছে, তাহাতেই ইহা ঘটিয়াছে, ইহা আমি মনে করি ।
(এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(১) শকুন্তলা । বিচার...য় মে আশা আসি অসখী । অথবা জহ হান
মদ্রএ আচক্সিদং তহ স'ভাবিঅদ্র এদং ।

(২) রাজা । শকুন্তলাং বিলীক্য । অয়ে...শকুন্তলা । যৈষা ।

वसने परिधूसरे वसाना

नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला

अम दीर्घं विरहव्रतं विभक्तिं ॥२१॥

(घ) राज्ञिति । दुर्लभप्राणप्रियतमादर्शनात् हर्षः तस्या विकृतवेषदर्शनेन दुरवस्थावधारणाच्च खेदः, ताभ्यां सहेति तत् । अये इति सम्भ्रमे । या निरतिशयादरेण गृहीता परं मोहेन प्रत्याख्याता च सेयमित्यर्थः ।

वसने इति । परिधूसरे संस्काराभावात् घृलिभिः सर्वतीभावेन घूसरवर्णे, वसने परिधानोत्तरीयरूपाभ्यां वस्त्रयुगलम्, वसाना परिधाना, नियमेन उपवासादिव्रतेन क्षामं क्षीणं मुखं यस्याः सा, धृता एका वेणिः कुन्तलरज्जुयुग्मा सा, तथा शुद्धं पवित्रं शीलं स्वभावी यस्याः सा, अतिनिष्करुणस्य गर्भावस्थायामिव परित्यागात् अत्यन्तनिर्द्वयस्य मम, दीर्घं चिरकालीनम्, विरहव्रतं विधोगनियमम्, विभक्तिं धारयति । महादुःखकरमेतदिति भावः ।

विधोगनियममाह हारीतो विष्णुधर्मोत्तरम्—

“पार्त्तात्तं मुदिते हृष्टा विधीने मलिना कृशा ।

मृते स्त्रियेत या पत्न्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”

“मण्डनं वज्रयेन्नारी तथा प्रीषितमर्तुका ।

देवताराधनपरा तिष्ठेद्भक्तृहिते रता ॥”

एषं ये च—“प्रवासो भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।

तन्नाङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥”

शौपष्पन्दसिकं वृत्तम् ॥२१॥

(थ) राज्ञा । (शकुन्तलादेक देशिना, हर्षं विषादोर सहित)
धरे ! अहे जेहे शकुन्तला—

धूलि-धुगर हूँ थानि बज्ज परिधान करिशाछेन, बतेर नियम पालन कराय मुखथानि ओकाइया गिशाछे एवं एकटीमात्र बेगी धारण करिते-

শকু। পশ্যাত্তাপবিবৰ্ণং রাজানং দৃষ্টা সবিতকংম্। যা কলু অজ্জ-
ভত্তো অন্নং, তা কো এসো কিদরক্বামঙ্কলং দারকং মে গত্তসংস-
গ্গেণ দূষেদি (১)। (দ)

বালঃ। মাতরমুপগম্য। অস্ব। কো এসো মং পুত্তকেত্তি
সমিণেহং আলিঙ্কদি (২)। (ধ)

রাজা। প্রিয়ে। ক্রৌর্য্যমপি মে ত্বয়ি প্রযুক্তমনুকূল-

(দ) ন খলু পার্থ্যপুত্রোদ্যম্, তত্ ক এষ ক্রতরচ্চামঙ্কলং দারকং মে গাত্তসংসর্গেণ
দূষয়তি।

(ধ) অস্ব! ক এষ মাং পুত্রকেতি সন্নেহমালিঙ্কতি।

(দ) শকু ইতি। পশ্যাত্তাপেন স্বপ্রত্যাখ্যানজনিতেন অনুতাপেন বিবৰ্ণং মলিনা-
কৃতম্। অতএব চ বিতকং ইতি বোধ্যম্। ন খলু পার্থ্যপুত্রোদ্যম্, আকৃতবৈষম্যা-
দিতি ভাবঃ। ক্রতং রচ্চায়ৈ মঙ্কলং যস্য তম্, দারকং শিশুপুত্রম্। দূষয়তি, পু-
ন্যনাদিত্যাশ্রয়ঃ।

(ন) রাজেতি। ত্বয়ি প্রযুক্তং মর্য্যৈব প্রবর্তিতম্, ক্রৌর্য্যং গর্ভাবস্থায়ামেব প্রত্যা-
ছেন; অতএব এই পবিত্রস্বভাবা শকুন্তলা, অতিনির্দয়স্বভাব আমার
দীর্ঘকালীন বিরহত্রত ধারণ করিতেছেন ॥২১॥

(দ) শকুন্তলা। (অনুতাপে মলিনাকৃতি রাজাকে দেখিয়া
বিতর্কের সহিত) ইনি ত আর্ষ্যপুত্র নহেন; তবে কে এ, মাদ্রবিক
রক্ষাস্বত্রধারী আমার বালকটাকে গাত্রস্পর্শে দূষিত করিতেছে?।

(ধ) বালক। (মাতার নিকট যাইয়া) মা! কে এ, পুত্র বলিয়া
আমাকে সন্নেহে আলিঙ্গন করিতেছে?।

(১)....অজ্জভত্তো বিষ....। এসো দাণি'....।

(২)....অজ্জু! এসো কো বি পুরিসো মং পুত্তত্তি আলিঙ্কদি।

परिणामं संवृत्तम् । तदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मान-
मिच्छामि (१) । (न)

शकु । स्वगतम् । हिअअ ! समस्सस समस्सस । पहरिअ
परिचत्तमच्छरेण अणुकम्पिदत्ति देव्वेण । अज्जउत्तो एव्व
एसो (२) । (प)

(प) हृदय ! समाश्रसिहि समाश्रसिहि । प्रहृत्य परित्यक्तमत्सरीण अनु-
कम्पितास्मि दैवेन । आर्य्यपुत्र एव एषः ।

ख्यानात् निष्ठुरत्वमपि, मे मम अनुकूलः शुभकरः परिणामः श्रेष्ठा यस्य तत् तादृशम्,
संज्ञां जातम्, देवलोका एव प्रसवेन पुत्रस्य देववत् प्रभावसम्भवात् देवगुरुणा च
क्षतरचामङ्गलतया दीर्घजीवित्वादिनानामुभयफलसम्भवात् मर्त्यलोके प्रसवे तु तदसम्भवा-
दिति भावः । 'प्रत्यभिज्ञातं' 'स एवायमार्य्यपुत्रः' इति परिचितम् । सानुनयप्रार्थनेयम् ।

(प) शकु इति । प्रहृत्य प्रहारं कृत्वा, परित्यक्ताः प्रहारजनितदुःखमोगैरेव
अपराधापगमान् परिहृत्यो मत्सरी रोषां येन तेन तादृशीन, दैवेन विधिना, अनुकम्पि-
तास्मि दयाविषयीकृतास्मि । कथमेतदित्याह आर्य्यपुत्र एव एष इति । तथा च
विधिना पातककर्तृकप्रत्याख्यानद्वारा आदौ दुःखं दत्त्वा, परञ्च तस्मैव पुन्यरानयनेन
दयापात्रीकृतत्वाश्रयः ।

"क्वचित् क्रोधीऽपि मत्सरः" इति रत्नकोषः ।

(न) ब्राह्मा । श्रिये ! आमि तोमार उपरें निष्ठुर आचरण
करिया थाकिनेउ, ताहा परिणामे आज आमार अशुकून हईया
पाड़ाईयाछे । अतएव এখন तুমि आमाके 'एहे मेहे' एहे भावे
छेन, ईश आमि ईच्छा करि ।

(प) शकुन्तला । (स्वगत) मन ! आश्रय हउ, आश्रय हउ ।

(१) यदहं...आत्मानं पश्यामि । (२) शकुन्तला । आत्मगतम् । हिअअ !
समस्सस । परिचत्तमच्छरेण । अज्जउत्तो क्व, एसी ।

রাজা । প্রিয়ে !

স্মৃতিভিন্নমোহতমসৌ দিষ্ট্যা প্রমুখে স্থিতাসি মে সুমুখি ।।

উপরাগান্তে শশিনঃ সমুপগতা রোহিণী যোগম্ (১) ॥২২॥

শকু । সৰ্ব্বম্ । জঅদু জঅদু অজ্জউত্তৌ । ইত্যৰ্ছোঁ নো বাপ
সন্নকণ্ঠৌ বিরমতি (২) । (ফ)

(ফ) জযতু জযতু আৰ্য্যপুত্রঃ ।

স্মৃতি । হে সুমুখি ! দিষ্ট্যা ভাগ্যেন, স্মৃত্যা পূর্ববর্তিসকলব্রতান্ধকরণে
ভিন্নং দুরীকৃত মোহ এব তমৌল্লেখ্যকারং यस्य तस्य तादृशस्य, মে মম, প্রমুখে সমুখি,
স্থিতাসি । তথা চ রোহিণী দক্ষতনয়া নচবরুপা চন্দ্রস্য স্ত্রী, উপরাগান্তে রাহুগাভা
পরম্, শশিনয়ন্দ্রস্য, যোগং সম্মেলনম্, উপগতা প্রাপ্তা । তথা চ উপরাগানন্তরं
শশিনা সহ রোহিণ্যা মিলনমিব, বিচ্ছরণানন্তরং ময়া সহ তব মিলনমতীবনধুরং
জাতমিতি ভাবঃ ।

অতএবান দৃষ্টান্তোলঙ্কারঃ 'মোহতম' ইতি নিরঙ্ককীবলরূপকালঙ্কারেণ সঙ্ঘীয়তে ।
তথা দুস্মন্তশকুন্তলাবরণেণ পরস্পরলব্ধার্থেন পরস্পরদুঃখপ্রশমনাত্ কৃতির্নাম নিবন্ধ-
সম্বেরজম্ । যথা দর্পণে—

“লব্ধার্থপ্রশমনং কৃতিঃ ।”

আৰ্য্য জাতিঃ ॥২২॥

বিধাতা আঘাত করিয়া, পরে বিদেহ ত্যাগ করিয়া, দয়া করিয়াছেন ।
ইনি আৰ্য্যপুত্রই ।

রাজা । হে প্রিয়ে ! হে স্মৃতি ! ভাগ্যবশতঃ পূর্বের সমস্ত
ব্রতান্ত অরণ হওয়ার মোহাক্রকার ঘুচিয়া গিয়াছে, এখন তুমি আমার
সম্মুখে রহিয়াছ । অতএব গ্রহণের পর, রোহিণী চন্দ্রের সঙ্গে সম্মেলন
লাভ করিয়াছেন ॥২২॥

(১)···শশিনা··· (২)···জিহ অজ্জউত্তৌ···

राजा । प्रिये !

वाप्येण प्रतिकृद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कार-पाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥२३॥

बालः । अस्व ! को एसो ? (१) । (ब)

शकु । भाअधेआइं पुच्छ (२) । (भ)

(ब) अस्व ! क एषः ? ।

(भ) भागधेयानि पृच्छ ।

(फ) शकु इति । वक्तव्यवाक्यान्तरेण सह एतद्वाक्यस्य समुदायत्वात् उक्तवाक्यस्य पूर्वत्वमेव भवतीति अज्ञोक्ते इत्युक्तमिति बोध्यम् । वाप्येण अश्वभारेण सन्नी दृष्टः कृद्धो यस्याः सा तादृशी सती, विरमति वाक्यान्तरोच्चारणात् निवर्त्तते ।

वाप्येति । जयशब्दे, वाप्येण अश्वभारेण, प्रतिकृद्धेऽपि निवर्त्तितेऽपि, मया जितं मम जय उत्कर्षोऽभूदित्यर्थः । यदयच्छात्, असंस्कारेण नियमस्थत्वात् अलक्तक-दानादिसंस्कारवर्जनेन पाटलः श्वेतरक्तः ओष्ठपुटी यस्य तत् तादृशम्, ते तव मुखम्, दृष्टम् । तव मुखदर्शनमुत्कर्षजन्यमेवेत्याशयः ॥२३॥

(भ) शकु इति । भागधेयानि आत्मनो भाग्यानि । तथा च अस्य राजचक्रवर्त्तिनं पौरसदृशेण जातत्वात् तव सौभाग्यम्, पुनर्गर्भस्थावस्थायामिव मत्प्रत्याख्यानात् तव दुर्भाग्यम्, पुनश्च दानो विना चेष्टया अकस्मादेव समागमात् अपरविधं तव सौभाग्यमास्ते

(क) शकुन्तला । (आनन्देन सहित) आर्यापूज्येन जय इडेक, जय इडेक (এই অর্কোক্তির পর বাপ্প-রুদ্ধ-স্বর হইয়া বিরত হইল ।)

राजा । प्रिये ! बाप्पे तोमार जयशब्दके रूद्ध करिया थाकिनेओ, आगि जय लाठ करियाछि । येहेतु, संस्कार ना कराय पाटनवर्ण-ओष्ठपुट तोमार मुखथानि आगि देखियाछि ॥२३॥

(ब) बालक । गा ! ए, के ? ।

(१)...अस्व ?... (२) शकुन्तला । वच्छ ! हे भागधेआइं पुच्छसु ।

राजा । सुतनु ! हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपै तु ते,
किमपि मनसः सञ्चोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामिव प्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥२४॥

तानि सर्वाण्येवात्मनो भाग्यानि पृच्छ ; तानि च एष कः कौटुम्बिक इति निवेदयितुं शक्नुयुः, किन्तु अस्य स्वरूपापरिज्ञानादहं न निवेदयितुं शक्नोमीति भावः । अतएव हि भाग्यानां विविधत्वात् भागधेयानीति बहुवचनम् ।

सुतन्विति । शोभना तनूर्यस्याः सा सुतनुः । हे सुतनु ! ते तव हृदयात्, प्रत्यादेशेन सत्कृतप्रत्याख्यानेन व्यलीकं पीडा, अपै तु अपसरतु ; इत्येव प्रार्थनेत्याशयः । ननु कथं त्वया प्रत्याख्यानेन पीडा दत्ता इत्याह किमपीति । तदा तस्मिन् प्रत्यादेश-समये, मे मम मनसः, किमपि अनिर्वचनीयः, बलवान् सातिशयः, सञ्चोहो वैचित्र्यं विद्युतिरिति यावत्, अभूत् । तत एव च प्रत्यादेशेन पीडा दत्ता न पुनः कामत इत्यभिप्रायः । हि तथाहि, प्रबलानि सातिशयानि तमांसि तमोगुणजनितमोहा-अन्धकाराद्य येषां तेषां तादृशानां जनानाम्, शुभेषु मङ्गलेषु विषयेषु, एवं प्राया वाङ्मूल्येन इत्यन्धताः प्रत्यादेशादिरूपा इत्यर्थः, वृत्तयो व्यवहारा जायन्ते इति शेषः । ननु कुत्र तत् दृष्टमित्याह स्रजमिति । अन्धो जनः, शिरसि मस्तके, क्षिप्तां केनाप्यर्पिताम्, स्रजमपि पुष्पमालामपि, अहिशङ्कया तद्रूपादर्शनात् सर्पभ्रमेण, धुनोति कम्पयति मस्तककम्पेन कम्पयित्वा पातयतीत्यर्थः । अतएव अन्धस्येव प्रबलतमसो जनस्य शुभेषु विपरीतवृत्तयो भवन्तीति भावः ।

अत्र प्रथमचरणार्थं प्रति द्वितीयचरणगतवाक्यार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गम्, द्वितीयचरणगतसामान्येन पूर्वाङ्गगतविशेषसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासो दृष्टान्तश्च इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“क्षिप्तां मूर्त्तिं सुतनुः” “पीडायांऽपि व्यलीकं स्यात्” इति चामरः ।

हरिणी वृत्तम् ॥२४॥

(७) शकुन्तला । निखेत्र भाग्यटक जिह्वागा कर ।

ইতি পাদযোঃ পততি (১) । (ন)

শকু । উত্থেদু অজ্জউত্তো । য়ূণং মে সুহৃৎপড়িবন্ধনং
পুরাকিদং তেহুং দিবসেসুং পরিণামসুহং আসি ; জেণ সাণু-
ক্কোসো বি অজ্জউত্তো সই বিরসো স'বুত্তো (২) । (য)

(য) উত্তিষ্ঠতু আর্য্যপুত্রঃ । নূনং মে সুখপ্রতিবন্ধকং পুরাকৃতং তেষু দিবসেষু
পরিণামসুখমাশীতু ; যেন সানুক্কীশোপি আর্য্যপুত্রো নথি বিরসঃ সংহতঃ ।

(ন) ইতীতি । পাদযোঃ শকুন্তলা ইতি শ্রীষঃ ।

(য) শকু ইতি । নূনং নিশ্চিতমেব, সুখস্য প্রতিবন্ধকং প্রতিকূলং দুঃখজনক-
মিত্যর্থঃ, পুরাকৃতং পূর্বজন্মকৃতং পাপমিতি তাৎপর্য্যম্, তেষু দিবসেষু প্রত্যাখ্যানাবধি-
দিনেষু, পরিণামসুখং পরিপাকীকৃতমুখং দুঃখজননপ্রবর্ত্তমিত্যর্থঃ । তেন হেতুনা, সানু-
ক্কীশোপি মাং প্রতি সদ্যোপি, বিগতো রসো'নুরাগী यस্য স বিরসঃ । দুরদৃষ্টবশাদিহ
মে তাহ্মশং দুঃখমাশীদিতি ন তথাপরাধ ইতি ভাবঃ ।

“কৃপা দয়ানুকম্পা স্যাদনুক্ৰোধঃ” ইতি “শকুন্তলাদৌ বিধে বীৰ্য্যে গুণে রাগে রূপে রসঃ”
ইতি চামরঃ ।

রাজা । হে সুন্দরি ! তোমার মন হইতে প্রত্যাখ্যানের
অশেষ দূর হউক । কারণ, তখন আমার মনের অনির্বচনীয় প্রবল
মোহ জন্মিয়াছিল । অত্যন্ত অজ্ঞানীদের শুভ বিষয়ে এইরূপই বাবহার
হইয়া থাকে ; দেখ অন্ধলোক, মাথার উপরে ফুলের মালা ছুড়িয়া দিলেও,
নর্পদ্রবে তাহা কেলিয়া দেয় ॥২৪॥

(য) (এই বলিয়া, শকুন্তলার চরণযুগলে পতিত হইলেন ।)

(১) শকুন্তলা । আর্য্যপুত্র উঠুন । আমার সুখের প্রতিবন্ধক
পূর্বজন্মকৃত কোন পাপ, সেই সময় দিনে নিশ্চয়ই ফল জন্মাইতে

(১) অযং পাঠঃ ক্রমবিন্যাসি ।

(২) ...সুখপ্রতিবন্ধকং...

রাজা । উত্তিষ্ঠতি ।

শকু । অধ কথং অজ্ঞত্বেণ সুমরিদো দুঃখভার্যে অশ্রং
জণো । (র)

রাজা । উদ্ধৃতবিষাদশল্যঃ কথয়িষ্যামি । (ল)

মৌহান্ময়া সুতনু ! পূর্বমুপেक्षিতস্তে

যো বাষ্পবিন্দুরধরং পরিবাধমানঃ ।

তং তাবদাকুটিলপঙ্কজবিলগ্নমদ্য

কান্তে ! প্রমৃজ্য বিগতানুশয়ো ভবামি (১) ॥২৫॥

(র) অথ কথমার্থ্যপুত্রেণ স্মৃতি দুঃখভাগো অশ্রং জনঃ ।

(র) শকু ইতি । অশ্রং মত্স্বরূপো জনঃ ।

(ল) রাজীতি । উদ্ধৃতং হৃদয়াদুত্পাটিতং বিষাদশল্যং যেন স তাড়শঃ সন্,
কথয়িষ্যামি তব স্মরণপ্রকারমিতি শ্রেষঃ । বিষাদশল্যেনোত্পীড়নাৎ সঙ্কসা তদন্ত,
ন শক্নোমীত্যশ্রয়ঃ ।

কিং ক্রত্বা উদ্ধৃতবিষাদশল্যো মবিষ্যসীত্যাচ্চ মৌহাদিতি । হে সুতনু ! ময়া
অধরং তবৌষ্টম্, পরিবাধমানঃ পতনে নিপীড়য়ন্, যস্তে তব বাষ্পবিন্দুঃ অস্তুকণাঃ, পূর্ব
প্রত্যাখ্যানকালী, মৌহাত্ উপেक्षিতঃ অগণিতঃ, হে কান্তে ! অথ আকুটিলিষু ইবহস্তেণ

প্রবৃত্ত হইয়াছিলাম ; যে হেতু, আর্ধ্যপুত্র সদয় হইয়াও আমার প্রতি নির্দয়
হইয়াছিলেন ।

রাজা । (উঠিলেন ।)

(র) শকুন্তলা । আর্ধ্যপুত্র কি প্রকারে এই দুঃখী লোককে স্মরণ
করিলেন ? ।

(ল) রাজা । বিবাদশল্য দূর করিয়া পরে বলিব ।

(১) যৌ বহুবিন্দুঃ । ...বিগতানুশয়ো ভবেয়ম্ ।

इति यथोक्तं करोति (१) । (ब)

शकु । प्रसृष्टवाप्या अङ्गुरीयकं विलोक्य । अज्जउत्त ! तं एदं
अङ्गुलीअअं ? । (श)

राजा । अथकिम् । अस्याङ्गुतोपलम्भान्मया स्मृतिरूप-
लम्भा (२) । (घ)

(श) आर्य्यपुत्र ! तदेतत् अङ्गुरीयकम् ? ।

पक्षसु नेत्रलोमसु विलग्नं संसक्तम्, तं वाप्यविन्दुम्, प्रसृत्य तावत् प्रोञ्छ्यैव, विगतानुशयो
विनष्टानुतापो भवामि । तथैव चोद्धृतविषादशब्दः सन् कथयिष्यामीति भावः ।

अथ अशुभोचनकार्यस्यान्वेषणात् विवोधी नाम निर्वहणसम्भेरङ्गम्—“विवोधः
कार्यमार्गणम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

“भवेदनुशयो ह वै पश्चात्तापानुशन्धयोः” इति मेदिनी ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२५॥

(ब) इतीति । यथोक्तं कराभ्यां शकुन्तलानेवगतवाप्यमार्जनम् ।

अथ प्रसादो नाम निर्वहणसम्भेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“शुश्रूषादिः प्रसादः स्नात् ।”

(श) शकु इति । प्रसृष्टवाप्या दुष्मन्नेन प्रोञ्चितनेत्रजला । तदेतदङ्गुरीयकम्,
वेनाहं पूर्वं प्रसारितेति वाक्यशेषः ।

हे सुन्दरि ! आम्नि मोहवशतः, तोमार ओष्ठेर यज्ञगाकारक ये
अक्षविन्दू पूर्वे उपेक्षा करिष्याह्मिनाम् ; हे काष्ठे ! आह वक्रनयन-
लोम-संगलग्न सेहै अक्षविन्दू मार्जना करिष्या अहूतागविहीन इहैव । २५ ।

(ब) (एहै बलिषा उद्धृत कार्या करिलेन ।)

(श) शकुन्तला । (अक्ष मार्जित इहेने अङ्गुरीयकटी देखिषा)

आर्यापुत्र ! एहै कि सेहै अङ्गुरी ? ।

(१) यथोक्तमनुतिष्ठति । (२) अस्याङ्गुलीयकस्योपलम्भात् खलु स्मृतिः.... ।

শকু । বিসমং কিদং ক্বু, ইমিণা, জং তদা অজ্জত্তস্স
পচ্চাশ্রয়কালো দুস্সহং আসি । (স)

রাজা । তেন হি ঋতুসমাগমচ্ছিন্নং প্রতিপদ্যতাং লতা-
কুসুমম্ (১) । (হ)

শকু । য় সে বিস্সসেমি, অজ্জত্তো জ্জেব য়ং ধারেদু । (চ)

(স) বিসমং কৃতং খল্বেনেন, যত্ তদা আর্থ্যপুত্রস্য প্রত্যাগমনকালো দুঃসহমানসীত ।

(ঘ) রাজিতি । অথকিমিত্যেকমেবাব্যয়মঙ্কীকারার্থে ইত্যুক্তমেব । অস্ম অঙ্কু-
রীয়কস্য, অঙ্কুতীপলম্বাৎ মতস্যোদরাৎ লামেন আশ্রয়রূপেণ লামাৎ, স্মৃতিঃ পরিশীতা-
রূপেণ তব স্মরণম্ ।

(স) শকু ইতি । অনেন অঙ্কুরীয়কেণ, বিসমং দারুণং কার্যম্ । প্রত্যাগমনকালো
বিশ্বাসীতপাদনসময়ে ।

(হ) রাজিতি । লতা, ঋতুঃ সমাগমস্য সম্মেলনস্য চিহ্নং চিহ্নস্বরূপং কুসুমং
স্বপুণ্যম্, প্রতিপদ্যতাং লম্বতাম্ । তথা চ লতা যথা বসন্তাদিঋতুসমাগমচ্ছিন্নমূতং
স্বকুসুমং ধারয়তি, তথা ত্বমপি মত্সমাগমচ্ছিন্নমূতমিদমঙ্কুরীয়কং পুনর্ধারয়েত্যাশয়ঃ ।

অতএবাং অপ্রস্তুতসমাৎ প্রস্তুতসমপ্রতীতিরূপা অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । তথা
ভাষণং নাম নিবন্ধনসম্বেরঙ্কম—“সামদানাতি ভাষণম্” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ।

(ঘ) রাজা । হাঁ । অদ্ভুত রকমে ইহা পাওয়ায়, আমি স্মৃতিভাঙ
করিয়াছিলাম ।

(স) শকুন্তলা । এই অঙ্কুরী, বড় ভয়ঙ্কর কার্য করিয়াছে,
যে হেতু আর্থ্যপুত্রের সেই বিশ্বাসোৎপাদনের সময়ে ইহাকে পাওয়া
যায় নাই ।

(হ) রাজা । তাহা হইলে, লতা ঋতুর সহিত সম্মিলিত হওয়ার
চিরস্বরূপ পুষ্প ধারণ করুক ।

(১)---ঋতুসমবায়চ্ছিন্নম্ ।

ততঃ প্রবিশতি মাতলিঃ ।

মাতলিঃ । দিষ্ট্যা ধর্মপত্নীসমাগমেণ পুত্রমুখদর্শনেন চ
আয়ুস্মান্ বর্জ্যতে । (ক)

রাজা । সুহৃৎসম্পাদিতত্বাৎ সাধুতরফলো মে মনোরথঃ ।
মাতলি ! ন খলু বিদিতোঃ সমাখণ্ডলস্যার্থঃ ? (১) । (খ)

(ঘ) নাস্য বিশ্বসিমি, আর্থ্যপুত্র এব এনং ধারয়তু ।

(চ) শকু ইতি । অস্য অঙ্কুরীয়কস্য, সম্বন্ধে অহং ন বিশ্বসিমি ন বিশ্বাস-
দশামি, পূর্বপ্রতারণানুভবেন পরমপি প্রতারণাসন্দেহাদিতি ভাবঃ । অতএব আর্থ্যপুত্রো
ভবানিব, এনমঙ্কুরীয়কম্ । “তস্য চালুকরোতি হি” ইत्याদিবৎ অস্মেতি শ্রেণে ষষ্ঠী ।

(ক) মাতলিরিতি । আয়ুস্মান্ ভবান্ দুশ্শনঃ, দিষ্ট্যা ভাগ্যেণ ধর্মপত্ন্যাঃ
শকুন্তলায়াঃ সমাগমেণ সম্মেলনেন । বর্জ্যতে অশুভ্যুদয়বান্ ভবতি ।

(খ) রাজ্যেতি । সুহৃদা সখ্যা ত্বয়া সম্পাদিতত্বাৎ ফলস্য সংঘটিতত্বাৎ, মে
মম মনোরথঃ अभिलाषः, সাধুতরম্ অতীবীতক্লষ্টং ফলং यस्य स तादृशी जात इति
শ্রেণঃ, সাধাদেব স্ত্রীপুত্রলাভাদিত্যাশ্রয়ঃ । অয়ম্ অর্থঃ শকুন্তলাপ্রত্যাখ্যানরূপী বিষয়ঃ
অথবা প্রত্যাখ্যাতা শকুন্তলা প্রসূতপুত্রা সন্তী অত্রৈবান্তে ইত্যেবং বিষয়ঃ, সাখণ্ডলস্য
হৃদস্য, ন খলু বিদিতঃ ন খল্বন্দ্রেণাবগতঃ ? ইতি কাকুঃ । সাখণ্ডলস্মেতি
“বর্তমানাবিকরণযোঃ সৌদ্রে” ইতি ষষ্ঠী ।

(ক) শকুন্তলা । আমি ইহাকে বিশ্বাস করি না; আর্থ্যপুত্রই
ইহাকে ধারণ করুক ।

তাহার পরে মাতলি প্রবেশ করিল ।

(ক) মাতলি । ভাগ্যবশতঃ ধর্মপত্নীর সহিত সম্মিলিত হওয়ায়
এবং পুত্রের মুখ দেখায় আপনি অভূতপূর্ব লাভ করিয়াছেন ত ? ।

(১) রাজা । অমূল্য সম্পাদিতস্বাদুফলী মে মনোরথঃ । মাতলি ! ন খলু
বিদিতোঃ সমাখণ্ডলস্মৈন ইচ্ছান্নঃ স্মাত ? ।

মাতলিঃ । সখিতম্ । কিমীশ্বরানাং পরোচম্ ।- এহি
 ভগবান্ মারীচস্তে দর্শনমিচ্ছতি (১) । (গ)

রাজা । প্রিয়ে ! অবলম্ব্যতাং পুত্রঃ, ত্বাং পুরস্কৃত্য ভগবন্তং
 দ্রষ্টুমিচ্ছামি (২) । (ঘ)

শকু । লজ্জেমি ক্ব, অজ্জউত্তেণ সছং গুরুঅণসমীবং
 গন্তুং (৩) । (ঙ)

(ঙ) লজ্জে খলু আর্যপুত্রেষ সার্থং গুরুজনসমীপং গন্তুম্ ।

(গ) মাতলিরিতি । সর্বার্থে বায়গতার্থেন ইন্দ্রের বাহ্মনঃ প্রেরিতত্বাৎ কৌতুকে
 স্মিতম্ । ইশ্বরানাং অগ্নিমাধ্বৈশ্বর্যশালিনাম্, কিং বস্তু, পরোচম্ অতীন্দ্রিয়ম্
 অনবগতং তিষ্ঠতীতি তাত্পর্যম্, অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ, অন্তর্যামিতয়া সর্বং প্রণয়মর্থং
 আখণ্ডলস্য বিদিত এবেতি ভাবঃ । মারীচঃ কল্পপঃ, দর্শনং সাচাত্কারম্ ।

(ঘ) রাজেতি । অবলম্ব্যতাং ক্রৌড়ে প্রযতাম্ । পুরস্কৃত্য অগ্নিসরীকৃত্য,
 ভগবন্তং কল্পপম্ ।

(খ) রাজা । বন্ধুজনের সম্পাদিত বলিয়া, আমার অভিলাষের
 ফল ভানই হইয়াছে । মাতলি ! দেবরাজ এই বৃত্তান্ত জানেন নাই ত ?

(গ) মাতলি । (ঈশ্বর হাম্ভের সহিত) অগ্নিমাধ্ব ঐশ্বর্যশালীদের
 কোন্ বিষয় অজ্ঞাত থাকে ? আশুন, ভগবান্ কল্পপ আপনার
 সাক্ষাৎকার ইচ্ছা করেন ।

(ঘ) রাজা । প্রিয়ে ! পুত্রটিকে কোলে লও, তোমাকে সম্মুখে
 করিয়া ভগবান্ কল্পপকে দেখিতে ইচ্ছা করি ।

(ঙ) শকুন্তলা । আর্যপুত্রের সঙ্গে গুরুজনের নিকট যাইতে
 আমার লজ্জা করে ।

(১) ...এছাড়াও... দর্শনং বিতরতি । (২) রাজা । শকুন্তলী ! অবলম্ব্যতাং ।

(৩) শকুন্তলা । দ্ধিরিখামি অজ্জউত্তেণ সছং গুরুসমীবং গন্তুং ।

राजा । आचरितव्यमेतदभ्युदयकालेषु ; तदेहि तावत् (१) । (च)
इति सर्वे परिक्रामन्ति । (छ)

ततः प्रविशत्यदित्या सहासनीपविष्टा मारीचः (१) । (ज)

मारीचः । राजानमवलोक्य । दाक्षायणि । (झ)

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी

दुष्मन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म्म जातं

तत् कोटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥२६॥

(च) राजेति । अभ्युदयकालेषु उन्नतिसमयेषु, एतत् पतिपत्नीपुत्राणां मिलित्वा
गुरुजनबन्दादिकम्, आचरितव्यं कर्त्तव्यम् ; अतो न लज्जितव्यमित्याशयः ।

(छ) इतीति । परिक्रामन्ति कश्चपसमीपं गन्तुं पादक्षेपं कुर्वन्ति ।

(ज) तत इति । मारीचः मरीचिपुत्रः कश्चपः । ननु प्रवेशो नाम अभ्यन्तर-
गमनम्, उपविष्टस्य निवृत्तगमन इत्युपविष्टस्य स्वयं प्रवेशोऽनुपपन्न एवेति चेन्न ईदृशस्थले
जङ्गलार्थलक्षणया जवनिकापसारणादिना सम्यदृष्टिगोचरत्वमेव विशघातोरर्थ इति
प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरोभवतीत्यर्थानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

(झ) मारीच इति । दक्षस्यापत्यं स्त्रीति दाक्षायणी दक्षतनया, तत् सम्बोधनम् ।

पुत्रस्येति । अयम् उपस्थितः पुरुषः, ते तव पुत्रस्य इन्द्रस्य, रणशिरसि समराङ्गने,
अग्रयायी सर्वेषां सैन्यानामग्रगामी, अतएव महावीर इति भावः ; दुष्मन्त इति

(८) राजा । अत्रादद्वेष्टेयं समये एहेकप कर्त्ता उचितः ; अतएव आह्वेन ।

(९) (ईश्वर परे सकले पादक्षेपं करिते नागिन ।)

(१०) तदनन्तरं अदितिर् सहित आसनोपविष्टे कश्चपेन प्रवेश ।

(११) कश्चप । (राजांके देखिना) दक्षतनये !

(१) राजा । अयि । आचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एहि एहि ।

(२) अदित्या सार्द्धमासनस्यः ।

অদितिঃ । সম্ভাবণীঅপ্যহা বা সে আকিদৌ (১) । (জ)

মাতলিঃ । আয়ুষ্মন্ ! এতৌ পুত্রপ্রীতিপিশুনেন চক্ষুষা
দিবৌকসাং পিতরাণ্যায়ুষ্মন্তমবলোকয়তঃ, তদুপসৰ্প (২) । (ট)

(জ) সম্ভাবনীয়প্রমাণা অস্বাক্ষরিতঃ ।

নাম্বা অমিহিতৌ লোকৈরাখ্যাতঃ, ভুবনস্য মর্ত্যলোকস্য, মর্ত্য রচিতা রাজন্যঃ ।
যস্য দুশ্মনস্য, চাপেন ধনুষা, বিনিবৰ্ত্তিতং সম্পাদিতং কৰ্ম্ম শত্রুবিজয়রূপং কাৰ্য্যং
যস্য তৎ তাড়নম্, তৎ প্রসিদ্ধম্, কোটিলম্ তৌচ্ছায়ম্, কুলিশং বজ্রম্, মণ্ডোদরম্,
আমরণম্ অলঙ্কাররূপং জাতম্, যুদ্ধাত্মকপ্রযোজনাভাৱাৎ বীরশরীরশোভাজনকত্বা-
ৎ ইত্যশয়ঃ ।

অত্র আমরণলং প্রতি বিনিবৰ্ত্তিতকৰ্ম্মপদস্যার্থো হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্,
আমরণম্ আমরণরূপমিতি নিরঙ্কং কেবলরূপকঞ্চ অনযৌরহ্মাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

বসন্ততিলকা বৃহত্তম্ ॥২৬॥

(জ) অদিতিরিতি । সম্ভাবনীয়ঃ অবধারণীয়ঃ প্রমাণঃ শক্তির্যস্যঃ সা । তথা
চ অস্বাক্ষরিতদৃশনে নৈব মহাশক্তিরস্মীতি সম্ভাবয়িতুং শক্যত ইত্যশয়ঃ ।

“প্রমাণঃ শক্তিতেজসীঃ” ইতি বিশ্বঃ ।

(ট) মাতলিরিতি । পুত্র পুত্রস্য ইন্দ্রস্য সখিত্বেন পুত্ররূপে ত্বয়ি প্রীতিপিশুনে
ক্লেহস্পৰ্শকেন । দিবৌকসাং দেৱানাম্, পিতরৌ মাতাপিতরৌ, এতৌ অদিতিকম্পপৌ,
আয়ুষ্মন্তং ভবন্তম্ । তৎ তদ্বাৎ, উপসৰ্পং এতযাঃ সমীপং গচ্ছ ।

তোমার পুত্র দেৱরাজের যুদ্ধে ইনি অগ্রগামী হইয়া থাকেন, ইনি
দুশ্মন্তনামে অভিহিত এবং মর্ত্যলোকের রাজা; যাহার ধনুতে বজ্রের
কাৰ্য্য সম্পাদন করে বলিয়া সেই তীক্ষ্ণ বজ্র, ইন্দ্ৰের অলঙ্কারমাত্র হইয়া
থাকে ॥২৬॥

(ঞ) অদिति । ইহার আকৃতি দেখিয়া, প্রভাবের অনুমান করা যায় ।

(১)....সম্ভাবণীআয়ুমাণা । (২)....তদুপসৰ্প ।

राजा । मातले ।

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं,

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यदयज्ञभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभुवः परोऽपि पुरुषश्चक्रो भवायास्यदं (१)

इहं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥२७॥

प्राहुरिति । मुनयः, यत् इहम्, द्वादशधा द्वादशभिः प्रकारैर्मूर्त्तिभिरित्यर्थः, स्थितस्य, तेजसः तेजोमयस्य सूर्यस्य, कारणमुत्पादकम्, प्राहुर्वदन्ति ; यत् इहं कर्तृ, भुवनत्रयस्य स्वर्गमर्त्यपातालआत्मकत्रिजगतः, भर्तारं परिपालयितारम्, तथा यज्ञे भागी येषां ते यज्ञभागा देवास्तेषामीश्वरम् अधिपतिम् इन्द्रमिति तात्पर्यम्, सुषुवे उत्पादयामास ; तथा आत्मना भवतीति आत्मभूर्ब्रह्मा तस्यादपि पर उत्कृष्टः पुरुषो नारायणः, भवाय वासनरूपेणोत्पत्तये, यस्मिन् इहं, आस्यदम् आश्रितःसम्बन्धेन जन्यतासम्बन्धेन च स्थितिम्, चक्रो कृतवान् ; दक्षो ब्रह्मणो ब्रह्माङ्गुलीतो जातः प्रजापतिः मरीचिश्च तस्यैव ज्येष्ठो मानसपुत्रः ताभ्यां सकाशात् सम्भवतीति दक्षमरीचिसम्भवम्, स्रष्टुर्ब्रह्मणः सकाशात्, एकेन पुरुषेण दक्षेण मरीचिना च अन्तरं व्यवधानं यस्य तत् तादृशम्, इदं दृश्यमानम्, तत् इहं दम्पतिद्वयम् किमिति काकुवशेन प्रश्नो व्यज्यते । ब्रह्मणः पौत्रो दक्षश्च च पुत्रो सेधमदितिः किम्, ब्रह्मणः पौत्रो मरीचिश्च पुत्रः सोऽयं कश्चपश्च किमिति सरलार्थः ।

अथ अदितिकश्चपयोर्निरतिशयप्राधान्यप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् सुमुच्योऽलङ्कारः ।

(८) मातलि । आशूअन् ! एहै देवगणेर पिता ओ माता, पूजेर प्रति अशूअन्क दृष्टिते आपनाके देवितेहेन ; अतएव ईशापेर निकटे बान ।

(१) यस्मिन्नात्मभवः...

মাতলিঃ । অথকিম্ । (ঠ)

রাজা । প্রণিপত্য । সমাধ্যামপি বাঁ বাসবন্যোজ্যো দুশন্তঃ
প্রণমতি (১) । (ঙ)

“দুরানাক্ষীতমাঃ পরাঃ” “জন্মহরৌ ভবৌ” “বিহীনৈ মিথুনং হন্যে যুগ্মশু যুগলং
যুগ্ম” ইত্যমরঃ ।

দ্বাদশাদিত্যা মিতাচরাযাং দিব্যবিধিপ্রকরণে পরিগণিতাঃ । যথা—

“ধাতার্যমা চ মিতশ্চ বরুণৌঃশৌ ভগস্তথা ।

বন্দ্রৌ বিবস্বান্ পূষা চ পর্জন্যৌ দশমঃ স্মৃতঃ ॥

ততস্বষ্টা ততৌ বিশ্বরজঘন্যৌ জঘন্যজঃ ।

ইত্যেতে দ্বাদশাদিত্যা নামभिः परिकीर्तिताः ॥”

বিশ্বপুরাণে—“অদিতৈঃ কশ্যপাজ্জাতাঃ দেবাস্যে ন্দ্রাদযৌঃনচ ।”

“মন্বন্তরে চ সম্রাটো তথা বৈবস্বতে দ্বিজ ।

বামনঃ কশ্যপাঙ্গিরদিত্যাং সম্বভূব হ ॥”

প্রমাণান্তরাণ্যনুসন্ধানি । শ্রাদ্ধলবিকীড়িতং বচনম্ ॥২৩॥

(ঠ) - মাতলিরিতি । অথকিমিত্যঙ্কীকারে ।

রাজা । মাতলি !

মুনিগণ বাঁহাদিগকে দ্বাদশরূপে অবস্থিত তেজের (সূর্য্যের) উৎপাদক
বলিয়া থাকেন ; বাঁহারা, ত্রিভুবনের রাজা এবং যজ্ঞের অংশভাগী ইত্য্রকে
উৎপাদন করিয়াছেন এবং ব্রহ্মা হইতেও প্রধান পুরুষ স্বয়ং নারায়ণ
বামনরূপে জন্ম গ্রহণ করিবার জন্ত, বাঁহাদের উপরে আশ্রয় লইয়াছিলেন ;
দক্ষ ও মরীচি হইতে উৎপন্ন এবং ব্রহ্মা হইতে একটা পুরুষমাত্রে ব্যবহিত
এই কি সেই দম্পতিযুগল ? ॥২৭॥

(ঠ) মাতলি । হাঁ ।

(১) রাজা । সপগম্য । সমাধ্যামপি বাসবান্যোজ্যঃ....

मारीचः । वत्स ! चिरं जीवन् पृथिवीं पालय (१) । (ढ)

अदितिः । अप्पदिरधो होहि (२) । (ण)

शकुन्तला पुनसहिता पादयोः पतति (३) । (त)

मारीचः । वत्से !

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरव्या न ते योज्या पौलोमीमङ्गला भव (४) ॥२८॥

(घ) अप्रतिरथी भव ।

(ड) राजेति । वामवय इन्द्रस्य निधीज्यो दासः । एतेनात्मनो नितान्तापकर्षो
अच्यते । वां युवाभ्याम् ।

“निधीज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः” इत्यमरः ।

(ढ) मारीच इति । चिरमित्यस्योभयव्याप्यन्वयः । तेन चिरं जीवन् चिरमेव
पृथिवीं पालयेत्यर्थः ।

(ण) अदितिरिति । अप्रतिरथः प्रतिपक्षरहित इत्यर्थः ।

(त) शकु इति । पादयोः अदितिकश्चपयोः प्रत्येकं चरणयोरिति तात्पर्यम् ।
पादादीनां हिलविशिष्टा जातिरिति चतुर्षु पादैष्वर्थेष्वपि द्विवचनम् ।

आखण्डलेति । भर्ता तव पतिर्दुःसन्तः, आखण्डलसमः प्रभावे सम्पत्तौ च इन्द्रतुल्यः

(ड) राजा । (अविपात करिष्या) इत्येव दास दुग्धञ्च, आपनान्तेन
इहै कनकेहै अणाम करितेछे ।

(ढ) कञ्चप । वत्स ! चिरजीवी इहैवा पृथिवी पालन कर ।

(ण) अदिति । विपक्षविहीन इव ।

(त) शकुन्तला । (भूखेन सहित उशादेन चरणे पतित इहैल ।)

(१)....चिरं जीव.... (२)....वच्छ । अप्पदिवही होष ।

(३) शकुन्तला । दारअसहिता वो पादवन्दण करेसि ।

(४)....न ते योग्या पौलोमीमङ्गली....

অদितिঃ । জাদে ! মনুণী বহুমদা হোহি, অম্বচ দীহাজ
চহমপক্ব' অলঙ্করেদু । এধ উপবিসধ (১) । (থ)

(থ) জাতি ! মনু'ব'হুমতা ভব । অম্বচ দীর্ঘাযুঃ সমযপচমলঙ্করৌতু ।
এতম্ উপবিশতম্ ।

তথা সুতঃ অয' পুত্রঃ, জয়ন্তী জয়ন্তনামা ইন্দ্রাভ্যজঃ প্রতিমা উপমা যস্য সঃ । অতএব
তে তব সম্বন্ধে, অন্য্য ক্রিয়মাণেতরা, আশীঃ অ'শ'সা, ন যোজ্যা অস্বাভিন' প্রবর্ত'নৌযা,
মনু'পুত্র বিচ্চান' প্রাগৈবশ্রাতিরিক্ততয়া জাতত্বাদিত্যাশয়ঃ । কেবল' পৌলোম্যঃ শব্দেদ্য
মঙ্গলমিব মঙ্গলম্ অবৈ ধম্মমনু'প্রিয়বাদিরূপ' যস্তাঃ সা তাড়য়ী ভব ।

অন্য তৃতীয়চরণার্থ' প্রতি পূর্বাঙ্গগতবাক্যার্থ'দ্বয়' হেতুরিতি বাক্যার্থ'হেতুক' কাব্য-
লিঙ্গম্, তথা পূর্বাঙ্গে হে অর্থোপমে চতুর্থ'চরণে চ লুপ্তোপমা, ইত্যেতিবা' গুণপ্রধানভাবি-
নাঙ্কাক্তিभावात् सङ्करः । आश'সা নাম নাখ্যালঙ্কার্য' । যথা দর্পণে—

“আশ'সন' স্যাদাশ'সা” ॥২৮॥

(থ) অদিতিরিতি । বহুমতা অত্যাডতা । অম্বচ দীর্ঘাযুসে পুত্র' ইত্যর্থঃ ।
সমযপচ' সাতপচ' পিতৃপচ'চ, অলঙ্করৌতু সদাচারাদিনিত্যাশয়ঃ । এতম্ আগচ্ছতম,
উপবিশত' সাতাঃপুত্রৌ যুবাণিতি শ্রীষঃ ।

কঞ্চপ । বৎসে ! ইন্দ্রের তুল্য তোমার স্বামী এবং অম্বস্তের তুল্য
তোমার পুত্র ; অতএব তোমাকে অন্য আশীর্বাদ করিবার নাই ; কেবল
ইন্দ্রাণীর গায় মঙ্গলবতী হও ॥২৮॥

(থ) অদिति । বৎসে ! ভর্তার বিশেষ আদরের পাত্র হও ; আর
এই দীর্ঘায়ু বালকটী, মাতৃ-পিতৃ-উভয় পক্ষকে অলঙ্কৃত করুক । আইন
উপবেশন কর ।

(১) মনুণী অহিনয়া হৌতু । অম্বচ' দীহাজ বচ্ছ'নী চহমকুলবদনী
হৌতু । উপবিসহ ।

सर्वे प्रजापतिमभित उपविशन्ति । (द)

मारीचः । एकैकं निर्दिशन् । (ध)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी, सदपत्यमिदं, भवान् ।

अद्या, वित्तं, विधियेति त्रितयं तत् समागतम् ॥२६॥

(द) सर्वं इति । प्रजापतिं कल्पम्, अभित उभयपार्श्वयोः दक्षिणे दुषन्तो मातृस्थ, वामे च पुत्रसंहिता शकुन्तलेत्यर्थः ।

प्रजापतिमिति "तसोभयाभिपरिसर्वैः" इति द्वितीया ।

(ध) मारीच इति । निर्दिशन् अङ्गुल्येति शेषः ।

दिष्ट्येति । दिष्ट्या भाग्येन, साध्वी सच्चरित्रा शकुन्तला, इदं सत्पुत्रत्वादुत्तमम्, अपत्यं सन्तानं, भवान् स्वयञ्च, एकत्र विद्यत इति शेषः । तत् तस्माद्धेतोः, अद्या आद्यां दृढविश्वासः, वित्तं यज्ञादिकार्यसम्पादनीपयोगि धनम्, विधिय तादृशकार्यस्य परिपाटीविधायकं शास्त्रञ्च, इति त्रितयम् एतत् त्रयम्, समागतं सन्धिलितम् ।

अत्र वस्तुत एव अद्यावित्तविधीनां तत्र तदानीं समागमो नासीदिति वस्तुसम्बन्धी-
सम्बन्धेन अद्यावित्तविधीनां समागमे यज्ञादिकार्यमित्थं स्त्रीपुत्रपतीनां युष्माकं समागमे
एतद्व्यवसायसमीपं सुसम्पन्नमाह्लादकरञ्च भविष्यतीति विस्वानुविम्बभावं बोधयतीति
असम्बन्धवस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः, शकुन्तलां प्रति अद्यायाः, अपत्यं प्रति वित्तस्य,
दुषन्तं प्रति च विधेयं, उद्देशकमेणानुद्देशात् यथासंख्यमलङ्कारस्य, अनयोग्यप्रधान-
मतिगोष्ठाङ्गिभावात् सङ्करः । वामनादिभिरालङ्कारिकैरस्तिभवतिविद्यत इत्यादिक्रियाणा-
मनुपादानेऽपि सामर्थ्यादवगम्या न्यूनपदत्वदीयानङ्गीकारात् न्यूनपदत्वदीयः ।

"प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा अज्ञेत्युदाहृता" इति प्रायश्चित्ततत्त्वे देवलः ॥२६॥

(द) (मकले कश्चपेन दूहे पार्श्वे उपवेशनं करिनेन ।)

(ध) कश्चप । (अङ्गुलीद्वारा एक एकटीके निर्दिशं करतः)

मातृस्थो शकुन्तला, एहे उल्लस मन्तान एवः तूयि, एहे तिन जनहे आख

राजा । भगवन् ! प्रागभिप्रेतसिद्धिः, पश्चाद्दर्शनम् ;
इत्यपूर्वः खलु वोऽनुग्रहः । कुतः—(१) (न)

उदेति पूर्वं कुसुमं, ततः फलं ;

घनोदयः प्राक्, तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तकयोरयं क्रमः,

तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥३०॥

(न) राजेति । अभिप्रेतसिद्धिः दर्शनार्थिनी मङ्गलं जायत इति शेषः,
पश्चात् दर्शनं भवादृशानां साक्षत्कारः, इति हेतोः वो युष्माकम्, अनुग्रहः अपूर्वः
खलु नूतनप्रकार एव, अश्रयेभूत एव वा । कथमेतदित्याह कुत इति ।

अथ अभिप्रेतसिद्धिरित्यनेनात्मनः शकुन्तलाविरहदुःखापगमसूचनात् समयो नाम
निर्वहणसन्धेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“समयो दुःखनिर्घ्याणम् ।”

“अभिप्रेताथसिद्धिमङ्गलम्” इति तिथितत्त्वे ध्यातः ।

उदेतीति । पूर्वं फलीतपत्तेः प्राक्, कुसुमं फलकारणीभूतं पुष्पम्, उदेति
तत्फलतथोक्तपद्यते, ततस्तदनन्तरम्, फलं कुसुमकार्यभूतं चूतादिफलम्, उदेति ;
तथा प्राक् पयसः पूर्वम्, घनोदयः पयःकारणीभूतमेवाविर्भावः, भवतीति शेषः, तदनन्तरं
पयो घनोदयकार्यभूतं वृष्टिजलम्, भवति । अतएव निमित्तं कारणञ्च नैमित्तिकं

भाग्यवशतः एकत्र मिलित इहेयाह ; अतएव श्रद्धा, धन एवः शान्ति एव
तिनै मिलित इहेयाह ॥२२॥

(न) राजा । भगवन् ! पूर्वम् अङ्गीकृतम्, पश्चेत् साक्षात्कारः ;
अतएव आपनादेव अनुग्रहं नूतन रक्तमेव । केन न—

(१) ... अतोऽपूर्वः ... ।

মাতলিঃ । আয়ুষ্মন্ । एवं প্রসীদন্তি বিশ্বগুরবঃ (১) । (প)
রাজা । ভগবন্ ! ইমামান্নাকরীণী বো গান্ধর্বোণ বিবাহ-
বিধিনোপয়স্য কস্যচিৎ কালস্য বন্ধুভিরানীতাং স্মৃতিশৈথি-
ল্যাৎ প্রত্যাदिशन्नपराद्धोऽस्मि अत्रभवतो युष्मत्गोत्रस्य कण्वस्य,

कार्येषु तयोः, अथ पूर्वोक्तरूपः, क्रमः पौर्वापर्यम्, नियत इति शेषः । तु किन्तु,
तव प्रसादस्य सम्पत्कारणीभूतस्य अनुग्रहस्य, पुरः पूर्वमेव सम्पदः कार्यभूता मङ्गलादि-
सम्पत्तयः, उत्पद्यन्ते तत्तदर्थिन इति शेषः । अतएव सर्वविलक्षणत्वादपूर्वं एव युष्माक-
मनुग्रही मय्येवासौ प्रत्यक्ष्येति भावः ।

अत्र द्वितीयचरणार्थं प्रति पूर्वार्द्धगतवाक्यार्थानां हेतुत्वादाकार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
चतुर्थचरणे कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा अतिशयोक्तिश्च, अनयोः परस्पर-
निरपेक्षतया संच्छिद्यते ।

अत्र प्रियोक्तिर्नाम नाट्यज्ञचरणञ्च । तथा च दर्पणे—

“स्यात् प्रमाणयितुं पुज्यं प्रियोक्तिर्द्वैषभाषणम् ॥”

‘व’ शस्यविल’ वृत्तम् ॥ ३० ॥

(প) মাতলিরিতি । বিশ্বগুরবো জগচ্ছিচক্কাঃ, এবম্ ইত্যম্মকারমেব, প্রসীদন্তি
সানুগ্রহা भवन्ति ; अतएव नात्र किञ्चिदपूर्वत्वमिति भावः ।

আগে ফুল ফুটে, পরে ফুল জন্মে এবং আগে যেখা দেখ, তা'র
পর জন হয় । সুতরাং কারণ ও কার্যের এই ক্রম ; কিন্তু আপনার
অনুগ্রহের আগেই সম্পদ জন্মে ! ॥৩০॥

(প) মাতলি । আয়ুষ্মন্ ! যাঁহারা জগতের গুরু, তাঁহারা এই
ভাবেই প্রসন্ন হইয়া থাকেন ।

(১) মাতলিঃ । एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

पश्चादेनामङ्गुरीयकदर्शनारूढस्मृतिः । ऊढपूर्वामवगतोऽहम्,
तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति (१) । (फ)

(फ) राजेति । वो युष्माकम्, आज्ञाकारी किङ्करीम्, इमां शकुन्तलाम्, उपयस्य परिणीय, कस्यचित् कालस्य अतिक्रमानन्तरमित्यर्थः, वन्धुभिर्धातृस्थानीयैः शाङ्गरवादिभिः, आनीतामिमां शकुन्तलामिति सम्बन्धः, स्मृतिश्चैथिल्यात् स्मृतिर्धर्माङ्कितोः, प्रत्यादिशन् निराकुर्वन्, अवभवती मुनित्वेन पूजनीयस्य, ययुमेव गोत्राणि गौरवेण बहुवचनात् त्वमेव आदिपुरुषो यस्य तस्य, कस्यस्य समीपे, अपराद्धः कृतापराधः अस्मि, तत्कन्याया एव प्रत्यादेशादित्याशयः, अङ्गुरीयकदर्शनेन आकृष्टा मनस्युपस्थिता स्मृतिर्यस्य स तादृशोऽहम्, ऊढपूर्वां पूर्वपरिणीताम् इमां शकुन्तलामिति सम्बन्धः, तत् स्मृतिश्चैथिल्यं विस्मरणमिति यावत् चित्रमिव मे प्रतिभाते आश्चर्यमिव मे ज्ञानविषयीभवति, तत्कारणाभावादिति भावः ।

अतएवात्र उपगूहनं नाम निर्वहणसम्बन्धम् । यथा दर्पणे—

“तन्निवेदुपगूहनम् । यत् स्यादङ्गुतसम्प्राप्तिः ।”

“वञ्चपरम्पराप्रसिद्धमादिपुरुषव्रजान्तरूपं गोत्रम्” इत्युदाहृतत्वे आसः ।

(फ) राजा । भगवन् ! আমি আপনাদের আজ্ঞাকারিণী এই শকুন্তলাকে গাঙ্গুর্বিধানে বিবাহ করিগাছিলাম ; তাহার পর কিছুকাল অতীত হইলে, ইহার বন্ধুগণ ইহাকে নিয়া গিয়াছিলেন, তখন আমি বিস্মৃতিবশতঃ ইহাকে প্রত্যাখ্যান করিগা, আপনার বংশসম্বৃত পুজীয় কণ্ঠের নিকট অপরাধী হইগাছি ; তাহার পর অঙ্গুরীদর্শনে আমার স্মরণ হইগাছিল যে, আমি ইহাকে পূর্বে বিবাহ করিগাছিলাম ; সুতরাং আমার সেই বিস্মরণ বিচित्र বলিয়া বোধ হইতেছে ।

(১)....পশ্চাদঙ্গুরীযকদর্শনাৎ উদপূর্বাং তদুদ্বিতরমবগতোঃহম্ ।....যুগ্ম-
সগৌত্রস্ব....।

यथा गजे साधु समच्चरूपे (१)

कस्मिन्नपि क्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वाय भवेत् प्रतीतिः (२)

तथाविधो मे मनसो विकारः ॥३१॥

मारीचः । वत्स ! अलमात्मापराधशङ्कया, सम्मोहोऽपि
त्वय्युपपन्न एव । श्रूयताम्—(३) (ब)

उपमाविन्वासेन तत् च्युतिर्गोचरित्वस्य चित्रत्वं प्रतिपादयति यथेति । साधु सम्यक्
समच्चं प्रत्यक्षीभूतं रूपमाकृत्यस्य तस्मिन् तथोक्ते, कस्मिन्नपि गजे हस्तिनि, क्रामति
प्रतिक्रम्य गच्छति सति, यथा संशयः स्यात् 'अत्र गज आगतो न वा' इति सन्देहो
भवेत्, अथ अनन्तरम्, पदानि तस्य गजस्य पदच्छिन्नानि दृष्ट्वा, प्रतीतिः 'इतो गज एव
गतः' इति निर्णयो भवेत् ; तथाविधः तत्पकारः, मे मनसो विकारः मनोवृत्तेरन्यथा-
त्मम्, आसीदिति शेषः । तथा च सम्यक्प्रत्यक्षभूतायां शकुन्तलायाम् 'इयं किं
परिणीतपूर्वा' इति सन्देह आसीत्, परच्च अङ्गुरीयात्मकचिह्नदर्शनेन 'परिणीतैव सा'
इति निर्णयो जात इति भावः ।

अत्र श्रौतोपमा लङ्कारः । इन्द्रवज्रं पेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्गन्तम् ॥३१॥

(ब) मारीच इति । आत्मापराधस्य शङ्कया सम्भावनया, सम्मोहः च्युतिर्भ्रमः,
उपपन्न एव सम्भवपर एव ।

कोनो हाती ठिक् प्रतापभावे अतिव्रम करिग्रा चनिग्रा गेने
वेयन संशय इय वे, 'हाती गिग्राछे कि ना' ताहार पर मेइ. हातीर
पायेर ठिक् देखिग्रा अरुगानद्वारा ठिक् इय वे, 'निच्छइ हाती गिग्राछे'
आमार मनेर विकारो, मेइरूपइ इइग्राछे ॥३१॥

(१) यथा गजो नेति समच्चरूपे । (२) दृष्ट्वा तु ।

(३) ...त्वय्युपपन्नः । श्रूयताम् ।

রাজা । অবহিতোঽস্মি । (ম)

মারীচঃ । যদৈবাম্বরস্তৌর্য্যাবতরণাৎ প্রত্যাখ্যানবিক্তবাং
শকুন্তলামাটায় দাচ্যায়ণীমুপগতা মেনকা, তদৈব ধ্যানা-
দবগতব্রহ্মান্তোঽস্মি, দুর্বাসসঃ শাপাদিয়ং তপস্বিনী সহধর্ম্ম-
চারিণা ত্বয়া প্রত্যাদিষ্টা ; স চাক্কুরীযদর্শনাবসানঃ
শাপ ইতি (১) । (ম)

(ম) রাজেতি । অবহিতোঽস্মি ভবদাক্যমাকর্ণয়িতুং কৃতমনোভীষোঽস্মি ।

(ম) মারীচ ইতি । অবতরন্যনেতি অবতরণং ঘট্যঃ, অম্বরস্তৌর্য্যস্য তদাখ্যায়ণি
প্রসিদ্ধস্য শব্দতৌর্য্যস্য অবতরণাৎ ঘট্যৎ । উপগতেতি ক্রিয়াপেদ্ব্যেব ইদমপাদান-
ত্বম্, ন পুনরাদ্যেতি ক্রিয়াপেদ্ব্যা তথাত্বে "দেব ! পরাশক্তেযু কল্মষিণ্যেযু, সর্পে
নিন্দনৌ স্থানি ভাগ্যানি বালা" ইत्याদিপদ্ব্যমাজ্ঞোক্তেন সহ বিরোধঃ স্ম্যৎ, তেন চ
রাজধানীত এব শকুন্তলায়হণস্য প্রত্যাখ্যাতত্বাৎ । ততশ্চ মেনকা রাজধানীতঃ শকুন্তলা-
মাটায় তদাক্কুরীযকল্মেষণায় অম্বরস্তৌর্য্যে অবতীর্ষ্য, তব চ তদপ্রাপ্য পুনরুত্তরী দাচ্যায়ণী-
মুপগতেতি মন্তব্যম্ । প্রত্যাখ্যানেন বিক্তবাং শ্রীকাকুত্সাম্ । দাচ্যায়ণীমক্ৰীতম্,
উপগতা শকুন্তলায়া রক্ষণার্থমিতি ভাবঃ । ইয়ং তপস্বিনী শ্রীচ্যা শকুন্তলা, সহধর্ম্ম-
চারিণা পত্ন্যা । অক্কুরীযকদর্শন এবাবসানং সমাপ্তির্যস্য স তথোক্তঃ । ইতি শূন্যতামিতি
পূর্বেণান্বয়ঃ । অতএব মুনিপ্রাপাদেব জাতত্বাৎ ত্বয়ি সম্বোধে উপপন্ন এবিতি ভাবঃ ।

(ব) কথম্ । বৎস ! নিজেয় অপরাধ আশঙ্ক্য করিও না ।
তোমার বিশ্বাসিত সঙ্গতই হইয়াছে । শোন—

(ভ) রাজা । মনোযোগী হইলাম ।

(ম) কথম্ । যখনই মেনকা, শচীতীর্থ হইতে প্রত্যাখ্যানবিস্তার
শকুন্তলাকে নিয়া অদ্বিতীয় নিকট আসিয়াছিল, তখনই আমি ধ্যান

(১) প্রত্যচবৈকল্যম্...। ধ্যানাদবগতীঽস্মি...সহধর্ম্মচারিণী...প্রত্যাদিষ্টা নান্বধিতি ।
স চাক্কুরীযকদর্শনাবসানঃ ।

राजा । सीच्छासमात्मगतम् । एषे वचनीयान्मुक्तोऽस्मि (१) । (य)
शकु । स्वगतम् । दिष्टिआ अआरणपच्चादेसी ण अज्जउत्तो ।
ण उण सत्तं अत्ताणं सुमरेमि । अधवा ण सुदो सुखहिअ-
आए मए अअं सावो, जदो सहीहिं अच्चाअरेण सन्दिट्ठस्मि
'सो राआ जइ तुमं ण सुमरेदि, तदा एदं अङ्गुलीअअं
दंसेसि' त्ति (२) । (र)

(र) दिष्ट्या अकारणप्रत्यादेशी नार्थपुत्रः । न पुनः शप्तमात्मानं क्षरामि ।
अथवा न श्रुतः शून्यहृदयया मया अयं शापः, यतः सखीभ्यामत्यादरेण सन्दिष्टास्मि,
'स राजा यदि त्वां न क्षरति, तदा इदमङ्गुरीयकं दशंघसि' इति ।

(य) राजेति । सीच्छासम् अपराधजनितात्मग्लानिनिवृत्तिमुच्यते सदृशतयासेनं
सहितम् । वचनीयान् 'अकारणं शकुन्तला प्रत्याख्याता' इति लोकापवादान् मुक्तोऽस्मि
तच्छापवृत्तान्तस्यापि लोके प्रचारसम्भवादित्याशयः ।

(र) शकु इति । दिष्ट्या भाग्येन, अकारणप्रत्यादेशी विना हेतुं मम प्रत्याख्यान-
कारी न जातः, दुर्वासमः शापस्यैव कारणस्य सत्त्वादित्याशयः । शप्तं तच्छापविषयी-
भूतम् । शून्यहृदया चिन्तान्तरेण अन्यमनस्कया । सखीभ्याम् अनसूयाप्रियंवदाभ्याम्,
सन्दिष्टास्मि भर्तुं गृहे गमनवेलायामित्यर्थः ।

करिशा मयस्तु वृत्ताल्ल जानिते पारिशाहि दे, दुर्सागार शापे तुमि खात्री
इहेशाँ एहे दुःखिनी शकुल्लनाके प्रत्याधान करिशाह् ; अङ्गुरीपर्मनहे
मेहे शापेण अल्ल ।

(य) राजा । (उच्छ्वासैः सहितं स्वगतं) एहे लोकापवाद इहेते
मुक्त इहेनाम ।

(१) सीच्छासम् । (२) ...ण सत्तं... । अधवा पत्ता मए सहि सावो विरह-
सुखविषयाए ण विदिदो, जदो सहीहिं सन्दिष्टास्मि भक्तुणी अङ्गुलीअअं दंशइदव्वं त्ति ।

সারীচঃ । শকুন্তলাং বিলীক্য । বত্সে ! বিদিতার্থাসি ।
তদিদানীং সহধর্মচারিণং প্রতি ন ত্বয়া মন্যুঃ করণীয়ঃ ।
পশ্য—(১) (ল)

শাপাদসি প্রতিহতা স্মৃতিলোপরুদ্ধে (২)

ভর্তৃর্হ্যপেততমসি প্রমুতা তবৈব ।

জ্ঞায়া ন মূচ্ছতি মলোপহতপ্রসাদে

শুভে তু দর্পণতলে সুলভাবকাশা ॥৩২॥

অত্র নির্ণয়ী নাম নির্বচনসম্বন্ধে রঙ্গম্—“নির্ণয়ঃ পুনঃ । অনুভূতার্থকথনম্” ইতি
দর্পণলক্ষণাত্ ।

(ল) সারীচ ইতি । বিদিতার্থাসি অগতসর্ব্বজ্ঞানাসি । ততস্মাত্, সহ-
ধর্মচারিণং পতিম্, মন্যুঃ আত্মপত্যাখ্যাননিবন্ধনঃ ক্রোধঃ, ন করণীয়ঃ, তথালৈ
সহধর্মচারণস্যৈব ব্যাঘাত ইत्याশয়ঃ ।

“মন্যুর্দৈব্যে ক্রতৌ ক্রুধি” ইত্যমরঃ ।

(২) শকুন্তলা । (স্বগত) ভাগাবতঃ আর্ষাপুত্র বিনা কারণে
প্রত্যাখ্যান করেন নাই । আমি কিন্তু নিজেই অভিযুক্ত বলিয়া স্বরণ
করিতে পারিতেছি না । অথবা আমি শূন্যহৃদয়া ছিলাম বলিয়া এই
শাপ শুনিতে পাই নাই ; যে হেতু সখীরা বিশেষ আদর করিয়া
বলিয়াছিল যে, “যদি সেই রাজা তোমাকে স্বরণ না করেন, তবে এই
আংটি দেখাইবে” ।

(ল) কথঞ্চ । (শকুন্তলার প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) বত্সে ! সমস্ত
বৃত্তান্তই জানিতে পারিলে ; সুতরাং এখন স্বামীর প্রতি তুমি ক্রোধ
করিও না । দেখ—

(১)....মন্যুঃ কার্য্যঃ.... (২)....স্মৃতিলোপরুদ্ধে....

রাজা । যথাহ্ণ ভগবান্ । (ব)

মারীচঃ । বত্‌স । কচ্ছিদভিনন্দিতস্বয়া অস্মাভি-
বিধিবদনুষ্ঠিতজাতকর্মাদিক্রিয়ঃ পুত্র এষ শাকুন্তলীয়ঃ (১) । (শ)

শ্রাপাদিত । ভক্তরি পত্নী দুশ্মনো, শ্রাপাত্‌ দুর্বাসসৌষ্টবসম্প্রদাতা স্মৃতিলোপেণ
বিষ্মরণে কলি নিষ্ঠুরে সতি, প্রতিহতা প্রত্যাখ্যাতা অসি, অপেততমসি হৃদাগ্নৌ বিগত-
বিষ্মরণে, ভক্তরি তস্মিন্‌ইব পত্নী দুশ্মনো, তবৈব প্রমুতা পত্নীলম্বমাধিপত্যম্‌, বচন্ত
ইতি শ্রেষঃ । তথা চ ছায়া প্রতিবিস্মম্‌, মলিন ধূল্যাদিনা উপহৃতো নাশিতঃ প্রসাদো
নির্মলতা यस্য তস্মিন্‌ তাড়শে, দর্পণতলে মুকুরীপরি ন মুচ্ছতি ন পততি ; সু কিনি,
যুগ্মে নির্মলি, দর্পণতলে তবৈব মুকুরীপরি, সুভবঃ অবকাশঃ প্রবেশী যস্যঃ সা তথাবিধা,
ভবত্যেবেতি শ্রেষঃ ।

অত্র ছায়াশাকুন্তলয়োঃ সাম্যস্য প্রাধিকানেন গম্যত্বাত্‌ দৃষ্টান্তোক্তদ্বারঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্‌ ॥২২॥

(ব) রাজিতি । ভগবান্‌ সাহস্রাঙ্গান্‌ মারীচঃ, যথাহ্ণ সত্যং ব্রবীতি । অতএব
এতদুক্ত্যনুরূপমেবাচরণীয়মিতি ভাবঃ ।

(শ) মারীচ ইতি । অস্মাভিঃ বিধিবত্‌ যথাশাস্ত্রম্‌ অনুষ্ঠিতাঃ জাতকর্মাদয়ঃ
ক্রিয়া यस্য সঃ, শাকুন্তলায়া অপত্যমিতি শাকুন্তলীয়ঃ, এষ পুত্রঃ, ত্বয়া অভিনন্দিতঃ
বিশেষণাঢ্যতঃ কচ্ছিত্‌ ইতি বেদিতুমিচ্ছামীত্যর্থঃ ।

স্বামী, দুর্ক্সামার শাপে বিশ্বস্তিবশতঃ নিষ্ঠুর হইলে তুমি প্রত্যাখ্যাত
হইয়াছিলে; এখন সে বিশ্বস্তি গিয়াছে; স্বতরাং সে স্বামীতে তোমারই
প্রভু হইয়াছে । ধূলিপ্রভৃতি পড়িয়া নির্মলতা নষ্ট করিলে সে দর্পণে
প্রতিবিম্ব পড়ে না; কিন্তু নির্মল দর্পণে অনাগ্রাসেই প্রতিবিম্ব পড়িয়া
থাকে ॥৩২॥

(ব) রাজা । ভগবান্‌ স্বার্থই বলিয়াছেন ।

(১)....বিধিবদস্মাভিরনুষ্ঠিতজাতকর্মা পুত্রঃ....।

রাজা । ভগবন্ ! অত্র খলু মে বংশপ্রতিষ্ঠা । ইতি বালকং
হস্তেন গৃহ্ণাতি (১) । (ঘ)

সারৌচঃ । ভাবিনং চক্রবর্তিনমেনমবগচ্ছতু ভবান্ ।
পশ্যতু—(১) (স)

রথেনানুহ্বাতস্থিমিতগতিনা তীর্ণজলধিঃ

পুরা সমদ্বীপাং জয়তি বসুধামপ্রতিরথঃ ।

ইচ্ছায়ং সচ্ছানাং প্রসমদমনাৎ সর্বদমনঃ

পুনর্যাস্থিত্যখ্যাং ভরত ইতি লোকস্য ভরণাৎ ॥২৩॥

“কশিত্ব কামপ্রদেয়ং” ইত্যমরঃ । জাতকর্ম্যং সংস্কারবিশেষঃ “প্রসবে জাতকর্ম্যং চ”
ইতি যাজ্ঞবল্ক্যবচনাৎ ।

(ঘ) রাজেতি । অত্র খলু পুত্রান্तरাভাবাৎ অন্নিভেব পুত্রং, বংশস্য প্রতিষ্ঠা
স্থিতিঃ । অতএব অবশ্যমেবাভিনন্দিত ইत्याশয়ঃ ।

(স) সারৌচ ইতি । এনং পুত্রম্, ভাবিনং ভবিষ্যন্তম্, চক্রবর্তিনং সার্বভৌমঃ
সমগ্রপৃথিবীশ্বরমিত্যর্থঃ । কথং চক্রবর্তী ভাবীত্যাহ পশ্যত্বিতি ।

“চক্রবর্তী সার্বভৌমঃ” ইত্যমরঃ ।

(খ) কশপ । বৎস ! আমি যথাবিধানে এই বালকের জাত-
কর্ম্যাদি কার্য্য করিয়াছি, সুতরাং তুমি এই শকুন্তলার পুত্রটাকে বিশেষ-
রূপে আদর করিয়াছ ত ? ।

(ঘ) রাজা । ভগবন্ ! এই বালকের উপরেই আমার বংশরক্ষার
ভার রহিয়াছে । (এই বলিয়া হস্তদ্বারা বালকটাকে ধরিলেন ।)

(স) কশপ । তুমি ইহাকে ভাবী সম্রাট বলিয়া জানিবে । দেখ—

(১)····· বালকমিত্যাदि পুস্তকান्तरे नास्ति ।

(২)····· तथा भाविनम्····· पश्य ।

রাজা । ভগবত্ কৃতসংস্কারেঽস্মিন্ সৰ্বমাশংসে (১) । (হ)

রথেনিতি । অর্থং তব পুত্রঃ, অপ্রতিরথঃ প্রতিহন্ধিরহিতঃ সন্, অনুহাতেন আকাশে
চলনাত্ প্রতিঘাতাভাবেন স্তিমিতা স্থিরা চতুর্দ্বারহিতেনিতি যাবত্ গতির্গমনং যস্য তেন
তাড়শেন, রথেন রথাকারেণ বিমানেন, ঘোটকচালিতেন সামান্যরথেন জলধিতরণাসম্ভবাত্,
তীর্ণা অতিক্রান্তা জলধয়ঃ সমুদ্রা যেন স তাড়শঃ সন্, পুরা আগামিকালি, সম হীপা
যস্য তাং সমহীপাং সময়সিবেতি তাৎপর্যম্, বসুধাং পৃথিবীম্, জয়তি জেয্যতীত্যর্থঃ ।
ইহ আশ্রমে, সচ্চান্দাং সিংহাদিজন্তুনাং, প্রসমং বলেন দমনাত্ খর্ব্বাকরণাত্ হেতৌ,
সর্বদমন ইত্যুচ্যত ইতি শিষ্যঃ, পুনঃ লোকস্য ভরণাত্ রাজ্যং প্রাপ্য জগতী রচনাত্
হেতৌ, ভরত ইতি আখ্যাং নাম, যাযুতি প্রাপ্যতি । অতএব অয়মসাধারণী বালকঃ
অবস্থমিবাভিনন্দনীয় ইত্যभिপ্রায়ঃ ।

“নিকটআগামিকৈ পুরা” ইতি “দ্রব্যাসুব্যবসায়েষু সত্ৰমস্বী তু জন্মবু” ইতি চামরঃ ।

পুরাশব্দযোগে জয়তীত্যত্র “প্রয়োগতঃ” ইতি ভবিষ্যত্কালি বচমানা । সর্বান
দমনতীতি সর্বদমনঃ নন্দ্যাদিত্বাত্ কর্ত্তরি যুপ্রত্যয়ঃ । ভরতীতি ভরতঃ পৃথ্বীদরাদিত্বাত্
নিহতঃ ।

রথেন তীর্ণজলধিরিতি লিখিতা মহাকবিণা কালিদাসীনাপি তৎকালি ভারতে
বিমানব্যবহার আসীদিতি বাদমঞ্জীকৃতমিতি প্রতীয়তে ।

শিখরিণী ব্রহ্ম ॥ ২৩ ॥

(হ) রাজেনিতি । ভগবতা মারীচেন কৃতাঃ সংস্কারা জাতকর্মাদিসংস্কারকর্মাণি
যস্য তস্মিন্, অস্মিন্ মম পুত্রে, সৰ্ব্বে জলধিতরণাদিকম্, আশংসে সম্ভাবয়ামি ;
ভবত্ কৃতসংস্কারতয়ৈব মহতেজস্বিন্সম্ভবাদিতি ভাবঃ । তথা চাক্ষুরাঃ—

তোমার এই পুত্র বিপক্ষবিশীন হইয়া, প্রতিঘাত না লাগায় স্থিরগতি
রথে সমুদ্র পার হইয়া, সমুদ্রহীপা পৃথিবীকে জয় করিবে; এই আশ্রমে
বলপূর্ব্বক সকল জন্তুকে দমন করায় ইহাকে ‘সর্বদমন’ বলা হয়, ভবিষ্যতে
জগতের ভরণ করায় পুনরায় ‘ভরত’ এই নাম ধারণ করিবে ॥ ৩৩ ॥

(১) রাজা । ভগবতা কৃতসংস্কারে সৰ্বমস্মিন্ বয়মাশংসে ।

অদितिঃ । ইমাং দুহিদিমণোরহস্যসম্পত্তীং কক্ষো দাব
সুদবিত্যারো করীঅদু, দুহিদিবচ্ছলা মেণায়া উণ ইধ মা
পরিঅরন্তী সসিহিদা জ্জোব (১) । (অ)

শকু । আত্মগতম্ । মণোগদং মে বাহরিদং মঅবদীং (২) । (ক)

(অ) অন্যথা দুহিদিমনীরথসম্পত্ত্যা কক্ষস্তাবত্ শ্রুতবিস্তারঃ ক্রিয়তাম্, দুহি
বত্ছলা মেণকা পুনরিহ মাং পরিচরন্তী সসিহিতৈব ।

(ক) মনীগতং মে ব্যাছতং ভগবত্যা ।

“চিবং কৰ্ম্ম যথানিৰ্ধৈরঙ্গৈকন্যীকৃত্যে শনৈঃ ।

ব্রাহ্মণ্যমপি তত্ত্বং স্যাত্ সংস্কারৈর্বিধিপূৰ্বকৈঃ ॥”

(অ) অদিতিরিতি । দুহিতুঃ সুতায়াঃ শকুন্তলায়াঃ মনীরথসম্পত্ত্যা পতিপু
সমাগমাৎ অমিলাষপূৰ্ণতয়া, শ্রুতী বিস্তারো বিস্মৃতত্বতান্নী যেন স তাড়শঃ । পরিচরন্তী
শুশ্রূষমাণা । অতী মেণকান্তিকী বাৰ্ত্তাপ্রিষণস্য নাস্তি প্রযোজনমিতি ভাবঃ ।

(ক) শকু ইতি । ভগবত্যা অদিত্যা, ব্যাছতমুক্তম্ । তথা চ তাৎকাল্যতিকী
বার্ত্তাপ্রিষণং সমামিপ্রতমাষীদিতি ভাবঃ ।

(হ) রাজা । আপনি জাতকৰ্ম্মাদি সংস্কার করিয়াছেন বলিয়া
এ বাণকের উপরে মগ্ধেস্তরই আঁশা করি ।

(ক) অদिति । কণ্ঠ্য এই অভিলাষ পূর্ণ হওয়ায়, ইহার বিস্মৃত
সংবাদ কথাকে দেওয়া হউক ; কণ্ঠ্যবৎসলা মেনকা ত আমার পরিচর্যা
করতঃ এইখানেই উপস্থিত আছে ।

(ক) শকুন্তলা । (স্বগত) ভগবতী অদিতিদেবী আমার মনোগত
কথাই বলিয়াছেন ।

(১) ...কক্ষোবি... ইহ এষ চবচরন্তী চিহ্নঃ ।

(২) ...মণিষ্য মঅবদীং ।

মারীচঃ। তপঃপ্রভাবাত্ সর্বমিদং প্রত্যক্ষং তত্রভবতঃ
কণ্ডস্য (১)। (খ)

রাজা। অতঃ খলু সমানতিক্রুদ্ধো মুনিঃ। (গ)

মারীচঃ। তথাপ্যসৌ দুহিতুঃ সপুত্রায়াঃ পত্ন্যা পরিগ্রহ-
প্রিয়মস্মাভিঃ শ্রাবয়িতব্যঃ। কঃ কোঽত্র ভোঃ! (২)। (ঘ)

প্রবিশ্ব শিষ্যঃ। ভগবন্! অয়মস্মি। (ঙ)

(খ) মারীচ ইতি। তত্রভবতঃ অপত্যত্বেঽপি মহাতপস্বিতয়া মাননীযস্য।

(গ) রাজেতি। অতঃ খলু আদ্যন্তসর্বভ্রুতান্তস্য প্রত্যক্ষত্বাদেব, মুনিঃ কণ্ডঃ,
সম সম্বন্ধে, অনতিক্রুদ্ধঃ, অমিসম্প্রাণাৎ ফলাদর্শনেন চ তদনুমানাদিতি ভাবঃ।
অতিশব্দস্বরসেন চ কন্যাশব্দদর্শনেন কিঞ্চিৎ ক্রুদ্ধ ইত্যপি ভাবঃ।

(ঘ) মারীচ ইতি। অসৌ কণ্ডঃ। পরিগ্রহো যদ্ব্যমেষু প্রিয়ঃ প্রীতিকরো বিষয়-
সম্, “ইনন্তে কচ্চু ‘কর্মে’ব” ইত্যপ্রদানে কর্ম্মণি প্রত্যয়ঃ।

(ঙ) প্রবিশ্ব ইতি। অয়মস্মি আগত ইতি শিষ্যঃ।

(খ) কণ্ডপ। তপস্শ্রাব প্রভাবে সে কণ্ডের এ সমস্তই প্রত্যক্ষ
হইতেছে।

(গ) রাজা। এই জগুই, মহর্ষি কথ আমার উপরে বিশেষ
ক্রুদ্ধ হন নাই।

(ঘ) কণ্ডপ। তথাপি, পুত্রের সহিত কণ্ডাকে তাহার পতি যে
বরণ করিয়াছেন, এই প্রীতিকর সংবাদ উহাকে আমাদের শুনান
উচিত। কে, এখানে কে আছ হে?।

(ঙ) শিষ্য। (প্রবেশ করিয়া) ভগবন্! এই আমি আছি।

(১) কচিৎ কণ্ডস্য ইতি নাস্তি।

(২) অসৌ প্রিয়মস্মাভিরাপ্রত্যয়ঃ...

মারীচঃ । বত্‌স । গালব । মদ্বচনাদিদানীমিব
বৈহায়স্যা গত্যা তত্রভবতে কণ্ঠায় প্রিয়মাवेदय যথা পুত্রবতী
শকুন্তলা তচ্ছাপনিবৃত্তৌ স্মৃতিমতা দুশন্তোনে পরিগৃহী-
তেতি । (চ)

শিষ্যঃ । যথাজ্ঞাপয়ন্তি গুরবঃ । ইতি নিষ্ক্ৰান্তঃ (১) । (ক)

মারীচঃ । রাজান' প্রতি । বত্‌স । ত্বমপি সাপত্যদারঃ
সখ্যু রাখণ্ডলস্য রথমারুহ্য স্তাং রাজধানীং প্রতিষ্ঠস্ব (২) । (জ)

(চ) মারীচ ইতি । বিহায়স ইয়মিতি বৈহায়সী তয়া আকাশবর্তিনী
ইত্যর্থঃ । কিন্তু প্রিয়মিত্যাহ যথৈতি । তস্যাঃ শকুন্তলায়া এব শাপনিবৃত্তৌ, স্মৃতিমতা
শকুন্তলাপরিণয়স্বরূপতয়া ।

(ক) শিষ্য ইতি । গুরব ইতি গৌরবাহুবচনম্ ।

(জ) মারীচ ইতি । অপত্যদারৈঃ পুত্রস্বীভ্যাং সহৈতি সাপত্যদারঃ, আখণ্ডলস্য
ইন্দ্রস্য । স্তাং স্বকীয়াম্, প্রতিষ্ঠস্ব গচ্ছ ।

"বত্‌সে ! বিদিতার্থাসি" ইত্যারম্ভ এতদন্তে সন্দর্ভে কর্তব্যবিষয়াণামুপলব্ধি-
গ্ৰথন' নাম নিব'হণসম্বেরকম্ । যথা দর্পণে—

"উপন্যাসস্তু কার্য্যাণাং গ্ৰথনম্ ।"

(৫) কথং । বত্‌স ! গালব ! আগার বাক্যাত্মসারে, এখনই
আকাশগতিতে বাইয়া, কথকে শ্রীতিকর সংবাদ জানাও যে, শকুন্তলার
শাপনিবৃত্তি হইলে, রাজা দুশন্তের স্মরণ হইয়াছে, তাই তিনি পুত্রবতী
শকুন্তলাকে গ্রহণ করিয়াছেন ।

(৬) শিষ্য । গুরুদেব যাঁহা আদেশ করেন । (এই বনিয়া চলিয়া
গেল ।)

(১) শিষ্যঃ । যদাজ্ঞাপয়তি ভগবান্ ।

(২) মারীচঃ । বত্‌স । ত্বমপি সাপত্যদারসহিতঃ...আরুহ্য রাজধানীং...

राजा । सप्रणामम् । यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः । सम्प्रति हि—

तव भवतु विडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञो वज्जिणं प्रीणयालम् ।

युगशतपरिवृत्तैरेवमन्योन्यकृत्यैः

जयतसुभयलोकानुग्रहस्नाघनीयैः (१) ॥३४॥

तवेति । वेवेष्टीति धिट्, व्यापकम् षोडशेजो यस्य स विडौजा इन्द्रः, तव प्रजासु मध्ये, प्राज्या प्रचुरा वृष्टिर्यथाकालवर्षणं यस्मात् स तादृशो भवतु, त्वमपि श्रितता विसृताभावेनानुष्ठिता यज्ञा येन स तथोक्तः सन्, वज्जिणं वज्रधारिणमिन्द्रम्, अलमन्ययम्, प्रीणय प्रीतं कुरु । युगशतं सत्यादिक्रमे शतयुगं यावत् परिवृत्तैः सर्वातीभावेन वर्तमानैः, सुभयलोकस्य स्वर्गमर्त्यात्मकसुवनव्यस्य अनुग्रहेण यज्ञद्वारा वृष्टिद्वारा च उपकारेण स्नाघनीयैः प्रशंसनीयैः, एवमित्यम् अन्योन्यकृत्यैः परस्पर-कार्यैः, जयतं त्वमिन्द्रश्च युवाम् उत्कर्षेण वर्तताम् । युवयोः कदापि प्रीतिमङ्गी मा भवेति भावः ।

अन न केवलं विडौजाः त्वमपीति संघान्तरापतनादर्थोपत्तिरलङ्कारः ।

“इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्यादयमपि कथितो जैर्विडौजा विडौजः” इति बोधालितः ।

“प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्” इत्यमरः ।

मालिनी वृत्तम् ॥३४॥

(क) कश्चप । (राज्यार प्रति) व९स ! तूमि०, तथा ऐच्छेर व९धे चारो०ण करि०या, ज्मी ० पू०ज्जेर सहित नि०ज्जेर राजधानी०ते प्र०शान कर ।

राजा । (प्रणामपूर्वक) भगवान् याहा आदेश करेन ।

कश्चप । एथन, ईस्र तोमा०र अ०जादे०र म०धे अ०चूर व९धीकारी इ०उन, तूमि० वि०सृ०त०भा०वे य०ज्ज करि०या ईस्रके अ०त्य०स्त म०सृ०ष्टे कर ; स्वर्ग ० म०र्त्या

(१) स्वर्गिणः प्रीणयस्व...। युगशतपरिवर्तान्...नयतसुभय...

রাজা । ভগবন্ ! যথাশক্তি শ্রেয়সে যতিষ্যে । (ক)
 মারীচঃ । বত্স ! কিস্তে ভূয়ঃ প্রিয়মুপহরামি ? (১) । (জ)
 রাজা । অতঃ পরমপি প্রিয়মস্মি ? । তথাপ্যেত-
 দস্থ—(২) (ট)

(ক) রাজেতি । শ্রেয়সে মঙ্গলায় ভবদুপদিষ্টযজ্ঞাদিমঙ্গলবিধানায়েত্বার্থঃ, যথাশক্তি
 যতিষ্যে যত্র করিষ্যামি ।

(জ) মারীচ ইতি । ভূয়ঃ ইতোঽধিকম্, প্রিয়ং প্রীতিকরং বিষয়ম্, উপহরামি
 উপহারবত্ প্রযচ্ছামি । তদব্রূহীতি ভাবঃ ।

“তব ভবতু বিড়ৌজাঃ” ইত্যারম্ভে এতদন্তে সন্দর্ভে কাব্যসংহারী নাম নির্বাহণ-
 সম্বেরঙ্কম্ । তথা চ দর্পণে—

“বরপ্রদানসম্মাতিঃ কাব্যসংহার ইষ্যতে ।”

(ট) রাজেতি । অতঃ পরমপি ত্বয়া যত্ন কৃতং ততোঽধিকমপি প্রত্যাখ্যানান্মনক-
 যৈব নীতত্বেন অতীবদুর্লভয়া পত্রা। সচ যত্ন সম্মেলনং যন্ত অণুবাক্যে পৌরসগুণ-
 সম্মেলনং ত্বয়া কৃতম্, তদধিকমপৌত্বার্থঃ, প্রিয়ং প্রীতিকরং বস্তু, অস্মি কাকুতস্ঠাভ্যর্থ-
 কিম্ ? কথমপি নৈত্বার্থঃ । এতদনুপদমুচ্যমানম্ ।

এই উভয় নোটের উপকার করায় প্রশংসনীয় এবং শতশূণ্যপর্যায়স্থায়ী
 এইরূপ পরম্পরের কার্য্য, তোমরা দুই জনেই উৎকর্ষ লাভ কর । ৩৪।

(২) রাজা । ভগবন্ ! শক্তি অনুসারে মঙ্গলের জন্ত চেষ্টা করিব ।

(৩) কণ্ঠপ । বৎস ! তোমার আর কি প্রিয়কার্য্য করিব ? ।

(১) কচিৎ বত্স ইতি নাস্তি ।

(২) রাজা । অতঃ পরমপি প্রিয়মস্মি । যদি ভগবান্ প্রসন্নঃ প্রিয়ং কर्तুমিচ্ছতি ।
 তর্হীদমস্তু ।

भरतवाक्यम् । (३)

प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतिमहती न हीयताम् (१) ।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥३५॥

(३) भरतेति । भरतानां नटानां नटरूपेष्वेवाभिर्भूतानां तेषामित्यर्थः, वाक्यं “प्रवर्त्तताम्” इत्याद्युक्तिः । अत्रेदमवधेयम्—प्रस्तावनातः परं नटानामेव दुष्मन्तादितत्तत्पात्ररूपेण रङ्गालये आविर्भावोऽपि नटरूपेण आविर्भावसम्भवात् आदौ नटरूपेणैव नान्दीरूपमङ्गलाचरणस्य कृतज्ञात् अन्ते च तद्रूपेणैव मङ्गलाचरणस्य कर्त्तव्यत्वात् भरतवाक्यमित्युक्तम् ।

“भरता इत्यपि नटाशरण्या कुशीलवाः” इत्यमरः ।

प्रवर्त्ततामिति । पार्थिवः सर्वो राजा, प्रकृतौनां प्रजानां हिताय हितसाधनाय प्रवर्त्ततां प्रवृत्तौ भवतु, श्रुतिमित्रेन्दैः “देवीं वाचं वृणोमहे” इत्यादिवेदवाक्यैः, महती प्रकाशितमाहात्म्या सरस्वती भारती, न हीयतां लोकैर्न परित्यज्यताम् । परिगता सर्वत्र गता सर्वव्यापिनीत्यर्थः शक्तिः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः, आत्मना भवतीति आत्मभूः स्वयम्भूः, नीललोहितौ लोहितश्चेति नीललोहितौ महादेवः, ममापि च दुष्मन्तस्य, कालिदासस्य भरतस्य चेति व्यज्यते, पुनर्भवं पुनर्जन्म, क्षपयतु तत्त्वज्ञानजननेन मुक्तिसम्पादनात् नाशयतु ।

अत्र यतः श्रुतिमहती अतो न हीयतामिति हानाभावं प्रति श्रुतिमहतीपदसाधो

(६) राजा । ईश्वरः । अत्र किं विशेषकार्यं आच्छेदः । तथापि ईश इति ।

(७) (नटमित्रेण उक्तिः)

(१) श्रुतिमहतीं नहीयताम् ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

सप्तमोऽङ्कः (१) ।

समाप्तमिदं महाकविश्रीकालिदासविरचितमभिज्ञान-
शकुन्तलनामकं नाटकम् ॥०॥

—०:३:०—

हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः प्रथमाद्दे' एकस्य तकारस्य असक्तत्वात् स्यात्
व्यनुप्रासश्च, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । परिगतशक्तिरित्यनेन च सर्वशक्तिमत्ता-
सूचनेन तत्त्वज्ञानजननशक्तिरस्तीति सूचितम्, आत्मभूरित्यनेन च अजलसूचनेन नील-
लोहितस्य ब्रह्मत्वं सूचितमिति न अपुष्टार्थत्वदोषः ।

अथ प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसम्भरेरङ्गश्च । यथा दर्पणे—

“रूपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ।”

“प्रकृतिगुणसाय्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः” इत्यादि मेदिनी ।

पुरा मुहूर्ततो ब्रह्मणो ललाटस्त्रेदे यत् तेजोऽधिष्ठितं तदग्नौ निपत्य नीलं मूलं
लोहितमभूत्ततो जात इति । तदुक्तं स्कान्दे—

“नीलं येन समाङ्गन्तु रवामं लोहितं त्विषा ।

नीललोहितं इत्येवं तेनासावभवत् प्रभुः ॥”

“जन्महरी भवौ” इत्यमरः ।

इत्थं ! भारतसुदिनजन्मना महाकविना श्रुतिमहत्तया यस्या एव सरस्वत्या अहान-
मुपदिष्टम्, साम्प्रतं श्रुतिनिन्दितसरस्वतीसिक्त्रेण सा नाम दीना सरस्वती प्रायेणैव
परिहीना । तन्मन्ये श्रुतिमहतीवर्जनेनैव अर्जितेयमश्रुतदशा भारतवासिमिरिति ।

रुचिरा नाम वृत्तम्—“जमौ सृजौ गिति रुचिरां चतुर्थे हे” इति लक्षणात् ॥३५॥

ब्राह्म, अजावर्गेण हितनाथनेन अत्र अर्बुत इति; वेद रीतिर

(१) इति सप्तमोऽङ्कः ।

जानकीविक्रमं नाम नाटकं वीररौद्रवत् ।
 नाटिकासुखलरसां श्रीविराजसरोजिनीम् ॥१॥
 विथीगवै भवाख्यानं खण्डकाव्यमनन्तरम् ।
 नानावन्धं महाकाव्यं रक्तिणीहरणमिधम् ॥२॥
 श्रुतिचिन्तामणिं नाम संचितश्रुतिसंग्रहम् ।
 उत्तररामचरित-टीकां सर्वाद्यं बोधिनीम् ॥३॥
 मालविकाग्निमित्रस्य मालतीमाधवस्य च ।
 टीकां दशकुमारस्य तथा कादम्बरीगताम् ॥४॥
 श्रीवङ्गीयप्रतापाख्यं नाटकं वङ्गशौरवम् ।
 साहित्यदर्पणे टीकां मेघदूते च तां ततः ॥५॥
 वसन्तसुषमाख्यानं व्याख्यानं पूर्णं नूतनम् ।
 निर्मलच विनिर्माय सृष्टकटिकरूपके ॥६॥

तथैतद्यौनागसुधांशुमाने शकाब्दके श्रावणपूर्णिमायाम् ।
 टीकामभिज्ञानशकुन्तलस्य शिवप्रसादादनयत् समाप्तिम् ॥७॥
 कीटालिपाङ्गेनशियानिवासी नकीपुरेशस्य सभाप्रवासी ।
 सत्काश्यपोऽध्यापनमुख्यकर्मा गाङ्गाधरिः श्रीहरिदासश्च ॥८॥
 इति गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मज-महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदास-
 सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायाम् अभिज्ञानशकुन्तलटीकाया-
 मभिज्ञानकौमुद्यां सप्तमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥९॥

माशश्या प्रकाश करिछेछेन, मेहे भावाके येन लोक परिताग करे
 ना एवर सर्वशक्तिमान् शत्रु महांदेव, आयात्रो पुनर्जय निवृत्त करुन ॥१०॥

(इशत्र पर प्रकले छनिश गेल ।) वे. वेदाङ्ग पुस्तकालय
 सप्तम अङ्क समाप्त ॥१॥

आगत क्रमांक ००४८.....

1515

अद्वैत

जमी

आजम्भ सत

आजम्भइसईत

आज

वृंभं गे
पुष्पि

उत्तम

को लक्ष्मी

महामहोपाध्याय-भारताचार्य-

श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशमहाशय

ग्रन्थावली ।

तत्र मूलग्रन्थाः ।

तेषु सुद्धिता ग्रन्थाः ।

- १ । विराजसरोजिनो (नाटिका) मूल्यम् ॥०. माशुल
- २ । कालिकापीठरणम् (महाकाव्यम्) मूल्यम् १॥०. माशुल
- ३ । विश्वनाथ अश्वकला (२य मंस्कृतम्) मूला ३/०
- ४ । अश्विनिदत्त मंगल (२य मंस्कृतम्) मूला १० अ
- ५ । अश्विनिदत्त मंगल (तृतीयवारं मंस्कृतम्) मूला १० अ

गोशुली

तेषु सुद्धिताः शोया ग्रन्थाः ।

- ६ । धियोगवैभवम् (खण्डकाव्यम्)
- ७ । गङ्गासम्भवम् (खण्डकाव्यम्)
- ८ । मरला (काव्यकाव्यम्)
- ९ । कामवधम् (नाटकम्)
- १० । जानकीविक्रमम् (नाटकम्)
- ११ । वङ्गीयप्रतापम् (नाटकम्)
- १२ । वैदिकवादमौमासा (प्रतिपादः)

पाठ्या अपरि सुद्धिता ग्रन्थाः पत्रान्तरे दृष्टव्याः ।

श्रीहिमचन्द्राकरणीयः, ४१ सूरिल्लेख, ३. निधाय

